

JEVREJSKI ISTORIJSKI MUZEJ

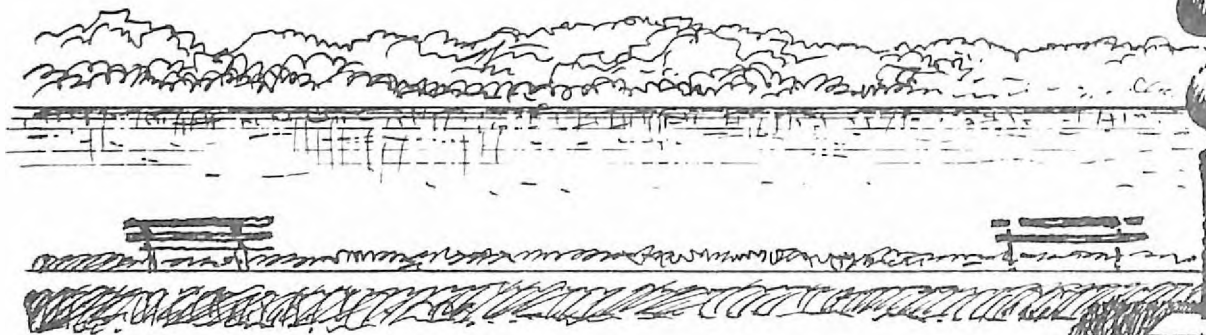
ZBORNIK 6

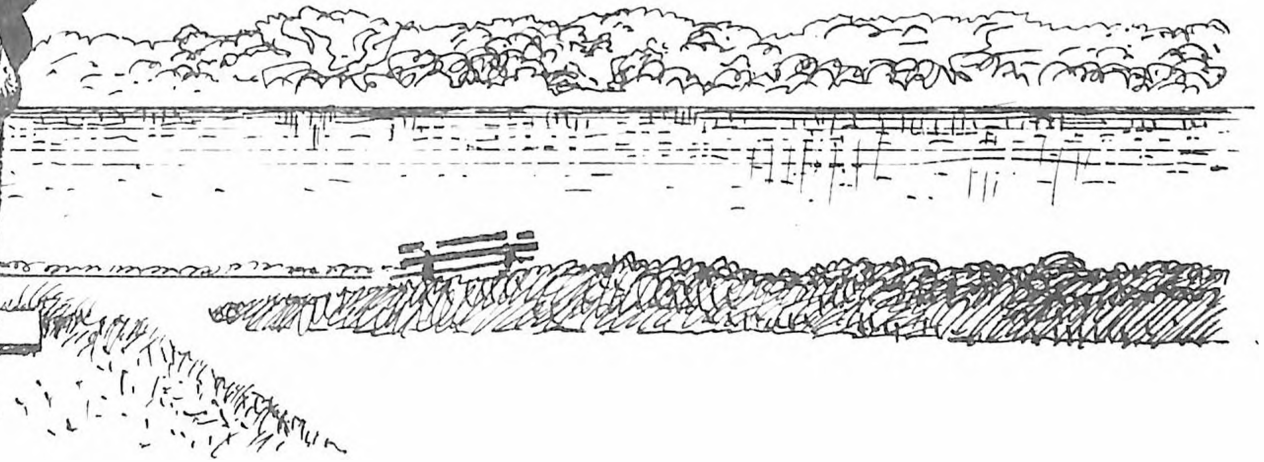
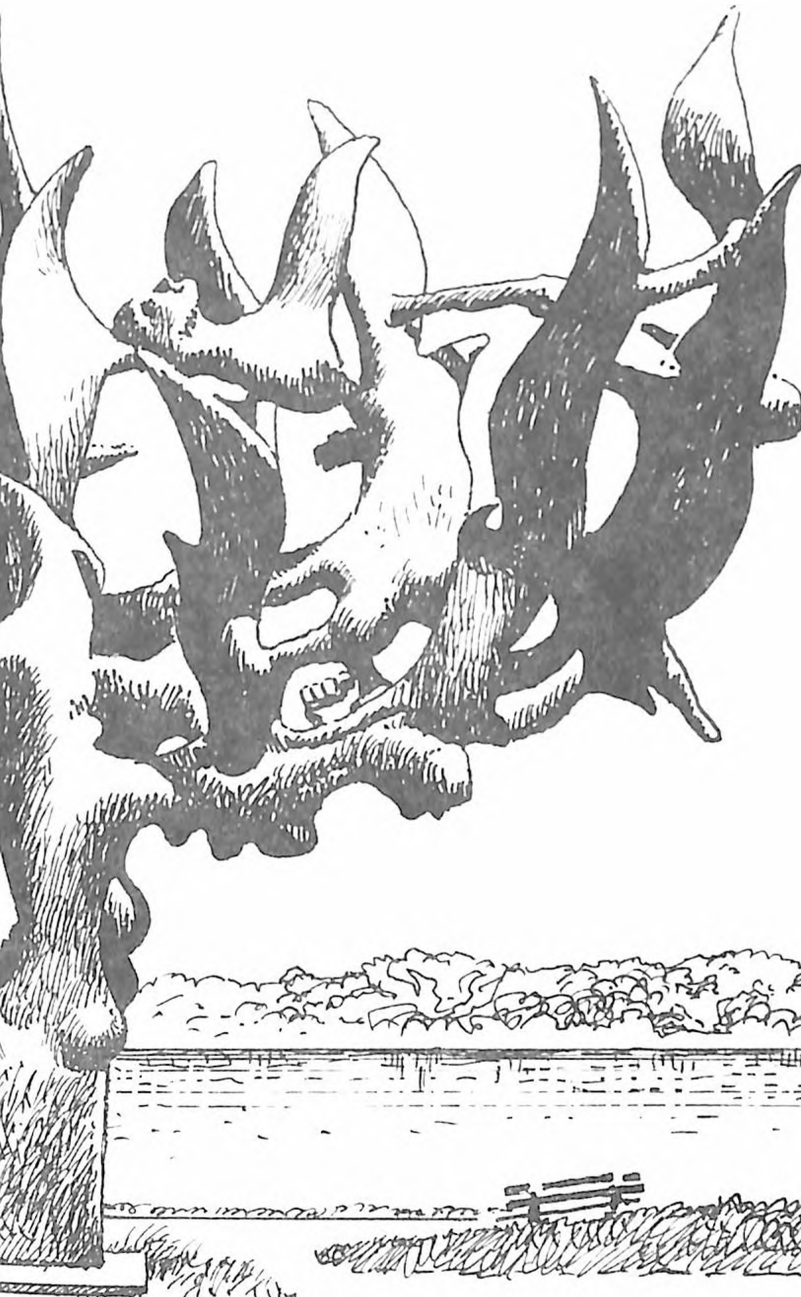
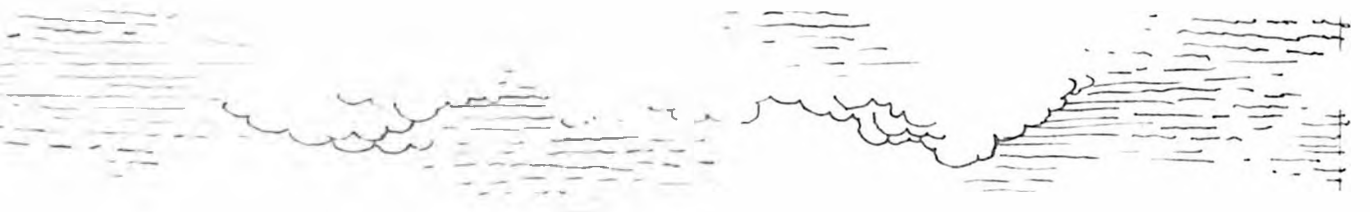
STUDIJE, ARHIVSKA I MEMOARSKA GRADA O ISTORIJI BEOGRADSKIH JEVREJA

A. RADENIĆ — JEVREJI U SRBIJI — NARODNI POSLANICI JEVREJI U SKUPŠTINI SRBIJE (1878—1888) • **N. JOVANOVIĆ** — PREGLED ISTORIJE BEOGRADSKIH JEVREJA DO STICANJA GRAĐANSKE RAVNOPRAVNOSTI • **D. MILIĆ** — UČEŠĆE JEVREJA U BANKARSTVU SRBIJE DO I SVETSKOG RATA • **Ž. LEBL** — TRAGEDIJA BEOGRADSKIH JEVREJA 1688. GODINE • **M. RAJNER** — JEVREJSKA GROBLJA U BEOGRADU • **D. Đ. ZAMOLO** — ARHITEKTURA I GRAĐEVINARSTVO JEVREJA U BEOGRADU • **Z. MARKUŠ** — KUĆA U APOSTELGASSE 253 — PRILOG ZA UPOZNAVANJE PORODICE TEODORA HERCLA • **M. MIHAILOVIĆ** — DVA VEKA PORODICE HAJIM-DAVIČO U BEOGRADU • **M. PERIĆ, S. STANIĆ** — JEVREJI BEOGRADA U POPISIMA STANOVNIŠTVA XIX I XX VEKA • **U. RAJČEVIĆ** — BEOGRADSKA JEVREJSKA OPŠTINA I ZAHTEV UPRAVI VAROŠI BEOGRADA • **Ž. ĐORĐEVIĆ** — BEOGRADSKI JEVREJI U DOGAĐAJIMA 1862. GODINE • **V. RAKIĆ** — JEVREJSKE ŠKOLE U BEOGRADU DO 1941. GODINE • **N. CRNOBRNJA** — DVE BRONZANE SPOMENICE SRPSKO-JEVREJSKIH DRUŠTAVA U BEOGRADU • **H. P. FREIDENREICH** — JEVREJI BEOGRADA IZMEĐU RATOVA • **J. VESELINOVIĆ** — SPISAK JEVREJA I SUPRUŽNIKA JEVREJA KOJI SU PREMA NAREDBI VOJNOG ZAPOVEDNIKA U SRBIJI OD 30. MAJA 1941. PODNELI OPŠTINI GRADA BEOGRADA PRIJAVE O IMOVINI • **C. BROWNING** — KONAČNO REŠENJE U SRBIJI — JUDENLAGER NA SAJMIŠTU — STUDIJA SLUČAJA • **M. MEVORAH** — NEŠTO MALO O ŽIVOTU JEVREJA U BEOGRADU • **V. ŽIVANČEVIĆ** — BEOGRADSKI JEVREJI NA DORČOLU OD JALIJE DO VIDIN KAPIJE • **A. DEMAJO** — SUDBINA JEDNE BEOGRADSKJE PORODICE — AVRAM S. AMAR I NJEGOVO POTOMSTVO

BEOGRAD

1992

JEVREJSKI ISTORIJSKI MUZEJ

ZBORNİK 6

JEWISH HISTORICAL MUSEUM — BELGRADE

JEWISH STUDIES VI

*STUDIES, ARCHIVAL AND MEMORIAL MATERIALS ABOUT
THE HISTORY OF THE JEWS IN BELGRADE*

*PUBLISHED BY THE FEDERATION OF JEWISH COMMUNITIES
IN YUGOSLAVIA — Belgrade, 7 Juli 71a*

Belgrade 1992

JEVREJSKI ISTORIJSKI MUZEJ – BEOGRAD

ZBORNİK 6

**STUDIJE,
ARHIVSKA I MEMOARSKA GRAĐA
O ISTORIJI JEVREJA U BEOGRADU**

B E O G R A D, 1992.

Redakcija

D. Albahari, J. Ćurčić, ing. arh. M. David, A. Demajo, prof. N. Glid, dr L. Kadelburg, M. Mihailović, ing. A. Mošić, prof. dr V. Nedomački, L. Petrović, V. Radovanović, prof. dr R. Samardžić, D. Sindik, V. Vajs

Glavni i odgovorni urednik

Akademik Radovan Samardžić

Zamenik glavnog i odgovornog urednika

Dušan Sindik

Sekretar redakcije

Milica Mihailović

Lektor

Dragica Stojanov

Tehnički urednik

Mihailo Mirković

Rezimea na engleski prevele

Vukica Đilas i Klara Sentđerđi

Nacrt korica

Jovan Ćurčić, akademski slikar

Prvi predlist: spomenik jevrejskim žrtvama nacističkog genocida u Beogradu, delo vajara *Nandora Glida*. Spomenik je otkriven 1990.

Drugi predlist: Spomenik jevrejskim žrtvama fašizma, delo *arh. Bogdana Bogdanovića*. Spomenik je otkriven 1952.

Zadnja strana korica

Sinagoga »Bet Israel«, sagrađena 1908. godine, razorena 1944. godine. Nalazila se u Beogradu u Ulici cara Uroša

Izdavač

Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 7. jula 71a

Štampa

GIRO SRBOŠTAMPA, Beograd, Dobračina 6—8

Tiraž: 1.500

SADRŽAJ

CONTENTS

Dr Andrija Radenić	
Jevreji u Srbiji — Narodni poslanici Jevreji u skupštini Srbije — 1878—1888.	1
<i>Jews in Serbia</i>	
<i>Jews — Members of Parliament in the Serbian National Assembly — 1878—1888.</i>	112
Nebojša Jovanović	
Pregled istorije beogradskih Jevreja do sticanja građanske ravnopravnosti	115
<i>Short Survey of the History of Jews From Belgrade Until They Obtained the Civil Rights</i>	166
Dr Danica Milić	
Učešće Jevreja u bankarstvu Srbije do I svetskog rata	168
<i>Participation of Jews in Serbian Banking Prior to World War One</i>	182
Ženi Lebl	
Tragedija beogradskih Jevreja 1688. godine	183
<i>The Tragedy of Belgrade Jewry in 1688</i>	200
Mirijam Rajner	
Jevrejska groblja u Beogradu	201
<i>Jewish Cemeteries in Belgrade</i>	215
Arh. dr Divna Đurić Zamolo	
Arhitektura i građevinarstvo Jevreja u Beogradu	216
<i>Jews Builders of Belgrade</i>	243
Zoran Markuš	
Kuća u Apostelgasse 253 — Prilog za upoznavanje porodice	245
Teodora Hercla	
<i>The House in Apostelgasse 253 — Appendix For the History of the Theodor Herzl Family</i>	248
Milica Mihailović	
Dva veka porodice Hajim-Davičo u Beogradu	249
<i>Two Hundred Years of the Hajim-Davičo Family in Belgrade</i>	275
Marko Perić — Srećko Stanić	
Jevreji Beograda u popisima stanovništva XIX i XX veka	277
<i>Belgrade Jewry in Population census in XIX and XX Centuries</i>	309

Uglješa Rajčević	
Beogradska jevrejska opština i zahtev Upravi varoši Beograda za prijem u trgovački esnaf nekih svojih članova	310
<i>The Belgrade Jewish Community and its Request to the Belgrade Town Council For the Acceptance of Some of its Members Into the Merchant's Guild</i>	314
Dr Života Đorđević	
Beogradski Jevreji u događajima 1862. godine	315
<i>Belgrade Jews in the 1862 Events</i>	325
Vesna Rakić	
Jevrejske škole u Beogradu do 1941. godine	326
<i>Jewish Schools in Belgrade Prior to 1941</i>	357
Nikola A. Crnobrnja	
Dve bronzane spomenice srpsko-jevrejskih društava u Beogradu	359
<i>Two Bronze Medals for Serbo-Jewish Societies in Belgrade</i>	364
Dr Harijet Pas Frajdenrajh (Harriet Pass Freidenreich)	
Jevreji Beograda između ratova	365
<i>The Jews of Belgrade Between the Wars</i>	371
Jovanka Veselinović	
Spisak Jevreja i supružnika Jevreja koji su prema naredbi vojnog zapovednika u Srbiji od 30. maja 1941. podneli Opštini grada Beograda prijave o imovini <i>The List of Jews and Jewish Spouses Who Had by the Order Of the Military Commander of Serbia From May 30, 1941 Submitted to Belgrade Municipality the Accounts on Their Material Assets</i>	372 406
Prof. dr Kristofer Brauning (Christopher Browning)	
Konačno rešenje u Srbiji — Judenlager na Sajmištu — studija slučaja	407
<i>The Final Solution in Serbia — The Semlin Judenlager — A Case Study</i>	427
MEMOARSKA GRADA	429
MEMOIRS AND NOTES	429
Moša Mevorah	
Nešto malo o životu Jevreja u Beogradu	431
<i>Some Memories of the Life of Jews in Belgrade</i>	
Vladimir Živančević	
Beogradski Jevreji na Dorćolu od Jaliije do Vidin kapije	448
<i>The Jews From Belgrade on Dorćol — From Jaliija to Vidin Kapija</i>	
Aleksandar Demajo	
Sudbina jedne beogradske porodice — Avram S. Amar (1842—1918) i njegovo potomstvo	461
<i>The Fate of one Belgrade Family — Avram S. Amar and His Descendants</i>	

Pre dvadeset jednu godinu ugledao je svetlost dana prvi broj Zbornika. Običaj bi nalagao da se o retrospektivi i perspektivi nečijeg ili nekakvog rada nešto prozbori ili napiše tek posle četvrt veka. U svetu se međutim, ništa ne događa izolovano, pa se tako i današnja politička previranja odražavaju na rad Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu. Taj spoljni faktor nameće zahtev da se već sada osvrnemo, tek u najkraćim crtama, na dosadašnji rad Jevrejskog istorijskog muzeja.

Odavno je poznato da se o istoriji Jevreja na tlu Jugoslavije razmišljalo još između dva svetska rata, da je odlučnije korake na osnivanju jednog jevrejskog muzeja omeo početak drugog svetskog rata, kao i da su tek stravične posledice toga rata pozitivno delovale na početak organizovanog pristupa sakupljanju svih vrsta istorijskih izvora, muzejskih predmeta i memoarske građe za tu istoriju. Saradnici Muzeja su nastojali da prikupe što više materijala sa ciljem da se jednog dana napiše na istorijskim izvorima zasnovana Istorija Jevreja u Jugoslaviji, ali da su jednovremeno kroz stalnu izložbu i povremene tematske izložbe, takođe zasnovane na rezultatima savremene nauke, jevrejska problematika učini dostupnom i širem krugu zainteresovanih posetilaca. Posledica takvog doslednog rada jeste s jedne strane pojava našeg Zbornika, a s druge stručni katalogi brojnih tematskih izložbi priređenih u Muzeju tokom protekle dve decenije.

Za naučnu afirmaciju Muzeja, Zbornik je za sada nezamenljiva publikacija. Njegovih pet knjiga to nesumnjivo pokazuju, iako se neki put čini da po koncepciji nisu uvek ujednačeni. Naime, prvi broj je bio posvećen prošlosti dubrovačkih Jevreja, drugi i treći učešću Jevreja u narodnooslobodilačkom ratu i njihovoj zloj sudbini tokom drugog svetskog rata, četvrti prošlosti Jevreja u skoro čitavoj Jugoslaviji, dok su u petom broju sadržani samo materijali o prošlosti Jevreja u Subotici. Pre više godina uprava Muzeja je odlučila da ovaj šesti broj Zbornika posveti Jevrejima u Beogradu. U okvirima zajedničke teme — »Prošlost Jevreja u Beogradu« — našli su se radovi iz istorije, etnologije, arhitekture, istorije umetnosti, demografije, privredne istorije, kao i memoarska građa. Nadamo se da naši čitaoci neće ostati razočarani.

Dušan Sindik

Twenty one years ago the first issue of the Zbornik saw the light of day. It is customary to say something appropriate about retrospective and perspective of the individual and institutional work after a quarter of a century. However, as nothing in this world happens isolated, thus the contemporary political upheaval is also reflected on the activities of the Jewish Historical Museum in Belgrade. This external cause compels us to cast a brief glance at the previous activities of the Jewish Historical Museum.

It has been known for quite a while that the history of Jews in Yugoslavia was the subject of reflections even in the period between the two World Wars and that the more decisive moves for the creation of a Jewish Museum were disrupted by the outbreak of World War Two; eventually the horrible effects of that war were an affirmative influence for the beginning of the organized approach to the collecting of every historical source, museum object, data for memoirs and biographical research for this History. The Museum collaborators have undertaken the collecting of every available data intending to write the History of Jews in Yugoslavia founded on historical sources and facts; simultaneously we have tried through the permanent exhibition and occasional thematic exhibitions also founded on the developments of contemporary science to make accessible to the wider range of interested visitors the subject of Jews and Jewry. The outcome of such purposeful work was on the one hand the publishing of our Jewish Studies (Zbornik) and on the other the specialised catalogues of the numerous thematic exhibitions presented in the Museum during the last two decades.

Zbornik is now an unavoidable publication for the scientific affirmation of the Museum. Its five volumes have undisputedly proven this although they are somewhat uneven in their general concept. Thus the first issue was focused on the past of the Dubrovnik Jews; the second and third one were concerned with Yugoslav Jews who took part in the resistance movement and partisan fights and their evil fate in World War Two; the subject of the fourth one was the past of the Jews in almost all of Yugoslavia, while the fifth issue contains the data on the past of the Subotica Jews. Several years ago the Museum board decided to focus the sixth volume of the Zbornik on the Jews of Belgrade. Framed by the subject "The Past of the Belgrade Jews" are the essays on history, ethnology, architecture, art history, demography, history of economy, recollections and biographical material. We hope that our readers would not be disappointed.

Dušan Sindik

Dr Andrija RADENIĆ

JEVREJI U SRBIJI

NARODNI POSLANICI JEVREJI U SKUPŠTINI SRBIJE 1878—1888.

ZAKONOM proklamovana i obezbeđena potpuna ravnopravnost Jevreja u Srbiji zagarantovana je prema odredbi kojom je uslovljeno priznanje državne nezavisnosti Srbije na Berlinskom kongresu 1878. godine. Odredba je sadržana u ugovoru koji su na mirovnoj konferenciji u Berlinu 13. jula 1878. sačinili i potpisali predstavnici Nemačke, Austro-Ugarske, Francuske, Velike Britanije, Italije, Rusije i Turske. Isključivo predstavnici velikih sila! Kao što najčešće biva kad su u pitanju novi status i nove granice malih država, u ovom slučaju Srbije, i to posle njenog pobedničkog rata protiv Turske 1877. godine.

Prema odredbi člana 35 Berlinskog ugovora: »U Srbiji razlike u veri i veroispovesti« — podrazumevajući tada u ovoj determinanti i razlike po nacionalnoj i rasnoj pripadnosti — nisu više mogle biti korišćene u argumentaciji »razloga da neko bude isključen ili sprečen da uživa svoja građanska i politička prava, da ne bude primljen u javne službe, na položaje, i da mu se ne ukazuju počasti, ili da ne obavlja razne zanate i zanimanja ma u kome mestu to bilo.«¹

Navedena odredba je smatrana za odrednicu novih međunarodnih društvenih odnosa u duhu emancipatorskog buržoaskog građanskog liberalizma, koji je 70-ih godina XIX veka dominirao u Evropi, shodno stavovima vladajućih liberalnih stranaka u većini evropskih država. U pitanju Jevreja, rešenje ovom odredbom se eksplicitnije nametalo posebno zahtevima uticajne *Izraelitske alijanse* (L' Alliance Israélite Universelle) sa sedištem u Parizu.

Na toj odredbi je na Berlinskom kongresu najdoslednije insistirao predstavnik Francuske, koji je tražio da se ona formuliše kao uslov za sticanje i priznanje nezavisnosti navedenih balkanskih država. Posle različitih mišljenja u diskusiji, ovu odredbu su na kraju rasprave u celini jednoglasno prihvatili svi učesnici na Berlinskom kongresu.² U toku izjašnjavanja, sa njom se saglasio predstavnik Sr-

¹ *Srbija 1878, Dokumenti*, Izd. SKZ, Beograd 1978, 569.

² Prema Jovanu Ristiću (J. Ristić, *Diplomatska istorija Srbije*, Beograd 1898, reprint-izdanje, knj. II, 208). Međutim, predstavnik Rusije knez Gorčakov se u toku rasprave suprotstavio odredbi o obaveznoj ravnopravnosti Jevreja. Prema njemu, Jevreji u Francuskoj, Velikoj Britaniji, Nemačkoj, Austro-Ugarskoj s razlogom uživaju plodove »građanskih i političkih prava«, ali »u Srbiji, Rumuniji i nekim krajevima Rusije, oni su istinska mora za domaće stanovništvo«. Imajući to u vidu, ruska vlada je »bila primorana da, pod apsolutnim pritiskom i opravdanim iskustvom, Jevreje podvrgne izuzetnom režimu«. Logikom takve argumentacije, Gorčakov je smatrao »da Jevrejima u Srbiji ne bi trebalo dati potpuna građanska prava« (*Srbija 1878, Dokumenti*, 471—472).

2 A. Radenić

bije Jovan Ristić i iz ubeđenja kao liberal evropskog formata i kao opunomoćenik prosvećenog vladara Srbije, kneza Milana Obrenovića.

Priilikom odlučivanja u vezi sa pitanjem ravnopravnosti Jevreja u Srbiji, u najvećoj meri su korišćeni argumenti memoranduma *Izraelitske alijanse*. U njemu su bile navedene i reči kneza Mihaila, ranijeg vladara Srbije, kojima se on svojevremeno distancirao od izvesnih zakonskih ograničenja u pravima Jevreja, posebno u oblasti trgovine. Na tim ograničenjima je istrajala Narodna skupština pod dominantnim uticajem seoskih i palanačkih trgovaca. Prema navedenim Mihailovim rečima, oni su bili protiv Jevreja u trgovini »kao protiv svojih konkurenata, koji bolju robu prodaju jeftinije od njih«.³

Iako je Jovan Ristić u svojstvu predstavnika Srbije na Berlinskom kongresu — bez prava da neposredno učestvuje u radu i odlučivanju — povodom korišćenja navedenih reči kneza Mihaila, prema navodima *Izraelitske alijanse*, smatrao za potrebno da primeti kako »zna pouzdano da se knez Mihailo nije nikada u ovome smislu izrazio«, tačnost ove Mihailove tvrdnje je neosporiva. Sam Ristić je u razgovorima sa predstavnicima jevrejske zajednice i stranih država sa liberalnim vladama, kad je posle ubistva kneza Mihaila postao vodeća politička ličnost u Srbiji, nebrojeno puta isticao isti razlog. Poput Mihailovog distanciranja, i on je, bar u razgovorima sa zastupnicima obespravljenih, nastojao da se ogradi od neracionalnih i nedivilizatorskih ograničenja u građanskim pravima Jevreja, prebacujući odgovornost na Skupštinu sa *seljačko-trgovačkom većinom*.⁴

Prema memorandumu *Izraelitske alijanse*, Jevreji su u Srbiji do Berlinskog kongresa imali prava ravnopravnih građana za vreme vladavine kneza Miloša. On je umeo da ceni i nagradi njihov doprinos u razvoju srpske države. Posle Miloševe smrti, pod vladama manje autoritarnih režima prevagnuli su neobuzdavani porivi trgovačkih elemenata seoskog i palanačkog mnoštva. Moralo se istrajati bar na ograničenju prava trgovanja i nastanjanja Jevreja u unutrašnjosti zemlje.

Jevrejima je bilo zabranjeno da poseduju nekretnine uz, u najboljem slučaju otežano, bavljenje trgovinom, sa stalnim boravištem u selima i varošicama širom Srbije. Bili su obespravljeni, ili su se samo osećali kao obespravljeni, ne bez razloga, i u područjima u kojima im formalno, zakonom, nisu bila ograničena prava. Prema memorandumu *Izraelitske alijanse*, pored toga što su »isterani iz unutrašnjosti i iz većine varoši« u Srbiji, njima je pravo na zaposlenje mahom postalo iluzorno pošto su bili »isključeni iz državne službe, iz svakoga javnog zvanja«, tako da su »dovedeni do mizerije«. I u takvim okolnostima: »Iako su im oduzeta najdragocenija prava, oni nisu oslobođeni nikakvog tereta, oni plaćaju sve dažbine, služe u vojsci kao i ostali Srbi. U poslednjem ratu oni su se nadali svojim patriotizmom savladati nepravdu koju im čini rođena otadžbina, i oni su se hrabro tukli prolevajući svoju krv zajedno sa svojim zemljacima. Za toliko žrtve nji-

³ J. Ristić, *nav. delo*, 208.

⁴ *Dnevnik Benjamina Kalaja*, priredio i komentar izradio dr A. Radenić, Beograd—Novi Sad 1976, 711, 714.

hove jedva što dobiše priznanje od strane ministra unutrašnjih dela na Velikoj Narodnoj Skupštini 1877.

Izraelitska alijansa navodi dalje u memorandumu kako je čak Turska »zaključujući 1877. konvenciju sa Srbijom«⁵ posle poraza Srbije u prvom srpsko-turskom ratu, »zabadava tražila za Jevreje ona prava koja im Srbija tako postojano odriče«. Prema svemu, dakle: »Njihov položaj nije se nikoliko izmenio. Pod takvim režimom njihov se broj odavno smanjio za polovinu. Oni se nalaze samo u nekim varošima, pod neprekidnom opasnošću da izađe kakav dekret koji će ih izgoniti iz zemlje«.⁵

Da zaključci Kongresa ne bi teretili Srbiju takvim tvrdnjama jednostrane informacije, Ristić je predočio Kongresu podatke koji ih koriguju u dovoljnoj meri za povoljniju sveobuhvatniju procenu položaja Jevreja u Srbiji. Prema Ristićevoj tvrdnji, u informativnom pismu koje je upućeno na adresu predsednika Kongresa, nemačkog kancelara Bizmarka, Jevreji u Srbiji su i dotad uživali u najvažnijem domenu »u religijskom pogledu potpunu ravnopravnost«; njihov rabin u Beogradu je čak imao od države izuzetnu »subvenciju od 600 dinara«. Dalje: »Njihove škole« je izdržavala »država kao god i druge svoje škole«. Njihova politička prava bila su jednaka političkim pravima ostalih građana, državljana Srbije. Oni su kao i svi ostali građani sa srpskim državljanstvom imali biračko pravo na skupštinskim izborima, sa pravom da budu birani i izabrani za predstavnike naroda u Narodnoj skupštini. Ristić je tu činjenicu čak ilustrirao konkretnim primerom: »Na poslednjoj Velikoj Narodnoj Skupštini, 1877, jedan od osam beogradskih poslanika bio je Jevrejina«.⁶

Pri procenjivanju položaja Jevreja morala bi se uzeti u obzir i njihova malobrojnost u Srbiji. Prema Ristićevoj informaciji, tada ih nije bilo »više od 1.200 duša«. Pored zabrane da se stalno nastanjuju izvan Beograda, prema Ristićevim rečima: »Oni Jevreji koji su se zatekli po varošima unutrašnjosti, kao u Šapcu, Smederevu, Požarevcu, ostali su na svojim ognjištima, i nikome nije palo na um da ih uznemirava«.⁷

⁵ J. Ristić, *nav. delo*, 207.

⁶ Isto, 211—212. U tom pismu Bizmarku, Ristić je u zaključku istakao: »Da bi se postigla potpuna jednakost [Jevreja], ima samo da se ukine jedna jedina zakonska odredba, koja Jevrejima [kasnije doseljenim] zabranjuje da stalno žive izvan Beograda. . . Ali bilo kako mu drago«, zaključio je na kraju predstavnik Srbije izjavom »da će srpska vlada« iskoristiti »prvu priliku da zakonskim putem poništi i poslednje ograničenje koje se tiče Jevreja, te da ih potpuno izravna sa svim njihovim sugrađanima drugih vera«.

⁷ Ristićeva tvrdnja nije sadržavala celu istinu o Jevrejima koji su ostali da žive u »varošima unutrašnjosti« Srbije. Oni su 1861. posle usvajanja predloga tadašnjeg počešitelja pravde Jevrema Grujića da ih treba prisiliti na »dobrovoljno« seljenje iz unutrašnjosti zemlje, naredbom mesnih policijskih vlasti morali u određenom roku zatvoriti svoje radnje i napustiti navedene varoši zauvek. Tek posle intervencije diplomatskih predstavnika velikih sila, izvesnom broju ranijih naseljenika omogućeno je da se vrate, ili onima koji nisu otišli da ostanu tamo gde su odranije živeli i imali radnje. U sačuvanoj žalbi knezu Milanu od 12. aprila 1861, dvanaestorica jevrejskih žitelja Požarevca navode kako su »nezakonito« s obzirom na »zakonsku« odredbu kneza Miloša, naredbom mesne policije prisiljeni da u roku od 7 dana »pozatvore« svoje »dućane« i napuste varoš u kojoj su neki živeli od rođenja, a neki već mnogo godina. Dvojica njih, Avram i Bohor Gabaj, rođeni su u Požarevcu i u njemu dotle »neprestano« živeli. Druga dvojica, Jakov i Mordehaj Ozmo doselili su se 17 godina ranije u Požarevac iz Beograda. Samuil i David Mordehaj došli su iz Beograda čak »pre 20 godina«, zatim David Levi »pre 16 godina«, Samuil Hasan »pre 9 godina«, Jakov Ruso »pre 3 godine«, a Moša i Samuil Anaf »pre 1 godinu i 6 meseci«. Većina od njih trgovala je »kožama i vunom«; dvojica su imala »dućan sa nekim espapom«, a jedan je bio »tenekdžija« (užar). Poslednji, dvanaesti, David Sason nije se bavio trgovinom; obavljao je dužnost rabina i došao je na njihov poziv iz Beograda »pre jednu godinu«. Dramu prisilne selidbe u roku od 7

4 A. Radenić

Ristićeva kazivanja svakako sadrže u globalu istinu o položaju Jevreja, sa ne-malim primesama ravnopravnosti u građanskim pravima. Ali ona ne opovrgavaju nego samo ublažavajućim činjenicama dopunjuju zastrašujući iskaz *Izraelitske alijanse*. Poniženja i nepravde, kao i priznanja u pogledu *neograničenih* prava zavisili su umnogom od mesta prebivališta, vrste zanimanja i tretmana okoline. Međutim, tvrdnja da li tamo gde su Jevreji bez zakonskih garancija uživali blagodat građanske ravnopravnosti, tako da »nikome nije palo na um da ih uznemirava«, bila je iluzionistički obmanjujuća. Takva tvrdnja se uvek zasniva na romantičarskim premisama o narodu kome se pripada. Uopštene istine sadrže imanentno pojedinačne neistine. Najčešća uopštavanja u precenjenom sopstvenom i potcenjenom, nagrđenom stranom narodu, neizbežno su jednostrana, prožeta subjektivnim procenama, ali prema osobenostima individualnih, društvenih i državnih komunikacija među ljudima su neumitna.

O tome su sigurno vodili računa i oni koji su donosili sudbonosne odluke na Berlinskom kongresu, ne gubeći iz vida *ljuska prava* koja u tom razdoblju evropskog građanskog liberalizma nisu više smela biti ograničavana restrikcijama ni kad su u pitanju nerešavani, pa i nerešivi problemi jevrejskog žilvija. Toga su već bile svesne i vodeće ličnosti vladajuće Liberalne stranke u Srbiji, imajući u vidu neophodne stimulanse potpune ravnopravnosti došle ne potpuno ravnopravnih Jevreja. I to u radnjama i na položajima koji sve delotvornije utiču na neophodan brži razvoj srpske države napokon oslobođene od sizerenstva Turske.

Stranačka formacija srpskih liberala, tako u Srbiji još nije bilo stranaka sa stanovništa organizacije i zakona, već je delovala sa položaja vlasti isticanjem političkih prava Jevreja. Uoči drugog srpsko-turskog rata početkom 1877. dokazala je to spektakularnim izborom prvog narodnog poslanika Jevrejina u Beogradu na poslaničkim izborima za Veliku narodnu skupštinu. Taj poslanik, po imenu Avram Ozerović, pripadao je (krugu uglednih beogradskih trgovaca, ali da je izborom Beograđana postao poslanik zvučalo je neverovatno. Tu činjenicu koju je Ristić znalački iskoristio na Berlinskom kongresu, opovrgavajući navode iz memoranduma *Izraelitske alijanse* o obespravljenosti Jevreja u Srbiji, ne može prenebregnuti ni istoriografski procenitelj sa istorijske distance. Ni države na progresivnijem stupnju razvoja nisu u to doba mogle, pa ni smele, da se pohvale takvim izborom.

Velika narodna skupština 1877. godine, za razliku od redovne Narodne skupštine, imala je samo izabrane poslanike. Sazivni Velike narodne skupštine događali su se u vanrednim prilikama, zbog objave rata zemlji neprijatelja, izglasanja no-

dana, kao tragediju je najteže podneo Moša Anaf sa sedmoro dece (B. Peruničić, *Grad Požarevac i njegovo upravno područje*, Beograd 1977, 1466—1470). Prema pomenutom popisu žitelja Požarevca iz 1862. godine može se potvrditi da je ova žalba upućena knezu Mihailu bila uzaludna; među stanovnicima te varoši nije tada bilo nijednog Jevrejina. (B. Peruničić *nav. delo*, 1558—1693). Iz Šapca u kome je bilo najviše jevrejskih žitelja, većina je, ako ne svi, takode morala da se iseli 1861; po popisu iz 1862. tamo je tada bilo 25 jevrejskih domaćinstava. (B. Peruničić, »Popis...«, *Godišnjak* Istorijskog arhiva u Šapcu, sv. IV—V; M. Jevtić, *Jevrejska škola u Šapcu u XIX veku*; *Zbornik* Jevrejskog istorijskog muzeja, sv. 4, Beograd 1979, 215—217). Prema nekim informacijama, pre naredbe o iseljavanju bilo je u Šapcu oko 60 jevrejskih porodica. U Smederevu je za vreme popisa 1862. bilo svega osam jevrejskih domaćinstava, što takode ukazuje na činjenicu da je prethodne godine i iz ovog značajnog trgovinskog središta iseljeno više jevrejskih porodica.

vog Ustava, i slično. Jednu trećinu poslanika u redovnoj Narodnoj skupštini sačinjavali su kraljevi poslanici, imenovani izborom kralja i vlade, a samo dvotrećinsku većinu su imali narodni poslanici koje je narod izabrao na skupštinskim izborima. Izbor Jevrejina Ozerovića voljom birača na izborima za Veliku narodnu skupštinu smatran je do tog čina kao nešto nezamislivo u društvenim krugovima tradicionalno opterećenih predrasudama, ljudi suženog vidokruga.

Promenjen odnos snaga u državnim i međudržavnim relacijama, počev od pobeonosnog rata Srbije protiv Turske 1877. i sticanja nezavisnosti, odnosno mirovne konferencije u Berlinu 1878. ogledao se u neophodnosti da se napokon pozitivno reši jevrejsko pitanje u Srbiji ukidanjem zakonskih ograničenja Jevrejima u pravu nastanjivanja i trgovanja u unutrašnjosti zemlje. Liberali na vlasti sa Ristićem na čelu koji su 1878. svojim doprinosom zaslužili priznanja jevrejske zajednice, vodeći prevashodno računa o merilima kojima se odmerava odnos snaga presudnih faktora, nekoliko meseci ranije 1877. godine nisu bili spremni da prihvate i da se založe za to rešenje. Prevaga konzervativaca u shvatanjima i interesima u redovima liberala posle poraza Srbije u prvom srpsko-turskom ratu onemogućavala je već tada moguće rešenje.

Tada je Turska kao pobednička strana, u januaru 1877, uslovila ugovor o miru odredbom o ravnopravnosti Jevreja u Srbiji. Tražila je da: »Nezavisno od verozakonske slobode Jermeni i Jevreji uživaju u Srbiji one iste slobode koje uživaju i drugi stanovnici«.⁸ Srpska liberalna vlada je odbila taj zahtev jer ga je smatrala za neumesan i suvišan. Po njenom odgovoru Porti, tada »svi građani u Srbiji uživaju ravna prava građanska i politička«, dakle »ni Jevreji, podanici srpski, nisu toga lišeni (osim samo jednog ograničenja, odnosno nastanjivanja u unutrašnjosti zemlje)«...⁹ Ovaj negativan odgovor, kojim je zapravo odbijen Portin zahtev, sastavljen u skladu sa zahtevom srpskih Jevreja za punu građansku ravnopravnost, *Izraelitska alijansa* je posle iskoristila u svom memorandumu koji je uputila na adresu učesnika na Berlinskom kongresu.

S obzirom na u međuvremenu izmenjen odnos snaga odlučujućih faktora u izmenjenim okolnostima, ista liberalna vlada je predusretljivo prihvatila isti zahtev na Berlinskom kongresu, naravno bez pogovora i prigovora, kao što bi učinila svaka razumna vlada u novostvorenoj situaciji. Uzevši »k znanju« ultimativnu odredbu s tim da će postupati po njoj onako kako se od nje tražilo i kako je sama došla do zaključka da je odredba svrsishodna — liberalna vlada Srbije je

⁸ Zanimljivo je kako se u turskom zahtevu pored Jevreja pominju i Jermeni koji će nekoliko decenija kasnije biti u Turskoj istrebljeni metodima genocida (J. Ristić, *nav. delo*, 276).

⁹ J. Ristić, *nav. delo*, 287—288. U vezi sa notom koju je konzulat Srbije u Turskoj uputio Porti da bi se detaljnije razjasnili stavovi srpske vlade prema zahtevu da se Jevrejima prizna potpuna ravnopravnost, Ristić je 18. marta 1877. u pismu predstavniku srpske države Filipu Hristiću napisao: »Naročito mi se čini posao o Čivutima nejasan i maglovit, pa se bojim da Porta ne uzmogne izvoditi da smo se mi obvezali izravnati ih u onoj restrikciji koja je spomenuta. No takvo tumačenje mi nećemo nikada dopustiti. Smisao pasažu tome ima biti da to pitanje ostaje predmet unutrašnjeg zakonodavstva našeg« (*Pisma Jovana Ristića Filipu Hristiću od 1870. do 1873. i od 1877. do 1880.* Srpska kraljevska akademija, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, knj. XX, Beograd 1931, 240). Zanimljivo je kako Ristić i ovdje koristi pogrdno ime Čivuti za Jevreje; to se uobičajilo sa negativnom konotacijom i kod njega kad se nepovoljno govori o Jevrejima. Uostalom, nema nacije koja ne zamenjuje pogrdnim imenima pravo ime drugog naroda s kojim se neizbežno sučeljava u svakodnevnom životu.

6 A. Radenić

samo jednom više dokazala da je dorasla situaciji. Zlobni komentari o nedoslednosti, pokornosti, ili prevrtljivosti moraju se smatrati nesuvislim. Samo neodgovorne vlade ne vode računa na političkim poprištima o odnosu snaga najuticajnijih spoljnih i unutrašnjih faktora.

Da bi se uvidom u pozadinske snage razračunavanja oko zabrane i dozvole Jevrejima da se nastane i bave trgovinom u unutrašnjosti Srbije shvatiti porivi antagonizama, moramo se upoznati sa relevantnim činjenicama ekonomskog i političkog razvoja srpskog društva i srpske države u tom razdoblju. Tako ćemo razumeti i iznenadnu pojavu poslanika Jevreja u Narodnoj skupštini 80-ih godina XIX veka u vreme vladavine Milana Obrenovića sa vladama Napredne stranke.

Vladajući sloj društvene strukture srpske države u prvoj polovini XIX veka, a delom i u drugoj polovini, sačinjavali su pretežno trgovinom preokupirani žitelji malih varoši širom Srbije. Oni su strahovali ne samo od konkurencije koja se povećavala dolaskom stranaca Jevreja, kojima je pored zanatstva, gotovo jedini zanat bila trgovina, nego i od seoskih domaćih trgovčiča koji su povećane potrebe seljaka nastojali da iskoriste za povećanje prihoda otvaranjem dućana po selima.

Posle obaranja kneza Miloša u forumu Namesništva i Sovjeta, pod predvodništvom trijumvirata iz kruga vodećih *ustavobranitelja* Tome Vučića-Perišića, Avrama Petronijevića i Jevrema Obrenovića, prema zahtevima premoćnih palanačkih trgovaca, propisano je dekretom od 6. oktobra 1840. da se u jednom selu može »samo po jedan dućan« otvoriti i »da onaj koji ga otvori plaća opštini 50 talira godišnje arende«. Ovaj propis sa zakonskom snagom motivisan je razlogom »da ne bi se« seoski »dućani umnožili na štetu trgovine varošana«.

Novi vlastodršci, sa osloncem na tada premoćne palanačke trgovce morali su prvenstveno voditi računa o interesima ovih trgovaca, izraženim u njihovim esnafskim monopolističkim zahtevima. Ali s obzirom i na povećane potrebe seljaka, oni nisu mogli ni da ignorišu učestale zahteve seoskog mnoštva u pogledu seoskih dućana. Kako su sami obznanili nije bilo i dalje moguće »otvaranje dućana po selima zabraniti«. Radi nabavke »najnužnijih stvari za seljaka«, bez suvišnih i suvišnim troškovima omraženih odlazaka u varoš, selu se napokon moralo dozvoliti da ima bar jedan dućan. Međutim, usled bojazni palanačkih trgovaca da se i takvim ograničenjem — jedno selo, jedan dućan — ne umnože seoski dućani u prevelikom broju na uštrb varoških, s obzirom na preveliki broj sela i premali broj varoši, uz to ograničenje je sledio i destimulativan visok porez u vidu zastrašujuće godišnje opštinske arende od 50 talira.¹⁰

U takvim okolnostima, novi vlastodršci, koji su se domogli vlasti svrgavanjem kneza Miloša, zahvaljujući umnogom podršci palanačkih trgovaca, morali su onda logično u još drastičnijem obimu ograničiti prava na trgovačke radnje Jevre-

¹⁰ Zbornik zakona i uredaba Kneževine Srbije, knj. 30, str. 259.

jima, poznatim i prepoznatljivim gotovo isključivo po poslovanjima u trgovini. Knez Mihailo, kome su zastupnici interesa i stremjenja palanačkog trgovačkog sloja, kao *ustavobranitelji* posle svrgavanja kneza Miloša 1839. godine omogućili da nastavi vladavinu Obrenovića, morao je uprkos svojim emancipatorskim uverenjima prosvetljenog apsolutiste da pristane i da svojim potpisom potvrdi pristajanje na takva diskriminatorna zakonska ograničenja. Njima je, doduše u izvesnoj meri, prema merilima već uticajnog dela Evrope, zahvaćene emancipatorskim težnjama, gubilo i na ugledu prvog evropski obrazovanog vladara Srbije, ali iz toga ipak ne sledi zaključak kojim se još i u naše vreme obmanjuje javnost da je Srbija, privremeno, za vreme vladavine kneza Mihaila ugradila »antisemitizam u državni i društveni sistem« vlasti.¹¹

Pojave antisemitizma bile su i ostale su imanentne gotovo u svim državama i društvima sveta, s tim što su se u različitim epohama i različitim sredinama razlikovale, i dalje se razlikuju, po intenzitetu i širini ispoljavanja, u zavisnosti od mnogih, razumom dokučivih i nedokučivih faktora. U Srbiji XIX veka, antisemitizam je institucionalno bio najpre onemogućen za vreme kneza Miloša, a zatim delimično omogućen u vreme vladavine kneza Mihaila, pa Aleksandra Karađorđevića i Milana Obrenovića, do 1878. godine. Za razliku od okolnih zemalja u kojima je bez prekida vekovima bujao iz objašnjivih i neobjašnjivih razloga.

Podsticana praiskonskim instinktom ugroženosti, osobito prema stranom suparniku, stvarnom i potencijalnom, istinskom i nabeđenom, mogućem i nemogućem, averzija je ispoljavana ovih decenija čak protiv etnički istorodnih »stranaca« došljaka iz prečanskih austrougarskih krajeva, u državnim institucijama. Na petrovske Narodnoj skupštini 1848. godine, za vreme vladavine Karađorđevog sina Aleksandra Karađorđevića, poslanici većeg dela Srbije tražili su da se otpuste »svi onostranci iz javne službe« i da se »kancelarijska mesta« u centralnoj, regionalnoj i lokalnoj državnoj upravi, posebno direktora i sekretara Kneževе kancelarije, sekretara Sovjeta, načelnika u policiji, sudija kod sudova popunjuju »otačestvenim sinovima«. Izuzetno usled oskudice »otačestvenih« stručnjaka prihvata se zapošljavanje »onostranaca« samo u službi »profesora, inžinjera i doktora«, lekara.¹² Razume se da se takvim zahtevima i stavovima morala suprotstaviti i *slabašna* ustavobraniteljska vlada pod sve neodlučnijim Aleksandrom Karađorđevićem, pozivajući se na ustavne i zakonske odredbe o istovetnim pravima svih Srba prema merilima srpskog porekla i državljanstva. Ali u takvim okolnostima je razumljiva i uvrežena pragmatičnost u konzekvenciji: da se Jevrejima uopšteno onemogućuje zaposlenje u državnim institucijama osim u izuzetno deficitarnim zanimanjima, uglavnom lekarstva.

Za Jevreje, koji su mahom živeli u dorčolskoj mahali, na Jajiji, samo sa osnovnom jevrejskom i specifično jevrejsko-španskom naobrazbom, pretežno sefardskog obeležja, ovo onemogućavanje zapošljavanja u državnim i javnim institucijama nije uopšteno predstavljalo životnu prepreku pri savladavanju ograda u za-

¹¹ L. Sekelj, »Upotreba Jevreja«, NIN od 8. XI 1991.

¹² Zbornik zakona i uredba, knj. 4. str. 173—204.

8 A. Radenić

nimanjima egzistencijalnog značaja. Jevrejima je životni opstanak radom bio pretežno uslovljen mogućnostima da se bave trgovanjem i zanatstvom. Prisiljeni i prisilom pripremljeni i naviknuti da, pored zanatstva, gotovo isključivo žive od trgovine, trgovinskih transakcija i manipulacija u trgovačkim radnjama, najteže su im padala ograničenja koja su u Srbiji nametnuta zabranom nastanjivanja i posjedovanja trgovačkih radnji u unutrašnjosti zemlje. Ovu zabranu podnosili su i preživljavali žigom životno sputavanih, pa i ugroženih. Zato su sa najviše upornosti nastojali pridobiti i vlastodršce i javnost za ukidanje ovih ograničenja. Ali osim u Miloševu doba, u tome nisu uspevali iz već pomenutih, kao i ne pomenutih razloga.

Mnogobrojne molbe i žalbe koje su tokom relativno duge vladavine Aleksandra Karađorđevića (1842—1858) upućivali knezu, Sovjetu i vladi bile su uzaludne. Na njihovo »prošenje« od 31. januara 1856. godine (po starom kalendaru) da im se ukinu navedena ograničenja usledio je nepovoljan odgovor tek 30. oktobra iste godine, kako se moglo i očekivati u nepovoljnim okolnostima. Prebacivano im je da su čak tražili prava koja im nisu bila ukinuta. Doslovno: u unutrašnjosti zemlje, »zemaljske proizvode kupovati i prodavati, djecu svoju na zanate davati i u Esnafe uvoditi, kao što im nigda zabranjivano nije panadure zemaljske posjećivati i na njima trgovinu kupovanja i prodavanja upražnjavati«. Jedina povoljna novost za njih sadržana je u odluci da im se dotadašnja neograničena prava na teritoriji beogradskog šanca, u centru grada, prošire prostorno, tako da su od tada mogli u celom Beogradu, uključujući njegova tadašnja predgrađa, »dućane držati, nepokretna dobra kupovati i bogomolje držati«. Međutim, u unutrašnjosti zemlje ostala su na snazi u celini sva dotadašnja ograničenja. Potčinjenim organima okružnih, sreskih i opštinskih vlasti naloženo je da moraju odbiti i njima upućene molbe za ukidanje tih ograničenja.¹³

Tek kada je 1858. godine knez Aleksandar Karađorđević odlukom Svetoandrejske skupštine bio prisiljen da napusti Srbiju i na srpski kneževski presto vraćen Miloš Obrenović, Jevreji su se oslobodili straha da im nikada neće biti vraćena prava za slobodno življenje i privređivanje u celoj zemlji. Oni su bili među onima koji su Milošev povratak pozdravili zdravorazumski, sa najviše žara i najrealnijim optimizmom. Ako ništa drugo znali su da će se njihov položaj u najvećem mogućem obimu najviše poboljšati. Nisu se prevarili. Njihove žalbe na posledice ukinutih sloboda o trajnom nastanjivanju i trgovanju širom zemlje, kao i njihove molbe za vraćanje oduzetih prava u njegovom dugom odsustvu razmatrane su u Miloševski obnovljenoj Kneževoj kancelariji po Miloševoj metodologiji odlučivanja. Pragmatički otresito. Bez birokratskih zatezanja. Bez osvrta na drukčija rasuđivanja onih čije interese nije uvažavao.

Ukazom od 26. septembra 1859, Miloš je naredio Početelstvu unutrašnjih dela da sve odredbe o neravnopravnosti »za ukinute smatra«. Svi »građani Srbski, bez razlike vere i narodnosti« ravnopravni su »učestnici u slobodi, koja je za svaku radnju i zanimanje u Srbiji izrečena« — obelodanjeno je tih dana u zvaničnim

¹³ Isto, knj. 30, str. 340—341.

glasilima Srbije.¹⁴ S obzirom na strukturu stanovništva u granicama srpske države tih godina prema veroispovednoj, nacionalnoj i profesionalnoj pripadnosti, svima je bilo jasno da se ovom odredbom ukidaju ograničenja koja su onemogućavala Jevrejima da se nastane i imaju radnje u unutrašnjosti zemlje.

Od mnogih savremenika, a zatim istoričara, literata i publicista ozloglašen despotski svirepom, podmuklom i potkupljivom vladavinom, Miloš Obrenović je kao svemoćni gospodar Srbije i Srba, u najosetljivijim sudbonosnim odnosima građana raznih veroispovesti i nacionalnosti prednjačio slobodoumljem. Rukovodio se instinktom i razumom rasnog političara-državnika. Bez predrasuda je upravljao državom dalekovido, vizionarski, prema realistički sagledanim dugoročnim interesima Srbije, podržavajući nastojanja koja u zaostaloj zemlji doprinose potrebama bržeg ekonomskog razvoja u najvećoj mogućoj meri. Stoga su i Jevreji, uprkos rastućem otporu okoline i za vreme prve i za vreme druge njegove vladavine, uživali sva prava građanske ravnopravnosti prema opštevažećim odredbama zakona i normama privređivanja. Bez strane intervencije i bez pozivanja na principe političkog ekonomskog liberalizma!

Posle Miloševe smrti, njegov sin knez Mihailo, podložan uticaju političara koji su nastavili da zastupaju interese premoćnih palanačkih trgovaca, bio je prisiljen da ponovo uskrati Jevrejima prava koja im je Miloš vratio. Začudujuće je delovalo da je među tim političarima retrogradnih preokupacija, u toj *radoti* prvu reč vodio Jevrem Grujić, predvodnik levih, svetoandrejskih liberala. U svojstvu ministra pravde, on je bio taj koji je postavio »pitanje o Jevrejima«, da bi se opet »po starim uredbama« koje je Miloš ukinuo »odredilo da Jevreji ne mogu dućane držati izvan Beograda nigde u Srbiji«. Po Grujiću, Miloš je samovoljno »jednom administrativnom naredbom 1859« dopustio jevrejskim žiteljima da se i u unutrašnjosti zemlje mogu trajno nastaniti i trgovati, pa su se oni »razmislili« po celoj Srbiji. Grujićeva argumentacija je bez otpora prihvaćena na »zasedaniju popečiteljskom i u Sovjetu«. Nedoumice su uočavane samo kod pitanja: »No šta će se sa onima koji su se već naselili?« Retrogradno dejstvo zakona smatrano je već i u Srbiji, prema standardima pravne države evropskog obrasca, neprihvatljivom *zakonskom* merom.

Moralo se pažljivo voditi računa o demokratskim tendencijama rasuđivanja u samoj Srbiji, a još više u zemljama Evrope naklonjenim Srbiji. Sam Grujić je bio za postupak koji ne bi imao za posledicu kompromitovanje novih vlasti komentarem da su »nešto retrogradno naredile« i da su time dovele u pitanje »liberalnost« kneza Mihaila »pred javnim mišljenjem u Evropi«. Zato je po Grujićevom rezonovanju trebalo postupiti oprezno i na taj način što će se »načalničestvima« raspisom narediti »neka lepim rečima vraćaju Jevreje natrag u Beograd«. Prema Grujićevim rečima: »Knez ćutaše i popečitelji drugi očutaše, ali i tim ćutanjem kao da odobravahu« njegovo, Grujićevo, »mnenije«. ¹⁵ Mi bismo nešto

¹⁴ Isto, 148.

¹⁵ Prema Grujićevom predlogu, naredba o iseljenju Jevreja iz unutrašnjosti sprovedena je preko Ministarstva finansija kao fiksna kaznena mera, a ne Ministarstva unutrašnjih dela, da bi se prikrilo vid prisile sa političkim konsekvencama (Jevrem Grujić, *Zapisi Jevrema Grujića*, knjiga treća, Srpska kraljevska akademija, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, I odeljenje, spomenici na srpskom jeziku, knjiga IX, Beograd 1923, str. 100—101).

drukčije zaključili: tim ćutanjem su knez Mihailo i ostali prisutni članovi vlade prosvetiteljskog smera prikrivali ćintimno neslaganje sa usvojenim zaključcima pod pritiskom premoćnih retrogradnih društvenih slojeva u rešavanju tugaljivog jevrejskog pitanja u vezi sa nametnutim ograničenjima njihovih građanskih prava.

U svakom slučaju, policijske vlasti nisu mogle na »lep« način ubediti Jevreje, koji su se u međuvremenu preselili u unutrašnjost zemlje, da se dobrovoljno vrate u Beograd, pa i u mesta izvan Srbije, odakle su došli iz nužde, a ne iz zadovoljstva, u traganju za unosnijim i bezbednijim poslovima privređivanja. Morali su biti korišćeni metodi prisile da bi se zadovoljili zahtevi i interesi onih koji su tražili da se bar unutrašnjost Srbije oslobodi *najezde* nepoželjnih jevrejskih došljaka.¹⁶ Samo u nekoliko varoši, izvan Beograda, zahvaljujući intervencijama potkupljenih ili odobrovoljenih lokalnih moćnika sa drukčijim interesima i interesovanjima, izvesnom broju Jevreja je uspelo da se zadrže u svojim radnjama i na svojim poslovima, uz mere izuzeća od proterivanja.

Zanimljivo je po karakterističnoj crti ekstremnih nacionalnih pregalaca, po pravilu prvenstveno iz redova inteligencije, da je već Jevrem Grujić, jedan od prvih srbijanskih intelektualaca, sa diplomom pravnika najrenomiranijih evropskih fakulteta Hajdelberga i Pariza, u ulozi začetnika i zatočenika slobodarskih narodnih pokreta u Srbiji, prednjačio ulogom reakcionarnih pobornika *rasističkih učerija* u borbi za nacionalne ciljeve Srbije. Braneci pred knezom Mihailom mišljenje da Jevreji treba bar »postepeno i u nekom roku« da se isele iz unutrašnjosti zemlje, Grujić je istakao i to kako se politika »oslobođenja« od tuđina u nacionalnom pokretu Srba zasniva na *pretpostavci* da »po unutrašnjosti Srbije nema rase koja nema jednakog interesa« sa Srbima »za oslobođenje«. Ali da ne bi ispalo kako se tom *pretpostavkom* i on izjednačava sa antisemitski opredeljenim progoniteljima Jevreja, još je dodao: »kad se« jednom »ostvari« to oslobođenje, onda će se moći i u Srbiji nastaniti »i raditi gdegod ko hoće, pa i Jevreji«.¹⁷ Na taj način se Grujić rečima ogradio od pomisli da je protivnik Jevreja sa stanovšta indoktriniranog antisemitizma, ali nije opovrgao opravdanost ukazivanja na ograničenosti i njegovog slobodoumlja u pogledu Jevreja iz suvišnog oportunizma prema retrogradnim društvenim grupacijama, kao i iz iracionalnih predrasuda prema jevrejskim žiteljima uopšteno, pogledom *domorodaca* u susretu sa *nepoželjnim* strancima. U poređenju sa školski neobrazovanim političarima Miloševog tipa, koji dalekovido deluju bez retrogradnih opterećenja u predrasudama i oportunizmima, grujicevski tip visokoobrazovanih političara, opterećenih dejstvima skolastičkih predrasuda i kratkovidnih manipulacija, daje argumente za oprez pri proceni neophodnih kvaliteta i kvalifikacija u politici koja, hteli-ne hteli, deluje sudbonosno.

¹⁶ Prema jednom izveštaju britanskog diplomatskog predstavnika u Beogradu, tada je iz unutrašnjosti Srbije proterano 60 jevrejskih porodica; u nekim izveštajima navodi se izgon čak 64 porodice samo iz Sapca. Tek na ponovljene intervencije predstavnika većeg broja evropskih država, pod dejstvom zahteva *izraelske alijanse*, srpska vlada je novim dekretom dozvolila da se vrate, odnosno ostanu u mestima dotadašnjeg boravka u unutrašnjosti zemlje. Međutim, hajka na Jevreje u palankama nije prestala sve do 1878, pa i posle do novog Ustava iz 1888, tako da su se i protesti velikih sila srednje i zapadne Evrope obnavljali s vremena na vreme još godinama; N. Leven, *Cinquante ans d'histoire l'Alliance Israélite Universelle 1860—1911*, I, Paris 1911, 93—111.

¹⁷ J. Grujić, *nav. delo*, 101.

Knez Mihailo nije mogao poput svog oca kneza Miloša da po svom nađenju menja ili ne menja relevantne zakonske odredbe; njegova *autokratska* vladavina zavisila je od u međuvremenu izmenjenih okolnosti pod dejstvom porasta uticaja institucionalnih faktora državne uprave. On se tome nije suprotstavljao, jer je ova promena i po njegovim koncepcijama prosvetljenog apsolutiste označavala savremene tokove razvoja pravcem udaljavanja od patrijarhalno-hijerarhijskog ustrojstva države i društva. Tako je postalo irelevantno i utvrđivanje njegovog aktivnog ili pasivnog udela u institucionalno vraćenim zakonskim ograničenjima u građanskim pravima Jevreja, ponovnom zabranom njihovog nastanjivanja u unutrašnjosti zemlje.

Posle ubistva kneza Mihaila, najpre namesnička vlada a posle i Milanova, isto su i proceduralno i dejstviteljno morale voditi računa o institucionalnim normama zakonodavstva. Stoga bez obzira na ispoljena ili neispoljena vladareva lična i vladina stranačka rasuđivanja, najprobitačnije je u vezi sa jevrejskim pitanjem ostalo opredeljenje da se status Jevreja ne menja ukidanjem zabrane njihovog nastanjivanja u unutrašnjosti zemlje. Tek prestankom dejstva relevantnog unutrašnjeg faktora u izboru odlučivanja, pod dejstvom odlučujućeg spoljnog na Berlinskom kongresu, i ta zabrana je napokon ne samo mogla nego i morala biti ukinuta.

Knez Milan je iz ubeđenja i iz interesa, ličnog i državnog, čak aktivnim doprinosom prihvatio, slobodoumno demokratsko rešenje koje je nametnuto, ali koje se i samo po sebi nametalo u interesu Srbije. U proklamaciji kojom je 10. decembra 1878. obznanio narodu odluku Berlinskog kongresa, on je napisao: »Evropa je priznala Srbiji *nezavisnost* vezavši je za *jedan uslov* koji sam ja primio, voljan da ga savesno ispunim«. ¹⁸ U Narodnoj skupštini su mnogi poslanici iz predbuđenja i drukčijih interesa ipak nevoljno prihvatili nametnuti uslov za priznavanje prava Srbiji na državnu nezavisnost priznavanjem prava Jevrejima da se koriste odredbama građanske ravnopravnosti na svakom mestu i u svakom poslu bez ikakvih zakonskih ograničenja. Zato u odluci Narodne skupštine o prihvatanju odredaba Berlinskog kongresa »tičuće se Srbije« ostaje samo da se »uzima na znanje«! ¹⁹

Već od samog početka regulisanja statusa građana Srbije ustavnim i zakonskim odredbama, ravnopravnost Jevreja bila je priznavana, ograničavana, ili čak sasvim dovedena u pitanje, zavisno od smera razvojnih puteva srpske države, u sklopu njenih društvenih odnosa prema političkim smernicama njenih vladara i vlada. Po Ustavu iz 1835. godine, Jevreji su se smatrali, ili se bar mogli smatrati, Srbima posle određenih godina boravka i privređivanja u Srbiji. Doslovno, članom 108 tog Ustava bilo je utvrđeno da se »svaki kome je deset godina prošlo otkako

¹⁸ Srbija 1878, 623.

¹⁹ Zbornik zakona i uredaba, knj. 30, str. 307—317. »A propos« ovako sročene »skupštinske izjave o jevrejskom pitanju«, Filip Hristić je 16. januara 1879. izvestio ministra Ristića da mu je britanski ambasador u Carigradu rekao: »Ja mislim da vaša vlada dobro zna da ni Engleska, ni Francuska, ni Italija neće priznati nezavisnost Srbije sve dok se to pitanje kod vas ne reši shodno Berlinskom kongresu« (Pisma Filipa Hristića Joannu Ristiću 1868—1880, Srpska akademija nauka, Beograd 1953, 228).

12 A. Radenić

se u Srbiji nalazi, ili koji nepokretna dobra u njoj ima smatra se za Srbina, i ima pravo uživati srbsko državno građanstvo».²⁰

Po uzoru država sa asimilatorskim delovanjem, prirodnim i nasilnim, u nacionalnom preobraćaju građana drugog etnosa, tom odredbom je sprovedena, ili je samo omogućavana nacionalna identifikacija prema državljanstvu. Knez Miloš je tu politiku posebno podržao i podsticao, imajući u vidu retku, a u nekim krajevima i raznorodnu naseljenost Srbije opustošene ratovima. Koliko je Jevreja posrbljeno sa trajnim naslednim znamenjima srpstva, i prema društvenim normama kako kod Srba tako i kod Jevreja u tom razdoblju, ostalo je nepoznato. U svakom slučaju, prirodna asimilacija Cincara, Vlaha i drugih pravoslavaca koji nisu bili Srbi, ili nesrpskih Slovena katolika, Čeha, Slovaka, kroz ovu ustavnu odredbu je ostvarivana probitačnije. Redi doseljenici austrijskog, nemačkog i drugog evropskog porekla bili su ovakvom asimilacijom, srazmerno svojoj malobrojnosti, takođe brojnije zahvaćeni.

Upadljivija rasna i verska, nehrišćanska izdvojenost Jevreja otežavala je, ukoliko nije uopšte onemogućavala, asimilaciju kojom bi jevrejski identitet bio anuliran u vremenskom razmaku jedne generacije. Tokom decenija uvrežila se, voljno i nevoljno, u srpskoj i jevrejskoj sredini gotovo podjednako asimilatorska identifikacija Jevreja identitetom Srba Mojsijeve vere. Prelaskom na pravoslavnu veru, s obzirom na veoma izrazitu veroispovednu komponentu nacionalne identifikacije ne samo pojedinačno nego i naroda u celini u zemljama Balkana, mogla se olakšati i efikasno ubrzati afirmacija srpskog nacionalnog identiteta jevrejskih preobraćenika umanjivanjem, pa i prekidom diskriminatorских postupaka iz pakosnog podsećanja na prvobitni identitet. Ksenofopske društvene konvencije i rigidni propisi, u kompleksu više patrijarhalnih nego buržoaskih građanskih normi ponašanja, učinili su, međutim, posrbljavanje Jevreja identitetom srpskog pravoslavlja izuzetno retkim. Svakako neuporedivo ređim nego u zemljama sa prevagom liberalne buržoazije i ekspanzivne katoličke crkve. Ipak, videćemo podrobnije, i Srbija u tom pogledu nije bila izuzetak. Pored, hipotetično, nekoliko neznanih, u drugoj polovini XIX veka, izdanci dve jevrejske porodice afirmisale su se u javnosti i uspešnom političkom karijerom kao Srbi pošto su im se već roditelji preobratili u Srbe ne samo osećanjima srpske nacionalne pripadnosti nego i imenom, prezimenom, a nadasve verom srpskog pravoslavlja.

Značajno je bilo to što su ustavnim i zakonskim odredbama utvrđene odrednice nacionalne pripadnosti omogućavale Jevrejima kao svim drugim nesrpskim žiteljima i posle Miloševе vladavine da građansku ravnopravnost izdejsvuju i obebeđuju identitetom *prirodnih*, zapravo naturalizovanih Srba. Prema »Uredbi o srbskom prirodjenju« od 8. aprila 1842. pod vladavinom Miloševog sina Mihaila, svaki strani naseljenik, odnosno doseljenik, koji je hteo »u Srbiji priroditi se ili učestnikom prava i dužnosti otečestvenih Srba postati« mogao se »poradi toga

²⁰ Zbornik zakona i uredba, knj. 30, str. 16.

prijaviti kod Načelničestva onog okružja u kom je namislilo živjeti«. Kada je dotično Okružno načelstvo utvrdilo da je podnosilac molbe »osvjedočeno dobar ili imućan ili vješt i sposoban«, pa kao takav da može »doista« u srpskom »otečestvu živjeti«, isti je dobio »pismeno uvjerenje« kojim se ovlašćuje da može položiti zakletvu vernosti i poslušnosti *prirodnog Srbina* vladaru i otadžbini, vlastima i zakonima Srbije. Posle položene zakletve, Načelstvo je »bivšem dotle strancu« izdalo »svjedočanstvo« da će se *odsada* »smatrati i držati kao *prirodni Srbin*, kome sva prava i sve dužnosti otečestvenog sina pripadaju«. ²¹

Dve godine kasnije, za vreme vladavine novog kneza Aleksandra Karađorđevića, novom uredbom o »srpskom prirođenju« od 2. maja 1844. (uvek po starom kalendaru) ukinuta je uredba od 8. aprila 1842. koja je samo moralnim i materijalnim, imućstvenim kvalifikacijama uslovljavala status *prirodnog Srbina*. Pošto je usled *olakog* stičanja prava da se izjednače sa rođenim Srbima previše njih koristilo Uredbu iz 1842. došlo se do zaključka da uredba nije odgovarala »svome opredeljenju«. Te 1844. godine kodifikovan je *Gradanski zakonik*, koji je uslovio »prirođenje« ne samo moralnim i materijalnim, imućstvenim kvalifikacijama nego i godinama boravka u Srbiji. S obzirom na taj Zakonik, nova uredba o »srpskom prirođenju« samo je precizirala kako se »pravo sažiteljstva Srbskoga« može tražiti i dobiti jedino od Popečiteljstva unutrašnjih dela, a ne i od pojedinih načelstava, i na osnovu toga pravo — zapravo pravo državljanstva — »priroditi se« Srbinom. ²²

Prema paragrafu 44 *Gradanskog zakonika* iz 1844. godine, svi srpski građani u srpskoj državi imali su sva građanska prava. Srpskim građanima pak smatrani su svi žitelji Srbije koji su pravo građanstva stekli »po samom rođenju«, ili su to pravo dobili »prirođenjem«. Sledstveno toj odrednici, »svi žitelji srpski, prava građanska uživajući« bili su *ili rođeni ili prirodni Srbi*. Dalje je utvrđeno kako: »Kod rođenih Srba prelazi pravo građanstva s roditelja na decu po samoj prirodi, prirođenje pak dobija se onda kad bi inostranac koji punih sedam godina, bilo u službi državnoj, bilo u vođenju zanata ili zemljoradnji, ili u kakvom drugom poleznom zanimanju ovde proživio, i za sve to vreme bio pošteno i shodno zakonima zemaljskim živeo, ne učinivši nikakvo zločinstvo«. U izuzetnim slučajevima, čak bez propisanog »vremena« boravka i rada u Srbiji, moglo se izdejtvovali građansko pravo prirodnog Srbina »osobitim« rešenjem vladara uz saglasnost Državnog saveta.

Po 44. paragrafu *Gradanskog zakonika*, dakle prema navedenoj odrednici, svi Jevreji u Srbiji posle određenih godina boravka i privređivanja kao srpski državljanji mogli su se smatrati *prirodnim Srbima* na ravni rođenih Srba. Ali kontrola koja je svojstvena ustavima i zakonima svih država, u manjoj ili većoj meri, da se alternativna rešenja ne bi smatrala protivustavnim i protivzakonskim — i u ovom Zakoniku nije prenebregnuta, tako da se Jevrejima po jednom od sledećih paragrafa mogla uskratiti i uskraćena je, u nečemu ili mnogom, in-

²¹ Isto, 308—311.

²² Isto, knj. 2, str. 302—303.

14 A. Radenić

tegralna građanska ravnopravnost *prirodnih Srba*. Naime, prema 53. paragrafu istog *Građanskog zakonika*, žitelji Srbije nesrpskog »veroisповедanja« uživali su sva građanska »prava u toliko ukoliko ne bi oni zakonom naročito ograničeni bili.«²³

Prema »Uredbi o primanju stranaca i prirodnih Srbalja u praviteljstvene službe« od 25. maja 1855. godine otežano je primanje *prirodnih Srba* u državnu službu. Tom Uredbom je određeno da oni ne mogu biti primljeni »ni u kontraktualnu, ni u privremenu, ni u dejstvitelnu praviteljstvenu službu bez predvaritelnog odobrenja Sovjeta i knjaza.«²⁴ A videli smo kako su ukazima iz 1856. i 1861. potvrđene zabrane o nastanivanju i posedovanju trgovinskih radnji Jevrejima u unutrašnjosti zemlje.

Politička prava — koja po svojoj prirodi nisu *kolidirala* sa egzistencijalnim pravima na rad, zaposlenje, zarade u radu, avanzovanje u državnoj službi — nisu ograničavana prema jevrejskoj nepravoslavnoj veroisповедnoj pripadnosti *prirodnih Srba*. U političkim pravima, koja su se ogledala u zbornom biračkom pravu građana, ograničenja su određivana samo prema imovinskom cenzusu, odnosno prema pripadnosti siromašnim društvenim slojevima svih građana, podjednako po neplaćanju poreza na imovinu, zaradu i slično do određenog minimalnog iznosa. Zakonom o Narodnoj skupštini od 28. oktobra 1858. bilo je utvrđeno da »svaki građanin Srbije urođen ili prirodan« koji »nikada za kakvo zločinstvo« nije bio kažnjavao, kad postane »punoletan ima pravo birati naročne poslanike«, a kad navršši 30 godina života može biti i izabran za narodnog poslanika.²⁵

Da je tek 20 godina kasnije, 1877, prvi put jedan Jevrejin kao *prirodni Srbin* Mojsijeve vere postao narodni poslanik izborom birača ima se pripisati i ukorenjenim patrijarhalnim i građanskim predrasudama u sklopu opštih i specifičnih pojava zaostalosti. Ta zaostalost u jevrejskoj sredini ogledala se i u činjenici da su se tek tih 70-ih godina XIX veka počele među Jevrejima izdvajati i isticati ličnosti odgovarajućih kvalifikacija za političke uloge u javnosti, menilima društvenog ugleda, po zanimanju, imovini, obrazovanosti, interesovanju za politiku, uz ideološku i stranačku političku opredeljenost.

Prema Ustavu iz 1869. godine kojim su liberali na vlasti doprineli razvoju srpske državnosti na temeljima savremenog parlamentarnog ustrojstva, građanska prava svih žitelja Srbije su ustanovljena i obezbeđena znatno više nego ranije institucijama pravne države. Ali među preostalim ograničenjima štrčala su — bar po rasuđivanju Jevreja — ponajviše ograničenja koja su i dalje onemogućavala jevrejskim žiteljima u Srbiji da se nastane u unutrašnjosti zemlje. Doduše, članom

²³ *Građanski zakonik za kraljevinu Srbiju 1844. godine*, Zbirka zakona, sv. 12, Izd. Gece Kona, Beograd 1937, 13—14, 17. U skladu s *Građanskim zakonikom*, prema zakonu o esnafima od 14. avgusta 1847: »Svaki koji prava Srbina (kao »rođeni« ili »prirodni« Srbin) uživa i dužnosti srpskog sažitelja prema Praviteljstvu Srbskom i svojoj Obštini ispunjava« mogao je i »zanat koji zna za svoju ruku raditi, ili trgovinom na koju se da zanimati se« (*Zbornik zakona i uredaba*, knj. 4, str. 41).

²⁴ *Zbornik zakona i uredaba*, knj. 8, str. 68—69.

²⁵ *Isto*, knj. 11, str. 148—159.

23 ovog Ustava istaknuto je: »Svi su Srbi pred zakonom ravni«, podrazumevajući i ovde pod imenom Srba sve žitelje Srbije. Međutim, već su se poslanički članovi skupštinskog odbora, a u Skupštini većina poslanika, preko svojih *glasnogovornika* izjašnjavali protiv tako formulisane ustavne odredbe kojom se svim građanima, odnosno svim državljanima Srbije, podjednako zakonom obezbeđuju sva građanska prava. Oni su tražili da se po važećoj zakonskoj odredbi, pri ovoj ustavnoj odredbi o ravnopravnosti svih građana doda: »Za Jevreje važi postojeći zakon«.²⁶

Samo zahvaljujući intervenciji nadležnog ministra, i ovaj član Ustava je izglasan prema prvobitnom vladinom predlogu u citiranoj formulaciji o podjednakoj ravnopravnosti svih pred zakonom. Iz ministrovih reči, poslanici su razabrali da bi vlada i javnost većine evropskih država u dodatno formulisanom zakonskom izdvajanju Jevreja od ostalih građana, sa ravnopravnim statusom, nalazile eklatantan povod za obnavljanje napada na Srbiju kao suviše zaostalu državu u kojoj i dalje, čak i pod liberalima, prevladavaju antisemitski retrogradni elementi. Prihvaćen je predlog da se važeća zakonska ograničenja u pravima Jevreja potvrde i ovim Ustavom, ali u manje razgovetnoj formulaciji. Tako je tek u pretposljednem, 132. članu Ustava, jednostavno dodano: »Ostaje u važnosti Zakon« od 30. oktobra 1856. BN 1660. i Zakon od 4. novembra 1861. BN 2244.²⁷ Samo su upućeni i oni koji su ostali obespravljani ovim zakonima, zapravo ukaznim dekretima vladara i vladajućih ustanova, znali da oni obavezuju Jevreje, jedino Jevreje! Neupućenoj svetskoj, pa i srpskoj javnosti ostalo je nepoznato na koga i na šta se odnose ove samo cifarski navedene zakonske odredbe.

Godine će, čak u protoku decenija, proteći dok promenom odnosa zainteresovanih snaga ne prevladaju i u Srbiji, poput mnogo razvijenijih zemalja, posebno u privrednom pogledu, pobornici i nosioi progressa, idejama i sredstvima nespuntanog nadmetanja, u svim područjima rada i stvaralaštva.

Uopšteno, u načelu, prema nomenklaturi poistovećivanja građanskih i državljan-
skih prava imenom *državotvornog naroda*, svi srpski državljani kao srpski građani su i po Ustavu iz 1869. godine smatrani Srbima. Članom 108 toga Ustava utvrđeno je da »svakom kome je deset godina prošlo otkako se u Srbiji nalazi, ili koji nepokretna dobra u njoj ima smatra se za Srbina i ima pravo uživati srpsko državno građanstvo«.²⁸ U poređenju sa *Grđanskim zakonikom* iz 1844, ovom odredbom Ustava iz 1869. otežano je doseljenicima sticanje srpskog državljanstva uslovom produženog *radnog staža* za tri godine, od sedam na deset. Spor razvoj proizvodnih snaga nametao je povećanje zaštitnih mera od povećanog broja doseljenika. Iako su tom ustavnom odredbom tangirani u povećanom broju Jevreji, ona se ne može ubrajati u diskriminatorne odrednice prema Jevrejima nego uopšte prema suvišnim strancima iz redova doseljenika.

²⁶ *Srbske novine*, br. 82 od 3. VIII 1869.

²⁷ *Zbornik zakona i uredaba*, knj. 22, str. 44—92.

²⁸ *Isto*; *Srbske novine*, br. 83 od 4. VII 1869.

16 A. Radenić

Međutim, neravnopravnost je za Jevreje u praksi bila neumitna u mnogim slučajevima bez obzira na sve odredbe o ravnopravnosti, uključujući čak i odredbu kojom je 1878. bilo uslovljeno priznanje državne nezavisnosti Srbije. Već tada neuobičajenom formulacijom odluke Narodne skupštine da se ta odredba »primi k znanju« moglo se nazreti kako će Jevrejima i ubuduće biti uskraćena mnoga prava iz raznoraznih razloga, sa najrazličitijim objašnjenjima. Pošto zakonodavna Skupština nije posebnim zakonom poništila sve ukazne uredbe, sve vladine dekrete o ograničenim pravima Jevreja, izvršni i sudski organi vlasti mogli su po svom nađenju primenjivati »još važeća« ili »više nevažeća ograničenja«. Tako je tek 1884. naredbenim raspisom ministra pravde »o izdavanju tapija Jevrejima na nepokretna dobra u Srbiji«, jevrejskim žiteljima omogućena kupovina nekretnina bez strahovanja od sudske odluke da će biti obezvređena odbijanjem da se uknjiži u katastarske knjige.

U tom ministarskom raspisu upozoravaju se sudski organi da je Srbija obavezujućom odredbom Berlinskog kongresa priznala Jevrejima ravnopravnost bez ikakvih ograničenja, pa im nikakve restrikcije ne mogu biti nametnute s pozivom na neke ranije zakonske odredbe. Ukoliko im se dalje nameću moraju se smatrati za nezakonite. Ovaj ministarski raspis od 24. maja 1884. zasnivao se na žalbi jevrejske zajednice da sudovi »neće da potvrđuju tapije Jevrejima na nepokretna dobra, koja oni pribavljaju u svojinu«.

Navodeći usvojenu odredbu mirovnog ugovora iz 1878. o potpunoj ravnopravnosti Jevreja, tadašnji ministar pravde Dimitrije Marinković je u ovom uputstvu koje je razaslanu raspisom ukazao i na novu činjenicu, da je navedena odredba ponovo potvrđena od strane Srbije u »svezi sa aktom proglašenja i priznanja Kraljevine« 1882. godine. Taj akt je kao »osnova novome državno-pravnom odnošenju Srbije« definitivno »zbrisao svako razlikovanje po veri i veroispovesti u uživanju građanskih prava«. Dalje je upozoreno na to da i stranci u Srbiji, za razliku od mnogih zemalja, imaju svojinska prava na nepokretna dobra, što potvrđuju »ugovori i konvencije gotovo sa svima evropskim državama... pa čak i sa Ujedinjenim Državama Amerike«. Svi ti zakoni, ugovori, konvencije međunarodnog značaja »su obavezni kako za sudove tako i za ostale vlasti i građane« u Srbiji. Stoga se posebno ističe kako je besmisleno nastojanje da se »našim« Jevrejima zabrani nešto što je i »stranim Jevrejima« dozvoljeno kao strancima. Zaključak je kategoričan: novi zakoni i ugovori obesnažuju stare, prevaziđene, pa se svi organi vlasti moraju pridržavati obaveza koje proističu iz novih zakonskih i ugovornih odredaba.²⁹

Dvadeset godina kasnije, *najslobodoumnijim* Ustavom Srbije od 22. decembra 1888. godine uklinuto je pravo vladara da postavlja poslanike pošto je utvrđeno da u Narodnoj skupštini po novoj ustavnoj odredbi mogu biti samo na opštim skupštinskim izborima, *od naroda*, izabrani poslanici. Tada je utvrđena i izvesna distanca između poslaničke kandidature urođenih i prirođenih Srba. Prema 96.

²⁹ Zbornik zakona i uredba, knj. 40, str. 15—17.

članu ovog Ustava, poslanička kandidatura prirođenog Srbina uslovljavana je obavezom da je »nastanjen« najmanje »pet godina u Srbiji«. Po istom merilu prema članu 133 određeno je da: »Ministar može biti samo Srbin po rođenju, ili prirodni Srbin koji je pet godina nastanjen u Srbiji«. Inače je i ovim Ustavom potvrđeno da su »svi Srbi pred zakonom jednaki« podrazumevajući dalje pod imenom Srba sve srpske građane, upravo sve državljane Srbije. Budući da su zakonska ograničenja za Jevreje bila ukinuta prema odredbi Berlinskog kongresa 1878. godine i pojedinačnim ministarskim uputstvima, u tom pogledu Ustav iz 1888. ne sadrži nikakve restrikcije. A članom 18 Ustava je precizirano: »Sloboda je savesti neograničena. Sve priznate vere slobodne su i stoje pod zaštitom zakona, ukoliko vršenje njihovih obreda ne vređa javni red i moral«. ³⁰

Mali broj poslanika u nekim godinama, a u većini skupštinskih trogodišnjih razdoblja bez ijednog poslanika iz redova žitelja *prirodnih* Srba Mojsijeve vere, nije bio i neće biti posledica ustavnih i zakonskih restrikcija, nego ustaljenih diskriminacija, svesno i podsvesno zasnovanih na ksenofopskim rezonovanjima, antisemitski usmeravanih, iz predubedenja lakovernih masa i doktrinarnih ubeđenja uticajnih pojedinaca, pretežno inteligencije, a samo u zanemarljivoj meri usled nedostatka pogodnih ličnosti iz društvenih grupa Srba mojsijevaca. U jevrejskoj sredini Srbije, i kad bi sva vrata za sve profesije podjednako bila otvorena, profesionalci bi bili usmeravani prvenstveno pravcem perspektivnih trgovaca, lekara, inženjera, kasnije i advokata, ali ne i političara.

Zapošljavanje Jevreja u državnoj službi, u civilnim i vojnim ustanovama na celoj teritoriji Srbije, bez diskriminatorskih eliminacija bilo je moguće samo u medicinskoj struci. Nedostatak lekara Srba po rođenju imao je za posledicu neometano angažovanje stranaca, među kojima su neretko prednjačili Jevreji usled svoje relativne brojnosti i odgovarajuće stručnosti, sudeći po odbiru prijavljenih kandidata na navedena lekarska mesta. Njima je onda ubrzanim postupkom omogućeno da steknu status *prirodnih Srba*, što je za njih značilo zakonsko izjednačavanje sa *rođenim Srbima* i u kontekstu profesionalnog napredovanja bez, ili gotovo bez, ksenofopskih antisemitskih začkoljica pri premošćivanju predviđenih i nepredviđenih prepreka.

U vojnoj sanitetskoj službi, već među prvim lekarima isticali su se *doktori* jevrejskog roda. Kada je 1839. ustanovljeno »vojno-lekarsko mesto *štab-hirurg*«, za prvog *štab-hirurga* bio je postavljen dr Moric Fidler. Na tom mestu je radio do svoje smrti 1841. Njega je nasledio Ferdinand Birg, pa Martin Polak kao prvi *štab-hirurg*. U 1841. godini došao je iz banatskog Vršca, ondašnje Austrije, lekar Jozef (Josif) Šauengel u Čupriju, gde je bio postavljen za drugog *štab-hirurga* čuprijske Vojne bolnice. Krajem avgusta 1843. prekomandovan je u Kragujevac u svojstvu drugog *štab-hirurga* kragujevačke Vojne bolnice. Posle je radio kao okružni lekar 1850. u gurgusovačkom okrugu, a 1852. u čačanskom. Te godine je pozitivno rešena njegova molba za »odpust iz austrijskog podanstva« odlukom

³⁰ Isto, knj. 44, str. 133—194.

administrativne uprave Srbskog Vojvodstva i Tamiškog Banata.³¹ Na osnovu tog rešenja trebalo je da usledi rešenje srpske vlade o prijemu u državljanstvo Srbije, sa građanskim pravima *prirodnog Srbina*. Tada je Josif Šauengel sa svojom ženom, kćerkom Josifa Šlezingera, kapelnika orkestra garde, odlučio da promenom državljanstva promeni i veru i ime i prezime. S obzirom na značaj pravoslavlja u identitetu srpstva, pokrštenjem po obredima Srpske pravoslavne crkve kao *prirodni Srbini* pravoslavne vere mogao je sa više verodostojnosti i uvažavanja nego *prirodni Srbi* Mojsijeve vere da se prema rasuđivanju rođenih Srba identifikuje imenom Srbina.

Tako je svoj životni put nastavio kao Jovan Petrović sa celom familijom, ženom i sinovima Vukašinom i Nikolom, pod novim prezimenom — svi kao Petrovići. Njegov treći sin je već po rođenju 1854. kršten u pravoslavnoj crkvi i zvao se Petar J. Petrović.³² Nije proteklo mnogo vremena, a neupućeni, primera radi 1861. godine, nisu više znali da je šef Vojne bolnice u Kragujevcu major dr Jovan Petrović bio nekadašnji štab-hirurg Josif Šauengel. Njegovo brže napredovanje i zapaznije uvažavanje koje je usledilo povratkom Obrenovića, Miloša i Mihaila, krajem 50-ih i početkom 60-ih godina moglo se objasniti i zaslugama koje je stekao kao lekar svojim intervencijama u spasavanju života ugroženih učesnika obrenovićevske Tenkine zavere, zatvorenih po naredbi kneza Aleksandra Karađorđevića pod neljudskim uslovima, najpre u Vojnoj bolnici, a zatim u zloglasnoj gurgusovačkoj kuli.³³

Visoka zvanja koja su kasnije na lestvicama državne i društvene hijerarhije dosegali njegovi sinovi Vukašin, Nikola i Petar J. Petrović, pod okriljem vladara Milana i Aleksandra Obrenovića, pospešivane su sigurno i nasledem tako stečenog očevog renomea u krugu zaslužnih obrenovićevaca. Ali ni oni uprkos brojnim dometima koje su zasluženom dosegali nisu, kao ni njihovi roditelji, uspeli da se jednom za svagda otarase nasleđa nagrdenog jevrejstva. Videćemo na stra-

³¹ AS, MUD, 1843, 1852, f. V.

³² Ova odluka dra Šauengela bila je podsticana, a verovatno i inicirana uveravanjima njegove žene, kćerke kapelnika Josifa Šlezingera. Već je njen otac srastao sa srpskom sredinom kao mljenik kneza Miloša, kao skupljač srpskih narodnih pesama, pored mnogobrojnih jevrejskih muzičkih kompozicija. Šlezinger je odbio Milošev predlog da promeni veru prelaskom u pravoslavlje, jer je duhovnim sponama jevrejstva ostao vezan za narod Izraela, ali njegova deca, družeći se u Kragujevcu sa srpskom decom, školujući se u srpskim školama, sve više su se osećala kao Srbi i sve manje kao Jevreji. Kad se osamostalio, jedan od njegovih sinova je svoju srpsku opredeljenost prvi put potvrdio prelaskom u srpsku pravoslavnu veru i promenom imena i prezimena. Pod novim imenom Đorđe S. Milanović je čak sakupio i štampao *Srpske narodne igre*; u rukopisu je ostavio jednu simfoniju za gudački orkestar po motivima *Zidanje Ravanice*. Drugi Šlezingerov sin, dr Herman, ostao je Šlezinger, ali po osećanjima nacionalno pripadnosti se i on već smatrao Srbinom; umro je mlad kao hirurg Vojne bolnice u Kragujevcu. Prema autoru knjžice o životu Josifa Šlezingera, on je svojoj deci govorio: »Vi ste u srpskim školama od mladih nogu učili srpski jezik, morate ga dakle smatrati svojim maternjim jezikom, pa da mi ne govorite drugim jezikom nego srpskim! A pošto ja, vaš otac, nosim srpsko vojničko odelo, to želim da se i nosite po srpski«. Pisac, Šlezingerov prijatelj, dodaje: »I zaista njegova kći [posle Šauengelova odnošno Petrovićeva žena i Vukašinova majka] a kasnije unučad, nosili su se srpski te su se u društvu tako vladali kao da su rođeni Srbi, čak malo ko je znao da nisu srpskog porekla« (Fr. Š. Kuhač, *Josip Šlezinger, prvi srpski kapelnik knjaževske garde*, Zagreb 1879, 61, 70). Ove i mnoge druge podatke, posebno o Vukašinu i Nikoli J. Petroviću, dobio sam od Predraga Stojkovića (direktnog potomka Šlezingerovih i Petrovićevih), čiji je čukunded po majčinoj liniji bio Petar J. Petrović, treći sin dra Jovana Petrovića (1854—1921). Prema Stojkovićevim kazivanjima, dr Jovan Petrović imao je još jednog sina. Sva ova obaveštenja nameću mi prijetnu dužnost da Predragu Stojkoviću, članu Beogradske filharmonije, za učinjene usluge i ovde izrazim zahvalnost.

³³ *Memoari Vukašina Petrovića*, u rukopisu, Arhiv SANU, br. 7247.

nicama koje slede kako su, posebno najuspešnijeg među njima Vukašina J. Petrovića, mnogi zainteresovani interesom, zlobom i zavlašću, nastojali da obezvrede, kompromituju, spreče u napredovanju, otkrivajući neupućenoj i iznenađenoj javnosti njegovo jevrejsko poreklo po promenjenom očevom prezimenu Šauengelu i nepromenjenom dedinom po majci, Šlezingeru.

Zaustavljanjem na prezimenima dra Šauengela-Petrovića ne prekida se ovaj isprekidani, nepotpuni spisak sa mnogim ispuštenim imenima lekara Jevreja u ovde opisanom razdoblju Srbije. Dosad proučena dokumentacija omogućuje da se navedu još nekolikoina od sve većeg broja jevrejskih lekara u Srbiji, čije priznate i nepriznate zasluge u razvoju medicinskih ustanova i medicinske, lekarske službe u srpskoj državi prevazilaze i razmere njihove brojnosti. Godine 1849, tome je kratko, usled prerane smrti, doprineo u kragujevačkoj Vojnoj bolnici drugi štab-hirurg dr Herman Šlezinger, sin više puta pomenutog kapelnika vojnog orkestra Josifa Šlezingera. U 1861. godini kao šef Vojne bolnice u Beogradu isticao se dr Herman Kraus. U srpsko-turskim ratovima 1876—1878. učestvovali su lekari Jevreji kao dobrovoljci i vojni obveznici, ukoliko već nisu bili uključeni kao vojni lekari: u Timočkom korpusu sanitetski poručnik A. Švarc; u Drinskom korpusu lekarski pomoćnik Fišer; u Moravskom korpusu apotekar Moric Draškoci; u Aleksinačkoj Banji šef rezervne poljske bolnice dr Samuilo Pops. Šef druge rezervne poljske bolnice bio je dr Bernard Brill. Ova dvojica šefova dobila su odlikovanjima posebna priznanja za izvanredne doprinose u lečenju ranjenika. Dr Brill čak Orden takovskog krsta.³⁴

Godine 1881—1882. pominju se raznim povodom u svojstvu sreskih i okružnih lekara: dr Miroslav Vajs, dr Leon Šnekendorf, dr Romano Delmajer, dr Leopold Levi, dr David Rozenberg, dr Moric Pozner, dr Ignjat Feliks, pored doajena dra Samuila Popsa. U 1881. godini, vanrednim ukazom kneza Milana »izuzetno od paragrafa 44 Građanskog zakonika« primljeni su u »srpsko podanstvo« statutom prirodnih Srba apotekari Moric Draškoci i Đorđe Has.³⁵

Od ovde pomenutih i nepomenutih lekara, najistaknutijima je odati priznanje izborom u članstvo Srpskog lekarskog društva. Godine 1883, među 23 redovna člana, izabrana po kriterijumu najvišeg onovremenog lekarskog dometa u Srbiji, bili su dr Samuilo Pops, dr Marko Polak, dr Ignjat Hirš i dr David Rozenberg, a među dopisnim članovima dr Leopold Levi, dr Ignjat Feliks i dr Emanuel Klajn. U 1886. godini, među novoizabranim dopisnim članovima bili su dr Leo Dojč i apotekar Moric Draškoci. Sledeće, 1886. godine, kao redovni član Društva izabran je dr Blumenfeld, a kao dopisni član dr Henrik Fridman.³⁶

Kad je o lekanima reč nije suvišna ni informacija, s obzirom na gotovo ignorant-sku neobaveštenost usled nedostatka historiografske literature o životu i život-

³⁴ *Srpske novine*, br. 61 od 17. III 1878.

³⁵ *Šematizam*.

³⁶ *Isto*.

20 A. Radenić

nim preokupacijama Jevreja u Srbiji, kako se dr Romano DeImajer, jedan od pomenutih jevrejskih lekara, u dokolici bavio slikarstvom i kako je, po sopstvenom kazivanju, sedam meseci radio 1882. godine na portretu kralja Milana iz pobuda »blagodarnosti, odanosti i vernosti« vladaru zemlje koja mu je postala *otadžbina* i koja je tada kao kneževina izdejsvovala međunarodnim aktom status kraljevine. U sačuvanom propratnom pismu od 28. jula 1882. iz Paraćina u kome je tada živeo i radio kao lekar, DeImajer je zamolio ministra Milutina Garašanina da uruči uramljen portret na platnu, dužine 145 cm i širine 121 cm, kralju u znak zahvalnosti »za sva dobra« koja je sa svojom ženom i decom delio »u krasnoj srpskoj zemlji«. ³⁷ Ova zabeleška u istoriografiji može poslužiti kao autentična potvrda istinitosti iskaza da su Jevreji, bar sa lekarskim, a ponegde i sa uspešnim trgovačkim zanimanjem, mogli udobno i srećno živeti i u unutrašnjosti Srbije već u to vreme, iako barijere njihovom slobodnom nastanjivanju u varošima i varošicama izvan Beograda još nisu bile uklonjene svuda, kako je bilo utvrđeno, dogovoreno i obećano.

Jevreji u Srbiji, kao i svugde u svetu, u dijaspori, egzistencijalno su usled zabrane bavljenjem zemljoradnjom i mnogim drugim arijevskim zanimanjima, nepristupačnim samo Jevrejima, bili pretežno vezani za trgovinu. Manji njihov deo je uspevao da trgovanjem živi *pristojno*, po standardima srednje klase, a samo poneki *bogato*, na nivou krupne buržoazije građanskog društva, uglavnom u Beogradu, izuzetno u još nekoliko varoši. Velika većina i u Srbiji je jedva uspevala da preživi. Na beogradskom prostoru u jevrejskom kvantu na Dorćolu, u mahali na Jaliji koja je obuhvatala nekoliko ulica i uličica, oko još uvek postojećih Jevrejske i Solunske ulice, pored drugih okolnih sokaka, životarili su sa *sitničarskim* radnjama i torbarskim kupoprodajama. Njihovo tegobno ali živopisno življenje može se razmatrati, proučiti i objasniti i sa istoriografskog stanovišta prema opisima njihovog pripovedača, savremenika, nekima poznatog, mnogima nepoznatog Hajima Daviča. ³⁸ Mnogo manji broj uspevao je da se naseli u gornje delove Beograda, iznad Dušanove ulice, oko Kalemegdana, Varoš-kapije i Vasine ulice. Rabin Ignjat Šlang, pisac knjige o Jevrejima u Beogradu zapisao je dvadesetih godina ovoga veka kako su »industrijalci Munk i Štajner, fabrikanti sapuna i tutkala osnovali svoje radnje početkom sedamdesetih godina XIX veka u palilulskom kraju« gde su se nalazili još i tada, u vreme pisanja te hronike. ³⁹

Već prema oglasima zvaničnih *Srpskih novina* iz 1881. i 1882. godine, kada je afirmacija jevrejske zajednice najvidljivija izborom prvih kraljevih i vladinih poslanika Jevreja u Narodnu skupštinu, može se potvrditi ubrzan porast većih trgovačkih radnji, i to ne samo u Beogradu nego i u drugim varošima u unutrašnjosti Srbije. U jednom od ovih oglasa u kontekstu rečenog, Moreno Koen je saopštio da će svoju »manufakturno-galanterijsku radnju« iz Paraćina preseliti u Požarevac. Nešto ranije, trgovac Avram Tačer je oglasio da će u centru Beograda otvoriti »manufakturno-galanterijsku radnju«. Naslednici tada umrlog Hajnriha Hiršla, Regina i Šandor, objavili su da će radnja »tapecirskog i sobnog

³⁷ AS, Fond Milutina Garašanina, br. 451.

³⁸ H. S. Davičo, *Priče sa Jalije*, Beograd.

³⁹ J. Šlang, *Jevreji u Beogradu*, Beograd 1926, 92.

nameštaja« u Beogradu pod njihovom upravom dalje prodavati prvorazrednu robu.⁴⁰ »Radnja starijeg Gutmana«, J. Gutmana, u Knez-Mihailovoj ulici reklamirala je svoju robu inostranim kvalitetima, ne štedeći na skupo plaćenim rečima oglasa. Preporučivala je »najnovije i najpomodnije proletnje i letnje mantile, koje je usled svojih novih veza sa Parizom, Berlinom i Bečom pribavila; nakite za svakovrsne ženske haljine; ponaosob pak belo žensko rublje, i to takvo koje se sa pravom priznati mora da je to jedina radnja u Beogradu gde se može tako solidan i ukusan rad nabaviti«. ⁴¹ U istom broju lista izišao je i oglas Alberta Lebla da je u centru grada otvorio tapetarsku radnju.

Slobodna trgovina, koja tih godina omogućava i izvesnom broju Jevreja da steknu tolika pokretna i nepokretna dobra da se mogu uvrstiti u bogate, pa i najbogatije građane Srbije, involvira rizik kojim ni oni, mada ih ksenofopska okolina raspoznaje mahom po preuveličanom bogatstvu, stečenom samo njima poznatim i svojstvenim trgovačkim marifetluocima, ne mogu izbeći *bankrotstva* u neminovnim razmerama selektivne kapitalističke konkurencije. Međutim, to se ni u Jevrejima naklonjenoj okolini ne registruje onako kako se obožodanjuje kad je u pitanju zla sudbina bankrotiranih *domorodaca*. Ali time u očima nepristrasnih posmatrača, istovetne posledice ne postaju različite jer podjednako razorno deluju na one koji ih preživljavaju.

Podjednako informativna su, prema tome, alarmantna obaveštenja o prodaji prezaduženih imanja srpskih vlasnika u bescenje na dražbama i nekomentarisanja u vezi sa oglašavanjem dražbi i prodaje poseda jevrejskih trgovaca. Primera radi, Natana Koena, trgovca u Požarevcu, kada je sudski »pokrenut stečajni postupak nad celim [njegovim] pokretnim i nepokretnim imanjem«, koje će posle biti prodato ispod vrednosti cene na dražbi. Mada nigde nije zapisano znalo se šta ga čeka posle prisilne rasprodaje imovine stečene dugogodišnjim trudom i štednjom: izvesno vreme, najverovatnije, *torbarenje* sa sitničarskom robom i selidba *trbuhom za kruhom*. Slične zloslutne dedukcije, bar u krugovima neupućenih, nameštali su i oglasi kojima su objavljivani *stečajni postupci* »nad celim pokretnim i nepokretnim imanjem prezaduzene Fani Levi« u Valjevu, te prezaduženih trgovačkih *kompanjona* Amara i Rusoa u Beogradu.⁴²

U najimućnije i po toj odrednici u najuglednije Jevreje ubrajani su vlasnici menjačnica *sarafi*. Oni su novčanim transakcijama bili u poslovnoj vezi i sa vladama, koje su se smenjivale, posebno sa vladinim ministarstvima, kada su doprinosili rešavanju finansijskih problema odnosnih ministarstava, pa i sa vladarima koji su preokupirani državnim i ličnim dugovanjima, podosta puta bili primorani da se posluže njihovom uslugom u pozajmicama. Doajen jevrejskih menjača bio je do kraja 60-ih godina XIX veka čuveni Hajim Davičo. Njegova menjačnica se nalazila u Knez-Mihailovoj ulici pored kafane »Grčka kraljica«. Pročuo se bogatstvom za vreme prve vladavine Miloša Obrenovića i velikim uticajem na mnoga

⁴⁰ *Srpske novine*, br. 93 od 30. IV 1881.

⁴¹ *Srpske novine*, br. 101 od 9. V 1881.

⁴² *Srpske novine*, br. 93 od 30. IV 1881; br. 4 od 6. I 1882; br. 70 od 28. III 1882; br. 127 od 11. VI 1882.

22 A. Radenić

zbivanja zahvaljujući novčanim uslugama koje je činio Milošu i Miloševim posredstvom Srbiji. Strahujući od izvesnih turskih represalija, a posebno dok se Miloš nalazio u izgnanstvu, i od surevnjive vlasti Aleksandra Karađorđevića, više godina je živio u Beču. Vratio se u Srbiju posle Miloševog povratka i nastavio da se bavi menjačkim poslovima do bolesti koja se završila smrću 1868. godine.⁴³

Novčarskim poslovima sedamdesetih godina isticala se radnja *bogataša* Menahema Rusoa.⁴⁴ U Dubrovačkoj ulici nalazila se po natprosečnom prometu poznata menjačnica Avrama I. Levija. U zvaničnim *Srpskim novinama* početkom 1882, on je oglašavao kako pod povoljnim uslovima prodaje i »lozove srpskog lutrijskog zajma od 1881. godine, koje nose 3% interesa.«⁴⁵ Menjačkim poslovima u Nišu bavio se Hajim Levi, koji se ubrajao u ugledne građane Niša i kao takav aktivno učestvovao u tamošnjim društvenim i političkim zbivanjima 80-ih godina.⁴⁶

U *gospodskom delu* Beograda iznad Dušanove ulice, tih godina su u uspešne delatnike pored pomenutih ubrajani Menahem Flajšer, Simon Landaun, Lazar Levenzon, Jonas Štern, Ignac Fleš, Jakov Frajdenfeld, Hajnrih Hirš i još nekolicina. Pripadali su aškenaskom delu jevrejske zajednice. Od sefardskih Jevreja, među onima koji su se isticali natprosečnim bogatstvom nalazili su se i Josif Abram, David Azriel, David Halfon, Moša Nahman, Moša Ozer, Avram Ozer (Ozerović, prvi poslanik Jevrejina).⁴⁷

U kontekstu rečenog o menjačima i menjačnicama, trgovcima i trgovačkim radnjama, verovatno nije slučajna ni podudarnost *ravnopravnog*, po ksenofobima privilegovanog, položaja Jevreja za vreme Miloša i Milana, nasuprot podudarnosti njihovog neravnopravnog statusa pod režimima Aleksandra Karađorđevića i Mihaila Obrenovića. Miloš i Milan su prvenstveno bili preokupirani finansijskim problemima iz ličnih razloga i državničkih potreba, u logičnoj vezi s njihovim hedonističkim ličnim životom i pragmatičnom državnom politikom. Bili su autokrati. Nisu se povodili za potrebama zavedenih masa. Nisu se dali zavesti interesima drukčije zainteresovanih; posebno ne kada bi ti interesi i njihovi zagovornici mogli naškoditi politici koju su oni koncipirali strateški dalekovido.

Novac je pri tom imao značaj presudnog faktora. Skupocenim poklonima ne samo od *zarađenog* nego i pozajmljenog novca, Miloš je potkupljivao turske moćnike i izdejstvovao autonomiju državi Srba. Gospodskim životom, sa aristokratskim manirima, koji je mnogo koštao u novcu, prevashodno pozajmljenom, Milan je impresionirao careve i velikaše Austro-Ugarske i Nemačke bez čije podrške, uprkos pobedi u ratu protiv Turske, Srbija ne bi mogla na Berlinskom kongresu 1878. izdejstvovati državnu nezavisnost i teritorijalnu dobit. A novac kojim siromašna

⁴³ I. Šlang, *nav. delo*, 71—72; B. Kovačević, »O Jevrejima u Srbiji«, *Jevrejski almanah* 1959—1960, 109.

⁴⁴ U pismu od 16. jula 1871. iz Carigrada, Filip Hristić je pitao Jovana Ristića: »Koja je to kuća Avram Ruso u Beču što je pohvaljena? Da nije naš Menahem?« (*Pisma Filipa Hristića Jovanu Ristiću* 1868—1880, 75).

⁴⁵ *Srpske novine*, br. 19. od 26. I 1882.

⁴⁶ *Srpske novine*, br. 33 od 13. II 1882.

⁴⁷ I. Šlang, *nav. delo*, 92; B. Kovačević, *nav. članak*, 100.

Srbija nije raspolagala u potrebnoj količini, prema potrebi su i Miloš i Milan nabavljali pozajmicama, često od, ili bar posredstvom, jevrejskih bankara i veletrgovaca. Oni iz Srbije bili su povezani rodbinskim i konfesionalnim sponama, u dijaspori sudbinski, i sa jevrejskim finansijskim magnatima evropskih velesila. Porodične grane Daviča, Ozera, Bulija razgranavale su se i na austrougarskim, nemačkim, francuskim, a verovatno i još nekim teritorijama Evrope i van Evrope. I bez tih veza računalo se na Rotšilda i kada u tome narod, neobavešten *sredstvima javnog informisanja*, kako bi se reklo u naše vreme, nije ništa znao.⁴⁸

Nasuprot Milošu i Milanu, Aleksandar i Mihailo, bez autokratskog autoriteta, vodili su isuviše računa o interesima i zahtevima društvenih grupa koje su uživale podršku masa, iako su te mase bile zavedene od tih grupacija. Nisu im se suprotstavljali, bar ne u potrebnoj meri, ni onda kad su znali da time omogućuju delovanje retrogradnih slojeva društva. Preokupirani brigom oko očuvanja vlasti osporavane sa mnogo strana bilo im je svejedno da li se sputavaju ili podstiču one snage u društvu čiji doprinosi razvoju države ostaju nezapaženi. I po načinu življenja i po upravljanju državom može se potvrditi da nisu bili egzistencijalno zaokupljeni novčanim problemima i da nisu bili životno zainteresovani u radnjama koje su povezane sa dobitcima u novcu. Naravno, time se u zadovoljavajućoj meri ne razjašnjava neravnopravan status Jevreja u vreme njihove vladavine, ali se čini razumljivija popustljivost prema onim društvenim i političkim grupacijama koje su bile neposredno angažovane u ograničenju prava jevrejskog življa u unutrašnjosti Srbije.

U državnoj službi bilo je svega nekoliko Jevreja u tom razdoblju. Njihovo zapošljavanje u institucijama države nije sprečavano zakonom nego ustaljenim običajima ponašanja i ophođenja moćnika državne birokratije prema nipodaštavanim Jevrejima. Izuzeci su činjeni, kako smo već konstatovali, kad je reč o lekarima jer bi bez njih usled nedostatka Srba lekara jedva funkcionisala medicinska služba. Za inženjerima se osećala manja potreba, a i inženjeri Jevreji bili su malobrojni. Jedan od njih bio je Hajnrih Hajim koji je ukazom od 20. juna 1881. bio postavljen za inženjera IV klase u inženjerskom odeljenju Ministarstva građevina. Ranije je tamo radio Samuil Levenzon kao podinženjer II klase. Našavši bolje nameštenje, on je na to mesto dao ostavku, koja je 16. marta 1881. bila uvažena.⁴⁹

U tom razdoblju od *prirodnih* Srba jevrejskog porekla, najvišim činovničkim doletima, a ne tipično jevrejskim trgovačkim zaslugama, zasluženom političkom

⁴⁸ U vezi sa izvesnim nesporazumom oko novčanih transakcija povodom nepovoljnog Rotšildovog reagovanja, predstavnik Srbije Filip Hristić je u pismu ministru Jovanu Ristiću iz Beča 25. juna 1880. upozorio: "... da bi dobro bilo ne dolaziti u konflikt sa kućom Rotšildovom... U našim finansijskim neprilikama i teškoćama, koje će po svoj prilici tek sada nastati, mi ćemo imati velike potrebe od finansijskog sveta, a znaš da na čelu ovoga stoji kuća Rotšildova. Nek se Rotšild uveri o tome da je srpska vlada jedna trakaserna vlada, i da je teško sa njome ikakav finansijski posao svršiti onda će to ubađenje za celo preći u sav ostali finansijski svet, a tvoj ministar finansija može lako predvideti kako bi tada težak naš položaj bio" (*Pisma Filipa Hristića Jovanu Ristiću 1868—1880*, Beograd 1953, 347). Da rodbinska povezanost u sklopu trgovine i finansija, kod Jevreja u dijaspori prevazilazi državne granice može se potvrditi na primer čestim boravkom Jozefa A. Ozera, trgovca iz Turmu Severina, u Beogradu; obično je odsedao u hotelu »Nacional« (*Srpske novine*, br. 113 od 24. V 1881).

⁴⁹ *Srpska novine*, br. 139 od 26. V 1881; br. 62 od 19. III 1881.

karijerom mogao se pohvaliti jedino Vukašin J. Petrović, po prvobitnom očevom prezimenu Šauengel, a u manjoj meri i njegov mlađi brat Nikola. Vukašin, rođen 1847, imao je nepunih pet godina kada je pokršten budući da je zajedno sa roditeljima i mlađim bratom *napustio veru Mojsijevu* i prešao u pravoslavlje. Nikola, rođen 1849, imao je tri godine kada je kršten po pravoslavnom obredu.

U krugovima vladajućih, iako su se i oni smenjivali, Vukašinu Petroviću nije osporavan identitet Srbina. Smatrao se i smatrali su ga pravim Srbinom pravoslavne vere. Kao takav je napredovao gotovo bez zastoja, savladujući neizbežne prepreke svojstvima izvanrednog stručnjaka, neumornog pregaoca u poslu koji mu je poveren. Neugodnosti je doživljavao bez posledica jer su mahom, podsećanjem na nesrpsko, jevrejsko poreklo obelodanjivane u režiji protivnika koji više nisu ili još nisu bili na vlasti. Do kraja 70-ih godina, kada je za vreme vladavine liberala pod vođstvom Jovana Ristića postavljen za prvog kneževog *narodnog* poslanika *jevrejske krvi*, pripadao je liberalima. Hajku protiv Jevreja predvodili su tada protivnici liberala, izvesni konzervativci, ne svi, sa položaja bivših razvlašćenih moćnika. Članci antisemitske sadržine koji su objavljivani šezdesetih godina u reakcionarnom *Svetovidu* proređeni su kada je taj list prestao da izlazi krajem maja 1870. godine. U toj godini je Vukašin Petrović već bio urednik lista liberala na vlasti, poluzvaničnog *Jedinstva*.

Za Vukašina Petrovića, *srpskog* političara, kako ga je u Stanojevićevoj *Enciklopediji* predstavio Slobodan Jovanović pokoljenjima znatizeljnih čitalaca, ne pomićući podatak o Vukašinovom jevrejskom poreklu ni u višetomnim knjigama iz istorije Srbije u kojima je podrobnije opisao i analizirao njegove funkcije i doprinose — nasuprot nacionalistički nastrojenom istoričaru Živanu Živanoviću koji nije propustio da tu informaciju obelodani iz zlobnih pobuda — ni u činovničkoj karijeri nije bilo ograda. Kada je završio studije na Višoj školi u Beogradu, a potom i »državne nauke« u Nemačkoj, zaposlio se u Ministarstvu unutrašnjih dela. Posle je izvesno vreme radio u Ministarstvu inostranih dela. Kasnije je postavljen za drugog sekretara Državnog saveta. A odatle ukazom od 12. novembra 1881. za načelnika III klase Administrativnog odeljenja Ministarstva finansija.⁵⁰

Vukašinov brat Nikola Petrović je takođe napredovao u državnoj službi kao pravi Srbin, bez zastoja i bez vidljivih nezgoda zbog *kompromitujućeg* jevrejskog porekla. Gimnaziju je završio u Kragujevcu, Višu školu u Beogradu i odmah zatim se zaposlio. Postavljen je za suplenta kragujevačke gimnazije 1869. godine. Posle je nekoliko meseci 1872. radio u Beogradu u Ministarstvu prosvete. Kad je odlučio da izuči filozofske i pedagoške grane humanističkih nauka otišao je u inostranstvo, gde je studirao na fakultetima Švajcarske i Nemačke, u Cinihu, Lajpcigu i Jeni. Vratio se u Srbiju sa doktorskom titulom čuvenog Jenskog univerziteta. Između 1875—1878. godine predavao je najpre u učiteljskoj školi, a potom opet u gimnaziji u Kragujevcu. Onda je prešao u Beograd i tu je postavljen

⁵⁰ *Srpske novine*, br. 254 od 18. XI 1881.

za referenta odseka osnovnih škola u Ministarstvu prosvete. Godine 1888. imenovan je za direktora Druge beogradske gimnazije. U decenijama koje slede bio je više godina, u dva navrata, upravnik Narodnog pozorišta.

Braća Vukašin i Nikola Petrović doprineli su i izučavanju istorije Srbije i srpskog naroda. Sakupili su i 1882. štampali *Gradu za Istoriju Kneževine Srbije*. Vukašinov doprinos se dodatno povećava iscrpnim memoarima kojima je zadužio srpsku historiografiju jer sadrže dragocene informacije o događajima i ličnostima istorijskog značaja za razdoblje u kome je živio. Dodatni doprinos Nikole Petrovića u štampanim raspravama o razvojnim problemima školstva u Srbiji onoga vremena zaslužuju takođe da budu vrednovane.⁵¹

Za razliku od Vukašina i Nikole Petrovića, izuzetnim odbirom zaposleni retki pojedinci jevrejskog porekla u državnoj službi administracije i politike, jedva su uspevali da se domognu nešto viših položaja od najnižih u birokratskoj hijerarhiji. Njihova zapostavljenost je razumljiva: proizlazila je iz činjenice da su neizmjenim prezimenom i nepromenjenom verom nepogrešivo raspoznavani i prepoznavani identitetom Jevrejina.

Da su činovničke karijere braće Vukašina i Nikole Petrovića, potom posebno Vukašinova politička, dosegle vrhunske hijerarhijske domete — iako su bili hendikepirani jevrejskim poreklom, ili bi bar trebalo da to budu prema uverenju i uveravanjima mnogih — moglo je da se objasni racionalnim i iracionalnim argumentom. Obojica su se obeležjima imena, prezimena i veroispovesti, a ne samo osećanjima nacionalne pripadnosti smatrali pravim Srbima. U narodu koji je *racionalno* prepoznavao Jevreje po njihovim *jevrejskim* (zapravo specifičnim španskim i nemačkim) prezimenima i njihovoj *Mojsijevoj veri*, a onda automatski, *iracionalno*, ih raspoznavao po imaginarnim, u roditeljskoj kući, u školskim klupama, na društvenim sedeljama i javnim skupovima indoktriniranim predstavama o njima, pretežno njima pripisanim negativnim kolektivnim i individualnim osobnostima — ovi Petrovići su kao i svi Petrovići u Srbiji cenjeni po svojim pravim a ne krvotvorenim svojstvima. Nisu delovali odbojno dejstvom unificiranih predubedenja, nego izdiferencirano prema dejstvima stranačke pripadnosti, društvenih priznanja i ličnih sposobnosti.

Ispravnost ovog objašnjenja mogla se i može se konkretno potvrditi u izvesnoj meri, mnogo manje uspešnom karijerom u državnoj službi i mnogo manjim društvenim priznanjima, u javnosti takođe dobro poznatog, a po znanjima i doprinosima isto natprosečno vrednovanog Hajima S. Daviča. On je takođe bio potomak predaka koji su još pod pokroviteljstvom kneza Miloša, a zatim Mihaila i Milana, sticali javna priznanja za doprinose razvoju Srbije. Zahvaljujući imovnom stanju i ugledu roditelja, a nadasve ličnoj prilježnosti, školovao se isto tako izuzetno,

⁵¹ Dosad nepopisane i neproučene rasprave Nikole J. Petrovića: „Dečji jadi“, „Fizika“, „Poznavanje prirode“, „Škola i učitelj“, „Školske zadruge Bruer — tumačenje prirodnih pojava“, „Osnovne škole u Kneževini Srbiji“, „Nedeljne i povtorne novine“, „Dečija bolnica“.

za razliku od ostalih Jevreja dorćolske Jevrejske mahale, u srpskim školama, od osnovne u Šapcu do Velike škole u Beogradu.

Rođen 1854. godine, preporukom šabačkog vladike Gavriila odobreno mu je po prelasku roditelja u Šabac da se upiše mimo uvreženih pravila kao jevrejsko dete u šabačku srpsku osnovnu školu, a zatim i u nižu gimnaziju. Potom, udomljen u kući bogatog rođaka Avrama Oзера (Ozerovića) u Beogradu, završio je više razrede gimnazije i na kraju studirao na pravnom odseku Velike škole. Pripremao se za advokata, pravozastupnika, ali su advokatska i sudska zvanja bila još nedostupna za Jevreje. Zahvaljujući ličnom angažovanju liberalnog predsednika vlade i ministra inostranih dela Jovana Ristića zaposlio se u Ministarstvu inostranih dela.⁵² U toj službi je napredovao po ustaljenom redu. Kneževim ukazom od 11. aprila 1881. unapređen je od pisara V klase za pisara IV klase.⁵³ Zatim je ukazom od 21. novembra 1882. na predlog naprednjačkog predsednika vlade i ministra inostranih dela Milana Piroćanca postavljen za pisara III klase Generalnog konzulata Kraljevine Srbije u Mađarskoj, u Budimpešti.⁵⁴ Kad je iz budimpeštanskog konzulata vraćen u Ministarstvo dospelo je do načelničkog zvanja. Potom je izvesno vreme službovao u Ministarstvu narodne privrede, a zatim u Ministarstvu finansija. U decenijama koje prelaze vremenske okvire ovog članka bio je postavljen za konzula u Trstu, a službeničku karijeru je završio u rangu šefa Srpske trgovinske agencije u Minhenu.⁵⁵

Trajni tragovi stvaralaštva Hajima Daviča ostali su na polju književnosti. Pročuo se kao stalan, *nezamenljiv recenzent* pozorišnih predstava u tada najcenjenijem srpskom časopisu *Otadžbina*, čiji je vlasnik i urednik bio čuveni Vladan Đorđević. Jedan od retkih poznavalaca Davičovog književnog opusa napisao je 1925. za njegove kritičke osvrtne na navedene pozorišne predstave kako bi neki od njih i tada »posle 40 godina mogli da posluže« kao obrazac »po stilu, načinu izlaganja, shvatanju sadržine« komada prema uspehom ili neuspehom izvođenju u pozorištu. Čitajući sada iste Davičove pozorišne kritike, mi bismo mogli dodati da one i posle proteklih 100 i više godina mogu poslužiti kao uzor. Znao je da bude nemilosrdno kritičan bez obzira na uvrede, pa i fizičke prepade koji su usledili od kritikovanih i njihovih zaštitnika, kojima je dobrodošla prilika za upozorenje javnosti na nužnu odbranu od jevrejskih bezobrazluka Davičovog tipa. U jednom kritičkom osvrtu na neuspelu glumu, Davičo je, primera radi, napisao kako »igra« odglumljenog junaka nije iziskivala neku »osobitu veštinu koliko zvučan glas i impozantne pokrete. Ali umesto toga... primetili smo« nešto što »liči na sve drugo samo ne na lep srpski jezik«. ⁵⁶ Jedan Davičov osvrt na izvedenu Šilerovu istorijsku dramu sadrži tvrdnju da su se samo »najdrskiji istoričari usudili« da iz istorije izbace mitove, legende i basne. Zato i »mi Srbi« treba da »u tom po-

⁵² A. Alkalaj, »Hajim S. Davičo 1854—1916«, *Vesnik Jevrejske sefardske opštine* (dalje: *Vesnik*) br. 29 od 1. IX 1940.

⁵³ *Srpske novine*, br. 82 od 16. IV 1881.

⁵⁴ *Srpske novine*, br. 259 od 23. XI 1882.

⁵⁵ Umro je 1916. godine u Ženevi (D. A. Alkalaj, »Hajim Davičo, književnik sa Jalije«, *Gideon*, br. 4—5, Zagreb 1925, 74—85).

⁵⁶ *Otadžbina*, knj. V, 700—703.

gledu» imamo svoj stav.⁵⁷ Moglo bi se dodati kako je već znao da istoričari manipulišu istorijom poput političara masama naroda.

Davičova nepristrasnost ogledala se s druge strane u raskošnim pohvalama zasluženim za izvanrednu glumu. Posle izvedenog *Otela* na beogradskoj pozornici napisao je: »Ko nije gledao svojim očima g. Jovanovića u besnoj surevnjivosti i očajnom kajanju, g. Lugumerskog u višljavosti Jagovih paklenih intriga, gđu Gli-gorovu u nevinoj bezazlenosti dobre Dezdemone, gđicu Branku u pikantnom dragovanju Blankinom itd. taj će teško verovati do kog su stupnja vernosti prikazani svi karakteri u *Otelu*.«⁵⁸ Umeo je da u kontekstu prikaza pojedinih pozorišnih predstava iskoristi priliku i za političke asocijacije u duhu demokratskih strem-ljenja pod nedemokratskim režimom vlasti tako da one zvuče savremeno kao po-ruke s kraja našeg XX veka. U prikazu *Vukašinove* tragedije od Dragutina J. Ilića naglasio je kako će »objektivnije promatranje istorijskog toka« političkih ideolo-gija i ideja doprineti boljem razumevanju i u ovom komadu isticanog »sudbonos-nog zakona o demokratizaciji koja je u istoriji ono što i zakon o gravitaciji u va-sioni ...«⁵⁹

U pripovetkama iz života Jevreja, u jevrejskoj četvrti dorćolske mahale na Jaliji, bio je posmatrač visprenog duha koji je s nostalgijom, uz uzdržanu ironiju, sliko-vito ovekovečio životne tegobe i radovanja naroda dijaspore, po veziivnom tkivu mitološke tradicije i pragmatske svakodnevice, na snpskoj zemlji, u starinski na-herenim kućama, tipičnog ambijenta, sa neponovljivim, sudbinski predodređenim, a okolnostima nepredvidljivim doživljajima. Da je i tu znao da *prekardaši* u po-nekom kritičkom osvrtu kojim će izazvati neželjena reaganja, u ovom slučaju sunarodnika, može se pokazati rasuđivanjem o Talmudu za koji kazuje kako »to mora da je najnerazložnija umna spekulacija kojoj su se mogli posvetiti samo be-sposleni teološki i mistični mudraci« ...⁶⁰

Na jednu od ovih njegovih pripovedaka objavljenu u *Otađzbini* reagovali su pro-Testnim pismom ozlojeđeni jevrejski čitaoci, ističući kako su priču pročitali »s tugom i bolom«. Jer »prezrenju se izlažu sinovi jevrejski«. Ne navodi se o ko-joj je pripoveci reč, ali prema inkriminisanom odlomku moglo bi se zaključiti da je u pitanju pripovetka koja sadrži bogohulnu predodžbu direktno o Talmudu. Os-lovljenom Daviču se kazuje: »To li smo zar dočekali od prvog jevrejskog ukaznog činovnika? Od tebe se tražilo« da budeš »kao lav na braniku našeg zakona, kad ga koji stranac kritikuje, a ti si ... tako bezobrazan da se usuđuješ kazati da su zapovedi što nam naši pretci ostaviše smešni. *Teško tebi i tvojoj duši!*« Zanim-ljivo je za upoznavanje verskih i nacionalnih opredeljenja Hajima Daviča, poseb-no u kontekstu ovog našeg članka, kako su mu sunarodnici zamerili da se pri pi-sanju o Jevrejima »ne uvršćuje(š) ni u Jevreje ni u Hrišćane«. Doslovno, sa pre-gršt indikacija i pretnji: »... jer nemaš ni vere ni narodnosti. Zar tebi ni jedna

⁵⁷ *Otađzbina*, knj. VI, 155—159.

⁵⁸ *Otađzbina*, knj. VII, 634—636.

⁵⁹ *Otađzbina*, knj. IX, 155—160.

⁶⁰ »Slike iz jevrejskog života na Jaliji beogradskoj«, *Otađzbina*, knj. VII.

vera nije dobra? Ali ti nisi dostojan nigde nigda... Zar je to tvoja nauka, zar je to tvoje znanje? ... Koji je Jevrejin (ali pardon, ti nisi Jevrejin) tako što učinio?... Zar nisi pomislio da time ismejavaš ne samo Jevreje na Joliji, nego i Jevreje celoga sveta?« Još se dodaje da će ga raskrinkati preko štampe, u javnosti i kod vlade »neka vidi vlada da onaj koji nije veran Bogu i svojoj veri da nije ni vladi« ...⁶¹

Za Hajima Daviča bilo je neprijatnije to što su se antisemitski nastrojeni Srbi okomili na njega preko štampe, a i neposredno u usmenoj komunikaciji. Doduše u *hajci* su prednjačili liberali i radikali iz opozicionarstva prema svakom i svemu na relaciji politike, političkih akcija i odluka vladajućih naprednjaka. Tako je list Liberalne stranke u opoziciji *Srpske nezavisnost* povodom Davičovog postavljanja za pisarskog pomoćnika Pere Stejića, novonaimenovanog konzula Generalnog konzulata Srbije u Mađarskoj, ironično obznanio narodu kako je predsednik naprednjačke vlade i ministar inostranih dela Milan Piroćanac postavio za konzularnog pisara u Budimpešti »starozavetnog Srbina, našeg slavnog estetičara Hajima Daviča« i kako je »time nama ujemčeno blagovoljenje novog Jerusalima, peštanske jevrejske mahale i njenog vladaoča *Pester Lojda*«. ⁶²

U vezi sa takvim pisanjem liberalne *Srpske nezavisnosti* treba ipak znati da su u istom *udarnom* članku s podrugljivim komentarom ispraćeni iz zemlje svi novoimenovani poslanici diplomatije u inostranim diplomatskim predstavništvima Srbije. Primera radi, u tom prvenstveno antinaprednjačkom kontekstu obznanjuje se za novoimenovanog sekretara poslanstva u Beču Ristu Dakića kako je »slučajno bratić ministra Garašanina« i kako se taj »nepotizam« mora uvažiti jer se Dakić jedino time odlikuje. Od neugodnih *žaoka* nije bio pošteđen ni novoimenovani poslanik Srbije u Rimu, književnik i političar Milan Kujundžić-Aberdar. Ali svim tim uporednim doskočicama ne smanjuje se neuporediva uvredljivost *doskočice* u vezi s naimenovanjem Hajima Daviča jer se njome vredi ne samo Davičo, kako je uobičajeno u tim prilikama, nego se vredanjem jednog *Jevrejina* vredi uopšteno jevrejski narod sa svim Jevrejima doture.

Sam Hajim Davičo je bio već naviknut na takve ispade i napade. Nekoliko meseci ranije, povodom skandalozne pozorišne predstave koja je izazvala krvave demonstracije pred Narodnim pozorištem tokom izvođenja i posle silom prekinutog izvođenja reakcionarno-provokativnog Sarduovog komada *Rabagas*, njega je opoziciona liberalska i radikalska štampa okrivila da je kao član Umetničkog odbora Pozorišta najviše insistirao na tome da se sa repertoara ne skine to *sramno* delo francuskog pisca. Prema pisanju *Srpske nezavisnosti*,⁶³ u pomenutom pozorišnom odboru su »dr Vladan Đorđević i Jevrejin Hajim Davičo« proturili inkriminirani *Rabagas* po nagovoru naprednjačkog lidera i ministra unutrašnjih dela Milutina Garašanina jer se tim *Rabagasom* izvrgavaju ruglu opozicione demokratske stranke, zapravo populističke političke organizacije kakve su u Srbiji tada bile Liberal-

⁶¹ Pismo direktno upućeno Hajimu Daviču sačuvano je u prevodu sa »špansko-jevrejskog« među hartijama Vladana Đorđevića, a nalazi se u Arhivu Srbije pod br. 357 Đorđevićeve zastavštine.

⁶² »Naše prve diplomate«, *Srpska nezavisnost*, br. 166 od 9. XII 1882.

⁶³ *Srpska nezavisnost*, br. 81 od 29. V 1882.

na i Radikalna stranka. Zanimljivo je kako je, po tom napisu, u očima mnogih umanjivana krivica Vladana Đorđevića izostavljanjem uz njegovo ime, u takvim prilikama inače dosta korišćenog epiteta *Cincarlin*, u podrugljivom smislu, s obzirom na njegovo cincarsko poreklo, dok je krivica Hajima Daviča i u toj *Rabagasovoj* raboti povećavana neizbežnim epitetom Jevrejina u pogrdnom značenju.⁶⁴

Poređenjem životnih puteva braće Petrović i Hajima Daviča u činovničkoj karijeri, koja je onda manje-više praćena i političkom karijerom, uočava se presudan značaj identifikacije nacionalnog identiteta prezimenima i veroispovestima identifikovanih. Prezime i vera u komunikaciji Jevreja i nejevreja dobijaju značaj simbola simbolskih raspoznavanja, poput znamenja u simbolima zastave, grba, crkve, za koje se gine i ubija, koji se posvećuju spontano slavom najveće zahvalnosti na poprištima pobjednika, dok se kao neprijateljski na poprištu poraženih u osvetničkom besu ponajpre vandalski spaljuju i ruše bez potrebe i svrhe.

Zahvaljujući porodičnim vezama, školskim kvalifikacijama i ličnim kvalitetima, Hajimu Daviču je izuzetno omogućeno da se poput Vukašina i Nikole Petrovića zaposli i hijerarhijski napreduje u najvišim, ministarskim državnim ustanovama. Znanjem nekoliko svetskih jezika — prevodio je pozorišna dela s nemačkog, španskog i italijanskog jezika — darom komunikacije i sposobnostima prilagođavanja prevazišao je takmace višestruko, ali to se u njegovom slučaju kao Jevrejini nije cenilo u zasluženoj meri. Cenilo se i manje nego kod braće Petrović, jer Davičo je po imenu, prezimenu i veri uz srpsko državljanstvo bio i u najtolerantnijoj komunikaciji kao Srbin Mojsijeve vere smatran samo za *prirođenog Srbina*, dok su Vukašin i Nikola Petrović već dobijali priznanja kao pravi Srbi pravoslavci.

Hajim S. Davičo je takođe sa preporukom lidera liberala Jovana Ristića primljen u državnu službu. Početna napredovanja i priznanja zaslužio je 80-ih godina pod pokroviteljstvom prvaka Napredne stranke Milana Piroćanca, Milutina Garašanina, Stojana Novakovića, Vladana Đorđevića. U sledećim decenijama uživao je blagodeti progresa u doziranoj meri pod režimima radikala i samostalaca. U diplomatskoj službi je zaslužio svakako više nego što je postigao. Poreklom Jevreji kao i on, Vukašin Petrović, Vojislav i Pavle Marinković bili su tih decenija i na ministarskim položajima. Ali ovu trojicu su merodavni bez pogovora unapređivali kao Srbe.

U to vreme je i u Srbiji bilo nezamislivo da neko ko se zove Hajim Davičo i ko je mojsijevske vere dostigne visoka odgovorna zvanja u srpskoj državnoj službi. Da je Hajimov otac kao Vukašinov otac, a kasnije i kao otac braće Marinković, srpsku patriotsku opredeljenost potvrdio srpskim imenom, prezimenom i pravoslavljem, verovatno bi i Hajim Davičo, ali ne kao Hajim i ne kao Davičo i ne kao Mojsijevac, dostigao, ako ne sasvim, onda bar približno pomenuta visoka i najviša

⁶⁴ Radikalna *Samouprava* je od članova okrivljenog pozorišnog odbora imenovala samo Vladana Đorđevića kao naprednjačkog reakcionara po čijoj je inicijativi preveden sa francuskog i stavljen na repertoar komad koji »ismejava radikale« (*Samouprava*, br. 75 od 15. V 1882). Davičo očigledno nije mogao da bude napadnut kao reakcionar.

zvanja u državnoj i društvenoj hijerarhiji.⁶⁵ Onima kojima takva rezonovanja i tako vredovana dostignuća izgledaju i dalje nerazumna i nerazumljiva može se dodatno objasniti samo to kako ona nisu neka izuzetna osobenost jednog naroda, jednog društva ili jedne društvene klase i državne vlasti, kao što su verovali, tvrdili, dokazivali Marks i drugi utopisti pre i posle njega, nego nelizmenljiv produkt kolektivnog i individualnog ljudskog rasuđivanja i vrednovanja u «čovečanskim» svetskim razmerama, bar prema dosadašnjem i predstojećem razvoju sve- sti i podsvesti ljudskog roda, u proseku.

Za Hajima S. Daviča bilo je dovoljno što je u sledećim decenijama krajem XIX i na početku XX veka završio službeničku karijeru u zvanju načelnika konzularnih i trgovinskih agencija Srbije u inostranstvu. Dobio je i posthumno priznanje, do- duše tek 1940. godine, odlukom opštinskih glavara Beograda da se jedna beo- gradska ulica nazove njegovim imenom. U jevrejskoj zajednici do holokausta 1941. pamtili su ga ne samo po pripovedačkim opisima života Jevreja u mahali na Jalići nego i po tome što je bio prvi Jevrej u Srbiji koji je ukazom vladara pos- tao državni činovnik, prvi *ukazni činovnik* sa jevrejskim identitetom, po imenu, prezimenu i veri, iako je možda bio i ostao nevernik.⁶⁶

Uspešna činovnička karijera Vukašina J. Petrovića sa zvanjem načelnika krunisa- na je već krajem 70-ih godina ukazom kneza Milana od 24. novembra 1879. ko- jim je, uz saglasnost liberalskog ministarstva na čelu sa Jovanom Ristićem, po- stavljen za vladarevog i vladinog poslanika u Narodnoj skupštini.⁶⁷ Vukašin je tada imao tek 32 godine, ali je već uživao glas vrhunskog finansijskog stručnjaka, pored neophodnog političkog renomea koji je stekao kao štitićenik autokratskog vladara i autokratske Ristićeve vlade. Skupština je u tom razdoblju imala 129 po-

⁶⁵ Kasniji potomak jednog ogranaka Davičovog porodičnog stabla (vidi u ovom Zborniku rad Milice Mihal- lović, *Dve stotine godina porodice Hajima Daviča u Beogradu*), nedavno umrla pesnik i romanisler Os- kar Davičo, uprkos brojnim priznanjima koja je za života dobio kao jedan od *najvećih srpskih pisaca*, ipak nije uspeo dobiti najviše priznanje za kojim je pritaljeno žudeo, a to je članstvo u Srpskoj akade- miji nauka i umetnosti. Po osećanjima nacionalne pripadnosti smatrao se Srbinom, ali imenom, prezi- menom i verom (bio je ateista) tu opredeljenost nije potvrdio kao ni Hajim S. Davičo sto godina ranije. To je za većinu akademika bio ključni razlog za njegov neizbor, ali je tome doprineo i sam O. Davičo svojim netolerantnim, isključivim, neprilagodljivim, jednom rečju *nemogućim* ponašanjem u konfliktnim situacijama. Činjenica da je SANU imala i ima nekoliko članova Jevreja ne opovrgava mnogima poznat ključni razlog Davičovog neizbora. Uostalom, izbori kandidata različitih nacionalnosti u naučnim nacio- nalnim ustanovama svuda u najvećoj mogućoj meri zavise od nacionalnih *parametara*, čak i kada su u suprotnosti sa interesima odnosnih nacionalnih nauka. U «socijalističkoj» Hrvatskoj druge Jugoslavije, go- dinama se među istoričarima najviše isticala svojim brojnim knjigama i raspravama dr Mirjana Gros, ali uprkos zasluženim priznanjima, po doprinosima Hrvatskoj nacionalnoj istoriografiji, pa i hrvatskoj na- cionalnoj ideologiji (čak na liniji Starčevića i starčevićanstva) nije uspela da se izbori za najviše hrvatsko naučno priznanje. Nije mogla postati član Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti zbog jevrejskog porekla. Značaj pripadnosti poreklom i političkom organizacijom nije upadljiv samo kad su u pitanju Jevreji. Prilikom osnivanja Akademije nauka i umetnosti u tada Autonomnoj Pokrajini Vojvo- dini, prvi njeni imenovani članovi birani su pretežno po toj pripadnosti, a ne po naučnom doprinosu. Od istorika postao je prvi redovni član te najviše vojvodanske naučne ustanove istoričar koji je nekoliko godina ranije jedva uspeo da odbrani doktorsku disertaciju, ali je svojim članstvom u tada vladajućoj partiji komunista i svojim nacionalnim poreklom iz mešovitih brakova u «komunističkoj» i mnogonacio- nalističkoj Vojvodini zaslužio i dobio, bez prigovora i pogovora, to najviše naučno zvanje koje ne do- nosi sa sobom male privilegije.

⁶⁶ Drugi ukazni činovnik je prema nekim iskazima bio David Koen, koji je ukazom od 31. oktobra 1882. kao pisar III klase Okružnog suda u Šapcu postavljen za pisara III klase u Varoškom sudu u Beogradu po sopstvenoj molbi (*Srpske novine*, br. 247 od 7. XI. 1882).

⁶⁷ *Stenografske beleške o sednicama Narodne skupštine, koja je održana u Nišu 1879. i 1880. godine* (da- lje: *Stenografske beleške*), I deo, Beograd 1880, 240.

slanika, izabranih na prvim posleratnim izborima 29. oktobra 1978. za novi redovni trogodišnji skupštinski period. Broj naimenovanih vladarevih poslanika iznosio je 43, tako da su u Skupštini ovog trogodišnjeg razdoblja bila u punom sastavu 172 *skupštinara* koji su u velikoj većini ubrajani u Ristićevske liberale. Već je pomenuto kako zakonski i organizaciono oformljenih stranaka nije u Srbiji još bilo i *stranačka* pripadnost je označavana nazivom predvodnika. Vukašin Petrović se još od vremena kad je radio u uredništvu poluzvaničnog liberalnog *Jedinstva* smatrao liberalom ristićevske orijentacije.

Poslanička karijera Vukašina Petrovića je započela u vreme zasedanja Skupštine drugog saziva, u prvom posleratnom trogodišnjem skupštinskom razdoblju državne nezavisnosti Srbije. Skupština je bila otvorena prestonom besedom kneza Milana 4. novembra 1879, a Vukašin je predao svoja poslanička punomoćja i položio poslaničku zakletvu 26. novembra. Kao i u prvom sazivu, Skupština je i u ovom drugom zasedala u Nišu, sa simboličnim značenjem novooslobođenog gradskog središta novooslobođenih delova Srbije. Prvenstveni zadaci ove Skupštine bili su nametnuti nesmanjenim poratnim teretima ratnih troškova, pa se skupštinski rad morao usredsrediti na rešavanje nagomilanih finansijskih problema. Tim zadacima može se objasniti i, za mnoge iznenađujući, izbor Vukašina Petrovića za kneževog poslanika. Izabrali su ga kompetentni vlastodršci knez Milan i Jovan Ristić zahvaljujući njegovoj već dokazanoj stručnosti u radu na komplikovanim finansijskim poslovima.

Ma koliko ga opterećivali poroci lakoumnosti, hirovitosti, raskalašnosti, knez Milan je bio vladar širokih evropskih vidika prosvetljenog, a ne samovlašćem zaslepljenog apsolutiste na svakoj raskrsnici. Neopterećen predrasudama, ljude je kao vrstan znalac ocenjivao po njihovim svojstvima, sposobnostima, opredeljenjima, a ne po kazivanjima onih koji se ne mogu lišiti predrasuda iz bilo kojih razloga. On u Vukašinu Petroviću nije video poreklom identifikovanog Jevrejina, nego imenom, verom, a ponajviše radom prepoznatljivog srpskog stručnjaka i javnog radnika najviših dometa u revnosnoj službi Srbije, njene Obrenovićeve dinastije i njenog neprikosnovenog Obrenovićeveog vladara.

Jovan Ristić, zavisniji od sredine u kojoj je odrastao, kojom je životno bio povezan rođenjem, vaspitanjem, radom, a pre svega karijerom na područjima politike, kretao se u krugu tradicionalnog antisemitizma čije je naslage nosio, otarasujući ih se polugama obrazovanja i delovanja političara liberalističkih nazora, svesno i podsvesno samo u razmerama racionalnog rasuđivanja, prilogađenog i trenutnim i trajnim potrebama, u zavisnosti od postavljenih ciljeva, opredeljenja saboraca i protivnika, rasporeda i odnosa snaga u neminovnim stranačkim borbama oko vlasti i za vlast. Dok se Vukašin Petrović dokazivao u pregalaštvu vanrednim kvalitetima stručnjaka na radnim mestima rezervisanim za istomišljenike u taboru Ristićevih liberala, i Ristić je u Vukašinu Petroviću video pravog Srbina po imenu, prezimenu, veri i vrlinama kojima se Srbi odlikuju, ili koje bar sebi pripisuju. Međutim, kad je knez Milan već sledeće 1880. godine prisilio Ristića da prepusti ministarsku vlast liberala naprednjacima na čelu s Milanom Piroćancem i M-

lutinom Garašaninom i kad je Vukašin Petrović posle kratkotrajnih kolebanja prešao u tabor novih, naprednjačkih vlastodržaca, ni Ristić nije u Vukašinu više video samo Srbina. U trenucima ozlojedenosti, ni on se nije ustručavao da ga nagrdi nabeđenim karakterističnim osobenostima Jevrejina — Čivutina.

Međutim, dok se Vukašin nalazio u Skupštini u redovima liberalnih poslanika, pa čak i kasnije, kad su njegova istupanja u skupštinskim raspravama i na strani naprednjaka delovala dometom visoke stručnosti, Ristić je dosledno zastupao mišljenje da Vukašinovo srpstvo ne sme biti okrnjeno aluzijama na njegovo nesrpsko poreklo i podsećanjem na prvobitno prezime Šauengel. Čak se u trenucima preterivanja zlobnim primedbama na račun Petrovića-Šauengela znao okomiti na pakosnike izjavljujući da bi pretresanjem porekla mnogih srpskih uglednika, a u još mnogo većem broju nesrpskih dostojanstvenika, posebno kod Hrvata, Rumuna, Mađara, Nemaca i mnogih drugih, moglo po shvatanjima čistunaca doći do preneravajućih saznanja. Jer s obzirom na mene seobama, pa prirodnim i nasilnim asimilacijama, mešovitim brakovima i slično, onda bi se morala utvrditi i geneza plavookih i crnootih u istom narodu »istog« etničkog porekla, sa zaključkom da su plavooki i crnooti istog naroda različitog etničkog porekla i kad se to genealoški, rodoslovljem, usled nedostatka dokumenata ne može više dokazati.

Isključivo etničkim poreklom uslovljena verifikacija nacionalnosti morala bi da kle i prema ovom rasuđivanju biti odbačena, ali to i u slučaju Vukašina Petrovića nije u potpunosti učinjeno. Korišćena je, iako u mnogo manjoj meri nego što je uobičajeno u takvim ili sličnim slučajevima, ali manje jedino iz obzira prema njegovim visokim državnim funkcijama, visokom društvu u kojem se kretao, a naročito što se znalo da je jedan od vladarevih *miljenika* i da kao ugledan vernik koji svetkuje pravoslavne praznike, porodičnu slavu Sv. Jovana, ide na crkvena bogosluženja, uživa blagodeti podrške crkvenih velikodostojnika Srba.

Apsurdi ljudskog roda u Vukašinovom slučaju na poprištima stranačkih sučeljavanja u Srbiji došli su do izraza u karakterističnim razmerama. *Rubikon* pri odlučivanju da se napusti mojsijevska jevrejska zajednica prelaskom u pravoslavnu srpsku zajednicu *prešli* su Vukašinovi roditelji onda kad Vukašin nije napunio ni petu godinu života. Odrastao je, školovao se, završio obrazovanje po obrascima srpskog društva kao svako drugo srpsko dete i srpski mladić njegovog uzrasta, njegovih ambicija i njegovih mogućnosti. Pošto su mu roditelji prekršili zakone Jevreja i jevrejstva prešavši iz jevrejske zajednice u srpsku pravoslavnu zajednicu dok je on bio isuviše mali da bi u tom činu mogao aktivno imati i najmanjeg udela, on sa jevrejstvom nije imao nikakve duhovne veze, a sa Jevrejima, kao svi drugi Srbi, samo komunikativne: u društvu, na poslu, u razgovoru sa njima i o njima. U Skupštini, videćemo, nijednom nije ni dotakao pitanja koja su se ticala Jevreja. Nije reagovao ni na najnepovoljnija mišljenja o njima. Iz njegovih sačuvanih opširnih memoara, u kojima doduše nedostaje desetak strana, ne daje se ni naslutiti da je imao genetske veze sa Jevrejima. Svim tim činjenicama uprkos, njegovi politički protivnici u svojstvu protivnika stranke kojoj je on pripadao, kad su u napadima na njega iscrpili razložne i nerazložne argumente, kao poslednji, najjači argument protiv njegovih istupanja, njegovih opredeljenja,

»malverzacija« i svih drugih istinitih i izmišljenih promašaja i prestupa, upotrebili su njegovu jevrejsku pripadnost, utvrđenu jevrejskim poreklom.

Zarad utvrđivanja ništavnih dometa ovakve argumentacije u ondašnjoj Srbiji mora se znati da je taj argument i bez reagovanja Vukašina Petrovića ostao bez odjeka u javnosti, nije prihvaćen u narodu s razumevanjem i nije predstavljao nikakvu prepreku u njegovom daljem napredovanju na poprištima politike. Kako je već pomenuto, karakteristično je da su se tim argumentom javno služili samo protivnici iz opozicionih stranaka, i to oni isti koji su mu, kad su bili na vlasti ili kad će biti na vlasti, omogućili da postane poslanik, a posle u nekoliko navrata i ministar, pa i kandidat za predsednika vlade.

Ristić i Ristićevi liberali, pretežno na položajima vlasti, sedamdesetih godina su promovisali njegov uspon do zvanja načelnika u Ministarstvu finansija i ulazak u Narodnu skupštinu izborom za kneževog i vladinog poslanika. U osamdesetim godinama XIX veka, za vreme vlade naprednjaka bio je u Skupštini vladarev poslanik, pa čak i ministar finansija. Sledećih decenija je njegova poslanička karijera zavisila od nestabilnijih faktora s obzirom na to da je njegov najveći zaštitnik kralj Milan napustio presto i da su nailazila vremena drukčijih stranačkih odnosa. Zlonamerna podsećanja na jevrejsko poreklo biće povremeno obnavljana, ali kao i ranje, ili čak izrazitije nego ranije, bez dejstva u narodu i bez učinka u forumima odlučujućih političkih faktora. Razumljivo, jer su u Srbiji do stvaranja Jugoslavije sve više preovladavali pobornici demokratskih shvatanja i odnosa na uštrb regresivnih, a ne obratno, kao u prvoj i zatim u drugoj Jugoslaviji.

Od ulaska u Skupštinu, Vukašin J. Petrović se posebno isticao među poslanicima kao stručnjak za finansijska i trgovinska pitanja, zapravo kao nenadmašiv stručnjak u svim pitanjima koja su se ticala ekonomskog razvoja zemlje. Što je u tom svojstvu, započevši svoju poslaničku političku karijeru na sednicama Skupštine ovog drugog saziva u Nišu, sve relevantne predloge i zaključke razmatrao sa gledišta vlade liberala bilo je za svakoga razumljivo i razumno. Svi poslanici, mada sa formalnog stanovišta i dalje stranački neorganizovani, delovali su prema smernicama rukovodstva stranački opredeljene poslaničke formacije oličene u ličnostima predvodnika. Kao većina »vladarevih« narodnih poslanika, i Vukašin je pripadao većinskom delu *skupština* koje je predvodio Jovan Ristić kao lider liberala i predsednik liberalne vlade. Samo za razliku od ostalih *glasnogovornika*, kako *vladajućih* liberala tako i opozicionarskih radikala i konzervativnih naprednjaka koji su sa skupštinske govornice aktivno učestvovali u svim skupštinskim raspravama kao *nezaobilazni stručnjaci* za sva pitanja o kojima je vođena rasprava, Vukašin Petrović je govorio samo onda kad su na dnevnom redu bila pitanja iz njegove *struke*. U toku političkih rasprava nije nikad tražio reč. Njegov udeo saglasnosti sa zastupnicima politike vladajućih liberala ispoljavao se jedino glasanjem, može se reći obaveznim, za sve vladine predloge i rezolucije.

Kao član finansijskog odbora Skupštine, u kojoj je izabran na skupštinskoj sednici 16. decembra 1879. godine,⁶⁸ on je bio sastavljač i izvestilac gotovo svih

⁶⁸ Isto, I, 898.

predloga iz oblasti finansija. Na njegov predlog je suspendovan *omrznuti* zakon o oporezivanju trgovačkih radnji, tzv. zakon o »patentarini« koji je prouzrokovao pad dotad najcenjenijeg ministra u vladi liberala, čuvenog Vladimira Jovanovića.⁶⁹ U predlogu novog zakona koji se pravdao naslovno zakonom »o oduživanju državnog duga«, njegova umešnost se ispoljila u *rasterećivanju* najuticajnijih bogatih trgovačkih slojeva na račun najbrojnijih srednjih društvenih klasa. Dokazivao je poslanicima kako su pripadnici bogataške trgovačke klase malobrojni u Srbiji. Po njemu, u Beogradu ih tada nije bilo »više od 44«, a u celoj zemlji ukupno oko 600; prema njegovim navodima, Srbi su u proseku mogli biti grupisani u »srednju klasu« jer »niti ima u nas engleskih lordova, niti pariskih ritera«.⁷⁰ To je zapravo bila teza liberala koju je on cifarski znalački branio statističkim podacima za koje neupućeni nisu znali, i u naše vreme još uvek ne znaju, da se mogu koristiti na razne načine u zavisnosti od čega se polazi i čemu se teži u dokazivanju prevage siromašnih, srednjih ili bogatih društvenih slojeva naroda.

U raspravi o novoj poštanskoj tarifi za listove bio je među najborbenijim zagovornicima predloga da se štampa oslobodi plaćanja ove *takse*. Argumente za to koristio je »sa gledišta finansijskog, opšte kulturnog i specifično srpskog«.⁷¹

Kao izvestilac skupštinskog odbora o predlogu za dodelu pomoći »u hrani« za doseljenike u toplički okrug imao je nezahvalnu ulogu zastupnika vladajuće većine koja se zamerila doseljeničkoj sirotinji zbog odlaganja rasprave u vezi sa tim predlogom. Predlog su inicirali poslanici populističkih manira, a vlada preokupirana nagomilanim nerešivim problemima sve nezadovoljnijeg siromašnog dela naroda smatrala je kako je najprobitačnije da se prelaskom na dnevni red odloži rasprava o ovom predlogu. Iz razumljivih razloga za odgovorne iz resora vlasti, iz neprihvatljivih motiva *nenarodnih* vlastodržaca po rezonovanju protestujućih populista.⁷²

Od neostavljivih predloga koje je Vukašin Petrović sa najviše argumenata podržavao, po značaju intelektualnih potencijala razvoja države i društva izdvaja se predlog »da se Velika škola što pre podigne na stupanj univerziteta«.⁷³ Taj predlog su već i ranije, a potom sve češće, kasnije aktualizovali mnogi predlagači, ali do njegovog prihvatanja u sklopu odluke da se realizuje moralo se pričekati dok se ne dostigne društveni razvojni stupanj u državi na početku sledećeg istorijskog razdoblja u sledećem, XX veku.

Veći značaj za našu temu ima informacija o jevrejskom pitanju, pretežno sa antisemitskog ali i neantisemitskog gledišta, koje su postavili neki poslanici u Skupštini ovog saziva, bez reagovanja Vukašina Petrovića. Pasivno Vukašinovo držanje u tim prilikama je istovetno s njegovim doslednim neučestvovanjem u raspravama

⁶⁹ Isto, 709.

⁷⁰ Isto, II, 1284.

⁷¹ Isto, I, 839—840.

⁷² Isto, II, 953—956.

⁷³ Isto, II, 1977.

političke prirode. A tema o Jevrejima bila je i ostala politička, iako je zadirala u životna pitanja, uglavnom politički neangažovanih Jevreja, sa sudbinskim posledicama u svim sferama života jevrejskih žitelja. Bez prigovora i pogovora, ćutke saslušana razglabanja o Jevrejima, uopšteno kao narodu okrivljenom, a samim tim i krivom za sve nedaće sveta, pa u tom kontekstu sa izvesnim distanciranjem, ili čak i bez ikakvog distanciranja, i u vezi sa nedaćama Srbije i srpskog naroda morala su biti neprijatna za Vukašina Petrovića, iako on to nije pokazivao ni trzajem uslovnog refleksnog odraza neugodnosti, a kamoli gestom nekog suzdržanog protesta.

Vukašin je životnim nitima bio vezan isključivo za Srbiju i srpstvo poput svih ostalih poslanika srpske nacionalnosti. Ali za one koji su ga sa klupa opozicije posmatrali neprijateljski, uz zloban smešak, njegova krvna veza sa jevrejskim precima i rođacima ostala je »primetno« neuništivo delotvorna bez obzira na svedočanstva njegovog višestruko osvedočenog srpstva. Do njih nisu dopirali argumenti pravih naučnika-istraživača o nepostojećoj delotvornosti krvi, po krvnom nasleđu u smislu zlotvornih zaključaka nadrinaučnika rasističkih učenja. Njima je stalo do *istine* jedino u meri do koje su je oni mogli i hteli dokučiti.

Za Vukašina Petrovića moglo je biti nerazumljivo, a možda i razumljivo, što je u tim antisemitskim poslaničkim razglabanjima — mora se ipak znati, prilično retkim, ne više od dva-tri puta tokom jedne skupštinske sesije — uglavnom kao *usamljeni jahač* prednjačio njegov stranački saborac Miloš Milojević, po istovetnom statusu vladarevog narodnog poslanika i po istovetnoj pripadnosti vladajućoj poslaničkoj grupaciji liberala, po profesiji srednjoškolski profesor istorije, a po političkoj vokaciji ideolog ekskluzivnog velikosrpstva. Prema iskazima njegovih poslaničkih oponentata, poput velikohrvatstva Ante Starčevića i Mihovila Pavlinovića kod Hrvata,⁷⁴ samo sa mnogo manjim, zapravo ništavnim uticajem na javno mnjenje i na stranačke odnose u Srbiji, pod izrazitom prevagom neistomišljenika čak i u stranci kojoj je pripadao u Skupštini ovog trogodišnjeg skupštinskog razdoblja kao *liberal*.

U Skupštini ovog saziva, Milojević je koristio rasprave o nekoliko, po njegovom shvatanju, pogodnih zakonskih predloga za upozorenje na jevrejsku opasnost i u Srbiji. Povodom »Zakona o čuvanju zdravlja u narodu« i »Zakona o ustanovljenju sanitetskog fonda«, on je insistirao na školovanju što većeg broja srpskih studenata na medicinskim fakultetima u inostranstvu da bi se zaustavila *najezda* lekara Jevreja. Prema njegovim izvitoperenim navodima, jevrejski lekari su pod pokroviteljstvom načelnika saniteta dra Vladana Đorđevića varali narod skupo naplaćenim diletantskim pregledima, neodgovarajućim lekovima, površnim znanjem, čak opskrbljeni lažnim svedočanstvima o završenim medicinskim studijama na evropskim fakultetima. Obećavali su izlečenje od svakojakih bolesti, samo im je trebalo za to dati »dosta para, para i para, pa kad se ovih nakupe onda zbogom Šumadijo«. Uzgred je ponovio, kako je to uvek činilo u takvim prilikama, da Srbi »kao

⁷⁴ T. Batistić, »Tako su govorili radikali«, *Odjek*, Beograd.

najstariji narod« u Evropi nisu zaslužili takav tretman, da su bolesti prenosili posredstvom drugih, iz drugih zemalja, primera radi »šugu iz Đermanije, itd«.75

Vukašin Petrović nije reagovao ni ovog puta. A u pitanju je bilo časno zanimanje, pa etičko ponašanje i njegovog 1871. godine umrlog oca, za koga se znalo da je bio jedan od prvih jevrejskih lekara u Srbiji. Razlog za tu uzdržanost, koja nije za pohvalu, ne mora se tražiti u prepoznatljivom pretvorstvu konvertita jer se može naći i u činjenici da je Vukašin od najranijeg detinjstva, dokle pamćenje doseže, znao samo za oca Srbina po imenu, prezimenu, veri, društvu i društvenoj predodžbi. Zato je na ove Milojevićeve antisemitske poruge kompetentno reagovao dr Vladan Đorđević u svojstvu vladinog poverenika za sanitetsku službu. On je dokumentovano opovrgao sve Milojevićeve naknadne navode o lekarima Jevrejima. A na Milojevićeva razglabanja o Srbima kao pripadnicima »najstarijeg evropskog naroda«, zaraženog »šugom iz Đermanije« odvratio je da ne zaslužuju odgovor. Čak se u takvim prilikama suzdržani poslanik radikalne opozicije, sveštenik Milan Đurić, našao pobuđen da osudi ova Milojevićeva naklapanja. Ali to ne znači da su svi prisutni poslanici, a posle i svi čitaoci novinarskih izveštaja iz Skupštine odbacili ove Milojevićeve poruke sa indignacijom ili podsmehom.

Tvrđnje koje se ponavljaju na javnim tribinama, ozvaničenim govornicama, stranicama pročitanih novina i knjiga nalaze manje ili više odjeka u javnosti, a samim tim i manji ili veći broj lakovernika koji ne sumnjaju u istinitost štamptom i štampanjem razglašenih navoda, pa ih onda kao dokazane istine u razgovoru preko sabesednika ili dalja predanja rasprostiru u narodnim masama. Tako su stvarane zlobne predodžbe i o lekarima Jevrejima, iako su oni zahvaljujući svojim očiglednim pionirskim doprinosima u razvoju medicinske službe kod Srba, izuzetno naspram ostalih Jevreja dobijali odgovarajuća zaslužena priznanja i od merodavnih zvaničnika Srbije.

Milojevićev antisemitizam zasnovan na poznatim *postavkama* antisemita u svetu dosegao je stupanj neophodne *sugestibilnosti*, prema pojmanjima sredine koja je prijemčiva za ksenofopske populističke dedukcije, u skupštinskoj raspravi o predlogu da se ustanički grb Srbije zameni nemanjićkim grbom. Polazeći sa stanovišta da svaku važnu raspravu o bilo čemu treba iskoristiti za razjašnjavanje mogućih suvislih i nesuvislih pitanja u vezi sa inkriminiranim jevrejstvom *destruktivnih* Jevreja u odnosu na narode koji se moraju osloboditi njihovog pogubnog delovanja, Milojević se ovog puta zadržao na »psihološkoj i psihopatološkoj motivisanosti« njihovih »razarajućih težnji« u državama u kojima su nastanjeni.

Za Jevreje to nije bila novost. Znali su da on to čini po dobro poznatoj zlokobnoj antisemitskoj shemi. Ali za izvestan broj Srba koji tu shemu nisu poznavali, ili su njome već bili antisemitski indoktrinirani, ovo Milojevićevo shematsko razglabanje bilo je, ili je moglo biti, značajno po *doprinosu* kojim je produbio saznanja, lažna saznanja o Jevrejima. Da su to zločinački iskonstruisana saznanja znale su

⁷⁵ *Stenografske beleške*, I, 593, 631.

iz iskustva njihove jevrejske žrtve, ali i antisemitizmom nezaraženi pripadnici drugih naroda, iz ljudskih pobuda zdravorazumskog rasuđivanja o delima lažno okrivljenih i razlozima lažnog okrivljavanja nedužnih.

Na sreću malobrojnih jevrejskih žitelja Srbije, u srpskom narodu toga doba su malobrojni pobornici antisemitizma delovali pojedinačno, bez većeg uticaja na javno mnjenje, a bez ikakvog uticaja na programske i pragmatične, principijelne i ne principijelne smernice političkih stranaka. To se moglo i može se dokazati naj primerenije usamljениčkim delovanjem samog Miloša Milojevića. Nije bio u mogućnosti ni grupno, a kamoli stranački da deluje u javnosti. I drugi koji su povremeno u Skupštini i van Skupštine prednjačili u antisemitskim ispađima delovali su pojedinačno, u svoje ime, ponekad su ih javno čak dezauvisali njihovi stranački drugovi, a po pravilu ignorisala rukovodstva stranke kojoj su pripadali.

Na neupućene moglo se, a na žalost i posle više od sto godina može se, u zainteresovanim društvenim sredinama delovati na izgled logičnim, u potaji iskonstruisanim *obrazloženjem* razornog delovanja Jevreja u dijaspori, u zemljama lišenim prava gospodara, prava kojim su se *razmetali* pre mnogo vekova u svojoj izraelskoj domovini do njenog pada i propasti. Ostavši bez domovine, oni su se razmyleli po svetu, pa svuda gde su nalazili i dalje nalaze utočišta deluju razornom mržnjom nezadovoljnika. To čine i u Srbiji, te srpskom narodu ne ostaje drugo nego da svim raspoloživim sredstvima osujeti njihovo rušilačko delovanje. Tako je Milojević objašnjavao razloge Jevreja da sve nipodaštavaju u rušilačkoj nameri i razloge Srba da ih onemoguću u tome.

Moglo bi se utvrditi kako je za Milojevića bilo važno da sa skupštinske govornice, kao poslanik sa velikoškolskom diplomom istoričara, deluje efektno na mnoštvo polupismenih i nepismenih skupštinarara. Koristio se činjenicama o tragičnim zbivanjima iz prošlosti jevrejskog naroda da bi ih zatim monstruoznim izmišljotinama povezao sa iskonstruisanim zbivanjima koja treba da izazovu i opravdaju suvisla i nesuvisla antijevrejska raspoloženja, praćena surovim antijevrejskim merama. Predočio je istinito kako su Jevreji posle propasti jevrejske države bili vekovima »robovi«, gonjeni »od svih i svakoga« i kako im je napokon »počev od francuske revolucije« omogućeno da izdejtstvuju ljudska prava za sebe u sklopu proklamovanih ravnopravnosti svih ljudi »bez prizrenja vere i narodnosti«. A potom je nastavio neistinito: »ostavši« dalje »bez zemlje i otadžbine« ozlojedeni, Jevreji od tada počеше umesto zahvale »da se svete za sve vekovima im učinjene nepravde«. Stvaraju udruženja koja imaju za cilj »da zavađaju narod sa sveštenstvom, da seju razdor između pojedinih redova ljudi, da šire nepoverenje prema vlastima«. Propovedaju ideje kojima se »ismejava i uništava vera, narodnost, država«. Deluju »protiv svega postojećeg«. Hoće da preokrenu »svet tumbе« da bi ga onda oni »po svome preuredili« ustrojstvom u kome bi ljudi »jedan drugog živa« proždžirali! »Otuda su onolike paljevine, ubojstva u Rusiji... Zbog toga Prusija hoće i svoje 4000 Jevreja da utamani«. ⁷⁶

⁷⁶ Isto, 787—794.

Ove reči kojima su ideolozi i predvodnici antisemitskih pokreta u bezbroj zemalja uspevali da zavode i zarose mase, u nekima još i u naše vreme, na kraju XX veka, u Narodnoj skupštini Srbije toga doba ostale su na sreću bez efekta. Mogli bismo dodati, na sreću ne samo Jevreja nego i Srba. Jer istorija mnogih država i naroda potvrđuje da posle progona jevrejskih žitelja slede neminovno progoni drugih »neprijateljskih« naroda, sve do neminovnog preokreta na ratnom poprištu. A tada posledice odgovornosti za sve učinjeno snosi narod koji je tako lakoverno i lakoumno pustio da bude zaveden. Srpskom narodu koji se nije dao varati antisemitskim propovedima jednog Miloša Milojevića, a kasnije ni drugih sličnih propovednika, politička zrelost omogućila je da dosegne najveće domete u tom kao i svakom drugom pogledu tada. Možda se u toj činjenici nalazi srž objašnjenja za razvoj srpske države do 1918. godine u usponu bez traumatičnih padova; po najpouzdanijem, komparativnom merilu, u usponu koji okolni narodi u istom razdoblju nisu dosegli.

Razboritost velike većine poslanika, koja je sa nevernicom pratila ova monstruoza izlaganja o Jevrejima, čija je malobrojnost i čemerna svakodnevica odudarala od predstave kojom je učeni Milojević nastojao da pridobije predstavnike neukog srpskog naroda, a posredstvom njih i sam srpski narod za osavremenjene ideje antisemitizma i masovne akcije antisemita, očitavala se u neodobravanju takvih nastojanja, uz podsmešljive komentare na račun naučnika Milojevićevog tipa. Ta razboritost je konkretnije potvrđena odbacivanjem Milojevićevog predloga da se, kako je već pomenuto, ustanički grb tadašnje Srbije zameni nemanjićkim grbom pretkosovske srpske države. Taj predlog je iz samo njemu poznatih razloga tada iskoristio i za navedeno antisemitsko izlaganje. Milojeviću je u vezi s predlogom o promeni grba odbrušeno: »Manimo se tih grbova i tih orlova na njima«, obavimo »poslove koji su nam važniji i preči«, učinimo sve moguće »da se odužimo od dugova što država duguje«. Uostalom: »Mi smo pod ovim grbom izvojevali slobodu, nezavisnost, proširili zemlju, dok pod onim koji on predlaže mi smo izgubili sve, uključujući samu državu.«⁷⁷

S obzirom na to da je Milojevićev predlog za novi grb izložen i odbačen u sklopu njegovog antisemitskog izlaganja o Jevrejima, mi smo ga notirali iako nema veze s temom ovog članka. Zajedno izloženi anovremeno sa istovetnom namerom da se za njih pridobiju predstavnici srpskog naroda, indikativni su po nekim znacima i za naše vreme, pa i za neka buduća vremena, kad retrogradni zastupnici nacionalne inteligencije obnavljaju nastojanja da privole naciju na višeznačne nacionalistički projektovane poduhvate, koji onda u politici spektakularno bivaju iskorišćeni da se odvrti pažnja masa od nerešivih socijalnih, ekonomskih i drugih svakodnevnih životnih problema. Ukoliko oni pri tom uspeju u svojim ksenofopskim nastojanjima, onda ponajpre ceh, u životima i ruševinama, plaćaju žrtve obmanutih, a potom u manjoj ili čak većoj meri sami obmanuti. Neuspela nastojanja Miloša Milojevića i njemu sličnih dokazuju da ako narod ima za predstavnike razborite političke pregaoce, koji umeju da se odupru primamljivim ali neostvarljivi-

⁷⁷ Isto, 787.

vim ili ostvarljivim predlozima, obećanjima, vizijama ekstremnih nacionalista — bezbednost građana, bez obzira na neizmenjene i neizmenljive razlike među njima, sve više se zasniva na zakonima ravnopravnosti, kao i razvoj države na principima progressa.

Da su dimenzije antijevrejskog antisemitizma suštinski uslovljene politikom, političkim potrebama borbe stranaka, stranačkih ličnosti oko vlasti i za vlast, a ne principima koji su u politici uvek fluidni, očituje se ponekad i u iznenadnim, — prema procenama neupućenih, — neočekivanim obrtima i Miloša Milojevića u vezi s jevrejskim pitanjem. Kad su se u Skupštini povodom osporavanja pravovaljanosti izbora šabačkog opozicionog poslanika Đorđa Topuzovića, na osnovu žalbe dvojice šabačkih građana sa biračkim pravom, poslanici udružene naprednjačko-radikalske opozicije posebno okomili na potpisnika žalbene predstave sa *jevrejskim* imenom i prezimenom, Binje Mine Mandila, tada je Milojević sa žestinom ogorčenog protesta osudio argumentaciju kojom se dovodi u pitanje pravo jednog građanina zato što je Jevrej, a u tom kontekstu čini nepravda prema svim srpskim Jevrejima kao ravnopravnim žiteljima Srbije, sumnja se u njihovu ispravnost, nanosi im se uvreda, nipodaštavaju se i sl. Pošto je potpisnik druge žalbe identifikovan kao Ciganin muslimanske vere, i nju su omalovažavali opozicioni poslanici sa istih ksenofopskih pozicija, tako da je i tu Milojevićevo reagovanje usledilo u duhu odbrane prava ravnopravnog građanina Srbije koji ne sme biti omalovažavan zbog svog ciganskog porekla.

Za Milojevića su u ovoj situaciji građani jevrejskog i ciganskog porekla bili Srbi Mojsijeve i Muhamedove vere. Obraćajući se zanemelim poslanicima, zanemelim od njegovog iznenadnog preobraćaja u filosemitu i kosmopolitu, on je tu čak rekao: »Molim vas šta bi bilo da mi i ovakvih naših građana imamo u ovim našim klupama, i Mojsijeve i Muhamedove vere? Da li time ne bi bili jači i napredniji, da li se time ne bi tim većma približili pravdi i pravici čovečnosti i našem pozivu, li ćemo biti napredniji kad ovako s njima s prezrenjem i podsmehom govorimo«. Otkrio je i motive različitih aršina u odnosima prema tim Jevrejima i Ciganima. Jer »kad oni daju glas za one koje mi volimo, mi se onda njima odzivamo kao našim sugrađanima, a kad se žale protivu izbora nama milih ... mi ih onda gotovo hoćemo i da anatemišemo«. ⁷⁸

Da li je ubrojio i sebe u ovo »mi« — ne zna se! Verovatno nije. Ljudsko slepilo i ljudska vidovitost su u tom pogledu nedokučivi, iako su očigledni. Svakako ne treba smetnuti s uma da u ovom skupštinskom razdoblju još nema poslanika Mojsijeve i Muhamedove veroispovesti, ali će ih već biti u sledećem. Za Milojevića, bez obzira na njegove načelne i nenačelne stavove i govore u vezi sa Jevrejima, prisutni poslanik jevrejskog porekla Vukašin Petrović, s obzirom na Petrovićev lični, društveni i istovetni stranački status, bio je samo Srbin poput svih drugih srpskih poslanika u Skupštini. Što se ovde Vukašin uzdržao i od osude antijevrejskih ispada opozicionih poslanika moglo se očekivati. Rekli smo već

⁷⁸ U istom smislu je Milojević reagovao na primedbu jednog opozicionog radikalskog poslanika o vlasniku pivare Đorđu Vajfertu kao Nemcu kad je rekao: »Ja mislim da je on Srbin, srpski podanik i da ne bi trebalo o tome mi ovde ni na drugom mestu govoriti« (*Stenografske beleške*, II, 1614, 1804—1805).

da je u političkim raspravama ove vrste, kao i svih drugih vrsta, učestvovao samo glasanjem za stavove liberalne većine u Skupštini ovog saziva. Što znači, ovog puta glasanjem za uvažavanje žalbe jevrejskog i ciganskog potpisnika na izbor opozicionog šabačkog poslanika Đorđa Topuzovića.

Zanimljivo je i kako su među opozicionim poslanicima koji su osporavali pravo liberalne većine da na osnovu žalbe *jednog Jevrejina i jednog Ciganina* ponište izbor poslanika za koga je glasala velika većina birača, najrečitiji bili po slobodarskoj rečitosti čuveni poslanici radikalske levice Ranko Tajsic, Marko Petrović i još neki. Po Ranku Tajsicu: što se »neki Ciganin i jedan peštanski Jevrejina« žale, to ne može biti presudno. Iako po njegovim rečima treba zaključiti da nije najvažnije u tom sporu »što je jedan Ciganin, a drugi Jevrejina« na suprotnoj strani, jer im on »priznaje građanska prava«, ipak pre naglašavanje ciganske i jevrejske pripadnosti krunskih svedoka optužnice vladajućih liberala odaje dejstvo ksenofopske antisemitske svesti ili podsvesti i kod ovog najglasovitijeg radikalskog tribuna. Ništa manje nisu karakteristične reči radikalskog *glasnogovornika* Marka Petrovića dok predočava poslanicima kako su radikali »navikli da mnogo što šta« podnose, ali »šta će reći potomstvo naše, a šta li će reći istorija, kad jedan Ciganin i jedan Jevrejina poništavaju pravo 400 građana srpskih« da biraju svog poslanika.⁷⁹ U ovom slučaju, istorija nije ništa rekla, barem dosad, u proteklih sto i više godina, jer ovo razdoblje srpske istorije još nije mitološki promišljeno i profilisano, a istoričari koji manipulišu istorijom poput političara nisu ovaj slučaj posebno razmatrali. Pažnja historiografije na konflikte iz ovog razdoblja skoncentrisala se i dalje se koncentriše kad su u pitanju zbivanja iz unutrašnje politike Srbije na pojedinosti u sklopu međustranačkih, a ne međunacionalnih odnosa.

Pošto se u ovom historiografskom članku prvi put notira ova pojedinost u sukobu između liberala na vlasti i radikala u opoziciji, mi je možemo objasniti uobičajenom metodologijom u politici kojom se već u ono vreme koristila svaka opoziciona politička stranka. Sledećih godina su svaku slučajnu, pa čak i izmišljenu umešanost nekog Jevrejina, najčešće Jevreja uopšte, i razvlašćeni liberali iskorišćavali za »razotkrivanje« krivice pripadnika *proklete jevrejske rase* u sukobu *narodnih* stranaka i naroda sa diskreditovanim vlastodršcima. Ipak treba znati da su u Srbiji, u poređenju sa drugim zemljama, i populističke opozicione stranke upražnjavale tu praksu u proseku samo dva-tri puta godišnje, kada je konfliktna situacija *iziskivala* kompromitovanje protivnika u savezu sa uvek krivim Jevrejima.

Ova retka povremenost je i u ovom kontekstu lako objašnjiva malobrojnošću Jevreja, njihovom malom ulogom u razvoju kapitalističkih odnosa, kao i nepostojanjem antisemitski programiranih stranaka, antisemitskih ideologa s političkim renomeom, pa ni antisemitizma masovnih razmera u narodu. Pri tom je veliki značaj imala već više puta pomenuta činjenica da tadašnji vladar Milan Obrenović ne samo da nije bio opterećen naslagama antisemitskih prednagrada nego je *favorizovao* pojedine ličnosti jevrejskog porekla i jevrejske pripadnosti, ističući njihove sposobnosti i doprinose razvoju Srbije.

⁷⁹ Stenografske beleške, II, 1817—1820.

Za takav odnos prema Jevrejima su izuzetno mnogo doprinele zakonske odredbe koje su i dalje nalagale da se svi državljani Srbije kao srpski građani smatraju Srbima, urođenim ili prirođenim, ali Srbima. Prema Zakonu o državnim službenicima koji je izglasan u Skupštini ovog saziva: »Svaki urođeni ili prirođeni srpski građanin« sa određenom školskom spremom mogao je biti postavljen za državnog službenika, odnosno činovnika. Na primedbu jednog opozicionog poslanika da se na taj način ignorišu razlike između Srba i onih koji nisu Srbi, tadašnji ministar pravde je odgovorio: »Toga po sreći kod nas nema«, jer to bi »značilo kao da kod nas ima više narodnosti«, što bi moglo da znači da u Srbiji »ima država u državi«. ⁸⁰ Ma kako zvučalo čudnovato, pa i neprihvatljivo, to rezonovanje je bilo logično u korelaciji sa jednoznačnom odrednicom građanina prema državljanstvu; srpski državljani — srpski građanin — Srbin; svi sa podjednakim građanskim pravima, bar prema paragrafima zakona. ⁸¹

U svakom slučaju, Vukašin J. Petrović kao Srbin pravoslavne vere je bez zastoja spektakularno napredovao u političkom pregalaštvu, i to parlamentarno, na poprištima višestranačke Narodne skupštine, gde je udružena radikalna naprednjačka opozicija, ojačala na izborima 1878. sa znatno povećanim brojem poslanika, ofanzivno nastupala na birajućim sredstvima. Bio je izvestilac zakonskih predloga za koje se znalo da ih je on u ime Finansijskog skupštinskog odbora formulisao i napisao, pa su ti predlozi po pravilima ponašanja svake populističke opozicije beskrupulozno kritikovani žestinom tribunskih opozicionara i napadima na njega lično, ali sa skupštinske govornice i skupštinskih klupa *bez oštrije uvrede njegove ličnosti* aluzijom na njegovo jevrejsko poreklo.

Neuobičajeni for odnos u tom pogledu prema Vukašinu Petroviću lično na sednicama Skupštine mogao se objasniti funkcijom zvaničnog izvestioca, autoritetom nenadmašnog stručnjaka, a s tim u vezi i izbegavanjem nepoželjnog konflikta u skupštinskoj areni s obzirom na revolt koji bi u ovom slučaju sigurno usledio od skupštinske većine, a potom i samog vladara. U štampi, na stranicama lista opozicije, u *Videlu*, ti obziri su manje uvažavani. Usled povećane slobode štampe, koju je omogućila sama napadana liberalna vlada, da bi posle ratom opravdanih restrikcija potvrdila svoju privrženost idejama liberalizma, tu se svaka mogućnost za efektnu kritiku, za uspeo napad i podrugivanje na račun vladinih zakona, usta-

⁸⁰ Isto, I, 321, 324, 341.

⁸¹ U sveukupnom životu bilo je na žalost neizmenljivo drukčije, što su Jevreji najviše osećali na svojoj koži. Međutim, svi koji nisu bili poreklom Srbi, uključujući i one koji su dosegli najviše položaje, povremeno su u konfliktnim situacijama morali otpeti sarkastične primedbe na svoje nesrpsko poreklo. Kad se jedan od najuglednijih poslanika po učenosti, stručnosti, radu i zalaganju dr Jovan Valenta, poreklom Čeh, zamerio opoziciji suviše revnosnim zalaganjem za osporenu železničku konvenciju sa Austro-Ugarskom, na sednicama vanredne Narodne skupštine u maju 1880, jedan od radikalnih opozicionara mu je prebacio kako je on »Čeh po narodnosti« i da bi bilo primerenije njegovom poreklu da se drži suzdržano »u srpskoj Skupštini«. Doveden gotovo do nervnog sloma, Valenta je odvratio tom *gospodinu* da je »došavši 1852. godine u Srbiju probavio blizu 30 godina u reznim zvaničnim položajima«, da je »u tečaju toga vremena i to odmah u prvim godinama ispunio sve zemaljskim zakonima propisane uslove« za »srpsko sažiteljstvo«, tj. za »pravo građana... dakle postao je građanin srpski« koji srpsku »zemlju ljubi kao i svoju rođenu«. Služi na čast ondašnjoj Skupštini, a takve su po većinskom sastavu bile sve srpske Skupštine do 1918, da su ove Valentine reči spontano praćene uzbuđjivim uzvicima gotovo svih poslanika: »Tako je vrlo dobro« (*Stenografske beleške o sednicama vanredne Narodne skupštine, koja se sastala u Kragujevcu na dan 11. maja 1880. godine*, Beograd 1880, 129—130).

nova, ličnosti, mogla i morala iskoristiti radi povećanog uticaja na javnost. Ona se i onda u priličnoj meri pridobijala poslasticama neočekivanih, tajnovitih, *no-vootkrivenih* pikantnih obaveštenja o kritikovanim javnim ličnostima.

Sledstveno toj mogućnosti i toj potrebi, *udarnim* uvodnim člankom organa naprednjaka-radikala *Videla* povodom ratifikacije kritikovane železničke konvencije sa Austro-Ugarskom u Narodnoj skupštini u junu 1880. potvrđeno je, a za većinu čitalaca koja to nije znala otkriveno da je najstručniji zagovornik štetnog ugovora sa Austro-Ugarskom, *najvećim neprijateljem* Srbije, bio Vukašin Petrović »po ocu Šauengel«.⁸² Da je po ocu dru Jovanu Petroviću dobio prezime kojim se proćuo u Srbiji i svetu, te ostao zabeležen u istoriji kao jedan od najistaknutijih srpskih političara onoga vremena — nije otkriveno. Razumljivo, i bez komentara. Tako se obračunavaju ljudi kad se osile na račun slabijeg svuda, a naročito na poprištima politike. Obziri kao rezultat višeg civilizacijskog i kulturnog stupnja sredine postoje jedino na papiru u apstraktnim traktatima *učenjaka*. To je u istoj Skupštini istim povodom, kako smo izložili u dopunskoj belešci, u surovijem vidu nego Vukašin Petrović iskusio češki Srbin dr Jovan Valenta kao vladarov poslanik. Njemu su bezobzirnije sa skupštinske govornice predočili kako bi bilo primerenije njegovom *nesrpskom poreklu* da u Skupštini Srbije istupa suzdržanije bar kad je reć o jednom nepovoljnom ugovoru za Srbiju sa državom koja je neprijateljska u odnosu na srpski narod.

Populistićke stranke u opoziciji nastoje da svoju popularnost, po pravilu, a u manjoj ili znatnijoj meri, zavisno od opšte situacije, i uspevaju da u većem obimu izdejstvuju delovanjem na ksenofopske reflekse populusa, efektima ugroženosti od *stranaca*, ponajviše od Jevreja, pa onda u daljoj konzekvenciji neizbežno, kao što smo se uverili, i pripadnika drugih naroda i vera. Krajem 70-ih godina za vreme vladavine liberala prednjačili su u tome, s vremena na vreme, iz *potrebe* a ne iz principa, radikali, bivši socijalisti. U pomenutom radikalsko-naprednjaćkom komentaru skupštinske rasprave o kritikovanoj železnićkoj konvenciji Srbije sa Austro-Ugarskom, iz tih pobuda je naglašeno kako je indikativno da su najrećitiji zagovornici tog štetnog ugovora za Srbiju bili »F. Všeteci, dr J. Valenta i Vukašin J. Petrović (Šauengel)«.⁸³ Sva trojica stranog porekla. Što su oni podjednako, zakonski i civilizacijski, smatrani i smatrali se Srbima nije uvažno. Iz istih mo-

⁸² *Videlo*, br. 68 od 4. VI 1880.

⁸³ Da narod nije znao za jevrejsko poreklo Vukašina J. Petrovića proizlazi i iz *fusnote* koja je neubićajena u novinama, a kojom se ovde navodi knjiga i autor knjige iz koje potiče podatak o prvobitnom Vukašinovom prezimenu: »Vladan Đorđević, *Istorija srpskog vojnog saniteta*, Beograd 1879, registar pod Šauengel« (*Videlo*, br. 68 od 4. VI 1880). Znaćaj prezimena u identifikaciji lićnosti ćija se karijera meri nacionalnom pripadnoću, indikativan je i ovde u odnosima koji su sudbonosni. Aleksandar Bellić, *dućgovećni* predsednik Srpske akademije nauka pre i poće drugog svetskog rata, bio je više puta prisiljen pred srpskom i jugoslovenskom javnoću, zatim pred istraćnim organima Gestapoa u logoru na Banjici, a sve do smrti i pred sagovornicima dobronamernih znatićeljnika da dokazuje izvesnim iskazima, svedoćenjima i svedoćenstvima, kako nema veze sa poroćicom Bellić koja se pre nego što je prećšla u pravoslavlje zvala Vajs. Nagadanja o poreklu srpskog naućnika najvišeg ranga u Srbiji joć nisu prestala. Prednosti koje se stiću poreklom u nadmetanju za zvanja, titule, prestić u drućstvu, od pamtliveka su toliko znaćajne da ne mogu biti obuzdane obzirima. To treba imati u vidu i pri razmatranju poloćaja Jevreja u Srbiji. Uostalom, traganje za poreklom kojim su posebno preoćupirani istorićari etnogeneze po jedinim narodima, mahom naroda protiv kojeg se ratuje ili se priprema rat, podsticano je više porlivima konjunkturnog, politićkim uslovima proćetog nadmetanja nego potrebama naućnoistraćivaćkog rada. To se u naće vreme u naćoj zemlji oćituje u *dostignućima* istrebljivaćkog rata genetski izmećanih jugoslovenskih naroda u ime genetskog ćistunstva *sul generis* svakoga od njih!

tiva, u poruci Nikole Pašića upućenoj javnosti posredstvom urednika opozicionog *Videla* o potrebi da se sazove Velika narodna skupština radi izdejstvovanja neopodnih reformi preko veće slobode štampe, većih sloboda u pravima udruženja i samouprave, većih ušteta u državnoj administraciji, ističe se i uvek aktuelan, u populusu najomiljeniji zahtev »da se oteža Jevrejima širenje po Srbiji«. ⁸⁴

Kad je iznenadnom ostavkom Ristićeve liberalne vlade izvršena smena stranačke vlasti prema scenariju kneza Milana, tako da je 19. oktobra 1880. usledila vladavina naprednjaka pod tadašnjim naprednjačkim liderom Milanom Piroćancem, neizbežno je novim izborom promenjen i sastav Narodne skupštine. U novoj Skupštini, rezultatom vanrednih izbora, pod novom naprednjačkom vladom, kao što se moglo i očekivati preovladala je naprednjačka poslanička većina. Tom prilikom su Jevreji na opšte iznenađenje mnogih dobili *in continuo* dva stalna poslanička mesta naimenovanjem dvojice uglednih jevrejskih trgovaca iz Beograda za vladareve poslanike. Za razliku od Vukašina J. Petrovića, oni su bili članovi jevrejske zajednice, ispovedali veru Mojsijevu i shodno zakonima zemlje smatrali se prirođenim Srbima mojsijevske veroispovesti. Avram Ozerović, prvi od ove dvojice, postavljen je za vladarevog poslanika zajedno sa ostalim vladarevim poslanicima posle vanrednih izbora narodnih poslanika za novu Skupštinu 30. novembra 1880, a uoči zasedanja nove Skupštine u prvom sazivu koja se sastala 30. decembra iste godine. Drugi vladarev poslanik iz redova jevrejskih žitelja u ovom novom skupštinskom razdoblju postao je Edija Buli, takođe ugledan trgovac i u jevrejskoj i u srpskoj sredini. Međutim, on je naimenovan za poslanika tek godinu dana kasnije, 15. decembra 1881, uoči zasedanja Skupštine u drugom sazivu, posle dopunskih izbora umesto poslanika koji su u međuvremenu dali ostavke. ⁸⁵

Vukašin J. Petrović se nije nalazio na spisku novih poslanika, pa je za izvesno, tada neizvesno vreme prestao da vrši poslaničku funkciju u Skupštini i narodu. U početku nove stranačke vlasti morao se zadovoljiti funkcijom načelnika u Državnom savetu, potom u Ministarstvu finansija. ⁸⁶ Novi naprednjački stranački moćnici

⁸⁴ *Videlo*, br. 54 od 2. V 1880.

⁸⁵ *Srpske novine*, br. 277 od 16. XII 1881. Zanimljivo je kako je znameniti srpski istoričar Zivan Zivanović u *Političkoj istoriji Srbije*, II, 263, osvrćući se kritički na izbore u 1884, netačno zabeležio, i to sa pežorativnim prizvukom, da su tada Turci i Jevreji »naimenovanjem [za vladareve i vladine poslanike] našli mesta prvi put« u srpskom »zakonodavnom telu«. Očigledno se Zivanović u jevrejskom pitanju *balkanski* razlikovao od cenjenijeg istoričara Slobodana Jovanovića koji u svojim knjigama iz političke istorije Srbije te epohe ne pominje posebno udeo Jevreja u pojedinim zbivanjima, pa ni institucijama, a svakako ne pežorativno. Ostajući dosledno pri gledištu progresivnijeg dela onovremenog evropskog građanskog liberalizma, Jovanović je smatrao da Jevreji kao srpski državljani jesu srpski građani, po svim pravima i pravilima izjednačeni sa Srbima, pa se ni po doprinosu razvoju srpske države i srpskog naroda ne razlikuju od rođenih Srba. Iz tih razloga ih ne identifikuje jevrejskim poreklom kad deluju kao srpski građani. U svakom slučaju, Jevreji Ozerović i Buli na koje je mislio Zivanović ne imenujući ih bili su već 1880, odnosno 1881, a ne tek 1884, godine poslanici u srpskoj Narodnoj skupštini. A pošto bi se iz Zivanovićevog pisanja moglo zaključiti da je bilo više od dvojice poslanika Jevreja u godinama na koje je mislio, verovatno je u jevrejske poslanike ubrojio i Vukašina J. Petrovića, koji je kasnije ponovo bio u Skupštini kao vladarev poslanik. Međutim, koji deo srpskog naroda i srpskih narodnih poslanika je Ozerovića i Bulija smatrao za prirodne Srbe Mojsijeva vere, a koji deo ih je sa ironijom i nipodaštavanjem procenjivao samo kao Jevreje nije se moglo i neće moći da se utvrdi. Mase su bar u Srbiji tada bile preokupirane zdravorazumski sagledanim životnim problemima opstanka i napretka, tako da nisu mogle biti zavedene i izmanipulisane na antisemitski način.

⁸⁶ U Državnom savetu je bio na položaju drugog sekretara, a ukazom od 12. novembra 1881. postavljen je za načelnika III klase Administrativnog odeljenja Ministarstva finansija (*Srpske novine*, br. 254 od 18. XI 1881).

ocenili su ga kao suviše eksponiranog liberala, pa kao takav nije odlukom vlade naprednjaka mogao dalje biti vladarev poslanik, jer su vladarevi poslanici postavljani ukazom vladara u saglasnosti sa vladom, zvanično na predlog vlade.

Poslanicima iz redova Jevreja koji su se ponovnim izborom tokom kasnije raspisanih redovnih, vanrednih i dopunskih skupštinskih izbora zadržali u Skupštini za vreme sedmogodišnjeg mandata naprednjaka, 80-ih godina XIX veka, od oktobra 1880. do juna 1887, potvrđuje se izuzetna progresivnost naprednjačkih vlada u međunacionalnim odnosima, posebno prema jevrejskim žiteljima Srbije. Time se opovrgavaju i suprotne tvrdnje koje se zasnivaju na tendencioznim informacijama o naprednjacima kao najglasovitijim pobornicima antisemitizma u Srbiji toga doba, a koje se još iskazuju u ponekim saopštenjima izvesnih publicista naučnika, s površnim poznavanjem relevantnih istorijskih zbivanja.⁸⁷

Istupanja pojedinih naprednjaka sa antisemitskih pozicija omogućena su nerigoroznim statutarnim odredbama Napredne stranke koje svakom članu, eminentnom ili običnom podjednako, dozvoljavaju da u svoje ime, na svoju odgovornost, propagandno razrađuje i obelodanjuje različita stanovišta o pojedinim pitanjima, tako da se zna kako ona ne mogu biti pripisana stranci kojoj dotični pripada. Ista pravila ponašanja su bila svojstvena i strankama liberala i radikala. Vladarev i vladin poslanik Miloš Milojević se za vreme vladavine liberala 70-ih godina smatrao liberalom i kao takav je obavezno u Skupštini glasao za sve predloge liberalske vlade, ali u svojstvu pobornika antisemitizma je na skupštinskim sednicama istupao kao *slobodni strelac*. Videli smo dok je Milojević sa skupštinske govornice *umovao* s antisemitskim tezama, a u sklopu najekstremnijih velikosrpskih izlaganja i na račun mnogih drugih nesrpskih naroda, vladajuća Liberalna stranka čiji je bio član isticala se prvim izborom Jevrejina, Avrama Ozerovića, za poslanika, kao i favorizovanjem prvog srpskog poslaničkog predstavnika vladara i vlade sa jevrejskim rodoslovom Vukašina J. Petrovića.

Za ilustraciju ličnih i populističkih motiva u politici može se koristiti i podatak koji otkriva kako se svojevremeno Vukašin Petrović kandidovao za nastavnika na Velikoj školi.⁸⁸ Nije bio izabran, pa je posle u Skupštini usamljen insistirao na predlogu da se reformom Velike škole omogući stroža selekcija profesora i omogući angažovanje vrhunskih stručnjaka ma gde oni trenutno bili zaposleni. Istovremeno je Miloš Milojević, nezadovoljan statusom srednjoškolskog profesora, podržao Vukašinove teze sa sebi svojstvenim argumentom. Tvrdio je da je na Velikoj školi preovladala politika »mesto nauke i znanja« i to »kosmopolitska« politika koja ugrožava »srpstvo i pravoslavlje«. Uz to je još dodao, kako se od njega moglo i očekivati: »Mi smo jedino postali neki kosmopoliti, a da smo barem kao Jevreji i da svuda možemo u džepovima našim novac i špekulaciju svetsku« razgranati.⁸⁹

Pod novom naprednjačkom vladom došli su do izražaja novi ljudi, a među njima prvi put u istoriji Srbije dva pomenuta poslanika iz redova jevrejskih žitelja, Oze-

⁸⁷ L. Sekelj, *nav. članak*.

⁸⁸ Arhiv Srbije, Ministarstvo prosvete — pf. IV, br. 59/1878.

⁸⁹ *Stenografske beleške*, II, 1880.

rović i Buli. Avram Ozerović, rođen u Beogradu 1848. godine,⁹⁰ svoju srpsku opredeljenost je već iskazao prezimenom na »ić« kojim je prvobitno prezime *Ozer*, nasledeno od predaka prognanih pre mnogo vekova iz Španije, ipak ostalo jevrejski prepoznatljivo. Na taj način se identifikovao, mogao identifikovati, i po prezimenu kao pripadnik jevrejske i srpske zajednice podjednako. Školskom kvalifikacijom, imovinom i zanimanjem, u trgovini, bankarstvu i industriji⁹¹ pripadao je sloju obrazovanih bogatih beogradskih građana. Po majci je bio unuk čuvenog jevrejskog bogataša Hajima Daviča koga su svi znali i pamtiti po vezama sa Milošem Obrenovićem. Rodbinske veze imao je sa nekoliko bogatih jevrejskih porodica i izvan Srbije. Aktivan u jevrejskoj zajednici, kasnije⁹² u funkciji potpredsednika i predsednika Jevrejske beogradske opštine, a još aktivnije angažovan u poslovima javnog interesa za Srbiju, uživao je glas uvaženog građanina prestonice, sa ugledom kako u jevrejskoj sredini tako i u krugu srpske političke i društvene elite. To se videlo i po brojnim priznanjima, iskazanim plebiscitarno i institucionalno. Kad su, primera radi, 1877. birani porotnici Opštinskog suda u Beogradu po kriterijumu pravdoljubivosti, Avram Ozerović se prema opštoj proceni građana opravdano nalazio među 24 izabranih.⁹³ Kad je u institucijama države i društva u godinama oslobođilačkog rata Srbije protiv Turske 1876—1878. zaključeno da u tada sazvanoj Velikoj narodnoj skupštini treba da bude i jedan Jevrej, izbor je pao na njega i bio je izabran zajedno sa ostalim predloženim poslaničkim kandidatima iz redova beogradskih trgovaca i veletrgovaca. U godini zasedanja Skupštine novog saziva, ukazom od 19. juna 1881. bio je odlikovan visokim odlikovanjem Takovskog krsta IV stepena,⁹⁴ a kasnije ordenima Sv. Save IV i III reda, Medaljom Obnovljene kraljevine, Ratnom spomenicom i Spomenicom Crvenog krsta.⁹⁵

Ozerovićev društveni rang se očitovao i kroz učešće njegove žene u spektakularnim humanitarnim akcijama supruga poznatih ličnosti državne i društvene elite Beograda i Srbije. Tako je oglašeno u zvaničnim *Srpskim novinama* da će »stananjem« sedamnaest uglednih beogradskih »gospođa«, među njima i Ozerovičke, pod pokroviteljstvom *prestolonaslednika Aleksandra* biti navedenog dana u Narodnom pozorištu održana »Beseda, sa igrankom u korist siromašnih đaka beogradske gimnazije.«⁹⁶ Istovremeno se društvena aktivnost Ozerovića i njegove supruge očitovala u Jevrejskom pevačkom društvu, odnosno Srpsko-jevrejskom pevačkom društvu. Te 1881. godine su gotovo svi beogradski listovi notirali kako

⁹⁰ Umro je 1916. godine.

⁹¹ Trgovačku akademiju je završio u Beču; od stranih jezika govorio je nemački i francuski. Da bi se ilustrovao Ozerovićev udeo u ekonomskom razvoju Srbije navodimo kako su ukazom kralja Aleksandra Obrenovića od 3. avgusta 1895. na predlog Ministarstva pravde, Avramu Ozeroviću »industrijalcu iz Beograda... u cilju podizanja jedne moderne fabrike drvenarije za nameštaj, parketa i svakovrsne od drveta fabrikate« date taksativno navedene olakšice. Oslobođen je: 1. »plaćanja carine i uzgrednih taksa na uvoz mašinerija, delova od mašina, sprava, alata i drugih predmeta izrađenih u njoj«; 2. »plaćanja carine i uzgrednih taksa na izvoz predmeta izrađenih u njoj«; 3. »poreze na fabričku radnju«. Sve to uz uslov »da će u fabrici upotrebljavati najmanje 25 radnika, prvenstveno iz Srbije (Zbornik zakona i uredba, knj. 50, str. 454—456). Ozerović je učestvovao kapitalom i u razvoju rudarstva, posebno rudnika žive na Avafi i bakra kod Bora (N. Stanarević, »Avram Ozerović kao privredni političar«, *Jevrejski almanah* 1959—1960, Beograd 1960, 113—115).

⁹² Predsednik 1910—1913, potpredsednik 1887 (*Vesnik*, br. 6 od 1. VI 1939).

⁹³ *Srpske novine*, br. 48 od 2. III 1877.

⁹⁴ *Srpske novine*, br. 141 od 28. VI 1881.

⁹⁵ *Vesnik*, br. 6 od 1. VI 1939; u članku o Avramu Ozeroviću nije tačan podatak da je bio poslanik u Velikoj narodnoj skupštini koja je 1879. ratifikovala odredbe Berlinskog kongresa o nezavisnosti Srbije.

⁹⁶ *Srpske novine*, br. 12 od 17. I 1882.

je ovo Društvo 23. maja priredilo »selo sa igrankom u dvorani Građanske kassine«. ⁹⁷

Pored Ozerovića se u javnim funkcijama počinju isticati još nekolicina Jevreja pod okriljem Napredne stranke. Na izborima opštinskih odbornika i njihovih zamenika u Beogradu 15. novembra 1881, između 19 izabranih odbornika nalazio se trgovac i bankar Edija Buli, drugi vladarev, vladin poslanik iz redova jevrejskih žitelja, a između 10 njihovih zamenika bio je Samuel Pijade.⁹⁸ U Nišu je za člana mesnog odbora Napredne stranke bio te godine izabran Haim Levi.⁹⁹

Nova, *naprednjačka* Skupština, koja je u prvom sazivu zasedala u Beogradu u zdanju Crvenog krsta od 4. januara do 4. aprila, a posle prekida od 16. do 22. maja 1881, obeležila je novo razdoblje izglasavanjem brojnih zakona i ugovora kojimã su u znatnoj meri promenjeni dotadašnji odnosi u sferama unutrašnje i spoljne politike. Među tim zakonima nalazili su se Zakon o udruženjima i zborovima, Zakon o sudovima, Zakon o slobodi štampe, Zakon o taksama, izmene i dopune Zakona o građanskom postupku, zatim trgovinski ugovori sa Sjedinjenim Američkim Državama i Velikom Britanijom. Poseban značaj sa stanovišta opozicije, po kobnim posledicama imao je Ugovor o gradnji prvih železničkih pruga u Srbiji sa francuskim koncernom »Generalna unija«, na čijem se čelu nalazio kasnije ozloglašeni Eužen Bontu. U gotovo svim žučnim i bučnim skupštinskim raspravama koje su prethodile izglasavanju ovih zakona i ugovora, Avram Ozerović se isticao po stručno znalačkim primedbama. Kao član vladajuće Napredne stranke, on je disciplinovano glasao za sve zakone, ugovore, deklaracije, rezolucije koje je predlagala naprednjačka vlada, ali se prethodno nije ustručavao da ih pokuša *poboljšati*, dopuniti, korigovati svojim predlozima, kad je to bilo potrebno da se učini prema njegovom ličnom rasuđivanju.

U *adresnoj* debati oko sastava adrese kojom Skupština u odgovoru na kneževu inauguralnu prestonu besedu izražava svoju spremnost da izglasa predviđene zakone po vladarevom i vladinom konceptu, ili po konceptu opozicije, Ozerović se saglasio sa adresom naprednjačke većine.¹⁰⁰ Zakon o udruženjima i zborovima sačinjen i izglasan prema vladinom predlogu, radikalska i liberalska opozicija je smatrala da nije dovoljno slobodoumno pošto je izvesnim odredbama ograničavao proklamovanu slobodu govora i udruživanja. Međutim, u poređenju sa ranijim zabranama, njegova progresivnost je bila neosporna, što se potvrđuje i činjenicom da tek počev od te 1881. godine deluju u Srbiji političke stranke organizovano, sa svojim statutarnim i programskim odredbama. Ozerovićeve saglasnost kojom je podržao predloženi zakon, prema intencijama vlade, bila je nesumnjivo izražena u duhu naprednih ideja.

⁹⁷ *Samouprava*, br. 61 od 21. V 1881.

⁹⁸ *Videlo*, br. 138 od 15. XI 1881.

⁹⁹ *Videlo*, br. 149 od 16. XII 1881.

¹⁰⁰ Među potpisnicima telegrama podrške kneževoj inauguralnoj besedi, odnosno kneževoj adresi kojom je knez po protokolu otvorio Skupštinu, iz Svilajнца se pored imena dra Ribnikara ističe i ime apotekara Morica Draškocija (*Stenografske beleške 1880—1881*, 403).

Prvi neposredan sudar u Skupštini sa radikalskom i liberalskom populističkom opozicijom (razvlašćeni liberali u opoziciji su takođe koristili populističke metode politike), pa i sa ponekim pripadnikom stranke naprednjaka iz redova naprednjačkih *slobodnih strelaca*, Ozerović kao Jevrejin nije mogao da izbegne kad je prema dnevnom redu vođena rasprava u vezi sa predlogom Zakona o sudovima. To se dogodilo 29. januara 1881. prilikom pretresa 1. člana ovog zakonskog predloga kojim je utvrđeno da za sudije okružnih sudova, za sudije beogradskog Varošskog suda i beogradskog Trgovačkog suda mogu biti postavljeni »srpski podanici koji imaju najmanje 25 godina i koji su redovno svršili pravne nauke u Srbiji, ili na strani«. Populisti su tražili da sudijsko zvanje bude uslovljeno ne samo srpskim državljanstvom nego i srpskom pravoslavnom verom pored propisanih školskih kvalifikacija i godina starosti. Pop Ivan Protić, jedan od najrečitijih pobornika radikalnih reformi u državi i društvu, insistirao je na tome da navedenim kvalifikacijama za sudiju treba dodati i kvalifikaciju kojom se utvrđuje da je »pravoslavne — vostočne vere«. Ovaj zahtev je u stilu više puta pomenutog Miloša Milojevića podrobnije elaborirao vladarev, vladin poslanik Mihajlo Valtrović, inače profesor Velike škole, s renomeom istaknutog naučnika.

Po Mihailu Valtroviću, sudijsku funkciju usloviti samo državljanstvom znači dopustiti da prevlada duh preterane tolerancije sa štetnim posledicama. Rekao je: »Tolerantnost je lepo svojstvo srpskog naroda. Svaki stranac koji pozna srpski narod s hvalom pominje njegovu toleranciju. I ja je mogu sa hvalom da pomenem. Ali ta tolerancija . . . može biti i kao neka mana.« Naime, usled prevelike tolerancije se onda ne vodi dovoljno računa o onima koji okružuju i »opkoljavaju« srpski narod. U Srbiji pored Srba ima »mohamedanaca, katolika, protestanata i Jevreja . . . Zamislite sad sebi da pravoslavni položi zakletvu pred katolikom ili Jevrejinom, pred sudijama od kojih prvi može biti zaslepljen verozakonskim predrasudama a drugi nikad nije bio prijatelj hrišćanstvu«. Usredsređujući pažnju na Jevreje, Valtrović je u tom kontekstu ukazao na negativne posledice velikog broja jevrejskih izdaja u Nemačkoj, posebno u Pruskoj. Tamo je prema njegovim rečima: »Jevrejstvo svojim obmanjivim liberalizmom u pravosuđu iz zakletve izbrisalo sve što god na religiju opominje, te je zakletva spala gotovo na prostu časnu reč, koja je inače u običnom životu prazna reč.«¹⁰¹

Da bi delovao ubedljivije, u *seljačkoj* Skupštini — ozloglašenoj u crkvenim i konzervativnim krugovima zbog ateističkih stavova radikalskih ekstremista i napada seljačkih tribuna na »nedostojne« velikodostojnike pravoslavne crkvene hijerarhije u Srbiji — Valtrović je uveravao poslanike kako i on zna »da vera čoveka ne čini čovekom«, ali »narod jevrejski« svojom verom i svojim osobenostima razara tkivo naroda koji Jevrejima omogućava u ime slobodarstva i tolerancije da deluju ravnopravno. Njihova »sebičnost«, njihova gramziva narav, ispoljena u beskrupuloznoj akumulaciji kapitala od proizvodnog rada sredine koja im pruža nezaluzeno gostoprimstvo je bezgranična. »Humanost koju su im evropski narodi ukazivali«, ove narode »je skupo stala . . . jer nema skoro ni jedne društvene ustanove, ni jednog odnosa u koji oni nisu svoj sebičnjački duh uneli« . . . Što i neki

¹⁰¹ *Stenografske beleške 1880—1881*, Beograd 1881, 436—485.

od tih naroda napokon odluči da Jevreje goni i progoni, krivi su sami Jevreji jer su dojadili svojim nakaradnim, egocentričnim bezdušnim radnjama i postupcima.¹⁰²

Valtrović je upozorio »Skupštinu... da povodeći se za plemenitošću humaniteta ne proigra interes i budućnost svoje« države i svog naroda »jer je« jevrejski »narod zadržao... svuda i na svakom mestu taj svoj opasni karakter i te svoje opasne osobine«. Ne ostaje drugo nego na vreme, »za roka, da se koristimo tuđim teškim iskušenjima«, zaključio je u toj antisemitskoj filipici emfatično ovaj profesor Velike škole, ovde i u svojstvu narodnog poslanika. Kao član jedne progresivne stranke osetio je samo potrebu da ovom zaključku doda kako »će se možda mnogima činiti da je ovo što« je govorio i tražio izraz »ideja nazadnjaštva«, a u stvari je samo odgovor na izazov pripadnika destruktivnog jevrejskog naroda. Podrazumevalo se da su u pitanju bili Jevreji uopšteno kao takvi, sa razornim osobenostima jevrejskog entiteta. Inače, konkretno, on je naglasio kako »u tom [jevrejskom] narodu ima[m] svojih prijatelja i poznanika«...¹⁰³ To je, po njemu, trebalo da znači da se on ni u ovom antisemitskom pledoajeu nije rukovodio retrogradnim idejama i tezama, nego načelima objektivnosti. Nije znao, ili nije hteo da zna kako je taj argument o *prijateljima Jevrejima* bio oduvek i ostao zauvek svojstven svim antisemitima u svetu.¹⁰⁴

Za mnoge onovremene savremenike, a kasnije i dobre poznavaoce srpske istorije, mogao je i može da deluje šokantno kako se Ranko Tajsic, najrečitiji i najgrlatiji zagovornik svih mogućih i nemogućih zakona u službi najradikalnijih demokratskih promena u društvenim odnosima Srbije, pridružio Mihajlu Valtroviću, konzervativnom liberalu, odnosno naprednjaku, u pledoajeu protiv zakonske odredbe koja dozvoljava da i pripadnici jevrejske zajednice mogu postati sudije u Srbiji. Usvajajući Valtrovićeve »razloge«, on je ukazao na veliki »strah« koji jevrejski »strani živalj zadaje« sprskom »trgovačkom svetu« počev od 1878. godine, kad je odredbom Berlinskog kongresa nametnuta, ali na sreću još nepotpuno sprovedena, ravnopravnost Jevreja u svim domenima srpskog društva i srpske države. Posebno, u pravu na naseljavanje i trgovanje u unutrašnjosti. A ovim zakonom, *oddatno* u pravu »da mogu ulaziti i u... sudove Srbije, čime će se oni koristiti« u najvećoj meri »pošto se kao bolje finansijski osigurani« mogu lakše školovati i za sudijska »zvanja«. Dopunjujući Valtrovićevu argumentaciju protiv jevrejstva,

¹⁰² Fašistički rumunski diktator Antonesku je svojevremeno na žalbe i proteste zbog progona Jevreja odgovorio da su o progonima koji su usledili trebalo da razmišljaju Jevreji na vreme, dok su razarali moralne i materijalne osnove rumunskog društva.

¹⁰³ *Stenografske beleške*, 486—487; *Protokol Narodne skupštine 1880—1881*, *Srpske novine*, br. 36 od 17. II 1881.

¹⁰⁴ U Mađarskoj između prvog i drugog svetskog rata, ali i pre, pa verovatno i posle tih ratova, među antisemitima je kolala uzrečica: »Ja ću da bijem tvog Jevrejina, a ti mog.« Svađako ne sme biti prenebregnuto da je u etavističkim porivima življenja, antisemitski argument ksenofobije najrasprostranjeniji i najpostojaniji. Jevreji u dijaspori su rasuti svuda po svetu i postoje u stravično umanjenom broju posle svih istrebljivačkih pogroma i *holokausta* kao simboli postojanosti ljudskog roda, ali i kao večiti izazov ksenofopskim nagonima u ljudskom rodu. U jednom kritičkom osvrtu na izvesna zbivanja u naše vreme, u vezi sa uspešnim poduhvatima Emerika Bluma, nekadašnjeg privrednog i političkog rukovodilaca u Bosni, antisemitska identifikacija je istovetna sa ovde analiziranim identifikacijama od pre sto i više godina. Po njoj je Blum: »Uz poslovnu spretnost zaslugom svog imena i prezimena obezbedivao povoljne kredite kod bogatih američkih Jevreja [pogovukao A. R.] za Olimpijadu u Sarajevu« (*Duga*, mart 1992). Što nijedan kapitalist na svetu, pa prema tome ni jevrejski, ne ulaže novac u neki poduhvat iz sentimenta nije važno; važan je efekat poruke.

Dr Nikola Petrović (1849–1916)

Vukašin Petrović

Vukašin Petrović (1847–1924)

Petar Petrović sa suprugom
Vilhelminom Šefi, 1903. godine

Jovan Viktorović i njegova
supruga, kći Vukašina Petrovića

Aleksandra, kći Petra Petrovića
sa suprugom đeneralom
Milivojem Zečevićem,
Pariz, 1902. godine

Vukašin Petrović sa suprugom
Martom Pravdenko. Upoznali su
se u Hajdelbergu za vreme
njegovih studija

argumentom *Talmuda*, Tajsić navodi kako Jevreji iz ovog osnovnog zakona svoje veroispovesti crpe osvetoljubiva naravoučenijska kojima se rukovode u naumima protiv žitelja zemlje u kojoj se nastanjuju.

Tajsićeva razglabanja o *Talmudu* zasnovana su na informacijama antisemitskih novinarskih članaka, nasumce pročitanih knjiga, pogrešno odabranih sabesednika i besednika u vezi sa temom jevrejstva. Naime, za Tajsića se zna da nije čitao, a kamoli proučio *Talmud*. Nisu ga čitali ni pravi naučnici u Srbiji, pa su o *Talmudu* govorili kao Tajsić, ponavljajući neproverene tvrdnje znanih i nezvaničnih propovednika antisemitizma. Inače, pragmatički Tajsićev antisemitizam, poput antisemitizma mnogih njegovih partijskih radikalskih drugova, može se objasniti strahom od jevrejske konkurencije u palanačkoj trgovini, u kojoj je i sam učestvovao, kao i potrebom populističke politike koja mu je omogućila da stekne glas najborbenijeg i najdoslednijeg seljačkog tribuna.

Da se većina poslanika, a posebno ona vladajuća naprednjačka, nije dala obmanuti navedenim tvrdnjama učenog Valtrovića, kao ni uveravanjima manje učenih populističkih pregalaca, potvrđuju reagovanja oponentata, među kojima i Avrama Ozerovića, u ime te većine koja je na kraju ove rasprave izglasala 1. član Zakona u formulaciji vladinog predloga da svaki srpski državljanin sa odgovarajućom školskom spremom može postati sudija u Srbiji. Već prvi oponent populističkih glasnogovornika koji su tražili da i pripadnost pravoslavlja bude uslov za sudijsku službu reagovao je u duhu univerzalne ravnopravnosti, predočivši poslanicima kako narod, kako ljudi u narodu treba u novim uslovima života da žive »za ideju čovečanstva«, a »ne za veru«. Zato i ovaj zakon o sudijama, u vladinoj formulaciji znači doprinos razvoju progresivnih društvenih odnosa u Srbiji, dok bi formulisan prema zahtevima populista doprinosio ovekovečenju retrogradnih odnosa u srpskom društvu, zaključio je ovaj poslanik uz odobravanje skupštinske većine.

Prisutni predsednik vlade Milan Piroćanac, koji je tada ujedno bio i ministar pravde, smatrao je da je zahtev da se sudijsko zvanje uslovljava pravoslavnom verom zastareo i nepotreban. A što se tiče opasnosti od pripadnika jevrejske veroispovesti, za tu tvrdnju je rekao da je neosnovana. Prema njegovim rečima, Jevreji u Srbiji su se afirmisali svojim pozitivnim, a ne negativnim doprinosima. Piroćančevu intervenciju pozdravio je Ozerović u kontekstu osude reakcionarnog antisemitskog izlaganja poslanika Valtrovića. Za Ozerovića je, kao i za većinu prisutnih, apsurdno zvučalo da Valtrović koji po poreklu nije bio čistokrvnog srpskog roda, koji je, po Ozeroviću, sam rekao da »nije čist Srbin«, istupa u Skupštini Srbije kao najveći »pobornik i zaštitnik srpskog naroda«. Ova apsurdnost bila je još uočljivija, kako je to zapazio Ozerović, zbog činjenice da su se Valtrovićeva uverenja zasnivala na *nepromenljivim*, pozitivnim ili negativnim, urođenim *svojstvima* ljudi i naroda prema obeležjima porekla. Znači da je već prema toj predodžbi bilo neumesno od Valtrovića da pretenduje »na ubeđenja i pojmove pravog Srbina« i da prisvoji ulogu predstavnika srpstva. A u vezi sa religijom i karakterom jevrejstva, odnosno Jevreja, Ozerović je sa indignacijom osudio Valtrovićeve insinucije, kao i sva klevetanja ostalih antisemitski nastrojenih poslanika. Po Ozeroviću, bilo je besmisleno antisemitizam zasnivati na porukama

Talmuda, posebno kad se to činilo u ime hrišćanstva, jer »Stari zavet i Hrišćani smatraju« svetinjom.

U protestnom Ozerovićevo zaključku predočeno je prisutnima u Skupštini, a samim tim preko štampe i srpskoj javnosti, kako Jevreji u Srbiji ni po Ustavu ni po radu i ponašanju jevrejskih žitelja u suživotu sa srpskim žiteljima ne bi smeli da budu nagrđeni predstavama navedenih i nenavedenih poslanika, inspirisanih populističkim antisemitskim pobudama. Na kraju ovog svog, njemu nesvojstvenog dugog govora i odgovora na klevetnička izlaganja pojedinih *skupštinar*a, Ozerović je smatrao svrsishodnim da se posebno zahvali prisutnom predsedniku vlade i ministru pravde »za pravednu zaštitu jevrejskog naroda« koji je nepravedno napadnut u Skupštini povodom jedne zakonske odredbe koja služi Srbiji na čast.¹⁰⁵

Kad se prešlo na glasanje, velika većina je kao što se moglo i predvideti glasala za 1. član navedenog Zakona u formulaciji vladinog predloga da svaki srpski državljanin sa odgovarajućom školskom spremom može da bude sudija u Srbiji. Prema usvojenoj zakonskoj odredbi, dakle, i Jevreji su mogli biti izabrani i postavljeni za sudije. Što se to u praksi još dugo nije sprovelo nije za čuđenje: predrasude deluju trajnije i snažnije na ovakve odluke nego zakonski propisi. Ipak se mora uvažiti da je Napredna stranka i ovom slobodoumnom odredbom pokazala kako je nepravedno da se ona uopšteno, prema predodžbama radikalskih protivnika, pa i nekih istoričara, svrsta u stranke konzervativnih *nazadnjaka*.

Ozerovićevo prisustvo u Skupštini, njegovi doprinosi u zakonodavnom skupštinskom radu, zapaženi su po mnogim njegovim predlozima, sugestijama, primedbama, povremeno uz neizbežne konfrontacije sa antisemitskim glasnogovornicima populističke radikalske i liberalske opozicije. To se dogodilo i na sednici od 9. februara 1881. kada je vođena rasprava o njegovom predlogu da se iz optičaja povuku stari austrougarski dukati jer se u Srbiji razmenjuju po »tečaju od 60 i 60 i po groša čaršijskih ili 10 do 10,20 dinara«, a to »ne odgovara faktičkoj vrednosti« njihovoj, pa se »strani trgovci time koriste«. Oni su znali da je tim dukatima manje težine umanjena vrednost u Austro-Ugarskoj, a u Srbiji se »ne pravi razlika« po težini nego samo po vrsti novca. »Na ovaj način mi redovno dobijamo za našu« izvezenu robu, naglasio je Ozerović u ovom svom podnesku, »najlakše dukate« iz austrougarskog novčanog prometa. Ali »kad mi te dukate« dostavimo stranim trgovcima za robu kupljenu u inostranstvu, oni redovno odbijaju »manjak u težini od cene... tako da mi na ovim dukatima redovno gubimo 7 do 9 na hiljadu«. Taj gubitak u jednoj godini iznosi 15 do 20 hiljada dukata s obzirom na to da se spoljna trgovina Srbije većim delom »reguliše u dukatima«. Da bi se izbegli ovi gubici, po Ozerovićevo predlogu je trebalo da se umesto dukata koriste »napoleonori« dok se ne učvrsti »dinarski tečaj« u spoljnotrgovinskom prometu. Predlog je bio umestan i većina poslanika ga je podržala. Ne bi bilo ni potrebno posebno se zadržati na njima da se nije umešao radikalski poslanik Ivan Protić, već prilično poznat svojim *suprotstavljanjima* žaokom populističkog antisemitizma u ovakvim prilikama.

¹⁰⁵ *Srpske novine*, br. 36 od 17. 11 1881.

Po Protiću se Ozerovićeve predlog za upotrebu napoleonodora umesto dukata zasni-
vao prvenstveno na interesima špekulanata, podrazumevalo se pretežno jevrejskih.
Jer »kad dukati izgube vrednost« ovde, onda će ih pojedini »bogataši« kupovati
budzašto, a prodavati po znatno višoj dinarskoj protivvrednosti. Zato je Protić
izneo mišljenje kako bi bilo bolje da je Ozerović »podneo predlog da Jevreji koji
donose tantuze umesto napoleonodora pa ih prodaju kao čisto zlato« budu efikasno
sprečeni u tome. Na uzvike prisutnih iz naprednjačkih klupa da postoji »zakon«
kojim se takva *radnja* kažnjava, ovaj populistički političar je uzvratilo: »Ima zakona
ali zašto ima još tantuza?« Seljaci se varaju tim »tantuzima«.

Ozeroviću nije ostalo drugo nego da u replici oštro reaguje na ovakve antisemit-
ske insinuuacije. Služi na čast *naprednjačkoj* Skupštini da je to učinio uz glasno
odobranje skupštinske većine. Ozerović je predočio poslanicima kako Protić,
prenebregavajući postojanje zakona kojim se krivično kažnjava trgovina tantu-
zima, traži od njega, Ozerovića, predlog kojim će biti onemogućena prodaja i pre-
prodaja tantuza, umesto »da obrati pažnju svojim seljacima da se ovakve obmane,
ako uistinu postoje« čuvaju. »A što se tiče« Protićevog apostrofiranja jevrejske
»narodnosti«, Ozerovićeve protest »protiv takvog... izraza« antisemitizma iskazan
je upozorenjem da Protić kao *narodni* poslanik ne bi smeo »pojedine narodnosti«
u Srbiji da okrivljuje »na pamet« na takav način. Nesumnjivo, iako ponovljeno in-
tonacijom zaključka, probitačnije bi bilo i za Protića i za srpski narod da Protić
umesto uvredljivih insinuuacija na račun drugog naroda »obaveštava svoju okolinu
u [srpskom] narodu da u buduće ne prima dukat već napoleonodor u naplati kad
već vidi da naš novac donosi toliku štetu«, te tako i ovim upozorenjem doprinosi
prosvećivanju masa u duhu savremenog racionalizma, kazuje na kraju ove rep-
like Ozerović.¹⁰⁶

Ozerovićeve racionalni argumenti došli su do izražaja i u skupštinskoj debati o ok-
ružnim štedionicama, koje je on značajki podržao na uštrb neefikasnih iz turskog
doba zaostalih potpornih fondova.¹⁰⁷ Takvim argumentima je doprineo i razumeva-
nju uslovljenog kovanja zlatnika, u zavisnosti od optičaja u zemlji, kao i osporenog
kovanja bakarnog i srebrnog novca. Po Ozeroviću »nije vajde kovati zlatnike kad
se ne preduzimaju mere da se zlatnici zadrže u zemlji«, a *kovati* bakarni i sre-
brni novac u većem iznosu mora se zbog povećane upotrebe »sitnog« novca u
dnevnoj trgovini osavremenjenog tržišta.¹⁰⁸ Tu se nema šta dodati. Sve je u vezi
sa tim pitanjem stručno, a ipak jednostavno obrazloženo.

Debata oko učiteljskog dodatka na »redovne plate... iz prizrenja na tegobu
ili važnost službe« u nekim mestima, isto *nije mogla* da bude okončana bez Oze-
rovićeve učešća, kako bi rekli njegovi protivnici. Radikalska opozicija se izjaš-
njavala protiv ovih vanrednih povišica. Po rezonovanju radikala: »Kad narod« užič-
kog, pirotskog, požarevačkog i drugih neimenovanih siromašnih okruga može da
živi bez dodatne ispomoci države u »vrletnim« selima, »onda zašto ne bi mogao i

¹⁰⁶ *Stenografske beleške 1880—1881*, 844; po kursu: jedan dukat cesarski 5,62 dinara, jedan napoleonodor 9,36 dinara (*Videlo*, br. 135 od 9. XI 1880).

¹⁰⁷ *Isto*, 848.

¹⁰⁸ *Isto*, 1183.

jedan učitelj tako da živi« od plate kojom se zadovoljavaju najnužnije učiteljske potrebe u zemlji. Ozerović je podržao vladin predlog i izjasnio se protiv »uravnolovke«, kako bi se reklo u naše vreme. Samo zazirući od uobičajenih zloupotreba *rastegljivih* odredaba predložio je da se zakonom utvrdi kako »godišnji utrošak na [ove] dodatke ne može prevazići srazmeru od 3—4 do 5% sume sviju plata učiteljskih«. Tako će se onda zakonski »obezbediti i narodni interes i državna kasa«, rezonovao je Ozerović u zaključku ove argumentacije.¹⁰⁹

U raspravi o žalbi sedamdeset četvorice beogradskih fijakerista »na nepravdu« da po naredbi opštinskih vlasti moraju odsada da plate novu *taksu* »za voženje na fijakeru«, Ozerovićevo učešće bilo je bez sumnje instruktivno. Pragmatički je istakao značaj fijakerista u saobraćaju s obzirom na to »da fijakeri olakšavaju komunikaciju, smanjuju dangubu«, ali je osporio opravdanost njihove žalbe. Izneo je kako ranije (verovatno usled manjeg prometa) »dok nije taksa bila propisana« nije bilo »više nego 15—20 fijakera na [beogradskoj] pijaci, a sad odkad je taksa propisana ima ih i preko 50, a to je dokaz da oni imaju računa da rade taj posao«. ¹¹⁰ Razume se da radikali nisu uvažili ovaj argument. Oni su se populistički dosledno suprotstavljali takvim *nametima* u korist nepotrebno povećane činovničke birokratije, dok su ih vlasti pravdale nelizbežnim povećanim izdacima državne i opštinske uprave, u skladu sa povećanim potrebama i zahtevima društva na rastućem stupnju civilizacije.

Novi zakon o osnovnim školama koji je razmatran u Skupštini 23. februara 1881. iziskivao je i po Ozerovićevim primedbama izvesne dopune. Usled odredbe kojom je napredovanje učitelja po platnoj klasifikaciji zavisilo od ocene školskog nadzornika, Ozerović je ukazivao na neophodnost da se uvede dopunska odredba kojom će biti omogućeno pravo učitelja da u propisanom roku podnese žalbu Ministarstvu prosvete na nepovoljnu nadzornikovu ocenu. U pravnoj državi, kakva je Srbija već bila u priličnoj meri, a prema nastojanjima naprednjačke vlade, mogućnost da se podnese žalba i na ovu odluku nadležnih vlasti kao na svaku drugu nije smela da se previdi i prepusti dobroj volji pojedinaca iz ministarskih institucija.¹¹¹

Pri pretresanju zakonske odredbe »da se svedocima ne može dokazivati veća potražnja od 200 dinara«, Ozerović je predložio da se zakonom utvrdi kako se to odnosi »i na slučajeve prilikom traženja zabrane«. Napomenuo je da mu je kao bivšem sudiji Trgovačkog suda poznato da se odredba o dokazivanju izvesnih potraživanja svedocima tumači različito u sudskoj praksi.¹¹²

Na skupštinskoj sednici 28. februara 1881, predlog zakona o »izmenama i dopunama u zakonu o davanju novca na zajam iz Uprave fondova« izazvao je očekivan otpor radicalske opozicije. Prema vladinom predlogu bilo je utvrđeno »da najveća suma koju Uprava fondova jednom istom licu i u jednoj istoj godini dati može,

¹⁰⁹ Isto, 910.

¹¹⁰ Srpske novine, br. 71 iz 1881.

¹¹¹ Srpske novine, br. 84 od 18. IV 1881; Stenografske beleške 1880—1881, 1279.

¹¹² Stenografske beleške 1880—1881, 1318.

ne sme biti veća od 25.000 dinara«. A prema protivpredlogu radikalskih poslanika, ova suma ne bi smela da bude »veća od 12.000 dinara« s obzirom na imovno stanje većeg dela seljačkog naroda. Zajam od 25.000 dinara, uz garanciju odgovarajućom imovinom i sa povlašćenom kamatom od 6 posto mogli su dobiti samo bogatiji seljaci, a oni su potom ovu sumu, ili jedan njen deo, pozajmljivali siromašnijim seljacima uz lthvarskih »12 ili više od sto kamata«, uverljivo su ponavljali radikalski opozicionari. Poput drugih naprednjačkih poslanika i Ozerović je pobijao taj argument ukazivanjem na zakonsku odredbu kojom je već bilo određeno da se novac iz tog fonda može dati na zajam jedino »onome kome je preko potreban«, što se proverava nalazom posebnog nadzornog odbora za zajmove. Po dodatnoj Ozerovićevoj napomeni mogla se sagledati i dalekosežnija korisnost ovog zajma u povećanom iznosu. Naime, kad se zadovolje osnovne potrebe manje brojnih seljaka novcem koji im se pozajmljuje samo uz garanciju da će ga namenski upotrebiti i vratiti u određenom roku, preostali novac Uprave fondova moći će da koriste u većem obimu vlasnici zanatskih radnji i industrijskih pogona, čiji se doprinos u razvoju zemlje sve više ceni prema novim investicijama. One omogućuju veću proizvodnju i veće zapošljavanje radnika, čiji broj nezaustavljivo raste i u Srbiji, uporedo s porastom proleterskog dela stanovništva — ubedljivo je uveravao poslanike Ozerović.¹¹³

U najžučnijoj skupštinskoj raspravi o ugovoru sa Euženom Bontuom, predstavnikom francuskog koncerna »Generalna unija« (»Union générale«), za gradnju prve železničke pruge u Srbiji, Ozerović se držao suzdržano. Kao da je intimno delio mišljenje radikalske i liberalne opozicije da je taj ugovor sačinjen sa nedovoljno proverenim koncernom i suviše rastegljivim odredbama koje ne obezbeđuju Srbiju od prevelikog rizika. Stoga se verovatno javljao upadljivije za reč pri razjašnjavanju izvesnih nedoumica kao stručnjak za takva ugovorna akta u rizičnim poslovima dalekosežnih dometa. U tom smislu, njegov doprinos su izrazima zahvalnosti i priznanja pomenuli izvestilac opozicione odborske manjine i ministarski predstavnik vlade u vezi sa dilemama oko *obligacionih* obaveza. Ističući ugovorne mogućnosti izbora i sa strane Srbije između obveznica »u obligacijama hipotekarnim« i obligacija »u formi loza«, zastupnik ministra finansija je primetio kako je na tu mogućnost »Ozerović vrlo lojalno obratio ne samo pažnju opozicionog izvestioca Mesarovića nego celoga Odbora« Skupštine. A pomenuti izvestilac iz redova opozicije je smatrao za svoju »dužnost da blagodari[m] za [navedenu] opasku svome prijatelju Ozeroviću« koji »ga je pažljivim na to učinio«.¹¹⁴

Upadljivije Ozerovićevo neučešće tada u raspravama o nekim zakonima, zakonskim predlozima iz njegove struke i profesije može se objasniti i time što je tih dana bio odsutan. Posle izglasanja ugovora sa Bontuom, izvestan broj opozicionih poslanika nije izvesno vreme u znak protesta dolazio na skupštinske sednice, a neki su i vratili svoj poslanički mandat. Desilo se da je u to vreme i Ozerović izostajao sa skupštinskih sednica, pa su neki čak tražili da i on poput onih koji sprovode opstrukciju iz redova opozicije bude lišen poslaničkog mandata. Među-

¹¹³ Isto, 1389.

¹¹⁴ Isto, 2495, 2513, 2523.

54 A. Radenić

tim, ispostavilo se da se nalazio poslovno u inostranstvu, u Sofiji i Beču. Jednom je čak njegov otac Moša A. Ozerović došao u Skupštinu da obavesti predsednika da mu je sin Avram na putu i da će se vratiti navedenog dana.¹¹⁵

Iskupio se sadržajno impresivnim govorom u skupštinskoj raspravi o trgovinskom ugovoru između Srbije i Austro-Ugarske. Rasprava je bila gotovo isto tako žučna kao one u vezi sa Bontuovim ugovorom o gradnji prvih srpskih železnica. Sada su se radikali i liberali suprotstavljali, jedan za drugim sve rečitije i gromoglasnije, ratifikaciji ovog ugovora tvrdeći da omogućava, i to ubrzano, ekonomsku dominaciju Austrije u tolikoj meri da će Srbija dospeti u položaj potpune zavisnosti od Austro-Ugarske. U najneprihvatljivije ugovorne odredbe ubrajali su one kojima se omogućava strancima da kupuju i poseduju nekretnine, da se bez ikakvih ograničenja gde hoće i gde mogu najlakše bogate trgovinom i drugim unosnim radnjama na račun srpskog naroda u Srbiji. Da su pri tom uglavnom imali u vidu Jevreje nije bilo teško razabrati iz njihovih reči čak ni onda kad su ih nastojali ublažiti konvencionalno uopštenim distanciranjem od antisemitske isključivosti.

Upozoravajući Skupštinu na opasnosti koje prete od najeзде stranaca, jedan od najglasovitijih radikalskih seljačkih tribuna Dimitrije Katić je rekao: »Mi vidimo šta radi Pruska... ona se kurtalše Jevreja« da bi prekinula njihovo razorno delovanje. Mimikrijom pritrvorno ili samoobmanom iskreno, sporednog je značaja, dodao je da »nikad« nije »bio protiv stranaca« iz ksenofobije, jer »nikad« nije razdvajao i »ne razdvaja ljude po veri«, razume se ni po rasi ni po narodnosti, ali ne može dopustiti da oni imaju veće pravo od Srba u srpskoj državi.¹¹⁶ U istom duhu i bez asocijacija na Jevreje govorili su ostali radikalski i liberalski poslanici u ime populistički udružene opozicije. Milan Kujundžić-Aberdar, predstavnik Napredne stranke s renomeom uglednog književnika i potpredsednika Skupštine, osvrćući se na antijevrejske mete radikala i liberala istakao je da je strancima »pravo na nekretnine« u Srbiji dato već ranijim ugovorom sa Velikom Britanijom i da bi uskraćivanjem tih i drugih pomenutih prava Austro-Ugarskoj bio izazvan »ekonomski« carinski rat sa Austro-Ugarskom za koji Srbija nije spremna. Ali antijevrejski ispadi pojedinih opozicionih poslanika, pre nego što će na njih uzdržanim revoltom racionalno reagovati Avram Ozerović, izazivali su negodovanje izvestioca odborske većine Đorđa Nešića u tolikoj meri da se nije mogao suzdržati od emotivne osude svih postupaka, mera, govora, žaoka i aluzija protiv Jevreja. I to osude izrazima ogorčenja u ime odbrane slobodarskih tradicija i dokazanog slobodomilja većeg dela srpskog naroda.

Naprednjački vladarov i vladin poslanik, jedan od najuglednijih članova Napredne stranke, imućni beogradski trgovac Đorđe Nešić, poznat i cenjen na političkim poprištima retkim svojstvima doslednosti u poimanju moralnih i etičkih normi međuljudskih i međunacionalnih odnosa, ovom prilikom je intervenisao da bi upo-

¹¹⁵ Isto, II, 10.

¹¹⁶ Isto, 21d.

rio predstavnike nacije u Skupštini kako je *oduvek* smatrao nametnuta ograničenja Jevrejima »kao neku zakonsku nepravdu... kao jednu pegu na demokratski duh srpskog naroda«, na njegove »običaje i sve« što čini suštastveno obeležje Srba. Doslovno: »Jer smo mi... po svima našim ustanovama jedan demokratski narod«. Iako se za navedenu konstataciju može primetiti da je romantičarski iluzionistička, odredbe koje je ovaj poslanik naveo u tom kontekstu iz ustava, pojedinih zakona, zakonskih uputstava i naredaba, autentično su ilustrovale prodor slobodarskih stremljenja i dostignuća na političkim i civilizatorskim poprištima srpske države. Imajući u vidu tu progresivnu smernicu — naravno ne svih pripadnika ni srpskog naroda, ali svakako njegovog avangardnog dela koji nije za potcenjivanje — Nešić je gorčinom zatočenika pravde i istine nastavio: »Kad pomislim, međutim, da ima mojih drugova [Jevreja] koji su kao borci učestvovali u našem ratu za oslobođenje i nezavisnost, i kad znam da su ti moji drugovi podnosili terete i da su podpomagali izvojevanju nezavisnosti, nalazio sam da se zaista tom svetu čini velika nepravda, kad zato što oni drugu veroisповest ispovedaju no ja, ne daje im se pravo da mogu imati nepokretno imanje u unutrašnjosti Srbije nego su ograničeni samo na varoš Beograd«. ¹¹⁷

Imajući u vidu antisemitsku komponentu strahovanja od stranaca u filipikama protiv ratifikacije trgovinskog ugovora sa Austro-Ugarskom, Ozerović je usredsredio pažnju poslanika na štetne posledice ksenofopskih poriva u odnosima koje treba proceniti prema realno sagledanim dobitima, a nikako prema predubedenjima iskonstruisanim gubicima. Ukazivanjem na prednosti liberalnih koncepcija u razvoju ekonomskih odnosa najrazvijenijih evropskih država, on je ubedljivim argumentima podržao trgovinski ugovor koji je osporavala radikalna i liberalna opozicija. Činio je to uz istovremenu osudu retrogradnih shvatanja i ponašanja u međuljudskim, međunarodnim i međudržavnim odnosima pojedinih zemalja, a posebno u Srbiji. Poput ostalih naprednjačkih poslanika, kritički se osvrnuo na tvrdnje opozicionih poslanika da ovim ugovorom sa Austro-Ugarskom s jedne strane »nije dovoljno zaštićena naša industrija i naši zanati, a s druge strane dato je i suviše prava strancima«. Ukazao je na nove pogodnosti koje obezbeđuju ovaj ugovor ukidanjem odredaba »kapitulacija« kojima su carinske tarife Srbije bile limitirane; sudstvo je »kapitulacijama« i u privrednim prekršajima stranaca bilo u nadležnosti stranih diplomatskih predstavništava, odnosno Austro-Ugarske, austrougarskog konzulata. Za razliku od nekih *jednournih* naprednjaka, on se u određenoj meri složio sa onima iz protivničkog stranačkog tabora koji su s nepobitnim argumentima dokazivali prednosti koje ovim ugovorom stiče Austro-Ugarska u trgovini sa Srbijom na račun Srbije. Ali tu se poslužio argumentom da se to nije moglo izbeći; koncesije su bile neminovne zbog odnosa snaga pregovarača. Od pamtiveka: »Razume se, onaj koji je u jačem i boljem položaju on više dobija«. Ekonomski carinski rat sa Austro-Ugarskom, koji su ratoborni opozicionari bar na rečima pretpostavljali iz demagoških razloga ili iz neke samoobmanjivačke grandomanije, i prema Ozerovićevim rasuđivanjima, potkrepljenim nepobitnim ar-

¹¹⁷ Isto, 222.

gumentima neravnopravnih odnosa snaga u ekonomskim potencijalima male srpske države, tek oslobođene turskog sizerenstva, i velike moćne austrougarske imperije bio bi koban po Srbiju u tadašnjim okolnostima. Već sam prekid trgovinskih odnosa prouzrokovao bi srpskoj strani veću štetu nego austrougarskoj jer je i izvoz Srbije u Austro-Ugarsku bio »mnogo veći nego uvoz odande«.

Ozerovićevi argumenti u opovrgavanju ksenofopskih strahovanja od *najezde* stranaca bili su još ubedljiviji, iako sigurno nisu ubedili tvrdokorne, dogmatski i populistički motivisane opozicionare. Dokazivao je i dokazao, verovatno uzalud, da je pravo stranaca na naseljavanje i kupovanje nekretnina, imanja, preduzeća »evropska civilizacijska tekovina«. Pa »ako proučimo ekonomsko i društveno razviće modernih evropskih država videćemo da su napredovale one države koje su i u unutrašnjoj i u spoljnoj politici svojoj bile liberalne, nasuprot onih gde su vladali pogledi više ili manje srednjovekovni, gde se politika *nazadnjaka* održala; te su države opadale i ekonomno i društveno, pa čak i u vojničkoj svojoj moći«. Primeri Italije, Francuske, Engleske, Holandije i Belgije potvrđuju napredovanje liberalizmom prožimanih država, nastavio je Avram, dok istovremeno zaostajanje Španije i Turske sa autarhičnim privrednim režimom, zaštićenim neprobojnim ogradama od prodora strana, stranog kapitala i stranih preduzetnika pokazuje šta se postiže ksenofobijom u savremenom svetu. »Kad bi stajalo ono što [populistička radikalska] manjina navodi, da je opasnost primati strance u zemlji«, onda bi po toj logici Zanzibar u srednjoj Africi, gde bi strance »uhvatili, ispekli, pa i pojeli, bila najsretnija i najnaprednija država! No znamo da to ne stoji!« Tako je Ozerović zaključio svoj poduži govor koji štampan u *Stenografskim beleškama* sa skupštinske sednice iznosi gotovo punih 6 štampanih strana.¹¹⁸

U svojstvu izvestioca opozicione odborske manjine u Skupštini reagovao je sam lider Radikalne stranke Nikola Pašić sažeto i, upoređeno sa drugim, kratko, kako je sam rekao. Mimo svog običaja neposredno, bez *okolišenja*. U reagovanju na govor Milana Kujundžića-Abendara rekao je da mu ne bi bili jasni Kujundžićevi motivi u odbrani neodbranljivog ugovora sa Austro-Ugarskom da nije jedan od predstavnika vladajuće Napredne stranke. Za Ozerovićev govor je ustvrdio da se nije moglo očekivati — podrazumevalo se od jevrejskog poslanika — da bude drugačiji. Precizirao je kako: »Uopšte svuda u svetu zastupaju Jevreji princip slobodnog trgovanja. Oni žele da se njihovim trgovinama ne stavljaju nikakve prepreke. I na osnovu toga principa« odlučio je i Ozerović [pašićevski ublaženo: »može biti da je na osnovu toga principa odlučio«] da brani od opozicije inkriminirani ugovor i da »govori« kako je govorio. »Zna se«, nastavio je Pašić, »zašto su prede suzbijani Jevreji da ne mogu kupovati imanje i da ne mogu slobodno trgovati u narodu. U svim mladim zemljama u kojima narod nije stao čvrsto i samostalno na svoje noge, gde društveni odnosi nisu čvrsto uređeni, tu se zabranjuje naseljenje stranih elemenata«.

Za Pašića, kao za celu opoziciju, pa i za pretežan deo organa vlasti, ranije liberalske a sada i naprednjačke, uprkos svim prihvaćenim obavezama i obnarodovanim

¹¹⁸ Isto, 196—202.

odredbama prema odluci Berlinskog kongresa o ukidanju svih restrikcija u pravima Jevreja na celoj teritoriji Srbije, zabrana o njihovom nastanjivanju i njihovim radnjama u unutrašnjosti Srbije je još bila na snazi sa ustavnog gledišta. Sporna zabrana bila je utvrđena u još važećem Ustavu iz 1869. godine, a ona je po ovom tumačenju mogla biti ukinuta jedino novim Ustavom koji je izglasan na zbog toga sazvanoj ustavotvornoj Velikoj narodnoj skupštini. Pašić je izjavio da »kad u našem Ustavu čl. 132 zabranjuje našim Jevrejima koji nose sve terete, kako građanske tako i vojene, onda je sasvim logička posledica da se ta zabrana odnosi na sve Jevreje, a naročito na one koji nisu naši podanici i koji ne snose nikakve terete«.

Da bi poktrepio isključivu nadležnost Velike narodne skupštine da ukine ustavnu odredbu o navedenim ograničenjima prava srpskih Jevreja, a onda sledstveno tome da omogući uživanje sličnih prava stranim Jevrejima, Pašić je takođe podsetio poslanike na to kako je u vreme vlade Ristićevih liberala, u redovnoj Skupštini prvog i drugog saziva 1878—79. u Nišu prihvaćeno da se stavi van snage čl. 132 iz Ustava o ograničenjima prava Jevreja, s tim da se to potvrdi odlukom Velike narodne skupštine. Međutim, da bi sprečio promenu liberalskog Ustava iz 1869, Ristić nije bio voljan da raspiše izbore za ustavotvornu Skupštinu nego je čak i izjavio da je ukidanje navedenih ograničenja za Jevreje »nametnuto silom okolnosti u Berlinskom ugovoru«, tako da je za Srbe ostalo neustavno.¹¹⁹

Ovde se objašnjenja radi treba podsetiti, i prema već izloženom delu svih izlaganja, da je Ristić kao svaki profesionalni političar menjao iskaze ne samo o jevrejskom pitanju nego o svim pitanjima zavisno od okolnosti, ambijenta, sagovornika i trenutnih potreba, strateških interesa, i slično. Isto je činio i Pašić, čak u mnogo većoj meri. Pašićeve neočekivane i očekivane izjave protiv Jevreja dok se nalazio na populističkim poprištima bile su uslovljene potrebama dnevne politike opozicionarstva prema vladajućoj stranci. Kad su kormila političke uprave u državnim poslovima posle vladavine liberala i naprednjaka prešla u njegove ruke i Radikalna stranka postala vladajuća, onda su i njegovi stavovi u većini slučajeva bili projevrejski, pa su Jevreji za vreme njegove dugovečne vlasti, razume se sa prekidima, uživali svu građansku ravnopravnost, a sve veći broj Jevreja je dosego zavidne položaje u državnoj službi, stranačkoj organizaciji i društvenoj hijerarhiji. Razlike u pogledima, stavovima i govorima političara, političkih lidera i u Srbiji, kao u većini evropskih država, bile su uslovljene činjenicom da dok su oni u opoziciji, njihov *rejting* — kako bi se reklo u naše vreme — pretežno zavisi od raspoloženja predrasudama rukovodjenih, manipulacijama podložnih, frustracijama opterećenih sitnoburžoaskih masa, a na vlasti od realno sagledanih interesa buržoazije. Manja Ristićeva *prevrtljivost* u poređenju sa *legendarnom* Pašićevom može se objasniti time što je mandat Ristićeve Liberalne stranke za sastav vlade, za uspon na položaje vlasti, zavisio više od volje vladara nego naroda, a Pašićeve Radikalne stranke obratno, tj. gotovo sasvim od izbora mnoštva birača u narodu.

¹¹⁹ Isto, 226—229.

Na poslednjoj sednici Skupštine ovog saziva koja je zaključena kneževom prestonom besedom 22. maja 1881, Avram Ozerović je aktivno učestvovao u raspravi povodom zakona o krčmarini, i to u svojstvu izvestioca odborske većine. U tom svojstvu je takođe ispoljio osobine kojima se odlikovao u pobijanju argumenata opozicije, ali i u spremnosti da prihvatanjem razložnih protivpredloga pojedinih opozicionih poslanika doprinese *nužnom* korigovanju osporavanih odredaba zakonskog predloga. Na brojne sitničave primedbe reagovao je primedbom da ne mogu sitnice ma koliko bile opravdane biti ozakonjene odnosnim zakonskim odredbama jer bi onda u zakonu »trebalo« imati »500 paragrafa«. Međutim, usvojio je predlog opozicionara da se radi izbegavanja nedoumica precizira dopunskom odredbom kako »na pića koja se toče na crkvenim saborima i zavetinama neće se naplaćivati krčmarina«. Zahtev za povećanje krčmarine na pivo kao gospodsko piće nije prihvatio »zato što je i to srpski proizvod i proizvodi« ga srpski »radnik i što se ne može nikome propisati šta da pije a šta da ne pije«. Za predlog da se krčmarina i trošarina po hektolitru na pivo povisi od 12 na 18 dinara rekao je da je neumesan jer »taksa« od 12 dinara »ne samo da nije mala nego je veća no igde u svetu«. Razmimoilaženja oko odnosa u meri akova i hektolitara otklonio je objašnjenjem da je »hektolitar nešto manji od dva akova, jer je akov ravan 0,5659 hektolitara, prema tome dva su akova 1,1318 hektolitara«. ¹²⁰

Ozerovićev hijerarhijski uspon u Naprednoj stranci već u prvoj godini stranačkog delovanja učvršćen je na »glavnom zboru«, tj. glavnoj skupštini stranke na kojoj je 26. septembra 1881. izabran za člana Glavnog odbora političke uprave koji je imao 19 članova. Među njima su se isticali znameniti stranački prvaci Milan Piroćanac, Milutin Garašanin, Đoka Nešić, Milan Kujundžić-Aberdar, Ljubomir Kallević, Ašim Čumić, Milan Đ. Milićević. ¹²¹

Ni u ovoj prvoj godini nastupa na *otvorenoj* političkoj sceni Narodne skupštine, Avram Ozerović nije zanemario angažovanost u radu Jevrejske sefardske opštinske zajednice. Kao predsednik inicijativnog osnivačkog odbora sekcije »Sveopšte Alijanse Izraeljske (*Alliance Israelite Universelle*)« u Srbiji, on je 15. jula 1881. zajedno sa ostalim *odbornicima* uputio predstavku ministru unutrašnjih dela (predstavke su u to vreme dostavljane ministrima a ne ministarstvima) s priloženim statutarnim odredbama Alijanse da se odobri delatnost imenovanog udruženja na celoj teritoriji Srbije gde ima Jevreja. Pored predsednika Ozerovića već izabrani članovi Odbora bili su potpredsednik Jakov M. Alkalaj, sekretar Jovan Almulji, blagajnik Samjuel Pijade, a bez određenih zaduženja Moša D. Alkalaj i David B. Ruso. Predstavku su svojeručno činilicom (dvojica i hebrejski) potpisala tridesetorica članova opštine, među kojima Moša Mevorah, Avram de Majo, Moša i Samuel Hajim, Avram M. Kalderon, Isak A. Albalá, David Buli, Haim J. Levi, pa još pet Levija, zatim Josif S. Almulji, Mozes D. Alkalaj...

U predstavci se navodi da je cilj Alijanse, osnovane 1860. godine sa sedištem u Parizu, »humanitarne i prosvetne prirode s tim da je svaka politička težnja is-

¹²⁰ Isto, 311—312.

¹²¹ Videlo, br. 118 od 30. IX 1881.

ključena»... Ističe se kako ovo udruženje »sa plemenitim svojim težnjama uživa simpatiju i moralnu potporu celog obrazovanog sveta pa i evropskih naprednih država«, te nije dakle čudo što »postoji skoro svuda u svetu«. Precizira se da »nema skoro nigde varoši gde žitelji jevrejske veroispovesti stanuju«, a da »ovo Društvo ne bi imalo svoj komitet, koji pak opet može raditi samo u granicama« Alijansinih »statuta«. Sledstveno tome, Beograd koji ima priličan broj žitelja Moj-sijeve vere ne može izostati u ovoj i ovakvoj »plemenitoj, humanitarnoj radnji Društva«. Po dobijenom odobrenju za rad, »na osnovu člana 1 [tek izglasanog] Zakona o udruženjima i zborovima«, stoji u zaključku ove predstavke, »Odbor beo-gradski radiće kao Glavni odbor za Srbiju (Comité régional pour la Serbie) s pravom da po unutrašnjosti Srbije osnuje podobore (Comités locaux)«.

Ministar, odnosno Ministarstvo unutrašnjih dela Srbije moglo se prema prilože-nom statutu *Izraelitske alijanse* uveriti da je cilj tog svetskog jevrejskog udru-ženja odista bio: 1. »Da svuda radi« na tome da se ostvare težnje *ravnopravnosti i moralnog napredka* Jevreja. 2. »Da dađe moćnu potporu onima koji stradaju zbog« toga što su Jevreji. 3. »Da ohrabri svakojake spise koji« doprinose ostva-renju ovog cilja. Od organizacionih odredaba vredni pomenuti: član 15 po kome »jedan odbor može se ustanoviti u svakom mestu gde se prijave desetorica za članove društva«; član 16, »Odbori zemaljski mogu se ustanoviti u svakoj zemlji gde ima više mesnih odbora«; član 17, »niko ne sme vršiti zvanje predsednika više od tri godine neprekidno«.

Podnesku su bila priložena i »Pravila Ogranaka sveopšte jevrejske Alijanse u Sr-biji«. Prema članu 1 ovde izloženog teksta: »Da bi i srpski građani jevrejske vero-ispovedi učestvovali u plemenitom radu sveopšte jevrejske Alijanse... osniva se... ogranak za Srbiju pod imenom Ogranak sveopšte jevrejske Alijanse u Sr-biji« sa ciljem »da radi i potpomaže rad... na postizanju ravnopravnosti i moralnog napretka Jevreja ma gde bili, a na posebice da ohrabri, podstakne i potpomaže ši-renje moderne obrazovanosti među srpskim građanima jevrejske veroispovedi, smatrajući da je to važan deo građanskih dužnosti«. Drugi član određuje: »Da ovaj ogranak Alijanse u granicama zakonitosti i mogućnosti pritrči u pomoć oni-ma koji bi patili u njihovom svojstvu kao Jevreji.« A prema 3. članu da potpo-maže izdavanje adekvatnih »spisa... ukoliko« to omogućuju »materijalna sred-stva« Društva. Predviđeno je da »da najmanji« članski »ulog, namenjen za nami-renje društvenih izdataka« bude »šest dinara godišnje«. Tu još stoji i da »Dru-štvo prima darove u knjigama i novcu«. U vezi sa mesnim odborom utvrđeno je da se on može ustanoviti u svakom mestu gde se prijave bar petorica za člano-ve Društva. Ova pravila bila su priložena drugom molbenom podnesku upućenom ministru unutrašnjih dela Srbije 1. septembra 1881. Među njegovim potpisnicima nalazio se i Edija Buli koji je krajem te godine imenovan za drugog vladarevog i vladinog poslanika iz redova jevrejskih žitelja.

Sudeći prema dopisu upravnika varoši Beograda Živojina M. Blaznavca od 11. februara 1882, navedeni podnesci bili su preko Uprave grada upućeni ministru

unutrašnjih dela, a on ih je dostavio ministru »na rešenje« tek posle 5 meseci i desetak dana.¹²²

Obrt u politici naprednjaka na položajima vlasti, počev od kraja 1880, u poređenju sa njihovim političkim stavovima dok su sa radikalima bili u opoziciji 1878—1880, vidljiv je i po pisanju njihovog organa *Videlo* pokrenutog 1880. U tom listu nisu više objavljivani antisemitizmom motivisani članci protiv Jevreja, poput pomenutog napisa protiv Vukašina Petrovića (Šauengela), a promenjen odnos prema Jevrejima i jevrejstvu, ispoljen u potpunosti već 1881. u Skupštini i državnoj upravi, ogleda se i u osudi reakcionarnog carskog režima u Rusiji, pa u izvesnoj meri i Nemačkoj zbog progona Jevreja u tim zemljama. Povodom ubistva cara Aleksandra II i tim ubistvom opravdavanog terora vlasti koji po pravilu prati pogrom nad jevrejskim stanovništvom Rusije, *Videlo* (navodimo primera radi) piše: »Zaista ne možemo se dovoljno načuditi neuvидavnosti ruskih državnika zašto izbegavaju reforme, bez kojih se ne može nikako ni Rusija dovesti u normalno stanje.«¹²³ Nekoliko dana kasnije: »Gonjenje i ubijanje Jevreja« u Rusiji ne prestaje. I pod novim carem Aleksandrom III se ne menja ništa. Zlo se oglašava sa jedne strane atentatima nihilista, a sa druge pogromima Jevreja. Nagomilani problemi neće biti rešeni na taj način. Sve će se završiti revolucijom — predviđa se dalekovido. Zaključak, kao i uvek u takvim prilikama, uzaludan u atmosferi isterijom zahvaćenih masa i njihovih silnika: »Reforme, i to korenite reforme, jedino su u stanju da zaleče rane« bezumlja u Rusiji.¹²⁴ U istom duhu se sa zgražanjem obelodanjuje kako je ruski ministar Ignjatijev na kraju udostojio »jevrejsku deputaciju« da je primi i sasluša njene žalbe, »ali joj je savetovao da se dve trećine Jevreja isele iz Rusije i onda će i za onaj ostatak stvar na bolje okrenuti«. Međutim, komentariše *Videlo* ovaj nemogući savet, kako da se ostvari predloženo iseljenje, kuda da se upute dve trećine jevrejskih žitelja Rusije kad ih tamo ima 100.000 duša.¹²⁵

Krajem 1881. godine, pred zasedanje Skupštine drugog saziva s naprednjačkom većinom, borba između vladajuće Napredne stranke i udružene radikalsko-liberalske opozicije rasplamsala se antisemitskom oštricom radikala i liberala povodom izbora naprednjačkog poslanika u Beogradu 13. decembra 1881, »najviše zahvaljujući glasovima jevrejskih birača«, a u tom kontekstu, razume se, i Čigana. Bila je reč o dopunskim izborima. Posle demonstrativne ostavke 12 opozicionih poslanika u znak protesta protiv *štetočinskog* ugovora sa Bontuom o gradnji prvih srpskih železnica, opozicija je sa stopostotnom sigurnošću računala da će na svim navedenim biračkim mestima opet biti izabrani opozicioni poslanici. Ne bez osnova bili su uvereni da su birači u povećanom, a nikako u umanjenom broju za udružene opozicione strane radikala i liberala, iako su u prvom izbornom krugu nastupile odvojeno, svaka sa svojim kandidatima, i tek za drugi krug predvidele jednog zajedničkog kandidata, mada o narodu u globalu, posebno prvaci

¹²² AS, MUD, p f XV, RN^o2, 1882.

¹²³ *Videlo*, br. 55 od 1. V 1881.

¹²⁴ *Videlo*, br. 57 od 6. V 1881.

¹²⁵ *Videlo*, br. 118 od 30 IX 1881.

buržoaske Liberalne stranke, nisu imali visoko mišljenje, ponavljajući u neravnopravnoj borbi sa vladajućom Naprednom strankom staru izreku da »svaki narod ima onakvu vladu kakvu zaslužuje«. ¹²⁶

Desilo se da je samo na 11 od ukupno 12 birališta pobedila opozicija Na gospodskom beogradskom biralištu gde je kandidat Liberalne stranke bio Jovan Krsmanović, jedan od najbogatijih, a samim tim i najuglednijih trgovaca, ako ne i najbogatiji i najugledniji, pobedio je nešto manje bogat trgovac Nikola Spasić, ugledni kandidat Napredne stranke. Liberali koji su se na seljačkim biralištima morali pomiriti sa predstojećom neizbežnom pobedom radikala, u Beogradu su u očekivanju sigurne pobede nad radikalnim kandidatom Acom Bankovačkim, sitnim trgovcem zanatlijskog tipa, i nepodaštavanim socijalistom Mitom Cenićem, bili razjareni iznenađujućom pobedom naprednjačkog kandidata. »Dok je za liberalskog kandidata glasno cvet inteligencije, profesori viših i srednjih škola, najodabraniji trgovci, najbolje zanatlije, cvet sveštenstva i činovništva«, dotle su pobedu za naprednjačkog predstavnika pored sve manje brojnih naprednjaka obezbedili prezrenja zaslužni birači — pisalo je doslovno i prepričano u novopokrenutom listu Liberalne stranke *Srpska nezavisnost*. Podrazumevalo se da među ovim manje vrednim, prezrenja dostojnim biračima, »prvo mesto zauzimaju Jevreji« koji govore da »nemaju svoje carstvo«, zatim Cigani, potom »patroldžije, panduri i odadžije, te bojažljivi praktikanti«. Tako su »naprednjaci nakupili svojih 900 i više« glasova slaveći, razume se, nečasnim ljudima i nečasnim sredstvima izvojevanu izbornu pobedu na ovom jedinom biralištu. ¹²⁷

Glasilo vladajuće Napredne stranke *Videlo* reagovalo je, kako se i očekivalo, ubojito i sarkastično. List je istakao kako liberalska, prema inače upotrebljenom atributu, klerikalno-liberalska gospoda u nemoćnom besu zbog poraza svog poslaničkog kandidata na beogradskom biralištu »hoće da presvisnu od jeda pa u toj jetkosti... upoređuju Jevreje sa Ciganima, pričaju o užasnom pritisku i uticaju policije, o golanferima koji su došli na biralište i tako dalje« ne bi li uverili javnost u neispravnu pobedu naprednjačkog poslanika u Beogradu. U daljem komentaru ukazuje se na to da je »onakvom sramnom arogancijom« liberala »uvredeno građanstvo prestonice srpske«, da je izmišljenom »statistikom« liberalskog lista, obmanjujućim brojkama prikazan odnos »nečasnih« birača poslaničkog predstavnika Napredne stranke. Bezočna licemernost liberala u vezi sa ovim izborom ilustruje se drukčijim pisanjem istog liberalskog lista pre izbora o biračima koje posle izbora diskriminiše na najuvredljiviji način. Odista, ista liberalska *Srpska nezavisnost* je »u svojim člancima« uoči ovih poslaničkih izbora pozivala građa-

¹²⁶ *Srpska nezavisnost*, br. 42 od 15. XII 1881.

¹²⁷ Prema *Srpskoj nezavisnosti*, brojčana snaga, nečasni deo »vojske« birača po nacionalnom i profesionalnom saštavu izgledala je ovako: Jevreja oko 200, Cigana oko 150, tajligaša oko 100, amala do 100, noćnih stražara 80, odadžija i pandura oko 50, policijskih praktikanata oko 30, robijaških čuvara oko 30, policijskih pisara oko 15, đumručkih koldžija oko 10, članova policije šest, pismonoša šest, strvodera-šintera dva, ukupno 779 lica. S obzirom na to da je za Spasića glasalo 915 birača, samo nešto više od 120 preostalih Spasićevih birača se ubrajaju u birače iz redova naprednjaka koji su glasali iz uverenja. Za ostale se zna iz kojih su pobuda glasali pošto su identifikovani jedni po *zloglasnom* jevrejskom i ciganskom, veroispovednom, rasnom i narodnosnom identitetu, drugi po sirotinjskoj i najnižoj činovničkoj subordinaciji. Informacije radi, i socijalist Cenić je dobio više glasova nego liberal Krsmanović: Mila Cenić 188, Jovan Krsmanović 148, od ukupno 5.770 (*Videlo*, br. 149 od 16. XII 1881).

ne Beograda »bez obzira vjere i narodnosti« da glasanjem za kandidata liberala dokažu »svoju snagu i patriotizam«. Nigde nije nagoveštavala »da će se narodna Liberalna stranka grušati od Jevreja, Cigana, koldžija... ako bi koji od njih« glasao za njenog kandidata. A kad to nije učinila onda kad je računala sa njihovim glasovima, ona nije smela da tako nešto učini posle njihovog glasanja za protivnika ukoliko joj je stalo do *obraza*.¹²⁸ Ovom komentaru treba dodati samo to da *obraz* nije nikakav činilac u politici. A nije dobro što za tu činjenicu mnogi ne znaju i neće da znaju do *sudnjeg* dana.

Reagovanje naprednjačkog lista na *sramne* napise radikalske *Samouprave* u vezi sa izbornom pobjedom naprednjaka u Beogradu je isto instruktivno po žestini protesta i osude. Jer i po glasilu Radikalne stranke, ljudi niže vrste, Cigani, Jevreji, patroldžije i slični su omogućili izbor kandidata vladajuće Napredne stranke u srpskoj prestonici. Reči prekora na adresu radikala bile su još ubojitije s obzirom na karakter populizma Radikalne stranke. U vidu pitanja: »A jesu li, molimo, oni Cigani pošteni što su za vas« radikale glasali? Pa zar najposle nisu svi od vas žigosani »građani« Srbije »kao što ste i vi... Od kuda najedanput da vi radikali koji pozivate majstore i radnike na zborove, koji proklamovate jednakost, koji propovedate da buržoazija preotima maha, koji najvećma napadate na čifte, od kuda vi da nam zamerite što su za našeg kandidata glasali i takvi ljudi koji nemaju pozlaćene kuće i kako to da vi najedared opazate da su za Mitka (Mitu Cenića, predvodnika socijalista koji se nisu preobratili u »radikal-socijaliste«) glasali, »golanferi«...«¹²⁹

Uvidevši sa stanovišta političkog oportuniteta da je preterala u pogrđnoj kvalifikaciji *naprednjačkih* birača, liberalna *Srpska nezavisnost* je u replici demantovala, s pravom, kontekstom napadnutu tvrdnju predstavnika naprednjaka da je za naprednjačke birače napisala da su »nepošteni«. Ali što se odnosilo posebno na Jevreje, iako je ublažilo smisao njihovog žigosanja, liberalsko glasilo ih je opet okvalifikovalo neizmenjenom šemom nepovoljnih iskaza o navodno tipičnim, samo Jevrejima svojstvenim negativnim osobnostima u ponašanju, rasuđivanju, odlučivanju, zavisno od šćardžijskih pogodnosti, profita, i sl. Jer doslovno: »Što se Jevreja tiče moramo priznati da su oni glasali [za naprednjačkog kandidata], bar većinom, nezavisno; ne možemo im odreći ni da su svesno glasali, na protiv, oni su vrlo dobro znali za čijeg kandidata glasaju. Nećemo i ne možemo tim sugrađanima svojim odricati ni srpskoga patriotizma. Al' poznata je stvar da je patriotizam u Jevreja, gde god ih ima, uslovan i da ide donekle. Oni će uvek i svugde uz onu vladu biti koja slabije ističe i brani plemenske osobine svoga naroda. Najbliži nam je primer u Ugarskoj. Tamo su Jevreji svi dušom i srcem pravi Mađari al' je svaki uz vladu a jedva hiljaditi sa krajnjom opozicijom koja ističe mađarstvo i protiv Austrije. To je plemenska osobina Jevreja, za koju ih niko ne može kriviti, al' s kojom se mora računati kad je u pitanju izraz osobinske srpske svesti.«¹³⁰

¹²⁸ *Videlo*, br. 150, 152, 153, 194 od 18, 23, 25. i 30. XII 1881.

¹²⁹ »Rezultat izbora«, *Videlo*, br. 150 od 18. XII 1881.

¹³⁰ *Srpska nezavisnost*, br. 45 od 20. XII 1881.

Već po izboru, funkciji i istupanjima prvog jevrejskog naprednjačkog poslanika Ozerovića, a zatim po udelu jevrejskih birača u izboru beogradskog poslanika Spasića iz redova Napredne stranke, na dopunskim izborima uoči zasedanja Skupštine drugog saziva u ovom skupštinskom razdoblju moglo se i može se zaključiti kako se menjaju odnosi u vezi sa Jevrejima 80-ih godina u Srbiji. Nova, pretposlednja decenija XIX veka u Srbiji, za razliku od mnogih, u susedstvu većine zemalja Balkana, pa i Evrope, neće proteći i nije protekla u znaku prevlasti retrogradno-nacionalnih, sitnoburžoasko-radikalnih stranaka na račun progresivno-nacionalnih, buržoasko-liberalnih stranačkih organizacija. U većem delu pretposlednje decenije XIX stoleća, u Srbiji je na vlasti bila Napredna stranka, u mnogim stvarima dosledno liberalne orijentacije po rasuđivanju tzv. mladokonzervativaca. Ona je u poređenju sa već *istrošenim* slobodoumljem bivše vladajuće Liberalne stranke iz 70-ih godina bila svakako slobodoumlnija bar u nekim područjima zakonodavstva i međunacionalnih odnosa. Zahvaljujući toj činjenici, Srbija je kontinuirano napredovala linijom progresivnog razvoja, dok su se u susednim zemljama, Mađarskoj, Hrvatskoj, Rumuniji, pod dejstvom nacionalno isključivih radikalnih populističkih stranaka, sa prevagom sitnosopstveničkih seljačkih i malograđanskih elemenata — nove vladajuće stranke 80-ih godina u poređenju sa vladajućim strankama 70-ih godina sve više otkrivala svojstvima retrogradnih vlada, posebno u oblastima međunacionalnih odnosa. Konkretno, Hrvatska je tada prekinula nit progresivnog razvoja *mađaronskim* autokratskim režimom bana Karla Kuen-Hedervarija (1883—1903) na vlasti, s jedne strane, i prodorom ekskluzivne velikohrvatske Starčevićeve stranke prava u prostranstva jugoslovenske Štrosmajerove stranačke formacije s druge strane.

Srbija je zahvaljujući nizu presudnih faktora nastavila bez prekida liniju progresa bar u politici nacionalnih i međunacionalnih odnosa, a najupečatljivije s obzirom na ovde, u ovoj studiji razmotrenu temu, u relacijama jevrejskog pitanja. Oko tog pitanja bili su u pozitivnom smislu pragmatički saglasni knez, odnosno kralj Milan, i naprednjačka vlada, u skladu sa neizmenjenim i neizmenljivim stavovima velikih sila srednje i zapadne Evrope prema odredbama Berlinskog kongresa, pa pa i sve razgovetnijim interesima buržoaskog dela Srbije, za brži privredni razvoj zemlje sredstvima stranog i domaćeg kapitala, uz sve probitačniji udeo jevrejskih preduzetnika i posrednika sa internacionalnim kapitalističkim vezama u svetu. Protesti populističke Radikalne stranke u Srbiji nisu imali zapaženija retrogradna dejstva u vidu kakvog antisemitskog pokreta. Svoje povremeno antisemitsko delovanje, vremenski prekidano prećim poslovima, ona nije zasnivala na takvim antisemitskim premisama kakvima je bila prožimana radikalna Starčevićeva pravaška stranka u Hrvatskoj, indoktrinirana antisemitizmom, i kakvim su se antisemitskim programima *odlikovale* sitne posedničke i sitnoburžoaske stranke u selima i gradovima Mađarske i Rumunije. Tamo su se one afirmisale u javnosti prvenstveno masovnom antisemitskom podrškom naroda; u Rumuniji najspektakularnije mobilizacijom masa za učestale pogromaške pohode protiv Jevreja, jevrejskih radnji i domova. Nasuprot trajnom antisemitizmu tih populističkih stranaka, antisemitizam Radikalne stranke u Srbiji je imao prolazno obeležje. On je srbijanskim radikalima svojstven jedino dok su u opoziciji, i to mahom u prili-

kama koje same po sebi iziskuju i nameću antisemitizmom protkanu populističku agitaciju.

Osobenost tog radikalnog antisemitizma je u tome što nije rasistički, ne zasniva se na genetski profilisanim *učenjima* antisemita. Srbijski radikalni antisemitizam *opravdava* se socijalnim argumentima, u spletu *socijalističkih* rasuđivanja, tobožnje socijalističkih, uverenjem bivših socijalista preobraćenih u radikale tipa francuskih radikal-socijalista. Jevreji za njih oličavaju pregoce kapitalističke eksploatacije, njima svojstvenim kašarskim i špekulantskim zanimanjima pošto se isključivo bave trgovinom i novčarstvom, novčanim pozajmicama uz »lihvarske kamate«. Poslovno profilerski, oni po ovoj predodžbi radikala simbolizuju eksploata-torski kapitalizam i kapitalističke bogataše. Tom simbolikom, tim uopštenim predstavama o Jevrejima i Jevrejima, srbijski radikali su se mahom koristili u opoziciji iz pragmatičkih razloga, kad zaključie da je najprobitačnije upotrebiti taj argument za mobilizaciju nezadovoljnih masa u poteri za glavnim vinovnikom njihovih nedaća.

U presudnoj borbi za vlast, antisemitizam u Srbiji nema onaj značaj kojim u Rumuniji, Mađarskoj, Poljskoj, Rusiji, sa po stotinu hiljada *omrznutih* Jevreja doprinosi premoći antisemitskih stranaka. U Srbiji je u tom razdoblju bilo svega nešto više od 1.000 jevrejskih žitelja, i to isključivo skoncentrisanih u Beogradu. Usled zabrane nastanjivanja, u unutrašnjosti ih je bilo samo nekoliko desetina. Masovnu premoć radikalima obezbeđuju mnogobrojni nedostaci vladajućeg režima, vladajućih stranaka, nedostaci koji se iskazuju narastanjem parazitske birokratije, korumpirane administracije, gospodske raskoši usred seljačkog siromaštva, praćenog sve većim poreskim nametima i državnim zaduživanjima. Usled malobrojnosti jevrejskog dela stanovništva Srbije, suvišna su spektakularna antisemitska nadmetanja među strankama na vlasti i opozicije u podilaženju ksenofopski izmanipulisanim masama. Protivnicima Radikalne stranke je čak u izvesnoj merni dobrodošao specifičan radikalni antisemitizam u opoziciji (70-ih godina liberalima, 80-ih naprednjacima na vlasti) zarad afirmacije njihovog slobodarskog pregalaštva nasuprot *evropskom* demokratskom slobodoumlju, neprimerenog i srpskom narodu stranog antisemitizma radikalnih *prevratnika*.

Jevreji Srbije će 1882. imati i imali su razlog za dva različita iskaza: povećanog zadovoljstva i povećane uznemirenosti. Povećanog zadovoljstva zbog još jednog vladarevog poslanika Jevrejina u Skupštini i zbog striktnije vladine obaveze povodom proglašenja i međunarodnog priznanja *kraljevine* da će potpuna ravnopravnost jevrejskih žitelja biti sprovedena u svim domenima bez tolerisanja nezakonitih diskriminacija. A povećana uznemirenost će uslediti i usledila je dejstvom nove antisemitske hajke, dotad u Srbiji neupotrebljenim sredstvima *organizacije*, čiji osnivači, ili samo nadobudni osnivači, iz redova ekstremne nacionalne, nacionalističke inteligencije i *poluinteligencije* srednjeg nižeg građanskog sloja ostaju nepoznati, a koja se oglašava čak i jednom *antičivutskom* brošurou u pozivu na organizovane akcije protiv Jevreja.

U Narodnoj skupštini drugog saziva, čije je zasjedanje posle preliminarnih sednica započelo radnom sednicom 7. januara 1882, prisustvo drugog poslanika Mojsijeve vere i *srpsko jevrejske nacionalnosti* Edija Bulija zapažalo se u javnosti samo u vreme glasanja za vladine zakonske predloge i povremenih ironičnih novinskih osvrta opozicije na iznenadnu začuđujuću poslaničku zastupljenost Jevreja. Elijas-Edija Bulli, preduzimljivi trgovac i bankar u svetu poslovnih ljudi, na javnoj sceni skupštinara nije se otkrivao poslovnom preduzimljivošću. Svoju saglasnost sa radom naprednjačke vlade, njenim ugovorima, akcijama, zakonima izražavao je na plenarnim sednicama Skupštine ćutljivim odobravanjem i protokolarnim glasanjem podignutom rukom, ili uz odziv *za* na poziv poimeničnog glasanja. U kuloarskim izjašnjavanjima i pregovaranjima bio je sigurno preduzimljiviji i razgovetniji.

Objašnjenje za Bulijevu uzdržanost u javnim skupštinskim istupanjima može se naći u *praksi* da na govornicu iz svake stranke pri svakoj raspravi izlaze uvek isti poslanici. Sa takvim obrascima ponašanja bi redovna, pa i neredovna istupanja oba jevrejska poslanika mogla biti iskorišćena za neugodne komentare o *jevrejskoj prepotentnosti*. Kad se velika većina poslanika, bez obzira na stranačku pripadnost, ni u jednoj prilici tokom svog poslaničkog mandata ne koristi govornicom, prepuštajući je odabranim govornicima iz redova *glasnogovornika*, onda nije za čuđenje kad se od dva jevrejska poslanika ističe samo jedan skupštinskim besedama.

Prvi jevrejski poslanik Ozerović se i u Skupštini ovog saziva, kao i tokom zasedanja Skupštine prvog saziva, iskazao sadržajnim izlaganjima, odmerenim i po dužini i po kratkoći prema značenju rasprave koja je redovno vođena oko svake tačke dnevnog reda. Njegova aktivnost je vidnije zapažena i novim doprinosima u radu Finansijskog skupštinskog odbora, čiji je član postao odmah po konstituisanju skupštinskih tela izborom većine poslanika, i u čije je ime istupao nekoliko puta na plenarnim skupštinskim sednicama u svojstvu izvestioca o pojedinim zakonskim predlozima iz oblasti finansija. Kao poslanik iz kruga rukovodećih članova Napredne stranke javljao se za reč u svakoj značajnijoj raspravi i podržavao intencije stranačke vlade naprednjaka, razume se s nejednakom ubedljivošću, u zavisnosti od stavova kojima se brane koncepcije vladajućih u skladu ili u koliziji sa interesima većeg dela naroda.

U *adresnoj* debati kojom je započinjao rad svake nove skupštinske sesije, on se poput ostalih eminentnih naprednjaka usprotivio predlogu radikalske opozicije da se za sastav skupštinske *adrese* u odgovoru na vladarevu *adresu* izabere poseban skupštinski odbor. Pošto se predlog radikala zasnivao i na jednoj odredbi poslanika, njemu nije ostalo drugo nego da ponovi argument drugog eminentnog naprednjaka, književnika Milana Đ. Milićevića, kako »ne treba tumačiti zakon onako bukvalno, nego ga treba tumačiti tako kako će se kod njega iznaći pravi smisao, prava namera zakonodavčeva«. I po Ozeroviću, naravno, skupštinska adresa se ni ovog puta nije smela koristiti za isticanje programskih načela i zahteva prema *prohtevim*a naroda, kako je to tražila opozicija, nego jedino radi izražavanja spremnosti Skupštine da izglasa zakone predviđene vladarevom adresom. Naime, skupštinska adresa treba da po ustaljenom protokolu bude i dalje sastavljena u stilu

kurtoaznog odgovora na vladarevu adresu koja sadrži vladareva, i vladina, uputstva Skupštini u vidu prestone besede. Zato Ozerović samo ponavlja: adresni odgovor Skupštine na vladarevu adresu prestonom besedom je »pitanje učtivosti, pitanje takta«, to je »akt kojim se narodno predstavništvo iz učtivosti odziva na besedu svoga vladaoca«. ¹³¹

U debati o zakonskom predlogu novog ustrojstva »poljsko-privrednih škola«, Ozerovićevo aktivno učešće bilo je poučno i svrsishodno. Odredba da se »o državnom trošku« ustanove »najmanje tri niže škole za poljsku privredu: jedna škola za ratarstvo, jedna za vinodelje i voćarstvo, jedna za stočarstvo i planinsko gazdovanje« nije osporena. Ali je Ozerović odmah primetio kako nije dobro što se prepušta isključivo vladaru i vladi da odrede mesta na kojima će se ove škole ustanoviti. Predložio je da to učini jedna »stručna komisija«. Usprotivio se razložno i odredbi da se novac za novosnovane škole obezbedi iz školskog fonda ukidanjem postojeće »zemljodelske-šumske škole« u Požarevcu. Ne može se tek tako na brzinu ukinuti jedna škola za koju prethodno nije prikupljena dokumentacija o njenoj promašenosti, suvišnosti — rekao je Ozerović. Ta praksa, svojstvena administrativnom poslovanju primitivne birokratije, već se uvrežila u Srbiji. Za Ozerovića se znalo da je bio među onima koji su tu osobenost primitivizma uočili na mnogim primerima i nastojali argumentovano otkloniti bez obzira na uvek *iznova* konstatovanu uzaludnost takvih nastojanja. ¹³²

Trgovinski ugovor između Srbije i Sjedinjenih Američkih Država naišao je, poput svih ugovora koje je zaključila vlada naprednjaka, a 70-ih godina liberala, na protivljenje radikala njima svojstvenim argumentom: da se pristajanjem na neravnopravnost Srbije u trgovinskim odnosima sa još jednom velesilom omogućava kolonijalno eksploataisanje srpske zemlje i srpskog naroda. Ponavljalo se da i tim ugovorom dozvoljavamo »strancima da sa svojim ogromnim kapitalima uđu i nasele se u našoj zemlji« (tu se opet pretežno mislilo na Jevreje pošto se znalo da Amerikanci sigurno neće napustiti Ameriku da bi se naselili u Srbiji), a onda »možemo biti samo nadničari tih bogatih kapitalista«.

Ozerović je u svojstvu člana Finansijskog skupštinskog odbora koji je preporučio ratifikaciju već potpisanog ugovora ukazao na pogodnosti koje dobija Srbija tim ugovorom, tako da će njen spoljni trgovinski bilans u ukupnom iznosu nadmašiti ranije dostignute domete. Prava »najviših povlašćenja« obostrano su ravnopravno utvrđena, pa će Srbiji to biti korisno ne samo u razvoju ekonomskih nego i političkih odnosa sa ovom velikom zemljom. Prema Ozerovićevim rečima: Srbija se do-tle samo posredno koristila izvozom šljiva i kože u SAD, jer su one prethodno izvezene, neke i prerađene u Nemačkoj, Austro-Ugarskoj i Francuskoj. A kad bude izgrađena železnica do Soluna, Srbija će moći tamo »izvoziti i vina« poput Fran-

¹³¹ *Stenografske beleške*, 32—33. Ozerovićevo intervencija je posebno kritikovala radikalnog tribuna Ranka Tajalca i on je u kritici režimskog polmanja *adrese* naglasio kako je »Ozerović nagovestio da je *adresa Zakon*«, pa odvrća: »Ja njemu ne zameram za to, jer on i ne razume šta je zakon a šta su partijski odnosi. Adresa nije zakon nego se adresom izražava načelo i pravac kojim će se raditi i obeležava pravac kojim je rađeno« (*Samouprava*, br. 16 od 26. I 1882).

¹³² *Stenografske beleške*, 369.

cuske. Kože »jareće i jagnjeće« iz Srbije prerađene su u Engleskoj i Francuskoj, pa onda izvezene u Ameriku, dok su šljive bez prerade otpremene preko Hamburga i Trsta. Na ovaj Ozerovićevo pleoaje reagovao je sa ironičnom žaokom Pašić, podsećajući poslanike kako je Ozerović sličnom uverenošću u Skupštini prvog saziva branio ugovor sa Bontuom, »pa vidimo kako je ispaao«. ¹³³ Alarmantna vest o bankrotstvu Bontuove »Generalne unije« sa kojom je bila ugovorena gradnja srpskih železnica, i kojoj je prema ugovoru unapred poverena pozamašna suma u novcu i obveznicama, već je obišla Srbiju i preувелиčano senzacionalističkim otkrićima opozicije delovala poput razornog eksploziva.

Debata u vezi sa budžetom zaoštrena je napadima opozicije na vladu zbog neovlašćenog prekoračenja budžetskih izdataka u protekloj godini za 25.888 dinara na putovanja po nalogu Ministarstva Inostranih dela »u razne misije«. Pravedanja razgranatijim poslovima koji su uslovljeni novosklopljenim međudržavnim ugovorima nisu uvažena. Opozicioni poslanici su insistirali na činjenici »da je budžet zakon« i da se ni pod kakvim izgovorom, ni za kakvu namenu ne sme »više utrošiti« nego što je utvrđeno sumom koju je Skupština usvojila prilikom izglasavanja pojedinih budžetskih stavki. U svojstvu člana skupštinskog Finansijskog odbora, Ozerović je dokazivao tezu da je budžet u stvari samo »državni predračun za nastupajuću računsku godinu«. Prema tom tumačenju: »U samoj reči *predračun* već je dovoljno kazano« da bi se uvidelo kako gledišta opozicije o budžetu nisu ispravna. Kod *predračuna* pretpostavlja »se mogućnost« utroška u manjoj ili većoj sumi nego što će se računom ispostaviti. A kad se zna, rekao je Ozerović, da je Srbija na dva oslobodilačka rata 1876—1877. utrošila »400—500 miliona dinara«, onda se zamjerka za utrošak od 25.000 dinara na ubiranje mirnodopskih plodova ratnih izdataka sredstvima diplomatije mora smatrati za nepojmljivu.

Ozerovićevo argumentacija je bila ubedljiva. Ona je neophodnost *prekoračenja* budžetskih izdataka predočila »zaboravnim« poslanicima još i dopunskim troškovima oko obaveza vezanih za »kapitulacije« pre sticanja državne nezavisnosti prema odredbama Berlinskog kongresa. ¹³⁴ Reagovanja sa svih strana argumentima odobravanja naprednjačkih poslanika sa skupštinske desnice i centra, rečima pobijanja Ozerovićevoih argumenata sa liberalskog skupštinskog centra i radikalske levice, pokazala su kako Ozerovićevo izlaganje nalaze odjek u skupštinskoj sali. Zanimljivo je ovde izneti da je ta sala bila prva prava skupštinska jer se nalazila u tek dovršenoj, prvoj namenski izgrađenoj zgradi Narodne skupštine kod Voznesenske crkve. Ranije je Skupština u Beogradu zasedala u raznim zgradama, Crvenog krsta, Velike škole i drugima.

Predlog zakona o izmenama i dopunama u zakonu o ustrojstvu opština i opštinskih vlasti od 24. marta 1866. i njegovim izmenama i dopunama od 8. marta 1875. i 14. jula 1878. godine naišao je prema očekivanjima na veći otpor radikala od uobičajenog radikalskog opozicionarstva svakom *naprednjačkom* zakonu. Samouprava je bila i ostala u žiži interesovanja Radikalne stranke. Izvestilac je bio Ozerović. Pra-

¹³³ Isto, 476—585.

¹³⁴ Isto, 666—668.

vu buru radikalskog negodovanja izazvala je izmena odredbe o obaveznoj gradnji opštinske kuće kojom je određeno da svaka opština mora »u roku od 5 godina podići opštinsku kuću . . . po planu i pravilima koje će propisati ministar unutrašnjih dela« ukoliko postojeće zgrade nisu više podesne za opštinsku upravu. Glasnogovornici radikalске opozicije su protestovali navodeći kako se time »potire opštinska samouprava«, kako se na taj način degradiraju opštiniari kao da »nisu dozreli da naprave sebi kuću . . . kakva im treba« za poslove administrativne i sudske opštinske uprave. Radikalски tribun Ljuba Didić je vikao da naprednjačka skupština hoće tom odredbom da pokaže kako su seljaci nesposobni »da upravljaju svojom zgradom«, pa im se mora osporiti »pravo da sami prave sebi zgrade«. ¹³⁵

Ozerović je u ime skupštinskog odbora i u svoje ime mirno uzvratilo: »Lična bistroća ne može da zameni nikad stručno znanje . . . Onaj koji ima pravo da vodi računa o sanitetskim« i drugim opštinskim odnosima, taj ima i dužnost da pazi na to da budu očuvana sva higijenska pravila pri »građenju svih zgrada, a i da opštine kad prave trošak da ga ne prave uzalud«. ¹³⁶ U vezi sa odredbom o slobodnom nastanjivanju žitelja ukoliko im to pravo nije uskraćeno zakonom ili nekom policijskom odlukom, Ozerovićevo mišljenje bilo je više kritički intonirano, čime je opet dokazao i svoju nepristrasnost pri ocenjivanju vladinih akata, a ne samo pristrasnost kako su mu prebacivali protivnici. Tražio je da se ta odredba izmeni nekom preciznijom formulacijom zakonske osnove prava nastanjivanja kako bi se izbegla mogućnost da »policijska vlast po slobodnoj volji« zabrani »da se neko negde nastani«. ¹³⁷

Karakteristični populizam radikalске opozicije ispoljio se pri kritici odredbe kojom se utvrđuje da »o predmetu koji je već jedanput na [opštinskom] zboru rešen ne može se više sazivati zbor [za izmenu rešenja] dok to ne zatraži ravan ili veći broj« glasača »od onoga koji je već jedanput isti predmet rešio«. Povodeći se za trenutnim raspoloženjima onih kojima *podilaze*, radikali su se zapravo zalagali za proceduru kojom se, hteli to ili ne, destabilizuje poredak u društvu (kako su to u naše vreme činili protagonisti našeg famoznog samoupravljanja). Suprotstavljajući se radikalima, Ozerović je naglasio kako se tom odredbom »upravo preseca put svakojakim« ujdurmama. Naveo je primer iz jedne beogradske opštine gde je sporni »predmet [bio ispravno] rešen od [opštinskog zbora], a posle 5—6 dana«, nezadovoljni bez valjanog razloga »podnesu opet predlog da se ta stvar ponovo reši, a tako bi moglo biti neprestano«. U stabilnom poretku, i dalje po Ozeroviću: »Kad je jedanput jedna stvar rešena, onda se ne može dopustiti da se svakim danom ponavlja nov zbor i time da se proizvodi nered, nezadovoljstvo pa i nešto gore.« ¹³⁸ Kao u našem slučaju, mogao bi neko dodati, imajući u vidu naše iskustvo

Odredba o izboru opštinskih *časnika* je takođe naišla na populističku kritiku radikalskih glasnogovornika. Naime, po njoj su okružni sudovi u konačnoj instanci po-

¹³⁵ Isto, 836.

¹³⁶ Isto, 861.

¹³⁷ Isto, 895—896.

¹³⁸ Isto, 693, 697, 896.

stali nadležni za presude o osnovanosti ili neosnovanosti žalbi na izbor *glavara* opštine, a ne opštinski zborovi. Pobjivajući argumente populista, Ozerović je ukazao na notornu činjenicu da su »u opštinskim stvarima«, pa prema tome i izborima opštinskih časnika, »merodavni lokalni interesi«. Kad je tako »priznati se mora da je predsednik okružnog suda manje zainteresovan no odbor« ili opštinski zbor »koji se za stvar neposredno interesuje«. A što se tiče nepoverenja naroda u sud: »Kad jedan predsednik okružnog suda može da sudi o imanju i o glavi jednog čoveka onda kako se može bojati da neće biti dovoljno bezpristrasan« kad »sudi o ovakvim upravo reći sitnim stvarima«. Ozerovićeve reči su, kao mnogo puta ranije i kasnije, bile propraćene uzvicima: »Tako je! Vrlo dobro!« razume se iz klupa naprednjačkih poslanika.¹³⁹

Kada su se skupštinske rasprave rasplamsale u vezi sa interpelacijama pretežno opozicionih poslanika, učešće Avrama Ozerovića u debati bilo je zagarantovano, prema ironičnim zapažanjima općenata, ukoliko su u pitanju bila sporna *fakta* iz njegovog *faha*. Nije moglo biti drukčije, razume se, ni prilikom interpelacije radikalnih poslanika na adresu ministra finansija zbog nesprovođenja »zakona o isplaćivanju rekvizicija i kupovine na poček« za potrebe rata 1876—1877, čime se obeštećenje oštećenih odužilo unedogled. Interpelacijom opozicionih skupština tražilo se od ministra »da odgovori zašto određena komisija za pregled« navedenih priznanica ne priznaje kao pravovaljane one »koje nisu sa svim formalnostima snabdevene kad se zna da u ratnom vremenu osobito« u krajevima gde je »ratovanje« bilo u zamahu, to nije sprovedeno po propisima. Pošto je Ozerović bio član prozvanе komisije, njegovo objašnjenje je prihvatila skupštinska većina, potvrđujući ispravnost komisijski proverenih rešenja, razume se uz protivljenje skupštinske manjine. Po Ozeroviću, komisija je radila držeći se *zakona*, i to pod nadzorom Glavne kontrole koja je upozorila da »neće nikakve izdatke priznati« za rekvizicije bez »zakonom zahtevane« dokumentacije. Ipak, uvažavajući opravdanost brojnih žalbi, Ozerović je iskoristio priliku za novi predlog u duhu pravednosti: »Da ministar finansija traži naknadno odobrenje od Narodne Skupštine« za postupak kojim će se omogućiti isplata »rekvizicije i bez prizrenja na formalne nedostatke«.¹⁴⁰

Raspravu koja se ubrajala u najdužu i najiscrpniju na ovoj skupštinskoj sesiji izazvala je britanska »Deklaracija« o novim trgovinskim povlasticama Britanije prema dopunski dodatnim klauzulama trgovinskog ugovora između Velike Britanije i Srbije, od 4. jula 1881. godine. Po toj dopunskoj, dodatnoj »Deklaraciji«, trošarinske takse, odnosno tarife za uvezene »britanske espape« nisu više mogle biti tako visoke da »englesku trgovinu« dovedu »u manje povoljan položaj prema onome u kome se nahode podanici najpovlašćenijeg naroda, razumevajući tu Austro-Ugarsku.« Lider radikala Nikola Pašić je bez dvoumljenja *konstatovao* kako se tom »Deklaracijom« priznaje da je ugovor sa Austro-Ugarskom »mnogo nepovoljniji i štetniji za Srbiju nego onaj koji je ranije zaključen sa Engleskom«, što su naprednjaci svojevremeno negirali u raspravi sa radikalima i liberalima opozicije. Ako svi trgo-

¹³⁹ Isto, 1143—1144.

¹⁴⁰ Isto, 911—913.

vinski ugovori poput ugovora sa Velikom Britanijom budu sastavljani i dopunjavani odrednicama ugovornih obaveza Srbije prema Austro-Ugarskoj, onda će naprednjačka vlada »uopšte sve povlastice i koristice« Srbije »dotle dovesti da će ih žrtvovati stranim državama« — zaključio je Pašić i pozivao poslanike da glasaju protiv »dodatne Deklaracije« u novom aneksu trgovinskog ugovora sa Velikom Britanijom.¹⁴¹

Opravdanost Pašićevih konstatacija i upozorenja je autoritativno opovrgao predsednik vlade i ministar inostranih dela Milan Piroćanac tvrdeći da dodatna britanska »Deklaracija« nije »posledica ugovora Srbije sa Austro-Ugarskom«. Ona se zasniva na novim carinskim i trošarinskim tarifama u uveznoj i izveznoj trgovini sa povlasticama podjednako povlašćenih zemalja. U dokumentovanom opovrgavanju Pašićevih i drugih radikalskih navoda prednjačio je Ozerović. To se potvrđuje u izuzetnim štampanjem integralnog teksta Ozerovićevog poduzetog izlaganja u Skupštini na 4 stupca *udarnog članka* glasila Napredne stranke *Videla*.¹⁴²

Ozerović se sebi svojstvenom konciznošću zadržao temeljitim i ubedljivim dokaznim postupkom na razrešenje osnovne nedoumice koja se nametala pitanjem »da li je« sporna »naknadna Deklaracija povoljna za Srbiju ili nije?« Drukčiji prilaz pitanju »Deklaracije«, analizom svih relevantnih činilaca bez obzira na njihov pojedinačni značaj, po Ozerovićevim rečima bi suviše »iskomplicirao« problem »a da bi se moglo ovako na brzu ruku i prostim tvrđenjem nekim prečistiti« nedoumice isforsirane manevrima jedne populističke opozicije. Stoga je za Ozerovića bilo važno da Skupština sazna kako je argument za dopunsku »Deklaraciju« kojom su Englezi naknadno tražili povoljnije ugovorne ustupke, Englezima dao sam ugovor kojim nije predviđena, a prema tome ni utvrđena stavka na kojoj će predstavnici Velike Britanije zasnivati svoje novopostavljene zahteve. (Mi bismo mogli dodati: *balkanski javašluk* koji će do naših dana i posle naših dana skupo stajati revizijom mnogih na brzinu sročениh ugovora koje su potpisali nedovoljno stručni i nedovoljno odgovorni predstavnici države.) Stavka koja u ugovoru iz 1881. nije ni pomenuta odnosila se na *trošarinu*. »Prilikom zaključivanja i pretresanja ugovora na Niškoj skupštini, dakle, *zaboravljeno je* da se pravo naplaćivanja trošarine [i na robu uvezenu iz Engleske] obezbedi« — rekao je Ozerović. Upućujući neupućene poslanike u nejednaka prava na carinske i trošarinske takse (o čemu poslanici pojma nisu imali, što im dakako nije smetalo da suvereno odlučuju glasanjem i o tim pravima), on je naglasio kako je u Srbiji na izvesne artikle (na primer na pivo), vlast naplaćivala trošarinu bez obzira da li su uvezeni ili proizvedeni u zemlji. »Kod drugih pak artikala koji se ne proizvode u zemlji ili od kojih« Srbija ne naplaćuje »trošarinu« iz raznih razloga, iako se »i u samoj zemlji proizvode« — naplata trošarinskih dažbina ne može se »nazvati *trošarinom* nego se ta taksa *mora smatrati* kao dodatak uveznoj đumručkoj taksi«. Predstavnici Srbije su ovo *moranje* prenebregnuli, što je Englezima posle dobrodošlo u argumentaciji o spornoj »Deklaraciji«.

¹⁴¹ Isto, 1389—1391.

¹⁴² *Videlo*, br. 48 od 14. III 1882.

Prema Ozerovićeve reči: »U srpsko-engleskom ugovoru videli su Englezi navedeni nedostatak«, propust, »pa su kao vrlo praktični ljudi počeli raditi na tome da se tom našom pogreškom koriste. Pa tako nije čudo što su oni« dodatnom »Deklaracijom« postavili zahtev za povećanje profita, zasad samo umanjivanjem 8 posto ugovorene đumručke takse na »pređeni pamuk i vunu« iz Engleske na 5 posto. Oni su mogli tražiti »olakšanje i za neke druge [britanske] artikle« sniženjem đumruka, ali su, po Ozeroviću, od toga odustali imajući u vidu kasnije pogodnosti, kada Srbija bude povezana železnicom do Soluna i zainteresovana za veću trgovinsku razmenu *morem*.

U zaključku Ozerovićevego pleđoajea za prihvatanje »Deklaracije« ističu se cifarski gubici koji bi bili neminovni njenim neprihvatanjem. Naime, Srbija bi u tom slučaju morala odustati od »bespravne« trošarine »na kafu, šećer, rum itd.« koji se uvoze i na koje se naplaćuje trošarina po stopi od 30 i 40 posto. »Šta više — nastavio je Ozerović — moglo bi doći u pitanje još i pravo naplaćivanja regalnih taksa koje« naplaćuje Srbija, »na primer, na so, jer ugovorom takođe nije predviđeno ni to pravo naplaćivanja«. Prema tome, po Ozerovićevoj računici, šteta koja nastaje smanjivanjem carine »na vunena i pamučna pređiva« iz Velike Britanije je mnogo manja od štete koja bi nastala ukidanjem ugovorom predviđene trošarine na mnogobrojne, po tadašnjim standardima uglavnom *luksuzne* artikle, ali i one neophodne svakodnevnne: so, šećer i sl. Tu razliku u šteti je Ozerović izračunao na sumu od nekoliko stotina hiljada dinara i zaključio kako »moramo biti zahvalni« faktorima »diplomacije« i sticaju olakšavajućih okolnosti koji su omogućili da se iz »ove neprilike stvorene nejasnim i nepotpunim engleskim ugovorom — iskobeljamo sasvim jeftino i sasvim za nas povoljno«. ¹⁴³

Kao što se moglo i predvideti, poslanici opozicije nisu se dali impresionirati argumentima Avrama Ozerovića bez obzira na njegovo impresivno baratanje znalački probranom argumentacijom odbrane novonametnutih *nameta* u odnosima Srbije sa jednom velesilom koja je u Srbiji posebno cenjena zbog drukčije zamišljenih odnosa. Baratajući drugačije raspoređenim brojkama, radikalna opozicija na čelu sa Pašićem je istrajala u zaključku da je Ozerovićev »račun falširan«, računicom advokatskog branioca neodbranljivog štetočinskog činoca. Taj zaključak, međutim, mogao se još argumentovnije smatrati advokatski jednostranim ukoliko bi se računalo sa predvidljivim obrtom u položaju radikala sa položaja opozicije na pozicije vlasti. Kao vlastodršci, i oni bi poput naprednjaka tada bili prezadovoljni Ozerovićeveim advokatskim pleđoajeom, a verovatno čak i zadovoljniji s obzirom na to da su u to vreme u svojim poslaničkim redovima imali manje poslanika Ozerovićeveih sposobnosti i znanje.

Najčešća i najbeskompromisnija debata u Skupštini, koja nije oskudevala u žestokim raspravama tolerancijom neobuzdanih poslanika vladajuće stranke i opozicije, pripremala se u dotle nedoživljenoj atmosferi sudbonosnog obračuna povodom *iznenadnog* bankrotstva Bontuove »Generalne unije«. »Prvi glas« o bankrotstvu sti-

¹⁴³ *Stenografske beleške*, 1339—1345.

gao je u Beograd još 19. januara, a dva dana kasnije razglašena je vest o hapšenju samog Bontua. Parvika od posledica u gubicima koje je predskazala opozicija zahvatila je vladu i skupštinsku naprednjačku većinu, uključujući naravno i dvojicu jevrejskih poslanika Ozerovića i Bulija. A radikali u društvu sa liberalima odlučili su da bez odlaganja iskoriste dramatičnu situaciju za diskreditovanje vladajuće stranke i ličnosti na način kojim će biti prisiljeni na *abdikaciju* i polaganje računa pred tribunalom nacije. Već 26. januara upućena je interpelacija opozicionih poslanika vladi sa zahtevom da u dnevni red Skupštine u određenom roku uvrsti raspravu o sudbini kobnog ugovora i odgovori na taksativno navedena pitanja o šteti i štetnim posledicama koje će pretrpeti Srbija usled bankrotstva koncerna kojoj je lakomisleno poverena gradnja prvih srpskih železnica, a sa gradnjom i obveznice na prazno. Razume se da vlada nije prihvatila ultimativan zahtev za pretresanje nastale situacije u zahtevanom roku. Knez Milan je u dogovoru sa vladom odlučio da proglašenjem kraljevine odvrati pažnju naroda od izvora nezadovoljstva. Očekivani efekat nije izostao. Buntovno raspoloženje masa, dejstvom alarma ratnih saopštenja opozicije, preobraćeno je *čarobnom* skretnicom veštaka u masovnu euforiju na glas iznenadnog, stotinama godina beznađežno očekivanog vaskrsa kraljevstva proglašenom kraljevine 22. februara 1882. godine.

Euforija je kratko trajala. Neizvesnost potencirana učestalim alarmima radikala i liberala, sve više je uznemiravala duhove. U Skupštini udruženi opozicionari su 3. marta ultimativno zatražili od vlade da u roku od 24 sata odgovori na pitanja upućena interpelacijama u vezi sa Bontuovim bankrotstvom. Sutradan 4. marta usledio je vladin odgovor da termin polaganja računa određuje vlada, a ne opozicija. Sledećeg dana je Skupština ostala bez kvoruma; poslanici vladajuće stranke, a među njima Ozerović i Buli, uzalud su čekali na kvorum. Dvojica pristiglih radikala saopštila su prisutnim naprednjacima da njih pedesetsedmorica opozicionara vraćaju svoja poslanička punomoćja u znak protesta zbog vladine odluke da ne prihvati raspravu u traženom roku o slučaju Bontu. Sednice Skupštine morale su biti odložene do 21. maja pošto se prethodno, 15. maja, sprovedu izbori za upražnjena poslanička mesta.

Usluge dvojice jevrejskih *eksperata* iz naprednjačkih poslaničkih redova, Ozerovića i Bulija, nisu bile male u novonastaloj situaciji. Obojica su imala dobre veze, poslovne pa i rođačke, sa finansijskim magnatima koji su mogli spasonosno delovati na rasplet drame izazvane slomom nedovoljno proverenog koncerna na čelu sa jednim hazarderom, kako se ispostavilo da je bio Eužen Bontu. »Generalna unija« je bila povezana sa bečkom »Lender-bankom« čiji su moćnici bili zainteresovani za povoljan ishod stečajnog postupka i posredstvom dvojice predstavnika srpsko-jevrejskog kapitala, kako se onda govorilo, dobronamerno i zlonamerno, u poslovnim krugovima. Čuvena Ročildova kuća je takođe uključena u spasilačku bankarsku ekipu.

Na predlog ministra finansija Čedomilja Mijatovića, Ministarski savet je na sednici od 1. maja 1882. potvrdio rešenje da Avram Ozerović u specijalnoj misiji otputuje u Beč »da pokuša plasirati rest od lutrijskih obveznica i dobiti zajam 5%-nu

rentu francusku koju od Generalne unije dobijamo«. Istovremeno je trebalo »da pokuša otvoriti preliminarne pregovore za zajam za isplatu naknada Turcima, kojih su zemlje prešle u sopstvenost« srpskih »državljana«. ¹⁴⁴ Njegov udeo postao je više nego evidentan u rešavanju nagomilanih problema u tada najosetljivijim segmentima države i društva, preokupiranim finansijskim faktorima političkih tenzija.

Političke tenzije zaoštrene do krajnjih granica, radikalska opozicija je maksimalno iskoristila. Na dopunskim izborima 15. maja 1882, na mesto poslanika koji su demonstrativno napustili Skupštinu 5. marta, ponovo su sem nekoliko izuzetaka izabrani isti opozicionari. Oni su ponovnim izostankom sa skupštinskih sednica omogućili rad Skupštine u kojoj su se na dan njenog ponovnog otvaranja 21. maja okupili samo poslanici iz Napredne stranke. Kad ih je na drugi put ponovljenim izborima 31. maja opet izabrao narod koji se zainatio da istraje na strani nesalomljive radikalne opozicije, vladi nije *ostalo drugo* nego da *ujdurmaški* proglasi za poslanike njihove suparnike iz redova naprednjačkih poslaničkih kandidata, makar dobili na izborima samo dva glasa. Tako je napokon u Skupštini izdejstvovan kvorum pomoću *dvoglasaca*, kako je narod sebi svojstvenim sarkazmom nazvao ove neizabrane *izborne* poslanike, a po njima i samu Skupštinu *dvoglasačkom*, zapravo farsom *dvoglasača*.

U *dvoglasačkoj* Skupštini se i za Ozerovića moglo reći da mu je odsustvom stranačke opozicije olakšan posao stručnjaka, doprinos stručne, po jednostranoj proceni protivnika, advokatske odbrane naprednjačkih zakona, zakonskih uredaba, mera i protivmera. Doduše, prvenstveno jedino u domenima trgovine i finansija. U raspravama o zakonskim propisima koji su se odnosili na politiku, a kojima su regulisani odnosi na političkim poprištima, on i dalje nije učestvovao. Bilo je dovoljno što se bez prekida angažovao svim svojim znanjima i umećima u rešavanju sve komplikovanijih ekonomskih odnosa, sa sve očiglednijim političkim reperkusijama. U odsutnosti najzagriženije i najelokventnije radikalne opozicije, Ozerović nije morao da *redovito* dodatnim argumentima dokazuje u replici na neosnovanost protivargumentata stranačkih oponenta koji su se koristili preuveličanim *datama* ekonomskih nedaća da bi se njima poslužili u političkoj borbi protiv vlasti i prevlasti naprednjaka. Ali rasprave ni u jednostranačkoj Skupštini nisu bile jednostrane, *amlnaške*, kako bi se moglo pretpostaviti po sastavu *dvoglasačkih* poslanika i kako su neobjektivno tvrdili poslanici Radikalne stranke isključeni iz Skupštine Naprednjacima nije bilo svojstveno *jednoumlje*, pa kad su bili nezadovoljni nekom odredbom svoje vlade i svoje stranke, oni su kritičke primedbe iskazivali bez ikakvog ustručavanja. Ponekad u odbrani vladinih ili svojih ličnih stavova, i Ozerović je bio prisiljen da se upusti sa njima u polemičke rasprave, gotovo kao ranije s radikalskim i liberalskim oponentima.

¹⁴⁴ *Zapisnici sednica Ministarskog saveta Srbije 1862—1898*, priredio dr Nikola Škerović, Dražveni arhiv Srbije, Građa, knj. II, Beograd 1952, 403. Ovde u registru ličnih imena pogrešno stoji da je Ozerović tada bio načelnik Ministarstva finansija; bio je poslanik i ostao je trgovac veletrgovine, bankarstva i industrije. Zarad ilustracije vrednosti novca kazujemo još kako je na istoj sednici Ministarskog saveta 1. maja 1882. odlučeno da se Ozeroviću »prizna putni trošak po računu a na ime dijurne po 36 dinara«.

U debati oko *predloga zakona o kontrolisanju čistoće zlata i srebra* 11. juna 1882, kad je deo *dvoglasačke* Skupštine zamerio vladi što ovaj zakon stupa na snagu izuzetno tek »tri meseca posle dana potpisa kraljevog«, ni Ozeroviću nije ostalo drugo nego da uzme reč u odbrani odredbe. Objasnio je da je sprovođenje ove kontrole komplikovano i kako nadležnom ministru treba dati vremena »da iznađe ceo materijal koji mu je potreban za propisivanje pravila i ljudi koji bi razumeli ovu stvar«. Sledstveno tome je zaključio: »Kad smo toliko godina čekali i moglo je biti bez toga zakona« možemo još malo čekati, te da »ministar imadne vremena da stvar sredi kako treba i valja«. ¹⁴⁵

Četiri dana kasnije, 15. juna, Ozerović je kao izvestilac skupštinskog odbora obrazložio predlog zakona za izmenu *zakona o krčmarini* koji je izglasan tek godinu dana ranije. Vlada je bila primorana da izmeni zakon u izvesnim odredbama protiv kojih »se digla prevelika larva u zemlji«. Na osnovu tih odredaba, neki opštinski odbori su određivali »krčmarima i mehandžijama tako velike takse, koje kad bi se htele naplatiti moralo bi im se svo imanje prodati pa opet sva taksa da se ne naplati«. Osim toga, krčmar i mehandžije bune se što zakonom iz 1881. nije bilo određeno da i trgovci pićem plaćaju dažbine. Sa druge strane morala se doneti odredba da se »na pića koja se toče na crkvenim saborima i zavetinama« neće ubuduće »naplaćivati krčmarina« kako bi se narod bar u tim prilikama zadovoljio jeftinijom cenom alkoholnih pića. Suprotno od toga, ponovno insistiranje na povećanje *krčmarine* na pivo kao na gospodsko piće bilo je samo delimično prihvaćeno. Po Ozeroviću, Odbor se ne može saglasiti s predlogom na još veće povećanje takse na pivo, i to prema nekim zahtevima čak do 18 dinara. Taksa povećana od 10 na 12 dinara po hektolitru, ponavljao je Ozerović »veća je no igde na svetu«. Izneo je podatak da je fabrikant piva Vajfert plaćao po ranijem zakonu »5.626 dinara, a po novom trebalo bi da plati 17.000 dinara«. ¹⁴⁶

Napokon, 17. juna se na dnevnom redu nalazio *izveštaj železničkog* skupštinskog odbora o finansijskim posledicama bankrotstva Bontuove »Generalne unije« i o ugovoru sa novim koncernom o gradnji železnica, zbog čijeg odlaganja je opozicija napustila Skupštinu. Ozerović nije bio član ovog odbora. U debati je, međutim, energično i znalački branio zaključke meritornog odborovog izveštaja da će se Srbija iz *udes*a sa Bontuovom »Generalnom unijom« izvući »bez štete« i da je ugovorom s novim francuskim koncernom zagarantovana izgradnja železnica bez dodatnih troškova na račun Srbije. Kao stručnjak u tim pitanjima uveravao je poslanike da su pouzdani podaci koji potvrđuju »da ćemo iz mase [bankrotiranog koncerna] dobiti bar 55% ako ne i 77½% od uloženi 12,789.256 dinara u obligacijama, a ostatak će namiriti nov koncern, imajući u vidu rentabilnost ugovorene gradnje i eksploatacije železnica« na predviđenim relacijama. »Prema tome ne može se taj [odborski] izveštaj olako pobijati i olako uzimati«, zaključio je Ozerović obračunajući se poslanicima koji su sumnjali u verodostojnost tvrdnje da će se sve dobro završiti. Dodao je i neke pojedinosti do kojih je sam došao, a koje još ubedljivije potvrđuju da je »aranžmanom« sa novim koncernom, koji je uz podršku zain-

¹⁴⁵ *Stenografske beleške*, 1524.

¹⁴⁶ *Isto*, 1910, 1629, 1637, 1635—1664.

teresovanih banaka »konstituisan« zarad »građenja srpske železnice«, Srbija pod najpovoljnijim uslovima obezbedila gradnju. Obelodanio je i kako je u Beču »na molbu« ministra finansija Čedomilja Mijatovića pomagao poslaniku Filipu Hristiću da se izdejstvuje povraćaj deponovanih lozova i obligacija kod »Lender-banke«. Da bi delovao uverljivije predložio je poslanicima kako *sada* »vlada ima veliku« obavezu da koncentriše pažnju na novi koncern »da pazi i na sve njegove radnje i novčane operacije«. ¹⁴⁷

Kada je došao na red *Projekt zakona o taksama na radnje*, Ozerović je dobio reč u svojstvu izvestioca. Odmah na početku svojih izlaganja izvestio je poslanike da je finansijski odbor Skupštine »u mnogom izmenio i dopunio« predlog koji je podnela vlada, a »kojim se zamenjuje« Zakon o taksama na dućane od 22. jula 1881. Taj zakon, kao i zakon o krčmarini, izazvao je veliko nezadovoljstvo jer je neke radnje preopteratio, u zavisnosti od robe u njima, a neke oslobodio dažbina iz nedovoljno opravdanih razloga. Ali već u Skupštini je i novi zakon sa predloženim izmenama podvrgnut kritičkim primedbama ne *aminaški* nastrojenih naprednjačkih poslanika. Ozerovićeve veština se ispoljila u elastičnoj odbrani kritikovanih odredaba, pristajući na izvesne korekcije kojima su otklonjene nedoumice u tumačenjima. Tako je traženo da se precizira kako se oporezuju radnje koje ne rade, ili koje se trude, radi zarade. Naime, kritičari su navodili: »Ima radova koji se ne rade za zarade. Kao što je intelektualni rad — pisanje članaka itd.« Na te radnje, odnosno radove, ispravno je da se ne plaćaju dažbine. ¹⁴⁸

Zanimljivo je za ovde obrađenu temu kako su *Izmene i dopune u kaznenom zakoniku* izazvale prilično žučnu debatu u vezi sa kažnjavanjem ili nekažnjavanjem jevrejskih vlasnika radnji koje rade u pravoslavne praznične dane, a u toj debati nije uzeo reč Ozerović. Verovatno zato što su nedoumice i bez njegove intervencije otklonjene u duhu tolerantnosti (a možda on nije ni prisustvovao sednici na kojoj je vođena ova debata). U odredbi o kojoj je reč se zapravo ne pominju Jevreji, jevrejske radnje. Na njih ukazuju poslanici koji su protiv dopune kojom se određuje da »u nedeljne i druge [pravoslavne] praznične dane« sve radnje moraju biti zatvorene samo »za vreme službe Božije«. Oni su tražili da ostane u zakonu kako je i ranije bilo: da kazni podleže svak čiji se »dućan otvoren drži u nedeljne i druge praznične dane koji su u kalendaru crvenim slovom označeni«. Primetili su da navedenom izmenom, odnosno dopunom hoće da se ispuni želja »Jevrejima na štetu naše« pravoslavne »vere«. Po njima, Jevreji kao građani pravoslavne Srbije, poput svih drugih srpskih građana, moraju da poštuju sve zakone u Srbiji, prema tome i zakone koji se zasnivaju na pravoslavlju.

Duh slobodoumlja, kojim su tada na vlasti u sferama nacionalnih i konfesionalnih odnosa prednjačili naprednjaci, pretegao je, međutim, u ovoj debati u tolikoj meri da su se jedan za drugim javljali za reč oni koji su bili za to da se ova dopuna bezuslovno izglasa. Jedan od njih je rekao da u Srbiji ima ljudi »kojima mi ne možemo [ne trebamo] naređivati zakonom da praznuju i veruju ono što mi praznujemo.

¹⁴⁷ Isto, 1700—1703.

¹⁴⁸ Isto, 1714—1734.

Za vreme službe [u crkvi] zabranjeno je svima i svakome [da radi], a posle službe neka radi ko hoće, a ko neće niko ga na to ne tera«. Drugi, i to *bogoslov*, rekao je: »Naterati koga da nešto radi ili ne radi pa ga zato kazniti to nije ni po Hristovoj nauci ni po savesti. Iz tih razloga ja sam [u skupštinskom odboru] bio za ovaj predlog koji je vrlo dobar.« Jedan od najboljih besednika u Skupštini, sveštenik Nikola Krupežević, bivši radikal-socijalist i radikal, predočio je skupštinarima kako je pravoslavna vera iskonski čovečanska. Jer »prava vera Hristova bila je čistija za prva dva, tri veka dok je imperatori nisu primili, dok vlasnici nisu postali vlasnici, dok vera nije sela za ministarske stolice«. . . I pop Marko Bogdanović se izjasnio u tom smislu kazujući kako je »Mojsije, kad je na gori Sinajskoj primio deset zapovesti Božije« bio svestan toga da »nije u njima bila propisana nikakva kazna za one koji bi protivno radili, no je u njima apelovano na savest da se sedmi dan ne radi no praznuje. Dakle, tamo nije bila nikakva kazna propisana no je bilo ostavljeno da svaki radi po svojoj savesti«. Ministar pravde je u zaključnoj reči naglasio da u Srbiji »ima muslimana i Jevreja«, pa je vlada odlučila »da ih više ne teramo da svetkuju ono što oni ne moraju, a mi kako hoćemo«. Vera se silom održati ne može. »Ima drugih načina za to. Da je to tako dokazali su nam Jevreji. Njih niko neće kazniti ako otvore dućane u vreme svojih praznika, ali oni to ne čine što suviše poštuju svoju veru i ne mare što će naši ljudi pazariti kad oni svetkuju.« Zakonska odredba je velikom većinom glasova izglasana onako kako je predložila vlada. Pre nego što se budu izjašnjavali glasanjem, izvestilac skupštinskog odbora je rekao poslanicima: »Ne znam s kakvim pravom možemo« izdejsstvovati »da neko praznuje ono što ne praznuje i ne veruje«. ¹⁴⁹

Osamnaest meseci ranije, četiri dana nakon što su naprednjaci preuzeli vlast, jevrejski trgovci sa Dorćola su 23. oktobra 1880. podneli predstavku vlastima da im se dozvoli da drže radnje otvorene i u dane pravoslavnih praznika. Naveli su kako primorani da poput ostalih srpskih građana pravoslavne hrišćanske vere na »svim velikim praznicima i nedeljom« drže svoje »dućane, magacine i radionice zatvorene«, njima ostaje u jednoj godini svega »140 radnih dana, ne uzimajući tu u obzir i druge nepredviđene slučajeve«. Naglasili su doslovno: »Prema tome, program rada nam je vrlo kratak, više vremena provodimo u besposličanju i neradu a mnogo manje upotrebljujemo na koristan rad.« Sa tako drastično smanjenim radnim potencijalom, istakli su dalje ovi jevrejski trgovci u svojoj žalbenoj i molbenoj predstavi, mi »kao dobri građani« Srbije ne možemo »odgovoriti podjednako svima dužnostima što imamo kako prema državi tako prema opštini i porodicama našim«. Još se dodaje kako u toj nepravičnoj doslednosti strče nerazumne nedoslednosti pošto su na istim prazničnim danima »i u samom Beogradu zatvoreni samo dućani, magacini i radionice, a kafane, duvandžinice, berbernice, bakalnice i dr. u isto vreme tako reći širom otvorene«. Tek inaugurisana vlada naprednjaka nije, naravno, tada mogla drukčije nego da odbije ovu predstavku uz obrazloženje da se zabrana zasniva na zakonu, a zakona se svi podjednako moraju pridržavati. ¹⁵⁰

¹⁴⁹ Isto, 1802, 1807—1813.

¹⁵⁰ AS, MUD-P, f. XVI, br. 86/1880. Predstavku su potpisala trinaestorica: Leon A. Medina, Isak Mevorah, Avram D. Levi, Jakov Baruh, Avram Mešulam, sledi nečitko ime, pa Josef Alodem, Sabitaj G. Koen (kožar), Markus S. Alkalaj, Jovan S. Melamed, Eljah Albahari, Isak Finci i Solomon Alkalaj.

Međustranački odnosi koji se reflektuju i na komunikacije među pripadnicima različitih naroda, posebno Srba i Jevreja, zaoštavaju se 1882. zapravo do krajnjih granica u ovoj deceniji. Već sledeće, 1883. godine, te odnose više neće karakterisati verbalni dueli zavadenih stranaka na platformi parlamentarne borbe, nego oružana pobuna masa i krvava represija vlasti. Zato u 1882. godini, u kojoj se nagoveštava rasplet sredstvima nasilja, krajnje zaoštreni odnosi u srpskom društvu određuju i krajnje izdiferencirane odnose prema jevrejskim žiteljima u Srbiji. S jedne strane, ta polarizacija dolazi do punog izražaja u projevrejskim stavovima vladajuće Napredne stranke, čiji se jevrejski predstavnici u Skupštini, kako smo već predočili, ranije nezamislivi u predstavničkom telu naroda Srbije, afirmišu u javnosti domaćima najvećih doprinosa. A sa druge strane, opozicione stranke tetovišu te iste Jevreje žigom *zlotvora* da bi tim žigom kompromitovali i njihove pokrovitelje, vladajuće naprednjake.

Ta polarizacija u odnosima prema malobrojnem, ali *strčecem* jevrejskom stanovništvu ogleđa se ne samo u skupštinskim raspravama u Skupštini nego i u javnim glasilima. U njima čak mnogo izrazitije. Na projevrejskoj strani uzimamo za primer pisanje glasila Napredne stranke na vlasti *Videla* povodom pozorišne predstave *Debora*. U tom prikazu stoji: »Jevrejski je narod u isto doba star i mlad. U crtama njegovog lika obrasla je mahovina starodrevnosti, a ipak ove su crte sveže, bujne, mladalačke kao da je to golobrado momče.« Dalje: znajući kakvim je progonima bio i biva proganjan, znamo takođe »da u borbi života pobeđuje samo onaj koji može najvećma da se prilagodi zahtevima sudbenog toka povesnice« i zato »morali bi se diviti velikom providenju koje jevrejski narod prati«. U prikazu same pozorišne predstave ističe se još dodatno: »U Debori, jevrejskom siročetu, odgojenoj u večitom progonstvu i na sudaru predrasudnih mržnji prostoga puka, je više oličena sudbina jevrejskog naroda nego što je u njoj predstavljen jedan narodni ženski tip.«¹⁵¹

Nešto ranije, isti naprednjački list uoči *predstave* »Jevrejske pevačke družine« u staroj sinagogi obasipa ovo društvo pohvalama koje impresioniraju srpsku javnost. Doslovno se ističe kako je: »Ova družina učinila čudo od uspeha za malo više od jedne godine, izučivši za tako kratko vreme sve stare i nove srpske i slavenske pesme koje se u srpskim i hrvatskim pevačkim družinama pevaju, obogativši još svoj repertoar sa više nemačkih pesama u srpskom prevodu, i sa nekoliko originalnih španskih pesama modernih španskih kompozitora.« Stoga se pozivaju »prijatelji muzike« neka *pohitaju* da čuju »i modernu jevrejsku liturgiju koja ni najmanje ne zaostaje iza liturgije« najčuvanijih »suvremenih crkvenih kompozitora.«¹⁵²

U osamdesetim godinama XIX veka preovladali su u svim ekonomski zaostalim evropskim zemljama masovni radikalski pokreti, obeležjima populističkih radikal-

¹⁵¹ *Videlo*, br. 29 od 16. II 1882.

¹⁵² *Videlo*, br. 153 od 25. XII 1881. Ovo jevrejsko, po kasnijem imenu srpsko-jevrejsko društvo osnovano je 1879; prema nekim jevrejskim istraživanjima u svetu bio je to prvi i najstariji jevrejski hor u Evropi (*Politika* od 17. XI 1990). U navedenoj knjizi Ignjata Štanga, str. 97, pogrešno stoji da je hor osnovan 1834. godine.

skih stranaka sitne buržoazije, umesto stranačkih organizacija liberalnog buržoaskog smera prethodnih sedamdesetih godina. Negativne posledice tog *trenda* u razvoju političkih ideja, u najvećoj mogućoj meri osetili su Jevreji, posebno u zemljama u kojima ih je bilo po nekoliko desetina, pa i stotina hiljada, u Rusiji, Poljskoj, Rumuniji, Mađarskoj. U tim zemljama je netrpeljivost prema Jevrejima s vremena na vreme prerastala u pogrome. Reagovanja i odrazi tog i takvog antisemitizma u tim zemljama bili su na tlu Srbije različiti, mahom zavisno od stranačke opredeljenosti Srba, a u strankama pretežno od njihovog položaja na vlasti ili u opoziciji. Te 1882. godine, o kojoj je ovde reč, naprednjaci su se isticali osudama pogromaških pohoda protiv Jevreja. Radikali i liberali u opoziciji su te juriše na jevrejska imanja i jevrejske živote pravdali »izazovnim ponašanjem i nečasnim lihvarskim poslovnim manirima Jevreja«.

Vesti o pogromima u Rusiji i Poljskoj propraćeni su u naprednjačkom *Videlu* u jedriom komentaru koji ostaje svojstven i svim ostalim komentarima ove vrste u listu naprednjaka: »Bijenje Jevreja je postalo popularno. Pa evo na Ruse se ugledaše i Poljaci.« Zbog izvesnih alarmantnih glasina zasnovanih na neistinama alarmirana je javnost. Okrivljeni su Jevreji. »I narod gotov na svašta poče da upropašćuje jevrejsku imovinu, obiše im dućane, zađoše i u kuće njihove, bacaše i grabiše sve što im u ruke dođe... U Poljskoj: »Jadnih poljski Jevreji... ne pomaže im ni to što su poljski patrioti, što neće da znaju za Ruse... Konkretno u vezi s gostovanjem slavne Sare Bernar u Rusiji u to vreme: »Ko je hteo da kupi bilet morao je celu noć da prestoni pred kasom da bi ga mogao ujutru dobiti.« Međutim, posle se dešava kad izađe iz pozorišta da bacaju »kamenje na znamenitu Čivutku«. Da bi se pojačao revolt na genocidno pljačkaško buntovništvo mase u raspoloženju rulje, karakteristične za zaostale zemlje, dodaje se da Sara Bernar tako nešto nikad nije doživela i neće doživeti u Americi.¹⁵³

Zvanične *Srpske novine* pod *patronatom* naprednjačke vlade obavestavale su čitaoce o pogromaškim jurišima na Jevreje isto u kontekstu osude i žaljenja. Povodom najnovijih vesti o *gonjenju* Jevreja u Rusiji, sa odobravanjem su npr. notirale kako zapadnoevropske i američke »velike sile« protestuju »kod ruske vlade u korist« jevrejskih žitelja. Tako je srpska javnost saznala da je ambasadoru SAD u Petrogradu bilo naloženo »da se u ime čovečnosti zauzme« za živote Jevreja, ali uz spoznaju da će uslediti odgovor kako je »jevrejsko pitanje čisto unutrašnja stvar ruske carevine i da [druge] sile nemaju prava da se u to mešaju«.¹⁵⁴

U ovim zvaničnim novinama obelodanjuju se sve patriotske manifestacije jevrejskog življa Srbije, s namerom da se argumentovano potkrepi svedočenje o uzajamnosti podrške koje naprednjački režim manifestuje prema Jevrejima i, obratno, Jevreji prema režimu. Tako se u celosti štampa patetičan pozdravni telegram Jevrejske opštine vladaru povodom proglašenja kraljevine. Tu stoji kako Beogradska »crkveno-školska opština koja je uvek sa usklikom najveće radosti predusretala Slavu

¹⁵³ *Videlo*, br. 7 od 13. I 1882.

¹⁵⁴ *Srpske novine*, br. 90 od 23. IV 1882.

I sudbonosne tekovine Doma Obrenovića i vavek njihovim saučešćem disala prema radosti i nevolji ove zemlje, hita da Vam danas preko nas dade izraza svoje goleme sreće i radosti za uspostavljanje srpskog Kralja i srpske Kraljevine. Gospodaru, naša je radost u toliko veća što u ovom događaju vidimo redak pojav u povesnici svetskoj... da se u uspostavljenoj Kraljevini kruniše sin, i to najdičniji sin iste zemlje i istog naroda...¹⁵⁵

U istom duhu uzajamnosti objavljuje se upadljivom pažnjom učešće »Jevrejskog pevačkog društva« pod dirigentskom palicom horovođe Moše Ozerovića na svetkovini proslave tridesetogodišnjice »Beogradskog srpskog pevačkog društva« u Narodnom pozorištu pod pokroviteljstvom prestolonaslednika Aleksandra, uz prisustvo kralja, kraljice i kraljevića.¹⁵⁶

Nasuprot takvim projevrejskim naprednjačkim napisima o dostignućima Jevreja u Srbiji i njihovim stradanjima u drugim zemljama, u listovima liberalske i radikalske opozicije, povremeno, ciklički *ređali su se* antijevrejski napisi, najviše čak povodom njihovog, po ovim listovima, ne bezrazložnog stradanja. U tome su 1882. prednjačili liberali. Izgubivši vladarevu naklonost za duže vreme nego što su pretpostavljali, a samim tim i dugoročniju podršku i poverenje većeg dela buržoazije, liberalima nije *ostalo drugo* nego da dalje osloncem na varošku sitnoburžoaziju, male palanačke trgovce i zanatlije, zastrašene sve većom konkurencijom u neizvesnom procesu raslojavanja, nastoje *prisiliti* vladara ukoliko nikako ne uspeju da ga privole na *ustupke* kojima bi ih vratilo na položaje vlasti, u poziciji vladajuće stranke. Na neseljačke mase su mogli da računaju sve manje; njih su trajnim dejstvima dugoročno pridobili radikali. A budući da se dejstvom antisemitizma više uzbuđuju malograđani nego seljaci, Liberalna stranka je sada u položaju vanparlamentarne opozicije logično koristila u najvećoj mogućoj meri, u ovoj situaciji većoj nego Radikalna stranka, antisemitska sredstva političke borbe za vlast. Stoga u poredenju s radikalskom *Samoupravom*, *liberalska Srpska nezavisnost* se u tom razdoblju isticala većim brojem antisemitskih napisa.

Dok je naprednjačko *Videlo* uzbuđljivo pisalo o tragediji Jevreja i jevrejstva povodom pogromaških pohoda na jevrejske žitelje u Rusiji, u *Srpskoj nezavisnosti* je *konstatovano* kako su se u Rusiji »desili nemiri kojima su Jevreji povoda dali«. U logičnom sledu: »Njihov spekulativni [špekulantski] duh, njihovo kajišarsko načelo došlo je prosto u sukob sa interesima ruskog seljačkog staleža, koji je svakog dana sve više osećao 'blagodet' jevrejskih mehandžija i trgovaca, te je po prirodi samih stvari morao da traži pomoć... Međutim, priliku koriste »tajni i javni agenti« neprijatelja Rusije da »ruskoj vladi stvore nepriliku« zbog navodne podrške progoniteljima Jevreja. A u stvari: »Ako je do prekora i prebacivanja, pre bi se moglo zameriti ruskim vlastima što su trpeli takvu jevrejsku spekulativnu [špekulantsku] radnju u pojedinim krajevima države« — zaključuje ovaj *antisemitski list* liberals-

¹⁵⁵ *Srpske novine*, br. 62 od 18. III 1882; telegram su u ime Sefardske jevrejske opštine potpisali Samuel Hajim, Josif Alkalaj, Ruben K. Levi, Moša S. Demajo, Avram Mošić, Aron M. Levi, Hajim D. Azrisom, Moša Mevurah, Johanak Melamed Moša, R. Farkl, Avram Ozerović, Edija Bull, David Bull, Am Nahman, Hajim B. Josić.

¹⁵⁶ *Srpske novine*, br. 108 od 16. V 1882.

kih opozicionara; da li iz cinizma, ubeđenja ili predubeđenja, prepušta se čitaocima da *presude*.¹⁵⁷

Povodom pogromaških juriša na jevrejske radnje, domove i živote u Mađarskoj, koji su započeli u Požunu (nekadašnja prestonica Mađarske, sada Bratislava, Slovačka), a potom zahvatila nebrojene gradove i sela priličnog dela Mađarske u tadašnjim granicama, *Srpska nezavisnost* je opet na sebi svojstven način uvodnim *udarnim* članom objasnila razmere i motive ovog nasilničkog pokreta, pa čak i njegove moguće reperkusije na tlu Srbije. U tom članku piše: ... »dok je razjarena svetina obijala dućane, lomila nameštaje, razbijala prozore, posuđe, robila tekovinu, derala ruho, cepala perine« — sve još nije bilo kako će tek da bude. Sledi prvo, žaoka na račun naprednjaka, jer je ministar Jekelfaluši, »prijatelj i nagrađenik naše naprednjačke vlade«, uzalud pokušao u ulozi »komesara« da povrati red. Međutim, pokret protiv Jevreja se nezadrživo širio. Po *Srpskoj nezavisnosti*, prirodno zato što je Jevreja bilo »po celoj Ugarskoj [Mađarskoj], skoro u svakom seocetu, i svugde je narod na njih ogorčen«. Sledio je još detaljniji opis zbivanja od onih u Požunu, na prostoru jednog manje poznatog mesta: »Svi su tamošnji Čivuti do gole kože opljačkani. Nakit, roba, espap, ruho, sve je postalo žrtvom razjarene svetine. Dućane koje ne mogaše brzo obiti zapališe časkom. No to još ne beše dosta« goričima, te »isprebijaše svoje žrtve do zla boga«. ... Sve to ostaje bez komentara. Naravno, nije se moglo i ne može se očekivati da se iz tog vandalskog čina izvuče zaključak: kako se takvim činom potvrđuje da antisemitizam kao ideologija privlači mase i zato što omogućuje u krajnjoj konzekvenci nekažnjene pljačkaške pohode bez rizika, uz saglasnost moćnika, pa i priznanje patriotskih *velmoža*. Ipak, pitanje se nametalo, a ostalo je bez odgovora i u istoriografiji: kakav je to liberalizam, nasuprot naprednjaštvu, zastupala liberalska *Srpska nezavisnost* u tim godinama opozicionarstva kad ni ovakve pljačkaške pohode nije osuđivala, smatrajući da ih ne treba osuđivati.

Zaključak *Srpske nezavisnosti* je bio instruktivan ovde samo u obaveštenju da se tada računalo i sa mogućnošću da se antisemitski talas proširi i na tlu Srbije. Doduše samo uslovno. Ne zbog povoda koji bi pružili domaći srpski Jevreji, nego iz straha od jevrejskih doseljenika u većem broju iz zemalja u kojima su izloženi masovnim progonima. Stoga *Srpska nezavisnost* koristi priliku da apeluje na državnike velikih sila, koje su odlukom Berlinskog kongresa nametnule Srbiji nesputano nastanjivanje Jevreja i u unutrašnjosti zemlje, da odustanu od insistiranja na doslednom sprovođenju ove odluke. Posebno se apeluje na nemačkog »gvozdenog kancelara« Bismarka, za koga se tu kazuje da je bio najmoćniji zagovornik projevrejske berlinske odluke 1878, ali koji bi sada suočen sa razmahom antijevrejskog pokreta i u Nemačkoj morao uvideti da se slobodnim naseljavanjem u Srbiji, Jevreji i ovde mogu toliko namnožiti da bi posledice mogle nastati slične onima kojima su se pročule navedene zemlje.¹⁵⁸

¹⁵⁷ *Srpska nezavisnost*, br. 65 od 27. IV 1882; uvodni, *udarni* članak.

¹⁵⁸ *Srpska nezavisnost*, br. 136 od 23. IX 1882.

Samo se jednom »liberalna« *Srpska nezavisnost* te godine zgražavala nad zlodjelom počinjenim na Jevrejima, onda kad je »zlodelo počinio« svojevremeno zakleti protivnik liberala dok su bili na vlasti, Jevrem Marković, brat socijalističkog prvaka Svetozara Markovića. U analizi »zločinačkog« karaktera Jevrema, koji je nekoliko godina ranije bio osuđen na smrt i streljan po presudi vanrednog suda u montiranom procesu povodom topolske bune 1876, istaknuto je kao »najgroznije delo koje je Jevrem drugog rata [protiv Turske, u svojstvu komandanta tek oslobođenog Niša] izvršio, bilo je ono mučenje kome je on podvrgao neke bogate Jevreje niške. Nezadovoljan što nije kod njih našao onoliko blaga koliko mu je njegov šaptač niški prišaptavao, on je ove Jevreje u podrum zatvarao i ceričima tukao«. ¹⁵⁹ Članak posvećen opisu karakternih devijacija nekoliko godina ranije streljanog Jevrema, uz analizu antidržavne socijalističke *radnje* njegovog brata Svetozara koji je umro još 1875, napisan je povodom neuspelog atentata 11. oktobra 1882. koji je Jevremova žena Jelena-Ilka Marković izvršila na kralja Milana u pokušaju da se osveti *ubici* neprežaljenog muža. Ali bez obzira na motive, ozlojeđenost tada antisemitski usmeravane *Srpske nezavisnosti* zbog stradanja nevinih Jevreja pokazuje kako uvek postoje slučajevi i prilike koji omogućuju da se jevrejsko pitanje *upotrebi*, a ne samo *zloupotrebi* u politici, političkim raspravama, političkoj borbi, kad se nalazi da je to svrsishodno u određenom momentu za postizanje željenog učinka.

Prolazna, trenutna upotreba stradanja jevrejskih žitelja da bi se kompromitovao određeni politički protivnik i tim argumentom bila je samo epizoda u radnji liberalske *Srpske nezavisnosti* koja je u opoziciji ostala na liniji antisemitizma. Da bi sa te linije delovala efikasnije u napadima na *projevrejski* nastrojenu vladajuću Naprednu stranku, ona je i pomenutu Bontuovu aferu koristila za *otkrivanje* »spregu« Jevreja i Bontua, jevrejskog kapitala i Bontuovog koncerna, a u tom redosledu logično i spregu sa austrijskim, odnosno jevrejsko-austrijskim finansijskim kapitalom. U početku ove kampanje 1881, izazvane ugovorom o gradnji železnica sa sumnjivim Bontuovim francuskim koncernom, a 1882. rasplamsane bankrotstvom od početka sumnjivog koncerna, liberali su ovaj koncern žigosali žigom vatikanske ekspoziture kapitala katoličke crkve. Pošto je zaključeno da to nije dovoljno *otkrivena* je i veza tog kapitala s jevrejskim kapitalom, oba sa karakteristikom istih internacionalnih stremljenja za *svetskom dominacijom*, pravcem »širenja katoličanstva« i neizbežnog jevrejstva! Utvrdilo se tada — naravno bez dokumentacije — i da Bontu nije pravi Francuz nego »pokatoličeni Jevrejin«. Prema *Srpskoj nezavisnosti*, on je kao takav »bio sasvim dorastao« postavljenim zadacima *obe internacionale*. »Jevrejska prepredenost« i *katoličko pritvorstvo* učinili su da »je bio u stanju da se na sve odvaži... A svaki će moći pojmiti da su katoličanstvo i jevrejstvo po imenu razne ali u karakteru i delima sasvim srodne... I jedno i drugo umeju dobro da šišaju runo sa bezazlenih ovaca. Ko u njihove kandže padne taj ostaje go kao prst«. A tek kad se upregne tu i katolička Austrija u sprezi sa jevrejsko-austrijskim kapitalom, ovom prilikom preko »Lender-banke«, onda za *Srpsku nezavisnost*, a samim tim i za sve pristalice Liberalne stranke, sve postaje jasno. ¹⁶⁰ Mi bismo mogli samo dodati: na žalost!

¹⁵⁹ *Srpske nezavisnost*, br. 152 od 31. V 1882.

¹⁶⁰ *Srpske nezavisnost*, br. 16 od 30. I 1882.

Poznatog bečkog novinara Rozena, jevrejskog porekla, koji je u vreme Ristićeve liberalske vlade bio cenjen i plaćen za usluge u službi Srbije, sada je *Srpska nezavisnost* žigosala kao jednog od potkupljenih posrednika u novim transakcijama naprednjačke vlade i novog koncerna za gradnju srpskih železnica posle Bontuovog bankrotstva. Razume se, opet na štetu Srbije, a u korist jevrejsko-austrijskog kapitala. Doslovno: »Poznati Rozen dolazi u Beograd da privoli izvesne krugove za novi ugovor. Lane je taj zloglasni Jevrejlin bio posrednik između Bontua« i predstavnika zainteresovanih naprednjaka.¹⁶¹

Dva meseca kasnije, u vezi s pregovorima sa novim koncernom, *Srpska nezavisnost* je kazivala da kao što su svojevremeno vođeni pregovori sa Bontuovim koncernom »Union Générale« tako se ovog puta sa novim društvom »Comptoire d'Escompte« pregovori »vode u Parizu da bi i ‚Švabe‘ i Jevreji izgledali da su« poput *prvobisveta* Bontua »pravi, čisti Francuzi, koji svoje grdne kapitale hoće da posvete interesima balkanskih naroda i Srbije«. A u stvari: »Kao gladne orlušine pribijaju se ovi novčari i obrazuju društvo i savez za eksploatisanje Srbije, a mi nismo udostojeni ni da nam se kaže u čemu je stvar.«¹⁶² Tako će i novi ugovor biti potpisan u skladu sa onim Bontuovim od 22. januara 1881, kad prisutni »govorahu kao Francuzi i radahu kao Jevreji«.¹⁶³

Radikalska *Samouprava* koja je u napadima na vladajuće naprednjake nadmašila liberalsku *Srpsku nezavisnost* emotivnom buntovnom retorikom bila je suzdržanija od nje brojem antisemitskih napisa o »eksploatatorskoj, korupcionaškoj, špekulantskoj« sprezi naprednjačke vlade i jevrejskog kapitala. To se očitovalo u člancima kojima se ustremila na naprednjake u svakom broju sve žecše, ubitačnije, ali sa antisemitskim rekvizitima u 1882. svega dva-tri puta, iako su se odnosi radikala sa naprednjacima zaoštrili u toj godini do krajnjih mirnodopskih granica. U sledećoj, 1883. godini, sukobi su vrhunili sredstvima oružane borbe u timočkoj buni.

U vezi sa Bontuom i novim ugovorom o gradnji železnica s novim koncernom, u *Samoupravi* je bio upadljiv samo jedan članak koji se protegao u nastavcima, sa antijevrejskom poentom, u jednoj beskrajno dugačkoj rečenici, u stilu onovremenih verbalnih obračuna, gde su izuzetno samo jedanput direktno apostrofirani Jevreji. Tu je srpski narod eksplicitno upozoren na opasnost od prodora austrijskog i jevrejskog kapitala, iako su Jevreji imenovani samo jednom. Oštrica je bila upearena na naprednjačku vladu koja *lzručuje* zemlju i narod inostranim kapitalističkim preduzetnicima. Znalo se i bez navoda da je reč o Jevrejima, jevrejskim *mešetarima* pretežno. Reči su navirale jer su morale delovati mobilizatorski: »Opstanak naroda je u opasnosti, životni interesi ustupaju se strancu, tuđincu koji je od

¹⁶¹ *Srpska nezavisnost*, br. 30 od 20. II 1882.

¹⁶² *Srpska nezavisnost*, br. 66 od 29. IV 1882.

¹⁶³ *Srpska nezavisnost*, br. 74 od 13. V 1882. U vezi sa onim što se radi u Skupštini, povodom Ozerovičevog izbora u Finansijski skupštinski odbor i izbora »Turčina« Jakuba Musafića, komentar ovog lista je glasilo: »Čudo nam je da još g. Elija Bull nije bio bar u kom bilo odboru« (br. 76 od 16. V 1882). U tim danima basomučne kampanje protiv naprednjaka u savezu sa Jevrejima, *Srpska nezavisnost* pod naslovom »Ko ste vi?« identifikuje ih ličnostima koje su sada liberalima najviše mrskli kao bivši opozicionari, renegati, ili kao Jevreji. Tu između ostalih imenuje tribuna Gilšića u »džubetu«, popa Krupeževića u »šeširu« i Ozerovića sa »cvikerima« (br. 82 od 30. V 1882).

pamtiveka zakleti neprijatelj našeg samostalnog života, našeg narodnog razvića; u *opasnosti* je da tekovinu naših dedova i otaca proigramo, da krv našu obesvetimo, da proneverimo zakletvu naših majki da čuvamo zemlju više no sebe; u *opasnosti* je da se naše varoši pretvore u nemačke naseobine, da se trgovci i zanati unište i zamenu strancima, *Jevrejima* [podvukao A. R.], da seljaci izgube zemlje i njive svoje, da izgube livade i lugove, gde su mladost u pesmi i tišini proveli; u *opasnosti* je da postanu tuđi argati, tuđincima izmećari i sejizi, da postanu roblje bez prava, bez slobode, bez imanja, bez stoke, bez zanata, bez svoje industrije; u *opasnosti* je zemlja; u *opasnosti* je Srbija i srpstvo.¹⁶⁴

Razlike nije bilo između radikalske *Samouprave* i liberalske *Srpske nezavisnosti* u identifikovanju neprijateljske Austro-Ugarske dejstvima jevrejskih kapitalista. I prema pisanju *Samouprave*: »Čivuti« tamo »dograbiše kapital, u njihovim je rukama sva austrijska [podrazumeva se i mađarska] štampa, oni su isključivi gospodari industrije i berze, oni nemaju svoju« nacionalnu državu, »te da ih tamo srce vuče«. Za njih je najbolje da Austro-Ugarska »ostane kakva je... Čivuti su jedini, poslednji nosioci austrijske ideje; Austro-Ugarska je danas u istini semitska država... Daskora trpismo od turskih fermana, danas to činimo od bezobraznih članaka bečko-čivutskih novinara«.¹⁶⁵

Neverovatno! Antisemitska Austro-Ugarska *semitska država!*, uzviknuli bi obeleženi ili neupućeni u zamke političke demagogije. Neverovatno utoliko više što se ta *Samouprava* nije odrekla socijalističkih ideala preteča iz vremena Svetozara Markovića i što se čak isticala veličanjem ličnosti i dela Karla Marksa za koga je znala da je jevrejskog porekla. Ali tako je to u politici čiju *nedokučivost* političari koriste, a istoričari transponuju u službi političkih poslenika čiji se *uzvišeni* ciljevi najčešće ne ostvaruju, a kad se ostvare, obmanuti narod ih plaća krvlju, znojem, životom, u svakom slučaju najmanje onim što mu je ostalo od obećanog bogatstva, prosperiteta, blagostanja u miru.

Pogromima u Rusiji, *Samouprava* je posvetila samo jedan veliki članak. Stradanja Jevreja nije umanjila, ali krivicu je pripisala samim Jevrejima kao i *Srpska nezavisnost*. Razlika je bila jedino u objašnjenju geneze krivice. *Po Srpskoj nezavisnosti*, geneza je genetička: Jevreji po svojim urođenim, rasnim i veroispovednim svojstvima deluju razorno i sledstveno izazivaju neželjeno, ali razumljivo osvetničko reagovanje onih koji su žrtve njihovog razornog delovanja. Prema *Samoupravi*: Jevreji po svom zanimanju, *parazitskom* zakidanju, trgovca, mešetara, špekulanta, lihvara, bankara deluju, moraju da deluju kao što deluju, razarajući zdravo tkivo naroda na čiji račun žive i prosperiraju.

Impresivni su opisi uništavanja jevrejskih ognjišta, ali je list radikala očigledno veću pažnju obratio i po dužini i po načinu izlaganja impresivnijem dejstvu opisa »zlodela« koja su prethodila zločinima pogromaša i kojima su zapravo sami Jevreji

¹⁶⁴ *Samouprava*, br. 74 od 13. V 1882.

¹⁶⁵ »Naša susetkinja«, *Samouprava*, br. 97 od 28. VI 1882.

izazvali protivjevrejske pogrome. Nije se krilo da u Rusiji »narod goni i bije Jevreje«, da juriša »na jevrejske mahale«, da ubija »koga god uhvati«. Slikovito se predočilo čitaocima kako: »Kad oluja takve jedne ... gomile protutnji preko neke jevrejske mahale ostaje za njom samo pustoš i razvalina — porušene i popaljene kuće, polomljen nameštaj, sve razgaženo, polupano, potrveno, satareno, razvučeno, kao da je tuđe projurio čopor najsvirepije divlje zveradi.« Ali na umesno pitanje: »Šta je moglo izazvati ovako žalosne događaje? Šta je moglo napraviti od onoga mirnoga, trpeljivoga, dobroćudnoga i gostoljubivoga ruskoga seljaka ovako svirepe, neobuzdane, neumoljive i krvožedne napadače?« sledio je neistinit odgovor. Jer po ovom odgovoru: »Ništa drugo« [podvukao A. R.] nije izazvalo i nije moglo izazvati ovaj vandalizam »do ona neizmerna globa, ono guljenje, pljačkanje i cedenje što su ga Jevreji vršili nad nezaštićenim ruskim narodom«. I dalje po ovoj krivotvorenoj predstavi: »Od svijuju pijavica što sisaju krv narodu, Jevreji su bili najlukaviji i najnesitiji«.

Na žalost, ovakva nakaradna, lažljiva, čudovišna predstava o grešnim Jevrejima mogla je na mnoge neupućene delovati kao istinita svedodžba o njima i ovog puta, a oni su oduvek sačinjavali i sačinjavaju veliku većinu u svakom narodu. Najverovatnije niko od te većine nije se zamislio i upitao kako ti Jevreji, u getovskim mahalama, sa ograničenim pravom slobodnog kretanja i zanimanja, prepoznatljiviji po mnoštvu bednika kao torbari i sitni trgovčići, okruženi okrutnim nadzirateljima i sudijama, mogu da deluju kao najveći eksploatatori u ruskom društvu u kojem preovlađuju bojadi sa desetine hiljada jutara zemlje, u kojem se među najvećim bogatašima mogu Jevreji na prste izbrojati, u čijim vladama Jevreja nema, čijim vladajućim krugovima ima pristup jedva poneki od najimućnijih trgovaca, industrijalaca, bankara, ili najzaslužnijih naučnika. Verovatno niko od te većine neupućenih nije se ni zamislio i upitao kako na mase utiču poluge vlasti, huškanja u novinama, harangiranja političkih stranaka, ogovaranja zainteresovanih nejevrejskih konkurenata iz redova nejevrejskih žitelja Rusije. A znalo se, i radikalna *Samouprava* je znala iz političkih, znanstveno-socioloških, socio-psiholoških i psihijatrijskih analiza da se s masama može lako manipulirati i da izmanipulisane mase u jurišu rulje nezaustavljivo pljačkaju i ubijaju žrtve obeležene na odstrel.

Drugi deo članka odnosio se na *opasnost* koja je pretila Srbiji i srpskom narodu od mogućih jevrejskih izbeglica iz Rusije. Oni su bežeći od pogroma već preplavili pojedine, posebno galicijske delove Austro-Ugarske, a budući da je naprednjačka vlada upravljala Srbijom prema intencijama austrijsko-jevrejskog kapitala, po *logičnom* deduciranju *Samouprave* nije bilo nerealno strahovanje od prelaska nekoliko stotina, pa i nekoliko hiljada ruskih Jevreja u Srbiju i njihovo slobodno nastanjivanje u unutrašnjosti srpske zemlje. Onima koji nisu verovali u takvu mogućnost, list radikala spremno je odgovorio: »A šta nije moguće danas u Srbiji? Zašto jedna vlada koja je izgubila oslonac kod [srpskog] naroda ne bi mogla sebi potražiti oslonac i u tuđim čivutima kad su pri [proteklim] skupštinskim izborima u Beogradu [pomenuti izbori naprednjačkog poslanika pomoću jevrejskih glasova] čivuti, a u Pirotu čivuti i Turci« omogućiti izbor naprednjaka. Ne sme se smetnuti s uma, nastavljala je u tom smislu *Samouprava*, da naprednjački »konzervativci i čivuti odavno već žive u velikom prijateljstvu. To prija-

teljstvo zavezao je još Čumić« kad je 1874. bio predsednik vlade mladokonzer-
vativaca. Zato treba istrajati u ponavljanju da su Srbiji potrebne »vešte zanat-
lije, vešte i vredne *radničke ruke* a ne Čivuti koji hoće da žive samo od špeku-
lacije, trgovinske i berzanske lagarije a neće da se prihvate nijednoga ozbiljnog
i korisnog rada. Toga imamo dosta i suviše od naših i tuđih Cincara i kajišara«.

Samo da bi se izbegli epiteti sramotnog reakcionarstva, epiteti koji ne priliče ra-
dikalskom listu, i ovde se ponavljalo da se Jevreji osuđuju sa rasnog stanovi-
šta, pa se dodaje: »Mi smo spremni da priznamo da Jevreji i nisu krivi što su tak-
vi, da ih je tuđa vekovna nepravda napravila tako samoživim i grabljivim, ali oni su
danas faktično takvi.« Kao takvi, oni najviše doprinose širenju i učvršćivanju bur-
žoasko-kapitalističkog ustrojstva i kao takvima ne sme se dozvoliti dalje uselja-
vanje u Srbiju, zaključila je ovde radikalska *Samouprava*.¹⁶⁶ Da li iz demagoških
pobuda, ili na osnovu izvitoperenih saznanja — nije važno. Za Jevreje je takvo pi-
sanje i zaključivanje bilo svakako poražavajuće, neprihvatljivo i nerazumno.

Strah od povećanja broja jevrejskih konkurenata useljavanjem i naseljavanjem iz-
beglica iz Rusije u unutrašnjosti Srbije zahvatio je pretežno palanačke trgovce i
zanatlije, a u javnosti je stvarana predstava o strahovanju naroda od povećanja
broja jevrejskih kajišara. Taj strah su u sitnoburžoaskoj trgovačkoj i zanatlijskoj
sredini podsticali i koristili liberali, a u seljačkom delu naroda radikali. I jedni i
drugi su istovremeno i iz istih pobuda tako delovali na platformi populističkog
antisemitizma radi diskreditovanja u povećanim razmerama i inače sve nepopular-
niju vladajuću Naprednu stranku. Ona je u tako stvorenoj antirežimskoj i antise-
mitskoj atmosferi napadana, žigosana, zapravo klevetana sve više kao prosemi-
tska stranka koja izručuje zemlju nezasiťljivim Jevrejima, odnosno nezajažljivom
jevrejskom kapitalu. Ali najgore se za Jevreje ispoljilo u polujavnom i tajnom
okupljanju antisemitskih aktivista sa konkretnim ciljem da se u Srbiji organizuje
patriotsko udruženje Srba protiv jevrejskih uljeza.

U dorćolskoj Jevrejskoj mahali zavladao je tada strah od mogućih prepada anti-
semitski nahuškane rulje. Obavoštene o tim antijevrejskim aktivnostima i jevrej-
skim strahovanjima, policijske vlasti su dobile uputstva od tadašnjeg ministra
unutrašnjih dela Milutina Garašanina o merama za onemogućavanje eventualnih
antisemitskih izgreda. S tim u vezi je radikalska *Samouprava* s podsmehom u
osudi takvih mera pisala: »Tako dovikuje beogradska policija beogradskim građa-
nima: Ne napadajte na Jevreje!« Uprava policije u Beogradu je u prevelikoj rev-
nosti naložila »prezidijalno svim kvartovima da se strogo motri na građane da ne
napadaju Jevreje, *njene drage i mile saveznike*« [podvukao A. R.] Prema *Samoup-
ravi*, ovaj »prezidijal« je opravdavan osnivanjem »antisemitskog društva [Društva
protiv Jevreja], koje je već izdalo i neku svoju knjižicu, i zasad živo radi na što
većem pridobijanju članova«. Dalje po *Samoupravi*: »Obrazovanje ovog antisemit-
skog društva izazvala je po svoj prilici vest« objavljena u jednom beogradskom
listu »da je 1500 jevrejskih porodica dobilo dozvolu da se nastani ovde u Beo-

¹⁶⁶ »Nećemo Jevreje«, *Samouprava*«, br. 97 od 28. VI 1882.

gradu«. Za *Samoupravu* je bilo razumljivo ovakvo reagovanje na vest o naseljavanju tolikog broja Jevreja pošto je poznato da se Jevrejin »seli tamo gde olako može na tuđ račun da živi«. Ipak je zaključila da »opet zato nikom [u Srbiji] ni u pamet nije došlo da propoveda nekakav rat protiv Jevreja«, a pogotovo Jevreja »koji zajedno« žive sa Srbima. »I zbog toga prezidijali Uprave varoši Beograda« raspisani »po instrukcijama Garašaninovim nemaju smisla. Samo doseljavanje ruskih Jevreja moglo bi navesti mnoge građane da uzmu drugi obrt u svom mnenju prema Jevrejima, što bi tek moglo navesti ministra policije da takve prezidijale izdaje. A dotle, dotle će svaki Jevrejin biti siguran sa svojim životom i imanjem kao svaki građanin srpski«. Iz tih razloga je *Samouprava* smatrala »besmislenim« ovakve policijske mere predostrožnosti, utoliko pre što je za njih saznala strana štampa, pa je »austrijski čivutski« list *Pester Lojd* odmah objavio »da su nihilisti i radikalci izazvali nered protiv Jevreja« koje je »sprečila vlast svojim energičnim merama« . . .¹⁶⁷

Antisemitska knjižica sa svega 14 štampanih strana, ali sa odjekom koji ni knjiga od 1.400 strana drukčijeg naslova i drukčije sadržine ne bi tada mogla imati, širom zemlje, pa i zainteresovanog dela Evrope, napisana je i štampana »početkom jula 1882«, kako u samoj knjižici stoji od »nekoliko srpskih rodoljuba« pod naslovom *Ne dajmo Srbiju Čivutima ili Reč u svoje vreme*. Moto knjižice kojim se čitalac pesnikovim rečima uzbuđeno usmerava, u skladu je sa njenim naslovom: »Ne reci nikad sudba je kriva — Ako te grozni poplavi Čiva«.

Počinja se sa predstavljanjem naroda Jevreja rečima koje navode na razmišljanje o nekom *satanskom* providenju (božansko je isključeno) u sudbini njihovoj. Jer: »Mada su naročito u srednjem veku u svima evropskim državama gonjeni te su lutali iz jedne države u drugu opet su se održali u znatnom broju (ima ih ukupno više od šest miliona) i svoju veru i svoj narodni karakter, onakav isti kao što se i pre 3000 godina pokazivao.« Njihov Bog i oni poput svog Boga su »osvetoljubivi i slavloljubivi«, pohotni i verolomni. Avram neveran u braku, Jakov prevario svog starijeg brata Isaka, Jakovljevi sinovi prodali svog rođenog brata misirskim trgovcima, snaha Judina »učinila preljubu sa svekrom«. »Mojsije se pogađao s Bogom o preseljenju iz Misira i njegov je Bog pristrasan kao i narod jevrejski jer je tamanio Misirce za ljubav izabranog naroda.« Što se ne bave proizvodnim radom nego trgovinom naučili su iz starozavetnog Talmuda u kome piše: »Ko uloži u trgovinu 100 srebrenika može imati svaki dan mesa i vina a ko u zemljoradnju loži 100 srebrenika može da jede samo soli i zelja.« Najdosledniji među njima u tom pogledu Rotšild je tako došao do »nekih dvadeset hiljada miliona kapitala«. Najverniji njihovi sledbenici bi mnogim svojstvima mogli biti upoređeni sa jezuitima.

Posle ovakvog predstavljanja jevrejskog naroda prešlo se na njihov naum da se umnože u Srbiji naseljavanjem »Jevreja koji su pobegli iz Rusije od pravedne osvete [to nije jevrejska osvetoljubivost! — A. R.] ruskog i poljskog naroda koje su oni [parazitski] isisali«. Tu se onda dalje razlagalo drugom argumentacijom: »Da se taj narod bavi proizvodnim radom« kao drugi narodi Evrope, »ni jedan svestan Sr-

¹⁶⁷ *Samouprava*, br. 107 od 20. VII 1882.

bin ne bi ga odbijao od svoje otadžbine kao dobrodošle goste i prijatelje; ali pustiti naročito među iskrene i poštene srpske seljake ovako prepreden i neproizvodan narod... to bi značilo svoju otadžbinu moralno i materijalno upropastiti«... Zato je usledilo alarmirajuće upozorenje: »Opasan narod« jevrejski ne sme da se umnožava u zemlji Srba. »Stoga je naša dužnost da svim dopuštenim sredstvima sprečavamo širenje i naseljavanje Jevreja u Srbiji.« Posebno su pozivani srpski trgovci »da se upišu u Srpsko protivjevrejsko [antisemitsko] društvo koje treba da se osnuje što pre [znači nije još bilo osnovano kako se govorilo — A. R.], i to najpre u Beogradu gde su vrata [već odavno — A. R.] Jevrejima u našu otadžbinu širom otvorena«. Oni »najbolje znaju kako je opasno po srpsku trgovinu i po kredit naše zemlje kod stranih naroda kajišarska špekulacija Jevreja i koji najjače osećaju štetne posledice nezaslužene emancipacije nesavesnog jevrejstva«. ¹⁶⁸

Iako je odziv u narodu, posebno njegovom većinskom seljačkom i elitnom intelektualnom delu, na poziv da se u Srbiji osnuje antisemitsko društvo bio toliko beznačajan da bi se sa sigurnošću moglo utvrditi kako je bio ništavan, ova knjižica je ipak izazvala prilično komešanje. U dorčolskoj Jevrejskoj mahali delovala je zastrašujuće, u domovima imućnijih i uglednijih Jevreja izvan mahale uznemirujuće, u krugu srpskih naprednjaka bili su revoltirani *provokatorskom* knjižicom koju su pripisivali opoziciji, posebno klerikalno-liberalskoj, kako su privrženici Napredne stranke tada nazivali privrženike Liberalne stranke. Ono što se pripisivalo jevrejskom narodu, Jevrejima uopšteno, prepisano je iz poznatih stranih antisemitskih knjiga i domaćih antijevrejskih novinskih članaka. Reagovanje koje je usledilo od policijskih organa države i uprave beogradske Jevrejske opštinske zajednice bilo je neophodno. Ali je većina, tada velika većina politički zrelijeg dela srpskog društva, znala da svojstva pripisana uopšteno svim Jevrejima su lažno pripisana, da među Jevrejima kao i među Srbima i svim drugim narodima sveta ima poštenih i nepoštenih, marljivih i časnih, miroljubivih i osvetoljubivih, siromašnih i bogatih. Srazmerno čak mnogo više sirotinje nego kod drugih, iako se kod gotovo svih nejevreja uvrežilo predubedenje o Jevrejima kao bogatašima. A oni, u Srbiji tada manje brojni, koji su bili indoktrinirani učenjima o monstruoznim osobenostima Jevreja, ili su sa *majčinim mlekom*, zapravo odgojem antijevrejskim nasleđem zaslepljenih roditelja bili prožeti antisemitizmom, nikakvim ubedljivim argumentima nisu mogli biti odvraceni od antisemitizma. Čak ni činjenicom da se Jevreji ne bave proizvodnim zemljoradničkim radom ne zato što su paraziti nego zato što im je u većini zemalja bilo zabranjeno bavljenje zemljoradnjom, pa i mnogim drugim proizvodnim radnjama rezervisanim za nejevreje.

Jevrejska zajednica je *izjavom* Crkveno-školske jevrejske opštine, koja je objavljena u zvaničnim *Srpskim novinama*, odmah po izlasku ove pamfletske brošure reagovala opovrgavajući i tamo i preko štampe iznete laži o Jevrejima i naseobinama Jevreja iz Rusije. U toj *izjavi* stoji kako su neki listovi najpre objavili lažnu vest da su »na putu 300 porodica ruskih Jevreja koje dolaze u Srbiju s namerom da se tu nastane«. Posle je navedena *brošurica* dodala toj lažnoj vesti da je već »usta-

¹⁶⁸ *Nedajmo Srbiju Civutima III reč u svoje vreme*, Beograd 1882, 14.

novljen i odbor beogradskih Jevreja« sa zadatkom »da te ruske Jevreje dočekuje i da se pobrine za njihovo nastanjivanje u Srbiji«.

Zato je sazvan »skup crkveno-školske Jevrejske opštine« na kome je odlučeno da se obznani kako su sve »navedene vesti posve neistinite i da od strane srpskih Jevreja nije nikad učinjen ma kakav korak sa ciljem da se ruski Jevreji nastane u Srbiji«. Što se pak tiče navedene *brošurice*, za nju je u toj *izjavi* rečeno da »se može nazvati pravim« spisateljskim »škandalom«. Između ostalog, u njoj su »podmetnuti jevrejskom verozakonu neki« čudovišni »propisi« koji ne »odgovaraju duhu i propisima« jevrejske vere. U zaključku se precizira da se jevrejska zajednica neće upuštati u polemiku »sa ljudima« koji ovakvim »gadnim izmišljotinama prave neprilike svojim sugrađanima«, a nagrdjuju i »lep glas Srbije u inostranstvu u pogledu verozakonske tolerancije«. A onima kojima je stalo do »pravde i istine«, Jevrejska opština je spremna »da stavi na raspoloženje originalne verozakonske knjige« iz kojih će se uveriti po Mojsijevom zakonu o pravdoljubivosti »deset božjih zapovesti« kao i o učenju znamenitog rabina od »pre 2000 godina« kako se jevrejski verozakon kao i kasnije hrišćanski zasniva »na pravilu ljubi svog bližnjeg kao samog sebe«. Na kraju izričito: »Toliko se povtorava radi obaveštenja onih kojima je stalo do istine. Sa špekulantima i bukačima skup će umeti proračunati se putem zemaljskih zakona i zemaljskih sudova, o tome neka dotična gospoda budu uverena«. ¹⁶⁹

Pisci (iako je samo jedan pisao tekst) antisemitske knjižice, inicijatori osnivanja društva antisemita u Srbiji, pripadali su sigurno krugu desnih liberala i stoga je, kako se moglo i očekivati, *Odgovor na izjavu skupa crkveno-jevrejskog* usledio u liberalskoj *Srpskoj nezavisnosti*. U odgovoru se izražava čuđenje, naravno, hipokritsko, što srpski »Čivuti [sugrađani!] tako zaziru od« »jedne male brošurice!... pa čak i vlast pozivaju u zaštitu«... Po rezonovanju tih anonimnih pisaca, koji nisu imali ni toliko građanske hrabrosti i morala da se identifikuju imenom i prezime- nom, ili bar zanimanjem, *brošurica* je zasnovana na istinama koje su crpljene iz »najjačih čivutskih dokumenata«, Talmuda i pet knjiga Mojsijevih. Prema ovim klevetnicima, samo ponašanje Čivuta dokazuje da se oni drže uputstva iz Talmuda. Cilj antisemitskog društva, po rečima ovih anonimnih klevetnika, je samo u tome da se »jednom tako opasnom narodu [kao što je jevrejski] sa tajnim i skroz nepoštenim i strogim zakonima [Talmud] i sa ovakvim grabljivim karakterom« koji teži »izložiti sav nečivutski svet grabežu« ne dopusti »da nepoštenjem i kašarlukom sa tuđeg, nevinog hrišćanskog znoja gomila sebi kapitale«.

A kao dokaz istinitosti navoda o nastanjivanju Jevreja iz Rusije navodi se kako se u Beogradu u poslednje vreme zapaža »vrlo primetan broj novodoseljenih i nepoznatih Čivuta, koji tumaraju i ,handluju'. . . [na] način koji je svojstven samo Čivutima«. . . Prema tvrdnji ovih anonimnih antisemitskih »patriota« ispalo bi da su u Beogradu već »postojali odbori Čivuta«, kao uostalom u svim evropskim državama, za doseljavanje, zapravo za prihvatanje izbeglih ruskih Jevreja. »Samo što su ti odbori umotani i tajni, te ga Hrišćanstvo ne sme da vidi, jer ako bi se saznalo

¹⁶⁹ Iz sednice skupa crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu 18. jula 1882 (*Srpske novine*, br. 159 od 22. VII 1882).

za tu njihovu tajnu ko zna šta bi bilo«. Za ove anonimne antisemitske pregaoce, molba beogradskih Jevreja da se odobre statuti pododbora i »Izraelitske alijanse« bio je očigledan dokaz nastojanja da pod firmom tih pododbora deluju odbori za prihvatanje i nastanjivanje ruskih Jevreja u Srbiji. Tu se još dodaje da je ta »Izraelitska alijansa« svuda u svetu uperena protiv nejevreja, »Goja«, prema uputstvima iz Talmuda. Podozrivi naziv *Goj* za stranca u rečniku Jevreja, i ovde se označava dokazom netrpeljivosti »izabranog naroda« prema svim drugim narodima, pa prema tome i Srbima, sa svim konzekvencama koje »talmudska netrpeljivost« donosi sa sobom.

Što svaki narod gotovo bez izuzetka imenuje imenom pežorativnog značenja strance koji ga okružuju u smislu obruča, u podozrivim ili podrugljivim razgovorima i govorima o njima, ne uvažava se kad je reč o jevrejskom narodu. U vezi sa ovom antisemitskom knjižicom, to je tim upadljivije što se tu Jevreji isključivo apostrofiraju kao Čivuti u nepovoljnom značenju za njih.¹⁷⁰ Da o tome ne vode računa ni čitaoci, a kamoli autori ili autor ove knjižice nije za čuđenje. Istraživači ljudskoga roda, filozofi, antropolozi, istoričari, sociolozi, psiholozi i psihijatri, već od antičkih vremena sučeljavaju se sa tim fenomenom u komunikacijama ljudi, ne samo raznih vera, rasa, nacija, plemena, nego i različitih stranačkih, idejnih i ideoloških opredeljenja. Da nije tako, verovatno se ne bi vodili ni istrebljivački ratovi u ljudskom rodu.

Dopunskim razjašnjenjem odnosa jevrejske zajednice prema pitanju jevrejskih izbeglica iz Rusije moglo se utvrditi, što naravno nije učinjeno, već prema izveštaju starešine Dorćolskog kvarta od 25. aprila 1882. upućenom upravniku varoši Beograda Živojinu Blaznavcu. Na dan pisanja tog izveštaja, starešina kvarta je u zvaničnoj funkciji prisustvovao zboru jevrejskih žitelja koji je bio sazvan povodom dopisa »Izraelitske alijanse« iz Pariza, sa apelom na »Jevreje celoga sveta da moralno i materijalno potpomažu Jevreje« iz Rusije. Istovremeno je »Alijansa« zatražila da se Jevreji Srbije izjasne o poduhvatu preseljenja »sto i više hiljada« ruskih Jevreja u Ameriku o trošku »Alijanse«, ili u alternativni sa boljom opcijom »po opštoj jevrejskoj stvari« o preseljenju u neku drugu zemlju, i to u koju. »Što se tiče materijalne pomoći, Jevrejska opština se odmah odazvala u načelu« za pomoć u novcu, a u vezi sa selidbom »bilo je raznih mišljenja, ali je« preovladalo da se progonjeni Jevreji iz Rusije »o trošku Alijanse presele u Palestinu« kao »obećanu zemlju« i »da se od Turske otkupi zemljište« na ime turskog duga »od 700.000 funti sterlinga«. Tako je onda na tom skupu Jevreja odlučeno »da se pariskom odboru [Izraelitske alijanse] odgovori kako oni pristaju na davanje materijalne pomoći [preseljenju progonjenih jevrejskih žitelja Rusije] no da će ova pomoć u mnogo većem razmeru biti ako se usvoji da selenje bude u Palestinu — jer drže da samo tako mogu biti obezbeđeni od daljih gonjenja«...¹⁷¹

O svim tim pitanjima nije se raspravljalo u Skupštini. Ona nisu bila na dnevnom redu skupštinskih sednica, niti su pokrenuta u poslaničkim interpelacijama tokom

¹⁷⁰ *Srpska nezavisnost*, br. 125 od 29. VIII 1882; članak je potpisao »U ime srpskih rodoljuba... P.« U novije vreme, Jevreji se nazivaju i Ješe, Ješa-Čivutin.

¹⁷¹ AS, fond Milutina Garašanina, br. 774.

zasedanja u prvoj polovini 1882, kao ni tokom zasedanja Skupštine novog saziva krajem 1882. i početkom 1883. godine.

U Skupštini novog saziva koji je svečano otvoren 3. decembra 1882. prestonom besedom kralja Milana, Avram Ozerović je bio ponovo izabran za člana Finansijskog odbora. U tom svojstvu je njegova angažovanost u zakonodavnom radu Skupštine bila primerena opet njegovim znanjima i snalaženjima u oblasti trgovine i finansija, što će se posebno zapažati i ceniti na plenarnim skupštinskim sednicama prilikom rasprava o spornim zakonskim predlozima, kao i u Skupštini prethodnog saziva. Naime, tokom ove skupštinske sesije, iako bez predstavnika stranačke opozicije, radikala i liberala, pojedini zakoni u formulaciji vladinih *eksperata* izglasani su takođe tek nakon žučnih osporavanja, nepojmljivih za ozloglašenu Skupštinu sastavljenu, na silu, samo od naprednjaka s priličnim brojem u narodu ismejavanih *dvoglasaca*. Kritike su ovog puta upućivali sami naprednjaci koji nisu statutarno bili *jednoumni*, pa su se međusobno razlikovali u pogledima i stavovima prema formalno nepostojećim, ali faktički dejstvujućim frakcijama levice i desnice, *sui generis*, nasuprot stranačkom centru koji je okupljao članove vlade i vladine poslušnike bez pogovora.¹⁷² Za Ozerovića i Bulija moglo bi se utvrditi da su po izvesnoj kritičnosti u rasuđivanju bili bliži naprednjačkoj levici, iako su se mahom držali naprednjačkog centra.

Naprednjačka Skupština neregularnog sastava — u toku ovog zasedanja celo vreme u nepovoljnim okolnostima, izložena bezobzirnim napadima nepokorene vanparlamentarne opozicije — delovala je u domenima zakonodavstva konstruktivno u savremenom duhu, bar kada su u pitanju bili razvojni problemi na pravu zasnovane države građanskog društva sa seljačkom bazom. Razume se, samo u meri kojom ne biva ugrožena vlast vladajuće Napredne stranke, i zato samo u oblastima koje su bile van domašaja policijske vlasti. Ta vlast je dobijala sve veća ovlašćenja da bi onemogućila sve opasnije delovanje *levičarske* radikalske opozicije. Delotvornost ove Skupštine u pozitivnom smislu ogledala se u brojnim zakonima u vezi sa novim ustrojstvom vojske; novim uređenjem sanitetske, medicinske službe; novim poštanskim ugovorom sa Bugarskom; novim ustrojstvom osnovnih škola; novim carinskim tarifama; ustrojstvom novog ministarstva, Ministarstva narodne privrede; ustrojstvom Narodne banke. Doprinos Avrama Ozerovića, a u pozadini javne scene i Edija Bulija, bio je značajan, a po značaju adekvatno cenjen u vladajućim krugovima naprednjaka. Potonje je posebno značajno jer je s druge strane *barikade* populistička opozicija sve izrazitije nastojala da se populariše u masama lakovernog naroda i *satanizacijom* jevrejskih doprinosa u svemu što je bilo u interesu naroda.

U debati o navedenim zakonima u fazi zakonskih predloga, Ozerović je *redovno* učestvovao u manjoj ili većoj meri, zavisno od *potrebe*. Tokom rasprave o pojedinih zakonskim odredbama u vezi sa novim vojnim ustrojstvom podržao je predloge za svestraniju popunu zapaženih »praznina«. Ali je ilustrativno za njegovu poslov-

¹⁷² U novom skupštinskom zdanju, na klupama leve strane skupštinske sale u kojoj je zasedala Skupština, smestili su se poslanici levog krila, a na desnoj poslanici desnog krila Napredne stranke, dok je većina zaposela mesta u sredini.

nost u izbegavanju suvišnih reči da je pri tom naglasio da se pripremao navedeni predlog *elaborirati* — kako bi u *naše vreme* govorili naši skupštinski glasnogovornici — međutim, pošto je predlog već »dovoljno osvetljen« uvideo je da je »izlišno dalje govoriti«, pa je preporučio i ostalima koji su se prijavili za reč da učine isto.¹⁷³

Da potrebu za podrobnija izjašnjavanja nije prenebregavao pokazao je u diskusiji o poštanskoj i telegrafskoj konvenciji između Srbije i Bugarske. Već izložene političke argumente za konvenciju dodatno je potkrepio argumentima »praktične prirode«. Istakao je koliko su tom konvencijom obostrano smanjene poštanske i telegrafske takse; kako ta konvencija omogućuje da se »iz jedne države u drugu državu može telegrafisati *ćirilicom*, što je interesantna novost koja se mora sa zadovoljstvom pozdraviti«; postignuto je »da se pošta i telegrafi mogu sporazumevati« uzajamno »svojim jezikom — srpski telegrafista može telegrafisati srpski, a bugarski telegrafista bugarski, što je takođe veliko olakšanje u saobraćaju«. Prilikom je iskoristio da i sopstvenim iskustvom potvrdi jednu dobit od te konvencije pošto je u protekloj 1881. bio u Bugarskoj, pa je tamo zapazio anomaliju da su se »lakše i brže« dobijala »pisma iz Beograda preko austro-ugarske pošte nego preko« srpske, što je napokon tom konvencijom otklonjeno.¹⁷⁴

U toku ovog zasedanja, na plenarnom sastanku Skupštine 11. decembra 1882. pročitana je i dostavljena na dalje razmatranje Finansijskom skupštinskom odboru, čiji je član bio Ozerović, značajna predstavka građana Šapca sa molbom, odnosno zahtevom »da se mesto« postojeće »niže gimnazije zavede u Šapcu cela gimnazija, tj. i viša i niža, a tako isto da se zavede u Šapcu i velika ženska škola ravna beogradskoj višoj ženskoj školi«. Ostalo je nepoznato kako se Ozerović izjasnio u odboru o ovom predlogu, ali je zanimljivo za ovde *obrađenu temu* da su se među potpisnicima predstavke nalazili i jevrejski građani Šapca: Avram Albala, Hajim B. Jeovšuo, Nahman Avramović Koen i Jakov Maulijan.¹⁷⁵

Posebnu pažnju na sednici od 14. decembra izazvala je interpelacija Avrama Ozerovića u vidu »pitanja« sa supotpisom još jednog poslanika, Uroša Miloševića, u vezi sa predlogom da se u poštanskom saobraćaju Srbije, kao u svim razvijenijim evropskim zemljama, omogući dostava pošiljki i sa »naknadnom naplatom«, poznatom već Srbima pod nemačkim imenom »nahname«. U obrazloženju za ovu predstavku, Ozerović je istakao kako je za brži razvoj »zemaljske trgovine a posredno i radinosti« značajno »da se može poštom šiljati espap i proče« tako »da je primaoc dužan vrednost tog espapa platiti pošti pre no što se pošiljka dignu, a da zatim pošta plaćeni novac predaje pošiljaocu.«¹⁷⁶

U iscrpnoj i iscrpljujućoj raspravi o novom zakonu o osnovnim školama, Ozerović je učestvovao samo primedbom na račun kritičara koji su se izjasnili protiv odredbe o dodatku na platu upravitelja škole u iznosu od »najmanje 150 dinara« godi-

¹⁷³ *Stenografske beleške*, 80—82.

¹⁷⁴ *Isto*, 153—154.

¹⁷⁵ *Isto*, 159—160.

¹⁷⁶ *Isto*, 257—276.

šnje. Kritičari, sa argumentom o potrebi da se štedi i uz argument o *nepotrebnoj* službi upravnika u funkciji birokratskog administratora, zastupali su zapravo stanovište *uravnilovke* iz naših vremena *samoupravljanja*. Već po Ozeroviću, tom stanovištvu se suprotstavlja stvarnost. Upravitelj je imao »mnogo veću dužnost« a samim tim i snosio posledice veće odgovornosti, pa prema tome je morao imati i veću platu od učitelja. Jedino zato što su učiteljske plate podmirivane iz opštinske kase, pretežno siromašne u novcu, Ozerović se založio za umanjeње tog dodatka od 150 na 100 dinara.¹⁷⁷

Za Ozerovića je karakteristično da se nalazio i među potpisnicima predloga da se u skladu sa normama određivanja plata prema radu i zvanju »predavačima kad po stanju profesori uračunavaju u godine ukazne službe i godine koje su proveli kao predavači. I da se to zakonsko naređenje ima primeniti« takođe na tadašnje »profesore i suplente koji su pre toga bili predavači«.¹⁷⁸

Debata o projektu *Zakona o opštinskoj carinskoj tarifi* vođena je na dvema sednicama 18. i 19. decembra. Izvestilac odborske većine bio je Ozerović. On je predložio poslanicima kako je odbor pri razmatranju toga projekta i izvršenju izvesnih izmena u njemu »imao u vidu kako finansijske tako i trgovačke, ekonomske i političke prilike« u zemlji. Pri tome »uzeo je u obzir i to da se« novom »tarifom izmenjuje« dotadašnja »opšta tarifa od 1863. godine« koja je u mnogim stvarima zastarela. Zasnivala se na drukčijim cenama, merama i novčanim tečajevima. Za Ozerovića je bilo važno da se zna kako su ovom opštom tarifom određene takse više od onih koje su utvrđene ugovorima sa »najvećim povlašćenim« zemljama Austro-Ugarskom, Velikom Britanijom i dr. Tim višim tarifama hoće da se »prinude« države koje nemaju trgovinske ugovore sa Srbijom na pristajanje obostrano povoljnijih ugovornih obaveza. Na primedbe da su carinske tarife previsoke za neke uvozne artikule odgovorio je kako u »nas ima tek nešto industrije pivarske, špiritske itd. dakle ako hoćemo da se industrijska grana razvija treba da je zaštitimo«.

Predstavnici odborske manjine su posebno insistirali na smanjenju najviše povišenih tarifa na ribu koja je uvožena iz Rumunije, a pretežno su je trošili seljaci »o krsnom imenu, sv. Nikoli«. Ozerović je objasnio da Srbija nastoji da tim visokim taksama prinudi Rumuniju na ugovor s povlasticama povlašćenih zemalja. Propisane previsoke takse, po Ozeroviću, za neke druge uvozne i izvozne artikule objašnjive su: 1. ukidanjem obaveza Srbije iz tzv. »kapitulacije« pod sizerenstvom Turske, kada Srbija nije smela »naplaćivati više od 2% od vrednosti espapa«; 2. sticanjem državne nezavisnosti povećane su »potrebe« države za novcem za podmirenje troškova diplomatskih predstavništava višega ranga, za gradnju železnica itd. Ozeroviću nije bilo lako dok je za neke artikule branio odista previsoke tarifne skale. Jedan od poslanika sa levog krila stranke naprednjaka uzvraćio je: »Ministarstvo trgovine u Mađarskoj ne naplaćuje ni na svinje, ni na žito samo da bi privuklo novac« koji treba da ostane kod naroda. A u »nas se plaća od vajakada [previše] pa

¹⁷⁷ Isto, 173, 192, 292—293.

¹⁷⁸ Isto, 417.

da je bar« ostalo »po staroj tarifi no traži se« sve više. Drugi je prebacio odboru, posebno njegovom izvestiocu Ozeroviću, da je više nego što je vlada tražila i predložila povisio takse na »važne narodne proizvode« koji za seljački narod imaju životnu važnost: šljive, šišarke, pšenica, kukuruz. Po tom poslaniku, *videlo se da u tom odboru »nije bilo ljudi iz naroda«*. Kritički raspoloženi poslanik dobio je podršku mnogih nezadovoljnika. Uzbunila se Skupština kao da nije sastavljena samo od naprednjaka, u narodu ozloglašanih i uz to još »dvoglasaca«. Prebacivala je odboru, ovog puta oličenom u izvestiocu Ozeroviću, gotovo poput radikalskih populista kako je prenebregnuo »da smo trgovačkim ugovorom sa Austro-Ugarskom dosta opteretili našu proizvodnju pa ako ćemo i sad sa naše strane da je opteretimo onda je bolje kazati seljacima: dignite ruke pa nemojte ni raditi! (Čuje se: Tako je)«.

Jedan od najuglednijih članova stranke kojoj je pripadao Ozerović prebacio mu je direktno, uz izraze žaljenja što to mora učiniti, da je po sopstvenom iskazu bio protiv toga da se »na uvozu velika đumručina ne plaća, a izvoz da se opterećava« što je moguće više. Po Ozeroviću, to nije bilo tačno jer je on »i pri uvozu bio na nekim mestima za to da se taksa poveća... a što je bio« mišljenja »da se nešto poveća taksa i na po koji izvozni artikal« rukovodio se potrebama zemlje u celini posmatrano i nije se zalagao za to iz nekih ličnih, mi bismo mogli dodati staleških ili klasnih pobuda, u svojstvu bogatog trgovca. Uspeo je da se u suštini odbrani od populističkih optužbi, iako te optužbe nisu artikulisali populisti nego naprednjaci kojima je sam pripadao. Direktniji je u odbrambenom protivudaru bio ministar finansija Čedomilj Mijatović rekavši kako je »za sažaljenje da [jedno naprednjačko] narodno predstavništvo« dolazi do zaključka »da narod propada kad plati 5 groša na tovar šljiva državi«. Ali to se nije moglo izmeniti. U državi u kojoj je seljaštvo sačinjavalo 90 posto stanovništva, državne dažbine ma u kojem vidu i u ma kojem iznosu delovale su snagom opsesije.¹⁷⁹

U raspravi o ustrojstvu Ministarstva narodne privrede, Ozerović je učestvovao, podržavajući zakonski predlog, jedino na sednicama skupštinskog odbora; listovetno učešće na plenarnoj sednici Skupštine smatrao je suvišnim. Rasprava o budžetu bila je rutinska, pa se Ozerovićeve intervencija u Skupštini sastojala samo u ispravljajući sporadičnih netačnih interpretacija.¹⁸⁰ Debata o novom ustrojstvu vojske bila je na mahove žučnija. Ozerović je uzeo reč da bi se založio za skraćeni rok vojne službe i za đake stručnih škola, a ne samo gimnazija i Velike škole. (Neki su poricali opravdanost olakšica i za »starce preko 40 godina«!) Po Ozeroviću, uskraćivanjem prava na skraćeno služenje vojnog roka za mladiće iz trgovačkih škola čini se nepravda. »Jer, ima trgovačkih akademija gde« se stiče znanje »više no što se uči po gimnazijama«. Oni posle rade kao »knjigovođe, korespondenti itd«. Koliko je taj rad tada bio cenjen može se zaključiti i po Ozerovićeovom iskazu da je u Beogradu bilo »knjigovođa« koji su primali veću »platu nego sudije Kasacionog suda«. Još je dodao da se i na taj način može stimulisati školovanje u trgovačkim školama, a ne samo u gimnazijama. A sa »gledišta ekonomskog« razvoja zemlje, po-

¹⁷⁹ Isto, 375.

¹⁸⁰ Isto, 490.

sebnu razvojnih »interesa naše trgovine i industrije«, ove školske ustanove su čak svrsishodnije nego gimnazijske.¹⁸¹ Mi bismo mogli dodati: bio je u pravu.

Predlog zakona o kovanju srpskog novca od nikla, opet je u Skupštini branio Ozerović u svojstvu izvestioca Finansijskog skupštinskog odbora. Iako su se neki poslanici u debati izjašnjavali i protiv ovog zakona, Ozerovićev zadatak je ovog puta bio olakšan usvajanjem mišljenja velike većine da se diskusija skрати prelaskom na glasanje o prihvatanju ili odbijanju predloga. Strahovanje kritičara da će se novcem od nikla obezvređiti u potpunosti krajcare od bakra, Ozerović je *otklonio* uverljivim argumentom da će bakarni novac i u zemlji i u inostranstvu biti i dalje u opticaju po istoj kursnoj vrednosti. Ispostavilo se da Srbija ima bakra manje nego što se pretpostavljalo, a potreba za sitnim novcem se povećala, pa se moralo pribeći kovanju novca od nikla. Ministar finansija je dopunio Ozerovićevo obrazloženje činjenicom da gradnja željeznice uslovljava povećanje broja radnika čija se zarada isplaćuje u sitnom novcu, a sitni novac se već u Italiji, Francuskoj, Belgiji, SAD i drugde pokazao »praktičniji« za manje troškove »jer bakar oksidiše i težak je za nošenje, a nikel je lep, ne oksidiše i mnogo je lakši«.¹⁸²

Zakon o Narodnoj banci po predloženim odredbama je izglasan na pretposlednjoj sednici Skupštine ovog saziva 30. decembra 1882. bez značajnijih zamerki. Ozerović se našao pobuđen da govori samo jednom, pri opovrgavanju *neizostavne* potrebe da se već utvrdi »koliki će se interes naplaćivati na novac koji će banka davati«. On je u svojstvu stručnjaka objasnio kako je nemoguće »da se u štatutu interes« određuje »jer to će zavistiti od samih okolnosti i prilika u kojima se banka bude nalazila«. Ali se može realno pretpostaviti da će interes, kamatna stopa, biti u granicama povoljnim za klijente jer će inače banka morati da računa na posledice nepovoljnog poslovanja.¹⁸³

Početkom 1883. godine, od 2. do 11. januara, Narodna skupština je zasedala po zakonu o vanrednom sazivu da bi ratifikovala u međuvremenu sklopljene ugovore s Nemačkom i Francuskom. U skupštinskim odborima koji su imali zadatak da prouče predložene ugovorne tekstove i podnesu izveštaj o istima nalazio se i Ozerović. On je učestvovao i u skupštinskoj debati, ali samo o trgovinskom ugovoru i konzularnoj konvenciji između Srbije i Nemačke da bi autoritetom cenjenog stručnjaka potvrdio poslanicima kako se tim ugovorom i tom konvencijom »ujemčava potpuna uzajamnost« u pravima male srpske kraljevine i velike nemačke carevine. Istovremeno je Skupština njegovim posredstvom saznala da će »u slučaju nesporazuma« biti merodavan tekst na nemačkom jeziku pošto se na njemu nalaze potpisi obe ugovorne strane. Ozerović je završio ovaj svoj pleoaje predlogom da se ugovor s Nemačkom ratifikuje jednoglasno aklamacijom s obzirom na to da »utvrđuje jedan od najjačih bedema za potpunu nezavisnost, odnosno suverenitet Srbije«.¹⁸⁴ U debati u vezi sa ugovorom »o prijateljstvu, trgovini i plovidbi između Srbije i Francuske« nije učestvovao pošto se za to to nije ukazala potreba.

¹⁸¹ Isto, 557—558.

¹⁸² Isto, 672—673.

¹⁸³ Isto, 684—685.

¹⁸⁴ Stenografske beleške sa Skupštine vanrednog saziva, 34.

Za novi trogodišnji skupštinski period 1883—1885, poslanički izbori održani su kao uvek sa zakašnjenjem, tek 7. septembra 1883, a prvo zasedanje nove Skupštine predviđeno je da bude vanredno sa jednom jedinom tačkom dnevnog reda: ratifikacija u Beču ugovorene železničke konvencije od 9. maja 1883. između Srbije, Austro-Ugarske, Turske i Bugarske. U naprednjačkom vrhu bilo je utvrđeno da jedan od referenata bude Avram Ozerović, već afirmisani stručnjak za ovakva ugovorna akta. Međutim, izbori su završeni nepovoljnim ishodom za vladajuće naprednjake. Na većini izbornih mesta su nadmoćno pobedili poslanički kandidati opozicionih stranaka radikala i liberala. Ni 10. septembra naimenovana 44 vladareva i vladina poslanika, pretežno iz redova naprednjaka, među kojima su se i ovog puta nalazili Ozerović i Buli, nisu bili dovoljni za uspostavljanje ravnoteže. Piročančeva vlada bila je primorana da snosi konzekvence poraza i 20. septembra dala je ostavku. Za novog predsednika vlade, kralj je naimenovao u narodu ozloglašenog rodonačelnika režimskih birokrata Nikolu Hristića.

Novoizabrana Skupština sastala se 21. septembra, ali s obzirom na nepovoljan sastav sa stanovišta vladara i nove vlade, sednice su sledećeg dana kraljevim ukazom odložene na neodređeno vreme. Sledstveno tom neparlamentarnom aktu, vanparlamentarne borbe stranaka su se rasplamsale do neviđenih razmera. Raspirivanje buntovničkih strasti u narodu delovanjem populističkih harangiranja Radikalne stranke i surovih represalija vlasti imalo je po obe strane neželjene posledice. U istočnoj Srbiji izbila je u oktobru 1883. buna naroda masovnih razmera, poznata pod imenom timočka buna.¹⁸⁵ Buna je u krvi ugušena, mnogi radikalni poslanici, među kojima i neki od Ozerovićevih i Bulijevih bliskih poslaničkih drugova sa skupštinskih borilišta (žučni polemički dueli stranačkih protivnika u Skupštini u to vreme nisu sprečavali kontakte drugarstva i prijateljstva) bili su osuđeni na smrt i streljani. Ustalilo se dekretom uvedeno vanredno stanje. Zabranjeno je i izlaženje opozicionih listova.

Samouprava je prestala izlaziti 22. oktobra, a *Srpska nezavisnost* 30. oktobra 1883. Dok su izlazile bile su te godine toliko preokupirane pitanjima izazvanim represivnim merama vlasti da nisu stizale previše se baviti jevrejskim pitanjem. Usled naraslog nezadovoljstva naroda nezapamćenih razmera povodom suviše »nerazumnih« odluka i brutalnih postupaka organa vlasti, njihove stranke nisu imale potrebu da ubiru vanredne poene otkrivanjem i žigosanjem *jevrejskih* uzročnika nevolja i nedaća. To ipak ne znači da usputno pri patetičnom nabranjanju krivaca za nagonilane probleme nisu pomenuli dežurne grešnike Jevreje, jer da godina prođe bez žrtvenog jarca u jevrejskom obličju bilo je nepojmljivo. Takav propust opozicije pod predvodništvom iskusnih profesionalaca u politici kakvi su bili Jovan Ristić i Nikola Pašić bio bi neshvatljiv u političkoj igri najvišeg dometa. Primera radi, u Pašićevom čuvenom članku uoči timočke bune, članku koji zaslužuje da bude ovekovečen u jednoj antologiji uzornih dvoznačnih političkih spisa u dvogubnoj borbi za narod i za vlast, a kojim se na sudbonosno pitanje uzbuđenog naroda da li da se odaziva ili ne pozivu preteće vlasti da preda oružje, koje mu je od starina ostalo da njime brani, i kao vojnik narodne vojske, dedovinu i ognjište, ako

¹⁸⁵ A. Radenić, *Radikalna stranka i Timočka buna*, Zaječar 1988, I—IV, 1025.

zatreba, odgovara na Pašiću svojstven način *pitijskim* savetom da ga mora predati i upozorenjem da ne sme da ga preda¹⁸⁶ — među uzročnicima opravdanog strahovanja i bunjenja, Pašić nije zaboravio ni ovog puta da pomene i Jevreje. Jer sve dok se ne osvoji vlast uz pomoć seljačkog naroda mora se između ostalog neprekidno ponavljati kako Jevreji slobodnim nastanjivanjem i slobodnom trgovinom, podrazumeva se lihvarskom, u unutrašnjosti zemlje ugrožavaju srpska imanja stečena krvlju i znojem srpskih seljaka.

Kada je *oluja* prošla, buna ugušena, Pašića nije stigla sudbina na smrt osuđenih i streljanih. Smrtna kazna nad njima nije mogla biti izvršena; na vreme se spasio bekstvom. Ali nasilna smrt poslaničkih gorostasa kakvi su bili Ljuba Didić, tribunski govornik, ugledni trgovac iz Sokobanje, i sveštenik Marinko Ivković, istrajni zagovornik pravičnih odnosa u svakoj prilici kao »božji čovek« među ljudima dobre volje, bez obzira na verske, nacionalne i imućstvene razlike među njima, te još neki od poslanika s kojima je Ozerović još pre nekoliko meseci vodio polemičke rasprave, koje nisu ometale njihove odnose uzajamnog uvažavanja i poštovanja, mora da je duboko kosnula i Ozerovića i Bulija, kao uostalom veliku većinu naprednjačkih poslanika, iako su pogubljeni poslanici pripadali stranci ljutih protivnika. Postoje indicije kojima se može potvrditi da su i ta dva jevrejska poslanika pokušala svojim ličnim i društvenim vezama da spasu od izvršenja smrtne kazne narodne poslanike. Uzalud. Kao što su ostali uzaludni istovetni pokušaji uticajnijih prvaka Liberalne stranke. Osvetničkim nagonom razgoropadenog kralja niko, pa ni poslanici stranih zemalja, nije mogao odvratiti od odluke da pogubi bar nekoliko njih, ako već ne može, usled prejakih intervencija i uspešnih bekstava, sve na smrt osuđene, ukupno devedesetčetvoricu, od kojih jedanaest poslaničkih predvodnika *zločinačke* pobune protiv njega lično i njegove, njegovih predaka i potomaka države Srba.¹⁸⁷

Što se tiče Jevreja, oni su u ovog *despotskog* vladara, koji se bez trunke milosrđa obračunavao sa protivnicima njegovog autokratskog upravljanja državom i narodom, imali i dalje ne samo najmoćnijeg nego i najrazboritijeg, kosmopolitski orijentisanog zaštitnika. Složenost ljudske naravi i stranačkih opredeljenja u odnosima prema Jevrejima očitovale se i u daljoj integralnoj zaštiti Jevreja od strane, po mnogima reakcionarne, pa i najreakcionarnije, Napredne stranke na vlasti. Nijedna vladajuća stranka tog razdoblja u Srbiji nije bila toliko predusretljiva i istrajna u proklamovanju i primenjivanju ravnopravnih prava jevrejskih žitelja Srbije koliko ona.

Od dve opozicione stranke za vreme vladavine naprednjaka, Radikalna stranka je, sudeći prema manjem broju antisemitskih napisa u svom organu *Samouprava*, bila manje agresivna, a što je važnije i manje opasna po integritet jevrejstva u antisemitizmu nego Liberalna stranka sa svojim organom *Srpska nezavisnost*. Antisemitizam Radikalne stranke nije bio rasistički, pa ni verski, nije se zasnivao,

¹⁸⁶ »A ti narode, ako ne budeš toliko srećan da ti [vlasti] poštede... tvoje oružje — *podaj, ali kuću nemoj bez oružja ostaviti*, jer ćeš pogaziti zakletvu pradedovsku, pogazićeš amanet onih boraca koji padoše za našu slobodu, ostavićeš kuću, porodicu, svoj rod i otadžbinu pustoši koja može sve upropastiti i utamaniti...« (»Razoružanje narodne vojske«, *Samouprava*, br. 89 od 30. VII 1883).

¹⁸⁷ A. Radenić, *nav. delo*, II, 727.

kao što je već rečeno više puta, na *učenjima* o niževrednoj rasnoj pripadnosti Jevreja, niti na veroispovednoj dogmi o zlokojnoj, mržnjom osvetoljubivosti prožetom mojsijevskoj veri jevrejskog naroda. Prema radikalima, antisemitska hajka na Jevreje opravdava se njihovim zanimanjem, kaišarskim, špekulantskim, ispoljenim u trgovini, bankarstvu i slično. Radikalni antisemitizam je uslovljen ekonomskim razlozima buržoasko-kapitalističke eksploatacije za čije se nosioce smatraju Jevreji. Radikalni prvaci kao bivši socijalisti, još su se u izvesnoj meri upravljali bar u teoriji prema Marksovima učenjima, iako u izvitoperenoj teoretskoj formi vulgarizacije Marksa, da ne kažemo vulgarnog marksizma. U takozvanoj marksističkoj istoriografiji druge »socijalističke« Jugoslavije, antisemitizam je takođe primarno objašnjavao *ekonomskim razlozima*,¹⁶⁸ samo za razliku od radikala ne krivicom Jevreja nego samom eksploatatorskom buržoasko-kapitalističkom ekonomijom kao takvom. Tako je ostalo nerazjašnjeno, prikriveno i pritajeno bujanje antisemitizma u »socijalističkim« zemljama.

Liberalna stranka u opoziciji je prednjačila u antisemitizmu. Što je to manje došlo do izražaja u Skupštini, imalo se zahvaliti činjenici da je ona tamo bila zastupljena sa mnogo manjim brojem poslanika nego opoziciona Radikalna stranka. Ali je zato izvan Skupštine u medijima štampe pokazala kako nadmašuje radikale u propagiranju antisemitskih ideja, zapravo antisemitske ideologije. Jer svaka politika, prema tome i svaka politička stranka, zasniva se na određenim ideološkim postavkama i pretpostavkama. (Nisu, kako se neupućenima servira u naše vreme, samo komunističke i socijalističke stranke ideologijom opredeljivane i zaslepljivane. Verospoventi se isto ravnaju prema ideološki dogmatskim učenjima, po kanonskim propisima, personificiranim i institucionalizovanim strukturalno u samoj organizaciji.) A za političke stranke bez izuzetka je ideologija sine qua non. Karakteristično je za Liberalnu stranku i liberale uopšte da se javna antisemitska aktivnost u liberalskim krugovima očitavala ne samo u godinama opozicionarstva dok su na vlasti naprednjaci, nego i 70-ih godina kada je vlada bila liberalska. Desno krilo liberala je oduvek bilo pretežno antisemitski opredeljeno. To se može dokazati dodatno ovde još neizloženim antisemitskim aktivnostima iz 1879. godine, kada se Liberalna stranka na vlasti na čelu sa Ristićem saglasila sa odredbom Berlinskog kongresa o integralnoj ravnopravnosti Jevreja bez ikakvih ograničenja, a u tadašnjem listu liberala *Istok* se alarmira javnost *udarnim* člancima o pogubnoj opasnosti od jevrejstva ako Srbija sprovede odredbu Berlinske mirovne konferencije potpunim izjednačavanjem prava srpskih i jevrejskih žitelja u zemlji Srba.

U liberalskom *Istoku* od 2. maja 1879. pisalo je da iako ima istine u navodu da »antipatija protiv« jevrejskih »semita« počiva u nemaloj meri na iskonskoj »mržnji i zavisti lenjih i glupih na vredne i razborite« s obzirom na poslovičnu preduzimljivost Jevreja, postoje dublji, racionalni razlozi za tu antipatiju i kad se ona ispolji u drastičnijem vidu. Jer izvorni uzročnik se nalazi u samim Jevrejima i jevrejstvu. To se potvrđuje nalazima najvećih umova, muzičkoga genija Riharda Vagnera, sociologa »svetskog glasa« V. Mara i drugih. Iz Marove tada štampane knjige *Pobeda jevrejstva nad germanstvom* navodi se kako Jevreji: »Sa sviju stra-

¹⁶⁸ L. Rakić, *Jaša Tomić*, Novi Sad 1986, 174—178.

na gonjeni, zanimajući se samo novčanim poslovima... usavršiše se još u srednjem veku na najstrahovitiji način« tako da pogubne posledice njihovog poslovanja postaju nepodnošljive i biće sve nepodnošljivije za narod u čijoj sredini žive i posluju. Zahvaljujući tom đavolskom daru, oni su zaposeli najuticajnije položaje svuda gde im se dozvoljava slobodno delovanje. »U Francuskoj — Gambeta, Simon, Kremijer. U Engleskoj Dizraeli« ... Da se ne bi desilo nešto slično sa Srbijom mora se nešto preduzeti kazuje liberalski *Istok*. Svakako nije za to da se u Srbiji koriste srednjovekovni metodi njihovog progona »kada su se Jevreji tamaniili«. Stoga nameće pitanje: »Ali kako bi bilo kad bi shvatili našu emancipaciju od Jevreja tako da ih kao ono pre isključimo iz sviju državnih zvanja, da im ne dopustimo da se mogu izobrazavati za viša zvanja?« ...¹⁸⁹

Uvodnim *udarnim* člankom od 21. septembra, *Istok* je obelodanio kako je Rumunija i pored nametnute odredbe Berlinskog kongresa da se svim Jevrejima priznaju građanska prava bez ikakvih ograničenja, od stotinu hiljada tamošnjih Jevreja, samo za njih 1.074 obezbedila građansku ravnopravnost statusom rumunskog državljanstva. Tim podatkom je zapravo uzbunio duhove u Srbiji kako bi se narod usprotivio priznanju neograničenih građanskih prava svim jevrejskim žiteljima Srbije. Ograđujući se unapred od zamerke da Jevreje želi obespraviti sa stanovništa koja su za osudu, list liberala je saopštio kako Jevrejin izgubivši smisao državotvornog naroda: »Još od pre Hristovog rođenja zanima se skoro isključivo trgovanjem, i to je uzrok što ne živi u državnoj zajednici, i što je rasturen po svim državama celog sveta.« U tom vekovnom trgovanju, svi Jevreji toliko su se izveštili da od pamtiveka kao paraziti »isisaju svaki narod među kojima žive«. Ukoliko su »naučenjaci, pesnici, glumci i pevcii«, oni se ističu pošto tako opet mogu »zaslužiti [mnogò] novaca na lak način — jer Jevreji prodaju sve«. Oni »su uvek takvi bili kakvi su« ... i takvi će ostati. Kad bi se bar mogli promeniti asimilacijom... Ali »čim dirneš kojeg Jevreja zaori se iz stotine hiljada grla graja koja se prenosi iz Bukurešta u Berlin i Londoni brže od svakog brzjava«. ¹⁹⁰

Karakteristično je da vojvođanska srpska liberalska *Zastava* tih godina još upadljivije deluje na javno mnjenje antisemitskim napisima i na javno mnjenje Srbije, a ne samo Srba Vojvodine s obzirom na to da spada u najčitanije listove i u Srbiji. Srpska inteligencija u tuđinskoj državi kakva je bila šovinistička Mađarska preokupirana je nacionalnim problemima, pa je onda razumljivo i nacionalistički indoktrinirana u mnogo većim razmerama nego što su to bili pripadnici srpske inteligencije u državi koja je njihova. Osim toga, Srbi Srbije nisu tradicionalno, živeći vekovima pod Turskom koja se isticala tolerantnošću u odnosima prema jevrejskom delu žitelja Turskog Carstva, bili preopterećeni jevrejskim pitanjem u antisemitskom smislu. A u Austro-Ugarskoj je tradicionalni antisemitizam prožimao duhovne sfere življenja u svakoj nacionalnoj sredini, pa prema tome i u srpskoj, iz generacije u generaciju sve više uporedo sa porastom nacionalnih antagoni-

¹⁸⁹ »Moderno jevrejstvo«, *Istok*, br. 51 od 2. V 1879.

¹⁹⁰ *Istok*, br. 111 od 21. septembra 1879. Prema protestujućoj izjavi tadašnjeg predsednika *Izraolitske alljanse* Kremijera koju prenosi *Istok*, tada je u Rumuniji bilo više od 260.000 Jevreja (*Istok*, br. 114 od 28. septembra 1879).

zama uopšte, prirodno u uslovima buržoasko-kapitalističkog konkurentskog nadmetanja.

Prva antisemitska brošura »O jevrejskom pitanju u Srbiji«, koju je napisao publicista Nikola S. Jovanović, desni srbijanski liberal, pre nego što je izašla iz štampe objavljena je u nastavcima u novosadskoj *Zastavi*. Jevrejska crkveno-školska opština u Beogradu predstavkom od 8. aprila 1879. bila je primorana, protestom članova opštinske zajednice, da zatraži od ministra, zapravo Ministarstva unutrašnjih dela Srbije, da zabrani, odnosno da s obzirom na već rasturene brojeve zapleni primerke toga lista sa inkriminisanom antisemitskom sadržinom. Jer »članci sadrže nepravedne uvrede« Jevreja Srbije pa »još i takvih izraza i mesta koja očigledno idu na to da Jevreje izlože preziranju i mržnji njihovih sugrađana«. Tim »člancima« se želi uplivisati »u zlobnoj nameri... na narodne« poslanike u Skupštini »pri rešavnju [pitanja] ravnopravnosti sviju građana bez razlike veroispovedi« prema odredbama Berlinskog kongresa, a za koja pitanja je na taj način »i čast naše zemlje založena«. ¹⁹¹

U toj antisemitskoj brošuri, na 102 strane malog formata, koja je više čitana na stranicama *Zastave* pre nego što je došla u ruke manje brojnih čitalaca, o Jevrejima se govori, odnosno piše najgore kao u svim sličnim spisima. Tu se kazuje kako je »Evropa« Srbiji »naturila Jevreje pod jednim kozmopolitskim izgovorom — tvrdeći« da je Srbija »dužna sa čovečanskog i međunarodnog gledišta« da ih izravna u svim područjima prava sa Srbima. Ali Srbija je zemlja Srba i od njih se ne može oduzeti pravo da sami odlučuju o pravima u svojoj zemlji — dodaje se odmah. »Kad se uklone« jednom »sve pregrade koje razdvajaju zemlje i narode, kad se jedanput sve narodnosti preliju u jednu narodnost... kad bude, dakle, nestalo Francuza, Engleza, Rusa, Nemaca i drugih, pa s njima naravno i njihovih državno-narodnih interesa«, te »se usvoji opšte veliko načelo kosmopolitizma, po kome će se samo znati za lična i društvena čovečanska a nikakva druga prava i interese — onda će se tek s pravom moći odricati Srbima« pravo na odbranu svojih interesa, političkih, ekonomskih, imovinsko svojinskih itd.

Na stranicama brošure na kojima se izlaže istorijat Jevreja od gubitka države ne umanjuju se njihova stravična stradanja u dijaspori, da bi se istakla veličina njihova postojanja uprkos svim progonima, pogromima, ponižavanjima, merama grozomornih nasilja. Na izgled, po pravilima fer-pleja — kako se to već govorilo i u ono vreme — i u Srbiji. U stvari, sa zlobnim predumišljajem da se pokaže kako narod koji je sve te grozote preživeo, i u ponekim zemljama je još uvek izložen takvim grozotama da ne uspeva da preživi, mora da se koristio i koristi *đavolskim sredstvima* odbrane kojima onda u osvetničkom pohodu ugrožava i okolne narode koji su ih iz milosrđa ili pravdoljubivosti prihvatili, dali im utočište u nevolji, pa čak izravnali u pravima. Jer kako inače objasniti da: »Silni i veliki *vojnički* narodi, narodi koji su s mačem u ruci stekli sebi kraljevine i carevine — propadoše i izgubiše se, a Jevreji, jedan brojno slab i do krajnosti miroljubiv narod ne samo da preživi i ostade nego i moćan(!) postade.« Za njih očito ne važi poslovično

¹⁹¹ AS, MUD-P, f. VI, br. 90/1879.

objašnjenje da »pokornu glavu sablja ne seče« budući da je »njih i sablja sekla«, a ponegde dalje seče...« Oni su kroz čitave vekove i od Hrišćana gonjeni, mučeni, prezirani i proterivani bili« ne buneći se i ne dajući »aktivan otpor« nijednoj »vlasti«. Srbi se s pravom ponosno hvale svojom vekovnom borbom za slobodu, borbom u kojoj u trenucima oslobođenja nisu bili bez »jakih saveznika«. Dok se Jevreji »pune dve hiljade godina bore bez ijednog saveznika, a protiv nebrojenih i političkih i religioznih i ekonomskih neprijatelja«, pa »su se ne samo odbranili od tako reći celoga sveta nego su ga još u neku ruku i *pobedili!* [podvukao A. R.]. Pobedili su ga politički, jer su ga najzad nagnali da im sva politička prava prizna; pobedili su ga političko-verozakonski, jer su ga tako isto nagnali da im i ta prava prizna... a što je najglavnije pobedili su ga ekonomski, jer može se slobodno reći u njihovim su danas rukama ključevi sviju blagajni, sviju glavnih finansijskih gradova svetskih«...¹⁹²

Za dokaz da Jevreji svuda »stvaraju državu u državi« navodi se i Srbija, sa »gole-
mim napredkom Jevreja u Beogradu i Šapcu gde im je tražena 'sloboda' od više
godina ujamčena«. Posebno u Beogradu gde »njihovi dućani niču i rastu« nezau-
stavivo. Pa kad Beograđani koji »zauzimaju prvo mesto u veštini« trgovine i za-
nata »nisu bili kadri ni petnaest godina da se drže protiv jedne šake Jevreja da
šta li će biti sa daleko mladim i slabijim drugovima po palankama i selima« Srbije
»kad navali sila i masa njihova iz Vlaške, Mađarske, Poljske i Rusije«. A za tu
invaziju, oni će ustreba li pozvati u pomoć »Ročilda, Kremija ili kakvog budućeg
odbornika *Izrailjske alijanse*« koji će im opet preko nekog »budućeg Vadingtona
[predstavnik Francuske na Berlinskom kongresu] ili Bikonsfilda [Dizraelija] že-
ljenu pomoć i pružiti«. A onda će se odista dogoditi: »Finis Serbiae (kraj Srbiji).
Ni jedna puška neće pući (bar ne s jevrejske stranke), a zemlja će naša biti u
tuđoj vlasti, osvojena i pokorena dublje i savršenije nego na samom Kosovu.« Da
bi dejstvo ovih efektno sročениh upozoravajućih reči na »predstojeću opasnost«
od najezde (sa đavolom povezanih?) đavolski opasnih Jevreja predskazuje se kako
će to biti *neizbežno* kad se dogodi, ono što se uskoro dogodilo već za vreme na-
prednjaka, iako u manjim razmerama, kad Jevreji postanu odbornici, kmetovi, skup-
štinar i u državnim institucijama Srbije. »A kad Jevreji jednom uđu i u Narodnu
skupštinu... onda će se crn oblak navući i na ono malo ognjišta i zemljice koji
je zakon [o zabrani prodaje, u cilju zaštite egzistencijalne svojine, 6 jutara orače
zemlje sa okućnicom] *seljaku srpskom* ujamčio u vreme kad su njegov i rođeni
sinovi zemlji svojoj sami zakone pravili.«

Zaključak: da se pozivom na Ustav, koji izričito zabranjuje Jevrejima nastanjivanje
u unutrašnjosti Srbije, onemogućiti sprovođenje inkriminisane odredbe Berlinskog
kongresa o neograničenim pravima Jevreja. A otvaranje seoskih dućana da se pre-
ciznijim i strožim zakonskim odredbama potpuno zabrani. U svakom slučaju, svim
raspoloživim sredstvima mora se sprečiti povećanje broja Jevreja doseljavanjem
iz zemalja gde se osećaju ugroženi. Sa pretećim prizvukom i za Jevreje: da ne
izazovu svojim na silu nametnutim ili odobrenim povećanim nastanjivanjem Sr-
bije neželjeni otpor Srba, kakav su svojim prevelikim brojem i svojim kašarskim

¹⁹² N. S. Jovanović, *O jevrejskom pitanju u Srbiji*, Beograd 1879, 35—37.

radnjama već izazvali u zemljama iz kojih se moraju iseljavati. Ta upozorenja i te pretnje, iako su ovde ilustrovane sa dosta, na izgled možda isuviše citata, mnogo su izraženiji u smislu teksta cele ove brošure. Znajući za efekat pisane reči kojima mali broj čitalaca drukčijih saznanja i opredeljenja može doleteti mora se i ovde odati priznanje srpskom narodu u Srbiji da ni ova knjižica koju je napisao jedan učeni publicista i ugledni liberal, a posle je izvesno vreme bio i član Glavnog odbora Liberalne stranke, nije imala ono dejstvo koje su od nje očekivali prononširani antisemiti u Srbiji. To se moglo uočiti uskoro i dolaskom na vlast *projevrejske* Napredne stranke — kako su je nazivali liberali, pa i radikali u opoziciji.

Antisemitski napis slične sadržine u *Zastavi* sa potpisom istog Jovanovića (prethodni je bio sa potpisom datiran u Parizu 10/22. avgusta 1878, a ovaj »na Spasov dan 1879«) štampan je u nastavcima pod naslovom *Kako da se reši jevrejsko pitanje u Srbiji*, u vidu *Otvorenog pisma nekolicini trgovaca beogradskih*, sa motom:

»Jevrejinu darovat Srbiju
Grehota je o tom i misliti.«

Adresiran je na beogradske trgovce jer su oni najzainteresovaniji i, razume se, najnezaobilazniji po snazi i uticaju u rešavanju jevrejskog pitanja kao jednog »od životnih pitanja« Srbije. Problem treba rešiti dok je još »zemlja (sa nekim neznatnim izuzecima) čista od jevrejskih pijavica kao što je čista od turskih izelica« — upozoravaju se adresati. Oni moraju znati da ako se probije postojeća brana »pred navalom evropskih sila ili« nekakvih drugih »uticaja«, onda pada »glavni bedem« srpske »ekonomske i političko-ekonomske samostalnosti« i »počinje vazalski odnos« srpskog »roda i naroda prema Jevrejinu i njegovom bogu«. Zato se ne sme sprovesti odredba Berlinskog kongresa o neograničenim pravima Jevreja na nastanjivanje i trgovanje širom Srbije. Odredba za koju se ovde kazuje da ju je sročio pokršteni engleski Jevrejin lord Bikonsfild Dizraeli¹⁹³ pozivom na proklamovane opšte slobode, a posebno na pravila »slobodne trgovine«, koja Jevrejima najviše odgovara, zahvaljujući kojoj su preplavili već susednu Rumuniju, izrabljujući je ekonomski do temelja. Da su srpski vladari dozvolili neograničeno naseljavanje Srbije Jevrejima, kako to traže velike sile pod dejstvom moćnika jevrejskog roda, »u zemljopisu Srbije već bi figurisao strahoviti procenat stranog — poimence semitsko-jevrejskog stanovništva«. Zato srpski trgovci, čija bi egzistencija prva bila na udaru prodorom novih nezajažljivih jevrejskih trgovaca, moraju sve učiniti što je u njihovoj moći da to spreče u svom interesu, kao i u interesu srpske države i srpskog naroda — poruka je ovog antisemitskim uverenjima i uveravanjima opsednutog publicističkog *učenjaka*.¹⁹⁴ I ovde sa pozicija suprotno učenjima liberala

¹⁹³ Dizraeli Bikonsfild (Benjamin Disraeli, 1804—1881), predsednik konzervativne vlade Engleske 1868, 1874—1880. Jevrejskog porekla, pokršten zajedno sa roditeljima kad je imao 13 godina. Za njega se kazuje u čuvenom nemačkom *Mejerovom leksikonu* iz 1937. u izdanju iz vremena Hitlerove vladavine da je bio »tipični predstavnik asimilovanog jevrejstva, njegovog uspona i njegove vladavine«. Tu se ističe kako je Dizraeli govorio da je čovek »grabljiva životinja«, ne uočavajući da je to životinjsko svojstvo kod ljudi svojstveno Jevrejima. To piše naučnik hitlerovske nemačke istoriografije ne uočavajući grozote koje su počinili Nemci, nemački čovek u njegovo vreme pod Hitlerom, ubijajući, kako ni najkrvočnija zver ne čini, desetine miliona ljudi, među kojima samo šest miliona Jevreja (*Meyers Lexikon*, Leipzig 1937, III, 132).

¹⁹⁴ N. S. Jovanović-Amerikanac »Kako da se reši Jevrejsko pitanje u Srbiji«, *Zastava*, br. 74 do 89, od 20. V/1. VI do 17/29. VI 1879.

i liberalizma, a pripadao je krugu eminentnih intelektualnih poslanika Liberalne stranke, doduše često sa obeležjem slobodnog strelca. Ali kad su u pitanju Jevreji, sve to i nije važno. Za Jevreje važe specifična uputstva prema učenjima koja se tumače i primenjuju na osoben način u zavisnosti od problema »izazvanih krivicom« Jevreja.

Liberali u vreme vladavine naprednjaka nisu bili na udaru vlasti poput radikala. Pošto ni timočka buna 1883. nije izbila dejstvom njihove agitacije i nije bila predvođena njihovim predstavnicima, njih su mimošle i represije Hristićeve *policijske* vlade. Ali na izborima koji su održani 25. januara 1884, ni oni nisu mnogo bolje prošli nego radikali, čiji su prvaci bili na robiji ili u izgnanstvu. Vanredne prilike posle ugušene bune omogućile su Naprednoj stranci da uz pomoć policije slavi izbornu pobedu izborom poslanika pretežno iz redova naprednjačkih kandidata. Nakon ostavke Hristićeve vlade 7. februara 1884, vladu su opet preuzeli naprednjaci, ovog puta na čelu sa Milutinom Garašanićem, u funkciji predsednika Ministarskog saveta i ministra inostranih dela. Naimenovanje vladarevih, vladinih poslanika usledilo je 23. aprila 1884. Prema onima koji su Vukašina J. Petrovića i dalje smatrali Jevrejima, poput istoričara Živana Živanovića, broj jevrejskih poslanika se tada povećao od dvojice na trojicu.

Skupština je zasedala od 6. do 16. maja 1884. u Nišu. Svega 10 dana. Prilikom biranja članova skupštinskih odbora, Ozerović i Vukašin Petrović su izabrani kao eksperti za finansijska pitanja u Finansijski skupštinski odbor. Na skupštinskim sednicama dok su vođene rasprave o zakonskim predlozima iz domena *politike*, u vezi sa štampom, zborovima, udruženjima, opštinama, žandarmerijom, nijedan od *jevrejskih* poslanika nije uzimao reč. U raspravama o ekonomskim zakonima, međutim, i Vukašin Petrović i Avram Ozerović učestvovali su značajnim udelom. Posebno Vukašin u svojstvu izvestioca, pa i sastavljača privrednih, finansijskih, poreskih zakona u fazi zakonskih predloga. Najzanimljivija je bila rasprava oko zakona o neposrednim porezima, koji je već po ustaljenom *redu* sastavio Petrović. Radikalni poslanici koji se nisu kompromitovali učešćem u timočkoj buni i kao takvi uspeli da se vrate u Skupštinu, pobedom na nekoliko izbornih mesta tražili su da se izvrše izmene u ovom poreskom zakonu, tako da bi naseljenici, tada na znatnim nenaseljenim zemljišnim prostorima, olakšicama u plaćanju i neplaćanju poreza bili stimulisani za prelazak u Srbiju, posebno iz »Stare Srbije i Prizrena«, pa i »Banata, Bačke, Srema, Slavonije«. Pri tom su naglasili da se istovremeno istim zakonom treba onemogućiti naseljavanje stranaca, posebno »Švaba i Mađara«, a razume se i Jevreja. Jer budućnost Srbije biće zagarantovana grupisanjem što većeg broja Srba, dok bi »stranci, materijalno jaki« mogli slobodnim naseljavanjem da »poplave« Srbiju »i prikupe« veći deo »imanja u svoje ruke«. Vukašin Petrović je u ime skupštinskog odbora i u svoje ime insistirao na tome da se tako nešto ne može normirati zakonom.

Dodeljivanje nenaseljenih zemljišnih poseda spada u nadležnost države i opština. »Ako opština neće da da zemlju onome koji nije Srbin, odnosno onaj uzvišeni patriota koga zamišljaju poslanici opozicije, ona neće da ga primi, a tako isto i drža-

va, i on nema kud da se nasele.« A: »Praviti razliku [zakonom] između narodnosti [u smislu naroda] bilo bi stidno za Srbiju, mladu Kraljevinu, koja je ušla u redove evropskih civilizovanih država — ponavljao je Vukašin u replikama na primedbe radikalnih populista, uz odobravanje gotovo svih naprednjačkih poslanika.

Vladan Đorđević, jedan od najznačajnijih poslanika Srbije, tvorac i šef saniteta, kasnije višestruki ministar, predsednik ministarskih saveta, pisac desetina knjiga iz političke i kulturne istorije Srba, pokretač i čelnik najraznovrsnijih institucija, izdavač časopisa, inspirator novina, podržao je sa najviše razumevanja Vukašinove argumente. Stvari je posmatrao sa stanovišta svojih stvaralačkih doprinosa Srbiji i srpskom narodu. Bio je Srbin cincarskog porekla. Na isključive nacionalističke stavove radikalnih i liberalnih populista reagovao je zapravo kao i Vukašin Petrović. Polazio je od toga da je Srbija već tada svojim prirodnim bogatstvima mogla da ishrani pet miliona žitelja, a ne samo dva miliona koliko je tada imala, pa je smatrao nasuprot ksenofobima da bi trebalo poželeti »da Srbija ima što više stranih elemenata, da ih pretvori u Srbe, da što više bude Srba« ... Avram Ozerović, koji se već ubrajao u naprednjačke *glasnogovornike*, nije bio prisutan u vreme ove rasprave i zato se njegova reč tada nije mogla čuti.

Zanimljiva je bila i rasprava o porezima na zgrade. Protiv oporezivanja svih vrsta građevina, i onih dotad neoporezovanih, digli su glas opet radikali i liberali. Tražili su, ne bez argumenta, da se plaća porez samo na zgrade koje donose prihod vlasniku. Međutim, branioci ove odredbe su govorili da se ne oporezuju novim porezom zgrade nego »kapital koji je uložen« u njih. Vukašin Petrović u svojstvu izvestioca da bi bio ubedljiviji naveo je kako ima kuću koja vredi 300 dukata i normalno je da za taj kapital plati odgovarajući porez. Avram Ozerović mu se pridružio u odbrani oporezivanja kuća koje se u naše vreme zovu *vikendice*. Istakao je kako u okolini većih varoši, posebno Beograda, »ima letnjikovaca« u kojima se »nalaze« njihovi vlasnici leti »da se malo odmire i promene vazduh«. Ti »letnjikovi« većinom pripadaju bogatima koji ih čak ponekad izdaju drugima za novac. Dodao je kao i Vukašin da »bi imao lično računa« da se te kuće oslobode od poreza, ali mora se uvažiti potreba da se na kapital uložen u kuće plati porez slično porezu na kapital koji je uložen u radnje.¹⁹⁵

Rasprava o porezu na plate privlačila je svojevrsnu pažnju. Radikali su od početka svoga delovanja pa sve dok se nisu domogli položaja vlasti bili protiv »previsokih« plata činovnika, iako su činovničke plate u proseku bile veoma niske. Vukašin Petrović, dalje u funkciji izvestioca, dokazivao je da se oni ne mogu porezom opteretiti više nego trgovci koji rade i zarađuju »sa kapitalom«. Ugledni naprednjak, bivši radikalni prvak pop Nikola Krupežević podržao je Vukašina argumentom da su se radikali još u vreme dok je on bio radikal ustremili na činovničke plate: »Zato što je to bilo zgodno sredstvo za naš [radikalni] napredak, to je bilo jedno pitanje na kome smo mi jašili radi toga da stećemo popularnost.« Ali, dodao je, tada su činovničke kuće bile najbogatije: »Garašaninova, Vučićeva, Petronijevića, Si-

¹⁹⁵ Stenografske beleške Skupštine za 1883. sa zasedanja u 1884. godini, Beograd 1884, 739—743.

mića«... A sada su to trgovačke: »Miše Anastasijevića, Terzibašića, Vajferta, Krsmanovića«...¹⁹⁶ Neutralni slušaoci i posmatrači mogli su primetiti kako među tim najbogatijima nije bilo nijednog Jevrejina, te da je nabrojao još dvadesetak i tri-desetak takvih bogataša, među njima ne bi se ni tada nalazio nijedan Jevrejin. Ni najbogatiji Jevreji, Ozerovići (Ozeri), Buljići i još neki nisu bili tako bogati kako se o njima govorilo i kako su to mnogi zamišljali samo zato što su pripadali jevrejskom *soju*.

U raspravi »o izmeni zakona za oduženje državnog duga, od 27. januara 1880«, koja se odugovlačila zbog oprečnih mišljenja o stopi poreza koja je predložena a koju je promenio odbor, da bi se osigurala »tačna i redovna isplata kupona i premija lutrijskog zajma« bila je presudna Vukašinova argumentacija. Prema njegovom zaključku, »razlika« između prvog i drugog predloga bila je »ogromna i kad bi Skupština odbacila« drugi, tj. odborski »predlog učinila bi najveću nepravdu prema samom narodu«.¹⁹⁷

Prilikom rasprave o poravnanju državnih troškova i prihoda, Vukašinove reči prihvaćene su s razumevanjem, iako u praksi nisu ispoštovane. Rekao je da nije pametno »praviti zajam i time pokriti deficit«, pametnije je »deficit stalno otklanjati a državi dati izvor za namirenje njenih potreba«.¹⁹⁸ U vezi sa novim odredbama zakona o zameni bakarnog novca novcem od nikla, glavnu reč kao i na ranijim zasedanjima Skupštine vodio je Avram Ozerović. Preostali malobrojni radikalni poslanici, kao nekad kada ih je bilo mnogo više u Skupštini, uporno su negodovali što se istrajava na zameni bakarnog novca novcem od nikla. Ozeroviću nije ostalo drugo nego da ponavlja i ponavlja kako zamena bakra niklom u novcu ne umanjuje vrednost novca. Upravo »obratno« — uveravao je uvek iznova tvrdokorne radikale. Ali oni iz njima znanih razloga nisu nikako hteli usvojiti da »u stvari nikl vredi pet-šest puta više, a da to ne stoji ne bi se u modernim državama bakar zamenjivao niklom«.¹⁹⁹

U 1885. godini, Skupština se sastala 3. aprila u Nišu sa preliminarnim dnevnim redom za izbor skupštinskih časnika, a svečano je otvorena 7. aprila po protokolu kraljevom prestonom besedom. Zasedala je svega 20 dana, do 23. aprila. *Adresna* debata bila je žučnija nego 1884. Opozicija se okuražila i iskoristila priliku da pokaže kako poslanici koji nisu bili umešani u bunu nastavljaju nasilno prekinutu parlamentarnu borbu protiv vlade sa nesmanjenom upornošću. U verbalnom duelu sa njima o pitanjima koja su se ticala finansija prednjačio je Vukašin Petrović. Na primedbe da su *državne kase* prazne jer vlada neodgovorno troši državni novac, Vukašin je reagovao traktatom da: »Državne blagajne ne smeju da budu pune. One treba da imaju samo toliko novaca koliko je dovoljno da se državne potrebe na vreme podmire. Puniti državne blagajne bez potrebe značilo bi oduzimati narodu novac iz njegovog saobraćaja i trgovine; značilo bi da se neda narodu prilika da

¹⁹⁶ *Isto*, 858—860.

¹⁹⁷ *Isto*, 991, 993.

¹⁹⁸ *Isto*, 1027.

¹⁹⁹ *Isto*, 1031

se novcem, tim jedinim sredstvom narodne ekonomije može kao što treba koristiti.« A na primedbu »da je trgovina stala« krivicom vlade odgovorio je kategorički tvrdnjom da: »Trgovina nije [te godine ili tih godina] stala samo u Srbiji.« Po njemu, »trgovina je u Srbiji« tada čak bila »u boljem stanju« nego u mnogim »drugim državama«. ²⁰⁰

Rasprava u vezi sa predlogom »o izmenama i dopunama u zakonu o postupku sudskom u građanskim parnicama privlačila je pažnju javnosti korekcijom koja je usvojena u Skupštini na predlog Avrama Ozerovića, iako su se protiv nje izjasnila dva ministra, ministar pravde i ministar narodne privrede. Naime, po vladinom predlogu bilo je predviđeno da i *novčane isprave* u tim parnicama moraju biti snabdevene taksenim markama, dok je Ozerović tvrdio da su one u svetu izuzete od te obaveze. Prema njegovim rečima »isprave od vrednosti, obligacije, menice . . . ne opterećuju se taksenim markama po vrednosti, jer bi to vazda opterećivalo i sprečavalo pravilno obračunavanje trgovinskih transakcija«. ²⁰¹

Konzularna konvencija sa Belgijom bila je predmet kontroverznih rasprava i podlih dedukcija. Ozerovićeve i Petrovićeve izlaganja odskakala su po dilemama koje su otežavale opredeljenja za ili protiv dok nije uvažena komponenta kojom se utvrdilo da mogućnosti za veću dobit od konvencije premašuju moguće gubitke konvencijom. Ozerović je bio otvoren i precizan, nije okolišio i zamagljivao. Predočio je, a ne skrivao poput neukih i nevičnih režimskih *aminaša*, kako je: »Po ovome ugovoru« odista »tarifa«, odnosno »taksa određena našim šljivama« tada našim najvažnijim proizvodima »za uvoz u Belgiju velika i prema« tadašnjoj »ceni šljivama« prilično nesrazmerna, i to utoliko više što je tadašnja »cena šljivama« bila »jeftinija nego ikada«, zapravo »nenormalno« jeftinija po »izuzetnoj« jeftinoći. Otakrio je kako je bio u nedoumici da li da glasa za ili protiv, ili se uzdrži od glasanja, pa da bi odluka bila valjana proučio je ceo predmet (mora se priznati: izuzetna savesnost ako se ima u vidu automatsko dizanje ruku režimskih poslanika pri glasanju za vladine predloge do naših dana, a verovatno i posle *naših dana*), »uzimajući u prizrenje važne ekonomske i političke interese koje su sa ovim pitanjem skopčane« bile. Ispalo je da treba glasati za, jer ako se odbije ratifikacija konvencije otežao bi se »uvoz iz Belgije tamo nabavljenih jeftinih artikala, primera radi »stakla«. Doduše, »ima zemalja«, dodao je, »koje proizvode dosta dobra stakla ali nema nijedne koja može da konkuriše sa Belgijom u tom artiklu trgovine«. Znači, da bi izbegli kupovanje stakla iz zemlje »koja ga izrađuje i lošije i skuplje« trebalo je pristati na prodaju šljiva jeftinije Belgiji. Zauzvrat, »ovom konvencijom je Srbija dobila taksu najvećma povlašćenih naroda za našu hranu«, a Belgija je bila veliki uvoznik hrane — zaključio je ovaj svoj, odista poučan pledoaje poslanik Ozerović, kome ni ekstremni srpski nacionalisti zbog *jevrejstva* nisu osporavali srpski patriotizam.

Vukašin Petrović je u podužem govoru dopunio Ozerovićev pledoaje i argumentom da je konvencija obezbedila Srbiji »lak izvoz kožama, loju, masti« . . . a ti ar-

²⁰⁰ *Stenografske beleške o sednicama Narodne skupštine sazvano za 1884. godinu u Nišu, Beograd 1885, 69*

—71.

²⁰¹ *Isto, 103—108.*

tikli su u Belgiji više traženi čak i od šljiva. Šljive su, po Vukašinu, zapravo manje izvožene u Belgiju, a više u Austro-Ugarsku, Nemačku, pa i Ameriku.²⁰²

U raspravi »o zakonu za naknadu štete učinjene u železničkom saobraćaju« zapažena je Ozerovićeve diskusija opet po predlogu kojim je izvršena izvesna izmena u tekstu što ga je predložila vlada.²⁰³ Prema sledećoj tački dnevnog reda, predlog za nove izmene i dopune »zakona o neposrednom porezu« branio je Vukašin Petrović, kako se već uobičajilo, u svojstvu izvestioca skupštinskog odbora. Ovog puta je Ozerović insistirao na tome »da je porez na kapital« koji je uveden prema Vukašinovoj koncepciji »u osnovi pogrešan«, dokazujući da je »plaćanje [poreza] samo po prihodu« rada i kapitala svrsishodnije. Pored toga je ukazao i na potrebu da se smanje poreske stope u poslovima »akcionarskih društava«, sa obrazloženjem da ekonomski razvojni interesi zemlje iziskuju pomaganje razvoja preduzetništva »udruženjima«.²⁰⁴

Osam dana posle zaključenja ove skupštinske sednice, 2. maja 1885, izvršena je za javnost iznenađujuća rekonstrukcija Garašaninove naprednjačke vlade. Najzapaženija promena u sastavu rekonstruisane vlade očitovala se pojavom Vukašina J. Petrovića u funkciji novog ministra finansija. Njegovo vanredno *avanzovanje* ogledalo se u činjenici da je na najviši hijerarhijski položaj u resoru finansija došao sa položaja načelnika Administrativnog odeljenja Ministarstva finansija. Iznenadjenje se zasnivalo i na činjenici da ga mnogi naprednjaci još nisu smatrali dovoljno proverenim s obzirom na *zasluge* koje je stekao u službi liberalnih vlada pod patronatom Jovana Ristića. S druge strane, pošto je tri dana nakon njegovog ministarskog ustoličenja usledilo neočekivano Ristićevo penzionisanje kraljevim ukazom, uz potpis novog ministra finansija, liberali su Vukašinovo napredovanje po ovom doprinosu procenili žigom stranačkog renegatstva i *jevrejskog izmećarstva* i na toj proceni istrajali, po mišljenju nepristrasnih posmatrača, neshvatljivom upornošću. Jer prelazak političara, pa i onih vrhunskih, iz jednog *tabora* u drugi nije bila velika retkost na poprištima politike.

Ilija Garašanin, jedan od najzaslužnijih političara i državnika Srbije, svojevremeno je zauzimaو najviše ministarske položaje podjednako pod vladavinama krvavo zavađenih vladara Obrenovića i Karađorđevića. Nemali broj među najuglednijim članovima Napredne stranke u godinama liberalizma i vlasti liberala pripadali su eliti Liberalne stranke. Čelnici Radikalne stranke na čelu sa Pašićem, bili su saborci Svetozara Markovića u pokretu socijalista. Zato zgražavanja u slučaju Vukašina J. Petrovića nad njegovim renegatstvom, kao i njegovim »mahinacijama« u resoru finansija, mogu biti razmatrane i u spletu pristrasnosti zasnovane na antisemitizmu koja se uvrežila kod mnogih liberala u vreme njihovog populističkog opozicionarstva.

Poslednje zasedanje Skupštine u tadašnjem sastavu održano je u septembru 1885. od 19. do 22. u uslovima novog vanrednog stanja uoči objave rata Bugarskoj. Za

²⁰² Isto, 143—146.

²⁰³ Isto, 280.

²⁰⁴ Isto, 353, 372.

rasprave o zakonskim predlozima nije bilo vremena. Aklamacijom su usvojeni, morali su biti usvojeni, zakonski predlozi »o državnom zajmu (25.000.000 dinara), monopolu duvana, nabavi hrane za vojsku, stanovanju vojnika, izmeni i dopuni zakona o Narodnoj banci«; u izradi i prezentaciji tih zakonskih akata, Petrovićevo i Ozerovićevo učešće bilo je neizbežno.²⁰⁵ Rat sa Bugarskom se završio neočekivanim porazom. Narod je bio protiv tog nerazumnog rata i nije hteo da gine u ratnom pohodu koji je kralj Milan poveo da bi skrenuo pažnju nezadovoljnih masa sa *gorućih* problema u zemlji i domogao se radikalskih emigranata na čelu sa Pašićem, koji je sa bugarske teritorije organizovao diverzantske grupe za upad u Srbiju i dizanje nove bune. Iz rata se Srbija izvukla bez gubitka teritorije jer je Bugarska bila prisiljena na povlačenje sa osvojenih teritorija odlukom velikih sila koje su tada vodile politiku *status quo* i nisu dozvoljavale, bez obzira na ishod međusobnog ratovanja malih država, da se vrše ma kakve izmene u međunarodno priznatim granicama.

Izbori za novo trogodišnje skupštinsko razdoblje, 1885—1887, izvršeni su 26. aprila 1886. godine. U većini izbornih mesta pobedili su kandidati radikalske i liberalske opozicije, ali naimenovanjem vladarevih, vladinih poslanika 5. maja 1886, pretežno iz redova naprednjaka i osporavanjem pravovaljanosti izbora preko trideset opozicionih poslanika, izdejstvovana je ponovo naprednjačka skupštinska većina. Mesec dana pre izbora, 23. marta je po drugi put rekonstruisana Garašani-nova vlada i tada je sa još nekoliko ministara *ispao* iz vlade i Vukašin J. Petrović. Ministar finansija je ponovo postao Vukašinov *rival* Čedomilj Mijatović. Za Vukašina je bilo dovoljno što je kraljevim izborom opet postao *narodni* poslanik u Skupštini novog sastava. I Ozerović se dalje nalazio među vladarevim, vladinim poslanicima.

Te 1886. godine, Skupština je zasedala u tri navrata: od 30. juna do 13. jula za *zaostalu* 1885. godinu, od 15. jula do 25. jula i od 5. oktobra do 2. novembra za 1886. godinu. Na zasedanju u prvoj polovini jula, adresna debata je, kako je već bilo uobičajeno, protekla u žučnim raspravama između poslanika vladajuće stranke i udružene radikalsko-liberalske opozicije. U odbrani *adrese* naprednjačke većine angažovali su se i Vukašin Petrović i Avram Ozerović režimskom elokvencijom. Vukašin je sa dozom sarkazma predočio kako se i ovog puta zna da: »Mi iz većine hoćemo [svojom adresom] da održimo vladu i da joj iskažemo naše poverenje, a oni iz manjine [njihovom adresom] hoće da je pokude i da joj izjave svoje negodovanje.« Prebacivanje krivice od strane opozicije na vladu za deficit u budžetu smatrao je bezočnim jer odgovornost za taj deficit bi trebalo, po njemu, da ponesu opozicija budući da je onemogućavala promenu poreskog sistema osetnim, ali neophodnim povećanjem poreskih stopa na sve kategorije stanovništva. Prema obmanjujućoj interpretaciji opozicionih poslanika izgledalo je odista da vlada naprednjaka hoće da oporezuje samo seljake, posebno njihove »šljive, ovce, koze, svinje itd.« Što se tiče dugova, Vukašin je primetio da je sa zajmovima započela vlada liberala, u vreme dva rata protiv Turske, a »kad se kola počnu da kotrljaju

²⁰⁵ Z. Živanović, *Politička istorija Srbije*, II, Beograd 1924, 279—280.

niz stranu teško se zaustavljaju!« A za novi deficit, proizveden i za vreme njegovog ministროvanja, rekao je »da nije postao bez opravdanja, nije stvoren za izdatke od kojih zemlja nikakve koristi ne dobija«. Nasušni novac nije potrošen za povišenje ministarskih plata, pa ni činovničkih. »Potrošen je za gradnju železnice koja će vekovima donositi prihod narodu; na naoružanje; na povraćaj dobrovoljnog zajma, itd.«²⁰⁶

Ozerovićevo učešće u odgovorima na opravdane optužbe opozicionih poslanika za rat i poraz u ratu protiv Bugarske odgovaralo je prevashodno potrebi vladara, jer se znalo da se na njega aludiralo i kad se govorilo o odgovornosti vlade. Ozerović je bio poznat, a od mnogih i posebno cenjen, po tome što nije učestvovao u raspravama o stvarima koje nisu bile iz njegovog *faha*, koje nije dovoljno razumevao, u kojima nije imo prave orijentire. Ovoga puta privlačio je na sebe pažnju odbranom »neizbežnog« rata protiv Bugarske argumentima vladara i vlade sa patriotiskim patosom. Ponavljao je kako je rat vođen, morao je da se vodi zarad odbrane »prava Srbije na Istoku« Balkana. Porekao je kao kraljev čovek, sa kraljevih pozicija, i da je Srbija kapitulirala u tom besmislenom ratu. Insistirao je na verodostojnosti i onog fragmenta adrese kojim se lakoverni narod patetično uveravao »da Srbija ne odustaje nego i dalje polaže pravo na to da se o njenim pravednim zahtevima vodi računa pri svakoj političkoj promeni na Istoku«. Samo režimskom retorikom mogla se pravdati i Ozerovićevo osuda opozicije što je »napadala« vladu (nije smela napadati pravog krivca — neprikosnovenog vladara) za »način vođenja rata«. I ova je osuda obrazlagana neodrživim argumentom kako daje argument Evropi da osudi Srbiju za rat. Kao da Evropa, zapravo velike sile Evrope nisu imale obaveštajne službe i inače bile tako ignorantski neupućene u međudržavne odnose relevantnih država, da su saznanja crple, morale crpsti iz govora opozicionih poslanika.²⁰⁷

Na prvoj sednici Skupštine prvog saziva za 1886. godinu, 16. jula, Vukašin Petrović je bio prekomerno izložen, i za naše prilike, žestokim napadima opozicije zbog lakomislenih zaduživanja, trošenja, pa i zloupotreba na račun države dok je bio ministar finansija. Jedan od liberalskih opozicionara izneo je kako je obmanjivao javnost tvrdnjom da državni dug iznosi 212 miliona dinara, a novi ministar priznao je da doseže preko 20 miliona više, 244 miliona. U vezi sa zahtevom novog ministra finansija da Skupštinski odbori odobre dalje zaduživanje od 9 miliona dinara, opozicija je insistirala na tome da se ne uzme ni u razmatranje dok »vlada ne podnese račun o utrošenim zajmovima« i dok se ne izglasa novi budžet.

Vukašin se branio činjenicama. »Za železnicu je potrošeno 122 miliona od celokupnog zajma, za puške« je plaćeno »6 miliona, za topove 6 i po miliona, za municiju 6—7 miliona. Ostatak je morao da se potroši za ciljeve rata, jer ratni se trošak ne sastoji samo u onome što je potrošeno za oružje i municiju«. Ponavljao je: »O svemu postoje račun i... nema ni jedne pare o kojoj se ne zna račun na šta je utrošeno.« Na tvrdnje jednog od poslanika da je kao ministar finansija za vreme

²⁰⁶ Stenografske beleške o sednicama Narodne skupštine za 1885. i 1886. godinu, koja je održana u Nišu 1886. godine, Beograd 1886, 38—40.

²⁰⁷ Isto, 41.

srpsko-bugarskog rata omogućio svom bratu vojnom liferantu (nije rekao ime brata) zloupotrebe iz koristoljublja izjavio je da su to gnusne klevete. Jedan od opozicionara je izneo da se kupovalo »trulo seno iz Austrije, pa brašno, slanina, vino i opanci iako je svega toga bilo i u zemlji«. Na ove tvrdnje, Vukašin je reagovao činjenicom da su nabavke za vojsku bile u nadležnosti ministra vojske, a ne ministra finansija. U odgovoru poslaniku koji ga je najviše napadao rekao je: »Ja ću svakom odgovarati za moja dela, ali ne dam da mi [taj] baca krp u oči kad nisam zaslužio i to onde gde je [isti] prljaviji no što je iko drugi.« Za ilustraciju atmosfere i upotrebljenih izraza u toj atmosferi navodimo reči i ovog poslanika: ... »Ništa nisam učinio zašto bih se stideo, a on [Vukašin Petrović] naprotiv ako je učinio ono što se o njemu govori trebalo bi da bude obešen.«²⁰⁸

U raspravi oko gradnje novih železničkih pruga najaktivnije je učestvovao Ozerović. Usprotivljujući se predlozima da se pređe na gradnju pruga kojima bi se povezao veći broj varoši i varošica u unutrašnjosti zemlje, on je ukazivao na prioritetnu izgradnju glavne saobraćajnice u pravcu Soluna.²⁰⁹ Sledeća rasprava o akcijama duvanskog monopola je opet iskorišćena za diskreditovanje ministarskih zalaganja Vukašina Petrovića. Čak je Petrovićev naslednik ministar Mijatović otvoreno stao na stranu Petrovićevih tužitelja, primetivši kako je za državu bio štetan ugovor o prepuštanju monopolske prodaje duvana jednom francuskom koncernu, a ugovor je podržao Vukašin. Čedomilj Mijatović je predložio tom prilikom »da se taj monopol vrati u državne ruke«. Jedan od prvaka Radikalne stranke, poslanik Kosta Taušanović, je iskoristio priliku da precizira kako je pri tom Vukašin Petrović »prekoračio granice« svojih ovlašćenja i zato »treba da odgovara i ide na optuženičku klupu« pred sud. Da stvar sa ovim ugovorom nije bila tako jednostavna proizlazilo je iz priznanja ministra Mijatovića, surevnjivog na Petrovića po karijerističkoj liniji, da se povratkom monopola u državne ruke dugo neće moći »isterati tolika dobit koliko može [kritikovani koncern, kritikovano] Društvo isterati«.

Za Vukašina je posebno negativna bila stručna kritička primedba Avrama Ozerovića. I Ozerović je svojevremeno bio protiv poduhvata sa »stranim Društvom« u monopolu duvana. Naglasio je, međutim, da on za to ne okrivljuje Petrovića pošto je »uveren da je on po čistoj savesti i svome ubedenju radio, ali ukoliko je to istina utoliko je isto i to istina da je on [Vukašin Petrović] u veliko pogrešio u svom predračunu o pravoj vrednosti monopola«. Zato se i Ozerović u ovoj debati izjasnio za raskid ugovoda za »stranim koncernom«.

Vukašina, međutim, nije bilo lako učutkati priznanjem i nehотиčne »krivice«. Replirao je da »je radio na osnovu Zakona i u saglasnosti s interesima narodne privrede«. Pre nego što je pristao na *sada* napadani ugovor »proučio je istoriju monopola« mnogih država i savnio šta daje državi veću korist i prema »broju stanovnika u zemlji i prema poreskim glavama«. Naveo je kako se to radilo i radi u Nemačkoj, Austro-Ugarskoj, Italiji, Rusiji, Rumuniji, Francuskoj. Izrazio je spremnost da odgovara sudski i »pred narodom kad god se nađe« da je »esencijalno

²⁰⁸ Isto, 286—287.

²⁰⁹ Isto, 338—340.

što protiv zakona učinio«. Rezimirajući emotivno napade na sebe rekao je uzbuđeno, obraćajući se podjednako poslanicima svoje stranke i protivničkih stranaka: »Branio sam se ovde možda i duže nego što treba, ali vi ćete razumeti da osetljivom čoveku kad se udari na čast njegovu nije lako, naročito kad se napada za jedan rad koji je savesno vršio i za koji je očekivao pohvale a ne takva napadanja kakva su se« sada obrušila na njega. Mora se priznati da je i ovog puta bio na visini trenutka, ponavljajući poslanicima, koji su se u prevelikom broju ustremili na njega, očekujući zlorado, kao što biva u takvim trenucima, njegov ponižavajući pad, kao što su još godinu dana ranije sa zavišću uz divljenje dočekivali njegov meteorski uzlet: »Naposletku . . . uverite se [sami] o svemu [kako je bilo] i ako nađete i kadgod nađete da sam kriv, ja ću biti gotov da odgovaram, jer ja ne bežim od odgovornosti ni za deset godina.«²¹⁰ Mi bismo ovde svemu tome mogli dodati, sa naših pozicija i našim iskustvom, kako je Vukašin Petrović bio ipak u pravu. Državni monopol je donosio i donosi državi manje prihode i manje doprinosi razvoju nego preduzetnički monopol sa kormilom preduzimljivih kormilara uspešnog preduzetničkog koncerna.

Ali tada je populistička opozicija likovala nad onim što se dešavalo sa Vukašinom Petrovićem. Novi organi Liberalne i Radikalne stranke posle ukidanja vanrednog stanja, liberalska *Ustavnost* i radikalni *Odjek* su već 1884, čim im se ukazala prilika, nastavili praksu povremenih *raskrinkavanja* jevrejskih kašarluka i ujdurmi na srpskoj zemlji, u srpskoj državi.

Nisu zaboravili da podsete javnost na Bontuovu aferu u spletu mešetarskog jevrejskog i jevrejsko-austrijskog finansijskog kapitala. Novopokrenuti radikalni *Odjek* je pisao o austrijskim »Lenderbančinim čistokrvnim Goldbergerima, Silberštajnama, Rozenkrancima« koji sa ključnih položaja rukovode špekulantskim transakcijama u gradnji srpskih železnica. »Ono nekoliko srpskih sinova što je uzeto bilo u železničku službu« u Srbiji, vremenom sve se više potiskuje — tvrdio je ovaj list, sa tendencijom koju običan svet nije uočio i ne uočava.²¹¹ Posle je *narodu* saopšteno posredstvom istog lista kako se pod projevrejskom i proaustrijskom naprednjačkom vladom novo »Francusko društvo [za gradnju srpskih železnica] pretvara u (jevrejsko-austrijsku) Lenderbanku, a Francuze zamenjuju bečki i peštanski Jevreji.«²¹² Kao naravoučenije Srbima da ne idu stopama Mađara, *Odjek* je obelodanio kako u Mađarskoj: »Čivuti globe kako im je čef; niko im ne može ništa. U njihovim je rukama novac, u njih je trgovina . . . oni vladaju zakonodavstvom, javnom štampom, celom zemljom(!!). Vlada [Mađarske] sve može, samo jedno ne sme: zameriti se Čivutima.«²¹³ U rubrici »Domaći glasovi« stajalo je kako se raznosi vest da naprednjačka vlada »namerava prodati Jevrejima u inostranstvu . . . puške starog tipa u bescenje«. To se ne bi smelo dozvoliti po mišljenju *Odjeka*. Ako se već prodaju, neka se prodaju u zemlji. »Narod će od usta odvojiti da ne da Jev-

²¹⁰ Isto, 345—386.

²¹¹ *Odjek*, br. 26 od 28. XI 1884.

²¹² *Odjek*, br. 1 od 1. I 1885.

²¹³ *Odjek*, br. 38 od 30. III 1885.

rejima u inostranstvu pušku koja je Šumatovac odbranila, Niš, Pirot i Vranje osvojila.«²¹⁴

Kad su napadi na Vukašina Petrovića učestali i njegovi protivnici likovali pod dejstvom glasova da će sudskom presudom ispaštati za počinjene malverzacije u vreme njegovog ministროvanja, u *Odjeku* je pisalo da »srpski Jud« ne može očekivati milost od naroda kojeg je oštetiо na način svojstven Jevrejima.²¹⁵

Ma kako da su ovi napisi zvučali pamfletski neistinito, klevetnički intonirano, pa i politički nerazumno za neupućene u političke igre — oni kao i samo ime lista kazuju nalaze, i nalazili su odjeka u javnosti. Iako ne u meri kojim su takvi populistički listovi opčinjavali narod u zemljama masovnih antisemitskih pokreta, iako ni sam radikalni *Odjek* nije te napise objavio sa namerom da izazove takve masovne antisemitske pokrete, nego samo iz potrebe da upadljivo ne zaostaje u populističkim antisemitski usmeravanim nadmetanjima, ipak se mora konstatovati da su doprinosili širenju antisemitizma. Čovekova percepcija u proseku ne odoleva kazivanjima koja se uporno ponavljaju, a automatski prihvata bez proveravanja pročitano u novinama i knjigama koje je sam odabrao, po svojoj stranačkoj, ili samo idejnoj, ideološkoj opredeljenosti, prijateljskoj preporuci, pa čak i slučajnoj koincidenciji.

Napredna stranka na vlasti nije imala potrebu da se ulaguje masama porivima antisemitizma. Njena vlast je zavisila od volje vladara sa kosmopolitskim predispozicijama. Složena politička radnja koja involvira i složenost političke igre ogledala se u vezi sa Naprednom strankom u činjenici da je ona u međustranačkim odnosima bila rigidna, a u međunacionalnim elastična. Za poznavaoce političkog pragmatizma, ova različitost bila je logično uslovljena njenim položajem i sa tog položaja sagledavanim problemima opstanka. Da bi ostala na položaju vlasti bez masovne podrške naroda morala se surovo obračunavati sa strankama opozicije. Da bi uspešno upravljala državom prema intencijama zapadno i srednjoevropski orijentisanog vladara i prema stremljenjima buržoazije, čije je interese zastupala, morala je podržati emancipatorska nastojanja Jevreja. Oni su svojim potencijalima doprinosili bržem ekonomskom razvoju zemlje i rentabilnijim odnosima sa razvijenijim evropskim državama.

Tako se dogodilo da za vreme jednog, po mnogima zloglasnog vladara i njegove zloglasne vlade, Jevreji u Srbiji dosegnu domete koje pod drugim vladarima i vladama Srbije ranije nisu mogli, a i kasnije opet zadugo neće moći da dosegnu.

Populistički metodi političke borbe na kraju su se pokazali svrsishodni, posebno za Radikalnu stranku. Otpor naroda autokratskoj vladavini uprkos svim represivnim merama policijskih vlasti, pa onda i sudskim presudama prekih sudova, nije mogao biti slomljen. Kralj Milan, iscrpljen beskrajnom borbom, morao je napokon da popusti. Napredna stranka, bez obzira na domete u osavremenjivanju ekonom-

²¹⁴ *Odjek*, br. 16 od 8. V 1885.

²¹⁵ *Odjek*, br. 78 od 2. VIII 1887.

skih, kulturnih i naučnih institucija države i društva (izgradnja prvih železnica,²¹⁶ ustrojstvo Narodne banke, osnivanje Akademije nauka, organizovanje političkih stranaka), u nadmetanju sa strankama opozicije trpela je poraz za porazom. Uzdrmanom kralju, koji se doživotno iskompromitovao porazom u ratu sa Bugarskom, kao i neljudskim postupcima prema učesnicima jedne beskrvne pobune, nije ostalo drugo nego da prvim povodom smeni u narodu sve omrznutiju naprednjačku vladu. Povod su mu dali sami prvaci Napredne stranke kada su odbili da podrže njegovu iznenadnu odluku da raskine brak sa kraljicom Natalijom. Tako je naimenovanjem nove vlade sastavljene od članova udružene Liberalne i Radikalne stranke, pod predsedništvom lidera liberala Jovana Ristića, 1. juna 1887. godine završena sedmogodišnja vladavina naprednjaka. Već sledeće godine, inauguracijom novog Ustava 1888. na osnovama parlamentarne demokratije, završena je dobrovoljnom ostavkom i vladavina autokratskog kralja Milana Obrenovića. Jevrejima će novim Ustavom biti zagarantovana, bez ikakvih začkoljica, potpuna ravnopravnost. Ipak će proći godine dok će opet moći da se pohvale time da imaju u Skupštini poslanika Jevrejina, da ne kažemo poslanike Jevreje, što su tada silaskom sa vlasti, po mnogima konzervativne, ali po mnogome ipak Napredne stranke, mogli samo poželeti za neka buduća vremena u uslovima drukčijih stranačkih prilika i odnosa.

Dr. Andrija RADENIĆ

S u m m a r y

JEWES IN SERBIA

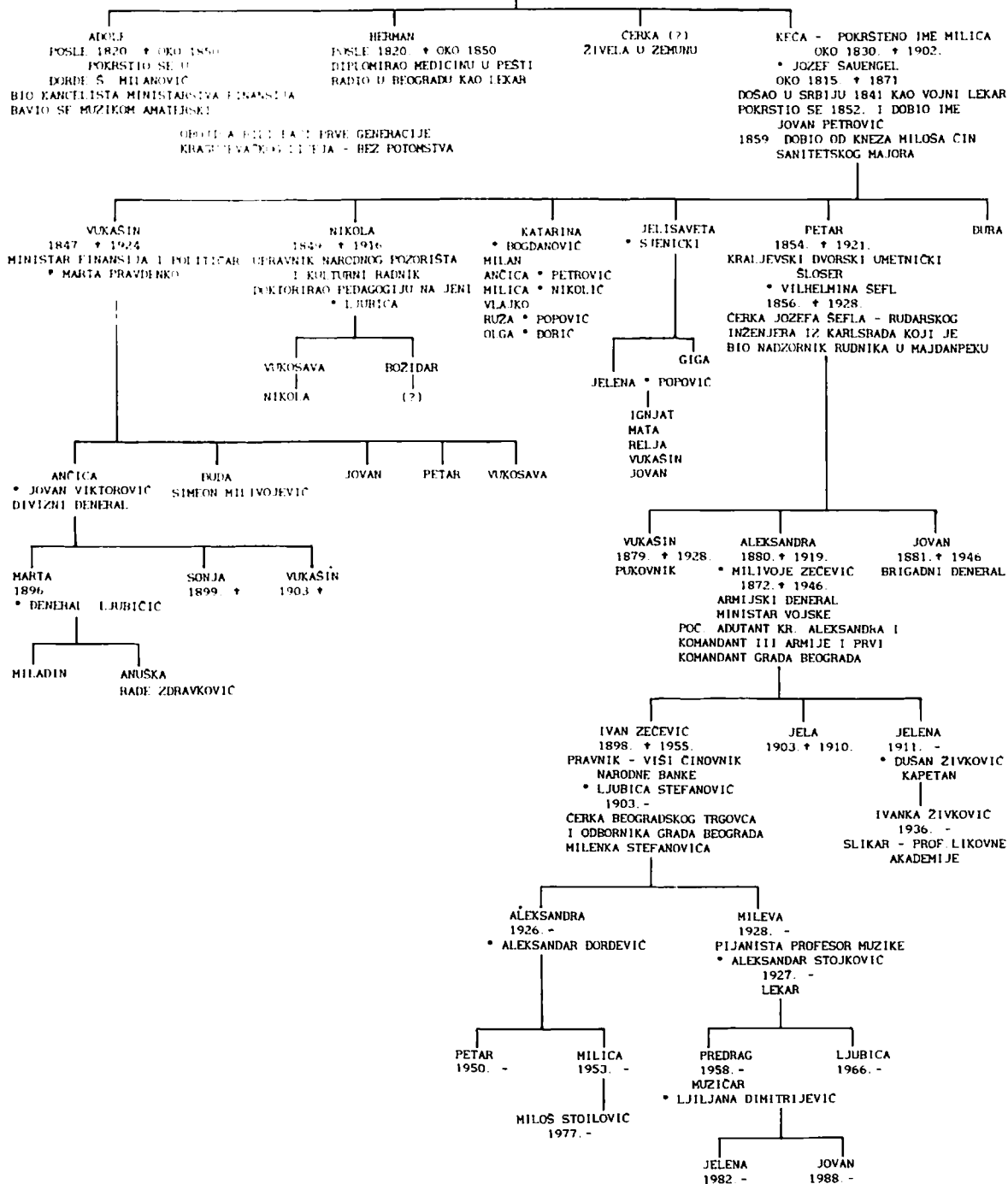
Jews - Members of Parliament — in the Serbian National Assembly
1878—1888

In this treatise are first expounded and analysed the conditions which brought about the election of the first Jewish Members of Parliament for the Serbian National Assembly; after that is presented and analysed their work in that House of Representatives of Serbian state and Serbian people. The conditions which have permitted the previously inconceivable participation of Jews in the proceedings of the highest Serbian legislative institution were prepared by the Serbian wars for liberation 1876—1877 and by the recognition of the Serbian independent state by the decisions of the Congress of Berlin in 1878. On the Congress of Berlin the international recognition of the independent Serbian state was conditioned by the

²¹⁶ Od Jevreja, Hajim Leon Koen izabran je za člana Nadzornog odbora, a Edija Buli za člana Eskontnih odbora Narodne banke (*Šematizam za 1886. godinu*, 165).

MEHAHEM SLEZINGER
KANTOR I KOLJIC U SINAGOGI U SOMBORU
KASNIJE ZIVEO U NADI-SENT MIKLOS

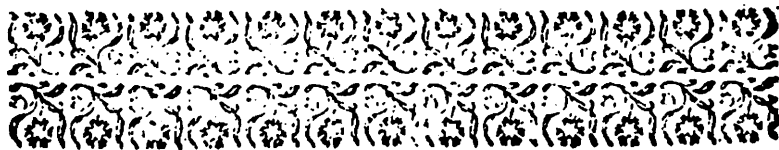
IOSIF SLEZINGER
1794 SOMBOR † 1870 BEOGRAD
PRVI SRPSKI KAPELNIK KNJAZEVSKE GARDE
* SARA FRIDENBERG - CERKA JAKOBA FRIDENBERGA
ZEMUNSKOG NADRABINA
VENČALI SE 1820 U NOVOM SADU

Genealoško stablo Josifa Slezingera i njegovih potomaka

הקדמה

אני הדל כאלפי עני ואהיון • כהן לאל עלין • משה בן הרב הנדול
 מעון ומנדול די רב חיליה ורב גוברי' ורהורא עמיה שריה • הוא
 בקדוש כמוהו ר' מיכאל הכהן זלה"ה • מנני אלקיט • נתן לי לשון למודים
 לדברי נקות בלשוכי ולחרוט בעט ברזל ועופרת כת בה מיושרת • כהתאבק
 ראשי עט לערוך מילין באגרת • זאת אומרת • עיניך תמונה משרים •
 בדברים כרים • ומאמרים ישרים • אף ידי יסדה אר"ש וימיני טפפה אלני
 דברים על אדני פו מיוסדים • להועיל לתלמידים • אשר נהם אני נדרש
 ועם היותי נע וכד חטולטל ומגורש • מן העיר בילגראד' ואלן כל לרש •
 ובאתי באכי"ק מדוכה כיסורים בתוכחות על עון וחכפו עלי רעות עד אין
 מוסכו בפערות הזון כיט נגדש • כווקקת לדרישת • ופכרתי להם הכפר
 הזה קטן הכמות מעשה חרש • למען ישיה שגור כפיהם לאמרי שגר •
 בעומדס לפני אשכול הכופר • וקולמוס רץ כלני עופר • וישן כתב
 רכינו הרב בכל ספר הרוקס ז"ל שכל המהכר ספר צריך לרמוז שמו כשם
 הספר לכן קראתי שמו ע"ש סופר' כי שמי נקרו ע"ע
 סופר' הוא בנימטריה' משה הכהן ז' אחי
 ימים ראה רחמי' זהקדיומי השלם מזהר'ר אליקים מלמד נה"ו במלאכה
 זו • וקרא שזו לשון למודים ובנאתי מהנהגה ויבי מקדן נהגים ימים קצ'
 גם למשך כהני לק"ק כיק"ל שפורג יע"ה ורהיני ג' הפך לשון
 נקי' שסיני הרב מזהר'ר יוסף ראקוב'ר' כר"ו על
 מלאכה זו ושניהם באו אל הדפוס איש על
 מקומו • עם כל זה לא אשיב אסור ימיני •
 וברואה את אשר יספרנו יקריב
 אליו • ואתמק אל ה' מהשפות
 דלות ידיו • ומכ ומוסר
 עני יקמיני יזכני
 להתנילו ולהשלימו
 בעזרתו יתכרך
 שמו ז'

1

2

3

4

5

6

7

Simboli žvotinja sa jevrejskih nadgrobnih spomenika

Nadgrobná ploča našena prilikom podizanja zgrade na uglu Zmaj Jovine ulice i Obilicevog venca, danas u dvorištu sinagoge, M. Birjuzova 19, 1641. god.

acceptance of the complete Jewish equality in Serbia through cancelling all previous restrictions. In legislation they were prohibited to live and open commercial shops in the country's interior, while in practice the restrictions were carried out through obstructions imposed on their schooling and by the prohibition of Jewish employment in the state institutions.

The first M.P. of the Mosaic faith was the respected Belgrade merchant Avram Ozerović. He was elected in 1877 as the honorary candidate for the then ruling Liberal party in the elections for the Great National Assembly constituted after the First Serbo-Turkish war. By his election Liberal Party has proven its broad-mindedness in the vein of European liberalism, and through that the additional claim for the support of liberal Europe in the further Serbian struggle against Turkey. After the second victorious war for liberation from Turkish sovereignty, Jovan Ristić, the Serbian representative on The Berlin Congress, had by accepting the provisions of the peace conference proven the alacrity of Serbian government to recognize all rights of its Jewish subjects in correspondence to the citizen's rights of Serbian subjects. According to these constitutional and legal provisions, since the coming to power of Miloš Obrenović, after gaining the Serbian citizenship Jews were treated as the citizens of Serbia of Mosaic faith. Through the identification of nationality by the identity of citizenship the Jewish inhabitants of Serbia were considered Serbs of Mosaic denomination. Their religious rights were never restricted, while the political rights expressed in the elective rights for representative and legislative bodies had obliged them to serve out the compulsory military service were guaranteed by the constitution of 1869. They were thus given the possibility to prove their patriotism for the first time in the liberation wars against Turkey during 1876—1877.

In this essay are published the names of Jews honoured with wartime and peacetime decorations, the names of numerous Jewish physicians who have contributed to the improvement of medical service in Serbia and the names of the first civil engineers and state officials. Following the careers of the two prominent personalities of Jewish origin, Vukašin Petrović (Schauengel) and Hajim S. Davičo, the author has pointed out the identification by name, surname and faith. Vukašin has reached, thanks to his parents' exchanging of Jewish surname and faith of their ancestors for the Serbian surname and Serbian Eastern Orthodox religion, high positions in parliamentary and ministerial hierarchy, while the other, Hajim, remaining recognizable as Jew by name, surname and religion had to be satisfied by the moderate career of a civil servant. The anti-Semitic prejudices could not be ousted by any laws or sermons, either then or later, even in the more emancipated segments of Serbian society, not to mention the general population. This atavistic anomaly of mankind in Serbian environment of that time is treated with particular consideration.

The regular election of Jewish Members of Parliament was held when Progressive Party was in power. During its seven years rule from 1880 till 1887 for Jews were kept two permanent seats in Parliament. These two seats were for Avram Oze-

rović and Edi Bull, who were among the rich and respected Belgrade merchants. However, they did not become members of Parliament by regular elections but by the choice of the ruler, Milan Obrenović, although in their rights and capacities they had the same status as those Members of Parliament who were elected at the polls by the people or their delegates. The Serbian National Assembly was structured, by the Constitution of 1869 until The Constitution of 1888, as a composite body of equal members although three quarters were regularly elected, while one quarter were appointed. The choice of the appointed members of Parliament depended only on the ruler and the government. The ruler, Milan Obrenović, and the government of Progressive Party were free of the anti-Semitic prejudices and had thus stuck to their choice of the two Jewish M.P.s, appreciating their competence and contribution for the development of Serbian state and Serbian society. By large excerpts of the M.P.s' speeches and in the account of their actions, particularly those of M.P. Avram Ozerović, this study shows how the Jewish delegates have justified the ruler's and government's trust by their exceptional contributions in the legislative field and particularly in the economic sphere of general development of Serbian state and society.

Nebojša JOVANOVIĆ

PREGLED ISTORIJE BEOGRADSKIH JEVREJA DO STICANJA GRAĐANSKE RAVNOPRAVNOSTI

I

PRVI sigurniji podatak o prisustvu Jevreja u Beogradu potiče iz sredine X veka,¹ mada se u verskoj tradiciji beogradskih Jevreja održava uverenje da tu žive od »prastarih vremena«.² Za vreme XIII i XIV veka, već je jasno da imaju etničku koloniju koja stoji u živim trgovačkim vezama sa susednicima u Dubrovniku, Mlecima, Ankoni i Ugarskoj. Stoga je veoma verovatno da su tada imali i organizovanu verolspovednu opštinu.³ Poreklo im je najpre bi se reklo, iz većih trgovačkih centara u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva, iz Grčke i Bugarske, gde su od davnina imali sređene verske institucije. Smemo pretpostaviti i da su pre velikog progona iz srednje Evrope, naročito Ugarske, krajem XIV veka dolazeći odatle, povećavali brojno beogradsku koloniju.⁴ Sredinom XV veka, veliki talas Jevreja iz Nemačke i Ugarske hrli u Solun i Carigrad jer im je u Turskoj kojoj nedostaju trgovci i zanatlije obećana građanska sloboda.⁵ Odatle su mnogi, praćeni osmanlijsku invaziju, ponovo došli do Beograda i tu ostali.

Turska je, takođe, po pozivu Bajazita II na prelazu iz XV u XVI vek doživljavala ogroman priliv sefardskih Jevreja koji su 1492. godine masovno proterani iz katoličke Španije. Nakon stogodišnjeg uskraćivanja prava, nasilnog pokrštavanja i terora inkvizicije, iz zemlje u kojoj su im za vreme Arapa »tekli med i mleko«, a »Sunce nije zalazilo«, oko trista hiljada Jevreja je odlukom kraljevskog para Ferdinand i Izabele proterano za nepunih mesec dana. Sultan Bajazit II je, nasuprot njima, smatrao da je njegova zemlja dolaskom Jevreja »obogaćena najvrednijim elementima«.⁶ Svakako je imao u vidu njihovo iskustvo u prekomorskim trgovačkim vezama, proizvodnji baruta, upotrebi vatrenog oružja, zanatima i još u mnogo čemu. Dozvolio im je slobodno naseljavanje »gde god žele«.

¹ Prepiska kordovskog rabina Hladaja Ibn Sapruta sa hazarskim kaganom Josifom XI iz 950. godine pominje Beograd i Jevreje u njemu, I. Šlang, *Jevreji u Beogradu*, 2—3.

² Tj. pre Kelta i možda za vreme postojanja jevrejske države jer im je tada ova tvrđava bila poznata: namerno, beogradski Jevreji čitaju u sinagogi knjigu o Estiri i drugog dana Purima, što prema Mišni čini stanovništvo samo onih tvrđava koje su postojale u vreme jevrejske države. »... Nije verovatno da su sa tim običajem počeli tek u nekom docnijem dobu, kada je, po propisu Mišne (običaj) vezan za stalnu tradiciju«, zaključuje Šlang na 1—2 str. svoje knjige *Jevreji u Beogradu*.

³ *Isto*, 3—4.

⁴ *Isto*, 14.

⁵ Ova događaja poznat je kao »Sarfatijev proglaš«, tj. poziv solunskog rabina Sarfatija svojoj braći u Evropi; I. Šlang, *nav. delo*, 15—16.

⁶ *Isto*, 15—16.

Za kratko vreme, svi važniji trgovački gradovi u Carstvu, naročito Solun i Carigrad, postali su krcati Sefardima koji su kulturno dominirali nad zatečenim sunarodnicima. Obrazovali su svugde zasebne verske opštine i brižljivo čuvali španski jezik,⁷ donete običaje i obrede. Znatno brojniji od starosedelaca Jevreja uspeli su da i njima nametnu svoj jezik, pretope ih i izjednače sa sobom tako da im se za svega nekoliko decenija utro svaki trag.⁸

Po prelasku Beograda u turske ruke 1521. godine treba tražiti i početke doseljavanja španskih Jevreja u njega. Verovatno se to dogodilo odmah u prvoj polovini XVI veka, ali o tome nema podataka. Za sarajevske Sefarde se, recimo, zna već 1541, a beogradski se naziru u podacima tek iz 1567. i 1573. godine.⁹ S obzirom na to da se tada pominju više veroispovednih opština i tri sinagoge izgleda da »Španci« u Beogradu nisu odmah, ili bar lako, uspostavili svoju dominaciju. No bez obzira na to, svi oni su pod zaštitom sultanovih upravnika Beograda počeli poslovno i kulturno da cvetaju, a naučni i književni napredak u XVII veku bio je najbolje oličen u delima trojice rabina: Jude Lerme, Simhe Ben Geršona Hakoena i Josifa Almozlina.¹⁰ U međuvremenu je, ne zna se tačno kada i zbog čega, njihovo savsko naselje premešteno sa druge strane bedema, blizu prostranije dunavske obale (tur. »jakiye«). Mogući razlog je velika kuga iz 1643. godine koja je u Beogradu pokosila mnoštvo stanovnika. Tada je veliki broj Jevreja i napustio Beograd. Ove pretpostavke nam donekle potvrđuje činjenica da su 1663. godine blizu Dunava, nedaleko od skele za Temišvar, imali samo jednu izgrađenu dvospratnu kuću ogromnih dimenzija u kojoj je stanovalo oko 800 ljudi. U okviru zgrade sa 103 sobe, 49 kuhinja i 27 podruma nalazila se i škola. Celu građevinu, neku vrstu »jevrejskog doma«, nazivali su sami »Abheham«,¹¹ a smisao njenog podizanja bio je verovatno u brzom rešavanju stambenog pitanja cele zajednice.

Tada je saobraćajni jezik među beogradskim Jevrejima već uveliko bio španski.¹² Bavili su se uglavnom trgovinom i bankarskim poslovima. Stalni progoni i zabrane posedovanja zemlje i bavljenja zemljoradnjom preorijentisali su njihov duh ka trgovini, sitnim zanatima i novčanom poslovanju. Među trgovcima bilo je izvoznika i uvoznika na veliko, sa partnerima u Dubrovniku, Ankoni, Sarajevu i u Austriji sve do Budima, ali je bilo i prolaznika koji su tragali za središtem svoje trgovačke mreže. U živopisnom etničkom i poslovnom prostoru beogradske varoši, oni ipak nisu važili za najjače i najveštije trgovce. Po jedinom duhovitom poređenju, poteklom iz tadašnjih trgovačkih krugova, po trgovačkoj prepredenosti »na prvo mesto dolazio je Jermenin, zatim đavo, pa Grč (ili Cincarin) i najposle Jevrejin«.¹³ S obzirom na to da su Dubrovčani, ekonomski najjači od ovih, bili izostavljeni moguće je da je ova šala poticala upravo od njih.

⁷ T. Đorđević »Jevreji u Srbiji za vreme prve vlade kneza Miloša«, *Godišnjica Nikole Čupića*, knj. XXXV, Beograd 1923, 202; Popović, *Beograd kroz vekove*, Beograd 1964, 79, kaže da je 1567. glavni rabin bio Avram Benjamin. Po Gerlahu, 1573. žive u Beogradu Italijanski, nemački i španski Jevreji.

⁸ I. Šlang, *nav. delo*, 26—43.

⁹ D. Popović, *nav. delo*, 75—80.

¹⁰ Isto, 79—81; I. Šlang, *nav. delo*, 43.

¹¹ D. Popović, *nav. delo*, 84.

¹² I. Šlang, *nav. delo*, 43—45.

¹³ D. Popović, *nav. delo*, 84.

Od zanatlija svih vrsta, među Jevrejima su se izdvajali krojači (»terzije«) koji su se za struku najbolje obučavali u Solunu. Ekonomski napredak, međutim, u gradu neizvesne budućnosti je često dolazio do velikih potresa, bilo od turske strane, bilo od strane kakvog osvajača. Najbogatiji su često mogli da se uvere da fermanti o ravnopravnosti ne znače ništa kad se skuplja novac za rat ili vrši rekvizicija namirnica, i najposle pod samovoljom nekih mesnih zapovednika sklonijem nju nemuslimanskog stanovništva i nepozvanom mešanju u nutrašnju administraciju i ustrojstvo Jevrejske opštine.¹⁴

Zahvaljujući zapisu Jichaka Almozlina, sina rabina Josifa, poznata nam je tragedija beogradskih Jevreja nakon austrijskog zauzimanja grada 1688. godine, kojom prilikom su bezmalo svi proterani u zarobljenički logor u Nikolsburg, u Moravskoj. Kada su se posle Karlovačkog mira 1699. godine preživeli vratili u Beograd, zatekli su porušene sinagoge i školu, oštećenu veliku zgradu i opštinu, ali je njih bilo toliko malo da zadugo nisu mogli ništa obnoviti.¹⁵

Prilikom ponovnog zauzeća grada 1717. godine, Austrijanci su u njemu zatekli svega 47 jevrejskih porodica (34 sefardske i 13 aškenaskih), »mahom sirotinje«, sa oko 250 duša.¹⁶ Ukupan broj stanovnika u varoši nije prelazio cifru od 5.000 liica. Posledice žestokih borbi oko Beograda, oštećenu tvrđavu i popaljenu varoš sa velikim brojem srušenih objekata, naročito džamija, nove vlasti su, shvatajući ovo zaposedanje kao konačno, pokušale da obnove po svom ukusu. Od tadašnjeg orijentalnog Beograda trebalo je da izraste naselje srednjoevropskog tipa. Najznačajnija i najpreča bila je rekonstrukcija tvrđave. Sama varoš je tzv. Evgenijevom linijom podeljena na Nemački (ili Dunavski) Beograd i Srpski (ili Savski) Beograd.¹⁷ Jevrejsko naselje pripalo je periferiji užeg ili nemačkog dela varoši čija se slika naglim doseljavanjem Nemaca i drugog katoličkog stanovništva, etnički najviše promenila. U takvoj sredini, pod udarom jezuitske netrpeljivosti, Jevreji nisu mogli baš sjajno proći. Rabin Šlang navodi da su se turski zapovednici pri predaji tvrđave, u ugovoru o kapitulaciji obazreli i na izvesna prava Jevreja koji ostaju kao svojih dotadašnjih štitenika, tj. turskih podanika.¹⁸ Otprilike da je sve trebalo da se svede na nepovredivost njihovih dobara, ali izgleda da ni to nije ispoštovano jer se veliki broj pretežavajućih španskih Jevreja naknadno i veoma brzo odselio. Zauzvrat se doselio izvestan broj nemačkih Jevreja, mahom iz Požuna, Manhajma i Praga,¹⁹ s tim što su i oni smešteni u jedan stari han (»Jenihan«) koji se graničio sa dvorištem »turskih« Jevreja. Tako se cela »Čifutana« sastojala od dve veće zgrade, Jenihana i Abhehama, sa ograničenim brojem stanovnika (»in restrictissimo numero«) od 18 porodica i jedne uzane trgovačke uličice. Austrijske vlasti su ih smatrale za »zlo koje se ne može iskoriniti, ali ga zato ne treba puštati da se razvije«. ²⁰ Za stanovanje u hanovima mo-

¹⁴ I. Šlang, *nav. delo*, 43—45.

¹⁵ *Isto*, 46—50; D. Popović, *nav. delo*, 80—81.

¹⁶ *Isto*, 51; D. Popović, *Beograd kroz vekove*, 81; *Isti*, *Beograd pre 200 godina*, Beograd 1935, 19.

¹⁷ D. Popović, *Beograd kroz vekove*, 148; *Isti*, *Beograd pre 200 godina*, 19—34.

¹⁸ I. Šlang, *nav. delo*, 53; D. Popović, *Beograd kroz vekove*, 156—157; *Isti*, *Beograd pre 200 godina*, 27—29.

¹⁹ T. Đorđević, *nav. članak*, 203.

²⁰ I. Šlang, *nav. delo*, 51; D. Popović, *Beograd kroz vekove*, 156—157; *Isti*, *Beograd pre 200 godina*, 27—29.

rali su plaćati državnu kiriju, a svi su morali imati stroge legitimacije i plaćati porez za toleranciju (*»Toleranzsteuer«*) kao *»škodljiva vrsta ljudi«* koja se bavi *»vuherskim«* poslovima.²¹ Sve molbe za dobijanje prava na nepokretnu imovinu i mesto za sinagogu odbijene su. Jedino im je dopušteno da imaju svoju kasapnicu, kakvu su uostalom zbog različitog načina ishrane imali i predstavnici ostalih etničkih grupa. Uz postojanje svih strogih odredaba i zabrana, Jevreji su ipak imali i jednu srećnu okolnost: najuticajniji čovek kod tadašnjeg upravnika Srbije, princa Aleksandra Virtemberškog, bio je njegov finansijski savetnik, izvesni Sampson Verthajmer Sis,²² inače Jevrein. Iako ograničenih mogućnosti, on je znatno olakšavao položaj svojih sunarodnika u Beogradu i uticao na to da se znatan broj odredaba protiv njih ne održava. To se ogleda najpre u činjenici da su, sa odobrenjima ili mimo njih, vremenom popravljene sinagoge te se u njima moglo bogoslužiti. Gledalo se kroz prste i na njihovo opšte bavljenje trgovinom i takmičenje sa Nuncima i Srbima. Bogatijim pojedincima omogućeno je nadmetanje u liferaciji robe, dobijanju zakupa monopolskih artikala i još nekih privilegija u industrijskim preduzećima. Braća Kepeš podigla su prvu pivaru u Beogradu, u koju su uložili 100.000 forinti, ali su usled velikih državnih nameta 1730. godine morali predati ključeve gradskoj upravi. Potom su Isak Kepeš i Isak Hiršl 1734. sazidali novu pivaru i uputili molbu Dvorskom komorskom veću u Beč za dozvolu za varenje i prodavanje piva. Zbog žalbe katoličkih građana Beograda, ova predstava je ne samo odbijena nego je Jevrejima zabranjeno da se sem između sebe uopšte bave trgovinom. Jedino je grupa imućnijih i okretnijih trgovaca (Isak Mojzes, Jakov Frankl, Aron Hiršl i drugi) uspela da dobije monopol za pečenje rakije na šest godina po ceni od 14.000 forinti godišnje. Pošto su se ipak i nadalje raznim načinima svi bavili trgovinom, i to veoma spretno, uspeali su da produkciju alkohola i trgovinu žitom za ceo period potpuno zadrže u svojim rukama.²³

U to vreme je sasvim jasno da su imali dve veroispovedne opštine: sefardsku i aškenasku, sa rabinima Levijem i Morenom, s tim što je Levi izvesno vreme bio zajednički rabin.²⁴ Predstavljali su najpismeniji deo stanovništva Beograda koje je, pored znanja španskog i nemačkog, svoje molbe i žalbe austrijskoj vlasti često umelo da sastavlja na pravilnom srpskom jeziku i to čirličnim pismom! Poimeniti rabin Šlang²⁵ veruje da je u dvadesetdvo godišnjem periodu austrijskog gospodstva nad Beogradom došlo do prvog većeg zблиženja i simpatija između Srba i Jevreja. Mada su Srbi formalno bili u boljem položaju, ipak se i njima moralo smučiti organizovano naseljavanje katoličkog stanovništva, dovođenje biskupa u Beograd i misionarska nastojanja da se privede što više *»vernih duša«* jedino spasavajućoj katoličkoj crkvi, mnoštvo tuđih elemenata u posadi grada, koji su se isticali više od samih gospodara, i omalovažavanje srpskog naroda i pravoslavne vere.²⁶ Vredani i zapostavljeni, jedni na jedan, drugi na drugi način,

²¹ Isto.

²² Isto.

²³ Isto.

²⁴ I. Šlang, *nav. delo*, 55—56.

²⁵ Isto, 57.

²⁶ Isto.

možda su prvi put osetili izvesnu bliskost i potrebu za uzajamnim pomaganjem (najviše novčanim) u nevolji, koja će kasnije doneti više rezultata, a s tim i lagano sumnjičavost i zahlađenje stava turskih poglavara prema Jevrejima kad se od 1739. godine budu vratili u Beograd.

Ovo se, ukoliko je tačno, moglo odnositi na veoma mali broj jevrejskih porodica jer se sastav njihove zajednice bitno izmenio ponovnim vraćanjem turske uprave. Aškenazi su, i stari i novodoseljeni, zajedno sa Austrijancima 1739. godine mahom napustili varoš. Sa njima je otišao i rabin Levi Jerušalmi, već prilično star, i primio se iste dužnosti u Temišvarskoj opštini. Zamenio ga je nakratko učenik Natan Gincburg. Ojačala je zauzvrat Sefardska opština brojnim doseljenicima iz Turske. Činilo se po svemu da u Beogradu sledi period blagodeti i trajnog mira za sve lojalne podanike Carstva. Iz Soluna je doputovao ugledni talmudista, besednik i teolog Šelomo Šalem da preuzme sefardski rabinat. Kasnije se proslavio kao pisac mnogih naučnih radova objavljenih u Amsterdamu, gde je paralelno do 1781. godine obavljao istu dužnost.²⁷ Znak porasta jevrejskog stanovništva u Beogradu sredinom XVIII veka, svakako je bilo i osnivanje prostranog sefardskog groblja na Paliluli.²⁸ Porast je uslovio da se uspostavi i življi trgovački saobraćaj sa Zemunom, što je mnoge Sefarde privuklo da se tamo i stalno nastane; za samo desetak godina bilo je u Zemunu već oko sto takvih porodica. Čifutana na Jaliji se, s druge strane, vidno povećavala izgradnjom novih kuća, nicanjem novih dućana, zanatskih radnji i zauzimanjem još nekoliko sokaka bliže Dorćolu.

Opšte prilike, međutim, nevidljive uhodanom svakodnevnom načinu življenja mirnog jevrejskog stanovništva, nezainteresovanog u osnovi za politička zbivanja, bile su bremenite novim nemirima. Austrijsko-turski rat 1788—1791. doneo je opet veliki talas migracija koji je zakačio i Jevrejsku mahalalu. Beograd je pune dve godine ponovo bio u vlasti Nemaca.²⁹ Materijalno stradali u svom kvartu od artiljerijske vatre prilikom Laudonove opsade grada u oktobru 1789. godine, mnogi Jevreji su pojurnili da naplate dugove od Turaka koji su se spremali da napuste tvrđavu i varoš. Ne samo da nisu uspeli nego su naveli ove da im poharaju i sve sakriveno blago po podrumima i jamama i tako se bolje obezbede za put. Pa ipak je veliki broj Sefarada krenuo za njima. Ostalima je takođe bilo dosta Beograda. Mnogi su krenuli preko Save i Dunava u sigurnije krajeve, prema Temišvaru, Pešti i Beču, zaustavljajući se i uz put osnivajući nove opštine. Neki su se i tada preselili samo do Zemuna. Najmanji deo se, bez obzira na okolnosti, ipak zadržao u nemirnom gradu. Prepoznavajući suštinu najnovijeg rata i težnje srpskih frajkoru koji su se svojski borili na strani Austrijanaca da zasvagda zbace turski jaram počeli su i sami materijalno potpomagati Srbe. To im se, naravno, kasnije osvetilo. Austrija je smenom vladara promenila svoj stav prema Istočnom pitanju i nakon dvogodišnjeg neodlučnog ratovanja povukla trupe iz Srbije, a Beograd ponovo prepustila Turcima. Mnoštvo Srba krenulo je u strahu za njima, ra-

²⁷ Isto, 58—59.

²⁸ To groblje se nije nalazilo na mestu današnjeg nego bliže centru, između današnjih ulica Dalmatinska i Jovana Cvijića, ZPA JIM.

²⁹ *Istorija naroda Jugoslavije*, II, Beograd 1960, 1285—1296.

zočarano, napuštajući vekovno tle. Izvestan broj jevrejskih porodica (Farhi, Benvenisti, Almozlino, Albahari...) učinio je isto, nalazeći za zgodno da krajnji cilj svoga putovanja ne traži opet dalje od Zemuna. Smeštenim u vojnim komunitetima dozvoljeno im je da ostanu pod uslovom da sagrađe sebi kuće. Oni koji su u Beogradu sačekali Turke, bez obzira na to što su ovi sa sobom doveli i njihove sunarodnike, odmah su mogli da se uvere u veličinu njihovog besa. Sedam članova opštinske uprave i rabin Azriel Magriso, osumnjičeni za pomoć Srbima, bačeni su u tamnicu; pušteni su tek kroz nekoliko meseci, uz priličan otkup i uvećavanje svih članova zajednice u njihovu lojalnost; dok je manje srećni rabin umro ne dočekavši slobodu.³⁰

Posledice poslednjeg austrijsko-turskog rata imale su izuzetan značaj za buduće događaje. Razočarani srpski narod shvatio je kao konačnu istinu da slobodu posle vekovnog ropstva neće dočekati ni uz kakvu pomoć dobijenu sa strane. U takvom raspoloženju stvarani su preduslovi za početak srpske revolucije 1804. godine. Jevrejska mahala, kroz deceniju i po ponovo priviknuta na turske vlasti i uhodana u kolotečinu svakodnevnih poslovanja, dočekaće i te događaje prilično nespremna. Glavni razlog treba svakako tražiti u novom sastavu njenog stanovništva, sastavljenog uglavnom od Sefarada koji su se doselili za Turcima nakon poslednjeg rata.

Upad srpskih ustanika u beogradsku varoš, a potom i u tvrđavu decembra 1806. godine, najozbiljnije je zapretio opštem opstanku jevrejske zajednice na Jalliji. Svrstani po prostoj podeli na nehrišćane u planiranoj srpskoj prestonici suočili su se sa sasvim neizvesnom budućnošću. Nije čudo što su se dalekovidiji pojedinci još u septembru 1804. godine pobrinuli da svoje porodice prebace na sigurniju stranu, u Zemun, i time izbegnu život pod dugotrajnom opsadom, glad i strah od potpune propasti.³¹ Karakteristično je da je s njima izbegao i znatan broj Srba iz svog dela varoši; u molbi jednog od njih Zemunskom magistratu za primanje u carsko podaništvo stoji obrazloženje da ne želi da po ko zna koji put svu svoju imovinu stiče iz početka.³² Odatle su mnogi, i Jevreji i Srbi, trgujući vredeli ustanicima liferacijom oružja i municije preko Save. Nakon pada varoši, među dvestapedesetoricom izbrojanih izginulih branilaca pomnjen je i neutvrđen broj Jevreja. Pretpostavka je da je reč o imućnijim ljudima koji su pružili otpor mahom iz svojih kuća i dućana.³³ U izgređima i pljačkama koje su pratile završetak borbi, teško je stradala unutrašnjost sinagoge, po svoj prilici tada jedine u Beogradu.³⁴ Nešto docnije, po padu tvrđave, usledilo je rešavanje sudbine zatečenog stanovništva. U jedinom zapisu provlači se mišljenje da su Srbi bili kivni na Jevreje više »zbog varanja u trgovini, nego li zbog zakona (vere)« i da su ih zbog toga sinodalnim zaključkom proterali ne samo iz grada nego iz cele zemlje, a nakon toga da su se ovi razišli po Sremu i po Bosni.³⁵ S obzirom na to da

³⁰ Isto; I. Šlang, *nav. delo*, 62—64; D. Popović *Beograd kroz vekove*, 306.

³¹ D. Popović, *nav. delo*, 315; I. Šlang, *nav. delo*, 65; T. Đorđević, *nav. članak*, 203.

³² Isto; I. Šlang, *nav. delo*, 66.

³³ T. Đorđević, *nav. članak*, 203.

³⁴ D. Popović, *nav. delo*, 315.

³⁵ Isto, 315—316.

su pre toga zajedno s Turcima bili podvrgnuti nasilnom pokrštavanju, istina je, reklo bi se, negde u sredini. Izvestan broj ih je tom prilikom zaista prešao u pravoslavlje i na taj način privremeno ili za stalno obezbedio nesmetan boravak u Beogradu. Sa Turcima se mnogo oštrije postupilo, jer su mnoge bundžije bile namestu posećene. Jevreji su se, pak, sa starim imenima susretali u varoši i tokom 1807—1808. godine. Doduše, bila je reč o porodicama koje su se iseljavale u Zemun. Posle toga su predstavljali pravu retkost u Karađorđevom Beogradu.³⁶

Tek nakon drugog ustanka (1815) i stvaranja poluautonomne Srbije Miloša Obrenovića, Jevrejska mahala je ponovo oživela brojnim doseljenicima iz Sofije, Bitolja, Bukurešta, Rusije i povratnicima iz progonstva. Među njima se našao i priličan broj Zemunaca, iako su tamo u međuvremenu osnovali novu Sefardsku opštinu i stekli dobre uslove za život. Neki od njih, povučeni nostalgijom, usudili su se da se vrate nekoliko godina ranije po slomu prvog ustanka (1813), kada su varoš opet preplavili Turci i kad se u tvrđavu vratio vezir, upravnik pašaluka. U svojoj opusteloj mahali, sa porušenim domovima, ispražnjenim dućanima i poharanom sinagogom zatekli su rabina Hajima Davida Pintu, Sarajliju, koji je i pored zlih prilika vršio dužnost predsednika opštine. Njegov prethodnik Izrailj behor Hajim izmakao je pred Turcima jer se iskompromitovao prijateljstvom sa Srbima.³⁷ Sada kada je svinepog vezira Skopljaka zamenio staloženi starac Marašli Ali-paša, koji je sa srpskim poglavarom Milošem Obrenovićem ugovorio neku vrstu dvojne (srpsko-turske) uprave, opravdano se činilo da su postavljene dobre osnove za dugotrajno mirno stanje u Beogradskom pašaluku.³⁸

Od 1813. godine, kada je vraćena puna turska uprava, postojali su u Beogradu mnogi Jevreji, pridošli s Turcima i zaposleni u državnoj službi kao administrativni činovnici; na tim mestima ostali su do 1824, kad su u smislu proširivanja srpskih prava zamenjeni hrišćanima i priključeni običnom jevrejskom stanovništvu.³⁹ Takođe posle 1813, a naročito od 1815. godine, Jevreji su se nalazili u još nekim varošima Srbije (Šabac, Smederevo, Požarevac. . .) gde su živeli do početka prvog ustanka. Kao što su tada bili lojalni turski podanici, tako su se i od 1815. prilagodavali novim prilikama. Trudili su se da u političkim događajima ne uzimaju nikakvog učešća i da se uvek drže one strane od koje su očekivali sigurniju zaštitu i, kako zaključuje Tih. R. Đorđević, veću korist.⁴⁰

Beogradski Jevreji, sada uglavnom sefardskog porekla, potpuno su se pribrali u novonastaloj situaciji i brzo su vaspostavljali svoje verske institucije. Najpre su zasukali rükave i dali se na popravku oštećene sinagoge. U septembru 1819, uz proslavu Nove godine po hebrejskom kalendaru, ona je svečano otvorena. Godinu dana

³⁶ I. Šlang navodi da je u Zemunu 1807. godine bilo već 285 Jevreja i da su te godine osnovali i Sefardsku opštinu; međutim, prilično neodređeno govori o umanjenoj jevrejskoj populaciji u Beogradu u periodu 1807—1813. godine; *nav. delo*, 65—68; D. Popović *nav. delo*, 316—318, pominje takođe pojedine zemunske Jevreje i govori o njihovoj retkosti u Beogradu; T. Đorđević, *nav. članak*, 203.

³⁷ Isto; V. Stojančević, »Etnički sastav stanovništva 1815—1830. godine«, *Istorija Beograda*, II, Beograd 1974, 521.

³⁸ R. Ljušić, *Kneževina Srbija 1830—1839*, Beograd 1986, 1—4.

³⁹ T. Đorđević, *nav. članak*, 204.

⁴⁰ Isto; 203—208; zadugo su se, kao recimo u Šapcu, pri bilo kakvoj pobuni ili metežu radije sklanjali Turcima u grad, nego ostajali da podele sudbinu sa Srbima.

ranije slavljeno je osvećenje učionice »Bet homidraš« i škole u novopodignutoj zgradi za koju su sredstva izdvojili braća Aron i Solomon Azriel.⁴¹ Crkvena opština je nastavila da funkcionise starajući se o svemu: sinagogi, školi, sirotinji i interesima svih jednovernika. Raspoređivala je i skupljala danak koji je po oslobođenju trebalo predavati srpskim vlastima; inače osim danka nisu bili ničim drugim opterećeni, »pa ni kulukom«. Kako smo rekli, Jevreji su 1824. fermanom prispelim iz Carigrada, koji je vezir 21. maja pročitao pred iskupljenim svim članovima zajednice, »isključeni »od svake službe carske... osobito đumruka kakovog mu drago ro-da...«, a na njihovo mesto postavljeni su Srbi.⁴²

Kao što su i do tada uglavnom radili nastavili su da se bave trgovinom i svakovrsnim zanatima. Iz »Teftera aračkog varoši beogradske« za 1825. godinu »vidi se da je u Beogradu bilo 208 aračkih jevrejskih glava sa 114 domaćina Jevreja. No, sem ovih bilo je još Jevreja označenih posebno, kao zanatlije: bakala 1, mehandžija 1, tutundžija 2, terzija 9, kazasa 5, tenećedžija 2, gabeledžija 2, kačkavaldžija 1. Zašto je ovo označenje izvršeno posebno ne može se prosuditi. Očuvan je i »Tefter arački varoši beogradske« za 1827. godinu. Iz njega se vidi da je tada bilo u Beogradu 239 jevrejskih aračkih glava. Sem toga još i bakala 3, mehandžija 2, tutundžija 1, terzija 16, telala 1, kazasa 5, tenećedžija 1, sarafa 1, hećima 1. Najzad, bile su još 22 osobe: učitelja, popova i đaka, koje su zabeležene ujedno. U Spisku zanatlija od 1836. godine stoji da je od beogradskih Jevreja bilo: boltadžija 80, bakala 2, terzija 3, mehandžija 2, magazadžija 1, tenećedžija 5, špekulanata 4, duvandžija 1, sarafa 4, kazasa 4, komisijonara 2, svega 108. Jevreji zanatlije niti su ulazili u srpske esnafe, niti su pak između sebe esnafa imali i držali, već su svi kmetu [t. predsedniku opštine — prim. N. J.] njihovom podležali.«⁴³

Svi su se među sobom držali kao solidarna celina, spremni da se štite i pomažu kad god je bilo potrebno. Ako im se činilo da se prema celoj zajednici čini nepravda, zajednički su ispred opštine istupali u cilju njenog otklanjanja. U oktobru 1834. godine tužili su se knezu Milošu na Upravu varoši Beograda da se od njih naplaćuje porez na vrlo strog način i molili za čovečnije postupanje. Knez je odmah naredio da se sa njima ne sme postupati grubo.⁴⁴ Ali godinu dana kasnije, solidarno su se oduprli plaćanju danka, smatrajući da je na njih razrezano više nego na druge; pošto to nije bilo tačno izazvali su knežev bes i čak pedesetorica zaglavila u protiv!⁴⁵

Iako su kao najpismeniji i najkulturniji deo beogradskog stanovništva bili ujedno i najkompaktnija etnička i konfesionalna grupa, njihov socijalni sastav bio je veoma različit. Pošto je tako bilo, kaže se, »od davnih vremena«, sinagoga je imala običaj da brojnim prosiocima iz svojih redova izdaje nekakve olovne ili voštane znakove (»od žute tenečke«) s turskim pečatom koji su kao sitan novac služili za

⁴¹ J. Šlang, *nav. delo*, 68—70.

⁴² T. Đorđević, *nav. članak*, 204—205.

⁴³ Isto; T. Đorđević *Život i običaji narodni*, knj. XV, arhivska građa za zanate i esnafe u Srbiji od II ustanaka do esnafske uredbe 1847. godine, Beograd 1925, 61; D. Popović, *Beograd kroz vekove*, 388.

⁴⁴ T. Đorđević, *nav. članak*, 206; M. Petrović, *Finansije i ustanove obnovljene Srbije*, I, Beograd 1901, 151.

⁴⁵ T. Đorđević, *nav. članak*, 206; M. Petrović, *nav. delo*, 148.

potrebe bogoslužjenja, a potom bi ih »od nedelje do nedelje« zamenjivala za pravi novac. Prosjaci su, međutim, kupujući luk i hleb u čaršiji počeli zloupotrebljavati ove znakove, sve češće ih ostavljajući u zalog dok ne donesu pravi novac. Vremenom je, proširenom produkcijom »takovih para«, došlo do obezvređivanja ostalog novca, pa je knez Miloš morao 1834. godine zabraniti njihov prodor u čaršiju pod pretnjom smrtne kazne (»... I onaj črez koga se takove pare do čaršije provuku, bez svakog izjatija, olovom [će] zaliven biti«).⁴⁶

Zatim, iza »ovdašnjih«, kako su voleli da se nazivaju stalno nastanjeni beogradski Jevreji, vredni spomenuti tzv. »strance«, privremeno nastanjene, putujuće trgovce i majstore koji su se po starom običaju za duže nastanjivali tek ako bi im krenuo posao.

Najposle, izdvajali su se bogati jevrejski trgovci kao ekonomski najuticajniji faktor u zemlji posle 1815. godine. Nekolicina od njih, pravih veletrgovaca, imala je jake poslovne veze širom Evrope. I ranije, pod turskom vlašću, oni su predstavljali glavne nosioce evropske kulture za Beograd i Srbiju.⁴⁷ Jedan od najuglednijih, Hajim behor David (sin pomenutog Izrailja Hajima, bivšeg predsednika opštine, koji je zbog prijateljstva sa Srbima pobeo 1813. godine), bio je lični poverenik kneza Miloša. Kao trgovac, menjač i vezirov liferant obogatilo se tako da je postao najimućniji među svojim sunarodnicima. Za svog tajnog liferanta uzeo ga je i knez Miloš i od milja ga nazvao Davi/d/če, ili Davičo.⁴⁸ Bio je sa njim u stalnoj prepisci. Turci, međutim, nisu sumnjali u svog liferanta; kod njih je uživao poverenje i od njega se ništa nije krilo ni u gradu, ni u vezirovom konaku. Za to vreme je obavljao najdiskretnije poslove za kneza, liferujući sa strane velike količine oružja i municije za novu srpsku vojsku. Jednom prilikom početkom 1835. godine, kad je novi beogradski vezir Jusuf-paša pozvao kneza »na dogovor« nameravajući da ga smakne, Hajim mu je, nemajući drugog načina, ispred svoje menjačke radnje (kod gostionice »Grčka kraljica«) istrčavši pred njega na ulicu razotkrio klopku! Spasavajući knezu život odao je sebe i zbog toga je što pre morao napustiti Beograd. Vratio se iz Beča »kao sedi i iznemogli starac« tek 1859. godine, za druge vladavine svog prijatelja Miloša Obrenovića. Ostao je u spomeni kao »Evropejac« i jedan od prvih nosilaca bečke kulture u orijentalnoj sredini Beograda. Često je vodio korespondenciju na nemačkom jeziku sa datumom po novom kalendaru. Bavio se književnošću i mecenstvom. Knjige su mu pisane španskim jezikom, hebrejskim slovima, a mnoge su izdate o njegovom trošku i odštampane u Tipografiji Knjaževstva Srbije 1837. i 1838. godine. Dok je on bio u emigraciji, knez se sve vreme (dok se nalazio u Srbiji) izuzetno starao o njegovoj porodici, čiji su potomci po njegovom milju nastavili da se prezivaju Davičo.⁴⁹

Poznatije jevrejske porodice u to vreme bile su još Ruso, Koen, Ozer, Mardohaj, Baruh, Talfi, Albahari, Almozlino, Sabitaj, Pijade, Albalá, Bohor, Suzi, Đidalija, Ha-

⁴⁶ Isto; D. Popović, *Beograd kroz vekove*, 375—376; V. Stojančević, *nav. članak*, 520—521.

⁴⁷ T. Đorđević, *nav. članak*, 202—211; D. Popović, *Beograd kroz vekove*, 375—376; V. Stojančević, *nav. članak*, 520—521.

⁴⁸ M. Petrović, *nav. delo*, 535; I. Šlang, *nav. delo*, 71.

⁴⁹ Isto; T. Đorđević, *nav. članak*, 207—208; D. Popović, *Beograd kroz vekove*, 409; V. Stojančević, *nav. članak*, 521; *Jevrejski pregljed*, VI, 1937, 24.

vio, Zunana, Izrail, David i drugi. Ko što se po prezimenima može zaključiti, reč je isključivo o Sefardima.⁵⁰ Neke od njih počele su se s kućama, radnjama i bakalicama izvlačiti iz Čifutane bliže samom Dorćolu (tj. raskršću današnjih ulica Cara Dušana i 7. jula; »dort-jol«, turski: četiri puta) i naviše prema Zereku, mešajući se s Turcima i hrišćanima u nekim beogradskim mahalama; najčešće su se zaticali kao kirajdzije po turskim kućama. Ipak su za razliku od drugih (Grko Cincara, recimo) težili da se drže izolovano: i etnički, i teritorijalno, i celokupnim svojim socijalno-ekonomskim i kulturnim životom, nemajući ambicije da utiču na život i navike ostalih Beograđana. Bili su krajnje odani svojoj veri i tradicijama (npr. za razliku od Srba koji su se brijali, muškarci Jevreji su obavezno nosili brade kao svoju nacionalnu odliku), imali su zasebne mesarnice zbog specifičnog načina ishrane, svoja kupatila, lokale za ishranu i mesta za sastanke.⁵¹

Ukupan broj im nije bio veliki. Prema prvom potpunije izvršenom popisu stanovništva u Srbiji 1834. godine, Jevreja je bilo oko 2.000, od kojih u Beogradu manje od 1.500 duša. Broj svih beogradskih stanovnika tih godina je zbog odlaska Turaka spao na oko 20.000. Prema podacima Miloševog lekara Kuniberta, 1838. godine bilo je u Beogradu 1.530 Jevreja nastanjenih u 210 kuća. Osam godina kasnije zabeleženo je da ih je bilo 1.724 (7 posto od ukupnog broja stanovnika), ali nema preciznih podataka o broju kuća.⁵² Po šlangu, znatnu većinu činili su Sefardi, dok je u Aškenaze (veštije zanatlije, kako je on smatrao) spadalo svega oko 200 duša.⁵³

Odnos samog kneza Miloša prema Jevrejima, smatra se, bio je bez ikakvih predrasuda. Od njegovog proglašenja za naslednog kneza i sticanja autonomije Srbije 1830. godine, Jevreji su u građanskim odnosima tretirani kao i Srbi. Kada je knežev brat Jevrem 25. novembra 1831. godine stigao u Beograd na dužnost gubernatora varoši skupio je otmnije žitelje »beogradske, savamalske i palilulske, kako našeg tako i jevrejskog veroispovedanija« da bi im pročitao i usmeno kazao »kako im se u napredak vladati valja«. ⁵⁴ Da ni druge vlasti nisu u pravima odvajale Jevreje od Srba svedoči odbijanje zahteva boltadžijskog esnafa u Beogradu 1836. godine da jevrejskih dućana ne sme biti više od deset, uz obrazloženje »što i Jevreji podležu svima onim pravitelstvenim teretima, kojima i Srbi«. ⁵⁵ Knez je na molbu Jevrejske opštine u Beogradu 1834. godine oslobodio od poreza jevrejske »sveštenike, crkvenjake i učitelje« jer i »naša ista lica poreza ne plaćaju«, te naredio da se ni od njihovih prosjaka i osoba starijih od 70 godina, kao god i od srpskih, ništa ne traži.⁵⁶

Ipak jedna sporedna epizoda, vezana upravo za kneza i njegovog brata Jevrema, kvari sliku o sasvim otvorenom stavu ljudi koji su vodili Srbiju prema pripadnicima

⁵⁰ V. Stojančević, *nav. članak*, 521.

⁵¹ *Isto*; D. Popović, *Beograd kroz vekove*, 375—376, 379.

⁵² B. Kunibert, *Srpski ustanak i prva vladavina Miloša Obrenovića*, II, Beograd 1909, 221; T. Dordević, *nav. članak*, 209; R. Ljuštić, *Kneževina Srbija*, 72; V. Stojančević, *nav. članak*, 517—526; *Beograd u XIX veku*, Beograd 1967, 69.

⁵³ I. Šlang, *nav. delo*, 78—79.

⁵⁴ *Arhiv Srbije*, Kneževa kancelarija (dalje: AS KK), VIII, 391; T. Dordević, *nav. delo*, 210—211.

⁵⁵ T. Dordević, *nav. delo*, 210—211.

⁵⁶ *Isto*.

ovog naroda. Dok je Jevrem Obrenović boravio s porodicom u Šapcu kao obor-knez doveo je za vaspitače svojoj deci Dimitrija Tirola i njegovu suprugu Hristinu iz Temišvara. Čuvši za ovo, knez mu je odmah u pismu zamerio što »drži u kući čoveka Jevreja«, na šta mu se brat morao ponizno pravdati da je taj čovek »istina. . . Jevrej. . .«, ali bivši i da se sada pokrstio i postao katolik »koji je u više domova u Cesariji decu učio udarati u gitar i klavir. . .«⁵⁷ Slučaj je hteo da novi, bolji učitelj muzike njegovoj deci pristigne iz Austrije, da opet bude Jevrej, Josif Šlezinger, koji će se tu u Šapcu proslaviti kao osnivač prvog vojnog orkestra i ujedno prvog orkestra u Srbiji,⁵⁸ U septembru 1830. godine, na kneževu molbu, Jevrem ga je sa orkestrom poslao u Kragujevac, gde su osnovali »Knjažesko-srbsku bandu« za potrebe novoosnovane knjaževе garde.⁵⁹

No kapel-majstor Šlezinger, prvi školovani muzičar i kompozitor u Srbiji, osuđen da po prirodi svog posla (vojnog muzičara) učestvuje u najživljim političkim zbivanjima i da čak jednom, od opozicionara Tome Vučića-Penišića bude pred narodom uvaljan u blato i svučen do gaća,⁶⁰ neće biti i jedini Jevrej koji će se zbog svojih »veština« naći u uskom kneževom krugu. Knez je 1836. specijalno zahtevao da mu dovedu iz Vidina »sposobnog šnajdera« Lazara Levenzona, koji je dolaskom i pokazanim umećem opravdao njegovo poverenje. Kape je po posebnoj narudžbini izrađivao za njega šeširdžija Tolčinski, koji je šio i za vojne potrebe Srba.⁶¹ U septembru 1835. godine stigao je u Beograd izvesni Aron Elma iz Bukurešta i počeo učiti mladiće i soldate da izrađuju vojničke cokule, kao što je iste jeseni neki Ilija Borozovac, Jevrej, otišao u Kragujevac da izrađuje epolette za srpske uniforme.⁶²

Iz opšteg pogleda može se zaključiti da je knez Miloš shodno stepenima uviđanja stekao, najblaže rečeno, pravilan stav prema Jevrejima. Shvatao je darovitost nekih pojedinaca (zanatlija, činovnika, lekara. . .), pa ih je poželeo ne samo u svojoj blizini nego i u celoj Srbiji.⁶³ Uslišujući molbu oca Hajima Daviča, starog Izrailja Hajima iz Beča, 1837. godine poručio je materijal za štampanje hebrejskih slova, te je od tada u Kneževoj štampariji počelo i izdavanje jevrejskih knjiga (*Tikun Hacot, Imre Bina, Ševet Mišor* — 1837; *Zemirov Jisrael* — 1838; *Darhe Noam, Šelom Jeru šalajim* — 1839).⁶⁴ Dve knjige izdate 1839. pisane su rukom zemunskog rabina Jude Alkalaja i nose ideju da se Jevreji ponovo nasele u zemlji svojih otaca, u Palestini, jer se istovremeno osvrću na žalosno stanje jevrejstva u raznim zemljama. U to vreme živeli su u Zemunu roditelji dra Teodora Hercla, docnijeg osnivača cionističke ideje, pa Šlang s razlogom dovodi u vezu prvu iskru te ideje sa porukom iz knjige koje su 1839. štampane u Kneževoj štampariji u Beogradu.⁶⁵ To bi u svakom pogledu moglo da služi na veliku čast ovdašnjim Jevrejima.

⁵⁷ M. Jevtić, »Kulturne prilike u Šapcu, 1815—1814«, *Sabac u prošlosti*, III, Sabac 1980, 463.

⁵⁸ *Isto.*

⁵⁹ AS, KK, VI, 45.

⁶⁰ R. Ljušić, *Kneževina Srbija*, 448.

⁶¹ T. Đorđević, *nav. članak*, 208—209; *Isti, Život i običaji narodni*, 61; I. Šlang, *nav. delo*, 73; D. Popović, *Beograd kroz vekove*, 366.

⁶² T. Đorđević, *nav. članak*, 208.

⁶³ *Isto*, 208—209; *Isti, Život i običaji*, 61; I. Šlang, *nav. delo*, 73; D. Popović, *nav. delo*, 366.

⁶⁴ I. Šlang, *nav. delo*, 77.

⁶⁵ *Isto.*

Uz ovu ukazanu milost srpskog kneza vredi priznati da su Jevreji u periodu njegove vladavine (1815—1839) stekli vidnu emancipaciju i u pogledu političkih prava i u smislu svestranog napretka etničkog kolektiviteta. Sa svoje strane, imali su čestitog udela u ekonomskom i kulturnom napretku Beograda i cele Srbije. Prema nekim podacima, knez je, možda zahvalan, »posećivao jevrejsku četvrt, slušao pesmu u sinagogi i darivao je.«⁶⁶

Sve to vreme, pak, njihov položaj u Beogradu, a naročito u unutrašnjosti, nije bio ničim posebno određen! Pojedine povlastice koje su uživali (proistekle iz pomenutog neodređenog položaja), povremeno su smetale ostalom srpskom svetu. Toma Vučić-Perišić je u junu 1835. godine pisao knezu iz Beograda kako beogradski varošani »od toliko godina čine kuluk kad i gde potrebuje, a čifuti od toliko godina kuluka ne daju . . . pak je našim ljudima protivno što i oni kuluk ne daju, zbog toga pita hoće li i njih određivati na kuluk.«⁶⁷ I u unutrašnjosti, gde njihov položaj nije bio tačno određen, pojedinačni slučajevi su obično rešavani specijalnim odlukama. Tako je recimo u decembru 1822, knez odobrio da se u Jagodini udari porez na Jevreje kao i na ostale čaršilije, a u junu 1836. je za nekolicinu Jevreja koji su u Zajčaru, prešavši iz Vidina, već nekoliko godina držali trgovine i mehanu naredio zbog ljutnje varošana da kao i ostali plaćaju porez »na trgovinu, kao i na mehanu po šest talira na godinu. . .«

Kao što zaključuje Tih. R. Đorđević,⁶⁸ odnosi između Srba i Jevreja u prvim decenijama postojanja obnovljene srpske države nisu bili posebno srdačni. Dok su Srbi zaista podneli najteže strahote i napore u procesu oslobađanja, verovatno im se činilo da su Jevreji nekako uvek dolazili na gotovo. Tim pre što su, do juče uz Turke, brzo stekli naklonost kneza Miloša, sa kojim su Srbi u smislu kakve elastičnosti imali i te kakvih problema. Zapravo, Srbi nisu shvatali načine njihove vekovne borbe za održanje po tuđim zemljama i među tuđincima. Ali su zapazili da su se oni uvek, iako malobrojni, »isticali i osećali«. »Drugačijeg mentaliteta. . . umešni, elastični, kad je potrebno servilni, a kad god je moguće drski. . .«, morali su zadugo osećati rezervisan stav Srba. Najposle, »vredni, štedljivi, sebični, gramžljivi i zadovoljni sa minimalnom dobiti«, a sa već velikim brojem krupnih trgovaca, bili su i ostali jaki konkurenti trgovcima i zanatlijama iz redova Srba koji su u oslobođenoj zemlji pokušavali da razviju poslove. A upravo su zbog poslednjeg počeli da trpe čim je opozicija došla na vlast.

Već u decembru 1840. godine, terzijski esnaf u Beogradu se požalio knezu Mihailu na Jevreje da se isuviše »mešaju« u terzijski zanat. Komisija koju je po kneževoj preporuci sastavio Savet donela je izvesne odredbe za trgovinu i esnafe, ali sa njima nije došlo do vidnijeg zadovoljenja.⁶⁹ Kad su ustavobranitelji konačno zagospodarili zemljom, dovевši na vlast kneza Aleksandra Karađorđevića (1842—1858), počeli su izgradnju pravne države sa izrazitim nacionalnim programom. U takvoj državi, koja je u budućnosti pretendovala na okupljanje sveg srpstva u jednu zajednicu, trebalo je da Srbi pre svega postanu domaćini na svome.

⁶⁶ Isto; A. Demajo, »Prilog istorijatu jevrejske zajednice u Beogradu u periodu između dva svetska rata«, ZPA JIM, 3.

⁶⁷ T. Đorđević, nav. članak, 211.

⁶⁸ Isto, 209.

⁶⁹ T. Đorđević, *Život i običaji narodni*, 291—293.

Otuda je trebalo potisnuti poslovnu konkurenciju pripadnika drugih etničkih grupa. Jasno je da su se na glavnom udaru morali naći sposobni i od njih mnogo bolje organizovani Jevreji. U tako stvorenoj klimi bilo je normalno da je pridozatak svakog novog pripadnika tog naroda uzburkavao već ustalasane strasti među beogradskim varošanima; oni su se 1845. otvoreno počeli žaliti vlastima zbog dolaska Jevreja i molili da se taj dolazak nečim ograniči.⁷⁰ Ministarstvo unutrašnjih dela obavestilo je 9. jula Savet o velikom »ugnjetavanju« koje trpe srpski trgovci zbog umnožavanja Jevreja u celoj Srbiji, a koji su zauzeli sve »spoljašnje radnje, magaze, kože, ćirčiluk, brašno i proče«.⁷¹ Molili su da se ovolike radnje Jevreja ograniče i pritekne u pomoć »svome građanstvu«. Pošto samo popečiteljstvo nije umelo naći rešenje za ovaj problem, jer se nije moglo naći nikakvo pravilo po kojem bi se ovim ljudima ograničio posao, priložili su Savetu spisak Jevreja i esnafske organizacije ne bi li ovo vrhovno telo samo u vezi s ograničenjem što »rasuditi blagovolelo«. Prema spisku, beogradski Jevreji su se bavili sa oko 40 različitih zanimanja u kojima je bilo uposleno 1.087 lica; trgovaca je bilo ukupno 216, dok su među zanatlijama brojni bili kožari (30), boltadžije (29), duvandžije (17), mlekari (28), jogurtdžije (18), alvadžije (17), mehandžije (5) itd. Imali su jednog apotekara, dok su ostale (verovatno pridošlice) pod kirijom stanovale u turskim kućama.⁷²

Trgovina Jevreja svim i svačim ugrozila je rad i prve građanske apoteke u Beogradu, otvorene još 1830. godine, tako da je tada njima moralo biti zaprećeno da u svojim dućanima ne smeju prodavati nikakve »lekarije i celitelna veštstva«, ko- jekakve smese umesto pravih lekova kojima se ljudi »truju i varaju«.⁷³

Nakon neefektnih uredaba i niza žalbi koje su navellko počele stizati iz unutrašnjosti, naročito trgovaca Srba iz Šapca i Smedereva, usledila je najradikalnija ured- ba od 12. novembra 1846. kojom je Jevrejima zabranjen svaki dalji boravak u unu- trašnjosti zemlje, kao i posed nepokretnosti. Ovo je opravdano najpre time »što ji narod ne trpi, a drugo, što je u politici oslobođenja našeg da nema po unutraš- njosti rase, koja nema jednakog interesa s nama za oslobođenje«.⁷⁴

Pogođene ovom uredbom, stotine Jevreja iz unutrašnjosti (Šapca, Smedereva, Po- žarevca...) morale su na brzu ruku likvidirati svoju imovinu i htele-ne htele na- grnuti u Beograd. Veliki deo njih, ugroženih u egzistenciji, morali su u potrazi »za hlebom« napustiti zemlju i potražiti spas na strani. U Beogradu je došlo do opšteg zagušenja; opština i humanitarne ustanove, preopterećene sirotinjom kojoj nisu mogle izaći u susret, obratile su se jevrejskim opštinama u Evropi za pomoć. Ta- mo su Jevreji, u liberalnijim sistemima, podavno izborili bolji tretman. Odlaskom mnogih u Peštu, Beč, Pariz, pa čak i u London, gde su im saplemenici nalazili po- sao i zaradu, proćuo se nepopularan čin beogradskih vlasti i saznala žalosna či- njenica koja je, po mišljenju mnogih, dovela do javnog kompromitovanja srpskog

⁷⁰ Isto: V. Stojančević, *nav. članak*, 517. navodi da su Jevreji 1844. godine činili 7% ukupnog beograd- skog stanovništva sa 1.724 duše.

⁷¹ Isto.

⁷² Isto.

⁷³ D. Popović, *Beograd kroz vekove*, 458.

⁷⁴ *Zapisi Jevreima Grujica*, Beograd 1929, knj. 3, 100; I. Šlang, *nav. delo*, 80.

imena u Evropi. Pošto je za ovima otišao i priličan broj prestoničkih Jevreja, Beogradska opština je, savlađujući ovu buru, i materijalno i brojno opala.⁷⁵

Povratkom ostarelog kneza Miloša u Srbiju 1859. godine i zauzimanjem mnogo energičnijeg kursa na spoljnopoličkom planu učinilo se mnogo na vraćanju međunarodnog ugleda zemlje. I pored protesta trgovačkog sloja (koji je zahtevao da se Jevrejima oduzmu sva prava) i poslanika na Gospojinskoj skupštini (septembra 1809) donet je Ukaz o ravnopravnosti građana koji je po kneževim rečima imao za cilj »da se svaki stanovnik ove zemlje bez razlike vere i narodnosti može nastaniti gde želi i da se može zanimati zanatom i trgovinom kako hoće».⁷⁶ Ova administrativna naredba snažno je ohrabрила zatečeni jevrejski živalj. Za kratko vreme, ponovo su se razmislili po Srbiji, a u Beograd su počeli da pristižu izbeglice i doseljenici iz Bosne; za nekoliko godina činili su već 10,4 posto beogradske populacije.⁷⁷

Knez Mihailo (1860—1868) koji je po drugi put nasledio oca, pokušavajući da vlada kao »prosvećeni apsolutist« nastojao je pre svega da izmiri sve suprotstavljene strane u političkom životu zemlje: i obrenovićevce i karadorđevićevce, i liberalne i konzervativce. Takvi ambiciozni planovi najpre su ga doveli u konfuziju. U februaru 1861. godine, pod uticajem oživele antijevrejske kampanje i sugestija uglednih predstavnika mladog trgovačkog sloja, Savet je doneo naređenje da se iz unutrašnjosti Srbije izgna 60 jevrejskih porodica. Odmah je usledila predstava engleskog generalnog konzula knezu Mihailu koji je, i sam poznavajući prilike u zapadnim zemljama (gotovo dve decenije proveo je u emigraciji), obećao da će učiniti sve što je moguće da Savet opozove odluku. Potom je na zauzimanje Izraelitske alijanse u Parizu i na zahtev engleske vlade usledio demarš svih stranih predstavnika koji su od kneževog predstavnika Filipa Hristića⁷⁸ tražili da se poništi doneti »mračnjački dekret«.

Usledila je zanimljiva i duga rasprava na zajedničkom zasedanju ministara i članova Saveta. Najpre se odlučilo da se ne odustane od starih uredaba (1846, 1856) donetih pre povratka kneza Miloša, a onda se prešlo na raspravu šta zaista raditi sa onima koji su se u međuvremenu raselili u unutrašnjost. Ministar pravde Jevrem Grujić, iako najistaknutiji predstavnik liberala, bio je čudnog mišljenja da i oni treba u nekom roku da se vrate, pozivajući se na kurs politike oslobođenja koja dok traje ne bi trebalo da trpi po unutrašnjosti »rase« koje nemaju jednak interes sa Srbima! Kad se ona završi, smatrao je, »onda može sedeti i raditi gdtgod ko oće, pa i Evrei«.⁷⁹ Da ne bi, pak, izgledalo da je odluka retrogradna, a da bi se očuvala kneževa liberalnost pred javnim mišljenjem u Evropi (»...koja ne može znati naše prave uzroke«) trebalo je pronaći kompromis: od zakona ne odstupiti, a Jevreje »lepim načinom« vraćati u Beograd. Na sledećoj sednici, međutim, s ob-

⁷⁵ I. Šlang, *nav. delo*, 80.

⁷⁶ I. Šlang, *nav. delo*, 81; *Zapisi Jevrema Grujića*, 100; *Istorija srpskog naroda*, V—1, 288—289.

⁷⁷ V. Stojančević, *nav. članak*, 530, *Zapisi Jevrema Grujića*, 100.

⁷⁸ Kod Šlanga pogrešno stoji da je ova nota bila upućena Garašaninu; on je, međutim, postao predsednik vlade tek u jesen 1861; *Istorija srpskog naroda*, V—1, 291; *Zapisi Jevrema Grujića*, knj. 3, 100.

⁷⁹ *Isto.*

razloženjem da ne ispadne da »Knjaz sin kvari što je Knjaz otac naredio«, i da ne priliči da se on kompromituje pred liberalnim mišljenjem u Evropi, predloženo je da se Jevreji koji su već naseljeni po unutrašnjosti ostave i da se ne vraćaju. U junu je knez potpisao ovu odluku.⁸⁰ Ostale, pak uredbe koje se odnose na sitna ograničenja prava Jevreja nisu izmenjene.

Za sve vreme svoje druge vladavine, knez Mihailo ne samo da nije imao sreće da reguliše položaj Jevreja u Srbiji nego od tog pitanja, zbog međunarodnog javnog mišljenja, nije imao mira sve do svoje pogibije 1868. godine. Iza svega je ostalo pitanje: koliko je sam imao volje da ga reši i kako? Preinačavanjem naredenja o izgonu (1861), opšte stanje se nije promenilo. Beogradska štampa, posebno list *Svetovid*, bez prestanka je vodila antijevrejsku kampanju. U 1865. godini došlo je do nekoliko tragičnih incidenata u Šapcu, zbog čega je energično intervenisao engleski konzul u Beogradu M. Blont. Knez je bio prinuđen da oko iste stvari uputi pismo lordu Riselu, engleskom ambasadoru u Carigradu, u kojem mu je izrazio gotovost da izade u susret po pitanju svih nerešenih problema. Da će, konačno, učiniti sve da se Jevrejima prizna ravnopravnost u zemlji obećao je jednoj deputaciji Alijanse prilikom svog boravka u Parizu u avgustu 1867. godine, ali presečen smrću nije to stigao da stvarno učini.⁸¹

U istom periodu, novi politički momenti uticali su na ogromnu promenu u etničkoj strukturi Beograda. Usled burnih srpsko-turskih događaja 1862. godine, broj Jevreja je znatno opao ponovnim preseljavanjem mnogih porodica u Zemun. Potom prvih godina po konačnom odlasku Turaka iz varoši i predaje tvrđave u ruke srpskoj upravi (1867) zapažen je jači priliv obeju grupa stanovništva (sefardske i aškenaske) u prestonicu izmenjenog lika. Na njenim prilazima više nije bilo bedema i varoških kapija, a na njenom tlu nije bilo nekadašnjeg orijentalnog daha i podele varoši po etničkim zonama. Prestala je da važi i međa između varoši i utvrđenja kao dve izdvojene celine, a ceo Beograd je u političkom, administrativnom, etničkom i demografskom smislu postajao jedinstveno naselje. Novodoseljeno stanovništvo iz unutrašnjosti Srbije i još neoslobođenih krajeva, te Bugari, Rumuni i »odrpani Cigani«, različitih nošnji, »nevidenih fizionomija, neslušanih jezika, neobičnih roba«, stvarali su nevideno »šarenilo naroda« u heterogenoj etničkoj i konfesionalnoj strukturi Beograda. Uporedo sa ovim nastale su i krupne socijalno-ekonomske promene u populacionoj strukturi grada. Sve vrste zanimanja i proizvodnje koje su dotle držali Turci u svojim rukama, a mnoge od njih bile su i isključivo u rukama Jevreja, preuzimalo je novodoseljeno srpsko stanovništvo. Beogradska privreda je počela doživljavati snažniji polet. Jevreji koji su se posle 1867. godine naselili u Beogradu morali su da se upuste u veoma oštru konkurenciju srpskih zanatlija, trgovaca i privrednika.

Oni koji su sve ove promene preživeli grupisani na Dorćolu počeli su i sami prelaziti u varoški i terazijski kvart, gde su mnogi od njih, zajedno sa pridošlim

⁸⁰ Isto.

⁸¹ I. Šlang, *nav. delo*, 81—83; D. Popović, *Beograd kroz vekove*, 414—415.

sunarodnicima, uspeji da otvore najmodernije radnje. Ostali su se mahom zadovoljavali proširenjem svoje mahale preko dotadašnjih turskih imanja i kuća. Različitog imovnog stanja i još različitijih zanimanja prihvatili su se i novih vrsta poslova samo ako se na njima moglo dobro zaraditi. Kao i uvek, ostao je najveći broj trgovaca. »Kod njih je bila u prometu sva roba, počev od najdragocenije pa do stare i pohabane koja gotovo već ništa ne vredi. U jednoj radnji treperi zlato i srebro, a u drugoj više stare haljine, stari kafiši, stara sedla po zidovima i na motkama. Ovde se prodaje blistavo oružje, onde zardalo gvožđe. Ovde obuća, onde opet divni šalovi. Trguje se na ulici, pod vedrim nebom, glasno, pred očima i ušima svih... Jevrejin sjedi gladeć bradu, ili brojanice (tespi, kombolo) motajuć oko ruku, u tesnom svom dućančiću i neprilicnim svojim vikanjem, prolazeći kroz ulice na sajam k sebi poziva...⁸² Prodavci valute, sarafi, »nosili su svoj espap u vreći i zalazili iz hana u han te presretali kiridžije i menjali im novac. Obično je svaki saraf negde iza hanskih vrata imao svoju asuru, koju bi prostro u jedan kraj dvorišta, seo na nju podvijenih nogu, prosuo vreću sa espapom iz koje bi se izručile razne krpe i peškirići u koje su odvajane i vezane razne monete: tako bi otpočeo svoj posao...⁸³ Do tog vremena, Jevreji su subotom zbog verskih obzira držali zatvorene radnje kao i o jevrejskim praznicima. Pod pritiskom srpskih vlasti morali su zatvarati radnje i nedeljom. Pošto im se nije isplatilo da se po dva dana sedmično odmaraju došlo je do velikih natezanja s vlastima, dok se na kraju manje stalni vernici nisu predomislili i počeli raditi subotom, a nedeljom odmarati.⁸⁴

Jevrejska mahala je inače bila karakteristična po uskim krivudavim sokacima (na prostoru današnjih ulica Banatske, Dubrovačke, Jevrejske, Solunske i Visokog Stevana), noću tihim i osvetljenim fenjerima, a danju najživljim u celom gradu. Ranim jutrom su bakali i zanatlije otvarali dućane i iznosili robu na ulicu, da bi je tek uveče vraćali. Naročito je bilo živo neradnim danima, subotom i praznicima, kada se slavljima, purimskim svečanostima, martovskim vašarima i maskiranim povorkama unosilo veselje i radost u svakidašnjicu i davao poseban kolorit životu na Dorćolu. Jevrejske kuće, pokrivene ćeramidom, a bolje ograđene zidom, ni po čemu se nisu razlikovale od turskih kuća sem što su u njima vladali primeran red i čistoća. Dvorišta (avlije) su bila kaldrmisana krupnim kamenjem »koje se naziralo kroz odškrinute gvozdene kapije...⁸⁵ Pored školske zgrade postojali su i opština, nekoliko kupatila (amama), duhovni sud i sinagoga. U školama je negovan španski jezik kao nastavni i izučavana jevrejska književnost.⁸⁶

Posle oseke u šezdesetim godinama dolazi do naglog priliva ove etničke grupe u sedamdesetim i osamdesetim godinama prošlog veka, tako da su ubrzo izbili na drugo mesto po brojnosti u Beogradu. Dok je grad prekoračivao cifru od 50.000

⁸² D. Popović, *Beograd kroz vekove*, 398; V. Stojančević, *nav. članak*, 530; S. Knežević, »Etnički odnosi i etnografske karakteristike u Beogradu 1867—1914«, *Istorija Beograda*, II, Beograd 1974, 544.

⁸³ D. Popović, *Beograd kroz vekove*, 398.

⁸⁴ Isto, 399; I. Slang, *nav. delo*, 90—91.

⁸⁵ M. Bellić-Koročkin i R. Davidović, *Povest o braći Baruh*, Beograd 1988, 10; S. Knežević, *nav. članak*, 544; I. Slang, *nav. delo*, 90.

⁸⁶ Tadašnja Jevrejska škola nije se mogla pohvaliti baš primernom disciplinom; prema jednom sačuvanom aktu dolezilo je do fizičkih obračuna između đaka i nastavnika, pa čak i đaka sa direktorom škole, *Vesnik Sefardske Jevrejske veroispovedne opštine II*, 1939. 4.

žitelja, Jevreja je 1883. godine bilo 2.125, dok ih je 1889. već 4.341 duša.⁸⁷ Njihovo prisustvo postajalo je u svemu nezaobilazan i važan detalj grada.

Kada je u vreme Milana Obrenovića (1868—1889), za čije je vladavine i inače mnogo urađeno na ozakonjenju njihove ravnopravnosti, vršeno prvo zvanično imenovanje beogradskih ulica (1872), dva najvažnija sokaka u Jevrejskoj mahali dobila su nazive JEVREJSKA i MOJSIJEVA ulica.⁸⁸ Prva je sa prekidom 1943—53. godine ostala do danas da obeležava glavnu arteriju nekadašnje Čifutane, dok se druga (poput same mahale) izgubila u urbanističkim rešenjima nakon drugog svet-skog rata.

Period od 1868. do 1888. godine predstavlja završnu fazu u afirmisanju neizjednačenih građanskih prava srbijanskih, odnosno beogradskih Jevreja. Širim kulturnim, političkim i dobrotvornim angažovanjem ostvarili su pozicije i pripremili tle da nakon ustavno izjednačenih prava (1888), u periodu koji je sledio iskažu svu dobrobit svoga postojanja u srpskoj sredini. Mada su i međunarodne i unutar-državne prilike išle tome naruku, mnogi Jevreji su pojedinačnim i grupnim zalaganjima ostvarili takav polet u pomenutom dvadesetogodišnjem razdoblju da su ozakonjenje svoje ravnopravnosti vrlo brzo sveli samo na formalnost.

Prvu radost u tom smislu donela je trideset peta tačka Ustava iz 1869. godine, po kojoj su se i Jevreji morali regrutovati u srpsku vojsku. Vekovima pre toga, kao nemuslimanski živalj u Turskom Carstvu, bili su lišeni vojne službe za koju su plaćali harač kao vid otkupnine. Novo naređenje, propraćeno s neskrivenom radošću i zadovoljstvom, primljeno je kao »sveta dužnost« koja se mora s dobrom voljom i savešću izvršavati. Prema pismu jednog šabačkog Jevrejina, njegovi sunarodnici su ovo prihvatili kao Božje providenje, jer su osećali »koliko je tužna sudbina onoga koji voli svoju otadžbinu svim srcem a okolina i zemaljski zakon ga smatraju za bespravnog tuđinca«.⁸⁹ Štaviše, u vojsci im je omogućeno da se hrane shodno svojim verskim propisima.⁹⁰ Sve ovo dalo je realnog povoda nadi i ubeđenju u skoro ozakonjenje ravnopravnosti svih pripadnika zajednice (»... u sadašnjim brigama ta je nada jedina naša uteha«). U zakonodavnoj skupštini u jesen 1870. godine, pojedini ministri su se otvoreno založili za to, ali se ostalo pri minimalnim ograničenjima do sretrijeg vremena za celu zemlju.⁹¹

U godinama pre toga došlo je to skromnijeg priliva aškenaskih Jevreja u Beograd. Reč je uglavnom, bila o bogatijim i obrazovanim ljudima koji su službu i smeštaj nalazili u centru varoši. Odnosi između njih i sefardskih Jevreja sa Dorćola nisu bili nimalo dobri. Prilikom sahrane muzičara Josifa Šlezingerera, Aškenaza, u

⁸⁷ S. Knežević, *nav. članak*, 543—544.

⁸⁸ *Isto*; D. Radojević, *Beograd i njegove ulice*, Beograd 1966, 169.

⁸⁹ Ovo pismo je objavljeno u jevrejskom časopisu *Hamagid* 6. aprila 1870. u nemačkom gradu Liku; I. Šlang, *nav. delo*, 83—84; S. Knežević, *nav. članak*, 544.

⁹⁰ *Isto*; *Vesnik*, 11, 1839, 4: porodica jednog robijaša Jevrejina zatočenog u Gornjem gradu, u to vreme se žalila preko svoje opštine Upravi varoši Beograda da osuđenika teraju na rad i subotom, premda je to jevrejski praznik; i da mu se daje hrana iz kazana, mada je to »starof«! Prema dostavi uprave ustanovilo se da je sam zatočenik priznao da nikad nije izvođen na rad subotom, a da je hranu dobijao kakvu je tražio i da mu je donošena od kuće.

⁹¹ I. Šlang, *nav. delo*, 83.

decembru 1869. godine, došlo je usled razlike u verskim propisima čak do pravog incidenta koji je, uz mnogo vike i gužve, izazvao veliku bruku i jednih i drugih, te neprijatno osećanje kod Srba koji su na sprovod poslali odred vojske s muzikom i predstavnike vojnih i građanskih vlasti.⁹²

Strasti su se rasplamsale tri meseca ranije kad je uz veliko protivljenje Sefarada osnovana zasebna Aškenska opština (1. oktobar 1869) kao »Verzakoni skup aškenaskih Jevreja«, sa statutom od 20 tačaka koje su predviđale ustanovljenje škole (»učilišta«) i bogomolje s »predgovornikom molitava«. Skup Sefardske opštine učinio je preko Uprave varoši Beograda sve napore da spreči osnivanje nove jevrejske opštine smatrajući je za »privatnu družinu« dvadeset sedmorice ljudi,⁹³ došlih iz belog sveta, koji teže nacionalnom podvajanju. Smatrajući da pravog razloga nema, Sefardi su u jednom aktu upućenom vlastima zapretili da će svim Aškenazima odreći pravo na upotrebu rabinera, uživanje sirotinjskog i bolničkog fonda, čuvanje i spremanje mrtvaca, pogreb i sahranjivanje u ovdašnje Jevrejsko groblje. Upitali su se, u istom aktu, na šta bi ličilo »kad bi se u varoši Beogradu dozvolilo hristijanima pravoslavne vere Rusima, Grcima, Bugarima, Srbima iz Srbije i iz drugi predela ovde živeći, Austrije, Bosne, Turske, Crne Gore i proče, da za sebe u nekoliko družina odvoje se, pa da izdržavaju za sebe drugu crkvu, školu...«⁹⁴ Nudeći Aškenazima da se koriste zajedničkim ustanovama, španski Jevreji su nesumnjivo imali za cilj očuvanje jedinstva svog naroda, ali Uprava grada je ne ulazeći u razloge priznala postojanje i druge jevrejske opštine. Ova je po useljenju Narodnog pozorišta u novu zgradu (1869) uzela pod zakup dotadašnji lokal u Kosmajskoj ulici i pretvorila ga u sinagogu, koja je u njemu ostala do 1925. godine.⁹⁵ Pošto je nastavila da održava veze sa drugim opštinama u Austro-Ugarskoj Monarhiji, Aškenaska opština se odmah po osnivanju stavila pod zaštitu austrougarskog poslanika u Beogradu i tako ostala do posle Berlinskog kongresa 1878. godine. Odlukom ministra prosvete i crkvenih poslova od 10. decembra 1892. dodeljena joj je verska autonomija.⁹⁶

Kasniji opisivači tih događaja su dobro prosudili da je odvajanje aškenaskih Jevreja u posebnu opštinu došlo kao »rezultat dva različita mentaliteta i vaspitanja: aškenaskih Jevreja, koji su dolazili iz kulturne Austro-Ugarske, pismeni, često školovani, pa čak i sa doktorskom titulom, i španskih Jevreja koji su živeli u svojoj mahali, koja im je bila ceo svet, patrijarhalnim životom, s dugim, možda vekovnim tradicijama. Tada nije bilo još nikakvog duhovnog ili društvenog života koji bi približio Aškenaze stanovnicima Jaliije. Za Aškenaze, koji su dolazili u Beograd iz velikih evropskih gradova, Jaliija je svakako predstavljala nešto strano i egzotično.«⁹⁷ U docnijem periodu, naročito početkom novog veka, Jevreji

⁹² *Vesnik*, II, 1939, 4—5.

⁹³ *Vesnik*, IX, 1939, 11; prema spisku koji je Upraviteljstvo varoši Beograda dostavilo Skupu sefardskih Jevreja sa namerom da ovi iskažu svoje primedbe na odvajanje posebnog Skupa prepoznaju se mnoga kasnije poznatija imena kao što su njihov predsednik dr Bernard Bril, zatim Moric Gutman, Jakov Šatner, Moric Lebl, Jakov Frajdenfeld, Maksim Flajšer, Simon Landau, Avram Robiček, David Rešovaki, Jakov Flajšer i drugi.

⁹⁴ *Isto*.

⁹⁵ *Isto*; I. Šlang, *nav. delo*, 92; jedna od kasnijih posledica ovih događaja bila je i odvajanje zasebnog aškenaskog groblja.

⁹⁶ *Isto*.

⁹⁷ *Isto*.

nisu ostali u isključivoj etničkoj endogamiji: pored »mešovitih« brakova između Sefarada i Aškenaza postajali su sve češći slučajevi stupanja u bračnu vezu Srba sa Jevrejima, pa čak i specifična posrbljivanja Jevreja.⁹⁸

Sedamdesete godine nosile su sobom presudna zbivanja u kojima će Jevreji stići da iskažu svoj patriotizam i uspeti da se u stečenoj nezavisnosti srpske države ukllope kao nezaobilazan faktor sveukupnog društvenog života. Već u martu 1871. godine prilikom jedne proslave na dvoru, pozivu se odazvala i četvoročlana delegacija Skupa crkvene jevrejske opštine (Sefardske opštine) i došavši po protokolu na podvorenje mladom knezu Milanu imala je čast da prisustvuje svetkovini.⁹⁹ U leto iste godine, usled velikih poplava i kod nas i u svetu, duhovna uprava pravoslavne crkve odlučila se da u zakazano vreme održi molepstviye u svim crkvama za »blagodenstvije i pospešnije« vreme. Preko Beogradske opštine zamoljena je i Jevrejska opština na Dorćolu za što veće učešće u tom potezu, na šta je ova sutradan odgovorila da je u dogovoreno vreme i u njihovoj sinagogi čitano molepstviye »da Bog dade vreme bolje i sačuva narod od štete koje se nanose prekomernim izlitiem kiše«.¹⁰⁰ U nizu započetih uvažavanja svakako je spadalo i ustaljivanje prakse da se izmenjuju delegacije i izjavljuju saučešća pri pogrebima važnijih lica iz srpske ili jevrejske sredine.¹⁰¹

U leto 1876. godine, Srbija je sa velikim optimizmom otpočela rat protiv Turske, verujući da će svojim akcijama izazvati opšti ustanak na Balkanu i izboriti za sebe državnu nezavisnost. Jevreji, regrutovani u nevelikom broju (8—20 ljudi) u beogradskom, smederevskom, požarevačkom i šabačkom garnizonu i kao dobrovoljci u legiji kneginje Natalije, borili su se kao obični vojnici (redovi), bez prava na sticanje činova. Na listi prezimena u legiji kneginje Natalije prepoznaju se omladinci iz starosedelačkih porodica: Alkalaj, Ozer, Koën, Levi, Demajo, Ruso, Mandil, Hiršl, Finci i drugi. Borili su se hrabro i kao pešadinci i kao konjanici i kao artiljerci, ostavljajući snažan utisak među saborcima. Četvorica Beograđana: dr Samuilo Pops, dr Bernard Bril, Benjamin Ruso i Mihailo Ozer nagrađeni su čak visokim vojnim odlikovanjima, od Takovskog krsta do Srebrne medalje za hrabrost.¹⁰² U patriotskom radu nisu zaostale ni žene i majke osnivajući uoči rata (1874) »Jevrejsko žensko društvo« koje je, sa čisto humanim zadacima, pozvalo svoje članice na saradnju oko negovanja ranjenika i bolesnih vojnika. U prostorijama opštine u Solunskoj ulici spremale su šarplju za ranjenike i šile rublje za vojnike i bolničke postelje.¹⁰³

Međutim, drugačije od očekivanja, u kasnu jesen iste godine, položaj Srbije je zbog neuspeha na frontu postao veoma kritičan. Na intervenciju Rusije 1. novembra došlo je do primirja, posle čega su, opet po savetu Rusije, usledili dugi pregovori u Carigradu oko zaključenja mira.

⁹⁸ S. Knežević, *nav. članak*, 544.

⁹⁹ *Vesnik*, II, 1939, 4.

¹⁰⁰ *Isto*.

¹⁰¹ I. Šlang, *nav. delo*, 94.

¹⁰² *Isto*, 97—98; *Vojna enciklopedija*, IX, 116—120.

¹⁰³ *Isto*.

Prema izveštaju ministra spoljnih poslova J. Ristića iz Carigrada 8. februara 1877. godine, Turska je predlagala zaključenje mira na osnovu STATUS-QUO pre rata, ali sa šest »moralnih garancija« od Srbije.¹⁰⁴ Četvrta se odnosila na priznavanje punih građanskih prava Jevrejima i Jermenima. Tri dana kasnije, i italijanski konzul je prema uputstvima svoje vlade savetovao Srbima da se ne protive zahtevu Porte i da proglase slobodu nastanjivanja Jevreja u unutrašnjosti zemlje. Knezu Milanu i Ministarskom savetu se, pored ovoga, naročito nije dopadala treća tačka prema kojoj bi u Beogradu bio postavljen jedan turski agent, pa su je odmah odbili. U vezi sa četvrtom tačkom odgovoreno je notom, u skladu sa već ponavljanim državnim principom, da unutrašnje zakonodavstvo Srbije »ne poznaje nikakav izuzetak na veri« i da svi građani u zemlji uživaju jednaka politička prava, s tim što se stavlja ograničenje na slobodno naseljavanje u unutrašnjosti svima koji nisu pravoslavne vere.¹⁰⁵ Veštom diplomatskom borbom, srpski pregovarači su ipak isposlovali da u zvaničnom Protokolu mira od 28. februara 1877. godine ne bude pomena o »moralnim garancijama« koje je Turska tražila; neke od garancija koje je prihvatila srpska vlada, a u koje nije spadala — za našu priču važna — četvrta tačka, unete su u dodatni spis uz Protokol, tzv. »Objašnjivu notu«. Nakon toga usledila je odluka kneza Milana da sporazum o miru mora prihvatiti Velika narodna skupština.¹⁰⁶

Izraelitska alijansa, čiji su članovi s velikim promenama raspoloženja pratili vesti o toku pregovora, bili su veoma zadovoljni nakon poslednje kneževе odluke i izbora Avrama Ozerovića, predsednika Sefardske opštine u Beogradu, za narodnog poslanika u predstojećoj skupštini, zbog neobično pruženog načina da se Jevreji izbere za ono što je u pregovorima izostalo. Neočekivan je bio i ustupak srpskih vlasti članu jevrejske zajednice u vreme kad su Jevreji, prema Šlangu,¹⁰⁷ stvarno bili vezani ne jednim, nego sa više neizmenjenih ograničenja koja su pored zabrane raseljavanja podrazumevala i nemogućnost da se napreduje i u vojsci i u slobodnim zvanjima. Ali Velika narodna skupština u trajanju od svega nekoliko sati, zbog iznuđenih opreznosti skoncentrisala se samo na jednu odluku — pitanje rata ili mira, a sudbina molbe koju su Jevreji sa puno nade hteli da predstave preko svoga poslanika nije stigla ni da zaživi na skupštinskoj raspravi.¹⁰⁸

Rešavanje jevrejske boljke u Srbiji i drugim istočnim zemljama preuzele su u svoje ruke velike sile na Berlinskom kongresu 13. VI—13. VII 1878. godine. U međuvremenu se odigrao i drugi srpsko-turski rat, ali sa bitno drugačijim rezultatima od prvog, jer je glavnu reč u vojnom i političkom rešavanju Istočnog pitanja na Balkanskom poluostrvu vodila ovoga puta Rusija. No, Sanstefanskim ugovorom od 3. marta 1878. godine kojim je završen rusko-turski rat (1877—1878), to pitanje je rešeno jednostrano samo u korist Bugarske, odnosno Rusije koja je preko Bugarske nameravala da obezbedi svoj dominantan uticaj na Balkanu. Srbija je

¹⁰⁴ *Zapisi Jevrema Grujića*, knj. 3, 276—288; *Istorija srpskog naroda*, V—1, 393—394; *Vojna enciklopedija*, IX, 116—120.

¹⁰⁵ *Zapisi Jevrema Grujića*, knj. 3, 276—288.

¹⁰⁶ *Isto: Istorija srpskog naroda*, V—1, 393—394.

¹⁰⁷ *Isto: Zapisi Jevrema Grujića*, knj. 3, 362, 1. Šlang, nav. delo, 101.

¹⁰⁸ *Istorija srpskog naroda*, V—1, 416.

bila izigrana i teritorijalno oštećena. Zbog protivljenja Austro-Ugarske i Velike Britanije, a uz posredništvo nemačkog kancelara O. Bizmarka, sazvan je u Berlinu kongres šest velikih sila i Turske radi revizije Sanstefanskog ugovora. Članovi Izraelitske alijanse odmah su predali kongresu molbu u vidu memoranduma za izjednačenje prava Jevreja na istoku sa ostalim narodima, odnosno verama.¹⁰⁹

Kada je na dnevni red došlo pitanje nezavisnosti Srbije, engleski ministar Solzberi, izjašnjavajući se u prilog nezavisnosti, tražilo je da se ona obaveže na uvođenje verskih sloboda i ravnopravnosti. Potom je šef francuske delegacije Vadington, takođe pristajući na predlog da se Srbiji prizna nezavisnost, pročitao obrazac o verskoj ravnopravnosti kojom bi trebalo obavezati srpsku vladu. Iz rasprave koja se razvila u vezi sa tekstom obrasca bilo je jasno da se najbolnijom tačkom za Jevreje u istočnim zemljama smatrao njihov položaj u Srbiji i naročito u Rumuniji. Ruski ministar knez Gorčakov, imajući u vidu položaj Jevreja u Rusiji, pokušao je da opravda i njihovu neravnopravnost u Srbiji i Rumuniji, ali mu je Vadington odgovorio da je veoma važno »da se ovaj trenutak iskoristi za potvrđivanje načela verskih sloboda od predstavnika cele Evrope!«¹¹⁰

Smatrajući da ovaj trenutak nije najpovoljniji za nastavak rasprave, predstavnik srpske vlade na kongresu J. Ristić se odmah dao na posao da stvori što povoljnije uslove i okolnosti u korist Srbije. Sazvao je izveštače raznih engleskih, nemačkih, i francuskih listova sa kongresa i objasnio im »pravo stanje Evreja u Srbiji«. Zatim je, pošto je od kneza Milana dobio ovlašćenje da može obećati ovo izjednačenje, pohitao da to saopšti Vadingtonu. Francuski ministar ga je posavetovao da to pismeno saopšti predsedniku kongresa, jer je Evropa smatrala »izravnaje Evreja s ostalim verama kao pitanje časti.«¹¹¹ »Ja sam uveren — izjavio mu je — da bi takvo vaše saopštenje imalo povoljnog dejstva i na druga vaša pitanja.«¹¹² Obradovan ovim i komplimentom da je do sada srpsku stvar dobro rukovodio (zbog čega se mogu nadati maksimumu od onoga što se u tadašnjim okolnostima moglo dobiti), Ristić je prihvatio savet i pismeno saopštio Bizmarku »da će srpska vlada prihvatiti prvu priliku da zakonskim putem poništi i poslednje ograničenje, koje se tiče Jevreja, te da ih potpuno izravna sa svima njihovim sugrađanima drugih vera.«¹¹³

Kada su se, povezano sa ovim, svi delegati kongresa napokon izjasnili u prilog nezavisnosti Srbije, komisiji za redakciju Berlinskog ugovora ostavljeno je da sažme ove odluke u kratka pravna obrazloženja. Tako su nastali članovi XXXIV i XXXV Berlinskog ugovora kojima je Srbiji priznata nezavisnost i stavljena obaveza da prizna punu versku, političku i pravnu jednakost pripadnicima svih religija.¹¹⁴ Ta obaveza je formalno ispunjena tek deset godina kasnije donošenjem slobodoumnog Ustava iz 1888. godine, mada su je i svi ustavni projekti u međuvremenu pod-

¹⁰⁹ Zapisli Jevrema Grujića, knj. 3, 362; *Istorija srpskog naroda*, V—1, 414—417; I. Šlang, *nav. delo*, 101.

¹¹⁰ *Istorija srpskog naroda*, V—1, 416.

¹¹¹ Zapisli Jevrema Grujića, knj. 3, 362.

¹¹² *Istorija srpskog naroda*, V—1, 417.

¹¹³ Isto; Zapisli Jevrema Grujića, knj. 3, 362; I. Šlang, *nav. delo*, 101.

¹¹⁴ *Istorija srpskog naroda*, V—1, 416.

razumevali i mada je njen smisao u političkom životu Srbije od 1878. i te kako bio ispunjen.¹¹⁵ Kako zaključuje Šlang: »... protivu Ustavom zajemčene jednakosti nije se više pojavila nikakva opozicija, i nekadašnja protivnica Jevreja — trgovačka konkurencija — pomirila se, najzad, sa idejom ravnopravnosti, pošto je uviđala, da slobodno takmičenje u trgovini, kao i na svima ostalim poljima rada, donosi više koristi nego štete.«¹¹⁶ Štaviše, pojedinim školovanim i poslovno sposobnim Jevrejima pružani su veća šansa i poverenje da se iskažu u političkom i privrednom životu zemlje nego njihovim sugrađanima Srbima. Članove porodice Buli imenovao je kralj Milan za poslanike u skupštini, Avram Ozerović je postao poslanik zakonodavne skupštine, Hajim Davičo je imenovan za načelnika generalnog konzulata u Pešti, dr Bernard Briš je uzet za dvorskog lekara, Maksim Flajšer i Simon Landau za dvorske liferante, itd. Mnogi od njih su bili više puta pozivani u dvor i odlikovani visokim ordenima.¹¹⁷

Prilikom svog boravka u Parizu, nešto pre donošenja Ustava iz 1888. godine, kralj Milan je primio deputate Izraelitske alijanse i u razgovoru sa njima iskazao radost što mu nisu dostavili nikakve tužbe protiv odnosa vlasti u Srbiji prema njihovim sunarodnicima. Čuvši da mu oni, budući dobro obavešteni, izražavaju veliku blagodarnost na svemu stavio im je u izgled da će novi ustav koji je u pripremi, još bolje učvrstiti položaj Jevreja u Kraljevini.¹¹⁸

Tako se proces sticanja punih građanskih prava Jevreja u Srbiji poklopio sa sticanjem državne nezavisnosti i izgradnjom modernog demokratskog društva. To su hteli da sačekaju, odnosno tako su hteli da bude ljudi koji su odredili pravac srpske državne politike sredinom prošlog veka. »A kad se to ostvari (oslobođenje) onda može sedeti i raditi gdi god ko oće, pa i Evrei«, reči su liberalskog prvaka Jevrema Grujića iz 1861. godine.¹¹⁹ Ali kao što je demokratija u Srbiji zapadala u duboke krize sve do 1903. godine, tako su i Jevreji još za izvesno vreme, doduše u bližoj meri nego pre, morali da budu izloženi predrasudama koje su u neobaveštenom narodu od davnih vremena postojale prema njima. U naglom narastanju političkih struja početkom 80-ih godina, najugledniji i najaktivniji Jevreji našli su svoje mesto uglavnom u redovima Napredne stranke, dragoj i samom vladaru, ali se, recimo, u glavnoj oponentskoj struji, među radikalima, još 1883. godine mogao začuti glas Nikole Pašića upućen širokim narodnima masama da ne poštuju zakon (»Zakon o ustrojstvu vojske«) koji će im skinuti puške »s duvara«, jer će im se tako vlast lakše popeti na grbaču i njihovu muku lakše prodati Jevrejima!¹²⁰

Prvaci sitnoburžoaske stranke, kakva je tada bila Radikalna, koji su srpskom seljaku obećavali korenit preobražaj društva, svakako su u periodu naglog razbuk-tavanja kapitalističkih odnosa osetili zamoren korak u političkoj trci s naprednja-

¹¹⁵ J. Prodanović, *Ustavni razvitak i ustavne borbe u Srbiji*, 189—389; I. Šlang, *nav. delo*, 101.

¹¹⁶ I. Šlang, *nav. delo*, 101.

¹¹⁷ Isto, 100, 104; ovde Šlang greši kad kaže da je H. Davičo poslat za generalnog konzula u Peštu (str. 100).

¹¹⁸ Isto, 100.

¹¹⁹ *Zapisi Jevrema Grujića*, knj. 3, 100.

¹²⁰ *Istorija srpskog naroda*, VI—1, 70.

cima, tada strankom na vlasti, pa su im u njenom članstvu boli oči preduzumljivi, a do tada obespravljani Jevreji. Smatrali su ih »stranom silom« koja se meša u unutrašnje stvari Srbije i u čije se ruke odliva srpski kapital.¹²¹ Ne mnogo iza toga, kada se i radikali budu učvrstili kao izrazita buržoaska stranka i kada preuzmu vlast u zemlji, prisustvo Jevreja u njihovim redovima ne da im neće zasmetati nego će ih ponaosob smatrati »srećnim dobitcima«.

S druge strane, drugačiji tretman u vojsci posle srpsko-turskih ratova kad su i Jevreji zaslužili pravo na sticanje činova, i drugačiji tretman uopšte u narodu kad su se nakon izjednačavanja građanskih prava mogli slobodno kretati po unutrašnjosti, razvijajući poslove, uticali su na pojavu sve češćih posrbijavanja prezimena, odnosno dodavanja jevrejskim prezimenima nastavka »ić« (David-ović, Avram-ović, Naftali-ć, Almozlino-vić, Anđelo-vić, Kalmi-ć, Demajo-rovic itd.) u pokušaju da sami otklone susret s predrasudama. Ova je pojava postala češća nešto posle 1900. godine, a naročito u vreme ratova kada su, praktično, srpski vojnici trebalo da slušaju komande pojedinih oficira sa čudnim prezimenima bez »ić«: Tajtacak, Benarojo, Heskija, ili Adanja, Levi, Gedalja, Hazan, Macliah i druga, ili da leže u rovu sa kojekakvim »strancima«. Mostove preko predrasuda pravili su najčešće sami Jevreji, želeći da se komotnije osećaju i da potvrde svoju stopljenost sa sredinom u kojoj žive. Tendenciju ka uklanjanju razlika između Jevreja i Srba, koja se najvidljivije ispoljavala kroz različitost imena i religije, održavali su i Srbi, sve redovnije smatrajući Jevreje za »svoje Mojsijevce«, »Srbe Mojsijevce«, odnosno sve češće i zvanično kao »Srbe Mojsijeve vere«.

Nakon teksta »Pregled istorije beogradskih Jevreja do sticanja građanske ravnopravnosti«, čitaocima se pruža prilika da se upoznaju sa biografijama nekoliko istaknutijih članova jevrejske zajednice. Oni su svojim delima, ponekad neobičnim, a ponekad zaista veličanstvenim, zadužili i svoju etničku zajednicu i beogradsku sredinu i svoju zemlju Srbiju, odnosno Jugoslaviju. Uzvratio im je na različite načine. Pažnju autora privukli su nazivi ulica u prestonici, individualna i grupna spomenička obeležja i slično, čime se beogradska sredina još od kraja prošlog veka počela dostojno oduživati svojim zaslužnim Jevrejima (prilog br. 2).

Nekolicini njih, međutim, smatramo da nije posvećena dovoljna pažnja ni u domaćoj istoriografiji, ni u simboličkom obeležavanju, uzimajući u obzir njihove zasluge u političkom, humanitarnom i kulturnom radu. Posetivši Jevrejsko groblje na Paliluli zainteresovali smo se za biografije pojedinih ljudi kojima se zasad vredi odužiti bar na ovakav način (prilog br. 1).

Ovom prilikom iskazujemo i posebnu zahvalnost Aleksandru Demaju (zaslužnom članu beogradske Jevrejske opštine i članu muzejske komisije) na plodnim idejama, doprinosu i davanju inspiracije za izradu integralne verzije našeg teksta

¹²¹ Isto; D. Janković, *O političkim strankama u Srbiji XIX veka*, Beograd 1951, 230—242.

»Jevreji srpske prestonice u istoriji i javnim obeležjima grada«, pohranjenom u Jevrejskom muzeju u Beogradu iz kojeg smo izdvojili važnije delove i sačinili »Pregled istorije beogradskih Jevreja...« sa dva priloga koje ovom prilikom objavljujemo.

II

BIOGRAFIJE POJEDINIH UGLEDNIH BEOGRADSKIH JEVREJA

Kada su srpski ustanici u zoru 12. decembra 1806. godine, nakon duge opsade prodrli kroz beogradske kapije i brzo savladali poslednje otpore branilaca, pred sobom su u varoši zatekli ostatke uspaničenog naroda koji nije uspeo u toku noći da se skloni u tvrđavu i stavi pod privremenu zaštitu vezira. Tih otprilike 1.200 duša¹ našlo se na milosti i nemilosti srpskih vojnika koji su hitro zauzimali sve važnije tačke u naselju. Zbog izgreda i sa jedne i sa druge strane, pljačke ili pokušaja otpora iz tvrdih kuća padale su i naknade žrtve; nekoliko dana kasnije, na beogradskim ulicama izbrojano je čak 240 teševa. Srpske starešine su teško svladavale bes svojih vojnika prema dotadašnjim nehrišćanskim stanovnicima varoši. Uz mnogobrojan muslimanski, odnosno turski živalj stradao je, bez pravljenoj velike razlike, i izvestan broj Jevreja čiji su preci odvajkada tu živeli. Jedna sporedna epizoda govori o nekolicini ustanika koji su spustivši se do Jevrejske mahale, uz nekoliko kuća i dućana, teško oštetili i unutrašnjost sinagoge.² Padom tvrđave 8. januara 1807. godine prekinuta je agonija izglednelog opkoljenog naroda i pod direktivom Mladena Milovanovića, novog zapovednika Beograda, započela je prva asimilaciona mera za stvaranje srpske nacionalne države: nasilno je pokršteno gotovo 6.000 Turaka i Jevreja; ostali su pobijeni ili proterani.³ Zauzeće ovog grada je zbog položaja i značaja predstavljalo ključni uspeh Karađorđevih vojnika; u njega su kao u prestono mesto brzo prenete sve institucije države u stvaranju. Ali nastalo »srpsko« vreme u njemu nije dugo potrajalo. Istorija se i nadalje poigravala sa sudbinom Beograda, vraćala ga u turske ruke, potom u zajedničke turske i srpske, da bi tek mnogo, mnogo kasnije ovaj grad stvarno postao i ostao srpska prestonica.

Jedan vek kasnije od opisanog događaja, u njemu je mnogo šta izgledalo drugačije. Iz grada izmenjenog lika, evropeizovanog, sa tada modernim saobraćajnicama, tramvajskim linijama i visokim novopodignutim građevinama, Turci su odavno bili proterani. Jednog, pak, majskog prepodneva 1907. godine dešavalo se, sa gledišta naše teme, nešto veoma zanimljivo. U ulici cara Uroša, uz veliku svečanost, Karađorđev unuk kralj Petar je polagao kamen-temeljac za novu sinagogu »svojoj

¹ Ovaj podatak kao izvorni navodi dr Dušan Popović u knjizi *Beograd kroz vekove*, str. 316, Beograd 1964; takođe o zauzimanju Beograda vld. V. Čubrilović, »Ustanak 1805 i 1806 godine«, *Istorija Beograda*, II, Beograd 1974, 28—29; I. Šlang, *Jevreji u Beogradu*, Beograd 1926, 64—66; S. Skoko, *Karađorđevi početni ratni i operacijski planovi, Istorijski značaj srpske revolucije 1804. godine*, Beograd 1974, 339.

² I. Šlang, *nav. delo*, 66; D. Popović, *nav. delo*, 317.

³ D. Popović, *nav. delo*, 317; V. Čubrilović, *nav. članak*, 31.

braći Srbima Mojsijevcima«. Burno pozdravljen od naroda, u pratnji Davida Aikalaja, potpredsednika Jevrejske opštine, koji je u svom govoru isticao da dinastija Karadorđevića »nikad nije pravila nikakve razlike među sinovima ove zemlje, bez obzira kojoj veri pripadaju«, te zastupnika rabina i nekoliko ministara, kralj je, smatralo se, do tada učinio najvišu milost jednog vladara prema svojim jevrejskim podanicima. Izrazivši nadu da će dočekati završetak izgradnje, takođe je iskazao zahvalnost na pozivu i rekao predstavnicima opštine da požure, pa da ga pozovu kada bude osvećenje!⁴

I zaista, već iduće godine 17. septembra uveče, nakon pompeznih dnevnih svečanosti koje su pratile zbivanje, kralj Petar se našao pred ulazom u ovu sinagogu »Bet Jisrael«, dopraćen do nje muzikom VI puka i dočekan od jevrejskog sveštenstva na čelu sa zastupnikom rabina hašam Testomi. »Štupajući na ativa, burno pozdravljen od sveta koji je ispunio sinagogu, Kralj je pred ativa uklonio postavljenu vrpcu i time simbolično otvorio sinagogu.« Po njegovom odlasku održana je prva služba, posle čega je nastavljeno narodno veselje do kasno u noć.⁵

Tri i po decenije kasnije, tokom jeseni 1941. godine, više ekipa nemačkih vojnih kamiona razvozilo je muklim beogradskim ulicama sve registrovane zatečene Jevreje, najpre muškarce, potom žene i decu, iz topline njihovih stanova u tri novoformirana koncentraciona logora: Banjicu, Topovske šupe i Sajmište.⁶ Beograd je po ko zna koji put u svojoj istoriji doživljavao sudbinu porobljenog i razrušenog grada; ovoga puta strašnije nego ikada. U sećanjima savremenika još nisu bila iščezla vremena viteških ratova i slavnih vojskovođa, a rat su već vodila čudovišta. Opijeni svojom rasističkom, posebno antisemitskom ideologijom, nacisti su dobro znali da razlikuju Srbe od njihove »braće Mojsijevaca«, naravno bez milosti i za jedne i za druge. Visoki stepen emancipacije i srastanja sa beogradskom srpskom sredinom koje su Jevreji, nakon mukotrpnog sticanja, odavno doživeli u obnovljenoj srpskoj državi pao je do ništavila istoga dana kada su, pred kapitulaciju zemlje, pobjedničke nemačke trupe ušle u prestonicu, još zadimljenu, punu zgarišta i ruševina i otpočele pljačku jevrejskih dućana. Sledećih jutara je grad osvitao sa plakatima kojima se jevrejski živalj poziva na obaveznu registraciju u Upravu grada. Kada su posle odvođenja u logore započela i prva streljanja postajalo je jasno da je kod vođa fašističke Nemačke već odlučeno o rešenju »jevrejskog pitanja« u Evropi — potpunim istrebljenjem. Beograd, jedini okupirani grad sa tri konclogora, počeo je prvi da otvara grobove. Uz plamen, koji je na kraju obližao i zidove sinagoge »Bet Jisrael«,⁷ izgubio je za nepune dve godine gotovo 10.000 svojih Mojsijevaca, ili pet šestina od ukupnog broja ovih bespomoćnika nastanjenih u njemu. Ostalima kojima je ranije otvorio vrata za bekstvo, ili ih je negde duboko u sebi sakrio i prištajio, omogućio je da se samo čudom spasu.

⁴ *Vesnik*, V. Beograd 1940, 6—7.

⁵ *Isto*.

⁶ *The crimes of the fascist occupants and their collaborators against Jews in Yugoslavia*, Beograd 1957, 2—52.

⁷ Sefardski hram u Ulici cara Uroša pretvoren je najpre u magacin za smeštaj jevrejskih stvari, da bi ga Nemci pri povlačenju minirali i razorili.

Danas u Beogradu prema evidenciji gradske Jevrejske opštine živi svega oko 1.300 prijavljenih članova ove etničke grupe.⁸ Posrbljenih, asimilovanih i pretopljenih u mešovitim brakovima ima ih svakako mnogo više. Mnogi su u poratnom periodu zauvek napustili grad svojih predaka i odselili u zemlju svojih prapredaka, u novoformiranu Državu Izrael.⁹ Sa sobom su poneli uspomene, a iza sebe ostavili jedan grad sa teškom istorijom, sa bratskim narodom, sa spomenicima zajedničke teške prošlosti. Te prošlosti, gorke ali slavne, mogu se s ponosom sećati i oni koji su otišli i oni koji su ostali jer su njoj kao dokazani patrioti, i sami ostavili dubok pečat. Imena najslavnijih beogradskih Jevreja zadržana su danas u mnogim javnim obeležjima grada kao prigodni, odnosno, počasni naslovi nekoliko ulica, gradskih kuća, ustanova i institucija.

Šetnja grobljem

Iza crnih metalnih dveri, veliki broj individualnih spomenika u senci zimzelena podstiču maštu posmatraču kratkim napomenama uklesanim u mermer o životima pokojnika. Sa desne strane široke centralne staze nudi nam se iz večnog mira svojim spomeničkim obeležjima najveći broj onih koji su zadužili svoju zajednicu.

Najpre RAFAILO FINC (1870—1936), advokat i bivši predsednik Crkveno-školske jevrejske opštine,¹⁰ za koga u starim novinama¹¹ nalazimo da je bio jedini koji je na čelu zajednice ostao u dva uzastopna perioda (od 1920. do 1926. godine). Objašnjenje se nalazi u činjenici da mu je kao vrednom čoveku, kome je dobrobit zajednice bila na srcu, trebalo ostaviti vremena da svoj program sprovede do kraja. A on se sastojao u širokim smernicama rada koji bi u proširenoj »velikoj Otadžbini«, nastaloj posle prvog svetskog rata, blie dostojne prestoničkog jevrejstva. Takva obaveza nametala se sama po sebi prethodnim stvaranjem »Saveza Jevrejskih Veroispovednih Opština u Kraljevini SHS« 1919. godine sa zadatkom da se u ujedinjenoj državi Srba, Hrvata i Slovenaca »stara o pojedinim opštinama, da posreduje u službenom saobraćaju između državnih vlasti i njih... da ih zastupa pred državnim vlastima i da ovima daje mišljenje o svima zakonskim projektima, naredbama i odredbama koje se tiču jevrejskih veroispovednih opština«.¹² Rafailo Finc je bio jedan od osnivača tog Saveza i član njegovog Izvršnog odbora od osnivanja do svoje smrti. Takođe je bio dugogodišnji član Glavnog odbora Crvenog krsta, predsednik Ekonomsko-finansijske sekcije u Kraljevini SHS i član Kasacionog disciplinskog veća u Advokatskoj komori Beograda. Kao najveća vrлина upamćena mu je skromnost koja se potkrepljuje podatkom da je od 1926. do 1932. bio samo član opštinske uprave »jer je smatrao da je i taj položaj pun časti i ni-

⁸ Podatak iz januara 1991. godine.

⁹ S. Dubnov, *Kratka istorija jevrejskog naroda, Beograd 1988*, 240.

¹⁰ »Crkveno-školska jevrejska opština« podrazumevala je od 1893. do sredine tridesetih godina ovoga veka Sefandsku veroispovednu opštinu, nasuprot drugoj, Aškenaskoj opštini ili »S:psko-jevrejsko crkvenoj opštini aškenaskog obreda«: A. Demajo, »Prilog istonijatu jevrejske zajednice u Beogradu u periodu između dva svetska rata«, ZPA JIM, Beograd 1988, 6.

¹¹ *Vesnik*, XI, Beograd 1940, 6.

¹² I. Šlang, *nav. delo*, 121.

kad nije ni pomišljao da kao bivši predsednik može zauzimati samo predsednički položaj.¹³

Idući dalje i zaobilazeći načas spomenički kompleks izginulim jevrejskim borcima u ratovima Srbije od 1912. do 1918. godine dolazimo do groba JAKOVA M. ALKALAJA (1843—1896), takođe bivšeg predsednika Jevrejske opštine, koji je ovu funkciju obavljao više puta. Kao dete je bio predodređen za duhovnog vođu beogradskih Jevreja, jer je pohađao versku školu i stekao svešteničko zvanje hahama i šehota. Uz savršeno versko vaspitanje naučio je hebrejski jezik i obogatio svoju biblioteku najboljim hebrejskim delima onoga vremena. Ali kao mladog čoveka ponese ga trgovački poziv i tu se pokaza veoma spretan. Brzo je izbio na prvo mesto među izvoznicima i čak postao predsednik njihovog udruženja. U svojoj tridesetoj godini izabran je prvi put za predsednika Jevrejske opštine i tako umesto duhovni postao svetovni vođa svoje zajednice. Svoju poslovnu sposobnost podario je opštini usavršavajući administraciju, vršeći reformu školstva, dovodeći prvog učenog rabina u Beograd i zavodeći ustanovu rabinata, osnivajući učiteljski seminar, penzioni fond, itd. Zamislio je podizanje velikog jevrejskog doma kao središta života zajednice i privoleo izvesnog Matu Levija da svoje imanje zavešta u tu svrhu opštini.¹⁴ Za njegovog mandata donet je u Srbiji Ustav iz 1888. godine koji je formalno izjednačio građanska prava Jevreja sa Srbima. Alkalaj se potrudio, pa je sa predstavnicima opštine otišao u posetu kralju Milanu i odneo mu na poklon jedan primerak tog Ustava ispisanog na pergamentu hebrejskim slovima.¹⁵ Sve u svemu, sačuvan je u uspomeni kao predsednik (»srpskih Mojsijevaca«) velikog formata.

Uz put zastajemo i kraj skromnog spomenika ocu i sinu MOŠI i JAKOVU MEVORAHU za koje nas takođe vezuje nekoliko zanimljivih podataka. Stari ćir-Moš (1824—1901), bivši dvorski menjač i prvi prodavac lozova u Beogradu, imao je tokom svog dugog života samo jedan filozofski moto: da u sve što se odnosi na prošlost ne vredi ulagati! Koliko je bio u pravu ne znamo, ali da je najviše po tome upamćen vidimo i iz kratkog nekrologa na kamenu gde stoji doslovno da ćir-Moš »za prošlost ništa ne daje«. Njegov sin Jakov (1855—1940), pre nego što se sa porodicom preselio u Budimpeštu bio je predan radnik u delatnosti opštine kao član uprave. Vrativši se posle prvog svetskog rata u Beograd živeo je skromno i pobožno, odlazeći svaki dan u sinagogu sve do svoje smrti 19. oktobra 1940. godine.¹⁶

AVRAM M. OZEROVIĆ (1848—1916), takođe bivši predsednik Jevrejske sefardske veroispovedne opštine (1877—1880. i 1910—1913), počiva na počasnom mestu u groblju, sa leve strane blizu ulaza. U njegovu biografiju svakako ulazi najpre podatak da je prvi Jevrejin koji je postao narodni poslanik u Skupštini Srbije, i to 1877. godine, dakle pre izjednačavanja građanskih prava Jevreja sa Srbima. Naime, po

¹³ *Vesnik*, XI, 1940, 6.

¹⁴ Današnji Jevrejski dom u Ulici 7. jula br. 71; *Vesnik*, X, 1939, 7—8.

¹⁵ *Vesnik*, X, 1939, 7—8.

¹⁶ *Vesnik*, VI, 1939, 15.

stišavanju operacija u prvom srpsko-turskom ratu (1867—77), u okviru pregovora o miru koji su vođeni u Carigradu, Turska je pored ostalog tražila ispunjenje tzv. moralnih garancija koje su podrazumevale i potpuno priznanje građanskih prava Jevrejima i Jermenima nastanjenim u Srbiji, te njihovo slobodno naseljavanje u unutrašnjosti zemlje. Srpska vlada je zbog sadržaja ostalih tačaka uspela da izbegne puno ispunjenje ovih garancija; ona ih je samo sažela u dodatni spis, tzv. »Objašnjivu notu«, koji je ušao u zvanični Protokol mira od 28. II 1877. godine. Četvrta tačka moralnih garancija koja se odnosila na »preimućstva« Jevreja i Jermena izašla je tako iz okvira pregovora, a na zahtev Porte za objašnjenje, srpski poslanici su odgovorili da u Srbiji svi građani »uživaju ravna prava građanska i politična (i) da ni Čivuti podanici srpski nisu toga lišeni«, te konstatovali da postoji samo jedna vrsta ograničenja koja se odnosi na nastanjivanje u unutrašnjosti zemlje, a kojoj podležu svi koji nisu pravoslavne vere.¹⁷ No prema odluci kneza Milana, Protokol mira sa Portom nije smeo biti potpisan sve dok ga ne odobri Velika narodna skupština koja je prema Ustavu iz 1869. godine sazivana u vanrednim prilikama.¹⁸ Odluka da se sasluša njen glas bila je, međutim, posledica i kneževog tajnog plana smišljenog sa konzervativcem Marinovićem i ruskim konzulom Karcovim da se odmah po zaključenju mira zbači liberalna vlada i na upravu zemlje vrate konzervativci. Imali su jednostavnu računicu da će narod, nezadovoljan teškim žrtvama koje je podneo u izgubljenom ratu, hteti da se osveti liberalnoj vladi tako što će u Skupštinu poslati njene protivnike; štaviše, možda će se tražiti i krivična odgovornost za liberalske ministre, čime bi se višestruko dobilo: knez bi sa sebe skinuo krivicu za rat i poraz, a konzervativci bi došli na vlast i stvorili uslove za promenu Ustava.¹⁹

Mada je Mihailović-Ristićeva vlada bila zaprepaštena kneževom odlukom o sazivu Velike narodne skupštine, ipak se pristupilo predizbornoj kampanji. Bivši predsednik vlade i kasnije osnivač tzv. mladokonzervativne grupe političara Aćim Čumić potrudio se da za konzervativnu partiju pridobije, pored ostalih, i glasove u jevrejskom kvartu. Međutim, oni su to uslovili postavljanjem svog kandidata za poslanika, Jevrejina, što je posle kratke procedure moralo biti primljeno zbog izvesnih obaveza koje je konzervativna partija imala prema predloženom kandidatu Avramu Ozeroviću, tadašnjem predsedniku njihove veroispovedne opštine. Obzir prema interesima jevrejske zajednice bio je utoliko veći što su četvorica srpskih vojnika Jevreja izašla iz prethodnog rata odlikovana visokim vojnim ordenjem, pa se o njihovoj hrabrosti još uvek prepričavalo.²⁰ O ovoj kandidaturi se pozitivno izrazila i Izraelitska alijansa u Parizu smatrajući da je reč o pravom čoveku koji može da zastupa interese svoje etničke zajednice.²¹ Ona je u vezi s tim konstatovala da Jevreji u Srbiji nesumnjivo uživaju sva politička prava sem što im se oduzima pravo da se kreću po unutrašnjosti zemlje i »verovatno sprečava pristup slobodnim zvanjima i napredovanje u vojsci«,²² što je u osnovi bilo tačno. Posle spora-

¹⁷ *Zapisi Jevrema Grujića*, knj. 3, 276—288; *Istorija srpskog naroda*, V-1, Beograd 1983, 393—394; I. Slang, *nav. delo*, 95—96; *Vesnik*, VI, 1939, 6.

¹⁸ *Zapisi Jevrema Grujića*, knj. 3, 273; *Istorija srpskog naroda*, V-1, 393—394.

¹⁹ *Istorija srpskog naroda*, V-1, 394.

²⁰ Bili su to dr Bernard Brill, dr Samuilo Pops, Benjamin Ruso i Mihailo Ozer; I. Slang, *nav. delo*, 95—97.

²¹ *Isto*.

²² *Isto*.

zuma u vezi sa izborom svoga mandatora, Jevreji su se okupili u kafani »Tikun Hacot« i detaljno razmotrili sve što očekuju od budućih izbora i zalaganja svoga kandidata. Nakon uobičajenih molitava, rabin je svojim govorom sugerisao prisutnima da se ne uzdrže od glasanja jer bi u protivnom samo otežali izmičuće izjednačavanje svojih prava. Na sastanku se pojavio i upravnik grada, koji je nakon traženja nekih naknadnih objašnjenja izjavio pred svima da je kandidatura Avrama Ozerovića po volji ministru Čumiću i da će se vlada potruditi da ga uzme pod svoje pokroviteljstvo. Dva dana kasnije uvršten je među osam zvaničnih kandidata, a budući da su ga podržale i vlasti i opozicija, na izborima 4. marta osvojio je čak 454 od mogućih 752 glasa i tako veoma ubedljivo bio izabran.²³

Međutim, knez Milan se užasn timer od ukupnih rezultata izbora, jer većinu u Skupštini nisu dobili ni konzervativci ni liberali, nego »sve sami radikali i karadorđevičevci«, i, kako ih je knez ocenio, »sve sami elementi nereda i nosioci socijalnog i dinastičkog prevrata«.²⁴ Tada su se izbezumljenom knezu obratili predsednik vlade Ristić i ministri Milojković i Grujić, oprobani majstori u političkoj taktici »u korišćenju skupština i savlađivanju opozicije... veći majstori i od Marinovića i od kneza«.²⁵ Njihov predlog je bio za to da se Skupštini dozvoli da se izjasni samo o onome zbog čega je i sazvana — o pitanjima mira ili rata. »Čim se o tome izjasni, knez će je raspustiti i neće dozvoliti nikakvu raspravu o bilo kojoj drugoj stvari«.²⁶ To je naravno i prihvaćeno.

Na zasedanju Velike narodne skupštine zakazanog dana 12. marta, u zgradi Narodnog pozorišta pojavio se međutim i izabrani kandidat Avram Ozerović sa velikom molbom koju je njegova zajednica preko njega trebalo da uputi Skupštini na raspravu, a koja se odnosila na konačno ukidanje ograničenja jevrejskih prava u Srbiji. Posle kratkog kneževog govora, Jovan Ristić je kroz veliki žagor publike pročitao opširan izveštaj »o postanku rata«. Nekoliko puta je Ozerović pokušavao da se osvrne na ravnopravnost Jevreja koju je Turska zahtevala, ali su ga prekidala dvojica poslanika koji su mu dobacivanjem skretali pažnju da to nije na dnevnom redu.²⁷ Potom je stavljeno na glasanje pitanje rata ili mira, i Skupština je jednoglasno izglasala odluku o prihvatanju uslova za uspostavljanje mira. Kada su, pak, poslanici očekivali da će započeti prava rasprava o vladinoj ratnoj politici, ponovo je na pozornicu stupio knez i saopštio da je Velika naroda skupština okončala svoj rad i da se toga trenutka raspušta. Zaprepašćeni narodni predstavnici nisu mogli da veruju svojim ušima. Kako nisu hteli da napuste dvoranu, to ih je upravnik gradske policije Jakob Tucaković opomenuo da od toga časa nisu više poslanici, pa neka pripaze šta rade. Opozicija je sve svoje nezadovoljstvo mogla da iskali još jedino u burnim kafanskim razgovorima te noći u Beogradu.²⁸

Verovatno je te večeri bilo buno i u kafani »Tikun Hacot« u jevrejskoj četvrti, jer prvi narodni poslanik iz njihovih redova nije ni stigao da dođe do reči na pome-

²³ Isto.

²⁴ *Istorija srpskog naroda*, V-1, 394.

²⁵ Isto.

²⁶ Isto.

²⁷ Isto; I. Šlang, *nav. delo*, 96.

²⁸ Isto.

nutom skupštinskom zasjedanju. Uostalom, kao i svi drugi narodni poslanici ispaao je žrtva jedne političke igre kneza Milana i njegovih »spasitelja«, članova Mihailović-Ristićeve liberalne vlade, između kojih su tek tada uspostavljeni pravi prijateljski odnosi i saradnja; za izigrane saveznike Marinovića i Karcova, knez uopšte nije mario.

Ovaj događaj, pored ekonomskog interesa, svakako je uticao na Avrama Ozerovića da se ubrzo približi tzv. mladokonzervativnoj grupi političara koja će pod vođstvom A. Čumića, M. Piroćanca, M. Garašanina, Č. Mijatovića, S. Novakovića i drugih uglednih ličnosti već u oktobru 1880. godine preuzeti vlast u Srbiji i prerasti u čuvenu Naprednu stranku što će zadugo uspeti i da očuva svoju vladajuću poziciju. Za Ozerovića je našla mesto čak u svom Glavnom odboru.²⁹

Inače je, njegova porodica Ozer, sefardskog porekla, postojala u Beogradu još od XVII veka, baveći se trgovinom, razvijajući posao, stičući ugled i ujedno preživljavajući sve mene bolne stvarnosti grada i u njima svog etničkog kolektiviteta. Majka Paskva bila je iz veoma ugledne porodice Davičo. Avram, koji je svoje prezime tek kasnije posrbio,³⁰ i sam se u vreme opisanog događaja bavio trgovinom radeći do smrti svoga oca Moše u velikoj bakalnici u blizini centra grada, na Zereku, u današnjoj Ulici 7. jula. Pre toga je u Beču završio Višu trgovačku akademiju. Njegov pristupanje taboru »naprednjaka« značilo je veliki dobitak za ljude koji su Srbiju hteli da povedu putem bogatstva i »čiste ustavnosti« zapadnoevropskog tipa, bojeći se svojim »trima glavnim bojama« — zakonom, slobodom i napretkom. U njemu su stekli nezamenljivog savetnika za mnoga šakaljiva pitanja iz oblasti finansija.³¹ Ušavši ponovo u Parlament 1880. godine uzimao je vidnog učešća u svim debatama iz te oblasti i često je delegiran za važnije finansijske poduhvate. U skupštinskoj raspravi 1882. povodom ratifikacije Trgovinskog sporazuma između Srbije i SAD iz 1881. godine, aktivno je branio stav vlade; bio je glavni delegat za zaključenje zajma 1881, nalazio se u Finansijskom savetu u času kada je finansijsko stanje Kraljevine Srbije bilo prilično ozbiljno i igrao je vodeću ulogu prilikom zaključenja tzv. Karlsbadovog aranžmana kojim su srede finansijske obaveze Srbije prema inostranstvu. Budući da se Napredna stranka veoma brzo stopila, pa i identifikovala sa politikom kneza Milana i na spoljnjem i na unutrašnjem planu, postajući na neki način »dvorska stranka«, to se i Avram Ozerović našao u najužem krugu ljudi koji su 1882. podržali proglašenje Milana Obrenovića za kralja, a Srbiju za kraljevinu.³²

Veran svojoj stranci, a njoj potreban sa osobinama vrsnog privrednika i finansijera, ostao joj je u vođstvu kao stalni član Parlamenta sve do 1896, odnosno do njenog raspada. Dok su prvih godina bili neprestano na vlasti, Ozerović se živo zainteresovao za stanje u našem rudarstvu koje je i pored ogromnog potencijala bilo na najnižim granama. Sa mnogo samoodricanja i razočaranja uvrstio se u pio-

²⁹ D. Janković, *O političkim strankama u Srbiji XIX veka*, Beograd 1951, 203—212; A. Demajo, *nav. članak*, 16.

³⁰ O ovome nemamo preciznih podataka, ali pretpostavljamo da je bilo pre 1887. godine.

³¹ *Vesnik*, VI, 1939, 6; *Istorija srpskog naroda*, VI-1, 36; D. Janković, *nav. delo*, 203—212.

³² *Vesnik*, VI, 1939, 6; D. Janković, *nav. delo*, 216—217.

nire ove privredne grane postavljajući temelje mnogim rudarskim centrima, koji su kasnije postali poznati u celoj Evropi. Založio se za osnivanje i podizanje Dobranjskih rudnika uglja, neresničkih zlatnih rudnika, ispitivanje rudarskih terena u vranjskom okrugu i za obrazovanje sindikata za ispitivanje zlata u reci Jelašnici. Ne želeći ništa da prepusti slučaju, a imajući uvek pred očima zapadnoevropske uzore privređivanja, učestano je putovao po evropskim zemljama, obilazeći tamošnje rudnike, raspitujući se, konsultujući se i saznavajući. Izvanrednim poznavanjem stranih jezika: nemačkog, francuskog, italijanskog, engleskog, španskog, rumunskog i grčkog, na kojima je i pisao i govorio,³³ i ličnim osobinama stvorio je krupne i nebrojene poslovne veze u razvijenim zemljama i gradovima, u Parizu, Briselu, pa čak i među članovima Doma lordova u Londonu. U skladu sa osnovnim idealima svoje političke partije dao je značajan doprinos modernizaciji i evropeizaciji Srbije, podstičući i ubrzavajući razvitak kapitalizma u njoj. Kada su 1887. godine naprednjaci ustupili vlast radikalima, Ozerović je, tada već poznati veletrgovac i industrijalac, otišao i lično preuzeo rudnike uglja u Dobri, gde je ubrzao uspeh i doveo do proizvodnje 90-ih godina od 10.000 tona godišnje.³⁴

Čovek ovakvog poletnog duha i sposobnosti nije, međutim, nikada zaboravljao na svoju užu jevrejsku zajednicu. Osim što je pomagao rođake i prijatelje da dođu do izvesnog kapitala (primer manufakturniste Mihaíla Ozerovića)³⁵ učestvovao je i u svim akcijama za socijalno i kulturno podizanje beogradskih Jevreja. Mnogi kasnije uspeli članovi zajednice zahvalni su upravo njemu za početne podsticaje, šansu i podršku. Kad je već bio podmakao u starosti, a posustao od rada, 1910. godine mu je jedna ozbiljna grupa mladih Jevreja ponudila da poslove opštine preuzme u svoje ruke. Za vreme tog predsedničkog mandata (1910—1913), Ozerović je stigao da uvede niz korisnih novina u rad opštine i da značaki pruži šansu mnogim mladim talentovanim ljudima. U svom ne predugom, ali zato burnom životu zaslužio je i stigao da dobije mnoga državna odlikovanja: Takovski krst, Orden Svetog Save IV i III reda, Medalju Obnovljene Kraljevine, Ratne spomenice i Spomenicu Crvenog krsta. Umro je u Vrnjačkoj Banji iscrpljen velikim radom i slomljen događajima iz 1916. godine, za vreme prvog svetskog rata.

Dalje, u dubini centralne staze sa desne strane, u velikom hladu privlači pažnju posmrtna aleja poznate beogradske porodice BULI, sa nekoliko visokih skladnih spomenika od belog kamena u pošljunčanom polukrugu i sa kitnjastim paralelnim hebrejskim i ćirilničnim natpisima na njima, uz obaveznu Davidovu zvezdu. Ova porodica je dala dvojicu predsednika opštine i čak trojicu skupštinskih poslanika. Stari EDIJA BULI (1834—1907) postavio je temelje bankarskoj kući koju je kasnije razvio njegov sin Bencion. Po izgledu, shvatanjima, poštenju i ugledu bio je jedna od najmarkantnijih pojava u beogradskoj sredini krajem prošlog i početkom ovog veka. Trgovac po zanatu, moderan i napredan, u velikoj meri je doprineo razvoju trgovačkih veza Srbije sa inostranstvom. Imao je čast da ga kralj Milan kao ugled-

³³ Isto.

³⁴ U *Istoriji srpskog naroda*, VI-1, 14, stoji da je rudnik u Dobri preuzeo Adam Ozerović; prema podacima kojima raspolažemo pretpostavljamo da je u pitanju greška. Dalje: D. Janković, *nav. delo*, 224; *Vesnik*, VI, 1939, 6.

³⁵ *Vesnik*, VI, 1939, 7; *Istorija srpskog naroda*, VI-1, 31.

nog čoveka, koristeći odredbe Ustava iz 1869. godine, imenuje za poslanika u Skupštini, štiteći je pomoću njega i njemu sličnih ljudi od prevelikog broja izabranih »seljačkih« poslanika.³⁶ Poslujući zajedno sa svojim bratom DAVIDOM (1844—1907), na koga je preneto poslaničko imenovanje, uspeali su da porodicu Buli uzdignu u red najbogatijih u Beogradu. Tokom 80-ih i 90-ih godina prošlog veka, kada se zahvaljujući uspesima u industriji, trgovini kolonijalnom robom i bankarstvu počeo u srpskoj prestonici stvarati novi sloj krupne buržoazije, Buliji su parirali najuglednijim porodicama poput starih Hadži-Tomića, Babadudića, zatim braći Krsmanovićima, Karastojanovićima, Barlovcima i pojedincima kao što su bili Đorđe Vajfert, braća Rašići, Mija Kovačević, Ignjat Bajloni i drugi. U analima Jevrejske opštine stoji da je Edi Buli svojom »evropskom figurom«, svojom ličnošću i »po svome položaju u građanstvu« bio predodređen i za njenog predsednika. Tu je dužnost obavljao poslednjih deset godina svog života, namerno se oslanjajući na mlade ljude koje je vešto oko sebe okupljao.³⁷

Trojica Edijevih sinova ostavili su takođe, kako na kojem polju, trag u društvenom i javnom životu. Najstariji BENCION (1867—1933) nastavio je porodičnu tradiciju. Po svršetku studija vratio se u Beograd, preuzeo bankarsku radnju svoga oca i uspešno održavao veze sa najvećim bankarskim kućama u inostranstvu. Za vreme Obrenovića, iz obaveza prema porodici vernoj dinastiji, poslaničko imenovanje svog strica Davida preuzeo je na sebe, ali se u politici nije mnogo isticao. Radio je vredno svoj bankarski posao i usputno stizao da pomaže uboge i siromašne. Upamćen je kao čovek retko dobrog srca, »plemeniti filantrop« koji je pomagao ogromnom broju ljudi »i levo i desno, a da to niko nije znao«.³⁸ Po dolasku Petra I Karađorđevića na presto u Srbiji (1903) počeo se približavati radikalima koji su tada bili na vlasti i vremenom je postao istaknut član njihove stranke. Godine 1912. izabran je za narodnog poslanika (kao kandidat radikala), da bi na tom položaju ostao sve do 1918. godine. Zajedno sa ostalim članovima Parlamenta i srpskom vojskom izdržao je svu »golgotu« u ratovima za oslobođenje 1912—1918. godine, učestvovao u stvaranju Niške deklaracije (1917) i uspešnom povratku u otadžbinu po proboju Solunskog fronta (1918). Na mnogim fotografijama srpske skupštine na Krfu vidimo i Benciona, gde obično stoji u gornjem redu, sa poludubokim šeširom i sa kratkim urednim brkovima.³⁹ Pošto je uoči izbijanja prvog svetskog rata (1914) izabran, kao dotadašnji predsednik društva »Potpora«, i za predsednika Jevrejske opštine u Beogradu preuzeo je na sebe njene obaveze i za sve vreme rata je iz svojih sredstava finansirao sirotinju i snosio sav teret oko isplaćivanja mesečnih plata opštinskim službenicima. Stvaranjem zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca, za Benciona, onako bogatog poslovnim vezama, otvorilo se mnogo prostranije polje rada u svojoj zemlji. Razrešio se dužnosti predsednika Jevrejske opštine i narodnog poslanika i opet posvetio svom bankarskom pozivu. Udruživši svoje poslovne veze sa Bosanskom bankom, a potom i sa još dve banke, stvorio je jedan od najvećih zavoda u zemlji — Jugoslovensku udruženu banku sa sedištem u Beo-

³⁶ *Vesnik*, X, 1939, 4; J. Prodanović, *Ustavni razvitak i ustavne borbe u Srbiji*, Beograd, 189.

³⁷ *Istorija srpskog naroda*, VI-1, 31.

³⁸ *Isto*, 4—5.

³⁹ *Isto*.

gradu (na mestu današnje Jugobanke u Ulici 7. jula).⁴⁰ Poslednjim potezom pre svoje smrti 1933. godine, još jednom je iskazao čovekoljublje, smisao za vredno ulaganje i patriotizam — testamentom je celo svoje imanje zaveštao Jevrejskoj opštini, Beogradskom univerzitetu i drugim ustanovama i dobrotvornim društvima.

Njegov brat HENRI (1885—1948) se po završetku studija medicine, takođe vratio u zemlju i bio ugledan beogradski lekar. Treći Edijev sin HUGO⁴¹ je vredan spomena bar iz jednog razloga: za vreme boravka na studijama u Švajcarskoj doneo je krajem 1895. godine prvu fudbalsku loptu u Beograd. Potom se potrudio da zajedno sa članovima sportskog društva »Soko« organizuje i prvu javnu fudbalsku utakmicu. To im je uspeo na proleće 1896. godine prethodnim osnivanjem Loptačke sekcije »Sokola« 12. maja; već 19. maja, na jednom terenu u Donjem gradu blizu kule Nebojše, pred oko 50 gledalaca, suprotstavile su se međusobno dve podeljene ekipe »Sokola« sa kapitenima Hugom Bulijem i Gustavom Fejfarom. Izveštač *Večernjih novosti* u broju od 23. maja zabeležio je zanimljiv utisak o novoj igri koju su gimnastičari »Sokola« izvodili sa »samo jednom velikom loptom bacajući je čas u vis, a čas u daljinu, i to — što je najzanimljivije — samo nogom i po izvesnim pravilima«.⁴² Hugo Buli je 1. maja 1889. osnovao i Prvo sportsko društvo za igru loptom i iz svojih sredstava podigao na Guberevcu i ogradio igralište na kome je dve nedelje kasnije odigrana još jedna javna utakmica. Pomagači, fudbaleri i članovi društva bili su još i Radivoje Novaković, Gustav Fejfar, Petar Mirković, Milorad Maksimović i drugi. Ali lopovi su ubrzo razvukli ogradu igrališta i odneli je kućama, pa se razočarani članovi društva nisu više ni sastajali. Mada je ova igra tri-četiri godine kasnije ponovo zaživela do najveće popularnosti, početni entuzijazam koji joj je darovao Hugo Buli svakako je vredan najlepše uspomene.⁴³

Iz vreve i žagora davno proteklih dana vraćamo se ponovo u sadašnjost, u tišini groblja, i namerno krećemo jednom sporednom stazom tražeći grob advokata ŠEMAJE DEMAJA (1877—1932). Crna mermerna ploča koja se ukazuje pred nama sa osnovnim podacima o pokojniku budi maštu koja nadvisuje prolaznost života. O Šemaji samom ne mora se mnogo reći sem osnovnih podataka, iz prostog razloga što je njegov život bio deo celokupne istorije Jevreja u Beogradu u prve tri decenije ovog veka. Ako se na nju budemo šire osvrnuli moramo znati da iza svake pozitivne akcije, iza svakog smelog koraka i iza svake novine lebdí Šemajin lik, skroman i radan, lik muzičara, ratnika, političara i intelektualca. Čovek neobičnog imena u srpskoj prestonici, istaknuti radikal, ostao je neobičan i Nikoli Pašiću, ostarelom vođi njegove stranke, koji mu dovek a nije mogao upamtiti ime nego ga je najčešće čudno asocijativno nazivao: »... Idi mi — dođi mi«, ili u raznim prilikama kad bi mu bio potreban: »Ma, dajte mi onog Idi mi — dođi mi!«⁴⁴ Sin Moše i najmlađi brat Solomona Demaja, dugogodišnjih članova uprave Jevrejske opštine, Šemaja je svoju aktivnost započeo u gimnazijskim danima kao član Srp-

⁴⁰ Isto; A. Demajo, nav. članak, 7.

⁴¹ Više biografskih podataka o Henriju i Hugu nismo zasad uspeeli da pronademo, kao ni da utvrdimo godište rođenja i smrti Huga Bulija, ali pretpostavljamo da je bio srednji po starešinstvu.

⁴² R. Marković, »Razvitak fizičke kulture i sporta u Beogradu do 1914. godine«, *Istorija Beograda*, II, Beograd 1974, 812; *Beograd u XIX veku*, Beograd 1967, 167.

⁴³ Isto.

⁴⁴ Prema kazivanju Aleksandra Demaja.

sko-jevrejskog pevačkog društva. Sa tom družinom je putovao u posetu bugarskim Jevrejima i učestvovao u zbližavanju sefardskih elemenata Srbije i Bugarske, proslavio je 25-godišnjicu rada društva 1905. u prisustvu kralja Petra i učestvovao u »epohalnoj«
poseti sarajevskim Jevrejima 1912. godine, uoči balkanskih ratova. Zabeležena sećanja govore da je Šemaja ostao u neizbrisivoj uspomeni bosanskim Jevrejima i njihov miljenik do kraja života. Najpre kao sekretar, potom kao potpredsednik i predsednik Srpsko-jevrejskog pevačkog društva, učinilo je da ono doživi najlepše uspehe kao kulturni reprezent beogradskih Jevreja. Organizovao je nekoliko koncerata u korist društva »Potpora«, čiji je bio počasni član, a koje se staralo o pomaganju siromašnijih studenata iz zajednice.

U radu opštine počeo se isticati 1910. godine, kad je na mesto predsednika došao stari Avram Ozerović. Šemaja se zapravo našao u onoj grupi mladih ljudi koji su, uviđajući izvesne nedostatke u opštinskom radu, hteli da stvari preuzmu u svoje ruke, birajući Ozerovića za vođu, gledajući u njemu neosporan autoritet i oslonac.

Vojničku karijeru koju je započeo izbijanjem balkanskog rata kao đak-narednik završio je oficirskim činom i nizom odlikovanja: Zlatnom i Srebrnom medaljom za hrabrost, Ordenom Svetog Save III reda i Belog orla IV reda. Bez ijednog dana bolovanja proveo je sve vreme na frontu, u borbama na Kumanovu, Govedarniku, Bregalnici, Retkim bukvama i drugim, »pamteći ih kao najlepše i najslavnije doba života«.45 Zatekavši se u Austriji 1914. godine, prvi svetski rat je proveo u internaciji. Povratkom u zemlju počelo je njegovo zalaganje za stvaranje Saveza jevrejskih veroispovednih opština u Kraljevini SHS, čiji je potpredsednik postao po želji sarajevskih Jevreja, zatim za podizanje spomenika Jevrejima borcima palim za otadžbinu 1912—1918. i za početak izgradnje (1922) opštinskog doma (u današnjoj Ulici 7. jula), budućeg centra kulturnog i nacionalnog života Jevreja i u Beogradu i u celoj zemlji. Dužnost predsednika beogradske Jevrejske opštine obavljao je od 1930. do 1932. godine.

Vidniji plodan rad u Radikalnoj stranci počeo je takođe tek po završetku oslobodilačkih ratova. Istakao se objektivnošću i smislom za mnoga komunalna pitanja. Kao sekretar Mesnog odbora stranke za grad Beograd kandidovan je 1927. i izabran za narodnog poslanika, što je ostao do uvođenja Šestojanuarske diktature 1929. Kada je Parlament vraćen u život 1931. godine, Demajo se na ponudenu kandidaturu za poslanika izvinuo slabim zdravljem i nemogućnošću da obavlja poslaničku funkciju. Uživao je veliko poverenje kralja Aleksandra. Sahranjen je sa visokim počastima o trošku Opštine grada Beograda 25. jula 1932. godine. U anamali beogradskih Jevreja stoji zapisano da su mnogi nakon njegove smrti, našavši se pred kakvim nerešivim problemom, sa uzdahom znali da se upitaju: »Eh, da je Šemaja živ...«46

Nad celim grobljem dominira dvoglavi orao raširenih krila na visokom stubu monumentalnog spomenika izgubljenim Jevrejima u ratovima Srbije 1912—1918 godine.

⁴⁵ *Vesnik*, XIII, 1940, 5—6.

⁴⁶ *Isto*.

Davidova zvezda u sredini stuba i vojnička kapa (šajkača), puška i sablja u podnožju, najtoplije simbolizuju ostvarenu sintezu dvaju naroda i podjednaki patriotizam zaliven rekom krvi. Od nekoliko stotina Jevreja u srpskoj uniformi, njih dve stotine je, uz hrabrost i samopregor, ugradilo i svoje živote u temelje slobodne i proširene otadžbine. Dva ogromna kamena lava sa strana budno motre kao stalni čuvari ostvarenih slobodarskih ideala. Jedan duhovno moćan i veliki narod, narod Biblije, osuđen u nemilom i neshvatljivom kolu svetske istorije na vačiti progon i bezemljaštvo, našao je posle vekovnog lutanja zemlju i u njoj ljude koji su mu vremenom podarili sva prava ravna sebi. Samo beskrajna zahvalnost prema toj braći mogla je da urodi ovakvim besmrtnim primerom. Njegoševi stiho-vi uklesani ćirilničnim i hebrejskim pismom na mermernoj ploči u pozadini prime-njeni su i ovde kao oda jednoj hebrejskoj generaciji:

*«Pokoljenje za pjesmu stvoreno
Vile će se grabit u vjekove
Da vam vjence dostojne sapletu.
Vaš će primer učiti pjevača
Kako treba s besmrtnošću zborit».*

Niz belinu mermera redaju se imena umrlih: na vojnoj dužnosti, u ropstvu, u bor-bama (na Avali, kod Loznice, kod Gornjeg Milanovca, kod Kratova, na Mladom Na-goričanu. . .). I dalje kao u stroju: . . . kaplar Isak R. Amar, redov David Kadmon Levi, redov Jakov Macliah, redov Josif Tajtacak, redov Aron Konforti, kapetan Isak J. Kalmić. . . svojim herojski žrtvovanim egzistencijama ostali su kao simboli otpora prema svakom zlu koje s vremena na vreme izranja iz pomenutog kola svetske istorije. Na meti tog zla našla se ovoga puta Srbija, a progonjeni narod koji je u njoj našao toplinu svoje zemlje hteo je u novom ruhu, pod šajkačom, da se obračuna sa starim neprijateljem.

U pravougaonom prostoru spomeničkog kompleksa, nekoliko kamenih položenih ploča pokrivaju kosti tu sahranjenih odvažnika. Pomenimo najpre jednu ženu: NETI MUNK (1865—1924), udovicu beogradskog krojača, dobrovoljnu bolničarku iz srpsko-bugarskog rata 1885. godine i ratova od 1912. do 1918, koja je preživela rat, umrla šest godina kasnije i sahranjena ovde sa najvišim vojnim počastima. Za negovanje ranjenika i bolesnih vojnika u srpsko-bugarskom ratu, kao glavna nad-zornica bolnice u beogradskom Donjem gradu odlikovana je poveljom i Srebrnom medaljom kraljice Natalije. Od tada je saradivala u mnogim humanim društvima, dobrovoljačkim udruženjima i naročito u Srpskom Crvenom krstu, za šta je na-građena Medaljom međunarodnog Crvenog krsta, Krstom Crvenog krsta i Krstom milosrđa. Početak balkanskog rata 1912. godine, za nju je značio ponovni poziv na narodni posao. Negujući s velikim požrtvovanjem tifusare i obotele od kolere u XIV rezervnoj bolnici, i sama se razbolela od trbušnog tifusa. Oporavila se do početka prvog svetskog rata, kad je iznova započela prikupljanje materijalnih sred-stava i ratne opreme za svoj humanitarni rad. Lečeći bolesnike od pegavog tifusa, krajem 1914. se ponovo razbolela. Teško predravivši uspela je da s minimalnim sredstvima formira vojnu bolnicu u Kruševcu, gde je pokušala da se zadrži do

povratka srpske vojske iz Grčke. Krijući se od okupatorskih vlasti koje su je optuživale »za snabdevanje srpskih komita«, jedva je u Beogradu dočekala kraj rata. Aktivnost je nastavila i po oslobođenju u Upravnom odboru Saveza dobrovoljaca, čiji je član ostala do svoje smrti. Stigla je da još dva puta bude odlikovana Ordenom Svetog Save, Zlatnom i Srebrnom medaljom za revnosnu službu i spomenicama svih ratova Srbije od 1885. do 1918. godine. Uz sve to je pripadala krugu najuglednijih članica Jevrejskog ženskog društva. Na dan njene sahrane 9. aprila 1924. godine, novinar beogradske *Politike* je zabeležio da će »danas (u deset časova) Natalija Munk mirno leći u toplu grud u one zemlje, koju je ona ne samo iskreno ljubila već kojoj se u punoj meri i odužila«. ⁴⁷

III

BIOGRAFIJE JEVREJA PO KOJIMA SU NEKE OD BEOGRADSKIH ULICA I ŠKOLA DOBILE IMENA

HAJIM S. DAVIČO (1854—1916), unuk Hajima behora Davida, prijatelja kneza Miloša, sin Samuila Daviča, bivšeg predsednika Sefardske opštine, pripadao je jednoj od najuglednijih i najpoznatijih beogradskih jevrejskih porodica. Rano detinjstvo proveo je u živopisnom ambijentu Jalijske ulice, sa »krivudavim ulicama, naherenim bondučarama, turskom kaldrmom...« živeći »iza stare sinagoge, u jednoj kući, u koju se ulazilo kroz avliju rascvetalih zova i sa osmanlučima vinove loze«. ¹ Brzo je stekao prvo versko vaspitanje u školi i od oca koji je bio izvrstan pevač u sinagogi. U toku pohađanja osnovne škole, porodica se radi trgovačkih poslova preselila u Šabac. Kao dobar prijatelj sa šabačkim vladikom Gavrilom, pesnikom Miloradom Šapčaninom i pripovedačem Lazom Lazarevićem, njegov otac se založio da mu sin završi osnovnu školu i gimnaziju među srpskom decom kako bi jezikom što bolje ovladao »na živom izvoru narodnom« budući da je smatrao da se u Podrinju govori »najčistije i najzvonkije«. ² Višu gimnaziju nastavio je u Beogradu, provodeći u potrazi za dobrom knjigom dosta vremena u Narodnoj biblioteci i u kući svog rođaka, poznatog industrijalca i vladinog poslanika Avrama Ozerovića. Završio je Pravni fakultet, ali je zbog izvesnih formalnosti odustao od namere da stvara karijeru u pravnozastupničkoj struci. Po savetu ministra inostranih dela, čuvenog srpskog državnika Jovana Ristića, stupio je u Ministarstvo inostranih dela kao pravni službenik, da bi potom prešao u Peštu u tamošnji generalni konzulat. Književno obrazovanje nastavio je i tamo gde se upoznao i oženio Jevrejkom Lelom (»Davičovicom«) koja se bavila pisanjem feljtona na nemačkom i srpskom jeziku. Hajim je uskoro postao načelnik generalnog konzulata, potom se sa ženom vratio u Beograd gde je postavljen za načelnika u Ministarstvu privrede, a zatim za načelnika u Ministarstvu finansija. Potkraj vladavine Obrenovića

⁴⁷ Fotografija Moše Amara može se videti u knjigama: *Spomenica poginulih i umrlih srpskih Jevreja u Balk. i Svet. ratu i Jevreji u Beogradu*, Ignjata Štanja, 76.

¹ *Vesnik*, XXI, 1940, 4; *Vesnik*, II, 1939, 6; *Vesnik* XVIII, 1940, 8.

² *Isto*.

preselio se u Minhen da bi preuzeo srpsku trgovinsku agenciju i usputno pratio sve kulturne manifestacije u bavarskoj prestonici. Družio se sa članovima tamošnje mnogobrojne srpske kolonije, pisao je i prevodio. Pred početak prvog svet-skog rata povukao se u Cirihi, u kome je umro 1916. godine ne dočekavši da vidi razrušenu Jaliju od bombardovanja 1915. kojoj je svojim stvaralaštvom podigao »najlepši i najtrajniji spomenik«.

Još kao đak je pokušavao da piše pesme, a kasnije je počeo da sastavlja pripovetke i folklorne članke, pisao je pozorišne recenzije u uglednom časopisu *Otadžbina* i prevodio pozorišne komade. Na traženje Jevrejske opštine preveo je na srpski jezik jevrejski molitvenik. Kao dobar poznavalac scenske umetnosti i dramske literature preveo je sa španskog jezika veliki broj pozorišnih komada, od kojih su se mnogi održali decenijama na sceni Narodnog pozorišta i na scenama nekoliko putujućih pozorišta. Kao dopisnik *Trgovinskog glasnika* iz Minhena slao je redovne članke o kulturnim zbivanjima i privrednim i političkim prilikama u Nemačkoj i u Evropi; beogradska čaršija ih je rado čitala i cenila jednako kao i vrsne dopise Čede Mijatovića iz Londona. Postao je stožer oko koga su se okupljali srpski studenti Slikarske akademije i Univerziteta u Minhenu, praveći od njegovog doma glavno sastajalište.

Najznačajniju preporuku za njegov književni početak dao je istoričar i državnik Stojan Novaković, prezentujući u pisanim kritikama čistotu njegovog jezika i savršenost stila. Vrhunac literarnog stvaralaštva, Davičo je ostvario u pripovetkama *Sa Jalije* u kojima je majstorski isprepleo »istinu i poeziju« sa specifičnim folklorom beogradskih Sefarada; naime, većina događaja koje je opisao su manje-više istiniti. Priče su predstavljale pravo otkrovenje za srpsku publiku »koja je Jaliju poznavala površno, po njenim krivim sokacima, po epskim bitkama kamenicama, koje su se odigravale između srpske i jevrejske omladine, i po tome što se o purimskim svečanostima slobodno ulazilo po gostoljubivim jevrejskim kućama na postavljene trpeze«.³ Uspeo je da srpske čitaoce stilom romantičara, još modernim za njegovo doba, uvede u čitav jedan novi svet prepun folkloru, ritualnih običaja, mističnih verovanja i orijentalnog duha, njima tako blizak, a dotad tako dalek i nepoznat. Uz postojeće radove Vuka Karadžića, Milićevića, Vrčevića i drugih, Davičo je produbio interesovanje naučne publike za etnografiju i folklor. Tu misao je nastavio objavljivanjem članaka o običajima Sefarada u listu *Otadžbina*, ali celokupna studija nije završena. Zbirka sefardskih poslovice u poslednjoj svesci ispala je najvernije ogledalo psihe Sefarada i njihovih pogleda na svet, kao što se inače u jevrejskim vicevima najvernije prikazuje život aškenaskog dela jevrejskog naroda. Nakon ovoga, za njegove radove su se ozbiljno zainteresovale i evropska naučna etnografija i istoriografija.

Verovatno je najzanimljivije u celoj priči o njegovim sunarodnicima to što stanovnici Jalije nisu uopšte bili oduševljeni svojim opisom! Jedni su bili prepuni zamermki, drugima se činilo da to što on opisuje, jednostavno »ne stoji«, a treći su

³ *Vesnik*, XXI, 1940, 5—6.

u svojoj preosetljivosti smatrali da ih David u stvari izlaže potsmehu. Prema oceni kritičara, s druge strane, on je ipak najlepší i najdostojanstveniji reprezent »srpskih« Jevreja, slično kao što je njegov biograf David Alkalaj procenio da će on zadugo ostati »jedno svetsko ime u životu beogradskih Jevreja, pisac koji je srpskoj književnosti ne samo otkrio beogradsku Jaliju, već je umetničkim stilom i čistim jezikom dao pripovetke, koje će još dugo nadživeti svog autora«.⁴

Istom prilikom, u maju 1940. godine, kad su preimenovanjem beogradskih ulica bila počastvovana braća Amar, prestoničke vlasti su odlučile da se oduže još jednom svom velikanu, Hajimu Davidu, darujući njegovo ime nazivu dotadašnje Banovačke ulice na Paliluli.⁵

LEON KOEN (1859—1934), slikar originalnog stila sa elementima secesionizma, pripadao je veoma staroj porodici čije se prisustvo u Beogradu može pratiti od 1620. godine, kada je budimski rabin Simha ben Haim udao ćerku za ovdašnjeg Germana Hakoena. U mnogočlanoj kući trgovca Arona Koena, sa pet sinova i dve kćeri, Leon je bio najmlađe dete. Rastao je kao melanholičan i osetljiv mladić sa određenim budućim pozivom trgovca ili zanatlije. Za razliku od Jevreja koji su se u to vreme teško odlučivali da pređu granice svog geta i priključe se srpskoj sredini, Aron je svoju porodicu veoma rano preselio u varoš. Leonov brat David, pravnik po profesiji (pisac rodoljubive zbirke *Beseda*), u prvom svetskom ratu je bio jedan od poverljivih ljudi pri Vrhovnom štabu. Bio je u pravom smislu učitelj svom mlađem bratu.⁶ Sve do svoje smrti 1915. godine, kada su ga ubili Bugari, bio je njegova jedina moralna i materijalna potpora. Leon je kao slab đak određen da uči trgovinu, pa abadžijski zanat u Šapcu, a zatim je kod ženskog krojača Gutmana izučio krojački zanat i postao kalfa.⁷

Sve vreme je sanjario i konačno 1881. godine otišao kod poznatog umetnika Steve Todorovića da uči slikarstvo. Istovremeno je na Velikoj školi započeo da sluša predavanja Mihaila Valtrovića, Svetislava Vulovića, Ljubomira Nedića, Đorđa Milovanovića i Svetomira Nikolajevića. Nakon predavanja S. Nikolajevića »Pred Šekspiro« 1882. godine shvatio je da jedini smisao života vidi u slikarstvu. Međutim, već su ga stizali prvi znaci duševne bolesti. Tek 1884. godine, po savetu Đorđa Milovanovića i uz novčanu pomoć brata Davida i Jevrejske opštine sefardskog reda (doduše neveliku), odlazi u Minhen i upisuje se na Akademiju. Nakon sedam meseci, zbog teških uslova života, a na račun jednog dobijenog priznanja, poslao je molbu Ministarstvu prosvete i crkvenih poslova Srbije da bude primljen za dražvnog pitomca na tri godine. Odobreno mu je tek u maju iduće godine (1885) uz 2.000 dinara godišnje stipendije. Oduševljen rešavanjem materijalnih prilika počeo je da beleži sjajne uspehe u nastavi i obećao Ministarstvu da će za tri godine završiti tri najjača tečaja na Akademiji. U septembru 1888. godine,

⁴ Isto.

⁵ Vesnik, XVIII, 1940, 8; D. Radojević, *Beograd i njegove ulice*, 230.

⁶ Z. Simić-Milovanović, »Slikar Leon Koen«, *Godišnjak muzeja grada Beograda*, knj. XXI, Beograd 1955; V. Stanić, *Leon Koen*, diplomski rad, ZPA JIM, Beograd 1970, 12; I. Šlang, *Jevreji u Beogradu*, 98; *Jevrejski pregled*, VI, 1981, 68.

⁷ Isto.

a na osnovu poslatih slika i crteža, stručna komisija Ministarstva kojoj je predsestavio Mihailo Valtrović produžila mu je stipendiju za još godinu dana. Na preporuku profesora Vagnera i uz sedam poslatih radova, stipendija mu je ponovo produžena do 1892. godine. Tada je već prelazio na »Kamponierschule«, poslednji kurs na Minhenskoj akademiji. Međutim, pohađajući ga bio mu je potreban dodatak za plaćanje modela. Na dve molbe u jesen 1889. godine, Ministarstvo mu je negativno odgovorilo. Nakon trećeg obraćanja preporučeno mu je da više ne zahteva pomoć, a zbog neuljudnog tona u molbi oduzeta mu je stipendija!⁸ Potresen odgovorom, a odranije slabog zdravlja, vratio se u Beograd i proleće 1890. proveo u Duševnoj bolnici. Krajem godine vratio se u Minhen uz materijalnu pomoć brata Davida. Uspeh na Akademiji bio je izvanredan, »energija za radom mu je ustostručena, a fantazija mnogo življa i bujnija nego pre«.⁹ Ponovo je molio da dobije stipendiju, jer mogućnosti njegovog brata nisu bile neograničene, ali su sve molbe definitivno ostale bez uspeha. Ne želeći da se vrati u Beograd, pomagajući koliko je mogao da bude od brata i tamošnjih prijatelja, odlučio je da ostane u Minhenu. Iza toga se oženio Jozefinom Šiman, nemačkom Jevrejkom.

Prvi veliki uspeh doživeo je sa slikom »Josifov san« 1896. godine, kad je nagrađen srebrnom medaljom. Iduće godine učestvovao je sa istom slikom na Međunarodnoj izložbi u Minhenu, a 1900. godine i na Pariskoj izložbi.

Posle prvog svetskog rata vratio se u Beograd potpuno bolestan i nastanio se kod brata Avrama (koji je promenio ime u Aleksandar Popović; prezime je bilo analogno jevrejskom sveštenu nazivu Koen), ali je 1920. godine smešten u Duševnu bolnicu. Izašao je nakratko 1926, kad je organizovana izložba njegovih slika kod Saborne crkve i potom je ostao na lečenju sve do svoje smrti 1934. godine.

Uz nekoliko komemorativnih izložbi, Koenova dela su izlagana na izložbama »Srpsko slikarstvo XVIII i XIX veka« 1945. godine u Beogradu i »Beogradsko slikarstvo početkom XX veka« 1949, takođe u Beogradu.¹⁰

Ceo mu je stvaralački opus bio usmeren ka traženju istine o čoveku. Bez interesovanja za sadašnjost, duh mu je lutao po dalekoj prošlosti i danima kada su legende možda bile stvarnost. Stvarao je patetične vizije sveta, života i smrti. Savremenici su mu bili daleki jer im njegove teme nisu bile zanimljive kao predmet slikanja. A te teme je, poput čoveka dolutalog iz prošlosti, nalazio u Bibliji, istoriji jevrejskoj i srpskoj, mitu, delima Šekspira itd. Do inspiracije je dolazio uglavnom kroz svet literature, jer za njega je realan svet bio jedino svet njegove mašte. Direktno gledanu prirodu retko je uzimao za predmet slikanja, a mrtvu prirodu nije nikad naslikao.

Usamljena je figura u novijoj istoriji srpskog slikarstva. Kao naš poslednji romantičar ili »najromantičniji romantičar«, kako je jednom prilikom nazvan,¹¹ bio je

⁸ V. Stanić, *Leon Koen*, 16.

⁹ *Isto.*

¹⁰ *Isto.*

¹¹ *Isto.*

»predstavnik jedne minule slikarske epohe koju je produžio preko njene stvarne granice i završio jednom veličanstvenom i tragičnom apoteozom«. ¹² Najpoznatije slike su mu »Proleće«, »Josifov san«, »Amor univerzalis«, »Večiti Juda«, »Portret Atanasija Todorovića«, »Adam i Eva u raju«, »Autoportret« i dr. Veliki broj je uništen u drugom svetskom ratu, a od sačuvanih dela glavna se nalaze u Narodnom muzeju u Beogradu.

U jednom od prvih posleratnih imenovanja beogradskih ulica, jedna od njih u Rakovici dobila je ime po Leonu Koenu. ¹³

GECA KON (1873—1941) je najpre učio trgovačku školu u rodnom Zemunu, a potom je otišao u Novi Sad i upisao se u gimnaziju. Kao mnogi njegovi školski drugovi zavoleo je knjigu, ali sa jedne vrlo praktične strane. Zato je napustio i gimnaziju i prešao u Beograd da uči knjižarski zanat kod poznatog Breslauera, ali se nezadovoljan vratio u Novi Sad i počeo raditi u knjižari kod Arse Pajevića. Ni tu se nije smirio, nego se 1889. opet vratio u Beograd i stupio u dobro uređenu staru Fridmanovu knjižaru. U potrazi za novcem otputovao je u inostranstvo, odakle se vratio 1901. i napokon u Beogradu otvorio svoju knjižaru. U njoj je praktično primenio svu svoju ljubav prema knjizi i svoj trgovački dar. Zamislio je da u njoj izdaje dela iz srpske i strane književnosti, pa je pozivao srpske i hrvatske pisce i izdavače da mu šalju knjige i časopise, kao i novine, po jedan primerak koji bi platio odmah, a drugi bi naručivao prema potrebi, tj. potrošnji. Ubrzo je radionicu podigao na visok nivo u izdavačkom poslu i širenju knjige. U Dobračinoj ulici saziđao je kuću u koju je smestio izdavačko odeljenje i Skladište knjiga, a u Knež-Mihailovoj je na najbolji način opremio prodajni prostor knjižare. Svoje preduzeće je 1934. spojio sa knjižarom za stranu literaturu Franje Baha i pretvorio ga u najveće izdavačko preduzeće u zemlji. Sanjao je da osnuje zavod za izdavačku delatnost i rasturanje knjige koji bi ga nadživeo. U njegovim prostorijama se sada nalazi izdavačko preduzeće »Prosveta«.

Kon je pokazivao neverovatan smisao za organizaciju posla; skupljao je oko sebe najbolje naučne radnike i književnike i izdavao knjige iz svih struka koje se traže, naročito pravne i školske udžbenike. Voleo je da izdaje domaće pisce koji su na glasu. Već 1935. godine, pri proslavi 35-godišnjice rada, imao je blizu hiljadu sopstvenih izdanja. U poslu mu je neumoran saradnik bila supruga Elza. Njihova knjižara je pred II svetski rat bila najveća i najpoznatija u Jugoslaviji i na Balkanu, a izdavački posao bio je podignut na nivo najvećih razmera tog vremena. Posebno se vešt pokazivao pri reklamiranju knjiga uređenim katalozima, koji su izdavani uglavnom po strukama, a sastavljao ih je njegov najbolji radnik Boško Veljković. U opštem katalogu iz 1938. godine, na 700 strana popisano je 16.000 knjiga, od toga 14.000 na srpskohrvatskom jeziku. ¹⁴ Dok svoju izdavačku delatnost nije potpuno razvio bio je prva ličnost u Knjižarskom udruženju i u Savezu knjižarskih

¹² Isto.

¹³ Godinu imenovanja nismo uspeli da utvrdimo jer se ne pominje u našem glavnom Informatoru, knjizi Danila Radojevića *Beograd i njegove ulice*.

¹⁴ Lj. Durković-Jakšić, *Jugoslovensko knjižarstvo 1918—1941*, Beograd 1979, 61—63; *Mala enciklopedija Prosveta*, I, Beograd 1969, 851.

organizacija; potom ih je napustio. U toku karijere dobijao je mnoge prigovore, ali se na njih nije uopšte osvrtao. Kad je izdao Marksov *Kapital* koji je preveo Moša Pijade u zatvoru zamereno mu je to što je Marks Jevrejin, pogotovu stoga što nije naveo ime prevodioca. Kad je stizao da odgovori na pojedine optužbe činio je to veoma smelo, iako ne uvek argumentovano. Iako je u prvom svetskom ratu iskusio zlu sudbinu progonstva u Nežider, ipak nije verovao da se takvo zlo može ponoviti. Završio je tragično svoj život 1941. godine kao hiljade njegovih sunarodnika u Beogradu, do poslednjeg časa ne verujući da će ga ubiti samo zato što je Jevrejin.

Gotovo pola veka, sem u sačuvanim izdanjima njegove knjižare gde mu je upisano ime kao izdavača, po njemu se u Beogradu ništa nije zvalo. Od aprila 1990. godine, velika »Prosvetina« knjižara u Knez-Mihailovoj ulici, u prostoru njegove nekadašnje knjižare, nosi ime »Geca Kon«.

PAVLE BIHALJI (1898—1941) je takođe rođen u Zemunu od oca Davida, molera, i majke Klare. Imao je sestru Leonu i brata Ota. Kao učenik drugog razreda gimnazije napustio je dalje školovanje i počeo da uči zanat u očevoj radionici. U vreme prvog svetskog rata, porodica se preselila u Budimpeštu, gde je Pavle radio u fabrici semena »Mautner«, pomažući ocu u izdržavanju porodice. Mobilisan je 1916. u austrougarsku vojsku sa kojom je stigao do frontova u Galiciji i Italiji. Vratio se 1918. u Zemun gde je, nakon dosluženja vojnog roka u novoj državi SHS, zajedno sa Čedomirom Čabrazom, bivšim kalfom svog oca, preuzeo očevu radionicu i nastavio da izdržava ukućane. Sa svojim ortakom prešao je 1923. u Beograd i tu su otvorili molersko-farbarsku i firmopisačku radionicu »Futur«. Kasnije je Čabrazu zamenio brat Oto, koji je kao apsolvent Likovne akademije imao pravo da prevede radnju na svoje ime.

Stupili su u kontakt sa radničkim pokretom i Pavle je pored redovnog rada počeo da se bavi marksizmom, prirodnim naukama i opštom literaturom. Firma je prestala da radi 1927. zbog odlaska brata Ota na završetak studija i Pavlovih priprema za osnivanje izdavačkog preduzeća. Ženi se Marijom-Meri Pflingstl koja mu pomaže u pripremama. Zajedno sa bratom Otom je 1928. godine osnovao izdavačko preduzeće »Nolit«, formirao Literarni odbor Književne zajednice »Nolit« i Redakcioni komitet časopisa za kulturna pitanja *Nova literatura*. U decembru 1928. izdali su prvi broj časopisa za kulturna pitanja, koji je uz njegovu saradnju uređivao brat Oto. U tom broju je pod pseudonimom I. Merin objavio članak »Avanture jednog glupaka«.

U januaru 1929. izdali su i drugi broj časopisa i prvu knjigu koja je nosila znak izdavačkog preduzeća »Nolit«: Andrè Baillon, *O jednoj Mariji*, roman (prevod sa francuskog Branko Filipović).¹⁵ Nastavili su da mesečno izdaju po jedan broj časopisa u kojem su saradivale mnoge ugledne ličnosti iz sveta književnosti i nauke, iz Jugoslavije i inostranstva: Branko Gavela, prof. Ljubo Babić, August Cesarec, Albert Ajnštajn, Sergej Ejzenštajn, Maksim Gorki, Georg Gros, Aleksandra Kolon-

¹⁵ Izdavač Pavle Bihalji, Beograd 1938, 189.

taj, Egon Ervin Kiš, Pablo Pikaso, Jaroslav Hašek, Džek London i drugi. Nakon dvanaestog broja, u novembru 1929. mu je Državno tužilaštvo saopštilo da se zabranjuje dalje izdavanje časopisa *Nova literatura*.¹⁶

U februaru naredne godine uhapšen je i optužen da se bavi političkim radom koji potpada pod udar Zakona o zaštiti države. Izložen je teškom mučenju u Glavnjači koje mu je ostavilo trajne telesne posledice. Po puštanju na slobodu nastavio je da izdaje knjige i priprema kataloge i prospekte svojih izdanja. Ponovo je hapšen 1931. godine, ali mu nije suđeno jer je postupak obustavljen u toku istrage. Nastavio je da pod pseudonimom I. Merin objavljuje članke »Svetlosti velegrada«, »Filmovi boemije i Kulturni filmovi«, »Između izložbe i izloga« i druge u časopisu *Stožer*.

Pokrenuo je biblioteku »Nolit« čiji su Uređivački odbor uz njega sačinjavali Milan Bogdanović, Gustav Krklec i Josip Kulundžić. Iste godine je pokrenuo i »Nolitovu« biblioteku »Za decu i omladinu« sa istim uređivačkim odborom. U *Stožeru* je nastavio da objavljuje članke »Kritika kontra kritika«, »Istorijski značaj Emila Zole«, »Nešto o materijalizmu povodom nadrealizma danas i ovde« itd.

U martu 1932. odgovorio je sa članovima Redakcionog odbora na napad Miloša Crnjanskog »Mi postajemo kolonija strane knjige«, člankom objavljenim u beogradskom listu *Vreme*. Usledio je apel beogradskih književnika i javnih radnika povodom kampanje Miloša Crnjanskog, gde se broj potpisnika stalno povećavao: Velibor Gligorić, Miloš Đurić, Pjer Križanić, Desanka Maksimović, Veljko Petrović, Jovan Popović, Dobriša Cesarić, Vladimir Nazor i drugi. Pridružili su im se i sarajevski književnici Isak Samokovlija, Hamid Dizdar, dr Jovan Kršić i drugi.

U toku 1933. i 1934. godine pokrenuo je »Nolitove« biblioteke »Nauka i znanje«, »Istorija i ekonomija«, »Beletristika«, »EOS« i izdao *Rečnik rusko-srpskohrvatskog jezika* prof. dra Dimitrija Đurovića. Objavljivao je sva važnija dela domaće i svetske literature, da bi 1938. pokrenuo i biblioteku »EOS univerzal«. Do početka II svetskog rata pokrenuo je još dve biblioteke: »Zenit« (beletristika) i »Novu rusku beletristiku«.

A onda ga je sustigla sudbina svih njegovih sunarodnika. Pošao je da beži iz Beograda, ali ga je 17. maja 1941. godine uhapsio Gestapo u Gornjem Milanovcu. Streljan je početkom jula sa prvom grupom zarobljenih Beograđana.¹⁷

Za razliku od Gece Kona imao je sreću da ga izdavačko preduzeće nadživi i traje do danas.

OLGA ALKALAJ (1907—1942) je poticala iz jedne od najstarijih jevrejskih porodica u Beogradu; otac Jakov je bio poznati trgovac u beogradskoj čaršiji. Olga je po završenom Pravnom fakultetu, gde se upoznala s naprednim omladinskim po-

¹⁶ Isto, 191.

¹⁷ Isto, 200.

kretom i postala jedan od njegovih najaktivnijih članova na fakultetu, rešila da nakon obaveznog pripravničkog staža izađe iz državne službe iz više razloga, a pre svega se nije osećala slobodnom za rad u naprednom pokretu. Zato je položila advokatski ispit i otvorila kancelariju u stanu svojih roditelja, gde je najbrojniju klijentelu imala među članovima Komunističke partije koje je branila pred Sudom za zaštitu države. Radila je to neustrašivo i sa puno uspeha. Prvi podstrek dala joj je odbrana izvesne Jelke Radulović, sekretara povereništva KP iz Aleksinca.

Sama je pripadala članstvu Komunističke partije još iz studentskih dana, verovatno od 1930. ili 1931. godine.¹⁸ Prema jednoj izjavi, ona je već tada bila »najaktivnija u studentskom pokretu, retko dobar komunist i borac«.¹⁹ Jedan je od inicijatora osnivanja Omladinske sekcije Ženskog pokreta u Beogradu, a od 1935. nalazila se u grupi koja je pokrenula izdavanje naprednog ženskog časopisa *Žena danas*; kao član redakcije, po idejama i zalaganju oko izdavanja svakog broja smatrana je »dušom« lista.

Od 1939. godine je po partijskom zaduženju radila u Savezu kućnih pomoćnica, što je imalo za cilj veće uključivanje žena u napredni pokret. U jesen iste godine izborila se da ministar unutrašnjih poslova odobri održavanje prve konferencije žena u Beogradu. Na samoj konferenciji, u novembru, pred nekoliko hiljada žena bila je najistaknutiji govornik tražeći »pravo žena u odlučivanju o svim sudbunosnim pitanjima svoje zemlje i svog naroda«.²⁰ Iduće godine organizovala je demonstracije žena u Beogradu zbog interniranja velikog broja komunista i njihovih simpatizera u vojne logore pod izgovorom da idu na vojnu vežbu. Krajem 1940. godine izabrana je za člana Privremenog mesnog komiteta KP u Beogradu, a bila je i sekretar partijske organizacije V rejona; u Privremenom komitetu radila je s Milentijem Popovićem.

Nakon okupacije 1941. godine, žigosana i kao komunist i kao Jevrejka, našla se u veoma teškom položaju. Ipak nije želela da se povuče iz Beograda, nego se predanije posvetila ilegalnom radu. Kada je Specijalna policija krenula u potragu za njom promenila je ličnu kartu na ime Sofije Aleksić, kućne pomoćnice Zorice Veljković. Svake noći je spavala na drugom mestu i opet učestvovala u zadacima oko organizovanja otpora u Beogradu i spasavanju saradnika iz zatvora Specijalne policije, ili u organizovanju spasavanja komunista iz Vidinske bolnice. Specijalna policija, međutim, nije mirovala. Držeći pod prismotrom stan u kojem je stanovala doznala je da je u noći 27/28. oktobra prenoćila kod svoje sestre Klarise, žene Benciona Levija. Tamo su je uhapsili i odveli u zatvor zajedno sa roditeljima, sestrom i zetom. Konkretni dokazi o njenom ilegalnom radu našli su se u izjavama dveju komunistkinja uhapšenih u novembru, službenice Mile Laban i radnice Darinke Mišić, koje su potvrdile policiji detalje o njenoj ulozi. I pored zverskog mučenja i suočenja s pomenutim ženama nije ništa priznala. Reše-

¹⁸ *Jevrejski pregled*, VII-VIII, 1970, 12.

¹⁹ *Isto*.

²⁰ *Isto*.

njem od 6. decembra 1941. stavljena je u koncentracioni logor na Banjici «kao opasna po javnu bezbednost, red i mir u zemlji. . .»²¹

Posle mesec dana prebačena je u logor na Sajmište kao u »jevrejski logor«, jer policija nije uspela doći do više podataka o njenoj aktivnosti. Sve vreme je zverski mučena, pa je zbog ozleda na nogama uskoro postala nepokretna. Sa Sajmišta je upućena na lečenje u Jevrejsku bolnicu. Čim je partijska organizacija doznala za ovo organizovala je njeno bekstvo; u tu svrhu određena je specijalna trojka. Upoznata sa tom odlukom, Olga je odbila da beži jer bi u tom slučaju stradalo oko 100 bolesnika i njeni uhapšeni roditelji. Na insistiranje Milentija Popovića pristala je konačno 6. februara 1942. godine da se organizuje bekstvo, što je potvrdila drugarici Dari Stefanović koja ju je te večeri posetila. Zbog približavanja policijskog časa, plan je odložen za sutradan. Međutim, 7. februara je rano ujutro došao Gestapo, izvukao je iz bolnice i smestio u kamion »dušegupku« za usmrćivanje.²²

U julu 1970. godine, Skupština grada Beograda je donela odluku da jedna ulica u gradu ponese njeno ime.²³ Čast je pripala stanovnicima jednog bloka zgrada novog naselja na Konjarniku (Zvezdara), uz parking-prostor kod niškog auto-puta.²⁴

BEŽA ALBAHARI (?—1942) je zemunska Jevrejka o kojoj se veoma malo zna. Završila je gimnaziju, a za vreme okupacije učestvovala je u diverzantskim akcijama na teritoriji Zemuna. Primljena je u KPJ početkom 1942. godine, ali je ubrzo pala u ruke neprijatelju i posle mučenja ubijena. Po njoj je nazvana jedna slepa ulica u naselju Zemun-Polje (od Pere Kosorića br. 9, pored Franje Krča. . .).²⁵

PAVLE PAP (1914—1941), student medicine, nije pripadao porodici beogradskih Jevreja, ali je zbog zasluga u revolucionarnom radu, u jednom od posleratnih imenovanja, nazvana po njemu jednosmerna ulica kod Bajlonijeve pijace na Dorčolu. Rođen je u selu Perlezu kod Zrenjanina i već je kao student, u dvadesetoj godini, postao član KPJ, zbog čega je često bivao zatvaran. Od 1937. godine radio je u organizacijama Komunističke partije u Vojvodini, kada je postao i član CK SKOJ-a, a od 1939. je prešao u ilegalnost. Osuđen je u odsutnosti na 15 godine roblje. Kao ilegalac je radio u Beogradu u Centralnoj partijskoj tehnici. Na Petoj zemaljskoj konferenciji u Zagrebu, u oktobru 1940. postao je član CK KPJ. Pred početak rata rukovodio je Centralnom partijskom tehnikom u Zagrebu, a početkom ustanka 1941. godine organizovao je u Zagrebu udarne grupe, pripremao i rukovodio diverzijama. U avgustu je u svojstvu delegata CK KPH otišao u Dalmaciju, gde je počeo raditi na organizovanju prvih partizanskih odreda, ali su ga uhvatili Italijani kod sela Vočane i kasnije streljali. Proglašen je za Narodnog heroja 5. jula 1951. godine.²⁶

²¹ Isto, 14.

²² Isto, 11.

²³ Isto, 11.

²⁴ Plan grada Beograda, Beograd 1983.

²⁵ Isto.

²⁶ Vojna enciklopedija, VI, 528.

MOŠA PIJADE (1890—1957), Narodni heroj, legendarni »čiča Janko«, potiče iz stare ugledne porodice sa Jaliđe, ali je veoma rano iskoračio iz ambijenta svoje uže jevrejske sredine i krenuo nesvakidašnjim putem od traganja za umetničkim izrazom ka revolucionarnom radu i nadnacionalnom pogledu na svet. Sve što je kasnije izjavio o svome jevrejstvu ili »srpstvu« stajalo je u senci pripadnosti jednom pokretu koji je nacionalne, a pogotovu verske principe, zbog svoje suštine odvojio od primarnih političkih ciljeva.²⁷ Ipak je zbog svega što je uradio za svoju domovinu i za svoje sunarodnike u njoj, u posleratnom dobu postao, neizmeran ponos preživelih beogradskih Jevreja.

Nakon završene niže gimnazije i Zanatsko-umetničke škole u Beogradu, od 1906. do 1910. studirao je slikarstvo u Minhenu i Parizu. Od tada se bavio nastavom crtanja i novinarstvom, pokrenuvši 1919. godine u Beogradu dnevni list *Slobodna reč*. Komunistima je prišao 1920. godine, da bi odmah bio izabran za sekretara partijske organizacije »Dunav« u Beogradu i postao saradnik centralnog organa KPJ *Radničke novine*. U avgustu iste godine je izabran na listi KPJ za odbornika Beogradske opštine. Na II kongresu KPJ u Vukovaru vodio je borbu protiv centumaša. Kada je 1921. zabranjen rad Partije, Pijade je postao član njenog ilegalnog izvršnog odbora. Zbog štampanja lista *Komunist*, organa CK KPJ, osuđen je 1925. na 20 godina robije, odnosno sa smanjenjem na 12 godina. U kaznenim zatvorima u Sremskoj Mitrovici i u Lepoglavi razvio je značajnu i raznovrsnu aktivnost među političkim osuđenima, doprinevši da se tamnovanje pretvori u školu komunistu. Zajedno sa Rodoljubom Čolakovićem, na robiji je preveo *Kapital*, *Beđu filozofije*, *Komunistički manifest* i uvod dela *Kritika političke ekonomije*. U Lepoglavi se 1930. upoznao sa Josipom Brozom, s kojim se u zajedničkom tamnovanju i revolucionarnoj borbi kasnije zbližio i povezao neraskidivim vezama drugarstva. U aprilu 1939. izašao je s robije i nastavio da se bavi partijskim radom u Beogradu. U januaru 1940. uhapšen je i upućen u koncentracioni logor u Bijeći i tu je ostao tri meseca. Na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ u oktobru 1940. biran je za člana Centralnog komiteta.

Na početku rata u proleće 1941. godine otišao je po zadatku Partije u Crnu Goru da radi na pripremanju i organizovanju oružanog ustanka. Kao član Vrhovnog štaba NOPOJ, u zimu 1942. radio je na izgradnji narodne vlasti i organizaciji pozadine, pišući poznate »Fočanske propise«. Zauzeo se za stvaranje AVNOJ-a, a na njegovom II zasedanju u Jajcu, u novembru 1943. učestvovao u izradi svih osnovnih dokumenata i odluke kojima su udareni temelji posleratnom uređenju Jugoslavije; tada je izabran za potpredsednika AVNOJ-a.

Posle rata je stalno biran za poslanika Savezne skupštine u Beogradu. Takođe je bio i poslanik Skupštine Srbije prvog i drugog saziva, predsednik Ustavotvornog i Zakonodavnog odbora Savezne skupštine, potpredsednik SIV-a od januara 1953. do januara 1954, kada je izabran za predsednika Savezne skupštine. Jedan je od tvoraca prvog Ustava FNRJ i Ustavnog zakona. Zastupao je Jugoslaviju na Mirov-

²⁷ *Jevrejski pregled*, IV, 1957, 2.

noj konferenciji u Parizu. Na V kongresu KPJ bio je referent za program Partije i izabran je u Politbiro CK KPJ. Bio je član Predsedništva SSRNJ, Centralnog odbora SUBNOR-a, redovni član Srpske akademije nauka, član Udruženja novinara i Udruženja likovnih umetnika.

Umetnosti je ostao veran do kraja života. Naslikao je oko 120 slika, skica i crteža, ali je većina radova izgubljena; ostao je prevashodni realista koji je veliki značaj pridavao crtežu i kompoziciji, boji i svetlosti.

„Osvajao je ljude svojom neposrednošću, humanizmom i razumevanjem svega ljudskog.“²⁸ Rano je postao jedan od najbližih Brozovih saradnika i jedna je od najmarkantnijih ličnosti revolucionarnog pokreta naroda Jugoslavije. Odlikovan je ONH, Ordenom junaka socijalističkog rada, ONO, OPZ, Zlatnim vencem i mnogim drugim našim i stranim odlikovanjima. Životni put je završio na dužnosti, vraćajući se u zemlju iz Londona gde je predvodio jugoslovensku parlamentarnu delegaciju. Sahranjen je u Beogradu u Grobnici narodnih heroja na Kalemegdanu, gde mu je podignuto i prigodno spomen-obeležje.

Po njemu se zovu čak tri ulice na širem području Beograda.²⁹ Jedna je na Čukarici, druga u Železniku, a treća je jedna od glavnih ulica u centru grada, koja se pruža od Trga Republike, od kafane »Mornar«, kraj zgrade »Borbe« od trga Nikole Pašića (ranije Marksa i Engelsa). Više od pola veka zvana Dečanska ulica, u posleratnom periodu morala je da ustupi ime zaslužnim ljudima revolucije. Zato se najpre (1953—57) zvala Ulica Edvarda Kardelja, da bi po smrti Moše Pijade 1957. dobila njegovo ime, kako je ostalo do danas. I u svim mestima u unutrašnjosti gde su glavne ulice preimenovane po imenu njegovog najznačajnijeg saborca Tita, obavezno je jedna od najvažnijih ulica nazvana Mošiniim imenom. U Beogradu, pak, postoje i tri spomenička obeležja posvećena njemu. Prvo je pomenuto na Kalemegdanu, drugo kraj zgrade »Borbe« i treće, za nas najzanimljivije, na skveru ispred Radio-Beograda i uredništva *Politike*. Tu pod senkom platana uzdiže se kamena gromada, namerno samo ovlaš oblikovana, sa mnoštvom glava koje simbolišu nepreglednu blago zatalasamu pučinu naroda kojoj se obraća velikan Moša Pijade, čije poprsje kao »najsvetliji deo sveta« nadvisuje bezobličnu masu. Spomenik je rad zagrebačkog vajara Branka Ružića iz 1983. godine.³⁰ Čuvena i muška gimnazija u Ulici cara Dušana, kroz koju je svojevremeno prošao najveći broj jevrejskih dečaka koji su se u njoj osećali uvek jedinstveni sa svojim školskim drugovima Srbima, posle oslobođenja je nazvana po svom bivšem učeniku Moši Pijade.

ISIDOR E. BARUH (1910—1941), Narodni heroj, pripadao je jednoj od najpoznatijih jevrejskih porodica sa Dorćola. Sin je Eljahua (Ilije), krojača sa Zereka, i Buline (rođ. Zimbul), Jevrejke dovedene iz Vidina u dogovoreni brak kada je imala sedamnaest godina. Imao je braću Boru (1911) i Josifa-Jožu (1913) i sestre Ra-

²⁸ *Vojna enciklopedija*, VI, 670—671.

²⁹ *Plan grada Beograda*, Beograd 1983.

³⁰ *Jevrejski pregled*, IV, 1983, 16—17; III, 1982, 1; IV, 1957, 1—5.

šelu-Šelu (1917), Simhu-Sonju (1922) i Bertu-Belu (1924). Za vreme prvog svet-skog rata dok je sa majkom i braćom boravio u Vidinu završio je jevrejsku osnovnu školu — milder. Zatekavši po povratku razrušen Beograd i u njemu ruševine svog doma, porodica se, sada već brojnija, preselila u Požarevac, počinjući da stiže iz početka sa osloncem na novootvorenu očevu krojačku radnju i majčino štedljivo vođenje domaćinstva. Zbog očevog posla u Zavodu za izradu vojne odeće u Nišu, 1925. godine je došlo do nove seobe. Isidor je u Nišu 1929. završio gimnaziju i upisao se na Mašinski fakultet u Beogradu. Kad su iduće godine pristigli na studije i Bora i Joži, cela porodica se vratila u Beograd. Stanovali su u Ulici princa Evgenija, na Dorćolu, koja se danas po njima zove Ulica braće Baruh. Gotovo istovremeno su se sva trojica braće približila radničkom pokretu, poznavajući donekle komunističke ideje još iz gimnazijskih dana. Članice SKOJ-a su ubrzo postale i sve tri sestre. Svoju komunističku delatnost, Isidor je razvijao u baraci »Leblove drvare« na Dorćolu, na mestu gde se danas nalazi osnovna škola »Braća Baruh«; zaposlen formalno kao noćni čuvar držao je predavanja radničkoj omladini koja se tu svake noći okupljala. Diplomirao je 1938. na Tehničkom fakultetu i zaposlio se u fabrici »Jasenica« u Smederevskoj Palanci. Otkriven da je komunist otpušten je s posla po nalogu policije kao nepoželjan. Potom je stupio u »Mikron« u Beogradu, gde se takođe nije dugo zadržao; čak je nakratko bio i uhapšen. Nastavio je da drži predavanja u raznim skloništima, a najviše u kući dra Marka Anafa, u Ulici kraljevića Tomislava br. 73 (danas Internacionalnih brigada). Prevodio je marksistička dela i saradivao u izdavanju političkih brošura. Krajem avgusta 1940. uhapšen je sa većom grupom komunista i zatvoren u Glavnjaču gde je u toku istrage pretrpeo strašna fizička i duševna maltretiranja. Osuđen je po članu 1 tačke 1 Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi na osam meseci zatvora, ali je u njemu ostao do 6. aprila 1941. godine.

Prvih ratnih dana nalazio se u Beogradu u krugu porodice, sa kojom je bio primoran da se kao Jevrejin prijavi u Upravu grada, u zgradi Požarne komande na Tašmajdanu. Međutim, po direktivi i u organizaciji Komunističke partije upućen je u maju sa bratom Jožom u užički kraj, gde je trebalo da radi na pripremanju oružanog ustanka. Po osnivanju prve partizanske Užičke čete »Radoje Marić« zadužen je za vođenje političkog rada u drugom vodu. Poginuo je 29. avgusta 1941. u borbi sa Nemcima, na Drežničkoj Gradini. Sahranjen je 2. oktobra u Užicu, sa još osam palih boraca, uz najviše počasti, kao prvi Narodni heroj Užičke republike. Zvanično je proglašen za Narodnog heroja 6. jula 1953. godine.

Njegov brat BORA (1911—1942) je studirao prava, ali se uz to bavio slikarstvom; uz pomoć Jevrejske opštine, 1933. je otvorio atelje u zgradi jevrejske osnovne škole u Solunskoj ulici na Dorćolu. Iste godine je prvi put izlagao svoje slike na Šestoj jesenjoj izložbi beogradskih slikara i vajara. Držao je privatne časove i prodavao slike preko studentske organizacije, izdržavajući na taj način porodicu u vreme kad je otac izgubio posao, a braća bila uhapšena. Svršeni pravnik postao je 1934. i odmah dobio službu kao advokatski pripravnik. U isto vreme je otvorio novi atelje u zgradi Jevrejskog doma (u tadašnjoj Ulici kralja Petra br. 71). Slikarski poziv je prevagnuo, pa je u proleće 1935. otputovao u Pariz o kojem je

dugo kao umetnik sanjao. Tamo je vredno radio, slikao i posećivao muzeje i izložbe. Pohađao je privatnu slikarsku školu. Da bi se izdržavao radio je kao kelner. Četiri meseca kasnije, već je u Salonu de Tiljeri izložio četiri pejzaža.

Iste godine je postao član KPJ i ušao u jugoslovensko studentsko partijsko rukovodstvo u Parizu. U to vreme je u Francuskoj delovala dobro organizovana jugoslovenska partijska i sindikalna organizacija. Delovao je pod ilegalnim imenom Emil i od proleća 1937. angažovao se na slanju jugoslovenskih dobrovoljaca u Španiju. Tada se oženio Španjolkom Elvirom Žili koju je upoznao 1936. na jednoj komunističkoj manifestaciji; dobili su sina Žan-Kloda. U jesen 1938. godine, posle hapšenja i mučenja u policijskom zatvoru proterani su u Beograd. Česte selidbe i hapšenja nastavila su se i u rodnom gradu. Ipak je odmah po dolasku priredio prvu samostalnu izložbu slika u Inženjerskom domu, a njegovi radovi dobili su najviše ocene kritičara. Tematski su bili podeljeni na slike iz Pariza, predele iz Beograda i vizije »Zbega«. Smatra se vrsnim slikarem predela, mrtve prirode... poput svakog osećajnog koloriste. Najzapaženija mu je slika bila »Predgrađe«. Imao je vlastiti izraz pod uticajem Van Goga i Utrila.

Učestvovao je u sukobu policije i demonstranata 14. decembra 1939. u Beogradu, u blizini Tehničkog fakulteta, pri čemu je poginulo oko 4 demonstranta, a 60 ih je uhapšeno. U januaru 1940. deportovan je u lancima iz Glavnjače u Bilećki logor sa grupom od 28 komunista, među kojima su bili i njegov brat Joži, Moša Pijade, Ivan Milutinović, Ivo-Lola Ribar, Đorđe Andrejević-Kun, Todor Vujanović i drugi. Tu je ostao do 16. maja. U jesen je ponovo uhapšen zbog neodazivanja pozivu na vojnu vežbu u koju su vlasti isključivo pozivale komuniste. Odležao je u zatvoru u Smederevskoj Palanci, odakle se vratio 5. aprila 1941. godine.

Početkom avgusta 1941. po nalogu Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju upućen je sa grupom beogradskih komunista na slobodnu teritoriju Kosmaja. Iz Kosmajskog odreda poslan je u Užice, gde je saznao za smrt obojice braće, Ise i Jože. Priključen je Užičkoj kulturno-umetničkoj četi koja je uskoro formirala slikarski atelje u hotelu »Zlatibor«. Tu je radio sa Pivom Karamatijevićem, pa su zajedno napravili poznati plakat »Pazi, petokolonaš vrebalo« i izrađivali lažne legitimacije za slučaj rasformiranja partizanskih odreda, bekstva i sličnog. Bora je držao materijal za petnaest komandi, objave, pečate i ostalo. Saradivao je u listu Partizan. U toku zime 1941/42. godine nalazio se u Štabu Valjevskog odreda i u Okružnom komitetu KP Valjeva, odakle je u februaru prebačen u novoformirani Suvoborski odred. Posle opkoljavanja ove jedinice i njenog razbijanja 18. marta 1942. pod obroncima Majjena, Boru su u pokušaju da sam izađe iz obruča uhvatili četnici i predali ga nemačkim vlastima. Najpre je odveden u Mionicu, a potom u centralni zatvor u Valjevu na isledivanje. Posle jednog saslušanja, izlomljenog, su ga u čebetu poslali u Beograd gde je zatvoren u podrum Gestapoa, u Ulici kralja Aleksandra br. 5 (na današnjem trgu Nikole Pašića, ranije Marksa i Engelsa); 2. jula prebačen je na Banjicu, a 4. jula je pogubljen u Jajincima. Do poslednjeg dana je davao sebi oduška brzopoteznim crtežima kojima je zaustavljao vreme, likove i detalje sveta koji ga je okruživao.

Treći brat JOSIF-Joži (1913—1941) je po dolasku u Beograd studirao čistu filozofiju. U skojevskoj ćeliji na fakultetu bio je zajedno sa Avdom Humom, Sretenom Živkovićem, Zlatom Šegvić, Jovankom Lilić i drugima. Filozofski fakultet je tad imao najjaču marksističku grupaciju; njeni pripadnici su trpeli od ekonomskih mera koje su imale za cilj da onemoguće studiranje, odnosno njihovo izbacivanje sa fakulteta. Joži je 1934. zajedno sa još 30 drugova (Cvijetin Mijatović, Petar Stambolić, Mirko Tomić. . .) prvi put uhapšen posle upada policije u zgradu fakulteta. Tada je dr Aleksandar Bellić, rektor Univerziteta, dao ostavku na svoj položaj zbog narušavanja autonomije Univerziteta; cela 1934. godina je protekla u borbama beogradskih studenata za vraćanje autonomije Univerzitetu i za poboljšanje socijalnih uslova.

U januaru 1935. godine, Joži je u vreme demonstracija na Pravnom fakultetu (tada na mestu današnjeg Prirodno-matematičkog fakulteta, na Studentskom trgu) uhapšen, okovan u lance i sa grupom studenata oteran u prvi konclogor (za političke krivce) oformljen u Višegradu; pušteni su svi posle tri meseca. Kada se Joži vratio u Beograd, porodici je našao u novom skromnijem stanu jer za pret hodni nisu imali novca da plaćaju. Otac je zbog njegove aktivnosti izgubio službu, nakon čega se Joži odvojio od porodice i otišao u Sarajevo.

U narednih šest godina bio je uhapšen oko dvadeset puta kao učesnik demonstracija. U Glavnjači, u koju je najčešće bio zatvaran, držao je marksistička predavanja.

Pošto je diplomirao 1938. na Filozofskom fakultetu zaposlio se kao profesor filozofije u Petrovcu na Mlavi.

U maju i junu 1941. godine, po zadatku Partije je radio u okolini Kosjerića i Bajine Bašte na pripremi oružanog ustanka. Ilegalno ime bilo mu je Jova. Izabran je za zamenika političkog rukovodioca Crnogorske partizanske čete u užičkom kraju. Predstavljao je vezu između čete i štaba u Užicu. U borbi za oslobođenje Bajine Bašte 11. septembra, teško je ranjen zbog čega mu je amputirana ruka do ramena. Prenet je u užičku bolnicu i smešten u zajedničku sobu sa četnicima. Umro je, od sepse posle duge agonije, 8. oktobra, interesujući se do poslednjeg svesnog trenutka za uspeh partizanske borbe. Odlikovao je Ordenom zasluga za narod ili reda.

Posmrtni ostaci Isidora i Josifa Baruha preneti su posle oslobođenja u Beograd i sahranjeni uz najviše vojne počasti 3. juna 1946. godine na Novom groblju.

Rašela Baruh, udata za inženjera Lazu Simića, nastradala je zajedno sa svojim mužem usled detonacije eksploziva koji su pripremali za diverzantske akcije. Teško povredena, policija ih je uhapsila u njihovom stanu u Hadži-Melentijevoj ulici br. 68, gde se desila eksplozija, i najpre prenela u bolnicu, a potom nedovoljno oporavljene, sprovela u Banjički logor gde su pogubljeni 4. oktobra 1941. godine.

Berta-Bela Baruh, najmlađa sestra braće heroja, nastradala je 1943. u Banjičkom logoru, u koji je dovedena 20. januara, a streljana 13. marta.

Majka Bulina je preživela rat, smeštena sa lažnom legitimacijom na ime Stane Veselinović u kući Kostadina Brklja u selu Drugovcu, kraj Smedereva, gde je živela sa članovima domaćinstva kao baba-Stana, odevena u narodnu nošnju. Nije izlazila iz kuće i niko u selu nije znao ko je ona. Sve vreme rata nije imala nikakvih vesti o svojoj deci. Potom je preživela saznanje da ih je izgubila petoro, tešeći se uz preživelu ćerku Sonju i snahu Elviru, i gajeći unučiče. Umrla je 25. decembra 1959. i sahranjena na Jevrejskom groblju uz dostojne počasti iskazane majci junaka.

Njenoj deci je Beograd nastojao da se oduži trajnim sećanjem, nizom izložaba i predavanjima, te brojnim javnim obeležjima i spomen-pločama. Nekadašnja Ulica princa Evgenija na Dorćolu nazvana je 1946. Ulicom braće Baruh. Srpsko-jevrejsko pevačko društvo, od 1962. takođe nosi naziv hor »Braća Baruh«. U istoimenoj ulici na Dorćolu, na mestu nekadašnje »Leblove drvare« podignuta je 1964. osnovna škola kojoj je unapred određen naziv po braći koja su nekada odatle krenula u čudesan svet svojih ideala, završavajući prerano svoj život u preteškom svetu stvarnosti. Generacije đaka koje izlaze iz nje stvaraju godinama svoje nejasne i mutne dečje vizije o jednom vremenu u kojem su živeli ljudi što nisu žalili da poginu da bi njima obezbedili bezrižno, bogato i verovatno srećno detinjstvo.

Na njih ih podsećaju i tri bronzane biste postavljene u hodniku škole, rad akademskog vajara Gradimira Aleksića. Ostale Beograđane podseća na braću, sestre i majku Baruh još sedam spomeničkih obeležja postavljenih na prigodnim mestima u gradu:

- spomenik braći i sestrama Baruh: Isi, Bori, Joži, Šeli, Beli i Lazi Simiću u Aleji narodnih heroja na Novom groblju, podignut 1951. godine;
- spomen-ploča na zgradi Industrije precizne mehanike u ulici Branka Cvetkovića posvećena Isidoru Baruhu, takođe iz 1951. godine;
- spomen-ploča posvećena Beli Baruh 1952. na fasadi nekadašnje Komore, u Cetinjskoj ulici broj 2;
- spomen-ploča posvećena Bori Baruhu u Umetničkom paviljonu »Cvijeta Zuzorić« na Kalemegdanu;
- spomen-ploča posvećena Šeli Baruh na zgradi bivše fabrike »Elka« u Ulici cara Dušana broj 12;
- spomen-ploča Šeli i Lazaru Simiću na Novom groblju, u parceli streljanih u okupiranom Beogradu;
- spomenk majci Bulini Baruh na Jevrejskom groblju.³¹

³¹ M. Batić-Koročkin i R. Davidović, *Povest o braći Baruh*, Gornji Milanovac 1988, 181—182, 13—179; D. Radojević, *Beograd i njegove ulice*, Beograd, 1966, 187; Isli, *Nazivi beogradskih ulica*, Beograd 1964, 130; *Jevrejski pregled*, I, 1976, 1—6; VI, 1972, 47.

O predratnom beogradskom baletanu LUJU DAVIČU (1910—1942) ne zna se mnogo; upamćen je tek kao umetnik-igrač velikih kvaliteta. Potomak je pominjane jevrejske porodice koja je dala nekoliko nadarenih umetnika. Lujo je svoj umetnički izraz pronašao u govoru tela. Radio je kao nastavnik u Muzičkoj školi »Stanković«, gde je stvorio grupu sa kojom je nastupao u okviru mnogih priredaba i sa raznim koreografijama. Bio je vrlo omiljen među drugovima iz svoje igračke sredine. Na sceni današnjeg »Radničkog univerziteta«, koreografije su mu često bile praćene burnim aplauzima prisutnih radnika i organizovanih boraca za radnička prava. Pred sam rat ušao je kao igrač i u Narodno pozorište, ali događaji koji su dolazili nisu mu dozvolili da se dokraja razvije.

Po izbijanju rata uspeo je da prebегne na italijansku okupacionu zonu u Crnu Goru, gde se posle kratkog vremena u Podgorici približio NOP-u. Jednog sparnog letnjeg dana 1942. u Nikšiću, radeći kao konobar u oficirskoj menzi doneo je na sto ogroman poslužavnik sa špagetima ispod kojih je bila tempirana bomba... U nastaloj eksploziji nastradalo je nekoliko visokih italijanskih oficira. Uхваćen je posle nekoliko dana i streljan.³²

Rešenjem Ministarstva prosvete NR Srbije³³ od 2. oktobra 1947. osnovana je Osnovna baletska škola pri Narodnom pozorištu u Beogradu. Selila se više puta u potrazi za prikladnijim prostorom, koji ni do danas nije našla, iako je jedina baletska škola u gradu. U međuvremenu je prerasla u Srednju baletsku školu,³⁴ kad je rešenjem Narodnog odbora opštine Vračar (gde se tada nalazila) od 31. oktobra 1960. godine³⁵ promenila naziv u Baletska škola »Lujо Davičо«.

u Beogradu
februara 1991. godine

³² J. Romeno, *Jevreji Jugoslavije 1941—1945, žrtve genocida i učesnici NOB-a*, Beograd 1980, 350; takođe smo o njemu saznali prema podacima kojima raspolaže arhiva Baletske škole »L. Davičо«, a o samom atentatu prema podacima da kojih je došao Aleksandar Demajo, koji se tada sa ocem Moricom našao u Crnoj Gori.

³³ Rešenje je pod brojem 36651; arhiva Baletske škole »L. Davičо«.

³⁴ O tome nema podataka u arhivi.

³⁵ Rešenje pod brojem 30936/1.

S u m m a r y

REVIEW OF THE HISTORY OF THE JEWISH POPULATION OF BELGRADE
UP TO THE ACHIEVMENT OF THE CIVIL EQUALITY

Jewish colonies existed in Belgrade in the 10th century (or earlier), but it was only in the 13th and 14th century when its existence became clearly identified, with an organized religious community and tight connections with Dubrovnik, Venice, Ancona and Hungarian cities. After 1521 a more intensive settling of Sephardis is observed who brought the Spanish language and customs which were then put upon the Jews living here. In the middle of the 17th century, after the plague epidemic, the community moved from the Sava bank to the banks of the Danube, to Jališa, where it remained for further three centuries. As the Jews throughout Europe, because of the constant persecution and bans to own lands, the Belgrade Jewry was predominantly tradesmen, bankers and manufacturers. The economic progress of individuals and of the whole community was often disturbed by great commotion, as the city itself, which changed rulers for many times. Although their equal rights were granted under the Turkish regime, Jewish population had to endure tyranny of local masters, especially when produce delivery and money for war purposes were collected. Under the Austrian occupation from 1717 till 1739 the Jesuits were extremely intolerant, and many Spanish families moved from here, and instead of Ashkenazis came from Central European cities. Since then, almost uninterrupted, there are two Jewish religious communities in Belgrade; the Sephardic and the Ashkenazi.

The community on Jališa was severely threatened by Karadjordje's army in 1806, when Jews were included in the category of non-Christians living in the future capital of Serbia. Till 1813 when the Turks came back to these territories there is little mention of Jews in Serbian cities. During the reign of Prince Miloš Obrenović (1815—1839), the Jewish mahalla in Belgrade again became a lively place as settlers from Sophia, Bitola and Bucurest came here to live, and of course, those who returned from exile. Among them there was a great number of those from Zemun, although in the meantime they had established a new Sephardic community and formed good living conditions. The founder of the new state has a just relation towards the Jews and in civil relations he treated them with equal rights as the Serbs, he provided the conditions for the most literate and cultural layer of Belgrade population to remain a homogenous ethnic and confessional group. However, the social structure of the inhabitants of Jališa was very disparate: from beggars to wealthy tradesmen who have already promoted their businesses to a place near the "center" and economically represented the most influential factor of the state. Since 1837 the Prince's press began to print Jewish books. During the years when Ustavobranitelji (1842—1858) were in power, who offered a national program, the business competition of members of ethnic groups was suppressed, and by a special decree (1846) the Jews were forbidden to live

in the country. It was then when a great number of Jews fled from Serbia. Prince Miloš, after he reinforced his reign in 1859 issued a Decree on equal rights of citizens, but after his death in 1869 the Jews had a long struggle for recognition of their rights.

The first step towards the definite recognition of equal rights was made by the 1869 Constitution according to which (paragraph 35) the Jews were also obliged to serve in the Serbian army. In spring of 1877 they were represented by a deputy in the Parliament which decided about war and peace with Turkey. At the Berlin Congress in 1878 Serbia declared (paragraph XXXV) recognition of independence and full confessional freedom, political and legal equality to members of any religious group. Formally it was already done by the 1888 Constitution, although in the political life of Serbia it was fulfilled since 1878. Educated and skilled Jews took part in the political and economic life of Serbia. They were members of different political parties, deputies, and industrialists who helped the progress of different industrial branches. In the Balkan Wars and also in World War I they were soldiers (Serbs of Moses' faith) who showed great patriotism and heroism on the battlefields from the Drina to Thessaloniki.

The process of recognition of civil rights to Jews in Serbia runs parallelly with the process of obtaining independence of the state and formation of a modern, democratic society. Since then the differences between Jews and Serbs are visibly disappearing on both sides. Jews began to change their family names into adopted Serbian versions of them (which led to a kind of assimilation) and Serbs expressed their gratitude in different ways: some Belgrade streets were named after eminent Jews (it was in 1872 when first Belgrade streets were named), individuals and groups were awarded prizes, decorations etc. King Petar I attended the ceremony of laying the foundation-stone for the new synagogue in 1907 and was present when it was opened, which was remembered as the highest expression of mercy of a European ruler towards his Jewish subjects. During the World War II the Jews of Belgrade found shelter with their friends and neighbours who tried to mitigate the horrors of the Holocaust.

The traditional friendship of the two people has many proofs in the present times as well.

Dr Danica MILIĆ

UČEŠĆE JEVREJA U BANKARSTVU SRBIJE DO I SVETSKOG RATA

OD VREMENA osnivanja *Prve srpske banke* 1869. godine i njene propasti posle dve godine, zatim osnivanja *Prve kreditne banke* 1882. godine kao i *Narodne banke* 1884, broj novčanih ustanova u Srbiji je svakom godinom rastao. One se mogu svrstati u tri grupe: štedionice, banke i kooperative, a njihove su se funkcije kao štedno-kreditnih institucija svodile na manje intervencije u oblasti monetarno-kreditnih odnosa. Raspoloživi kapital banaka bio je dosta mali po obimu, pogotovu u upoređenju sa bankama u drugim, privredno razvijenim sredinama. Za sve veće poduhvate korišćeni su kapitali stranih banaka, dobijani putem zajmova za potrebe privatnih preduzetnika, trgovaca i drugih, a kada bi se radilo o manjoj sumi korišćeni su i domaći krediti. Suma raspoloživog kapitala u bankama dostigla je u Srbiji pred balkanske ratove 51 milion dinara uplaćene glavnice tadašnjeg važenja. Do kraja XIX veka, u Srbiji su osnovane 72 banke raznih profila, a do I svetskog rata još 115. Ova brojna i raširena mreža u 187 novčanih institucija prekrivala je čitavu zemlju, mada je njena slabost bila u dekoncentrisanosti i rascepanosti. To je bio i glavni razlog imobilnosti raspoloživog kapitala, što je otežavalo i njegovu bržu akciju u efikasnom angažovanju u privrednom razvoju zemlje. Banke su često bile u ulozi oruđa za stranačke borbe i poznato je da je u manjim gradovima bilo toliko banaka koliko i političkih stranaka, zamenjujući svoju ulogu kreditora privrede ulogom kreditora glasača. Opticaj novca bio je ograničen i sve sume koje bi pratile kao prihod od izvozne trgovine do kraja godine odlazile bi u vidu kamate na zajmove u proleće naredne godine.¹

Pored domaćih banaka bilo je i stranih koje su učestvovala u osnivanju i poslovanju prvih domaćih banaka, ali su došli do saznanja da je za njih sigurnije i efikasnije poslovanje putem neposrednog kontakta i boljeg uvida u način i ciljeve poslovanja kao i postignute rezultate. Bankarska kuća braće Andrejević bila je krajem XIX veka osnovana uz pomoć austrougarskog bankarskog kredita, poreklom iz budimpeštanske *Ugarske komercijalne banke*, koja je imala veze i sa međunarodnim jevrejskim kapitalom. Na kraju prve decenije XX veka osniva se na sličan način i *Francusko-srpska banka kapitalom koji je bio sličnog porekla iz raznih francuskih banaka*, a skoro istovremeno otpočinje rad i *Praška banka* u Beo-

¹ V. Baikitch, *Monnaies, banques et bourses en Serbie*, Paris 1919. S. Kukla, *Razvitak kreditne organizacije u Srbiji*, Zagreb 1924; N. Stanarević, *Razvitak kreditne organizacije u Srbiji*, Zagreb 1924; D. Milić, „Pregled delatnosti stranog kapitala u Srbiji do Prvog svetskog rata“, *Istorijski pregled*, 2, Zagreb 1964, 94—111.

gradu. Ove su banke kao jedan od glavnih zadataka prihvatile preuzimanje i plasiranje stranih zajmova, zatim finansiranje industrijskih preduzeća, kreditiranje komunalnih radova u Beogradu i sl. Mada domaći kapital nije bio u stanju da odgovori zahtevima privrede za kreditom, ipak je u Srbiji priticanje stranog kapitala ovim putem primano sa značajnom rezervom. Tome su doprinosila i negativna iskustva iz vremena političkih kriza kada bi banke naglo podizale kamatne stope, zaoštravale uslove kreditiranja, zahtevale izmirivanje dugova i pretile povlačenjem novca.

Što se stranog bankovnog kapitala tiče, koji je priticao preko specijalnih za to osnovanih banaka, evidentna je nesrazmera između velikog broja pokušaja i umerene realizacije. U ovim pokušajima su učestvovali bankari iz bogatijih zemalja, sa uhodanom bankarskom tradicijom i poslovanjem koje je davalo lepe rezultate. U ostalim balkanskim zemljama — Rumuniji, Turskoj, Grčkoj i Bugarskoj — osnivanje banaka sa stranim kapitalom rešavano je na razne načine, pa u poređenju sa njima bilo ih je najmanje osnovano u Srbiji. Poznati su i pokušaji osnivanja stranih banaka sa sedištem van Srbije sa ciljem da se finansiraju krediti potrebni Srbiji, prvenstveno za investicionu izgradnju, komunalne radove, izgradnju i podizanje industrije i vođenje nekih većih trgovačkih poslova. Neosporno je da su povoljne prilike u Srbiji privlačile spoljni bankovni kapital, od čega je u krajnjoj liniji i srpska privreda imala koristiti, jer je to povećavalo ponudu kredita na domaćem tržištu novca, a takođe uticalo i na smanjenje kamatne stope. Domaće su se banke na ovaj korak nerado odlučivale jer je njihov raspoloživi kapital za kreditiranje bio dosta ograničen i verovali su da im egzistenciju mogu obezbediti jedino više kamatne stope.

Idući kraju XIX veka, broj učesnika jevrejske narodnosti je u privrednom životu zemlje sve više rastao, s obzirom i na poboljšanje opštih uslova života i rada u ovoj sredini. Učešće Jevreja je uglavnom bilo svedeno na neke grane gradske privrede, zanata i trgovine, a van toga ih skoro nije bilo. Pa ni u toj gradskoj privredi nisu bili svuda prisutni; i tu je bilo neke razlike koja je proisticala iz određenih navika, sklonosti ili shvatanja o pojedinim vrstama posla. Nesumnjivo je da je trgovina na veliko i na malo za neke proizvode, pre svega manufakturnog i industrijskog porekla kao što su odeća i obuća, poslovne ljude jevrejskog porekla najviše privlačila. Pri tom su prednost imali uvozni proizvodi, dok ih je u sektoru izvoza prvenstveno privlačila trgovina žitom. Osim toga, jevrejski se poslovni ljudi susreću u oblasti posredništva, na agencijskim i špediterskim poslovima, a nasuprot tome u trgovini namirnicama i kolonijalnom robom, njihov broj je znatno manji. U zanatima su srazmerno malo bili zastupljeni sa izuzetkom limarskog, gde se i u Beogradu i drugim gradovima u zemlji javljaju jevrejski preduzimači i zanatlije. Oni se javljaju i kao časovničari, optičari, u izradi ženskih šešira, raznih gajtana i ukrasa, itd. Još u prvim decenijama XIX veka, iz ovih se krugova javljaju sarafi, odnosno menjači novca, u čaršijama i svuda gde se vodila trgovina, a poneki od njih obavljaju i veće novčane transakcije za račun bogatih trgovaca, pa čak i kneza, kao što je to bilo u Srbiji u vreme Miloša Obrenovića.

Raspoređenost u raznim vrstama delatnosti menjala se tokom godina i, kako će se videti iz podataka ovde navedenih za kraj XIX veka i za jednu i po deceniju kasnije, ove se razlike od slučaja do slučaja dosta ističu. U kasnijim godinama raste broj jevrejskih zanatlija i trgovaca i u većim gradovima van Beograda, što ranije nije bio slučaj. Za godinu 1896—97. u pogledu zanimanja jevrejskog stanovništva u Beogradu poznati su ovi podaci:²

agenata i komisyonara	15	manufakturisti en detail	25
agentura tehničkih	3	nameštaj špedicija	1
advokata	3	menjači	17
amredžija	3	modistkinje	1
bazarska trgovina	2	muzički instrumenti, trgovina	3
bakali	6	nimberška roba	2
drvari	1	obuća — trgovina	2
duvandžije	4	obuća — izrada	10
žitarski trgovci	2	trgovina konfekcije	11
ženski krojači	1	optičari	2
instalateri PTT	4	platnarska trgovina	5
kafedžije	2	plehano posuđe, trgovina	3
gajtandžije	3	sitničari	8
kapadžije	1	staklo — porculan	4
izvoznici sirovih koža	5	stakloresci	2
uvoznici američkih koža	2	starinari	12
krojači muškog odela	11	tapetari	7
krojači ženskog odela	4	pogrebno preduzeće	1
krojači vojnog odela	2	časovničari	6
lampe — prodaja, stovaništa	2	šivaće mašine, prodaja	1
lekarji	4	špediteri	6
limari	10	špekulanti (prodaja zemaljskih pro- izvoda)	7
manufakturisti en gros	7		

Iz dodatnih podataka o svakom od pobrojanih zanatlija i drugih profesija vidi se da su poneki od njih već duže nastanjeni u Beogradu, a neki su tu i rođeni. To nije slučaj i sa drugim gradovima u kojima krajem XIX veka takođe ima jevrejskih stanovnika koji aktivno učestvuju u privrednom i javnom životu:³

Niš

agenti-komisyonari	3	mešovite trgovine	1
žitarski trgovci	9	modistkinje	1
kožarski trgovci	2	konfekcionari	3
krojači ženskog odela	1	opančari	1
manufakturisti	11	starinari	2
menjači	9	špekulanti	6

² Trgovinsko-zanatlijsko-industrijski šematizam Srbije za 1896—7; u ovom šematizmu su navedena imena, često i adrese učesnika u nekom od navedenih zanimanja, mada ne i podaci o njegovoj narodnoj pripadnosti, što je u popisivanju jevrejskih poslovnih ljudi moglo da se uradi samo na osnovu procene prema imenu. To je opet bilo teže u slučajevima kad su bili u pitanju Aškenazi jer su njihova imena, budući ponemčena, veoma slična nemačkim, što pretpostavlja i moguće greške, ali po našem mišljenju veoma male i koje ne utiču na bitnu promenu vrednosti podatka.

³ Isto.

Šabac

žitarski trgovci	1
krojači	2
limari	4
manufakturisti	7

Smederevo

agenti-komisionari	2
žitarski trgovci	5
špediteri	1
špekulanti	1
časovničari	2

Pirot

manufakturisti	1
marveni trgovci	1
menjači	2

Kragujevac

mešovita trgovina	1
kafedžije	1
časovničari	1
špekulanti	1

Podaci o privrednicima jevrejskog porekla u srpskim gradovima obrađeni su i za sledeće godine, kao što je to na primer 1911. godina koja se smatra za najpovoljniju u pogledu privrednog razvoja Srbije u godinama koje su prethodile ratovima — balkanskim i svetskom. U odnosu na ranije vreme, podaci iz ove godine ukazuju na uvećan broj privrednih zanimanja i broj učesnika u njima. Zapažena su pomeranja ka zanimanjima koja donose veći obim poslovanja i veći profit, što je u vezi i sa napredovanjem, modernizacijom i evropeizacijom srpske privrede u to vreme. Javljuju se u sve većem broju poslovni ljudi koji su u mogućnosti da kao akcionari pomognu osnivanje i poslovanje novčanih zavoda, investirajući deo svoje akumulacije u neke objekte trajnije vrednosti, bilo u sektoru opšte potrošnje ili proizvodnje, kao i da deo sredstava ulože na poboljšavanje ličnog i porodičnog života. Očita je diferencijacija među stanovništvom u zemlji, ali i među njegovim posebnim delovima, što je u našem slučaju primetno i kod jevrejske populacije. Podaci o tome su sledeći:⁴

Beograd

agenti stranih kuća	22
amredžije	2
bazari	3
babice	1
bakali	9
bankari	3
vezilje	5
galjandžije-kazasi	4
gvoždarske radnje	1
gvožđe staro	1
graveri	3
duvandžije	8
elektro-tehničari	2
klasna lutrija	3
knjižari	1
kožarske trgovine	2
izvoz sirovih koža	4
komisionari i agenti za izv.	3
fabrikacija kofera	2
krojači muškog odela	6

krojači ženskih odela	5
krojači vojnih odela	1
tapetari	1
livnica gvožđa	1
limari	12
lončari	1
manufakturisti grosisti	4
manufakturisti detaljisti	31
kravate-fabrikacija	2
menjači novca	10
mešovita sitna roba	19
mlinovi	1
modni ukrasi	1
modistkinje	3
nirnberška roba	12
trgovina muškim odelima	9
trgovina ženskim odelima	3
hemijsko čišćenje	1
izvoz otpadaka	1
optičari	1
oštrači	2
izvoznici suvih šljiva	4

⁴ Trgovinsko-zanatlijsko-industrijski šematizam Kraljevine Srbije za 1911. godinu.

172 D. Milić

izvoz žita	5	uglja stovarište	1
izvoz zem. proizvoda	17	fotografi	2
platnarsko-manufakt. trgovina	15	carinski posrednici — špediteri	9
pliseri	4	carigradski artikli	1
posredničko-trg. radnja	1	čarapa pletivo	2
pribor za odela	1	časovničari	2
ogledala	3	fabrikacija čokolado	1
rukavičari	1	fabrikacija čohanih štof.	2
saračko-sedlarska	1	švalje belog rublja	4
stakloresci	7	fabr. filc. šešira	1
staklo — porculan	8	fabr. šubara i kapa	1
starinari	3	čurčije	1
trščane stolice	3	izvoz suvih šljiva	7
tapetari	3	fabrika špodijuma	1
tutkala, fabrikacija	1	štamparija	1

Što se situacije u ostalim većim mestima u zemlji tiče poznati su ovi podaci:⁵

Kragujevac

izvoznici-trgovci-magazdžije	3
manufakturisti	1
mešovita roba	1
trgovina odelima	3
špediteri	1
špekulanti	3

Leskovac

žitarski trgovci	3
špekulanti	3

Niš

agenti i komisionari	1
izvoz žita i kože	8
klasna lutrija	1
krojači	3
manufakturisti	2
menjači	3
mehaničari	1
modistkinje	4
stovarište odela	3
štamparije	1

Požarevac

manufakturisti	1
marveni trgovci	6
mešovita roba	2

trgovina odela	2
sapundžije	1
špediteri	1

Smederevo

agenti-komisionari	2
vinogradari	3
izvoz žita	3
jorgandžija	1
manufakturisti	2
trgovački odnosi	1
špediteri	1

Pirot

izvoz jaja	2
limari	1
menjači	3
potkivači	1
fotografi	1

Šabac

gajtandžije	1
elektro-tehničari	1
žitarsko-šljivarski izvozn.	3
krojači muških odela	3
limari	5
manufakturisti	5
mešovita roba	3
stovarište odela	2

Kako se iz iznetih podataka može videti, porast aktivnih privrednika iz redova jevrejske narodnosti 305:419 dostiže oko 25 posto porasta u vremenskom rasponu

⁵ Isto.

od petnaestak godina, kako u Beogradu tako i u ostalim važnijim mestima u unutrašnjosti. Podaci ukazuju da je porast po granama zanimanja od 45 na 72, i to prvenstveno u nekim unosnijim zanimanjima koja značajno utiču i na štedno-monetarne i kreditne poslove. Sasvim je razumljivo što se javila potreba za razvojem kreditnih odnosa bez kojih bi povećavanje neke aktivnosti bilo teško izvodljivo: Kada je u pitanju jevrejsko stanovništvo, koje je i u životu i radu bilo najčešće upućeno na međusobne odnose saradnje i ispomaganja, to su u većini slučajeva isti stav imali i u pogledu kreditnih odnosa. Stoga je pojava prvih novčanih zavoda koji su nastali zahvaljujući ulozima jevrejskog stanovništva bila očekivana. U broju banaka koje su osnivane i poslovale na osnovu jevrejskog kapitala bilo je više takvih u kojima su i kao osnivači i kao časnici i korisnici bili isključivo zastupljeni Jevreji. U nekim značajnijim srpskim bankama koje su raspolagale većim kapitalom bilo je u upravnim odborima i pojedinaca Jevreja koji su često poticali iz najuglednijih i najimućnijih porodica.

U prvu od navedenih grupa banaka koje su nastale i poslovale jevrejskim kapitalom, prema hronologiji njihovog osnivanja spadaju sledeće:⁶

Beogradska trgovačka štedionica — Beograd, osn. 1893—94.

Srpsko-jevrejska trgovačka zadruga u Nišu, osn. 1893.

Industrijska banka, Beograd, osn. 1900.

Srpska banka, Beograd, osn. 1906.

Banka Merkur, Beograd, osn. 1906.

Saobraćajna banka, Beograd, osn. 1912.

Kolonijalna banka, Beograd, osn. 1912.

Jadranska banka, Beograd, osn. 1914.

Zajedničko je za sve ove banke da su ih vodili i osnivali jevrejski privrednici sa ciljem da pomažu i saraduju sa svojim osnivačima i akcionarima. One najčešće nisu predstavljale bogate novčane zavode jer su po visini svog osnovnog kapitala i obima poslovanja dolazili tek u treću ili četvrtu grupu. U prvu grupu spadale su banke sa osnovnim kapitalom od preko milion dinara, uživajući glas velikih banaka; u drugu grupu sa kapitalom od 500.000 do milion dinara; u treću grupu spadale su banke sa kapitalom od 250—500 hiljada dinara; u četvrtu grupu ispod 250.000 dinara. Od svih banaka u Beogradu koje su delovale pre balkanskih ratova, u prvu grupu prema ovome kriterijumu došlo bi 10 banaka, u drugu grupu 7, u treću 13, a u četvrtu grupu takođe 13 banaka.⁷

Beogradsko-trgovačka štedionica počela je rad zahvaljujući udruženom kapitalu koji su uplatili jevrejski privrednici iz Beograda u iznosu od 320.000 dinara u srebru, podeljenom u 1.122 akcije, čiji su vlasnici i nosioci, njih 53 na broju, ovaj poduhvat sami ostvarili. Pomenuta banka je obavljala i štednu službu u srebru i zlatu, te davala zajmove na domaće menice u srebru i zlatu. Prema izveštaju za 1904. godinu, broj domaćih menica na zajam u srebru iznosio je 171, a u zlatu 1.251. Broj ulagača u srebru iznosio je 156, a u zlatu 48. Osim toga, banka je eskontovala i

⁶ *Compta*, 1924/III.

⁷ N. Stanarević, *nav. rad, Ekonomist*, 1912, br. 2, str. 22.

menice. Svoj rezervni fond u visini preko 40 posto u odnosu na uplaćeni kapital, banka je uložila u vrednosne papire *Narodne banke*, *Izvozne banke* i »Srpskog broderskog društva«, u lutrijski zajam i sl. I pored toga što je ovo ipak bila manja banka, moglo bi se reći porodičnog karaktera sudeći po srodničkim vezama akcionara, godišnji obrt kapitala mogao bi se smatrati zadovoljavajućim. Godišnji obrt svih poslova dostigao je u 1904. godini preko 25 miliona dinara, a na ime dividendi po jednoj akciji podeljeno je po 9 dinara, odnosno 9 posto. Po visini dividende i ove i sledećih godina, *Beogradska trgovačka štedionica* je davala po 9 posto, što u poređenju sa drugim bankama znači da je po visini dividendi bila druga, odmah iza *Prometne banke*. Ovo je nesumnjivo bio jedan od pokazatelja uspešnog poslovanja.⁸ Časništvo banke nosili su istaknuti privrednici: predsednik Haim D. Azriel, trgovac izvoznik, zatim kao potpredsednik dr David Alkalaj, advokat i član uprave, Bencion Bull, banakar i narodni poslanik, Avram Mošić, industrijalac, Isak Azrijel, trgovac, Isak Tajtacaković, takođe trgovac, Solomon Nisim, izvoznik, David Koen, trgovac, i Nahman Amar, trgovački agent. Kao predsednik Nadzornog odbora funkcionisao je Adolf Rešovski, trgovac, a kao članovi A. M. Mevorah, trgovački agent, zatim A. S. Lević, knjigovoda, Isak M. Farki, trgovac, i Ruben Farki, komisionar i špediter.⁹ Što se akcionara tiče, ovde su se isticale sledeće porodice: Miša, Armand, Mida, Alfred i Rika M. Levi sa 55 akcija; David J. Koen i deca Pepi, Leon, Bulući, Sultana sa 105 akcija; Nahman S. Amar i deca Sali, Solomon, Meti, N. Amar sa ukupno 39 akcija; Haim D. Azriel i deca Viktor, Rašel, Leon sa 84 akcije; Maks i Sabina Alkalaj sa 35 akcija; Avram Mošić i deca Buhas, Natallja, Leon i David sa 95 akcija; Bencion Bull sa 42 akcije, dr David Alkalaj sa 125 akcija, itd. Među akcionarima ima i zanemarljiv broj Srba, a među njima Josif Manojlović sa 10 akcija, Kosta Marković sa 22 akcije i Milan Stojilović sa 6 akcija.¹⁰

Dosta rano je počela da posluje i *Srpsko-jevrejska trgovačka zadruga u Nišu*, osnovana 1893, čiji je predsednik bio Solomon Ruso.¹¹ Ova banka je imala 1884 uplaćene akcije, a u bilansu za 1904. godinu poslovala je pozitivno, dok je dividenda po akciji iznosila 4,5 posto.

I privredne i političke prilike u vreme osnivanja *Srpske banke* u 1906. godini, umnogom su se razlikovale od onih u kojima su svoj rad otpočele prve jevrejske banke. Te su razlike bile dosta povoljne ako se uzme u obzir povećan tempo razvoja srpske privrede, kreditnog i novčanog tržišta, bolja organizacija države i zakonodavstva, povećano interesovanje evropskog tržišta za srpsku robu, i obratno. Ali u to vreme javlja se i krizna situacija izazvana austrougarsko-srpskim carinskim ratom (1906—1911), što je neke od uslova privređivanja znatno pogoršalo. Svi dotadašnji ugovorni odnosi sa Austro-Ugarskom u čijim se okvirima poslovalo, naročito u oblasti spoljne trgovine, dovedeni su u pitanje, a pred izvoznu trgovinu Srbije, koja je prvenstveno plasirala sirovine i polusirovine, postavio se problem traženja novih puteva i mogućnosti da se prodire na nova tržišta kako bi se njen tok i kontinuitet

⁸ Arhiv Srbije (dalje: AS), Ministarstvo narodne privrede (dalje: MNP), T. 1908, oteak V, gr. 6, 3; MNP, T. 1906, F. II., Rn 66.

⁹ AS, MNP, T. 1905, F. II., Rn 66.

¹⁰ AS, MNP, T. 1908, oteak V, gr. 6, 3; *Compas*, 1924/III.

¹¹ AS, MNP, T. 1905, F. II., Rn 66; *Compas*, 1924/III; list *Sloboda*, br. 63, Niš 1893.

održao i ubuduće. Tada se pomišljalo i na promenu asortimana srpskog izvoza, na šta se delimično išlo putem osnivanja sopstvene industrije za široku potrošnju, posebno industrije konzervi, što je omogućavalo pristup srpskom izvozu na dalja tržišta. Novoosnovana *Srpska banka* sa osnovnim kapitalom od 300.000 dinara spadala je u četvrtu grupu po veličini, a od 54 akcionara, njih 19 bilo je iz sredine jevrejskog stanovništva. Oni su kao i u drugim slučajevima predstavljali nekoliko porodica: Robert, Ilona, Šarlota, Marijana i Rene Azrijel, trgovačka porodica koja je držala 160 akcija; Nahman Avram, trgovac, sa 30 akcija; Jakov M. Azrijel, činovnik ove banke, sa članovima svoje porodice Viktorom, Rudijem, Solomonom i Leonom, takođe trgovcima, posedovao je 150 akcija; Bertold Goldštajn, trgovac, imao je 30 akcija; Nandor Gutman, činovnik banke, 15 akcija; Mita Azrijel, trgovac, 30 akcija; Jakov Alfandari, trgovac, posedovao je 15 akcija; Elijas Levi, trgovac, 16 akcija; Josif Levi, špediter, 6 akcija; Avram S. Barukić imao je 3 akcije, a toliko i Moša Amar, činovnik. Ova banka je tretirana kao jevrejska, iako je samo jedan deo akcionara bio iz te sredine, ali je način kako su akcije bile raspoređene i mogućnost da se prilikom odlučivanja ovaj deo akcionara, koji je vezan ne samo poslovnim interesima nego i srodničkim vezama, lako usaglasi i izgleda ono što su smatrali povoljnim bez obzira na to što su drugi, koji su bili sa raznih strana bez nekih čvrstih komunikacija, pri tome nameravali. Banka je poslovala i kreditima, zajmovima i drugim transakcijama. Ova banka je bila vezana za određene sektore delatnosti, na šta ukazuje i njena organizacija: u tehničkom odeljenju vršila se isključivo prodaja parnih vršalica firme »Maršal, sin i komp.« iz Engleske, dok se drugo odeljenje banke bavilo nabavkom, stokiranjem i prodajom uglja visoke kaloričnosti, pre svega šleskog i bosanskog.¹²

Iste godine kad i prethodna osniva se još jedna jevrejska banka zvana *Merkur*, sa akcijskim kapitalom od 250.000 dinara, razdeljenim u 2.500 akcija. Banci *Merkur* je prethodilo osiguravajuće društvo »Merkur« osnovano 1896. za poslovanje lozovima. Oni su prikupljali sredstva od štediša iz redova siromašnog i srednje imućnog stanovništva, čime su kupovali lozove koje će kasnije koristiti za udomljenje svojih kćeri prilikom udaje, ili za unapređenje neke privredne delatnosti. U promenjenim privrednim i političkim uslovima s početka XX veka pogoršavale su se mogućnosti za uspešno poslovanje ovog društva jer su državni lozovi, kako lutrijski tako i duvanski, mnogo odskočili od svoje nominalne vrednosti, pa se više nije isplatilo nabavljati ih radi sticanja koristi preprodajom i lutrijom što bi donosilo razliku koja je mogla da posluži kao dodatak pri raspodeli dobiti. Ovaj novi momenat podstakao je članove uprave da zatraže od nadležnih vlasti dozvolu da se društvo pretvori u »moderan bankarski zavod radi boljeg privređivanja, uloga i potpomaganja svojih članova u slučaju potrebe«. Na kraju svoje molbe, osnivači nove banke dodali su i podatak o dotadašnjem radu društva rečima »udruženje je okupilo veliki broj članova: srednjeg i sirotnog stanja i razvilo druželjublje«¹³ ... To je i sada omogućilo većem broju akcionara da udruže svoja sredstva, dakle i siromašnijim ljudima, u svemu 203 lica. U toj masi susreću se i neka poznatija imena iz poslovnih krugova: Solomon Azriel sa 20 akcija, braća Alijen

¹² AS, MNP, T, 1912, nefascikulirano, 251—1007; T, 1913, b.b.; T, 1914, br. 634; *Compas*, 1924/III.

¹³ AS, MNP, T, 1906, F XXV, 3.

de Majo 50, Ams de Majo 30, Adolf Rešovski 20, Miša Aron Levi 20, Avram S. Amar 25, David M. Levi 50, Leventaj Ješua 25, David Izrael Ruso 50, Izrael Josif Ruso 20, Sabina de Majorović 20. Među većim akcionarima zapaža se i nekolicina iz srpske sredine već od ranije poznatih iz saradnje u mešovitim bankama: Miloš Zdravković sa 30 akcija, Pera Natošević sa 50, P. P. Bajić 40, Aleksa Ilić 30, Josif Manojlović 30. Osnivači banke kao što se moglo i očekivati su poznati trgovci Avram H. Geran, Elim Rauman, Miša A. Levi, Sabitaj de Majorović, Solomon M. de Majo, Jakov Benvenista, David Adanja, Isak J. Arosti, Nisim Kalderon. Tu su i menjači David M. Levi i Josif Manojlović, a potom trgovački agenti Pera D. Natošević, Josif S. Melanon i između ostalih advokat Jakov K. Čelebonović.

U izveštaju za kasnije godine koji beleži uspešan rad banke pominje se manji broj akcionara, što je verovatno bilo diktirano većom pokretljivošću u poslovanju.¹⁴

Godine 1911. osnovana je još jedna jevrejska banka pod nazivom *Kolpnijalna banka*. Glavnica je iznosila 500.000 dinara, što bi joj odredilo mesto u trećoj grupi po imućnosti. Aktiva po bilansu za 1912. godinu bila je četiri puta veća od glavnice, ali poslovanje nije donelo neku veću čistu dobit, zbog čega u toj godini nije deljena dividenda akcionarima. Upravnik banke bio je David M. Levi, predsednik Upravnog odbora Adolf Rešovski, a članovi Jakob Benvenista, Isak J. Levi, Josif Alkalaj, Žak Bull, Nahman J. Levi i Samuilo A. Amar. U Nadzornom odboru bili su Maks S. Alkalaj i Jakov S. Davičo. Kao što se vidi, i ovde su se pojavila poznata imena iz poslovnog sveta koja se susreću i u drugim bankama, bilo kao akcionari ili pak kao časnici.¹⁵

U 1912. godini osnovana je *Saobraćajna banka* sa srpsko-jevrejskim kapitalom i zadatkom da se bavi posredovanjem u izveznoj trgovini, agenturskim poslovima, eskontom, zajmovima i ostalim bankarskim poslovima. Glavnica ove banke bila je samo 125.000 dinara, ali je aktiva po završnom računu već u prvoj godini rada nadmašila glavnicu četiri puta. Ostali podaci o radu ove banke nisu nam bili dostupni.¹⁶

U nekim bankama koje su učestvovalе u finansiranju i drugim bankarskim poslovima i čiji je kapital bio veći, pored funkcionera iz redova srpskih privrednika i političara javljaju se i pojedinci, imućniji Jevreji, koji su bili uključeni u rad i upravljanje u ovim bankama. Tako je bilo u *Eskontnoj banci* osnovanoj sa kapitalom od 500.000 dinara u srebru. U prvoj upravi banke učestvovali su Solomon Azrijel i Avram S. Koen, trgovci, učesnici i u radu drugih banaka, pre svega jevrejskih. Kao akcionar, S. Azrijel je raspolagao sa 20 akcija i pravom na 6 glasova, a A. Koen kao vlasnik 10 akcija sa 3 glasa. U odnosu na ostale akcionare, to je oči-

¹⁴ AS, MNP, T, 1912, nefascikulirano 5-231, 1085.

¹⁵ AS, MNP, T, 1912, nefascikulirano; b.b.

¹⁶ AS, MNP, T, 1914, 2627.

gledno bilo veoma malo da bi obezbedilo neki veći uticaj u radu banke; njihovo prisustvo je svakako trebalo da obezbedi vezu sa drugim bankama i sličnim finansijskim ustanovama ili preduzećima. Najveći akcionar ove banke bio je Dragomir V. Radulović, bankar koji je posedovao 800 akcija od postojećih 1.245. *Eskontna banka* je uspešno poslovala u svom delokrugu i kao zajmodavac, finansijer industrijskih preduzeća, ali i kao štedna banka. Bilo je više poslova koji su obavljani na bazi zlatnog važenja nego li srebnog, i to najčešće pri davanju novca na štednju, pri uzimanju zajma po menicama, mada je kod Lombarda bio veći broj ulagača (1.446) koji su polagali novac u srebru nego u zlatu (samo 208). Interesantno je da se u oba slučaja, celokupan iznos podudarao. Međutim, pri zajmu davanom na zalag bilo je više poslova u vezi sa zlatom nego sa srebrom. Takvo poslovanje omogućavalo je raspodelu dividende u visini od 9 posto, a u rezervni fond je odvajano 5 posto od dobiti. Iako po svome nazivu eskontna, ova banka nije bila na čelu eskontnog poslovanja, jer su neke veće i jače kapitalom mogle to da obave u širem obimu. Prvo mesto je u tome svakako pripalo »Beogradskoj zadruzi«, zatim »Vračarskoj zadruzi i štedionici«, i tako dalje.¹⁷

Izvozna banka je nesumnjivo pre mnogih banaka bila veoma značajna u privrednom životu zemlje, posebno spoljne trgovine. Prilikom osnivanja 1901. godine, glavnica banke deklarirana je na 5 miliona dinara i 50.000 akcija, ali se iz završnih računa za naredne godine vidi da je uplaćeno znatno manje akcija: u 1904. godini bilo je uplaćeno svega 2.348.460 dinara, a u 1911. godini, glavnica je iskazana sa 2.500.000 dinara, odnosno 25.000 akcija po 1.000 dinara. Među poslovima *Izvozne banke* koji su utvrđeni u Statutu 1901. godine predviđeno je davanje zajma na zalag i to u pogledu stoke, žita, suvih šljiv i podizanja smeštajnog prostora. Takođe su predviđeni i kupovina svakovrsne robe i njena prodaja, eskont i reeskont menica trgovaca-izvoznika, izdavanje čekova i druge finansijsko-bankarske operacije.¹⁸

Osnivači i kasnije članovi Upravnog i Nadzornog odbora bili su najpoznatiji beogradski trgovci-izvoznici, komisionari, industrijalci, rentijeri, ali i ljudi od politike, kao na primer Milovan Milovanović. U 1904. godini, u Nadzornom odboru banke bio je i Avram Koen, a u 1911. u Upravnom odboru su Haim D. Azriel i dr David Alkalaj. O tome da li je i kako je učešće pomenutih poslovnih ljudi iz jevrejskih krugova uticalo na rad *Izvozne banke*, da li je to i za njih i njihove sunarodnike predstavljalo neku olakšicu nije nam poznato. I ne samo to nego i niz drugih podataka koji bi osvetlili unutrašnji život te poslovne sredine pošto je arhiva beogradskih banaka za rane godine njihovog rada uništena. Ova činjenica je vrlo nepovoljna jer su se u toj arhivi nalazili podaci ne samo o bankarskom poslovanju nego i o imovinskoj snazi pojedinaca, o akumulaciji iz poslovanja u spoljnoj trgovini, o investicionim ulaganjima, o međusobnim kreditnim odnosima i sl. Što se *Izvozne banke* tiče, poslovanje je bilo dosta uspešno, mada dividende nisu prelazile 6 posto. U ovoj banci su 10 posto dobiti odvajali u rezervni fond. Aktivnost banke je naročito bila velika u sezoni izvoza, kada su sva sredstva bila angažovana za kredite koji bi obezbeđivali izvoz, smeštajnog prostora, odlazak na strane

¹⁷ N. Stanarević, *nav. rad, Ekonomist*, 1912, br. 3, str. 38.

¹⁸ S. Kukla, *nav. delo, Arhiv Jugoslavije*, F 152; *Izvozna banka*, Beograd 1901, 30.

pijace, kontrolu izvoza. Tada je i ova banka u nedostatku sopstvenih sredstava uzimala zajmove od Narodne banke.¹⁹

U *Industrijskoj banci*, osnovanoj 1900. godine, i pored toga što nije važila za čisto jevrejsku banku na čelu sa Vladislavom Kostovićem kao direktorom i predsednikom Upravnog odbora Mihailom Ilićem i Jocom Markovićem kao članom uprave, ostali časnici su pripadali krugu jevrejskih privrednika. U upravi su bili Bencion Buli i Hajim Melamed, a u Nadzornom odboru A. S. Lević, Fridrih Pops i Moša Melamed.²⁰

Među osnivačima *Jadranske banke* na čijem je čelu bio Dragoljub Milovanović, direktor francuskog društva »Union«, susreću se mnoga poznata imena pored trgovaca iz Beograda i onih iz Smedereva, Požarevca, Kragujevca i Negotina. Od jevrejskih poslovnih ljudi bio je prisutan samo Marko Baruh. Glavnica ove banke deklasirana je na milion dinara u srebru. Glavni zadaci banke sastojali su se u težnji da organizuje domaće i strane konzorcijume radi stvaranja kooperativnih zajednica i opšte potrošačke zadruge za životne namirnice, podizanje mlecarske industrije, podizanje pekara u Beogradu i Srbiji, zatim četiri hotela, izgradnja zajedničkih stanova u Beogradu i okolini, izgradnja letnjikovaca i sanatorijuma, javnih saobraćajnih sredstava i narodnog kupatila. Banka je obavljala i druge bankarske poslove.²¹

U posebnu grupu banaka u kojima je učestvovao jevrejski kapital spadale su najveće banke u Srbiji osnivane stranim kapitalom, koji je jednim delom bio i jevrejski. U kojoj meri su ovi kapitali bili zastupljeni, nama je teško utvrditi pošto su arhive ovih banaka nedostupne. Već 1882. godine osnovana je u Beogradu *Srpska kreditna banka* kapitalom *Lender-banke* iz Beča i francuskim kapitalom, što je uticalo i na sastav Upravnog odbora: baron Oton Burgoen, francuskog porekla, član administracije *Lender-banke* u Beču i *Union-banke*, zatim Šarl Drenberger, član Administrativnog saveta monopolske uprave u Srbiji, zatim Moric Koričoner, bivši direktor *Lender-banke*, kao i Hans Šušmi, direktor *Lender-banke*, Maksimilijan Marski, direktor *Srpske kreditne banke*, Moris Dimi, direktor železnica. Oskar Rihter, Markus Rober, Arnold Dajč, Flajšer i drugi spadali su u uticajne predstavnike austrijsko-jevrejskog kapitala u radu *Srpske kreditne banke*.²² Iz beogradskih i poslovnih krugova uzeti su Avram Ozerović, trgovac i narodni poslanik, zatim David Simić i još četiri trgovca iz srpskih poslovnih krugova. Glavnica u iznosu od 1.200.000 dinara bila je uplaćena u zlatu, a iz završnih računa banke se vidi da je u rezervni fond ostavljano 10 posto dobiti, dok je dividenda akcionarima deljena po stopi od 5 posto. Interesantno je da je gotovo po pravilu u većim i uspešnijim bankama, stopa dividende bila niža nego u nekim manjim bankama,

¹⁹ Isto.

²⁰ AS, MNP, T, 1914, br. 6014—7498.

²¹ AS, MNP, T, 1914, br. 3108—3998.

²² AS, MNP, T, 1905, F II., Rn 68.

što se može objasniti i njihovom željom da putem ovog demagoškog gesta privuku veći broj akcionara.

Srpska kreditna banka je skoro tri decenije bila jedina banka u Srbiji osnovana stranim kapitalom koji je upotrebljavan za kreditiranje trgovaca industrijalaca. Svoje ekspoziure imala je i u Obrenovcu, Smederevu i Šapcu. Direktor *Lenderbanke* u Beču Maksimilijan Kraus je kao potpredsednik ove banke učestvovao u širenju njenih poslova: fabrika koža Đurić-Barlovac, akcionarsko društvo, zatim za vreme aneksione krize, nasuprot nekima koji su očekivali da će banka austrijskog kapitala uskraćivati kredite trgovcima u Srbiji, pomenuti M. Kraus je insistirao na politici suprotno ovim očekivanjima. On je tražio da se krediti čak i povećavaju, a istu politiku je vodio i u vreme balkanskih ratova.²³

Peštanska mađarska trgovačka banka,²⁴ za koju se smatralo da je osnovana jevrejskim kapitalom, još u XIX veku je uspostavila poslovne veze sa beogradskom bankom Dimitrija i Lazara Andrejevića, osnovanom 1882. godine, pretvarajući je postepeno u svoje uporište. Poslovi ove budimpeštanske banke bili su ovde vezani za trgovinu duvanom, za državne zajmove i otkup državnih obveznica Srbije, kovanje srpskog srebrnog novca i sl.²⁵ U 1910. godini, ova peštanska banka je zajedno sa »Berlinskim trgovačkim društvom« — bankom — pretvorila bankarsku kuću Andrejević i ko. u akcionarsku banku koja dobija i filijalu u Nišu, pored već postojećeg poslovnog uporišta u šabačkoj banci Pavla Bajića, potonjoj »Šabačkoj štedionici«.²⁶ Uplaćeni osnovni kapital od milion dinara rangirao je ovu banku među značajnije. Upravnik banke bio je Maksimilijan Openhajmer, a u Upravnom odboru su pored Vase Radulovića i Milisava i značajnih poslovnih ljudi iz Beograda i Pešte bili Haim Izrael, Luj Bihler, Šarl Direnberg, Šarl Firstenberg, Edmund Švajger, Filip Vajs, Džems Cutrauen. Među članove Nadzornog odbora osim Vase M. Mijovića i Jovana D. Andrejevića uvršteni su i Leon pl. Bido, Karl Zonenfeld, Isidor Horovic. Poslovanje ove banke cenjeno je kao veoma uspešno i banka je tretirana kao dominantna u Beogradu, kako to kažu francuski izvori. Međutim, za razliku od drugih banaka, ona je uticala i na cenu zlata veštačkim dizanjem ažijske na zlato.²⁷ Ova banka je bila i u vezi sa velikim zajmovima koji su priticali iz Francuske, a koje je trebalo prihvatati, voditi računa o namenskom trošenju i starati se da se imovina dotičnih banaka ne arči.

Među činjenice koje se uzimaju u obzir kao ilustracija o prevazilaženju privredne krize izazvane carinskim ratom, pored ostalih pokazatelja privredne stabilizacije i emancipacije u spoljnoj trgovinskoj razmeni iznalaženjem novih tržišta navodi se i kretanje na tržištu novca u Srbiji. Novost je bila u tome što su se pojavili veliki strani ponuđači novca u licu *Francusko-srpske banke* i filijale *Praške banke*. Ovde pažnju privlači pre svega zainteresovanost jedne grupe francuskih banaka

²³ AS, Vojni Generalni gubernman Srbije, K 20, 0214.

²⁴ *Encyclopedie Judaica*, V, 4, B, 176, navodi da je *Pester ungarische Commerzialbank* osnovao 1841. godine Moritz Ullmann.

²⁵ A. Mitrović, »Pester ungarische Commerzialbank na Balkanu do 1918. godine«, *Zbornik Matice srpske za Istoriju*, br. 34, 1986, 47.

²⁶ S. Kukla, *nav. delo*, 74; A. Mitrović, *nav. rad*; AS, MNP, T, 1910, nefascikulirano.

²⁷ A. Mitrović, *nav. rad*; S. Kukla, *nav. delo*, 74.

koje su odlučile da na ovom terenu stupe u akciju kao ponuđači kredita. U izgledu su tada bili veliki poslovi u samoj prestonici, izgradnja kanalizacije i popločavanje ulica, kao i izgradnja četiri železničke pruge: Niš — Knjaževac, Beograd — Mala Krsna, Gornji Milanovac — Čačak i Požarevac — Mala Krsna.²⁸ U isto vreme zapaža se i povećanje kapitala već postojećih beogradskih banaka, što je samo tokom 1911. godine ispoljilo rast od 20 posto, uzimajući u obzir uplate gotovog novca i menično-čekovne operacije. Ovde je spomenuta *Francusko-srpska banka* već krajem prve godine svoga poslovanja raspolagala većom sumom od ostalih beogradskih banaka, a u slučaju veće potrebe u vezi sa njenim obavezama, banka je uvek mogla dobiti dodatna sredstva i zajmove od svoje metropole iz Pariza. Mogla je unovčiti i svoje vrednosne papire. Krajem 1911. godine, posle *Srpske kreditne banke* stajala je na čelu srpskih beogradskih banaka, a po visini kredita koje je uživala kod svojih inostranih osnivača, ta suma je za 8—9 puta premašivala visinu glavnice.²⁹ Iz istorijata ove uspešne banke saznajemo da su u njenom osnivanju učestvovala sledeće francuske banke: *Banque Imperiale Ottoman, Banque de l'Union Parisienne, Banque française pour Commerce et l'Industrie de Paris, Société financière d'Orient, Société Général pour favoriser le developement de Commerce et de l'Industriene en France, Banque N. J. A. Bardac* i *Banque Hoskier and S.* Osnovni kapital je iznosio 12 miliona franaka podeljen u 24.000 akcija po 500 franaka. Na čelu banke bio je Upravni odbor od osam članova i direktor. Upravni odbor je iz redova uticajnih građana Srbije birao i Savetodavni odbor sa mandatom od dve godine. U prvom Savetodavnom odboru bili su L. Paču, predstavnik Upravnog odbora *Zemaljske banke*, zatim Drašković, predsednik Odbora *Izvozne banke*, Milovan Milovanović, jedan od glavnih akcionara banke i ministar inostranih dela u vladi radikala, i najzad Voja Veljković, predstavnik »Vračarske zadruge«, koja je važila kao banka liberala.³⁰

Sasvim je prirodno što je ova banka kao eksponent stranog kapitala, koji je banku istovremeno koristio kao svoga posrednika u plasiranju kapitala, u dobijanju poslova državnog karaktera — vojne nabavke, investiciona izgradnja i slično — bila u žiži mnogih posmatrača u javnosti. Pre svega, krugovi domaćih privrednika su kritički prihvatili dolazak stranog kapitala, a potom i kritičkim okom pratili njegove akcije polazeći od interesa same zemlje, ali i svojih. U odnosu na već ranije osnovanu banku »Andrejević i kompanija«, i za ovu banku su smatrali da je osnovana sa posebnim zadatkom da vršeci eksploataciju državnih i samoupravnih hartija od vrednosti i učestvujući u pogodnim poslovima na licitaciji, često dobije prednost, iako njeni ponuđeni uslovi nisu bili bolji od uslova koje su neki drugi nudili na licitaciji. Podozrevalo se da je tu bilo i nekih zakulisnih radnji, pre svega između članova uprave i onih koji su davali zajam, pa i drugih lica koja su bila uključena u odlučivanju o zajmu i licitaciji.³¹

²⁸ N. Stanarević, *nav. rad, Ekonomist*, 1912, 21.

²⁹ *Isto*, 54.

³⁰ Lj. Aleksić-Pejković, *Odnosi Srbije sa Francuskom i Engleskom*, Beograd 1965, 289—291; Haus- Hof- und Staatsarchiv, Wien, AR, F 23, Sub 5/50836, 1917.

³¹ *Trgovinski glasnik*, 1912, br. 12; *Mali žurnal*, 11—18. VIII 1910; *Stampa*, 10. VIII 1910, br. 21B; *Samo-uprava*, 17. VIII 1910.

Neposredno pred prvi svetski rat osnovana je kapitalom budimpeštanske *Mađarske banke* i *Trgovačkog akcionarskog društva* iz istog centra, još jedna jevrejsko-srpska banka u kojoj je srpska strana bila predstavljena sa nekoliko osnivača. Među osnivačima banke *Otdžbina*³² navode se sledeća imena: Franc Sekelj, direktor banke iz Budimpešte, a pored njega i Bruno Brun, Bela Selaš, Julius Bern, Alkan Đerasi (ovaj poslednji iz Beograda), kao i Miša Levi i E. M. Rauman, trgovci iz Beograda, pa Žak Buli, rentijer iz Beograda, i Šemaja de Majo. Ostalih pet članova-osnivača bili su srpski trgovci iz Beograda. Više o delatnosti ove banke nije nam poznato.

Na osnovu izloženih podataka, koji u datom trenutku polaze od stanja arhivske građe, njene istraženosti i poznatih činjenica o razvoju bankovnog kapitala u Srbiji uopšte, može se po našem mišljenju steći slika i o učešću jevrejskog kapitala u bankarstvu. Svi poznati podaci sigurno ne zadovoljavaju zahteve jedne monografije, što pretpostavlja dalja istraživanja, dopune, paralelna izučavanja i u drugim balkanskim zemljama, a takođe i u pogledu samog razvoja bankarstva u Srbiji. Međutim, ono što se i na osnovu datog stanja stvari nesumnjivo jasno vidi, to je specifičnost koja prati razvoj jevrejskih banaka. Po svojoj funkciji, one su pre svega usmerene na neku vrstu uzajamne pomoći svojih sunarodnika, bilo da je reč o trgovcima koji imaju veće potrebe i zahteve, ili zanatlijama, gde je to neuporedivo skromnije, pa i ostalom delu populacije u nekim životnim prilikama. Po sebi se razume da ove banke u svom poslovanju u svemu rade onako kako je to tada bilo i u drugim bankama, sa kojima i saraduju na stručnim poslovima. Dalje, jevrejski kapital nije isključen iz učešća u radu ostalih banaka, bilo da je reč o domaćim bankama, gde su poslovni ljudi iz krugova srpskih trgovaca i imućnih ljudi glavni akteri, ili pak gde je reč o bankama osnivanim i podržavanim stranim kapitalom. Da li je to učešće jevrejskih poslovnih ljudi u svemu bilo isto- vetno i ravnopravno sa ostalima, teško je zaključiti na osnovu podataka kojima raspolazemo, pogotovu što su oni u tim slučajevima bili u brojnoj manjini. Ali i za to važe neke pretpostavke, jer je izvesno da je imućnih poslovnih ljudi bilo znatno više među srpskim stanovništvom negoli u manjinskoj jevrejskoj populaciji, i to bi svakako mogao biti kriterijum o broju i značaju učesnika. Izvesnu zabunu izazivaju paušalne ocene koje se povremeno susreću u literaturi o bogatstvu i sve- moći jevrejskih bankarskih krugova, što se u slučajevima o kojima je u ovome tekstu bilo reči ne može utvrditi. Ovde je više reč o jednoj pojavi koja se normalno uklapa u opšti razvoj društvenih i privrednih odnosa datog perioda, gde je, ako je reč o jevrejskom bankovnom kapitalu bilo domaćeg ili stranog porekla, uspešno funkcionisanje banaka samo, ili u najvećem broju slučajeva, posledica jedne dobre organizovanosti, poslovnosti i poštovanja pravila igre.

³² Banka *Otdžbina* prema podacima iz AS, MNP, T, 1914, br. 6014—7498.

Summary

PARTICIPATION OF JEWS IN THE SERBIAN BANKING

The Serbian banking which began with the establishing of Prva srpska banka (The First Serbian Bank) in 1869 at the eve of Balkan Wars was constituted of 187 active monetary institutions under the names of bank, savings bank and cooperative. The capital of these monetary institutions was in disproportion to their large number because they had at the time only 51. million current dinars of capital and that resulted in their limited mobility and inefficiency in the economic development of the country. In relation to the investment of foreign loans and creation of its own industrial enterprises the foreign banks were also establishing their own institutions. Among the businessmen of Serbian trade and commerce the members of Jewish population have traditionally participated; during the years it has become more and more evident in the urban economy in which they took part as merchants and craftsmen. They mostly traded in manufactured and industrial goods, particularly in imported footwear and clothing. As exporters they were primarily interested in grain. As craftsmen they were mainly watch repairmen, opticians, small utilitarian and decorative goods makers, tinsmiths, although in time the number of crafts they practised has risen from 45 to 72. The expanded scope of commerce has required the bigger monetary investments, such as the development of crediting programs and associating institutions. Jews have mostly solved these problems within their community and thus have gradually established their own monetary institutions. Some of the more wealthy and more prominent businessmen from this circle were involved with larger Serbian and foreign banks — with their investments and also as the members of their governing bodies. The first institution of Jewish capital was Beogradska trgovačka štedionica (Belgrade Commercial Savings Bank), established in 1893 in Belgrade and the same year in Niš was set up Srpsko-jevrejska zadruga (The Serbian-Jewish Cooperative). During the following years these was founded the relevant number of Jewish banks: Industrijska banka (The Industrial Bank), Srpska banka (The Bank of Serbia), banka Merkur (Mercury Bank), Kolonijalna banka (The Colonial Bank) and Jadranska banka (The Adriatic Bank). These banks were by the amount of their capital second and third line banks. In the larger Serbian banks Jewish businessmen were also the significant shareholders and these were: Eskontna banka (The Accounting Bank), Izvozna banka (The Export Bank), Srpska kreditna banka (Serbian Crediting Bank), Francusko-srpska banka (French-Serbian Bank), Praška Banka (The Bank of Prague) and banka Otadžbina (The Fatherland Bank).

Zeni LEBL

TRAGEDIJA BEOGRADSKIH JEVREJA 1688. GODINE

GOTOVO neproziran veo pokriva dugo razdoblje, sve do 1521. godine, istorije jevrejske zajednice u Beogradu. Nema gotovo nikakvih podataka, nisu ostali spomenici ili pisani dokumenti, iako se pozitivno zna da su Jevreji tamo živeli i pre turskog osvajanja Beograda.

Stanje se znatno izmenilo od dolaska Turaka u ove krajeve. Odat ima pisane dokumentacije, zapisa putnika i putopisaca, gotovo nikad neutralnih, o stanju u zemljama kroz koje su prolazili. Turski putopisci nisu »silazili u narod« da mu opjaju bilo. I najcitiraniji među njima, Evlija Čelebi (1611—1682), ocenjivao je stanje »od oka«, pa je preterivao u oba pravca: ili bi umanjio ili veličao ono što je video, ili o čemu je čuo. Hrišćanski putnici crpili su znanje o mestu od njima bliskih krugova, kojima svakako nije bilo stalo do objektivnog slikanja stanja, osobito ako je trebalo reći neku lepu reč, nešto u korist Osmanlija. Zato je uvek bilo potrebno uzeti u obzir obe strane i nekako doći do »zlatne sredine«, do koliko-toliko objektivne istine.

Negde na sredini puta nalazili su se Jevreji. Istini za volju, Jevreji su pokazivali izvesnu naklonost prema Turcima jer su im oni ukazali gostoprimstvo posle silnih patnji koje su doživeli u zemljama hrišćanske Evrope u doba koje se do danas slavi kao doba preporoda, renesanse. Od tolikih umetnika pera i kičice toga doba nije izišla nijedna reč protesta ili slika stanja. Evropa je ćutala dok su ljudi, žene i deca goreli na lomačama i masovno umištavani i izbacivani iz zemalja »preporoda« jedino zbog toga što su bili Jevreji. I kada je otomanska imperija otvorila svoja vrata, pružila utočište i širokogrudno primila te nevoljnike, razumljivo je da su oni postali više nego lojalni podanici, te prilično doprineli kulturnom i ekonomskom razvoju zaostale sredine.

Iako su i Jevreji po šerijatskim zakonima o nemuslimanskim manjinama spadali u kategoriju zimija ili raje na koju su se odnosila ograničenja i zabrane, bihi određivani porezi i dažbine kao i hrišćanima, ipak se veoma često u dokumentima pojavljuju naredbe koje se odnose »na zimije i Jevreje«. Možda je to dolazilo stoga što su muslimani i Jevreji imali neke slične običaje (obrezivanje, mada ne na isti način i u isto doba detetovog života, zabrana da se jede svinjsko meso, pa su često imali zajedničke klanice, zatim ritualna kupanja, tako da su Jevreji ponekad upotrebljavali turske amame i sl.), ali su postojale i bitne razlike u načinu života. Kao što su i ostale manjine videle prednost u tome i više volele da stanuju u zasebnim četvrtima, tako su i Jevreji podizali svoje domove, škole, sina-

goge i ostale ustanove u tzv. jevrejskim mahalama. Izvan grada su i Jevreji kao i ostali dobijali teren na kome su sahranjivali svoje mrtve.

Jevrejske mahale nisu bile u stilu »geta«¹ po evropskim uzorima, sa zidinama i kapijama, ograničenjima ili potpunom zabranom kretanja i raznim ponižavanjima. Jevreji u Turskom Carstvu su znali da treba plaćati »caru carevo« i ne mešati se u »visoku politiku«. Tako su dobijali i neku vrstu unutrašnje autonomije i mogli su osnivati svoje Institucije. Imali su čak i svoj *bet-din* (sud) i svoje *dajane* (sudije), pa i vrhovnog sudiju zvanog *av-bet-din*, dužnost koju je uglavnom vršio glavni rabin grada. Presudu su poštovali i jevrejski živalj i režimske vlasti.² U većim mestima Carstva postojale su rabinske škole na veoma visokom nivou, a one su upućivale svoje absolvente manjim i udaljenijim zajednicama. Veza između metropola i periferije nije nikad prekidana, čak ni u teškim uslovima tadašnjeg međugradskog, međuvilajetskog i međunarodnog saobraćaja. Treba naglasiti da gotovo nije bilo slučaja da je Jevrejima sudio kadija. Jevrejske sudije su donosile presude ne samo u verskim raspravama nego i u čisto svetovnim slučajevima, kojih je bilo čak više od onih na verskoj osnovi. Rabini i dajani manjih zajednica imali su spise čuvenih zakonodavaca, naučnika i komentatora, kao i njihove presude u istim ili sličnim slučajevima, pa je većano po sistemu presedana. Ako bi ipak došlo do nesporazuma, razmirica i neslaganja među sudijama ili protivrečnih izjava svedoka, rabini i dajani su se obraćali svojim učiteljima u središtima Turskog Carstva, uglavnom u Solunu, Carigradu ili Jedrenu, a katkad i izvan granica Carstva (Italija, Austrija, Ugarska i druge zemlje). Iznenađuje brzina pripeća tih pitanja i odgovora na njih ako se uzmu u obzir sve teškoće u vezi sa saobraćajnicama. Ponekad je isto pitanje bivalo upućeno raznim arbitrima. Sa svoje strane je gotovo svaki od tih poznatih duhovnih vođa vodio tačnu evidenciju pripisanih pitanja i poslanih odgovora, pa bi kasnije on ili njegovi naslednici i sledbenici objavili i pitanja i odgovore. Zahvaljujući tome, veoma često se dobija i slika stanja zajednice i njenih članova, uz tačan datum i potpise svedoka i dajana. Ponekad nema imena onih koji se sude, pa se umesto njihovih upotrebljavaju neutralna imena (po imenima sinova praoca Jakova: Reuven, Šimon, Levi, Jehuda i sl.) da bi se izbeglo uticanje na dajane ako se znao identitet, ili su same stranke želele da ostanu anonimne pošto je bilo najvažnije da se dobije pravedna presuda. Istraživačima često nisu bili bitni ni presuda ni vatreni argumenti za ili protiv jer je iz samog pitanja bilo jasno o čemu je reč. Odgovori veoma često daju lično sudijino mišljenje, ali s preporukom da do konačne odluke ili presude dođe na licu mesta, po lokalnim zakonima ili običajima.

Mnogobrojna hebrejska literatura tzv. »Responza« (»Šeelot utešuvot«, »Pitanja i odgovori«) knjiga i brošura pomogla nam je da steknemo prilično vernu sliku

¹ Prvi geto kao institucija pod tim imenom stvoren je u Veneciji 1516, tzv. Ghetto nuovo. Postoje razna mišljenja o poreklu naziva; najprihvatljivija su gledišta onih koji tvrde da ime dolazi od livnice (ghetto) koja se nalazila u neposrednoj blizini zidina venecijanskog geta, ili po hebrejskoj reči »get«, što znači razvod, ali i odvajanje, separacija.

² Dajani nisu imali pravo da donose presude vezane za izdržavanje kazne zatvora ili izvršenja neke fizičke kazne. Najteže su bile kazne bojkota, potpune izolacije, što je bojkotovanog često primoravalo da se iseli iz dotadašnje sredine.

svakodnevnog života Jevreja, ali i ostalih etničkih grupa, počev od prve polovine XVI veka, na tlu današnje Jugoslavije.

Jevrejska zajednica u Beogradu je sredinom XVII veka dostigla vrhunac kulturnog, duhovnog i ekonomskog razvoja. Ni ratovi ni požari ni epidemije nisu presudno uticali na razvoj te zajednice pošto je granica bila daleko, a u sklop Turskog Carstva ušla je i teritorija današnje Mađarske, s veoma razvijenim jevrejskim zajednicama. Vezi Beograda i Budimpešte³ doprineo je i dobar, iako često opasan rečni saobraćaj Dunavom. Sa Solunom i Carigradom⁴ vezivale su Beograd tradicionalne veze. Živa je bila i trgovina s gradovima Skoplje,⁵ Bitolj,⁶ Kastorija, Sofija, Vidin i drugima. Beogradski Jevreji su odlazili na sajmove u Leskovac, Strugu, stizali i do Lajpciga, često su posećivali Dubrovnik, Beč, Veneciju . . . U gradovima u kojima su postojale jevrejske štamparije štampali su svoja dela. Veza sa Erec Jisraelom⁷ bila je snažna: odande su dolazili emisari da prime prilog-pomoć za sirotinju jevrejskih naselja u Svetoj zemlji, posebno za četiri »sveta grada« — Jerusalim, Tiberiju, Safed (Cfat) i Hevron. Ponekad su ti emisari ostajali u Beogradu duže ili kraće, njima su se obraćali za savete, postavljali ih za dajane, a ponekad i za rabine.

Osnivač čuvene beogradske Ješive⁸ u prvoj polovini XVII veka bio je Jehuda Lerma.⁹ Njegov naslednik je bio rabin Šimha ben Geršon Hakoen,¹⁰ a onda je rabin postao Josif ben Jichak Almosnino iz Jerusalima u svojoj dvadesetoj godini. On je bio sestrić Jehude Lerme, a njegova žena Lea je kći rabina Simhe, njegovog prethodnika.

³ Beograd se u hebrejskim izvorima naziva Belogrado, a Budimpešta Budon ili Ofen.

⁴ Carigrad se u hebrejskim izvorima naziva Kušta ili Konstantina.

⁵ Skoplje je u turskim izvorima Uoküb, a u hebrejskim Iškopja, izjopija i slično.

⁶ Bitola ili Bitolj je u svim hebrejskim izvorima Monastir ili Monastirio.

⁷ Erec Jisrael je hebrejski naziv za Palestinu; u hebrejskim izvorima naziva se ili Erec Jisrael ili, češće, Erec hakodeš — Sveta zemlja.

⁸ Ješive su jevrejske teološke škole, talmudski koledži.

⁹ Beogradski rabin Jehuda Lerma rođen je oko 1580. u Carigradu i bio učenik čuvenog rabina Jehiela Basana. Rabin Lerma je mnogo pisao, primao pitanja i slao odgovore, ali su svi njegovi rukopisi izgoreli prilikom jednog od čestih požara u jevrejskoj mahali. Njegov učenik i naslednik rabin Šimha ben Geršon Hakoen potvrdio se i pronašao 30 pitanja upućenih Lermi i odgovore na njih, te ih objavio posle Lermine smrti u knjizi rezponza pod imenom *Sačuvano iz Jehudinog doma*, Venecija 1847. Veoma poznati leksikografi, među njima M. Steinschneider i S. Wininger, pomešali su našeg Jehudu Lermu s njegovim imenjakom, po svoj prilici dedom koji je rođen u Španiji pred izgon Jevreja za vreme inkvizicije. Taj Jehuda Lerma živio je izvasno vreme u Italiji, gde je štampao svoje knjige *Lehem Jehuda* i *Dorš al hanešama*, a posle je prešao u Carigrad. Donosimo primer jednog apsurdnog tvrdjenja iz *Grosso Jüdische National-Biographie*, S. Wininger, 1925, 32: »Lerma, Jehuda b. Samuel, Talmudist, lobte um die Mitte des 16. Jahrhunderts, wer Schüler des Jehiel Basan, kam 1554. nach Italien, wo er das Talmudstudium verbreitete und war dann Rabbiner in Belgrad...«

¹⁰ Rabin Šimha ben Geršon Hakoen (1620—1664) je pisac knjige *Sefer šemot*, Venecija 1657, koja donosi imena ljudi i gradova i tačan način deskripcije, veoma važan u procesima, naročito oko razvoda braka. U predgovoru knjizi i u samom tekstu, rabin Šimha donosi brojne važne istorijske činjenice, koje ćemo obraditi drugom prilikom. Uzgred, neki autori su pogrešno naveli da je taj beogradski rabin sin budimskog rabina Efrajima Hakoena.

Lermi, Hakoenu i Almosninu obraćali su se za savet ne samo članovi beogradske jevrejske zajednice nego i mnogi rabini i đajani iz drugih pokrajina i zemalja. Mada još nisu dovoljno ispitani svi spisi responza, ipak i ono što već znamo baca svetlo na obrazovanje tih rabina i na autoritet koji su uživali.

KASE I FONDOVI ZA OTKUP ZAROBLJENIKA

Pojam »zarobljenik« je sinonim za vojnika koji posle borbe pada u neprijateljske ruke i u novije doba je zaštićen međunarodnom konvencijom. Međutim, Jevreji nisu bili vojnici u »tursko doba« i nisu se borili protiv neprijatelja Turske, ali se iz istorije vidi da nije bilo oružanog sukoba između sila a da on nije bio iskorišćen za uzimanje Jevreja »zarobljenika«, talaca, i iznuđivanje otkupnine za njih iz logora u koje su dovođeni pod najtežim okolnostima. U roblje su uzimani ne samo muškarci nego i žene, deca, bolesni i nemoćni — bukvalno svi Jevreji, cela zajednica, a ponekad samo lideri, za čiji su otkup tražene posebne visoke svote novca. Bio je to poznati način ucene, pa su u mnogim jevrejskim zajednicama postojali fondovi, tzv. *Kase za otkup zarobljenika* (The Fund of Cautivos; hebrejski *Kupat pidjon-švujim*). Neprijatelji Jevreja su znali da mogu računati na duh jevrejske solidarnosti. Rokovi za isplaćivanje otkupa koji su određivani kao krajnji bili su veoma kratki. Razume se da su pretnje o posledicama koje bi nastale zbog neplaćanja bile užasne. Desetkovano već usled tegoba na putu, roblje često nije uspevalo da preživi stradanja i doživi otkup i oslobođenje. Ako otkup ne bi stigao u određenom roku nisu bili retki slučajevi da ih prodaju u robove. Jedina veza sa spoljnim svetom bila su vapajuća pisma za pomoć, a pokatkad i izaslanici koje su komandanti logora puštali da sakupljaju priloge po bogatijim centrima Evrope ili Turskog Carstva. Najčešće su to bili London, Amsterdam, Beč, Nikolsburg, Venecija, Mantova, Padova, ali i gradovi i ostrva u otomanskoj imperiji (Solun, Carigrad, Krf i drugi).

Ti fondovi su bili gotovo potpuno osiromašeni u XVII veku. Posle pogroma Jevreja u Poljskoj i Ukrajini 1648—1656, za vreme ustanka hetmana ukrajinskih kozaka Bogdana Hmeljnickog, kad su kozaci i Tatari odveli preživjele na Krim da ih prodaju u roblje, došla je do izraza jevrejska solidarnost. Između ostalih zabeležen je i slučaj kad je otkupljeno 3.000 tih Jevreja: uz pomoć jevrejskih zajednica širom Evrope otkupili su ih Jevreji iz Carigrada.

Iz toga doba ostao je veoma zanimljiv dokumenat iz koga se vidi da je grupa tih zarobljenika bila sprovedena kroz Beograd na putu za pijacu roblja u Carigradu. Beogradski Jevrejina Ješaja ben Daniel de Paz uspeo je 1656. da »ukrade« jednog zarobljenog Jevrejina iz Krakova. Treba imati na umu da je krađa robova kažnjavana smrću. Iako je i sam bio siromašan, Ješaja je roba opremio hranom i ostalim potrebama za put, pa se čovek vratio u svoj rodni grad, ali je Ješaja morao pobeći iz Beograda iz straha od kazne. Došavši u Amsterdam, Ješaja se

izdržavao podučavajući Toru i španski i portugalski jezik. Međutim, želja da se vrati u svoj grad i dom bila je toliko snažna da je odlučio da to i ostvari. Izgleda da su mu za to bile potrebne »karakteristike«, pa se pobrinuo da dobije tri preporuke najčuvanijih rabina toga vremena. Svaka od tih preporuka pisana je hebrejskim jezikom i stilom tih zajednica — portugalske, nemačke i italijanske. Preporuke su u Amsterdamu 1659. potpisali vrhovni rabin portugalske verske zajednice Šaul Levi Morteira i rabini Jichak Abuav, Šalom Ibn Josef, Josef i Jehošua de Faro i Jakov Jehuda Gur-Arje. U Koblencu je dobio preporuku rabina Lejba Halperina, a 1668. u Veneciji potpisali su preporuku vrhovni rabin Simha ben Jichak Lucato, Jakov ben Moše Halevi, Šlomo Haj ben Nehemija Saraval i Moše ben Mordehaj Zakut.¹¹

Fondovi za otkup zarobljenika nisu uvek korišćeni jedino za roblje iz ratova. Ucenjivani su i civili, pojedinci ili porodice. Tako je neki Jichak Morenu iz Beograda bio žrtva pirata: zarobljen je 1673. sa ženom i troje dece na putu za Erec Jisrael. Pošto je jevrejska zajednica na Malti bila najbliža, pirati su ucenili njene članove. Međutim, tih dana im je kasa za otkup već bila prazna, no oni su ipak prikupili sumu od 300 pjastera, ali su ucenjivači tražili 575 pjastera. To je bilo previše za dobročinitelje, pa su napisali posredniku (i toga je bilo!) da se otmičari ljuto varaju ako misle da od njih mogu izvući tako veliku sumu za starog čoveka, njegovu bolesnu ženu i troje dece, od kojih je jedno slepo. Za odmazdu, otmičari su zapretili da će pokrstiti jedno od dece.¹²

OKUPACIJA BEOGRADA I SUDBINA BEOGRADSKIH JEVREJA

Povlačenje otomanske vojske počelo je posle poraza pod Bečom 1683, a nastavljeno je nakon pada Budima 1686. godine.

Početkom avgusta 1688. započela je opsada Beograda. Austrijska vojska koju je predvodio badenski kurfirst Maksimilijan Emanuel osvojila je Beograd 6. septembra 1688, a grad je ostao u rukama Austrijanaca do 8. oktobra 1690. godine.

Opsada i zauzeće Beograda doveli su jevrejsku zajednicu do katastrofe; naime, veoma mali broj Jevreja uspeo je da se blagovremeno skloni u unutrašnjost. U stvari, bili su poučeni gorkim iskustvom Jevreja iz Budima nad kojima je izvršen masovni pokolj samo dve godine ranije (optuženi da su bili turski doušnici). Jedna porodica iz Beograda je nekako stigla do Ankone, ali nije nameravala da tamo i ostane, nego je želela da se nastani u Carigradu. U tome joj je pomogla ankonška zajednica, a naročito rabin Josef ben Šlomo Pijamenti (umro 1721). On piše:

¹¹ David Kaufmann, »David Carcassoni et le rachat par la Communauté de Constantinople des Juifs faits prisonniers durant la persécution de Chmielnicki« u *Revue des Etudes Juives* (dalje: REJ), vol. XXV, Paris 1892, 202—216

¹² C. Roth, »The Jews of Malta« u *The Jewish Historical Society of England, Transactions*, vol. XII, London 1931, 229.

»Sveta zajednica u Beogradu popila je čašu otrova kad je u grad došao tuđinac i izbacio ih odande kao praznu posudu.«¹³

Većina izbeglica nalazila je utočište po gradovima Turskog Carstva, uglavnom u Vidinu, Nikopolju, Solunu i Carigradu. Svedočanstvo koje je pred sudom u Solunu dao Josef Musači,¹⁴ izbeglica iz Beograda, pruža dosta podataka. Po imenu ubijenog Josefa Suareza, takođe iz Beograda, može se videti da je bio poreklom iz Portugala. U Beogradu je imao trgovinu u ortakluku sa Musačijem. Kad su Austrijanci opkoljavali Beograd, Josef Suarez je sa još osmoricom beogradskih Jevreja uspeo da se ukrca na brod u nameri da stigne u Nikopolj. Po tadašnjim pravilima za Jevreje bio je odeven u plavi koporan (kaput), a na glavi je imao veliku šiljastu trorogu kapu. Suareza su ubili razbojnici između Poreča i Nikopolja, a ostali su srećno stigli u Nikopolj.

Evo dela izjave Josefa Musačija dato pred Bet-dinom u Solunu 2. kisleva 5450 (oko novembra 1689) na latinu: »Kada smo pobjegli iz Beograda video sam Josefa Suareza na brodu sa ostalim Jevrejima i pozdravio se sa njm. Posle sam ga video kad smo došli u mesto zvano Poreč. Suarez je nastavio put sa ostalima, a ja sam se odvojio i drugim putem stigao u Nikopolj, gde sam kasnije sreo nekolicinu od onih osam Jevreja i pitao ih o Josefu Suarezu. Oni su mi rekli da je on ubijen«. Na moje pitanje odakle to znaju, oni mi odgovoriše: 'Nas su bila devetorica Jevreja koji smo putovali zajedno, kad su nas napali razbojnici i Josef Suarez je nestao. Kasnije smo sroli jednu Turkinju koja nam je to pričala i rekla da je i ona bila opljačkana'... »

U istom dokumentu ima još nekoliko izjava o tom slučaju, između ostalih i izjava jednog hrišćanina koji je bio svedok ubistva. Bio je sakriven ispod nekog drveta i video kako su razbojnici tri puta uboli sabljom Suareza. Tek treći ubod ga je usmrtio. Josef Suarez je bio oženjen Jevrejkom iz Soluna, koja se nije mogla preudati dok se sa sigurnošću ne utvrdi da je udovica a ne aguna, tj. žena-vezanica kojoj je zabranjeno da se preuda dok ne bude imala neoborive dokaze da joj je muž mrtav.¹⁵

Austrijanci su tada bili ne samo neprijatelji Turaka nego i svih onih koji su uživali njihovu naklonost ili zaštitu, u prvom redu Jevreji (ali dobrim delom i Dubrovčani). Ipak je većina beogradskih Jevreja ostala u gradu, verujući u »nosiocce zapadne kulture«. Za to su platili visoku cenu: već prvih dana okupacije, Jevreji i zarobljeni Turci su naterani da raščičavaju ruševine prouzrokovane bombardovanjem i ratnim operacijama i da vade leševe ispod ruševina.¹⁶

¹³ E. Bašan, *Svilja upadut* (dalje: E. Bašan), Ramat Gan 1980, 150, nap. 48; rukopis ove preporuke nalazi se u Jerusalamu.

¹⁴ Verovatno pogrešno napisano ime: možda Mučačon iz poznate rabinske porodice tog vremena u Beogradu i Sarajevu.

¹⁵ A. H. Perahija, *Perah mate Aharon*, II tom, Amsterdam 1703, pitanje 38, str. 69.

¹⁶ J. J. Schudt, *Jüdische Merkwürdigkeiten*, Buch IV, Frankfurt u. Leipzig 1714, 141: »Nach Eroberung Belgrads anno 1688 mussten die Juden und gefangene Türcken die Stadt von den Ruinen und toden Cörpern säubern.«

Ubrzo zatim su Austrijanci »zarobili« sve u Beogradu preostale Jevreje. Odveli su ih u ropstvo gole i bose, gladne i žedne, znajući da će time obogatiti ne samo državnu kasu nego i privatne džepove jer su ih nudili na prodaju ili otkup.¹⁷

Slika stanja i stradanja jevrejskih zajednica iz Beograda, Skoplja i Sarajeva za vreme austrijske okupacije krajem XVIII veka može se naći u mnogim hebrejskim izvorima toga vremena. U pitanjima koja su upućena jerusalimskom rabinu Moše Havivu (1654—1696) mogu se naći i obavesti o razmiricama među zarobljenicima, o pojedinostima vezanim za način otkupa tog roblja, i sl. Po proračunu rabina Haviva, u Beogradu je zarobljeno oko 640 Jevreja, od kojih je u ruke jedne oružane jedinice dospelo 600, a ostatak od 40 u ruke drugih.¹⁸ Približna ocena broja zarobljenika nalazila se i u drugim izvorima iz tog vremena. Tako u predgovoru knjizi *Medut biJehosef* stoji da je u onoj manjoj grupi bilo 45 zarobljenika, među kojima i rabin Almosnino, a izgleda da je to bila grupa »povlašćenih«.¹⁹

Iz hebrejskih izvora vidi se da je ona velika grupa poslala svoje izaslanike u Tursku da sakupljaju novac za otkup. U nekom gradu sreli su jednog uticajnog Jevrejina koj je imao rođake upravo u manjoj grupi, pa je ovaj uslovio davanje priloga dodeljivanjem jednog dela i toj grupi. Izaslanici su prihvatili uslov, ali kad su se vratili u svoj logor odustali su od obećanja, objašnjavajući da su oni pristali samo pod pritiskom kako ne bi štetili celoj akciji. Druga teškoća s kojom su se suočili bila je u tome što visina otkupa nije bila ista za sve. Za oslobođenje manje grupe, Austrijanci su tražili mnogo veći otkup »po glavi« — čak četiri puta veći — od »glava« one veće grupe.²⁰

Među zarobljenicima se znalo da pojedinci imaju novac ili nakit deponovan po gradovima Turske. Napravljen je popis da bi izaslanici mogli da dođu do određene sume za otkup kako bi se što pre oslobodili. Jedan od zarobljenika, za koga se znalo da mu žena ima mnogo zlatnog i srebrnog nakita, odbio je da se obaveže jer je dugovao veliku svotu novca nekom turskom trgovcu. Većina je odlučila da taj trgovac treba da sačeka bolje dane za povratak duga.²¹

PRILOZI JEVREJSKIH ZAJEDNICA ŠIROM EVROPE

U ime grupe od 32 zarobljenika krenuo je izaslanik Elija Jurado u Italiju da prikuplja priloge. Tako je 1690. stigao i u Modenu, u dom rabina Avrahama Roviga

¹⁷ Sudbina beogradskih Jevreja iz 1688. zadesila je godinu dana kasnije i Jevreje Skoplja (vid. Žani Lebl, *Plima i ston*, Gornji Milanovac 1990, 157—164), a 1697. i jevrejsku zajednicu u Sarajevu (vid. Žani Lebl, »Pismo sarajevskih Jevreja iz logora u Osljaku 1697. godine«, *Bilten Jevrejske općine Zagreb*, br. 12/1989, 13).

¹⁸ E. Bašan, 147—148, po rukopisu M. Haviva, Moskva, br. 237, znak 52, listovi 277b—279.

¹⁹ J. Almosnino, *Edut biJehosef*, II tom, Carigrad 1733, predgovor autorovog sina.

²⁰ Kao napomena 12.

²¹ E. Bašan, 148.

koji je redovno vodio spisak posetilaca. Iz spiska se vidi da je rabin Avraham veoma cenio tada već starog, ali mudrog i poštovanog Jurada.²²

Zanimljivo je da su dva zarobljenika iz Beograda, Meir Jakov i Jichak Sohn-rack (?) stigli 1690. do Lajpciga u kojem je održan čuveni međunarodni sajam da i tamo sakupljaju priloge za zarobljenike.²³ Posredno saznajemo da je i jevrejska zajednica na Krfu pomogla svojim priložima: jevrejski zarobljenici iz Sarajeva obratili su se 1697. svojoj braći na Krfu da pomognu i njima kao što su to učinili devet godina ranije za zarobljene beogradske Jevreje.²⁴ Zna se da su izaslanici stizali i u London, Beč i italijanske gradove. U Padovi im je tamošnja zajednica početkom 1689. priložila 175 dukata.²⁵ Jevrejska zajednica u Mantovi je 1690. priložila 50 dukata.²⁶ Španska i portugalska jevrejska zajednica u Londonu priložila je svoj doprinos za zarobljenike iz Beograda 1689, a godinu dana kasnije poslala je još jedan prilog u Amsterdam u koji je stigao izaslanik tih zarobljenika.²⁷

Nisu svi izaslanici išli u ime grupe, nego je bilo i onih koji su to činili da bi kupili sumu za otkup pojedinaca. To je učinio i Moše Hajon da bi mogao otkupiti sina Nehemiju Hiju, o kome će još biti reči.

Često imamo podatke o izaslanicima i priložima iz preporuka za druge zajednice koje su nosili ti izaslanici.²⁸

JOZEF BEN JICHAK ALMOSNINO, «EDUT BIJEHOSEF»

Jevrejsko roblje je bilo doterano najvećim delom u osječku tvrđavu, a manje grupe su odvođene još dalje, pretežno u gradove Moravske. Slavnog beogradskog rabina Josefa Almosnina (1643—1689) sa porodicom odveli su Austrijanci u grad Nikolsburg (danas Mikulov), gde ga je otkupila mesna jevrejska zajednica, ali je on uskoro umro u svojoj 46. godini. Godinama kasnije, kao nekim čudom, njegovi sinovi Jichak, Simha i Jehuda pronalaze deo rukopisa svoga oca u Carigradu i tamo štampaju dva toma njegovih responzi.²⁹ O događajima iz 1688. godine os-

²² J. Sonne, «Visitors at the house of R. Abraham Rovigo», *Sefunot*, vol. V, Jerusalem 1961, 268.

²³ M. Freudenthal, *Leipziger Messgäste*, Frankfurt a.M. 1928, 471, o posetilcima Lajpcičkog sajma iz Beograda 1375—1764; «Mayer Jakob, Isak Sohrack, 1690: Gefangene, weihen Almosen sammeln und deshalb mautfrei.» Ovo drugo prezime nije tipično za Jevreje u Beogradu, pa pretpostavljam da je reč o Jichaku Juradu, svakako rođaku staroga Ellje, koji se i kasnije pominje među posetilcima sajma u Brestau, ali ne kao zarobljenik nego kao grčki prevodilac iz Beograda. Vid. *Jüdische Familien-Forschung*, sv. 33/1933, 525; *Breslauer Jüdische Messgäste*, pod br. 83: «Isak Jurate, griechischer Dolmetscher von Belgrad.» I autor pretpostavlja da je Jurate identičan sa Sohrackom (?) iz 1690.

²⁴ Vid. napomenu br. 17.

²⁵ E. Bašan, 150: Rabb. M. Latess, *Notizie e Documenti di Lett. e Storia Giudica — Estratto dell' Antologia Israellitica*: «Nel 1688, ebbe la comunita di Padova ad occuparsi degli Ebrei di Belgrado, in occasione dei maltrattamenti da questi sofferti per mano delle truppe imperiali conquistatrici di quella città.»

²⁶ S. Simonson, *Povest Jevreja u Vojvodstvu Mantova*, Jerusalem 1965, 336.

²⁷ R. D. Barnett, «The Correspondence of the Mahamad of the Spanish and Portuguese Congregation of London during the 17th and 18th Centuries», *Jewish Historical Society of England, Transactions* (JHSET), XX, London 1964, 1—51.

²⁸ E. Bašan, 148—150, po rukopisu rabina Mošea ben Haviva.

²⁹ J. Almosnino, *Edut Bijehosef* (Josefovo svedočenje), Carigrad 1711. i 1733.

talo je nekoliko redaka u predgovoru drugom tomu iz pera autorovog sina Jichaka: »Poznato je kako smo surovo izgnani iz svoje zemlje. Neprijatelj nas je iznenada zarobio i prognao. Svaki odred je terao svoje zarobljenike na drugu stranu. Decu i žene, mladiće i devojke, starce i starice, siročad i udove, svak je terao svoje. U našem odredu bilo je četini pet [treba: četrdeset pet] Jevreja, među njima moj veliki otac. Oficir na konju predao nas je svome sluzi da nas odvede preko granice. Dobrome Bogu neka je hvala što smo posle pretrpljenih tegoba na kraju stigli u dobru pokrajinu, u veliku varoš učitelja i književnika. Tu su se Jevreji potrudili da nam ukažu dobrotu, svak po svojoj moći, nudili nam jela i reči utehe, i savetovali se kako da nas otkupe iz ropstva. Međutim, jednoga dana pred veče umre naš mili otac Josef. Starešine zajednice su se trudile, otrčale su zapovedniku da dozvolji sahranu pokojnika po našem zakonu, da ga ne ostave nesa-hranjenog i preko drugog dana. Ponudili su mu i poklon, no sluga rđavoga srca primio je poklon, ali nije dozvolio da se pokojnik zakopa... Još iste noći obratilo se izaslanstvo varoškom poglavaru, koji te noći nije mogao da zaspi. On saslušao molbu, kazni slugu, i sam dođe na pogreb da ukaže svoje poštovanje prema slavnom pokojniku. Ovo mi je, kao sinu, osobito vredno da spomenem.«³⁰

JOSEF IBN-DANON, »TRI GRANČICE VINOVE LOZE«

Izgnanik iz Beograda Josef ben Jakov Ibn-Danon želeo je da napiše knjigu pod naslovom *Tri grančice vinove loze*, ali je od planirane knjige ostao sam uvod. No upravo u tom uvodu nalazimo dosta podataka o tragičnim događajima iz 1688. godine, kao i mnoge pojedinosti o rabnu Almosninu i njegovom vremenu.

Ibn-Danon, sin Jakova i Sol, bio je učenik, a kasnije lični sekretar rabina Almosnina i nastavnik u beogradskoj Ješivi. Kad su »sa severa počele da stižu teške oluje«, kako piše Ibn-Danon, gotovo niko nije mogao izaći iz opsadenog grada, i tako su Jevreji pali, neko na mač, neko u ropstvo. Gorili su ih ispred konjanika, mučili, ponižavali i ismejavali; skidali do gole kože, hodali su bos, bili gladni i žedni. Terali su ih da rade teške poslove, čak i subotom i praznicima. Uništili su im porodice, odvajali brata od brata, On je sa suprugom i jedincem sinom Mošeom živio u senci smrti. Na mučnom putu i uz naporan posao, osobito ga je ponižavalo to što je morao da se kreće nag. Noću nisu mogli spavati jer su bili i gladni i bez odeće, a nije bilo ni pokrivača. Mnogi su proklinjali dan kad su se rodili. Grupa zarobljenika s kojom je bio Ibn-Danon doterana je do moravskog grada Kremzira. Tu je on čuo vest o smrti svoga rabina i učitelja Josefa Almosnina. Iako ga je za tužna vest veoma pogodila, Ibn-Danon je nalazio utehu u činjenici da je rabin Almosnino za života bio veoma cenjen i poštovan. Imao je i sreću da umre pored sinova i supruge, a ne na putu kao toliko izgnanici koje nisu mogli ni sahraniti.

Ibn-Danon je težio i hrabrio svoje sunarodnike i molio se Svevišnjem da ih što pre otkupe iz ropstva. Meseca teveta 5449 (početkom 1689), Ibn-Danona je ot-

³⁰ *Eduť b'Jehosel*, predgovor drugoj knjizi.

kupila jevrejska zajednica u Pragu, odakle je posle četiri meseca, kad se malo okreple i ojačao, krenuo dalje i stigao u Amsterdam 6. elula (oko septembra 1689). U Amsterdamu ga je primio u svoj dom Josef ben Natanel Carfat³¹ i poneo se prema njemu kao prema svom najrođenijem. To ga je vratilo u život i postavilo na noge.³² Kasnije ga je domaćin hrabrio da piše o događajima koje je preživio i o rabinu Almosninu, pa je Ibn-Danon odlučio da objavi knjigu *Tri grančice vinove loze*.³³ U prvom delu je želeo pisati o usmenom predanju, protivno shvatanju onih koji misu bili za taj tradicionalni način prenošenja s generacije na generaciju, ali ne samo o tome nego je nameravao da se upusti i u komentare, da iznese neke nedoumice koje su ga mučile u vezi s pojedinim sastavima, te da tu i tamo doda neke novotarije, izreke i slično. Zanimljivo je da se Ibn-Danon unapred ogradio i, naglašavajući da pati od zaborava još od mladosti, dodao kako bi se moglo dogoditi da napiše nešto, a da ta misao nije njegova nego njegovog učitelja rabina Josefa Almosnina, koji je to možda čuo od svog ujaka Jehude Lerme, velikog rabina i naučnika, avbet-dina itd. u njihovom gradu Beogradu.³⁴

Josef Ibn-Danon završio je uvod za svoju knjigu 15. teveta (krajem 1716. godine).³⁵

MOŠE BEN MIHAEL HAKOEN, »PERO PISCA«

Najbolji i najopširniji opis tragedije beogradskih Jevreja 1688. godine ostavio je Moše ben Mihael Hakoen, tada star 46 godina, teolog i jevrejski lider iz Beograda. Bio je poreklom iz Soluna, a otac mu je bio čuveni rabin Mihael ben Moše Hakoen,³⁶ poznat po nadimku »More cedek« (pravedni učitelj), koji je dobio po svojoj istoimenoj knjizi štampanoj u Solunu 1655. godine. Mošeov mladi brat Jomtov ben Mihael Hakoen ostao je u Solunu, gde je bio poznati lektor i korektor knjiga.³⁷

Moše Hakoen odlazi iz svog rodnog grada u Sofiju, zatim prelazi u Beograd i tu zasniva porodicu. Bio je jedan od najtraženijih prepisivača verskih i drugih tekstova jer je imao vanredan rukopis, hebrejski kvadratni i Rašijev kurziv. Bio je

³¹ Josef ben Natanel Carfat, poznati filantrop, bio je tast čuvenog amsterdamskog jevrejskog štampara Natanela Foa.

³² Iz pisma Ibn-Danona upućenog M. Hakoenu, str. 12.

³³ D. Kaufman, *Joseph Ibn Danon de Belgrade*, REJ, XXXVII, Paris 1898, 285, nap.

³⁴ J. Lerme, *Pletat bet Jehuda*, Venecija 1647. Ibn-Danon ne navodi činjenicu da je knjiga štampana posle smrti rabina Lerme i da je delo velikih napora njegovog učenika i naslednika na položaju glavnog beogradskog rabina Simha ben Geršona Hakoena, jer su gotovo svi rukopisi Jehude Lerme izgoreli u velikom požaru. U časopisu *Sejunot*, br. 3—4, Jerusalem 1959—60, 208, u članku koji obrađuje pisma Avrahama Mihaela Kardozza, jednog od najvratnijih pristalica Šabetaja Cvija, autori članka J. R. Molho i A. Amariljo donose četiri pisma. Kardozo piše na str. 208 o božjim kaznama što su zadesile gradove u kojima nisu verovali u »godinu izbavljenja« (1688). Između ostalih navodi se i Beograd koji je izgorio 1681, a Solun i okolina bili prvne žrtve zemljotresa. Inače je u Beogradu 1663. godine bilo oko 800 Jevreja; vid. *Encyclopaedia Judaica*, sleva B, 425.

³⁵ Prepisao ga je šlimo Hchak d'Akosta Atlas; rukopis prepisa nalazi se u Britanskom muzeju; REJ, XXXVII, Paris 1898, 291—298. Jedan deo Ibn-Danonovog rukopisa donosi M. Gaeter, *History of the Ancient Synagogue of the Spanish and Portuguese Jews*, 42.

³⁶ J. S. Emmanuel, *Precious Stones of the Jews of Salonika*, Jerusalem 1963, br. 807, str. 403; Mihael ben Moše Hakoen, učenik poznatog rabina Šmuela Gaona, preminuo je u Solunu 1678; pisac navodi da mu je sin Moše bio zarobljen u Beogradu i odveden u Nikolzburg zajedno sa rabinom Josefom Almosninom, što svakako nije tačno.

³⁷ Jomtov, mladi sin Mihaela Hakoena, umro je u Solunu 1728.

veoma muzikalan i imao odličan glas. Gotovo svi njegovi književni sastavi su rimovani. Zarobljen je 1688, ali odvojeno od sina Jakova, koga su Austrijanci odveli u Nikolsburg. Odvojen od svojih milih i dragih, Hakoen prolazi sve strahote puta, o kojima je pisao i njegov kolega Ibn-Danon. Sa najvećom grupom od nekoliko stotina zarobljenika, u lancima je doteran u sabirni logor kraj Osijeka. Ali dok je Ibn-Danon bio oslobođen posle nekoliko meseci, Hakoen je ostao u teškom ropstvu oko dve godine, gotovo sve vreme u lancima. U logoru je bio jedan od najprominentnijih i najpismenijih ljudi. Smatrao je da je odgovoran za svoju grupu, pa je smogao snage da napiše više od 20 pisama koje je posredstvom izaslanika slao čuvenim rabinima i bogatim pojedincima, kao i raznim jevrejskim zajednicama za koje je smatrao da im mogu pomoći. Napisao je i oko stotinak pisama-uzoraka za svoje sapatnike.

Na naslovnoj strani knjige-epistolarijuma na hebrejskom jeziku, koju je štampao posle otkupljivanja iz logora 1691. u Firtu, Hakoen piše u stihovima (u slobodnom prevodu): »Ja siromah nisam prestajao da pišem pisma i reči i da ih šaljem u tržave i zemlje, tamo i amo, prema morima i istoku, jugu i severu, sa pojedincima o našem robovanju; slao sam ih gospodi imućnim ljudima, rabinima i mudrima... A oni su iz mog pisanja videli i razumeli o čemu je reč. Pisao sam sve vreme moga izgnanstva, sve dok nam Gospod nije došao u pomoć, i pišaću dok ne nađem mesto da razvijem svoj šator i nađem spokoj nogama svojim... Ovo govorim gorko, uzdišući u jadu, jer do sada nisam našao sebi odmora i duša mi u pepeo tone... Ja, Moše, tutam izgnan, siromah i bedan, rob Boga svevišnjeg koji sedi u Cionu... Govorim i uzdišem, slomljenog srca i prognan, vapijem i plačem zbog nesreća koje su me snašle... Govori vam gorko... izgnanik iz Beograda«.

Kako je već bilo uobičajeno, pisac se u predgovoru predstavlja (Moše, sin čuvenog rabina, pokojnog Mihaela Hakoena, itd.). Divnim stilom i briljantnim jezikom, u stihovima, Hakoen piše da ga je Svevišnji obdario dobrim okom i oštrim perom kako bi ostavio svedočanstvo o događajima od njihovog izgnanstva iz Beograda. U Osijeku je bio u bednom i jadnom stanju, duševnom i fizičkom, ali je ipak smogao snage da za svoje sapatnike napiše ovu knjižicu.

Drugi deo knjige sadrži 20 pisama, punih pojedinosti iz života u koncentracionom logoru kraj Osijeka. Pisma su u stvari molbe jevrejskim zajednicama i privatnim licima za priloge za život u logoru, kao i za kasniji otkup (pisma nisu sredena hronološki). Moša Hakoen nas od samog početka uvodi u atmosferu užasa i patnji u tom logoru. On beleži priloge, manje i veće, koje su primali i koji su im bar malo olakšavali stanje. Tako u jednom od pisama³⁹ javlja da su primili 18 florina od nekog gospodina Šmuela iz Beča, verovatno od poznatog bečkog filantropa Šmuela Openhajmera. Uoči praznika Pesah,⁴⁰ zarobljenici su primili izvesnu manju sumu novca da je podele nevoljnicima, gladnima i žednima. Nije jasno koja je zajed-

³⁹ Moše ben Mihael Hakoen, *Et sofer, Fürth 1691*, 21b.

⁴⁰ *Iato*, 23a.

nica poslala tu sumu pošto Hakoem često navodi da je sumu poslao »ploni«, što bi odgovaralo latinskom N. N. Osim te pretprazničke sume (slavili su i u tako groznim uslovima) dobili su menicu («cambio») od nekog dobrotvora, ali novac još nije stigao. Hakoem dalje saopštava da je general, verovatno upravnik osječke tvrđave, besan na njih jer još nije primio otkupnu sumu, a rok koji je određio prošao je pre dva meseca. On je poslao dva svoja čoveka da ih opomenu i zaprete novim mukama. Zarobljenici su bili bespomoćni, molili su da se rok produži za još 20. dana, međutim otkup nije stigao ni posle mesec dana. Tada ih je general pozvao na ispitivanje, ali oni nisu znali šta da mu odgovore, veoma zabrinuti za budućnost. Stoga Hakoem i u tom pismu moli da se smiluju, požure i otkupe ih. Iz pisma saznajemo da je prve zime provedene u ropstvu umrlo više od 100 duša od bolesti, gladi i hladnoće, a druga stotina je otečena i na smrti je. Tih dana je Hakoem dobio krvoliptanje i osećao se veoma loše. Požurivao je da ih što pre oslobode jer se plašio da će im se otvoriti rane kad otopli. U nedatiranom pismu⁴⁰ navodi da su stigla pisma od izaslanika iz Italije.⁴¹

U jednom od pisama,⁴² Hakoem saopštava da je 21. ava došao u logor neki sekretar i doneo dekret kojim se oslobađa 300 lica pošto su Austrijanci dobili novac za otkup od Jevreja iz Beča.⁴³ Onda se postavilo pitanje ko će izići na slobodu pošto je, razume se, svak to želeo. Nekako im je pošlo za rukom da povećaju broj oslobođenih na 350; u logoru je ostavljeno 60 talaca s decom i oko dvadesetak teško bolesnih. Oslobođenima nije inače objašnjeno ništa; taj sekretar je jednostavno došao izjutra, zadržao se oko pet sati, zatim se popeo u kočije i otputovao, a njih ostavio upanikovane. Niko nije znao kad, kako i kojim putem da krene. Nevolja je bila u tome što se Osijek nalazilo gotovo na liniji fronta, pa su se našli u neodumici kuda da krenu. Većina je odlučila da ode do Budima i tamo sačekati da prođe gnev. Predstavnici oslobođenih zamolili su gradonačelnika da im dodeli hranu za put i lađe da otplove, ali ih je on odbio. Tada se sakupiše i počеше da jadikuju gorče nego onog dana kad su pali u ropstvo. Trećeg dana su bili primorani da napuste Osijek; našli su tri male lađe u koje je počelo da uskače oko 400 duša. Moše Hakoem, koji je zadržan u logoru sa drugim taocima, uglavnom liderima beogradske jevrejske zajednice, piše da su dobili sledovanje hleba samo za 50 duša, a njih je bilo oko 160. On moli da ih premeste u neki logor blizu naselja u kome ima Jevreja da bi im pomagali u nevolji, a ne da ih ostave kraj Osijeka u jeku rata; pa sličkovito predstavlja zarobljenike kao jagnjad među volkovima, jer je i okolno stanovništvo neprijateljski raspoloženo prema njima, uz gorku stvarnost njihovog ropstva.

Jedno pismo⁴⁴ ima i nekih autobiografskih podataka, a povodom pisma koje je primio od štarlijeg sina iz logora kraj Nikolsburga. On piše da su sa njim neki istaknuti članovi beogradske jevrejske zajednice i pun je izraza zahvalnosti Jevrejima u Nikolsburgu koji im pomažu na sve moguće načine.

⁴⁰ Isto, 19a.

⁴¹ Isto, 23a.

⁴² Vid. napomenu 22.

⁴³ Et sofar, 24a.

⁴⁴ Isto, 20a.

Hakoen dalje piše da nije izgubio nadu u skoro oslobođenje, koje će možda uslediti posle praznika Pesah. On se boji da ostane sam pošto je veoma slab i utučen, a i star je, ima već 46 godina!⁴⁵ Zato moli sinove da posle oslobođenja ne kreću nikud bez njega. Dok su drugi zarobljenici s porodicama već na slobodi, on je odvojen od svojih milih i dragih i tu, u Osljeku, trudi se sa još nekoliko lidera iz Beograda da nosi breme odgovornosti za sapatnike-zarobljenike, uz teškoće sopstvenog ropstva, da im pomogne i da za njih piše pisma i molbe. U jednom od pisama,⁴⁶ Moše zahvaljuje domaćinima svoga sina i veli da njihova dobroćinstva nikad neće zaboraviti. Još navodi da pati od nesаницe i da mu je ruka otežala, ali da ipak danonoćno piše pisma.

Dana 25. hešvana (krajem 1689) uputo je Hakoen pismo u Amsterdam Josefu Carfatiju.⁴⁷ Posle dugog obaveznog uvoda punog pohvalnica u stihovima, Hakoen piše kako je saznao da je Carfati učinio dobru zarobljenicima njegovog razorenog grada Beograda, pa ga moli da to i njemu učini i uzme ga za pisca tekstova svetih knjiga kako bi časno zarađivao hleb svoj nasušni. Carfatijev sekretar u to vreme bio je Josef Ibn-Danon, koji je po nalogu svoga poslodavca odgovorio 28. adara (oko marta 1690). Hakoen je i to pismo uneo u svoju knjigu.⁴⁸ I pored bezbroj veoma laskavih epiteta (Hakoen je pisac da mu ravnog nema, rukopis mu je kao drago kamenje, Carfati će se radovati da mu Hakoen napiše dva svitka Tore i sl.), kad je prešao na stvar — slika je bila tužna: naime, Josef Carfati sumnja da će Moše Hakoen moći da se izdržava u Amsterdamu s celom porodicom od pisanja Tore jer je u gradu velika skupoća, što mu mogu potvrditi i Jevreji iz Carigrada koji su se u to lično uverili, a od zajednice sigurno ne može očekivati pomoć pošto je kasa prazna. Ibn-Danon, koji piše te redove, dodaje u svoje ime da se ni on ne može izdržavati od pisanja. Dosad je našao dopunski posao u nekoj ješivi i podučava decu, ali sada u Amsterdamu ima i previše takvih kao što je on. Ibn-Danon piše: »Ja sa porodicom stanujem u domu Josefa Carfatija već 8 meseci... Da nije njegovog milosrđa umirao bih od gladi«. Sve u svemu, bilo je to lepo pismo, uz puno dobrih želja i pozdrava od Ibn-Danona, u nadi da će uskoro čuti dobre vesti od Hakoena.

Porogor na to pismo je bez datuma.⁴⁹ Kao da je prevideo ili nije dobro razumeo poruku iz Amsterdama, Hakoen piše u stihovima pohvalno pismo i, kao uzgred, interesuje se kako je Ibn-Danon stigao do Amsterdama, kuda ga je put vodio, da li je imao velike izdatke, da li su mu Jevreji usputno pomagali oko prevoza, i slično. U tom pismu javlja Hakoen da je sada zauzet pisanjem knjige koju je nazvao *Pero pisca* i zato je ovo pismo tako kratko. Dodaje da je dobio pismo od sina Jakova koji se nalazi u Nikolsburgu već oko godinu dana. Jakov mu je pisao da su u taj grad stigli emisari i pričali slavopojke o Carfatiju, koga Hakoen opet moli da ga otkupi i oslobodi ropstva, a on će već znati kuda će poći. Hakoen ne zaboravlja da na poledini pisma pozdravi prijatelja Josefa Ibn-Danona, izgnanika iz Beograda, koji sada živi u Amsterdamu. Hakoen dodaje da je zasad još u oko-

⁴⁵ Igra reči po gematiji, zbir slova MEM-ALEF-HEJ je 46, ali ako se od tih slova spoji reč MEA, to znači 100, tj. stogodišnjak, kako se tada i osećao Hakoen!

⁴⁶ Et sefer, 21a.

⁴⁷ Isto, 16b.

⁴⁸ Isto, 17a.

⁴⁹ Isto, 17b.

vima i molj Ibn-Danona da kaže za njega neku dobru reč na pravom mestu pošto je on mnogo doprineo da se većina zarobljenika oslobodi, a njega, Hakoena, još drže kao taoca.

Dirljivo je pismo saučešća nekom dobrotvoru mnogih zarobljenika kome je umro sin. Moše Hakoen, koji je video tolike strahote i koji je rob u lancima, prelazi zatim na stvar što ga zaokuplja i kaže da je nastavio da piše svim faktorima koji su u mogućnosti da im što pre pošalju novac za izbavljenje jer je rok već na izmaku, a treba još mnogo uraditi da se iskupe iz ropstva. On ga moli da mu odmah javi čim stigne novac iz Venecije. Na kraju opet izjavljuje saučešće, šalje reči utehe i potpisuje: »Mi zarobljenici koji već dve godine živimo i neposejanoj zemlji i potpisujemo se ovdje u Osijeku.«⁵⁰ Na sledećoj stranici⁵¹ se »potpisani u Osijeku« žale da su pisali jedanaest pisama raznim zajednicama, ali da odgovor nisu primili.

U jednom pismu⁵² upućenom nekom starom uvaženom i poznatom rabinu, koji nije žalio truda i brinuo za zarobljenike, Hakoen piše da su primili izvesnu sumu novca i odeću. Osm toga su uoči Pesaha stigli neki Jevreji u njihov logor, doneli im pozdrave i uneli malo radosti u njihov život. Hakoen u nastavku saopštava da im je te druge zime bilo dozvoljeno da ponekad izidu i noćivaju po selima, ali da su gladni i mnogi su na samrti. Svakog dana umiru po 2—3 lica, a ostali ne mogu da se drže na nogama, otečeni su i veoma loše izgledaju. Hakoen dodaje da je saznao kako su im poslali novac i lanenu odeću, ali da nisu primili ništa od toga. Potpisuje se u ime ogorčenih izgnanika koji jadikuju u Osijeku. U sledećem pismu⁵³ saopštava da su novac i lanena odeća ipak stigli. U nastavku piše da su dobili vesti od zarobljeničkih izaslanika koji se nalaze u nemačkim zemljama. Oni im javljaju da su prilozi nemačkih Jevreja najveći i da im zarobljenici to nikad neće zaboraviti. Međutim, ti veliki prilozi još nisu stigli u Osiječ, ali su od istih dobili 200 florina i to odmah podelili bolesnima i onima koji su već naduveni od gladi.

U pismu bez datuma⁵⁴ nazire se svetlost u tami ropstva. Zarobljenici mole nekog dobrotvora koji im je i ranije pomogao da nastavi dobra dela i da im pošalje za lihe hrane za put, iako trenutno još ništa ne znaju o vremenu izlaska na slobodu. U sledećem pismu⁵⁵ nema ništa novo: ostatak duga za otkup nije još stigao, pa moli već drugi ili treći put da to učine što pre. Onaj kome Hakoen piše je, kako izgleda, neka uticajna ličnost koja se može obratiti generalu da ih oslobodi pošto je leto već na izmaku. Uz to su im potrebne bar dve lađe. Među zarobljenicima ima takvih koji žele da idu na sever, ima ih koji hoće na jug, a ima i onih koji se nameravaju vratiti u Beograd.

U pismu od 1. elula (avgusta ili septembra 1690), Hakoen javlja da im je njihov izaslanik (ne pominje mu ime) pisao već nekoliko puta, ali da se još nije vratio.

⁵⁰ Isto, 21b.

⁵¹ Isto, 22a.

⁵² Isto, 22a.

⁵³ Isto, 22b.

⁵⁴ Isto, 23a.

⁵⁵ Isto, 25a.

Zarobljenici ne znaju šta je uzrok tolikom zakašnjenju. Rok je kratak, približavaju se praznici, zima je na pragu, a oni su bolesni, jadni i bedni. Hakoën se ovde obraća nekoj ličnosti koja im je već mnogo pomogla za vreme zarobljeništa i moli je da govori s nekim oficírom kako bi ovaj održao obećanje. Sledeće pismo⁵⁶ je upućeno nekom Jehudi, kome Hakoën zahvaljuje za sve što je za njih učinio i moli ga da nastavi dobra dela i pomogne im da odu iz Osljeka. Najzad je stigao dugo očekivani dan: Moše Hakoën je oslobođen iz logora posle pune dve godine. Međutim, on piše⁵⁷ da je teškoća u tome što su neodeveni, a treba da krenu na put, pa moli da im pošalju odeću, obuću i hranu.

Pretposlednje i poslednje pismo⁵⁸ su izrazi zahvalnosti za otkup i oslobođenje, za sve što je učinjeno da budu izvedeni iz ropstva u slobodu, iz tame na svetlost. Najzad je došao dan i oni su oslobođeni, pa čekaju na raskrnci da stignu lađe koje će ih odvesti u mesto opredeljenja.

Time se završava epistolarijum. Moše Hakoën piše poslednje redove, neku vrstu epiloga, kaže da se nalazi na putu i želi da štampa svoju knjigu *Et sofer (Pero pisca)*, pripremio je i drugu knjigu koju namerava objaviti, a kojoj će dati ime *Keset sofer (Piščeva flašica mastila)*.⁵⁹

Odmah posle oslobođenja otputovao je Moše Hakoën u Firt gde postojala hebrejska štamparija i tamo štampao svoj epistolarijum *Pero pisca* iz koga su i uzeti navedeni podaci. Posle kraćeg boravka u Firtu stigao je u Veneciju.⁶⁰ Tu je u svom elementu: cene ga i poštiju, uskoro postaje hazan čuvene Levantinske sinagoge, bavi se lekturom knjiga, piše pesme, pravi indekse za knjige, mnogi mu se obraćaju da im piše «haskamot», pristanke, tj. preporuke za knjige, i sl.⁶¹ Između ostalog je napisao *Pesme i ode*,⁶² među kojima i pesmu o padu Beograda 1688. godine.⁶³

⁵⁶ Isto, 24b.

⁵⁷ Isto, 24a.

⁵⁸ Isto, 25b.

⁵⁹ Knjigu koju je Moše Hakoën nagovestio nisam mogla nigde pronaći, niti je gde registrovana, pa verujem da *Keset sofer* nije ni štampana.

⁶⁰ U Veneciji je Moše Hakoën poženio i poučavao svoju decu: kći Ester udala se za Jehudu ben Josefa Ferrea iz Raguze, poznatog pristallcu Šabtaja Cvija, pisca knjige *Parah Levanon (Libanski cvet)*, Berlin 1712. Sin Mihael uzeo je Avigatilu, kćerku čuvenog Kabaliste Josefa Isahara Bera, sina Elhanana Geca; A. Frankl-Grunn, *Geschichte der Juden in Kemsler*, i Tell, Breslau 1896, 81—82. Uzgred, u Veneciji je J. I. Ber 1701. objavio knjigu *Šloša sarigim (Tri grančice vinove loze)*; indeksa za nju je sastavio Moše ben Mihael Hakoën; treba naglasiti da knjiga nije ni u kakvoj vezi s projektovanom istoimenom knjigom Josefa Ibn-Danona.

⁶¹ Avraham bar Šabtaj Hakoën, *Kehumat Avraham*, Venecija 1719; 7; Š. Morpurgo, *Semeš cedaka*, Venecija 1742, Hošen mišpat, 24.

⁶² *Širot vetišbohot*, manuskript u Britanskom muzeju, Add. 26.967; snimak rukopisa na mikrofilmu u Institutu Ben-Cvi, Jerusalim.

⁶³ Fontek: «Kantiga di Belogrado kvando veno il Nemci a»: Moše Atijas u *Tribute to Abraham*, Jerusalem 1959, 135—140. Donosimo deo te pesme koju je nazvao «Zalopjka o stradanju zajednice i o izgonu i zarobljavanju u gradu Beogradu dana 14. meseca ava godine 5448»:

Počujte, milostivi ljudi:
presuda tako strašna ova
četrnastoga dana meseca ava
na Beograd je pala.
Stari i mladi to videsmo,
svi članovi porodice
u ropstvo carsko padoсмо.
Osmotrite, dobro promislite,
plač novi izdržite;
nismo mogli ni zamisliti
da ćemo u carske ruke pasti...

ŠLOMO MONIJAN IZ BEOGRADA

Još jedan Beogradanin iz grupe zarobljenika doživio je velike počasti posle teških patnji. Bio je to Šlomo Monijan koji je kao dečak od 7 godina pao u ropstvo 1688. godine.⁶⁴ Posle godinu i po dana provedenih u zarobljeničkom logoru u Moravskoj otkupile su ga tamošnje jevrejske zajednice. Bistri dečak je privukao njihovu pažnju, pa su mu omogućili da završi školovanje. Posle kraćeg službovanja u mestu Šafa ponudeno mu je mesto glavnog rabina i dajana u moravskom gradu Novi Rausnic. Na tom položaju ostao je 32 godine, od 1718. do svoje smrti 1750. Bio je oženjen kćerkom rabina Elhanana iz Nikolsburga. Autor je mnogih knjiga. Celog svog veka, do kraja života se potpisivao kao »Rabin Šlomo, sin pokojnog Jakova iz porodice Monijan, izgnanik iz Beograda«. Bio je poznat i kao »Sefard iz Beograda« i kao »Türki« pošto su gotovo svi beogradski Jevreji tog vremena bili turski podanici. Jedan od njegovih sinova, Perec, usvojio je prezime Türkl, koje se potom dosta proširilo i vremenom se smatralo za aškenaško.⁶⁵ Na nadgrobnom spomeniku Šloma Monijana, osnivača porodice Türkl, urezano je:

»Ovde je sahranjen veliki i čuveni rabin... Šlomo sin Jakova, avbet-din i glavni rabin ovdašnje svete zajednice Rostic, autor knjige Šlomov tron... Ime se proslavilo kroz celu državu čuvenog rabina... Sefarda Šloma Monijana iz svete zajednice Beograd, zeta rabina i glavnog dajana svete zajednice Lajpa, rabina Elhanana iz Nikolsburga... Detinjstvo mu nije osramotilo starost... Kao dečak od 7 godina zarobljen je i godinu i po dana u ropstvu nije izneverio zapovesti Svevišnjeg. Bio je poveden kao jagnje na klanicu i pružio je svoj vrat da ga zakolju kao gojuba... Kada je odrastao... primljen je za rabina i av-bet-dina svete opštine Šafa i skoro odmah zatim za ovdašnjeg glavnog rabina i dajana. Ovde je predavao nauku i odgojlo mnoge učenike, među njima čuvene rabine. Sastavio je mnoge knjige i držao predavanja 32 godine, od 5478. do 5510. godine (1718—1750).«⁶⁶

NEHEMIJA HIJA HAJON

Jedna od kontroverznih ličnosti jevrejstva svoga doba je »naše gore list« — Nehemija Hija ben Moše Hajon, i on je donekle vezan za istoriju beogradskih Jevreja. O svom poreklu priča sam Hajon:⁶⁷ njegov otac Moše je rođen u Sarajevu i želio je da se odseli u Erec Jisrael. Krenuo je na put sa bremenitom suprugom. Nehemija je rođen uz put 1668. u Aleksandriji, gde se porodica Hajon zadržala oko šest godina, a zatim produžila put i stigla u Jerusalim. Kasnije su nekoliko godina

⁶⁴ E. Fleisch, »Zur Geschichte der Juden in Mähren«, Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft, XVIII, 1926, 37—38.

⁶⁵ U Rausnicu 1808. nalazimo poreskog obveznika Filipa Türkla, pravnuka rabina Šloma Monijana, a Perecog unuka.

⁶⁶ H. Fleisch, nav. članak, 21—22, 37—38, Neu-Rausnitzer Grabschriften, No. 8.

⁶⁷ N. H. Hajon, Modas rabs, Amsterdam 1714, 26.

živeli u Nablusu (Šhemu). Kad je Nehemiji bilo 19 godina vratili su se u Sarajevo, gde se mladić venčao sa Mazal-tov, kćerkom Šmuela Almullija. Posle kratkog vremena otišao je u Beograd da obavi neke poslove. Međutim, nije imao sreće jer su Austrijanci ubrzo osvojili taj grad i povelili u ropstvo sve Jevreje koji su se tamo našli. Među zarobljenicima je bio u Nehemija Hija Hajon. Da bi oslobodio sina, Moše Hajon je krenuo u Italiju da sakupi dovoljno novca za otkup. Tako je stigao i u Modenu u dom rabina Benjamina Hakoena, čuvenog pristalice »mesije« Šabtaja Cvija, istovremeno kad je Elija Jurado boravio u domu Avrahama Roviga.⁶⁸

O boravku Nehemije Hije Hajona u Beogradu, o zarobljavanju i oslobođenju saznajemo i iz Nehemijine polemike sa amsterdamskim rabinom Naftalijem Kacom, koji ga optužuje da je pristalica Šabtaja Cvija. Nehemija tada donosi svedočanstvo petorice jevrejskih izbeglica iz Beograda koji su našli utočište u Amsterdamu.⁶⁹ To pismo je pisano u utorak 6. tišrija 5474 (krajem 1713) i glasi:

»Mi dole potpisani stanovnici Beograda, koji smo pali u ropstvo u pomenutom gradu, bili smo prisutni kada je haham Hija Hajon stigao u Beograd iz Bosne Saraja, gde je ostavio suprugu, da bi pregovarao u vezi sa trgovinom. Mi dole potpisani zaklinjemo se... da su reči rabina Naftalija laž i neistina, jer mi poznajemo pomenutog hahama Hiju i njegovog oca Mošea Hajona i strica mu Jchaka Hajona i nikad nismo čuli o njemu neku sramotu, a naročito o promeni vere. Osim toga, za vreme boravka dotičnog rabina Hije u Beogradu došlo je iz Solana mnogo preobraćenih,⁷⁰ pa ako bi reči rabina Naftalija bile istinite, ovi preobraćeni bi ga prepoznali. Ali haham Hija se kretao javno po pijaci, kao i svi jevrejski trgovci, i nikada ga niko nije optužio... Treba znati da je u celoj turskoj državi pravilo da onaj ko se preobrati ne može dalje nositi jevrejski ukras⁷¹ jer bi to bilo opasno za njega. Čak i kad bi ga stavio, Jevreji mu to ne bi dozvolili, a haham Hija je javno išao kao i svi Jevreji i bio među nama cenjen i priznat u očima svih Jevreja. Svi ga poznajemo i ruka mu se nije pomerila od naših ruku sve do našeg izgnanstva iz Beograda, i s nama je izišao iz ropstva. Nikad se nisu dogodile stvari o kojima je govorio rabin Naftal o savršenom mudracu Nehemiji Hiji Hajonu i istina treba da se dokaže na taj način što će Naftali povući klevete... Za istinit iskaz svojeručno smo se potpisali mi Beograđani koji poznajemo pomenutog hahama Hiju, a nalazimo se u Amsterdamu: *Jakov Ahuvi, Šlomo Halevi, Meir Hakoen Belifante,*⁷² *Avraham ben Paltiel Ahuvi i Avraham ben Jehuda Čiprut*«.

⁶⁸ I. Sonne, *nav. članak*, 288.

⁶⁹ N. H. Hajon, *Haced Cvl*, Amsterdam 1714, list 37b.

⁷⁰ »Preobraćeni« su bili pripadnici sekte »Dornme« mesijanskog pokreta Šabtaja Cvija koji su prešli iz Jevrejstva na Islam, po ugledu na Cvija, koji je čak primio tursko ime i postao *Mehmed-elendi*. U narodu su ih zvali »poturice«, »prestupnici« i slično, ali su oni sebe nazivali »Maaminim«, tj. vernici, ljudi koji veruju u svoga Mesiju, Inkarnaciju božanstva.

⁷¹ Ovaj deo je kao i celo pismo pun podataka o načinu života u Beogradu i Turskom Carstvu uopšte.

⁷² Umro je u Amsterdamu 1721; unuk mu je bio glavni rabin na Barbadosu.

Summary

THE TRAGEDY OF BELGRADE JEWRY IN 1688

After the introductory part in which it is emphasized that data about Jews in Belgrade originate from the period after 1521, i.e. after the Turks had come to this city, the author showed the general position of Jews in the Ottoman Empire during XVI and XVII centuries. Jewish community in Belgrade flourished in the mid XVII century when it was very powerful in the economic and cultural sense and it was respectable among the Jewish communities in Turkey as well as beyond its borders. Numerous and tight economic connections with Jews all over Europe, and even with the State of Israel, made it possible to form foundations to pay ransom for the enslaved Jews, and also to make progress in culture, as it was with Jewish schools, for example. Through biographical data of some eminent Jews from the XVII century we can see the tragedy which happened to the Jewry when the Austrian army conquered Belgrade in 1688. We have records of Yitzak Almosnin, Josef Ibn-Danon, Moshe ben Michael Akden, Shlomo Monian and some others who were eminent citizens of the period. Their sufferings were described by anonymous writers or they described their tragedies themselves, which regularly ended somewhere on the North of Sava and Danube in Austria and Western Europe.

Mirijam RAJNER

JEVREJSKA GROBLJA U BEOGRADU

ŽIVOT jevrejskih zajednica u dijaspori bio je vekovima određen postojanjem izdvojene četvrti grada, geta, sinagoga i jevrejskog groblja, tri celine koje su predstavljale mede života zajednice, podređenog manje ili više verskim pravilima.

U ovom radu, čija je tema vezana za jevrejska groblja na području Beograda od prvih zabeleženih naseljavanja Jevreja u ovaj grad do danas, prat ćemo taj vid aktivnosti beogradske jevrejske zajednice. Jer mada su groblja povezana sa idejom smrti i nestajanja, posmatrana sa jednog istorijskog, pa i istorijsko-umetničkog gledišta, ona mogu pružiti dragocene podatke upravo o životu ljudi, o određenom razdoblju njihovog delovanja.

JEVREJSKA GROBLJA I NADGROBNI SPOMENICI U EVROPSKOJ DIJASPORI (XIII—XIX VEK)

U talmudsko vreme, groblje je predstavljalo izvor straha i predrasuda kao obitavališta zlih duhova i demona (IV—V vek), pa je to možda bio razlog da se smešta daleko od jevrejskog geta, najmanje pedeset lakata od najbliže nastanjene kuće.¹ Prema verskom zakonu, mrtva tela su smatrana za izvor ritualne nečistoće, što je još ubedljivije nametalo potrebu da se groblje udalji od naseljene sredine.² Zemljište namenjeno groblju je ograđivano, a običaj potiče verovatno od prvih postavljanja stražara koji su ga čuvali od pljačkaša grobova i životinja.³ Tako je kombinovanjem praktičnih potreba i verskih pravila došlo do osnivanja izdvojenog groblja jevrejske zajednice. O svetosti takvog mesta postoje različita mišljenja: dr Meir Idit tvrdi da groblja ne predstavljaju »sveto zemljište« u religijskom smislu,⁴ dok dr Ben Isakson ima suprotno gledište.⁵ U svakom slučaju, običaje vezane za groblja određuju brojna verska pravila i propisi jevrejskog zakona.

Na groblju je zabranjeno uživanje u jelu i piću, što je tumačeno kao nepoštovanje umrlih,⁶ zabranjeno je donošenje Tore i njeno čitanje kako umrli ne bi osećali

¹ *Encyclopaedia Judaica* (dalje: E. J.), t. 5, 271—276.

² *The Concise Jewish Encyclopaedia* (dalje: *The Concise*), ed. by Cecil Roth, N. Y. 1980, 112.

³ E. J., t. 5, 271—276.

⁴ *Isto*.

⁵ B. Isaacson, *Dictionary of the Jewish Religion*, N. Y. 1979, 40.

⁶ *Isto*.

krivicu zbog nemogućnosti da obavljaju to dobro delo (*micva*),⁷ a takođe je zabranjeno nositi *talit*⁸ i *tefilin*.⁹ Posebna pravila predviđena su za članove porodice Koena, potomke svešteničkog roda, kojima je zabranjen čak i ulazak na groblje jer bi to narušilo njihovu ritualnu čistoću. Dozvoljeno im je da prisustvuju jedino sahranama bliskih srodnika, koji su najčešće sahranjivani u zasebnom redu, u blizini grobljanskog zida.¹⁰ Navedene odredbe ilustruju samo jedan deo običaja vezanih za postojanje i funkcionisanje jevrejskog groblja.

U srednjem veku, groblja su bila smeštena na samom kraju geta ili izvan grada, na pustom zemljištu kupljenom od zemljoposjednika ili gradske uprave. Uz groblja se potom dograđuje i posebna zgrada (hebr. *tohorah*, *taharah*) u kojoj je vršeno pranje umrlog i čitanje molitve prilikom ukopa. Ograničen prostor groblja je često nametao neophodnost da se umrli sahranjuju jedni iznad drugih, uz pridržavanje pravila o razdaljini od šest pedlja između svakog sloja groba. Isti razmak je ostavljan i između dva susedna groba.

Tokom XX veka dolazi do osnivanja velikih gradskih groblja koja imaju odvojene parcele, prema različitim veroispovestima. Ukoliko je jevrejski deo groblja ustupljen jevrejskoj zajednici u stalni posed, on je prema rabinskim propisima morao biti ograđen i udaljen četiri lakta od ostalog dela groblja.

Unutar grobljanskog zida su takođe postojala određena pravila o rasporedu pojedinih grobova. Već smo pomenuli da su članovi porodice Koena sahranjivani u blizini zida. Odvojen ugao groblja bio je namenjen samoubicama, pokrštenim Jevrejima i članovima zajednice čija je prošlost smatrana za nedostojnu središnjih parcela. Nije bilo retko da se odvojeno sahranjuju muškarci i žene. Svakako da su ova stroga pravila primenjivana pretežno u zajednicama ortodoksnih Jevreja, dok su konzervativci i reformisti bili manje rigorozni kao i u drugim oblastima života jevrejske zajednice.

Posmatrano sa istorijsko-umetničke tačke gledišta, nadgrobni spomenik ima izuzetnu vrednost. Prema obliku spomenika, obliku hebrejskih slova, prema plastičnoj dekoraciji i njenoj simbolici moguće je pratiti razvoj zasebne, jevrejske nadgrobne umetnosti, kao i uticaje vladajućih stilova u evropskoj umetnosti. Osobeno prožimanje, najpre slabo, a zatim sve učestalije, govori o postepenom otvaranju jevrejskih zajednica prema nejevrejskoj okolini, te o njihovom uključivanju u opšte kulturne i umetničke tokove. Vremenski bi ta kretanja bila obuhvaćena u evropskoj dijaspori od XV do XIX veka. U tom razdoblju je nadgrobni kamen doživeo razvoj plastičnog ukrasa: od ranih primera gde osnovni ukras predstavlja tekst ispisan hebrejskim kvadratnim pismom, do napuštanja karakterističnih odlika jevrejskog nadgrobnog spomenika u razdoblju emancipacije Jevreja, kad se podižu spomenici u duhu klasicizma, vladajućih neostilova i secesije.

⁷ *Micva*, zapovest ili religijska obaveza koju propisuje Tora (Petoknjžje); prema tradiciji ima ih 613; izraz se uopšteno upotrebljava za svako dobro delo (*The Concise*).

⁸ *Talit*, molitveni šal (*The Concise*).

⁹ *Tefilin*, dve crne kožne kutijice koje, pričvršćene pomoću kožnih traka, jednu na čelu a drugu na ruci nose odrasli muškarci Jevreji u vreme jutarnje molitve. U kutijicama se nalaze odlomci iz Tore ispisani na pergamentu (*The Concise*).

¹⁰ E. J., t. 5, 271—276.

Smatra se da nadgrobni spomenici potiču još od tradicije sumerskih stela, pravougaonika s jednom polukružno završenom stranicom.¹¹ Budući da najstariji podaci vezani za jevrejska groblja u Evropi potiču iz XIII veka (staro Jevrejsko groblje u Pragu pominje se prvi put 1254), a tek od XV i XVI veka postaju češći (groblje u Krakovu se pominje prvi put 80-ih godina XV veka),¹² onda je od tog vremena moguće pratiti i umetnička ostvarenja vezana za nadgrobne spomenike.

Za spomenike koji potiču iz XV i XVI veka (Vorms, Prag, Ulm i Lublin) karakteristično je jedino hebrejsko kvadratno pismo kojim je ispisan epitaf. Ono je ponekad obogaćeno stilskim dodacima epohe: romaničkim u Vormsu, gotičkim u Pragu i Ulmu. Najplodnije razdoblje u razvoju dekoracije nadgrobnih ploča predstavlja XVII vek. Postrenesansni uticaji se tada zamenjuju začecima barokne ornamentacije. Posebnu zanimljivost predstavljaju poljski nadgrobni spomenici iz tog vremena. Motivi njihove plastične dekoracije podudaraju se sa motivima zidnih slika drvenih sinagoga koje nastaju u istom razdoblju. U vreme pogroma pod Hmeljnickim 1648—49. godine¹³ uočava se veće bogatstvo prikazanih motiva, a opisi pokojnika u epitafima postaju složeniji, više se oslanjajući na tekstove Tore i Talmuda. Karakteristično je uvođenje anagrama dodanih na početku ili kraju teksta. Takve izmene na posredan način govore o teškim vremenima kad Jevreji počinju tražiti izlaz i olakšanje u misticizmu, kabali i pokretu Šabetaja Cvija (1626—1676).¹⁴ Bogatstvo floralne dekoracije (ruže, vitice, zdele i korpe sa voćem), upotpunjene predstavama životinja (afrontirani lavovi, ptice, ribe i jeleni), nudi drugačiji svet ispunjen verom u mesijanstvo, nasuprot realnom životu i strahotama pogroma. Zanimljivo je da predstave životinja često simbolizuju ime pokojnika; tako lav označava ime Löww ili Leib, riba je Fischer ili Fischel, jelen Hirsch, i slično.

U kasnom XVII i XVIII veku nastavlja se takav način ukrašavanja nadgrobni spomenika. U Poljskoj i Češkoj se i dalje klešu predstave životinja koje ponekad imaju heraldičku vrednost,¹⁵ ili su prikazani simboli koji označavaju zanimanje pokojnika: lanac za zlatara, pergament i guščije pero za pisara i prepisivača Tore, otvorena knjiga za rabina ili učenog čoveka. Karakteristično jevrejskim motivima mogu se smatrati ruke podignute u sveštenečki blagoslov, simbol roda Koena koji govori o njihovom sveštenečkom poreklu, ili krčag i zdela, odnosno muzički instrument predstavljen na grobu porodice Levija. Ponekad je dekorativnost naglašavana i bojenjem reljefa.

Zanimljivo je pratiti promene koje se dešavaju na nadgrobni spomenicima u vreme baroka i rokoka. Hebrejsko pismo se stilizuje, produžeci i zastavice pojedinih slova (npr. lamed) se izvijaju, pojavljuju se tordirani stubovi koji uokviruju kamenu ploču, a ona dobija višestruko zaobljene ivice i tako oblikuje baroknu

¹¹ *Jüdisches Lexikon*, Band II, Jüdische Grabsteine, 1253—1261.

¹² E. J., t. 5, 271—276.

¹³ Bogdan Hmeljnicki (B. Khmelnitski, 1555—1657), vođa kozačkog i seljačkog ustanka protiv poljske vladavine u Ukrajini; ustanak je 1648. rezultirao uništenjem na stotine jevrejskih zajednica (*The Concise*).

¹⁴ Šabetaj Cvi (1626—1676), centralna ličnost šabetajskog pokreta; proglasio se za Mesiju 1665. u Smirni; izvršio snažan uticaj na jevrejske zajednice širom dijaspore (*The Concise*).

¹⁵ *Jüdisches Lexikon*, Band II, 1253—1261.

kartušu u kojoj je upisan tekst. Rokoko naglašava asimetriju, a zatim se forme opet smiruju, nagoveštavajući klasicizam. Arhitektonski uticaji neoklasicizma, istorijskih stilova i secesija, očiti su na nadgrobnim spomenicima iz XIX i sa početka XX veka.

Jevrejski nadgrobnji spomenici se najčešće dele na akšenaske, obično pravougaone ploče postavljene uspravno, i sefardske, kod kojih je ploča položena horizontalno. Prema obliku groba, koji može da bude sarkofag, kameni šator ili baldahin sa grobnicom u središtu, moguće je kao i preko reljefa ukazati na pokojnikov društveni položaj. Na sarkofazima se često nalaze i bogati reljefi; oni obuhvataju profanu dekoraciju kao što su puto, mrtvačka lobanja, peščani sat, ili krila anđela smrti.¹⁶ Čuven je sarkofag D. B. Šmulovića iz Varšave, čiju je reljefnu dekoraciju izradio jevrejski umetnik David Fridlender 20-ih godina XIX veka.¹⁷

Ovakvim osvrtom na osnovne karakteristike jevrejskog groblja i jevrejskog nadgrobnog spomenika različitih podneblja dijaspore i različitih epoha želeli smo ukazati na zaseban istorijsko-sociološko-umetnički fenomen koji predstavlja takva celina. Svakako da je beogradska sredina dala svoj doprinos razvoju jevrejskih groblja na njenom tlu, i ona se neminovno moraju posmatrati kroz prizmu burnih istorijskih zbivanja koja su pratila razvoj i širenje Beograda.

JEVREJSKO GROBLJE NA SAVSKOJ PADINI

Tačno vreme doseljavanja Jevreja u Beograd nije moguće odrediti. Ipak činjenica da su boravili u Solunu, Carigradu, Atini, Draču i Valoni, tim značajnim uporištima dijaspore na Balkanu,¹⁸ već u ranom srednjem veku navodi na zaključak da su oni usled čestih progona verovatno stizali i do Beograda i tu se naseljavali. Veoma je zanimljiv stari običaj da se u sinagogi Jevrejske opštine u Beogradu za praznik Purim čita priča o Esteri i drugog dana praznika (15. adara). Taj običaj propisuje Mišna samo za jevrejsko stanovništvo tvrđava koje su postojale još u vreme jevrejske države.¹⁹ Iako se ovakav podatak ne uzima kao istorijski argument, on ipak ide u prilog tradicionalnom verovanju o prilično ranom doseljavanju Jevreja na tlo Beograda. Takvo mišljenje nalazi još čvršći oslonac u čuvenom pismu rabina Hisdaj Ibn Šapruta iz Kordove koje je uputio vladaru Hazarskog carstva Josifu XI i u kojem se pominju Beograd i beogradski Jevreji.²⁰ Dalji

¹⁶ Isto.

¹⁷ E. J., t. 15, 1233; dekoraciju čine dva bareljefa: jedan prikazuje pejzaž sa rekam i trgovačkim brodovima koji ukazuju na trgovački poziv pokojnika, zatim grad opasan zidinama, kule, kuće, vetrenjaču i sinagogu; na horizontu je prikazana palata koju su pokojnikovi preci dobili na poklon od poslednjeg poljskog kralja Stanislava; drugi prikazuje vavilonsku kulu i drveće na čijim granama vise muzički instrumenti, podsećajući na 137. psalm.

¹⁸ B. Hrabak, *Jevreji u Beogradu do kraja 17. veka* (dalje: Hrabak), «Godišnjak grada Beograda», knj. XVIII, 1971, 21.

¹⁹ I. Štang, *Jevreji u Beogradu* (dalje: Štang), Beograd 1926, 2; M. S. Mirč, *Jevreji na Balkanskom poluostrvu I u staroj srpskoj državi do dolaska Turaka*, «Jevrejski almanah» 1957—58, 52.

²⁰ I. Štang, 3,7

datumi koji su mogli prouzrokovati povećanje broja Jevreja u Beogradu bili su progon ugarskih Jevreja 1376. za vreme kralja Lajoša, te naseljavanje aškenaskih Jevreja na Balkansko poluostrvo. Oni su u drugoj polovini IV veka na osnovu cirkularnog pisma solunskog rabina Isaka Sarfatija 1454. počeli napuštati svoje domove u nemačkim zemljama, Moravskoj, Štajerskoj i Ugarskoj, da bi u Turskom Carstvu potražili bolje uslove za život.²¹ Svakako najznačajnije doseljavanje Jevreja u Beograd odvijalo se u vreme pada Beogradske tvrđave pod tursku vlast 1521. godine. Od tog vremena postoji organizovana jevrejska zajednica koja je započela svoj kontinuirani razvoj i borbu za opstanak u teškim vremenima sukoba između Turske i Austrije. Poreklo novopridošlih beogradskih Jevreja bilo je različito. Tursko Carstvo je pokazalo izuzetno gostoprimstvo Jevrejima koji su u njemu nalazili utočište kao punopravni državljani nakon isterivanja iz Španije 1492. godine.²² Mnogi od njih posle zadržavanja u Solunu, značajnom jevrejskom centru, dolaze i nastanjuju se u Beogradu koji je kao strateški važna tvrđava nudio i povoljne ekonomske uslove za život i delatnost. Tokom XVI veka, sličan put prelaze i Jevreji progonjeni u Portugalu, Italiji i južnoj Francuskoj. Hrabak navodi kako je već u drugoj polovini XVI veka bilo u Beogradu nekoliko rabina, nekoliko sinagoga i jevrejskih opština, zavisno od porekla doseljenih Jevreja.²³ Ipak, kao brojniji i izraženije kulturne tradicije, španski Jevreji su davali pečat životu zajednice.

Oskudni podaci o životu beograskih Jevreja iz tog razdoblja upotpunjuju se izveštajima putopisaca koji su prolazeći kroz Beograd beležili različite podatke i o stanovništvu, njegovom poreklu i načinu života. Dernšvam primećuje da Jevreji žive u zasebnoj mahali na Savi, te da ih je mali broj,²⁴ dok Hrabak navodi izveštaj biskupa Antuna Vrančića koji zatiče Jevreje u tom kraju, »u naselju na brzinu izgrađenom od drva i blata«.²⁵ Značajno je da se u tom kraju, na padini Save, javlja i prvo jevrejsko groblje u Beogradu. Upoređivanjem planova Beogradske tvrđave i varoši iz XVII veka izvršeno je lociranje ovog groblja. Naime, kako je to istakao Ž. Škalamera,²⁶ brojna pitanja razvoja turskog Beograda u razdoblju 1521—1688. nije još moguće tačno rešiti i kartografski fiksirati. Tako je koristeći razne kartografske izvore²⁷ izneo predlog jednog celovitog plana Beograda s kraja XVII veka.²⁸ Jevrejsko groblje se tu nalazi na savskoj padini, jugozapadno od središnjeg turskog groblja; u njegovoj blizini smešteni su katoličko, jermensko i grčko groblje. U današnje vreme, ovo jevrejsko groblje bi bilo omeđeno ulicama Knez-Mihailovom, Zmaj-Jovinom i Carice Milice.

Izuzetnu važnost imaju nalazi nadgrobnih ploča koje se vezuju za ovo jevrejsko groblje. Šlang nas izveštava da su prilikom iskopavanja temelja za zgradu Narodne banke 1889. u Ulici cara Lazara otkriveni jevrejski nadgrobnici.²⁹

²¹ I. Šlang, 15; Hrabak, 22.

²² I. Šlang, 17.

²³ Hrabak, 41.

²⁴ D. J. Popović, *Beograd kroz vekove*, Beograd 1954, 79.

²⁵ Hrabak, 25.

²⁶ Ž. Škalamera *Plan Beograda krajem 17. veka* (dalje: Škalamera), *Godišnjak grada Beograda XVII*, Beograd 1970, 38—40.

²⁷ Kartografski izvori: plan Beograda sa Amanove mape iz 1721—22, italijanski plan iz 1695, Gumpov i Boderov plan iz 1688, plan iz Arhiva u Karlsruheu nastao pre 1688, Otendorfov plan iz 1663.

²⁸ Škalamera, 38—40.

²⁹ I. Šlang, 22—23.

Na jednom od nađenih fragmenata bilo je čitljivo ime — Daniel Perec i godina smrti 380, odnosno 5280 (1620). Šlang vtrdi za ovaj nalaz da se još pred prvi svetski rat nalazio u zbirci današnjeg Narodnog muzeja. Još je zanimljiviji podatak o fragmentu na kojem je zabeleženo ime Arona Isaka Abravanela. Pretpostavlja se da je pokojnik bio sin čuvenog jevrejskog državnika na dvoru španskog kralja Ferdinanda II, te da je 1492. u vreme proterivanja Jevreja iz Španije napustio domovinu i zaustavio se u Beogradu.³⁰ Ako je ta pretpostavka tačna, kamen bi datirao iz XVI veka. Sem navedenih primera nadgrobnih ploča koje se navode u literaturi, a danas im je trag zagubljen, postoje i sačuvani nalazi jevrejskih nadgrobnih spomenika koji po mestu nalaženja i datiranju pripadaju groblju sa savske padine.

Prilikom podizanja nove zgrade na uglu današnje Zmaj-Jovine ulice i Obilićevog venca pronađen je jevrejski nadgrobnik kamen 1962. godine.³¹ Jedini ukras na ovoj nadgrobnjoj ploči predstavlja hebrejski natpis u šest redova. U epitafu se pominje ime rabina Avrahama Kohena koji je umro 29. nisana 5401. godine (9. aprila 1641). U dosad poznatim jevrejskim pisanim izvorima o beogradskim Jevrejima ne pominje se ime Avrahama Kohena među beogradskim rabinima iz prve polovine XVII veka, pa stoga V. Nedomački pretpostavlja da je ovaj rabin došao privremeno u Beograd i tu umro. Danas se ovaj kamen nalazi u dvorištu sinagoge u Beogradu, u Ulici maršala Birjuzova br. 19. Još jednu nadgrobnju ploču moguće je vezati za jevrejsko groblje sa savske padine. Tačno vreme i okolnosti nalaženja ovog nadgrobnog spomenika nisu poznati. Prema podacima koje je autoru teksta dao arheolog Marko Popović, ova ploča je iz Narodnog muzeja bila prebačena u Konak kneginje Ljubice, a zatim je 1971—72. dopremljena na Kalemegdan i ostavljena u blizini Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture. Reč je o gotovo potpuno sačuvanoj nadgrobnjoj ploči dimenzija 150x56x16, izrađenoj od peščanika, sa hebrejskim tekstom koji je ispisan u pet redova. Epitaf bi u prevodu glasio:

Spomenik sahranjene
— Dona Klare —
koja je umrla 3. dana
13. ševata
godine 5380.³²

Tu je reč o Jevrejki španskog porekla koja je umrla u utorak 13. dana meseca ševata 1620. godine. Zanimljivo je primetiti da godina smrti odgovara godini na ploči sa imenom Daniela Pereca, za koju Šlang tvrdi, kako je već navedeno, da se nalazila u Narodnom muzeju. Budući da se i ova ploča nalazila u istoj zbirci moglo bi se pretpostaviti da je ona takođe jedan od nalaza otkrivenih prilikom kopanja temelja za zgradu Narodne banke koje pominje Šlang.³³ Ova nadgrobnja ploča se sada nalazi u zgradi Saveza jevrejskih opština Jugoslavije u Beogradu,

³⁰ I. Šlang, 22—23; D. J. Popović, *nav. delo*, 79.

³¹ V. Nedomački, *Nadgrobnik kamen u Beogradu iz 1641*, «Jevrejski almanah» 1981—82, 24—26.

³² Epitaf preveo sa hebrejskog Eugen Verber.

³³ I. Šlang, 22—23.

u Ulici 7. jula 71a, nakon što ju je Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture prepustio Jevrejskom istorijskom muzeju.

U Arheološkom institutu (Naučno-istraživački projekt Beogradska tvrđava) nalazi se još jedan fragment jevrejske nadgrobne ploče nađen 1977. na dunavskoj padini. Kamen je bio ubotrebljen u građevinske svrhe, pa je na jednoj strani isklesan barokni venac. Fragmentaran tekst je ispisan u tri reda, a celo je sačuvano jedino ime — Hakohen Šalom. Iako je nađen na dunavskoj padini, kamen verovatno takođe potiče sa jevrejskog groblja na savskoj padini. Prema tvrđenju arheologa Marka Popovića, mnoge nadgrobne ploče sa savske padine (tu su se nalazila i hrišćanska groblja) korišćene su za vreme austrijske vlasti nad Beogradom 1718—1739. kao građevinski materijal. Tako se može objasniti i nalaz ovog fragmenta u istočnom delu grada, na dunavskoj padini.

Još jedna nadgrobna ploča sa hebrejskim tekstom potiče iz ovog kraja, a nađena je 1965. u Dunavskoj ulici. U Jevrejskom istorijskom muzeju nalaze se fotografije tog nadgrobnog spomenika. Dr Vidosava Nedomački³⁴ je rekonstruisala veoma oštećeni tekst epitafa koji u prevodu glasi:

Kamen

Žene smerne gospođa Belina mir s njom

Supruga gospođina Cion Pinto koja je umrla na dan

13. meseca adara odine 5647. godine. po velikom računanju vremena.

Neka bude njena duša spojena u svežnju života.

Ovaj nadgrobni kamen datira iz 1887. godine. Tip hebrejskih slova je aškenaski, iako je poručilac sefardskog porekla, što govori o nastavljanju uticaja iz razdoblja austrougarske dominacije, kad su aškenaski kamenoresci radili i za sefardske potrebe, kako to ističe V. Nedomački. Karakteristično je da je drugi red epitafa ispisan u luku ispod kojeg je uklesana ukrasna palmeta. Poslednji red je u stvari skraćeniica; reč »tancava« označava jednu od poruka epitafa, gde svako slovo daje po jednu reč završnog stiha.

Ovde je potrebno pomenuti i postojanje jevrejske četvrti u istočnom delu grada, uz obalu Dunava. Već se u putopisu Marka Antonija Pigafete iz 1567. godine³⁵ pominju »... u podnožju brežuljka na istoku, izvan zidina grada... mnoge kuće Turaka, Jevreja i Srba, te mnoge radnje dubrovačkih i ostalih trgovaca«. Iz XVII veka potiče opis nemačkog putopisca Otendorfa koji je Beograd posetio 1663. godine. On pominje veliku dvospratnu građevinu u dunavskom delu grada u kojoj je živelo osam stotina Jevreja, dok je francuski putopisac Kikle 1658. zabeležio u tom kraju zasebnu jevrejsku četvrt.³⁶ Jevrejska mahala, kraj koji se na-

³⁴ Dr Vidosava Nedomački nam je omogućila da koristimo nepublikovani materijal o ovom nadgrobnom kamenu.

³⁵ *Putopis Marka Antonija Pigafete u Carigrad od 1567.*, saopštio dr Petar Matković, »Starine JAZU«, XXII, Zagreb 1890, 182—183 (prev. sa italijanskog M. Rajner).

³⁶ D. Đurić-Zamolo, *Stara jevrejska četvrt i Jevrejska ulica u Beogradu* (dalje: D. Đurić-Zamolo), »Jevrejski almanah« 1965—67, 44.

zivaó Jalija, pojavljuje se i na pomenutom predlogu plana Beograda s kraja XVIII veka. Izgleda da je došlo do preseljavanja Jevrejske mahale iz savskog kraja u dunavski, ali vreme tog preseljenja i njegovi uzroci nisu nam zasad poznati. Divna Đurić-Zamolo pretpostavlja da je do preseljenja došlo po dolasku španskih Jevreja u Beograd, koji su se zahvaljujući dobrim odnosima s Turcima naselili u turski deo grada.³⁷ Iz Pigafetinog opisa smo videli da je sastav stanovnika Jalije bio šarolik verski i etnički,³⁸ tako da dobra iskustva sa turskim stanovništvom nisu svakako bila glavni uzrok za to preseljenje. Verovatnije su uzrok bile razlike unutar same jevrejske zajednice, razlike među opštinama Jevreja iz različitih zemalja, te Jevreja sefardskog ili aškenaskog porekla. Moguóno je čak i istovremeno postojanje obeju jevrejskih četvrti na savskoj i dunavskoj padini u toku XVI veka. Tu se nameóe i pitanje o postojanju groblja unutar Jevrejske mahale na dunavskoj padini, naroóito zbog pomenutih nalaza fragmenata jevrejskih nadgrobnih ploóa u ovom kraju. Divna Đurić-Zamolo pretpostavlja da je tu bilo jevrejsko groblje: »Pošto sigurno znamo da su Jevreji u ovome kraju živeli još od XVII veka, naše je mišljenje da se ovde nalazilo staro Jevrejsko groblje, preseljeno iz savskog kraja...«³⁹ Koristeói Zojterov plan iz 1735. na kojem je ucrtano groblje (oznaóeno kao Freyt Hof) preko puta »dvorišta turskih Jevreja«,⁴⁰ kao i óinjenicu da su 1965. prilikom kopanja temelja za novu zgradu na tom mestu (danas Jevrejska ulica br. 14) naóene ljudske kosti, D. Đurić-Zamolo pretpostavlja da je jevrejsko groblje postojalo unutar jevrejske óetvrti na dunavskoj padini, odnosno da današnjem Doróolu. Meóutim, predlog plana Beograda s kraja XVII veka, kojim smo se već koristili, odreóuje groblje u tom kraju kao tursko.⁴¹ Osim toga, obióaj je nalagao da se groblje locira daleko od jevrejskog naselja ili óetvrti, tako da je savsko groblje korišóeno verovatno i dalje uprkos preseljenju i širenju jevrejske óetvrti na dunavskoj strani. Zbog toga se fragmenti jevrejskih nadgrobnih ploóa naóeni u ovom istoónom delu grada odreóuju kao spoliji preneti sa savskog groblja, kako je to već istaknuto u ranijem tekstu.

STARO JEVREJSKO GROBLJE NA PALILULI

ignjat Šlang smatra da je Jevrejsko groblje na Paliluli osnovano u prvoj polovini XVII veka.⁴² Na Gumpovom planu iz 1668. godine,⁴³ jevrejsko groblje je oznaóeno na krajnjoj južnoj granici grada, na mestu koje bi približno odgovaralo palilulskom groblju sa kasnijih planova. Još raniji datum koji se vezuje za postojanje ovog groblja dobijen je uporeóenjem površine groblja koja je iznosila 16.000 m² i proseónog godišnjeg mortaliteta. Ovo poreóenje je izvršio dr David

³⁷ D. Đurić-Zamolo, 43.

³⁸ Hrabak, 25.

³⁹ D. Đurić-Zamolo, 48.

⁴⁰ D. Đurić-Zamolo, 47.

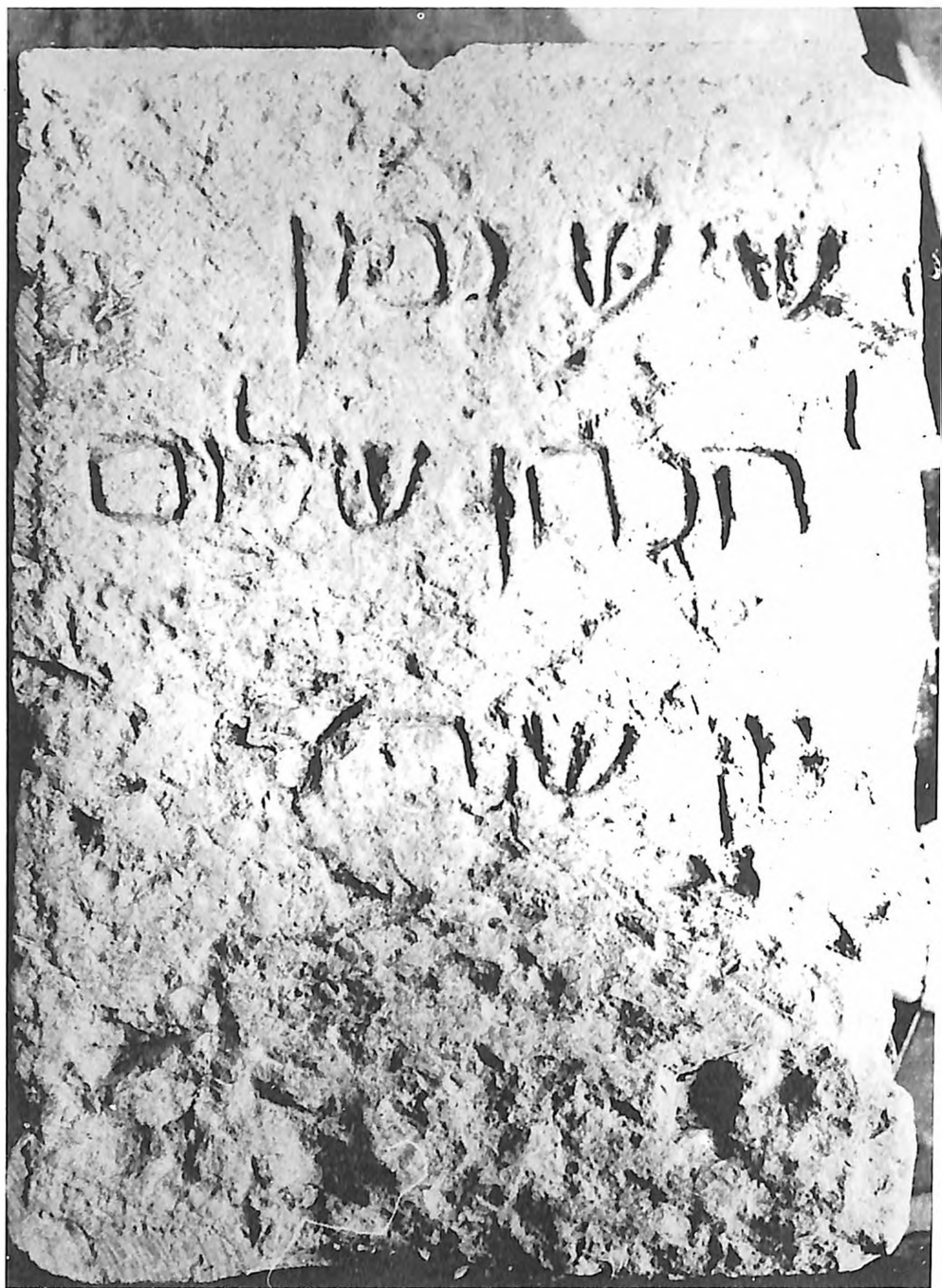
⁴¹ Škalamera, 39—40.

⁴² Hrabak, 60.

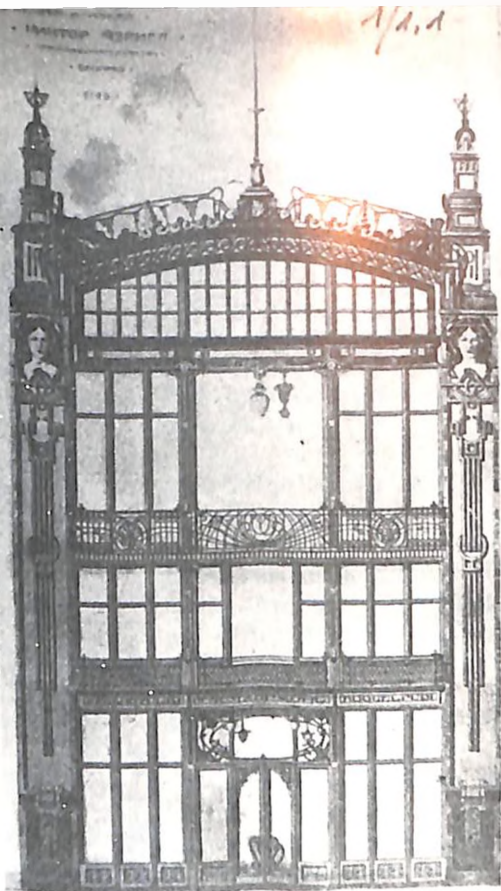
⁴³ Z. Škalamera, *Plan Beograda krajem 17. veka* (dalje: Z. Škalamera), »Godišnjak grada Beograda«, Beograd 1988. na planu Joana Baptiste Gumpa, Narodna biblioteka Srbije, Beograd 1978.

Nadgrobna ploča prebačena iz Konaka kneginje Ljubice na Kalemegdan, sada u zgradi Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, 7. jula 71a, 1620. god.

Fragment jevrejske nadgrobne ploče nađen na dunavskoj padini, danas u Arheološkom Institutu (Naučno-istraživački projekt Beogradska tvrđava)

V. D. Azriel, projekat fasade
Robnog magacina, 7. jula ul. 16

M. Manojlović i I. Azriel,
Inženjerski dom, Kneza Miloša ul. 7,
današnji izgled

**M. Manojlović i I. Azriel,
Stambena zgrada Zmaj Jovina ul. 29,
današnji izgled**

**J. Najman, Zadužbina Nikole Spasića,
Knez Mihailova ul. 47,
današnji izgled**

Albala u govoru pri osvećenju kapele na Novom jevrejskom groblju 1934. i dobio pri tome zanimljiv podatak o starosti palilulskog groblja koja bi iznosila oko 320 godina.⁴⁴ Time je pomerio datum osnivanja ovog groblja na sam početak XVII veka.

Iako tačno vreme nastanka jevrejskog groblja na Paliluli nije zasad moguće tačno odrediti niti dokumentovati, njegovo kontinuirano postojanje se prati preko plana Beograda kroz XVIII i XIX vek i do tridesetih godina XX veka. Kasniji datumi aktivnosti ovog groblja ilustrovani su preko različitih izvora: Pravilnika Grobljanskog zavedenja, Izveštaja o radu Uprave beogradske Jevrejske crkveno-školske opštine, novinskih članaka i literature koja prati život jevrejskog stanovništva u Beogradu, kao i sam razvoj grada.

Na planovima iz 1739—40. godine,⁴⁵ palilulskog groblja se javlja na mestu koje je određeno već Gumpovim planom i sa ispisanim nazivima: Juden Begräbnus, odnosno Juden Freihof. Na planu Kaufmana Königa iz 1854. godine,⁴⁶ jevrejsko groblje je ucrtano uz ulicu koja na Zarićevom planu iz 1878. godine⁴⁷ nosi ime Leskovačka ulica. To bi bila današnja Dalmatinska u kojoj se nalazio ulaz u jevrejsko groblje. Na planu iz 1910. godine,⁴⁸ groblje je još uvek ucrtano na istom mestu, ali se već pojavljuju projektovani delovi ulica Đušine i Draže Pavlovića koji prelaze preko zemljišta jevrejskog groblja.

Naime, Jevrejska crkveno-školska opština u Beogradu je 1888. kupila zemljište u Grobljanskoj ulici (današnja Ruzveltova)⁴⁹ i time zasnovala Novo jevrejsko groblje koje je verovatno bilo potrebno usled pomanjkanja prostora za sahranjivanje na palilulskom groblju. U Pravilima Grobljanskog zavedenja iz 1911. godine⁵⁰ zabeleženo je da su »Novo i Staro jevrejsko groblje u Beogradu svojina Crkveno-školske jevrejske opštine sefardijskog obreda u Beogradu«. Međutim, već jedanaest godina kasnije u Izveštaju o radu Uprave Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu⁵¹ pominje se mogućnost da se proda zemljište u Dalmatinskoj ulici i premete grobovi na Novo jevrejsko groblje. Posle žučnih verskih polemika između Sefarada i Aškenaza, koje je izazvalo pitanje prodaje groblja, pozvane su kompetentne ličnosti, pa je Uprava uz pomoć Vrhovnog rabina g. Dr. Isaka Alkalaja i jednog stručnjaka iz ovdašnjeg Narodnog muzeja g. Dr. Vlad. R.

⁴⁴ »Židov«, god. XIX, br 1, 4. januar 1935, 7.

⁴⁵ Plan Beograda iz 1739, sign. S Da 11.69 h, Državna biblioteka u Berlinu, foto-negativ u Arheološkom Institutu Naučno-istraživački projekt beogradska tvrđava, Jevrejsko groblje je označeno sa Juden Begräbnusse. Plan Beograda iz 1740, sign. H III d 1410, Ratni arhiv u Beču, foto-negativ u Arheološkom Institutu, Naučno-istraživački projekt beogradska tvrđava, Jevrejsko groblje je označeno sa Juden Freihof.

⁴⁶ Plan Beograda kapetana Kaufmana Königa iz 1854, sign. G Ib 53, Ratni arhiv u Beču (kopija kod arh. Z. Škalamere).

⁴⁷ Plan Beograda Stefana Zarića iz 1871, sign. G Ib 56, Ratni arhiv u Beču (kopija kod arh. Z. Škalamere).

⁴⁸ Plan grada Beograda prestonice Kraljevine Srbije, izrada Opštine beogradske, 1910, sign. GK-8, Arhiv Srbije (kopija kod arh. Z. Škalamere).

⁴⁹ »Svedočanstvo« kojim je 1888. potvrđena kupoprodaja između Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu i Đorđa Kurtovića iz Šepca. Kurtović je prodao zemljište u Grobljanskoj ulici na kojem je osnovano Novo jevrejsko groblje; dokument se nalazi u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu.

⁵⁰ Pravila za Grobljansko zavedenje Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu od 9. februara 1911, čl. 2.

⁵¹ Izveštaj o radu Uprave Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu 1922—23.

Petkovića ispitala ima li kakve istorijske i kulturne vrednosti za Jevreje u našoj zemlji ovo staro groblje.⁵² Rezultati ispitivanja su pokazali »da je ovo groblje staro oko 200 godina« (zaključak donesen verovatno prema obeleženim datumima na nadgrobnim spomenicima), te da »ono kao istorijski spomenik jevrejske kulture u Beogradu nema vrednosti...⁵³ Novac od prodaje Starog groblja u Dalmatinskoj ulici bio je namenjen zidanju škole i rabinata u Jevrejskom domu, što je na izvestan način s verskog i etičkog gledišta opravdavalno tu prodaju. Ipak, prema pomenutom planu iz 1910. vidimo da je i Beogradska opština želela novo urbanističko rešenje ovog kraja, pa je tako 1924. godine aktom Suda Opštine beogradske zatraženo premeštanje Starog groblja u Dalmatinsku radi sprovođenja Generalnog plana Beograda.⁵⁴ Tim planom »bile su predviđene na zemljištu Starog Jevrejskog groblja izvesne javne građevine za socijalne ustanove Beograda.«⁵⁵ Odobrenje za prodaju grobljaskog zemljišta posle prekopavanja grobova dobila je jevrejska zajednica 1927. godine.⁵⁶

Pojedini značajni datumi u razdoblju aktivnog delovanja ovog groblja ostali su zabeležni. Tako Šlang pominje 1820. godinu kad je u septembru na Jevrejskom groblju održana svečanost »Genizor«, tj. sahranjivanje starih jevrejskih knjiga i oštećenih Tora koje su stradale za vreme srpskog ustanka 1815. godine.⁵⁷ Tom prilikom, izveštava Šlang, učeni rabin održao je dirljivu besedu, naglasivši da su svete knjige našle dostojno mesto do pokojnog rabina, Azriela Magrisa...⁵⁸ Zahvaljujući Božidaru Kovačeviću ostala su zabeležena pojedina imena sa nadgrobnih spomenika sefardskih i aškenaskih grobova, kao i epitaf sa groba Haima Daviča.⁵⁹ Davičo (1800—1868), za kojeg stoji u epitafu da je bio pisac većeg broja jevrejskih dela, uživao je veliki ugled među Jevrejima, Srbima i Turcima. Zahvaljujući diplomatskoj i trgovačkoj snalažljivosti, kao i poznavanju stranih jezika, bio je blizak saradnik kneza Miloša. Kovačević takođe ističe kako su sefardski grobovi bili označeni jevrejskim ili srpskim natpisima, dok su starije aškenaske nadgrobnice ploče bile ispisane jevrejskim i nemačkim, a kasnije srpskim jezikom uz kraći jevrejski zapis.⁶⁰ O kontinuiranom pojavljivanju hebrejskog teksta govori i odredba iz pomenutih Pravila za Grobljansko zavedenje iz 1911, kojima je određeno da »na svakom nadgrobnom spomeniku koji se bude podigao, mora biti ispisano ime umrlog lica, kome se spomenik diže, i staro-jevrejskim jezikom (lašon akodeš)...«⁶¹ Pravila iz 1894. određuju i godišnji ulog članova Grobljanskog zavedenja koji je mogao iznositi 2, 4, 6, 10, 14, odnosno 20 dinara godišnje, a visinom uloga je određivana »klasa« (I—VI), odnosno položaj groba na groblju.⁶² Takođe je naglašeno da se sa zemljišta do »Genize« plaća viša taksa od one za I klasu. Posle dobijenog odobrenja za prodaju zemljišta Jevrejskog groblja Palluli, zatraženo je od Opštine beogradske da ostavi Crkveno-školskoj

⁵² Isto.

⁵³ Isto.

⁵⁴ Izveštaj o radu Uprave Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu 1926—29, 5—6.

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ I. Šlang, 70; *geniza*, mesto za pohranjivanje oštećenih hebrejskih knjiga, molitvenika, Tora i svetih utvarl.

⁵⁸ I. Šlang, 70.

⁵⁹ B. Kovačević, *O Jevrejima u Srbiji od XVIII do poč. XX veka*, »Jevrejski almanah« 1959—60, 108—109.

⁶⁰ Isto.

⁶¹ Pravila za Grobljansko zavedenje Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu od 9. februara 1911.

⁶² Pravila Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu, 1894, paragraf 89.

jevrejskoj opštini potreban deo terena (oko 500 m²) za podizanje kosturnice⁶³ koja je bila namenjena za sahranu posmrtnih ostataka nađenih prilikom prekopavanja groblja. Ta sahrana je označena kao važan i svečan događaj koji je ostao zabeležen i u listovima tadašnje jevrejske štampe. U sarajevskom »Jevrejskom glasu«, Isajlo Levi piše o svečanom obredu sahrane koji je obavljen na Starom jevrejskom groblju 1. jula 1928. godine.⁶⁴ On pominje polaganje povelje ispisane na pergamentu s potpisima svih prisutnih predstavnika verskih i gradskih institucija i korporacija. Povelja je bila uzidana u temelj kosturnice, a tom prilikom je vrhovni rabin dr Isak Alkalaj održao prigodan govor. Podatke o ovom događaju nalazimo zabeležene i u Izveštaju Crkveno-školske jevrejske opštine,⁶⁵ iz koga saznajemo da je nad kosturnicom bilo predviđeno podizanje spomenika; on je ujedno trebalo da obeleži mesto na kojem se nalazilo Staro jevrejsko groblje. Međutim, podizanje spomenika bilo je uslovljeno kako prikupljanjem priloga među samim opštinarima tako i regulacijom i nivelacijom zemljišta. U Izveštaju za razdoblje 1929—32. godine⁶⁶ navodi se da nivelacija celokupnog zemljišta nije još sprovedena, pa je i podizanje spomenika bilo onemogućeno. U Pravilniku Grobljanskog zavedenja⁶⁷ zabeleženo je 1937. da su predmet staranja ovog udruženja groblje i kosturnica u Đušinoj ulici br. 32 (danas stambena zgrada u Đušinoj ulici br. 26).⁶⁸

Najzad, zemljište nekadašnjeg Starog jevrejskog groblja na Paliluli je posle II svetskog rata iskorišćeno kao teren za izgradnju stambenih zgrada koje je 1947. podiglo građevinsko preduzeće »Komgrap«. Pomenuto sahranjivanje posmrtnih ostataka u zajedničku kosturnicu koje je održano 1. jula 1928. bilo je tek prvi deo tog svečanog obreda. Istog prepodneva, kako saznajemo od stalnog dopisnika lista »Židov«,⁶⁹ sa Starog groblja su preneti posmrtni ostaci dvanaestorice rabina na Novo jevrejsko groblje i tu sahranjeni. Takođe je navedeno da će se preneti i njihovi stari spomenici, »obične velike kamene ploče, obrasle mahovinom, preko koje se jedva naziru jevrejska slova«. Pomenuti I. Levi navodi u »Jevrejskom glasu« imena sve dvanaestorice rabina sa godinom smrti u spisku koji je bio pročitao prilikom sahrane na Novom jevrejskom groblju. Nad njihovom zajedničkom grobnicom podignut je iste 1928. godine spomenik u obliku sarkofaga.

NOVO JEVREJSKO GROBLJE

Prema pomenutom »Svedočanstvu«⁷⁰ kojim se potvrđuje da je Đorđe Kurtović iz Šapca prodao Crkveno-školskoj jevrejskoj opštini u Beogradu zemljište u Grob-

⁶³ Izveštaj o radu Uprave Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu 1926—29.

⁶⁴ I. Levi, *Jedna retka svečanost na starom jevrejskom groblju (Pismo iz Beograda)*, »Jevrejski glas«, god. 1, br. 25, Sarajevo 1928, 3.

⁶⁵ Izveštaj o radu Uprave Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu 1926—29.

⁶⁶ Izveštaj Uprave Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu 1929—32, Beograd 1932.

⁶⁷ Pravilnik Grobljanskog zavedenja, Beograd 1937, vl. Ruben J. Rubenović.

⁶⁸ Podatak dala arh. Olga Mitrović, nastajena u Đušinoj ulici br. 32; do izmene numeracije je došlo usled podizanja novih zgrada u posleratnom razdoblju.

⁶⁹ *Beogradska pisma*, »Židov«, god. XII, br. 28, 13. Jul 1928, 4.

⁷⁰ »Svedočanstvo« kojim je 1888. potvrđena kupoprodaja između Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu i Đorđa Kurtovića iz Šapca; dokument se nalazi u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu.

ljanskoj ulici (danas Ruzveltovoj) na kojem se sada nalazi Sefardsko groblje, ono datira iz 1888. Kad je Novim generalnim planom za grad Beograd 1925. konačno odlučeno da se Staro jevrejsko groblje potpuno iseli iz Dalmatinske ulice nastala je potreba da se dalje proširi kupljeno zemljište za Novo jevrejsko groblje.⁷¹ Nakon tog proširenja, Sefardsko groblje je do danas zadržalo istu površinu i funkciju. U Katastru groblja Saveza jevrejskih opština Jugoslavije zabeleženo je da njegova površina iznosi 12.748 m² na kojoj se nalazi 4.000 nadgrobnih spomenika.⁷²

Preko puta Sefardskog groblja, u istoj Ruzveltovoj ulici, nalazi se Aškenasko groblje koje je u stvari deo beogradskog Novog groblja, a odvojeno je od njega zidom. Pripreme terena za ovo groblje vršene su istovremeno sa otkupom zemljišta za beogradsko Novo groblje, koje je nastalo 1876. Prilikom nabiranja pripadnika različitih veroispovesti koje se sahranjuju na beogradskom Novom groblju, u izveštaju Beogradske opštine za 1919—26. pominju se i Aškenazi, koji kao i pripadnici drugih vera imaju svoju odvojenu parcelu.⁷³ Kapelu na Novom jevrejskom groblju je projektovao ing. Josif V. Albala, a osvećena je u decembru 1934. godine.⁷⁴ Datirajući s kraja XIX veka, Novo jevrejsko groblje se svojim nadgrobnim spomenicima, zanimljivim kamenorezačkim ostvarenjima i često vrednim skulptorskim rešenjima uključuje u opšta stilska i umetnička kretanja. Emancipacija evropskih Jevreja u toku XIX veka i njihovo uključivanje u različite vidove društvenih aktivnosti izazivali su želju za dokazivanjem tog novog, ravnopravnog položaja. To se na području umetničke delatnosti ostvarivalo podizanjem reprezentativnih građevina (monumentalnih sinagoga, jevrejskih domova i škola), pa i raskošnih nadgrobnih spomenika. Želja za izjednačavanjem sa nejevrejskom okolinom sukobljavala se sa svešću o vlastitom poreklu i tradiciji, pa je tako u pogledu nadgrobnih spomenika često dolazilo do neobičnih i eklektičnih rešenja. To je karakteristično i za beogradsko Jevrejsko groblje.

Želeći da dobijemo što pregledniju sliku, a istovremeno da obuhvatimo najzanimljivija i najvrednija rešenja, spomenike Novog jevrejskog groblja smo grupisali u nekoliko celina.⁷⁵

- spomenici specifičnih sefardskih i aškenaskih oblika,
- spomenici preseljeni sa Starog jevrejskog groblja,
- spomenici sa karakterističnim jevrejskim motivima,
- spomenici sa različitim simboličkim motivima u punoj plastici i reljefu nastali pod uticajem nejevrejske sredine,
- spomenici sa portretnom skulpturom u punoj plastici i reljefu,
- grobnice sa arhitektonskim rešenjima različitih stilova,
- spomenici palim borcima i žrtvama iz prošlih ratova.

⁷¹ Izveštaj Uprave Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu za 1929—32, II, Novo jevrejsko groblje.

⁷² Katastar groblja Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.

⁷³ Beogradska opština, *Prilike i stanje opštinskih poslova za poslednjih sedam godina (1919—1926)*, Beograd 1927, 407.

⁷⁴ »Zidov«, god. XIX, br. 1, 4. januar 1935.

⁷⁵ M. Rajner, *Jevrejsko groblje u Beogradu*, tekst uz pozivnicu za izložbu fotografija Rake Levija »Vajarska dela i karakteristični spomenici na Jevrejskom groblju u Beogradu«, Jevrejski istorijski muzej, maj 1981.

Tokom vremena postalo je uobičajeno da se sefardske nadgrobnje ploče postavljaju horizontalno, a aškenaške vertikalno, kako je istaknuto u uvodnom delu ovog rada. Kasnije se te razlike gube, osobito kod monumentalnije rešenih nadgrobnih spomenika. Za beogradsko Novo jevrejsko groblje je karakteristično da mladi spomenici, aškenaški i sefardski, imaju najčešće dvojezične natpise, hebrejske i srpskohrvatske, i često duže epitafe. Spomenici preseljeni sa Starog jevrejskog groblja su već pomenuti. To su horizontalne kamene ploče sa imenom pokojnika samo na hebrejskom jeziku i godinom smrti, bez dužih epitafa. Nad zajedničkom grobnicom rabina i učitelja Jevrejske beogradske opštine, koji su preneti sa Starog groblja, grobarsko udruženje »Hevra Kadiša« podiglo je 1928. godine spomenik u obliku sarkofaga. Iste godine je podignut i spomenik nad genizom, »skrovištem starih neupotrebljivih svetih knjiga i utvari«, kako je zabeleženo u epitafu, koje su ukopane na ovom groblju »po propisima jevrejskog zakona 1894. g«. Otvoren svitak Tore (na kojem je uklesan navedeni tekst) i knjige, simbolično ukazuju na namenu ove grobnice.

Grupa spomenika sa uklesanim ili plastično obradenim jevrejskim simbolima je najspecifičnija. Ona se približava tradiciji jevrejske ikonografije i vekovima izražavanom otporu prema figurativnoj predstavi. Takva vrsta dekoracije nije često i obilno korišćena na Novom jevrejskom groblju, ali se ipak pohvaljuju primeri ruku podignutih u sveštencički blagoslov kao simbol roda Koena, vrča i zdele (lavora), simbol porodice Levija, Davidove zvezde i menore, koje su učestaliye.

Veliku i raznoliku skupinu predstavljaju spomenici sa simboličnim motivima u punoj plastici i reljefu. Upravo se ovde mogu možda najbolje pratiti s jedne strane uticaji tradicionalnog, a sa druge želja za savremenošću. Težnja da se izbegne figurativno očituje se u uklesanim simbolima kao što su žalosne vrbe, ili reljefno izvedeni detalji kao što je slomljena grana, ili uveli pupoljak, koji svojim simboličnim jezikom govore o prolaznosti i nestajanju. Smelije i manje konvencionalno rešenje na dečjem grobu je prikaz ptice koja je ispala iz gnezda. Istovremeno se javljaju i radovi koji upravo figurativnim repertoarom ukazuju na istu temu vezanu za umiranje. Kao primeri se mogu navesti puto koji plače izveden u punoj plastici, ili žena koja je oplakujući obgrlila mrtvački kovčeg. Na ovom mestu treba svakako izdvojiti vajarsko delo Tome Rosandića (1878—1958) nad grobnicom Ruže i Jakova Klopfera. Već i samo ime poznatog vajara govori o visokoj umetničkoj vrednosti tog dela. Muška i ženska glava izvedene u visokom reljefu simbolizuju čežnju koja izvire iz istovremenog približavanja i udaljavanja likova pokojnika. Kao posebno zanimljivi mogu se izdvojiti spomenik koji predstavlja avion u padu i spomenik sa reljefno prikazanom jerusalimskom sinagogom Hehal Šlomo. U oba slučaja želelo se i klesarskom veštinom, sem rečju epitafa, iskazati ponešto o pokojnikovom životu i smrti. Kod prvog primera je reč o avionskoj nesreći, dok kod drugog zahvaljujući natpisu saznajemo da je pokojnik bio »haluc« koji je »na svome putu za Erec Jisrael nesretnim slučajem poginuo u Beogradu 29. jula 1933. g.«

Portretna skulptura u punoj plastici ili reljefu predstavlja savremeniji način obeležavanja nadgrobnih spomenika. Bronzani reljefi sa glavama pokojnika u profilu

ili an fas su prilično brojni. Mogućno je izdvojiti nekoliko umetnički vrednih radova. Javljaju se imena skulptora kao što su Petar Palavičini (1887—1958), Nandor Glid (1924—), Aleksandar Zarin (1923—). Glidovi radovi se nalaze na grobovima pojedinih istaknutih članova posleratne jevrejske zajednice (S. Adanja, H. Lederer, A. Vajs). Portretna skulptura u punoj plastici je izuzetno retka, pa beležimo samo dva ostvarenja: bronzanu bistu A. Lekića koju je 1958. izradio Sremčić, te kamenu bistu devojke nad grobnicom porodice Manhajm koju je izradio A. Zarin 1950. godine. Zasebnu grupu tvore spomenici koji sadrže elemente pojedinih arhitektonskih stilova, karakterističnih za razdoblje istoricizma u arhitekturi (XIX vek sa retardacijama i u XX veku). Beležimo ugledanja na islamsko turbe, mavarske lukove i floralnu dekoraciju Istoka, ali i stubove i zabate u duhu neoklasicizma.

Spomenici palim borcima i žrtvama prošlih ratova predstavljaju monumentalna skulptorska rešenja. Važno mesto zauzima »spomenik izginulim ratnicima [132 pala jevrejska heroja] u prošlim ratovima za spas, slobodu i ujedinjenje Otadžbine [1912—1919]«. U izveštaju Crkveno-školske jevrejske opštine za 1926—29. godinu⁷⁶ zabeleženo je da je ovaj spomenik otkriven »2. oktobra 1927. g. na ratničkoj parceli Novog jevrejskog groblja u prisustvu Nj. V. Kralja, mnogobrojnih velikodostojnika i građanstva«. Spomenik je podignut prema projektu arh. Samuila Sumbula, a izradio ga je kamenorezac Josif Dajč. Na kraju glavne aleje Sefardskog groblja nalazi se spomenik posvećen jevrejskim žrtvama fašizma. Monumentalno skulptorsko ostvarenje je savremeni rad arh. Bogdana Bogdanovića (1922), otkriven 1952, za koji je autor nagrađen Oktobarskom nagradom Beograda. Uz originalnost i izuzetno snažan utisak koji ostavlja spomenik, zanimljivo je pomenuti ugrađivanje fragmenata, pa i celih nadgrobnih ploča ispisanih hebrejskim tekstom, čije se poreklo vezuje za Staro jevrejsko groblje na Paliluli. U grupu komemorativnih spomenika spada takođe spomenik podignut austrijskim Jevrejima koji su 1941. ubijeni u Zasavici kod Šapca. Spomenik je podigla Jevrejska opština u Beču prema projektu arh. Anrija Mešulama nakon prenosa posmrtnih ostataka osam stotina žrtava, koji je izvršen 1959. godine. Jevrejska opština u Beogradu je 1976. podigla spomenik nad zajedničkom grobnicom u kojoj su sahranjeni posmrtni ostaci dece umrle od španske groznice i drugih bolesti između dva svetska rata, a čiji su zasebni spomenici bili uništeni. Spomenik je izrađen prema idejnom projektu slikara Jove Čurčića.

Novo jevrejsko groblje je održavano, te i danas vrši aktivnu funkciju. Aškenaško groblje se nalazi u prilično zapuštenom stanju i nije više u upotrebi.

⁷⁶ Izveštaj Uprave Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu za 1926—29.

Mirijam RAJNER

S u m m a r y

JEWISH CEMETERIES IN BELGRADE

The introductory part of this essay expounds the historical origin of the Jewish cemeteries and the data on the types of tombstones. The symbols on the Ashkenazic and Sephardic tombstones are also described.

By comparison of the XVII century plans of the Belgrade town and its fortress the oldest Jewish cemetery in Belgrade can be located on the bank of the Sava river; a few XVII century gravestones are still existent. There are conjectures that during XVII century the impact of the great number of Sephardim who have settled in Belgrade have caused the transferring of the Jewish quarter onto the bank of the Danube river and thus the cemetery was also moved to that part of town. The third Jewish cemetery situated in Belgrade since the beginning of the XVII century is the Palilula Jewish cemetery and its existence can be followed in continuity since the town plans from 1668 till the 30-ies of the present century. In 1820 on this cemetery was held the ceremony of genizah, i.e. the burial of the old Jewish books. The lot where the cemetery was situated was sold and the cemetery was relocated as part of the realisation of The Belgrade General Plan. On July 1. 1928 on this cemetery was ceremoniously laid the founding stone for the mausoleum which was intended as the memorial above the crypt on the old cemetery's location. Although planned the monument above the crypt was never built. The lot in the Ruzvelt street where the Sephardic cemetery is located today was bought in 1888. Right on the other side of the same street is the Ashkenazic cemetery. Some older and more important grave markers have been transferred from the old Palilula cemetery. On the new Jewish cemetery are the gravestones relevant for their ornamental decorations, shape and symbols; there are also some monuments designed by eminent sculptors like Petar Palavičini, Nandor Glid and Aleksandar Zarin. On the cemetery are also the monuments commemorating the victims of the First and Second World Wars.

Dr Divna ĐURIĆ-ZAMOLO, dipl. Ing. arh.

JEVREJI — GRADITELJI BEOGRADA DO 1941. GODINE

PRVA dokumenta o ovoj temi otkrili smo u arhivi planova beogradskih zgrada Građevinskog odbora za period 1898—1914. godine koja se čuva u Muzeju grada Beograda. Ova arhiva nije tako velika i nije kompletna, ali smo u njoj našli dokumentaciju za trojicu Jevreja graditelja Beograda, VIKTORA DAVIDA AZRIELA, LEONA TALVIJA i JOVANA KOENA. Za period XIX veka građevinske arhive nisu sačuvane, ali se iz drugih izvora zna da je u Beogradu radilo dosta stranih građevinskih stručnjaka iz krajeva preko Save i Dunava. Da li je među njima bilo i Jevreja, za sada se ne može utvrditi. Za period između dva svetska rata sačuvana je kompletna obimna arhiva planova beogradskih zgrada i ona se danas čuva u Istorijskom arhivu Beograda. Kao izvor o našoj temi nije se mogla mnogo koristiti jer je sređena hronološki i po ulicama. Kada bude dobila registar po autorima projekata moći će se otkriti još dosta stambenih zgrada koje su projektovali Jevreji arhitekti.

Što se tiče ostalih izvora koji su poslužili za obradu teme o beogradskim graditeljima Jevrejima treba istaći dokumentaciju u Jevrejskom istorijskom muzeju, a naročito memoare dra Davida Tajtacaka. I naše savremene enciklopedije pružile su dosta podataka za ovu temu, a zatim su značajni usmeni podaci rođaka i poznanika Jevreja graditelja. Na kraju možemo reći da je dosta pojedinačnih podataka nađeno u različitoj literaturi, u koju ubrajamo i razne popise i adresare (popis ovlašćenih inženjera iz 1940, popis diplomiranih inženjera u periodu između dva svetska rata). Za analizu arhitekture pojedinih objekata, autoru su služile same građevine kako danas izgledaju na licu mesta.

Na osnovu svih ovih izvora, podaci za pojedine graditelje su obimniji i dovoljni, dok za druge to nisu. Zbog toga možemo reći da je poznavanje Jevreja graditelja Beograda do 1941. dosta neujednačeno i da nije bilo moguće govoriti o svakome od njih na isti način.

ALBALA JOSIF JOŠKA

(Beograd 19. IV 1902 — Beograd 1942)

Pripada beogradskoj jevrejskoj porodici. Otac mu je bio trgovački putnik. Osnovnu školu i gimnaziju završio je u Beogradu, a zatim se upisao na Arhitektonski odsek Tehničkog fakulteta u Beogradu. Diplomirao je u junu 1933. godine.¹

¹ D. Tajtacak, *Beogradski Jevreji i njihova zanimanja do drugog svetskog rata* (rukopis iz 1971. godine), Jevrejski istorijski muzej, Beograd, Inv. br. 4268, str. 114; V. Marković, *Imenik diplomiranih inženjera i arhitekata na Tehničkom fakultetu u Beogradu, 1919—1938*, Beograd 1939.

Posle toga je položio državni ispit za ovlašćenog inženjera, jer ga nalazimo u spisku ovlašćenih inženjera iz 1940. godine sa adresom u Ulici kralja Petra br. 75² (danas Ulica 7. jula)

U toku svoje kratkotrajne stručne delatnosti, J. Albala se bavio projektovanjem stambenih zgrada, uglavnom u Beogradu.³ Međutim, za sada u Beogradu nije poznata nijedna zgrada koju je on projektovao. Da bismo upoznali arhitekturu koju je primenjivao na svojim objektima razmotrićemo dva njegova projekta sačuvana u Istorijskom arhivu Niša.⁴ To su projekti za dve jednospratne stambene zgrade u Nišu. Iz oba projekta se uočava da je arh. Albala prihvatio tada avangardnu modernu arhitekturu i njenu funkcionalnost i bezornamentalnost. Takođe je prihvatio i nove konstruktivne sisteme, jer je na obema zgradama primenio armirani beton za međuspratne konstrukcije. Jedno je kuća advokata Aleksandra Hadži-Pešića, na uglu ulica Jevremove i Sindelićeve, čiji je projekat odobren za izvođenje krajem 1937. godine, a predračunska vrednost je bila 200.000 dinara. Drugo je dvorišna kuća fotografa Isaka Mandilovića u Karadorđevoj ulici br. 14, čiji je projekat odobren za izvođenje u aprilu 1936. godine, a predračunska vrednost je iznosila 50.000 dinara.

Arhitekta Albala je bio poznati jevrejski javni radnik. Stradao je za vreme drugog svetskog rata zajedno sa celom porodicom 1942. godine.⁵

AZRIEL ISAK
(oko 1905 — ?)

Nisu poznati biografski podaci o Isaku Azrielu. Zna se samo da je sve svoje projekte ostvario u zajednici sa arhitektom Mišom Manojlovićem, a nalazimo ga i u Popisu ovlašćenih inženjera u Kraljevini Jugoslaviji 1940. godine.⁶ Prema podacima Saveza jevrejskih opština, Isak Azriel je preživeo drugi svetski rat, a posle rata se odselio u Izrael.

AZRIEL VIKTOR DAVID
(Beograd oko 1875 — 1942)

Viktor David Azriel potiče iz stare beogradske jevrejske trgovačke porodice. Sačuvan je testament iz 1836. njegovoga pretka Hajima Azriela koji nosi ime kao i

² *Popis ovlašćenih inženjera u Kraljevini Jugoslaviji za godinu 1940.*, Savez inženjerskih komora, Beograd 1940.

³ D. Tajtacak, *nav. delo*, 114.

⁴ Istorijski arhiv Niša, Istraživanje iz 1968. godine (bez inv. br.)

⁵ D. Tajtacak, *nav. delo*, 114.

⁶ Vid. ovaj rad pod Manojlović Milan-Miša; *Popis ovlašćenih inženjera*.

njegov otac. Iz testamenta se vidi da je Hajim bio trgovac koji je imao radnju u čaršiji i kuću sa baštom »sproću jevrejske sinagoge«,⁷ koja se nalazila u sredini bloka između današnjih ulica Tadeuša Košćuškog, Solunske, Jevrejske i Visokog Stevana. Imao je četiri sina iz dva braka, tako da bi mu Viktor Azriel mogao biti praunuk. Imanje kod sinagoge nalazilo se na uglu ulica Tadeuša Košćuškog (ranije Knez-Mihailov venac) i Solunske jer je sačuvan dokument, molba Hajima Azriela iz 1907. upućena Građevinskom odboru da mu se dozvoli podizanje privremene zgrade na ovom terenu.⁸ Otac Viktora Azriela imao je i kuću na uglu ulica Tadeuša Košćuškog i Zmaja od Noćaja br. 1;⁹ bavio se trgovinom žitarica na veliko. Bio je i aktivan član beogradske Jevrejske opštine, pa čak izvesno vreme i njen predsednik.¹⁰

Viktor David Azriel je osnovnu školu i gimnaziju završio u Beogradu, a Građevinski fakultet sa odličnim uspehom u Beču. Kada se vratio u Beograd, samo se relativno kratko vreme bavio svojom strukom, koju je napustio iz danas nepoznatih razloga. Kao materijalno obezbeđen putovao je i pisao, a interesovao se i za cionizam.¹¹ Godine 1922. objavio je putopis *Moj put u Izrael*. Posle prvog svetskog rata stanovao je u očevoj kući na uglu današnjih ulica Tadeuša Košćuškog i Zmaja od Noćaja br. 1, a 1927. godine ga nalazimo u Cara Uroša ulici br. 5. Prema svedočanstvu dra Tajtacaka streljali su ga nacisti u drugom svetskom ratu 1942. godine.¹²

Na osnovu sačuvanih dokumenata može se zaključiti da se Viktor Azriel posle završenih studija vratio u Beograd prvih godina XX veka. Sačuvan je prepis dozvole izdate 1906. godine¹³ prema kojoj Viktor David Azriel može vršiti inženjersku praksu. Za dobijanje dozvole bila je potrebna i izvesna praksa, tako da se može pretpostaviti kako je Azriel izvesno vreme radio u svojoj struci i pre 1906. Dobivši dozvolu, Azrielu je izgleda prvi posao bio da izradi plan dogradnje i adaptacije očeve kuće na uglu ulica Tadeuša Košćuškog i Zmaja od Noćaja. Sami planovi nisu sačuvani, ali je ostao dokument iz kojeg se vidi da je na molbu Hajima Azriela od 28. marta 1906. odobren plan adaptacije i dogradnje ove kuće. Uz ovaj dokument sačuvana su još dva: protokol regulacije i nivelacije i prepis dozvole. V. D. Azrielu da može vršiti inženjersku praksu.¹⁴ Nesumnjivo je da je V. D. Azriel izradio pomenuti plan. U isto vreme je dobio i posao projektovanja i izvođenja kuće, svakako očevog prijatelja, Benciona Bulija u današnjoj 7. jula ulici br. 16. Tako su se počeli razgranjavati njegovi stručni poslovi, što potvrđuje još jedan sačuvani dokument. To je opet molba njegovog oca Građevinskom odboru od 27. januara 1907. da mu se odobri izgradnja privremene dvorišne zgrade na njegovom

⁷ B. Peruničić, *Beogradski sud 1819—1839. godine*, Istorijski arhiv Beograda, Beograd 1964, 670.

⁸ Muzej grada Beograda (dalje: MGB); Odeljenje za arhitekturu i urbanizam, Studijska zbirka: V. D. Azriel.

⁹ MGB, Ur. 11408—11410.

¹⁰ D. Tajtacak, *nav. delo*, 114; Z. Manević, »Pioniri moderne arhitekture Beograda«, *Arhitektura Urbanizam*, br. 16, 1962, 47.

¹¹ D. Tajtacak, *nav. delo*, 114; G. Gordić, *Biografije. Srpska arhitektura 1900—1970*, Muzej savremene umetnosti, Beograd 1972, 129.

¹² D. Tajtacak, *nav. delo*, 114; A. Suvorin, *Ceo Beograd. Adresno-informativna knjiga za Beograd, Zemun i Topčider*, Ruska misao, Beograd 1922; Telefonski imenik Beograda za 1927. godinu.

¹³ MGB, Ur. 11410.

¹⁴ MGB, Ur. 11408—11410.

imanju, na uglu današnjih ulica Tadeuša Koščušskog i Solunske, u kojoj bi bila smeštena bravarska i stolarska radionica, potrebna njegovom sinu Viktoru Azrielu, »preduzimaču i arhitektu«,¹⁵ Posle ovoga, za sada znamo da je V. D. Azriel u 1908. rukovodio izgradnjom sinagoge u Cara Uroša ulici prema projektu arh. Milana Kapetanovića. Tokom izvođenja, Azriel je izvršio izmene projekta u konstruktivnom detalju izvođenja galerije. Umesto u drvetu, on je galeriju izveo u armiranom betonu, koji je već ranije primenio u izvođenju jednog dela tavanice Robnog magacina u 7. jula ulici br. 16.¹⁶ Međutim, izgleda da je zbog ovoga došlo do nesuglasica, usled kojih je V. D. Azriel najverovatnije i napustio rad u struci, što je mogao sebi dozvoliti kao materijalno obezbeđen čovek.

Robni magacin Benciona Bulija

Ulica 7. jula br. 16

Najznačajnije Azrielovo delo, a ujedno i jedno od značajnih ostvarenja u arhitekturi Beograda toga vremena, jeste pomenuti Robni magacin Benciona Bulija u Ulici 7. jula br. 16. Sačuvana je kopija projekta ulične fasade ove zgrade,¹⁷ na osnovu koje smo danas sigurni u autorstvo ove zgrade jer je ranije bilo nekih sumnji. Na projektu je potpisan Viktor Azriel kao projektant i izvođač, građevinski inženjer i preduzimač. Iz ovoga projekta se prvi put saznalo da je zgradu gradio Bencion Buli koji je imao bankarsku radnju u Knez-Mihailovoj ulici, blizu Ulice 7. jula.

Upoređujući projekat i izvedeni objekat uočavamo da su opšte karakteristike zadržane, ali primećujemo da mnogi detalji nisu izvedeni, ili su ih možda pokrile kasnije adaptacije. Azriel je projektovao zanimljiva ulazna vrata, sa finim secesijskim gvozdenim ukrasima rafiniranih linija iznad njih, čega danas nema. Danas takođe nema dekoracija od kovanog gvožđa što kao arabeske pokrivaju lučni nosač koji završava građevinu i deo fasade koji zaklanja međuspratnu konstrukciju iznad prizemlja. Smatramo da je ostvarena fasada u velikoj meri izgubila u izražajnosti zbog toga što je cela data u monotonom rasteru prozora. Azriel je u projektu olakšao kompoziciju fasade detaljima većih prozorskih površina u osovini zgrade, povećavajući ih od prizemlja prema drugom spratu.

Zgrada sagrađena 1907. predstavlja inače u Beogradu usamljeni primer rešenja objekta po novim arhitektonskim principima koji se u potpunosti razlikuju od do tada ustaljenih akademskih postulata. Glavni građevinski materijal ovde je do tada neuobičajeno gvožđe, i za konstrukciju i za dekoraciju. Unutrašnje rešenje prostora takođe je neuobičajeno, jer se tri nivoa rešavaju kao jedinstven prostor sa galerijama i jednim mostom. Fasada isto tako predstavlja novinu svojim dvodimenzionalnim rešenjem i u opštoj kompoziciji i u detaljima. Ona je tretirana kao jedinstvena površina, sa bočno naglašenim vertikalama koje prelaze i samu

¹⁵ MGB, Odeljenje za arhitekturu i urbanizam, Studijska zbirka; V. D. Azriel.

¹⁶ Z. Manević, *nav. članak*, 48.

¹⁷ MGB, Ur. 3785.

220 D. Đurić-Zamolo

visinu objekta, dajući celom rešenju utisak ogromnog rama za neku čudnu sliku mirnih i čistih površina.¹⁸

ERLIH HUGO

(Zagreb 31. I 1879 — Zagreb 21. IX 1936)

Rođen je u poznatoj porodici zagrebačkih graditelja, što mu je svakako i predodredilo životni poziv. Njegov otac Herman Erlih bio je sopstvenik većeg građevinskog preduzeća u Zagrebu.¹⁹ Hugo Erlih je završio Tehničku visoku školu u Beču, pa je tamo našao i svoje prvo zaposlenje kao arhitekt projektant. Radio je u ateljeima bečkih arhitekata F. Omana i H. Valhera, gde je vršio restauracije nekih starih dvoraca u Austriji. Zatim mu je poveren značajan zadatak da dovrši vilu »Karma« na Ženevskom jezeru, koju je započeo poznati arhitekta A. Los. U Zagreb se vratio 1909. i do 1915. je vrlo intenzivno radio na projektovanju stambenih zgrada, kolektivnih i individualnih, u okviru zajedničkog ateljea sa arhitektom V. Kovačićem. I posle prvog svetskog rata se intenzivno bavio projektovanjem, kad se više oslanjao na istorijske stilove. Pored stambenih zgrada projektuje i javne građevine, Berzu, banke i drugo, opet sve uglavnom u Zagrebu. U isto vreme rukovodi i jednim od najvećih projektantskih ateljea u Zagrebu. U ateljeu je radio veći broj mladih arhitekata koji su prihvatili moderan stil u arhitekturi, pa ga prihvata i Hugo Erlih.

Hugo Erlih je veliko ime hrvatske istorije arhitekture, pogotovu zagrebačke. Doživeo je čak da mu jedan strani izdavač objavi monografiju 1932. godine.²⁰ Međutim, njegova delatnost je vezana i za Beograd. Za sada se zna za dve beogradske građevine koje je projektovao: Udružena banka u Ulici 7. jula br. 21 i stambena zgrada u Siminoj ulici br. 29. Osim toga, Erlih je učestvovao i na konkursima za neke zgrade u Beogradu koje nisu izvedene po njegovim projektima: Agrarna banka i zgrada »Singer«.²¹ Udružena banka (danas Jugobanka). Zgrada je podignuta ili 1929. ili 1931. godine²² Ulica 7. jula br. 21. U svakom slučaju je jedna od najranijih javnih građevina u Beogradu sagrađenih u duhu moderne arhitekture. U to vreme je Erlih prvi put i započeo da primenjuje u svojoj arhitekturi nove avangardne tendencije, sa ravnim linijama i glatkim zidnim površinama.

Zgrada nema veliku širinu fasade, a uzidana je sa obe strane. Iako u modernom duhu rešena je simetrično, što se naročito odražava u prizemlju; tu se nalaze tri velika otvora kod kojih kvadrat igra značajnu ulogu. Na sredini je velika ulazna kapija jednake širine i visine, čiju celu površinu pokriva metalna rešetka sa ma-

¹⁸ D. Đurić-Zamolo, *Graditelji Beograda 1815—1914*, MGB, Beograd 1981, 15.

¹⁹ Prema svedočanstvu Milice Mihajlović, kustosa Jevrejskog istorijskog muzeja, porodica Erlih je jevrejska

²⁰ Z. Domljan, »Ehrlich Hugo«, *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, (dalje: LEJ), 1, Jugoslovenski leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, Zagreb, 1984, 386—387.

²¹ Isto, 387.

²² LEJ, 1, 387; 1929; U. Martinović, *Moderna Beograd*, Beograd, »Naučna knjiga«, b. g. 42; 1931.

lim kvadratnim poljima. Jedan deo ove površine zauzimaju manja vrata kroz koja se ulazi u banku. Na levoj i desnoj strani od ulazne kapije nalazi se po jedan veliki kvadratni prozor, pokriven istim rešetkama kao i ulazna kapija. Na prvom i drugom spratu fasade postavljeni su u nizu po sedam prozora koje povezuje neprofilisana gredica donjom ivicom prozora. Treći sprat ima veću spratnu visinu i tri velika prozora. Iznad prozora je puna zidna masa bez otvora, visine jednog sprata. Na ovoj ravnoj zidnoj površini bez otvora, iznad svakoga od tri prozora trećeg sprata urezan je plitko luk prečnika širine prozora. Osim toga, u ovu praznu zidnu masu je na dosta velikom rastojanju od gornje ivice građevine ubačen neprofilisan venac nešto većeg ispada celom širinom zgrade. Ovakvo rešenje fasade je kako vidimo neobično i neuobičajeno, ali svakako funkcionalno.

Stambena zgrada (danas Holandska ambasada)

Simina ulica br. 29, ugao Dositejeve

Ova kolektivna stambena zgrada sagrađena je 1931. godine,²³ među prvima u Beogradu koje su izgrađene po principima moderne, funkcionalne i bezornamentalne arhitekture. Objekat se nalazi na uglu, sa dužom fasadom prema Dositejevoj ulici, prema kojoj ima prizemlje i dva sprata. Iz Simine ulice, ugaoni deo je zadržao spratnost iz Dositejeve ulice, dok je na desnom uglu dograđen još jedan sprat, što podseća na naknadnu dogradnju. Glavni motiv fasade nalazi se na uglu koji nije zasečen. Tu je u visini prvog sprata postavljen erker koji je na uglu zaobljen i ima prozor sa šest okana prema Dositejevoj ulici. Polazeći od erkera, zgrada ima u svakome nivou po pet otvora prema Dositejevoj, a po četiri prema Siminoj ulici. Prozori su trokrilni i nalaze se na dosta velikim razmacima. U prizemlju su dva ulaza u zgradu, iz svake ulice po jedan. Postavljeni su iz obe ulice kao treći otvor od kraja zgrade. Ulazna kapija je specifično rešenje: iznad vrata su isturena neprofilisana gredica i prozor sa malim kvadratnim oknima. Svi prozori prvog sprata povezani su jednostavno profilisanim vencima duž gornjih i donjih ivica. Osim glatke zidne površine i prozora, fasade drugog i trećeg sprata, nemaju nikakvih drugih arhitektonskih elemenata.

KOEN JOVAN
(oko 1880 — ?)

U arhivi Građevinskog odbora 1898—1914. koja se čuva u Muzeju grada Beograda nalazi se i devet projekata manjih stambenih zgrada koje je radio Koen. Na taj način smo i saznali za postojanje ovoga Jevrejina projektanta koji se na svim planovima potpisivao samo sa J. Koen. Tragajući dalje nismo mogli doći ni do kakvih

²³ U. Martinović, *nav. delo*, 41.

podataka o njegovome životu i radu osim što se u jednom adresaru iz 1922. nalazi sledeći podatak: »Jovan Koen, inž., Topličin venac 8, tel. 11-70.«²⁴

Na osnovu ovog kratkog teksta, a i na osnovu godina u kojima je projektovao pomenutih devet planova, 1911—1914. možemo doći do nekih zaključaka u vezi sa biografijom Jovana Koena. Rođen je svakako oko 1880; bio je građevinski inženjer koji se bavio i projektovanjem stambenih zgrada. Posle 1922. ili je umro, ili je otišao iz Beograda, jer ga u kasnijim adresarima Beograda nema.

Sačuvani projekti su datirani osim jednog. Tako su dva plana iz 1911, četiri plana iz 1912, po jedan iz 1913. i 1914, dok je poslednji nedatiran. Sve projektovane zgrade su prizemne osim jedne sa jednim spratom, ali je to dvorišna kuća. Što se tiče lokacije zgrada, sve su na Vračaru (ulice Alekse Nenadovića, Golsvortijeva, Kneza Miloša, Kursulina, Mlatišumina, Mutapova Sokolska) osim dve koje su u Paliluli (ulice Dalmatinska i Kneza Danila). Svi sopstvenici zgrada su Srbi (Đorđević, Đurišić, Đurović, Živanović, Ilić, Rađenković, Rajić i Stojisavljević). O zgradama ćemo govoriti po hronološkom redu. Većina ovih zgrada nije do danas sačuvana.

Kuća Sofije Đuričić

Ulica Kneza Miloša br. 11

Ovo je dvorišna zgrada koja ima podrum, prizemlje i jedan sprat, sa dva identična stana u prizemlju i na spratu. Zgrada je slobodnostojeća tako da se osvetljava sa svih strana. Rešenje stana je centralno, sa velikom trpezarijom u sredini oko koje su grupisane četiri sobe i sve ostale prostorije jednog potpuno komfornog tana. Glavna fasada je rešena klasicistički, sa dosta skromnom dekoracijom i visokom atikom na sredini. Projekat je izrađen 1911. godine.²⁵

Kuća Dušana Rađenkovića

Ulica Alekse Nenadovića br. 9

Predstavlja prizemnu kuću za jednu porodicu, uzidana je samo sa jedne strane. Rešenje stana je oko velikog centralnog predsoblja iz kojeg se ulazi u svih pet soba. Sve su prostrane, direktno osvetljene osim kupatila osvetljenog preko svetlarnika. Fasada je rešena asimetrično, a ukrašena je dosta bogatom klasicističnom plastičnom dekoracijom. Projektovana je 1911. godine.²⁶

Grupa malih stambenih zgrada

Dve kuće Arandela Ilića nalazile su se na njegovom imanju koje je izlazilo na dve ulice, prema kojima su kuće i podignute. U kući prema Dalmatinskoj ulici br. 34

²⁴ A. Suvorin, *nav. delo*.

²⁵ MGB, Ur. 14210.

²⁶ MGB, Ur. 14212.

smeštena su dva nekomforna stana, jedan sa tri, a drugi sa četiri sobe. Kuća prema Knez-Danilovoj br. 17 ima dva dvosobna i dva jednosobna stana, takođe nekomforna. Fasade su obrađene u vrlo skromnoj klasicističkoj dekoraciji. Projektovane su 1912. godine.²⁷

Kuća Milana Stojisavljevića u Mlatišuminoj ulici br. 8 ima prizemlje i podrum. U prizemlju je smešten četvorosoban komforan stan. Fasada prema ulici ima dosta skromnu klasičnu plastičnu dekoraciju. Projekat je izrađen 1912. godine.²⁸

Kuća Neška Đorđevića u Sokolskoj ulici br. 3 je prizemna kuća za izdavanje, sa tri dvosobna nekomforna stana. Fasada je rešena sa siromašnom klasicističkom dekoracijom. Projekat je rađen 1912. godine.²⁹

Kuća Nastasa Rajića na uglu ulica Mutapove i Tamnavske predstavlja malu prizemnu poslovno-stambenu zgradu jer je na uglu trgovina, a prema Tamnavskoj ulici su dva jednosobna stana. Fasada ima skromnu klasicističku dekoraciju. Projektovana je 1913. godine.³⁰

Kuća Jovana Đurovića se nalazila u Kursulinoj ulici, do ugla Ulice maršala Tolbušina i predstavlja prizemni objekat sa jednim četvorosobnim nekomfornim stanom. Fasada je za ovako malu zgradu dosta bogato dekorisana plastičnom klasicističkom dekoracijom. Projektovana je 1914. godine.³¹

Kuća Milorada Živanovića nalazila se u Golsvortijevoj ulici br. 36, u dnu dvorišta. Ona predstavlja dvosoban nekomforan stan u prizemnoj zgradi bez dekoracija na fasadi. Godina projektovanja nije označena, ali je svakako iz perioda kao i ostale navedene zgrade 1911—1914. godine.³²

Na osnovu izloženih kratkih analiza svake od građevina koje je projektovao J. Koen, mi možemo govoriti o karakteristikama arhitekture Jovana Koena. Pre svega možemo zaključiti da su veličina zgrade i obrada fasade zavisili od materijalnih mogućnosti i želje sopstvenika projektovane kuće. Tako su neke zgrade veće po obimu, ali sa skromno rešenim fasadama, dok je kod drugih obrnut slučaj. Projekti su zavisili i od stanja komunalija u pojedinim krajevima Beograda onoga vremena, tako da neke zgrade imaju sanitarni čvor, dok ga druge nemaju. Što se tiče arhitekture fasada, Koen je primenjivao plitku plastičnu klasicističku dekoraciju u malteru. Elemenata secesije nema, iako su oni bili u velikoj meri primenjivani u Beogradu u to vreme. Projektovane kuće su ili za jednu porodicu, dakle sa jednim stanom, ili su u većini slučajeva sa više stanova, što znači da su sta-

²⁷ MGB, Ur. 14211.

²⁸ MGB, Ur. 14218—14220.

²⁹ MGB, Ur. 14221—14223.

³⁰ MGB, Ur. 14214—14215.

³¹ MGB, Ur. 14216—14217.

³² MGB, Ur. 14213.

224 D. Đurić-Zamolo

novi bili za izdavanje. Pri rešavanju većih stanova, Jovan Koen je primenjivao centralno rešenje oko neke središnje prostorije. Uspevao je uglavnom da svaka soba dobije zaseban ulaz i da bude direktno osvetljena. Među svim zgradama je samo jedna sa trgovinom uz stanove.

LEVI ISIDOR (oko 1890 — ?)

Za ing. Isidora Levija saznali smo iz sačuvane dokumentacije o izgradnji Jevrejske ulice dvadesetih godina ovog veka.³³ Drugih podataka o ing. Leviju za sada nema, ali iz ove dokumentacije vidimo da je bio ovlašćeni građevinski inženjer koji je u Beogradu projektovao stambene zgrade. Prema njegovim projektima su u Jevrejskoj ulici izgrađene dve zgrade, jedna veća kolektivna stambena zgrada, a druga manja individualna.

Kuća Nastasa Ristića

Ugao ulica Jevrejske između br. 4 i 6 i Visokog Stevana br. 6

Ing. Isidor Levi je projektovao stambenu zgradu sa prizemljem i dva sprata. Da bi se izgradila ova zgrada srušena je jedna veoma lepa kuća balkansko-orientalne arhitekture sa dva erkera, vrlo slična poznatoj Ičkovoju kući u 7. jula br. 8.³⁴ Nova zgrada je dobila novu regulacionu liniju, različitu od stare. Regulaciona linija prema Visokog Stevana ulici povučena je za 8 m, a prema Jevrejskoj za 2 m. Kuću je gradio Nastas Ristić, kafedžija kod »Topole«, koja se nalazila na prostoru današnjeg Trga Nikole Pašića. On je bio sopstvenik placa od 1922, a molbu za podizanje nove kuće podneo je 1927. godine. Radovi na izgradnji započeli su početkom oktobra 1927, a završeni su krajem aprila 1928, tako da je zgrada primljena od komisije i predata na upotrebu 21. maja 1928. godine. Sačuvani su kompletni planovi zgrade iz kojih se vidi da u to vreme još nije bila određena nivoelaciona linija Jevrejske ulice, zbog čega je izgradnja odobrena »bez prava na naknadu štete od Opštine beogradske, ako bi se zgrada docnijom nivoelacijom oštetila«.

Objekat je građen od opeke u cementnom i krečnom malteru, a cena cele građevine bila je 1.100.000 dinara. Zgrada je imala prizemlje i dva sprata. Projektom su bila predviđena po tri stana u svakome nivou i jedan dućan, koji je uskoro pretvoren takođe u stan, pa je zgrada imala ukupno deset stanova.³⁵ Srušena je 1982. godine zbog izgradnje nove višespratnice, što znači da je trajala 54 godine.

³³ Istorijski arhiv Beograda (dalje: IAB), Arhiva planova zgrada 1918—1941, ranije fascikla br. 46.

³⁴ D. Đurić-Zamolo, »Stara Jevrejska četvrt i Jevrejska ulica u Beogradu«, *Jevrejski almanah*, 1965—1967, 56—57.

³⁵ IAB, Arhiva planova, fascikla br. 46; D. Đurić-Zamolo, *nav. članak*, 56—57.

Pošto je već bila srušena čulo se mišljenje da je nije trebalo rušiti jer je bila lepa i solidno zidana građevina.

Kolektivna stambena zgrada na uglu ulica Jevrejske i Visokog Stevana podignuta je u stilu tada još važeće, ali već zakasnele eklektičke arhitekture sa elementima klasicističke dekoracije. Zgrada je imala zasečeni ugao sa po jednim prozorom u svakom nivou. Prema Jevrejskoj ulici imala je po tri prozora u jednom nivou, a prema Visokog Stevana po pet. O arhitekturi zgrade se može govoriti na osnovu dveju sačuvanih fotografija koje je snimio Jeremija Stanojević.³⁶ Glavni motiv fasade je bio zasečeni ugao koji je podvučen balkonima sa gvozdеном оградом u visini prvog i drugog sprata i atikom ukrašenom sa dve simetrično položene vaze u odnosu na središnji polukružno završeni deo. Niska atika se nalazila i iznad fasada prema obema ulicama. Prizemlje je obrađeno u imitaciji rustike, a fasada je završena krovnim vencem, dok se podeoni venac nalazi iznad prizemlja. Kroz prvi i drugi sprat provučeni su, između pojedinih prozora, plitki pilastri sa skromnim kapitelima ispod krovnog venca. Kao značajniji ukrasni elementi mogu se pomenuti profilisane gredice iznad prozora prvog sprata.

Kuća Nisima Tajtacaka Jevrejska ulica br. 12

Druga poznata građevina koju je projektovao ing. Levi nalazila se na imanju koje je prema Jevrejskoj ulici imalo uzano lice, dok se plac u dubini širio. Na tom širem delu imanja, u dvorištu, 1926. je sagrađena zgrada sa suterenom i prizemljem, koju je projektovao ing. Levi. Ni fotografija ni planovi zgrade nisu sačuvani, nego samo dokumentacija oko izgradnje kuće. Iz ove dokumentacije se vidi da je kuću zidao Nisim Tajtacak, špediter, da je zgrada završena za četiri meseca, da su temelji građeni od nabijenog betona, a da je vrednost zgrade bila 120.000 dinara.³⁷

Ing. Isidor Levi je verovatno umro tridesetih godina, ili se tada odselio iz Beograda, jer ga nema među ovlašćenim inženjerima u Beogradu 1940. godine.³⁸

MANOJLOVIĆ MILAN-MIŠA (Beograd 11. II 1901 — 1942)

Kao rođeni Beograđanin je osnovnu i srednju školu završio u Beogradu, a posle prvog svetskog rata upisao se na Arhitektonski fakultet u Beogradu, na kome je diplomirao u februaru 1928. godine.³⁹ U zajednici sa arh. Isakom Azrielom imao

³⁶ D. Đurić-Zamolo, *Beograd 1930. na fotografijama Jeremije Stanojevića*, Beograd, MGB 1975, kat. br. 727, 730; ista, *»Stara Jevrejska...«,* sl. 8-1 10.

³⁷ IAB, Arhiva planova, fascikla br. 46; D. Đurić-Zamolo, *»Stara Jevrejska...«,* 59—60.

³⁸ *Popis ovlašćenih inženjera.*

³⁹ V. Marković, *nav. delo*, 42.

je projektni biro, koji se 1937. nalazio u Strahinjića Bana ulici br. 80 u Beogradu.⁴⁰ Njihova delatnost se uglavnom i odvijala u Beogradu. Oni su još tada, u periodu između dva svetska rata, postavljali pločice na zgradama koje su projektovali sa natpisom: »Projekat i nadzor Manojlović i Azriel, ovlašćeni arhitekti«.⁴¹ Pripadali su »Grupi arhitekata modernog pravca«.⁴² Streljali su ga okupatori 1942. godine.⁴³ Iako sa srpskim imenom i prezimenom, stariji beogradski arhitekti znaju da je bio Jevrejin.

Dom inženjera i arhitekata

(danas Dom inženjera i tehničara, Ulica kneza Miloša br. 7)

Godine 1932. raspisan je uži konkurs pozvanih za izradu idejnog projekta Doma inženjera i arhitekata na mestu stare prizemne zgrade u kojoj se nalazilo Udruženje inženjera i arhitekata. Prvu nagradu na konkursu dobili su arhitekti Miša Marojlović i Isak Azriel, pa je prema njihovom projektu zgrada i izvedena. Postavljanje kamena-temeljca izvedeno je 10. septembra 1933, a svečano otvaranje Doma obavljeno je 16. juna 1935. godine.⁴⁴ To znači da su radovi na izvođenju ove velike zgrade trajali jednu godinu i devet meseci. Zgrada se održala do naših dana. Ima suteran, prizemlje i četiri sprata. U suteranu je velika sala koja je služila i služi za različite namene, ali najvećim delom za potrebe društava inženjera i tehničara. Na spratovima su prostorije različitih veličina u koje se ulazi iz produžnih hodnika. Rešenje osnova je vrlo čisto, kao i rešenje glavne fasade, u modernom duhu koji se javlja u arhitekturi Beograda krajem dvadesetih godina. Glavna fasada je funkcionalna i predstavlja odraz horizontalne i vertikalne komunikacije u utrašnjosti zgrade. Na desnoj strani je vertikalna komunikacija, stepenište koje se na fasadi pokazuje kao vertikalni prozor koji se proteže od glavnog ulaza u zgradu do vrha zgrade. Na levoj strani se pružaju horizontalne nizova prozora po nivoima. Svaki nivo ima po četiri četvorokrilna prozora sa uzanim delovima zida između njih.

Gostioničarski dom

(danas Ugostiteljsko-turistički obrazovni centar)

Jug-Bogdanova ulica br. 28

Sagrađen je 1931. godine.⁴⁵ Zgrada predstavlja mnogo veći objekat od prethodnog, podignuta je takođe u modernom bezornamentalnom stilu, ali se čini da je kvalitet arhitekture prethodne zgrade bolji. Građevina postoji i danas, a ima suteran, prizemlje i pet spratova. Glavna fasada, u delu gde su spratovi, rešena je simetrično sa po 21 prozorom na svakome spratu. Fasada je karakteristična po

⁴⁰ Potpuni adresar za upravno područje Uprave grada Beograda, Beograd 1937.

⁴¹ Usmeni podatak arh. B. Stojanovića.

⁴² G. Gordić, *Biografija, Srpska arhitektura 1900—1970*, Muzej savremene umetnosti, Beograd 1972, 138.

⁴³ LEJ, 2, 272; Iako sa srpskim imenom i prezimenom, stariji beogradski arhitekti znaju da je bio Jevrejin.

⁴⁴ *Politika*, 11. IX 1933; 19. VI 1935; LEJ, 2, 272.

⁴⁵ G. Gordić, *nav. delo*, 198; LEJ, 2, 272.

plitkim i ne tako širokim pilastrima pravougaonog preseka koji se protežu kroz prva četiri sprata. Ima ih ukupno osamnaest, jer se ne pojavljuju između prvog i drugog i preposlednjeg i poslednjeg prozora. Svi prozori od prvog do četvrtog sprata sastoje se od po dva kvadrata po visini, dok je na petom spratu niz prozora kvadratnog oblika. Deo glavne fasade prizemlja i suterena rešen je na specifičan način, verovatno zbog terena u padu. Desna polovina sadrži niz visokih i širokih staklenih izloga, dok su na levom delu ulazna vrata i prozori raspoređeni u funkciji rešenja osnove.

Stambena zgrada

(danas Skupština opštine Savski venac)
Ulica kneza Miloša br. 69

Prema opštoj oceni, zgrada predstavlja jedan od značajnijih objekata stambene arhitekture Beograda između dva svetska rata. Ona »reprezentuje beogradsku modernu arhitekturu ovoga vremena«. Sagrađena je 1940. godine,⁴⁶ a ima prizemlje i četiri sprata. Postavljena je slobodno na terenu, tako da ima četiri fasade. Fasada prema ulici je dosta uzana u odnosu na dubinu objekta, pa su i stanovi rešeni po dubini. Na svakome spratu su bila po dva stana velike površine osnove, rešena na najsavremeniji način; svaki stan je imao po dva balkona. Ulični stanovi su na glavnoj fasadi imali po jedan trokrilni prozor i po jednu izduženu lođu. Četvrti sprat je bio drukčije rešen, jer se ovde prema ulici pojavljuje veća terasa. U celokupnom rešenju građevine ostvareno je moderno jedinstvo osnove stana i konstruktivno-likovnog sklopa zgrade. Ovaj objekat je »svoje opredeljenje za moderno integralno i konsekventno sproveo i ostvario na najvišem arhitektonskom nivou... Rešenje osnove stana u potpunosti raskida se... tradicionalnim shvatanjima i daje savršen... i originalan koncept stana, koji dotada nije bio poznat u Beogradu«. Pri tome funkcionalizam nije prihvaćen formalno »kao likovna spekulacija, već kao suštinska promena karaktera organizacije prostora i arhitekture«. ⁴⁷ Međutim, posleratnom adaptacijom zgrade izgubili su se svi ovi njihovi kvaliteti. Ona je pretvorena u poslovnu zgradu i u njoj se nalazi Opština Savski venac. Prizemlje je u potpunosti izmenjeno, a na spratovima su između ostalog zazidane i lođe na glavnoj fasadi i mesto njih su postavljeni prozori u nizu.

Stambena zgrada

Zmaj-Jovina ulica br. 29

Sagrađena je 1937. godine⁴⁸ u modernom bezornamentalnom stilu. Zgrada ima prizemlje i četiri sprata, sa drugačije rešenom fasadom četvrtog sprata, koja ima ukupno tri manja prozora. Veći levi deo glavne fasade kroz prva tri sprata ispada

⁴⁶ LEJ, 2, 272; U. Martinović, *nav. delo*, 74.

⁴⁷ U. Martinović, *nav. delo*, 74.

⁴⁸ Isto, 77.

erkerno za oko 0,5 m u odnosu na regulacionu liniju zgrade. Na ovome delu se na svakom spratu nalazi desno prozor, a levo loda sa punom ogradom, koja opet ima mali ispad. Desni uzani deo fasade, na regulacionoj liniji, pokazuje se kao vertikalna sa tri okrugla prozora po visini, na svakom spratu po jedan.

Stambena zgrada

Ivan-Begova ulica br. 9

Sagrađena je pred drugi svetski rat⁴⁹ u stilu moderne arhitekture, kao i sve ostale zgrade Manojlovića i Azriela. I ovde je rešenje asimetrično, tako da desni deo ima četiri, a levi tri sprata. Ulaz u zgradu je na desnoj strani. Specifičnost rešenja sastoji se u tome što je fasadna linija prizemlja ravna i ide po regulacionoj liniji, dok je linija spratova izlomljena, tako da se pojavljuju balkoni trouglaste osnove. Ova izlomljena linija je posledica kose regulacione linije u odnosu na granične linije ograde prema susedima. Konstrukcija ograda balkona je gvozdena, a ispune su od mutnog stakla.

MONDŠAJN HERMAN

(Husjatnji, Poljska, oko 1886 — Beograd oko 1942)

Herman Mondšajn je studirao i diplomirao na Tehničkoj visokoj školi u Beču, na Odseku za građevinsku tehniku. Prvo zaposlenje je dobio u Čehoslovačkoj, gde je radio na izgradnji mostova. Posle toga je došao u Zagreb i tu radio za firmu »Sun-ko i Jungman« na izvođenju radova za veliki hotel »Esplanad«. Godine 1926. prešao je u Beograd, gde je kao građevinski inženjer uglavnom radio na izvođenju javnih građevina. U početku je radio u zajednici sa tehničarom Hugom Vajsom, a zatim je osnovao svoje preduzeće »Centar« u Ulici cara Lazara br. 12. Nalazimo ga i u popisu ovlašćenih inženjera iz 1940. kao ovlašćenog građevinskog inženjera, a sa pomenutom adresom u Ulici cara Lazara.⁵⁰

Po dolasku u Beograd stupio je na posao izvođača radova na velikoj zgradi Ministarstva šuma i ruda, koja i danas postoji na uglu ulica Kneza Miloša br. 24 i Nemanjine, a čija je izgradnja već bila u toku. Pored toga, ing. Mondšajn je radio i na izvođenju sledećih većih građevina u Beogradu: Poljoprivredni fakultet u Zemunu, palata Osiguravajućeg društva »Jugoslavija« na Terazijama, višespratnica u Brankovoj ulici, na neparnoj strani u blizini mosta, sa zaobljenim ugaonim delom, kuća kožarskog trgovca Krstića, višespratna zgrada u Tadeuša Košćuškog ulici između Knez-Mihailove i Uzun-Mirkove ulice. Poslednja zgrada na čijem je izvođenju radio ing. Mondšajn pred drugi svetski rat bio je sanatorijum za grubodolne u Knez-selu kod Niša. Stradao je za vreme drugog svetskog rata pošto

⁴⁹ LEJ, 2, 272.

⁵⁰ Popis ovlašćenih inženjera.

su ga Nemci odveli sa drugim Jevrejima u logor kod Topovskih šupa u Beogradu.⁵¹

NAJMAN JOSIF

(Beograd 19. V 1894 — Beograd 7. I 1951)

Rođen je u bogatoj beogradskoj jevrejskoj trgovačkoj porodici; otac mu je bio član firme »Moric Tiler i kompanija«. U Beogradu je završio osnovnu školu i gimnaziju sa odličnim uspehom, a zatim se upisao na Arhitektonski odsek Tehničkog fakulteta u Beogradu, gde je diplomirao u februaru 1923. godine.⁵² Posle toga je otišao na specijalizaciju u Pariz i tu ostao do 1927. godine. Vrativši se u Beograd otvorio je samostalni projektantski biro u Vlačkovićevoj ulici br. 20, u kome je vredno radio i uskoro postao poznat i cenjen stručnjak. Poznato je da je sa svojim projektima učestvovao na izložbi jugoslovenske savremene arhitekture u Beogradu 1931. godine,⁵³ a učestvovao je i na javnim konkursima. Godine 1949. postavljen je za docenta Arhitektonskog fakulteta u Beogradu. Značajno je i njegovo učešće u izradi Generalnog urbanističkog plana Beograda koji je usvojen 1950. godine.⁵⁴

Zadužbina Nikole Spasića

Knez-Mihailova ulica br. 47

Najpoznatije Najmanovo arhitektonsko delo jeste velika kolektivna stambena zgrada u Knez-Mihailovoj ulici br. 47, koja zauzima ceo prostor od Ulice 7. jula do Ulice Nikole Spasića, a po dubini do Ulice cara Lazara. To je svakako bila najveća kolektivna stambena zgrada u Beogradu do drugog svetskog rata. Zgrada je sazidana na mestu jednospratne zgrade u kojoj se nalazila poznata »Gradanska kasina«. Nova građevina je podignuta iz Fonda Zaduzbine Nikole Spasića, čija se jedna zadužbina već nalazila u Knez-Mihailovoj ulici br. 33. Kamen-temeljac nove građevine je osvećen 1929, a zgrada je završena 1930. godine, što je zaista rekordno vreme za zgradu te veličine. Građevina ima prizemlje i četiri sprata, a osnova je, svakako na zahtev investitora, rešena sa maksimalnim iskorišćavanjem zemljišta. Loša posledica ovog načina rešavanja osnove jeste veći broj svetlarnika, koji su se tada u Beogradu počeli primenjivati, a time i mračne prostorije sa prozorima prema svetlarnicima. Inače je građevina projektovana za 38 stanova i 4 trgovine. Primenjena su sva najnovija tehnička dostignuća da bi se obezbedilo udobno stanovanje. Zgrada je tako imala centralno grejanje, toplu

⁵¹ Usmeni podaci Ing. Dore Milić iz Splita, kćerke Ing. Hermana Mondšajna.

⁵² D. Tajtacak, *nav. delo*, 114; V. Marković, *nav. delo*.

⁵³ Z. Manević, »Izložbe jugoslovenske savremene arhitekture u Beogradu« (1931, 1933), *Godišnjak grada Beograda*, XXVII, 1980, 275.

⁵⁴ *Enciklopedija likovnih umetnosti*, (dalje: ELU), 3, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb 1964, 522, Najman Josif; *Popis ovlašćenih Inženjera*; LEJ, 2, 416—417.

vodu u svim stanovima, četiri osobna lifta i devet teretnih.⁵⁵ Za konstrukcije su primenjeni beton i armirani beton, a za obradu fasada veštački kamen od belog cementa. Radove je izvodio kao preduzimač arh. Živojin Nikolić.⁵⁶

Kao što se vidi, arh. Najman je ovu zgradu projektovao odmah po dolasku iz Pariza jer je projekat morao biti gotov već 1929, kada je osvećen kamen-temeljac. Uticaj usavršavanja u Parizu, u potpunosti se ogleda na arhitekturi fasada Zadužbine Nikole Spasića. Fasade su obrađene stilski, iako je moderna arhitektura već bila kročila na beogradsko tlo. Na zgradi su primenjeni eklektički elementi francuske renesanse koji su se u Francuskoj tada već počeli napuštati. Prizemlje je obrađeno u bosazu čije dekorativne elemente sačinjavaju lepezasto postavljene kameni blokovi iznad otvora. Horizontalni veneci su postavljeni iznad prizemlja i trećeg i četvrtog sprata. U podeoni venac iznad prizemlja uklopljeni su balkoni sa balustradama ispred svih prozora prvog sprata. Najizrazitiji i najbogatiji je venac iznad trećeg sprata, tako da četvrti sprat deluje kao neka vrsta mansarde, iznad koga je visok krov u čijem su sklopu kupole na uglovima i u sredini glavne fasade prema Knez-Mihailovoj ulici. U visini krova su na nekoliko mesta postavljeni lučni timpanoni, od kojih je veličinom podvučen timpanon na sredini fasade ispod kubeta. Površina fasade prvog, drugog i trećeg sprata obrađena je kao jedna celina. Ukupan broj prozora u svakom nivou fasade prema Knez-Mihailovoj ulici iznosi petnaest. Svi prozori su na jednakim razmacima osim krajnjih, koji su udaljeniji i drukčije obrađeni od ostalih. Između trinaest prozora u srednjem delu fasade nalaze se pilastri koji se protežu kroz sva tri sprata i završavaju se kapitelima. Prozori imaju kamene šambrane, a između svih prozora po visini su dekorativno plastično obrađena pravougaona polja. I fasada četvrtog sprata je dosta bogato dekorisana, sa naglašenom dekoracijom srednja tri prozora ispod kupole. Iako velikih dimenzija, zgrada skladno, lepo i monumentalno deluje u ambijentu Knez-Mihailove ulice. Arh. Nestorović smatra da je zgrada uspešno Najmanovo ostvarenje i da »impresionira svojim specifičnim oblicima i detaljima«.

Kovnica novca

(danas Zavod za izradu novčanica)

Topčider, Pionirska ulica br. 2

Ovaj objekat je prva javna građevina koju je Josif Najman projektovao u Beogradu 1930. godine.⁵⁷ Specifična namena zgrade uočava se već pri prvom pogledu na ceo kompleks objekta. Pre svega, kompleks je obuhvaćen punom zidanom ogradom visine oko 3,5 m koja ne dozvoljava pogled na prizemlje zgrade. I ono što se vidi iznad zida je neprijatno posmatrati jer je dosta ljudi iz obezbeđenja koji vas sumnjičavo gledaju. Zgrada se sastoji iz dva izdužena bloka, jedan sa de-

⁵⁵ *Spomenica Nikole Spasića*, Izd. Zadužbine Nikole Spasića, Beograd, 1931, 21, 36—40.

⁵⁶ B. Nestorović, »Postakademizam u arhitekturi Beograda (1919—1941)«, *Godišnjak grada Beograda*, XX, 1973, 361, 378 pod 23; Z. Skalamera i Z. Jakovljević, »Knez-Mihailova ulica«, *Saopštenja Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Beograda*, sv. 3, 1964, 29.

⁵⁷ LEJ, 2, 416, Najman Josif.

set, a drugi sa jedanaest prozora na fasadi u jednome nivou. Blokovi su verovatno povezani samo u prizemlju, pošto u gornjim delovima nemaju međusobnu vezu. Jedan blok je paralelan sa Pionirskom ulicom, drugi je upravan na prvi, a njegova fasada je okrenuta prema sporednoj ulici. Na krajevima oba bloka su delovi sa drukčije obrađenim fasadama, koji su za sprat viši od samih blokova tako da deluju kao kule. Po svemu izgleda da su tu smeštena stepeništa, jer se uočavaju prozori u nizu postavljeni po kosini. Blok prema Pionirskoj ulici je visine dvospratne građevine, dok je drugi visok kao građevina sa tri sprata. Međutim, na svakom bloku je samo po jedan niz prozora, a ostalo su puni zidovi. Blok prema sporednoj ulici ima u zoni iznad prozora — ali na prostorima između njih — pilastre jačih dimenzija koji ukazuju na to da je u unutrašnjosti sala sa ramovskom konstrukcijom. Osim pomenutih pilastera nema druge dekoracije. Iz svega izloženog vidi se da je zgrada koncipirana po principima moderne arhitekture, čije su glavne karakteristike na ovoj zgradi očigledno izražene. Zgrada je rešena funkcionalno, a na njenoj fasadi nema dekoracije. Međutim, zbog specifičnosti programa ovakve institucije nisu se na zgradi mogli postići lepota i kvalitet izraza, što inače postižu bolja ostvarenja moderne arhitekture.

Trgovačka akademija

Ugao ulica 29. novembra i Cetinjske br. 5

Prema opštoj oceni, zgrada Trgovačke akademije je manje uspelo ostvarenje arhitekta Najmana od drugih njegovih značajnih dela. Po rečima arh. B. Nestorovića, Najman je ovde »pokušao da, u suštini akademsku kompoziciju u odnosu na podelu masa i površina, modernizuje izostavljanjem dekorativnih elemenata i povećanjem zastakljenih površina.«⁵⁸ Zgrada je podignuta 1931. godine kao zadužbina, tako da na centralnom mestu građevine i danas stoji natpis »Delo Vase i Nikole braće Radojковиć«.

Rešavajući zgradu na uglu dveju ulica, Najman je pre svega široko zasekao ugao i na tome oformio glavnu fasadu. Tako zgrada u tom ugaonom delu ima prizemlje i četiri sprata, dok su delovi prema obema ulicama trospratni. Glavni motiv ugaone fasade je u nivou prizemlja i prvog sprata. Na sredini je jedan deo dozidan samo u prizemlju sa velikim ulaznim vratima, a prema njima vodi široko stepenište kojim se prilazi sa tri strane. Iznad ovog prizemnog dela je neka vrsta nadstrešnice, a iznad nje je balkon u visini prvog sprata koji ide gotovo celom dužinom ove fasade. Fasade prema obema ulicama imaju na krajevima rizalite. Delovi fasade između ugaonog dela i rizalita imaju u svakom nivou po pet prozora, dok ih je na rizalitu prema Cetinjskoj ulici jedan, a prema Ulici 29. novembra tri. Iznad trospratnih delova građevine proteže se profilisani venac dosta velikog ispada, ali on se produžava i iznad trećeg sprata na ugaonom četvoro-spratnom delu. U visini krova duž sve tri fasade je atika sa uprošćenim balustradama na delovima koji se nalaze iznad prozora. Prozori drugog i trećeg sprata su nešto većih dimenzija i sa specifično raspoređenim oknima.

⁵⁸ B. Nestorović, *nav. članak*, 381; ELU, 3, 522, Najman Josif; LEJ, 2, 417.

Opštinska štedionica

Zeleni venac br. 16

Za ovu zgradu bio je raspisan konkurs na kome je arh. Najman dobio prvu nagradu, tako da je prema njegovom projektu zgrada i izvedena. Svečano otvaranje štedionice bilo je 31. oktobra 1936. godine.⁵⁹ Rešenje fasade je simetrično osim ulazne kapije koja je na desnoj strani. Zgrada ima suteran, prizemlje i četiri sprata. Svaki sprat ima po pet otvora, dok ih je u suterenu i prizemlju po sedam. Svi otvori se završavaju arhitravno osim glavnog ulaza, koji predstavlja veliku kapiju završenu polukružnim lukom. Rešenje fasade je vrlo jasno i čisto, u modernom stilu, sa izvesnim reminiscencijama na vreme eklektike i akademizma. To se ogleda u simetričnom rešenju fasade, polukružnom luku glavnog ulaza i u nekoj vrsti sasvim uprošćenih lizena plitkog pravougaonog preseka koje se protežu duž srednjih pet prozora na prvom, drugom i trećem spratu. Specifičnost arhitekture ove zgrade ogleda se i u suprotstavljanju boja: izrazito tamne, kakvi su zidovi suterena i prizemlja, i izrazito svetle, kakvi su zidovi spratova.

Državna markarnica

(danas Institut za istraživanje materijala SR Srbije)

Bulevar vojvode Mišića br. 43, ugao Ruske ulice

Prema svedočanstvu arh. Branislava Kojića u *Enciklopediji likovnih umetnosti*, arh. J. Najman je projektovao zgradu Državne markarnice.⁶⁰ Pošto takva ustanova danas ne postoji bilo je teže utvrditi koja je to građevina. Kada smo ustanovili da se u zgradi danas nalazi Institut za ispitivanje materijala, službenici Instituta su znali prema pričanju starijih da je njihova zgrada pre rata zidana za Državnu markarnicu. Zgrada je počela da se zida pred rat i do rata su završeni svi građevinski radovi. Posle rata su izvedeni završni radovi i građevina je 1945—46. predata na upotrebu Ministarstvu elektroprivrede. Nekoliko godina kasnije, oko 1950, u zgradu je useljen pomenuti Institut, pa se u njemu i danas nalazi.

Objekat je velikih dimenzija, tj. velike površine osnove. Ima sve odlike Najmanove arhitekture, a rešenje masa i fasada čistije je nego kod Trgovačke akademije. Glavna fasada, prema Bulevaru, rešena je asimetrično prema klasičnim uzorima, ali su primenjeni elementi moderni. U pogledu rasporeda masa postoje glavni, centralni deo građevine, koji ima četiri sprata, i ugaoni kubusi koji su niži i imaju po tri sprata.

Glavni elemenat centralnog dela fasade prema Bulevaru predstavlja trinaest velikih staklenih površina, podužnih prozora na malim razmacima koji se protežu kroz drugi, treći i četvrti sprat, sastavljeni od malih okana. Ispod svakoga od tih izduženih prozora, na prvome spratu je udvojeni manji prozor. Duž celog ovog dela u pri-

⁵⁹ D. Tajtacak, *nav. delo*, 114; *Politika*, t. XI 1936.

⁶⁰ ELU, 3, 522.

zemlju se pruža trem sa nadstrešnicom koju nose stubovi malog kvadratnog preseka. Ovi stubovi su tamne boje, od istog materijala od koga su sokle na ce- loj građevini. Tako i ovde, kao i kod Opštinske štedionice, Najman suprotstavlja tamnu boju donjih delova zgrade prema svetloj boji ostalog dela fasade. Ispred trema, glavni ulaz ukrašavaju dve skulptorske kompozicije.

I na ugaonim delovima glavne fasade naglašena je vertikalna. Na svakome od tri sprata nalazi se po šest prozora, u stvari po tri udvojena prozora koji su ver- tikalno povezani nekom vrstom lizena malog pravougaonog preseka. Ova situa- cija se ponavlja i na fasadi ugaonog dela prema Ruskoj ulici, samo što su ovde po četiri udvojena prozora na svakom spratu. Prema Ruskoj ulici, na ugaoni tro- spratni deo nadovezuje se onaj četvorospratni centralni deo zgrade koji se vidi i na glavnoj fasadi. Uz ugaoni kubus na četvorospratnom delu fasade nalazi se veliki izduženi prozor koji ide kroz sve spratove, nešto drukčije rešen od takvih prozora glavne fasade. Četvorospratni deo fasade prema Ruskoj ulici obrađen je na isti način kao i ugaoni delovi, samo što je drukčiji broj i raspored prozora. Ova sporedna fasada je, dakle, rešena asimetrično.

Kuća P. Milanovića

Ulica Đure Salaja br. 6

Zgrada je podignuta 1938, a sopstvenik bogati trgovac i član uprave Narodne banke, zahtevao je od projektanta da glavnu fasadu izradi po uzoru na jednu od- ređenu palatu u Rimu, što je arh. Najman morao učiniti.⁶¹ Zgrada ima prizemlje i tri sprata, sa velikim spratnim visinama. Arhitektura fasade je eklektička sa bo- gatom primenom elemenata italijanskog baroka. Rešenje fasade je simetrično, sa po sedam otvora u svakome nivou i sa vrlo bogato obrađenom ulaznom ka- pijom na sredini fasade, iznad koje je u visini prvog sprata veliki balkon, jedini na fasadi. Inače na zgradi nema rizalita, polustubova, niti pilastera, nego je ce- lokupna dekoracija rešena na jednoj površini, uglavnom oko prozora. Cela kom- pozicija se završava bogato obrađenim vencem. Najbogatije su obrađeni prozo- ri prvog sprata, iznad kojih su barokni timpanoni komplikovanog oblika. Iznad prozora drugog sprata su trouglasti timpanoni, dok ih iznad prozora trećeg spr- ta nema, nego tu nalazimo plastične ukrase specifičnih oblika. Svi prozori imaju profilisane okvire, a donjom ivicom prozora ili između njih javljaju se plitki venci.

SUMBUL SAMUEL

(Sarajevo 1887 — Parma, Italija, 23. II 1947)

U Sarajevu je učio osnovnu i srednju školu; otac mu je bio apotekar u Sarajevu i zvao se Jakov, a majka mu se zvala Ester iz poznate bosanske jevrejske poro-

⁶¹ B. Nestorović, *nav. članak*, 361—362, 379 pod 24.

234 D. Đurić-Zamolo

dice. Otac joj je bio lekar, prvi Bosanac koji je završio Medicinski fakultet, a de-
da Avram Salom bio je narodni lekar i zet bosanskog rabina Isaka Davida Parda.
Samuel je završio fakultet u Beču, gde su studirala i ostala njegova braća.⁶² U
Beograd je došao posle prvog svetskog rata i radio u preduzeću čija je firma
glasila »Arhitektonsko-građevinsko preduzeće anđ. S. Sumbula i inž. H. Isakovi-
ća«.⁶³ Godine 1933. stanovao je u Brankovoj br. 8,⁶⁴ a to je prema kazivanju nje-
govoga sestrića bila njegova kuća, koju je sam i projektovao. Osim arhitekturom,
S. Sumbul se bavio i slikarstvom, pa je kod sestrića sačuvan i njegov autoport-
ret. Sumbul je imao i svoj mali slikarski atelje uz slikarsku školu slikara Mlade-
na Josića.⁶⁵ Uspeo je da preživi drugi svetski rat, a umro je u Parmi u Italiji; 23.
februara 1947. Sahranjen je u Parmi, gde na groblju postoji njegov nadgrobni
spomenik.⁶⁶

Savez jevrejskih opština Jugoslavije Ulica 7. jula br. 71a

Zgrada je završena 1935,⁶⁷ a ima dugačko lice i veliku površinu osnove. Među
prostorijama su i veća sala i prostorije Jevrejskog istorijskog muzeja. Objekat
ima prizemlje i pet spratova. Zbog terena u padu, prizemlje u jednom delu po-
staje suteran. Glavna fasada ima bogatu plastičnu dekoraciju, a rešena je dosta
komplikovano. Pre svega, rešenje je simetrično osim u prizemlju, gde se pored
glavnih ulaznih vrata koja su postavljena na sredini pojavljuje još jedan ulaz na
desnom kraju zgrade gde je teren najniži. Inače je cela fasada podeljena u zone
i po horizontali i po vertikali, uz primenu različite klasicističke i romantičarske
plastične dekoracije. Prizemlje i prvi sprat imaju zidove rešene rustično, sa uvu-
čenim, ne tako dubokim horizontalnim fugama. Svi otvori u ova dva nivoa zavr-
šavaju se lučno sa bogatom profilacijom. Specijalno je bogato dekorisana ulazna
kapija na sredini fasade. Drugi, treći i četvrti sprat shvaćeni su kao celina i ov-
de je vertikalizam naglašen pilastrima i profilisanim okvirima oko prozora koji
se protežu kroz sva tri sprata. Svaki nivo u ovoj zoni ima po osam prozora, među
kojima svaki četvrti i peti predstavlja u stvari dvojni prozor. Razmaci između pro-
zora nisu jednaki nego su manji na sredini, a veći prema krajevima zgrade. Sred-
nji deo ove zone sa šest prozora, odnosno sa tri dvojna prozora po visini, erkerno
ispada prema ostaloj površini fasade. U visini drugog sprata postoje i tri balkona
sa bogato dekorisanom ogradom, a bogata dekoracija se javlja i na površinama zida
između prozora po vertikali. Ukupno uzevši, dekoracija je preterano bogata i čini
se da je arhitekta imao »horor vacui«. Na petom spratu je mnogo veći broj pro-

⁶² Usmeni podaci Majera Altarca iz aprila 1986. godine, sina Samuelove sestre. Samuel Sumbul je imao sedmoro braće i sestara, a rođen je kao šesto dete u porodici. Samuel i još dvojica njegove braće nisu se ženili; M. Altarcac ima genealogiju porodice.

⁶³ IAB, Arhiva planova i zgrada 1918—1941, plan zgrade u Jevrejskoj ulici br. 16 iz 1922. godine.

⁶⁴ Potpuni adresar Beograda, Zemuna i Pančeva, Beograd 1933, 58—59.

⁶⁵ Usmeni podatak Lucii Petrović, sekretara Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, čija je sestra Ester Mevo-
rah pohađala školu Mladena Josića.

⁶⁶ Usmeni podaci Majera Altarca koji ima rešenje o nasleđu sa upisanim datumom smrti Samuela Sumbula.

⁶⁷ Podatak da je Sumbul projektovao zgradu dobijen je od Lucii Petrović, sekretara Saveza jevrejskih opština, što je potvrdilo i Majer Altarcac, Sumbulov sestrić. Altarcac tvrdi da se S. Sumbul posle izgradnje ove gra-
devine prestao baviti arhitekturom i opredelio se samo za slikarstvo.

zora, ali se oni javljaju kao bifore i trifore iznad pojedinačnih prozora ostalih spratova. Ovde se prozori završavaju lučno, sa stubićima u okviru bifora i trifora. U visini krova je atika koja na sredini ima oblik trouglastog timpanona.

Jevrejsko dobrotvorno društvo »Oneg Šabat i Gemulat Hasadim«
Jevrejska ulica br. 16

Zgrada predstavlja drugo značajno ostvarenje arh. Sumbula, a u neizmenjenom obliku postoji i danas. Projektant i izvođač građevine bilo je Arhitektonsko-građevinsko preduzeće arh. S. Sumbula i inž. H. Isakovića, kako je naznačeno na planovima, u potpunosti sačuvanim.⁶⁸ Odavde možemo izvesti zaključak da je zgradu projektovao arh. Sumbul, a izveo je inž. Isaković. Izgradnja kuće počela je u junu 1922, a završena 18. januara 1923, što je rekordno kratko vreme za zgradu koja ima prizemlje, dva sprata i mansardu. Zgrada je rešena tako što se u prizemlju, s jedne i druge strane od ulaza na sredini fasade, nalaze na desnoj strani stan, a na levoj mala sala. Iza male sale u krilu zgrade prema dvorištu nalazi se velika sala, koja je u izvesnim slučajevima služila i kao sinagoga. Sala ima galeriju, koja prvobitnim projektom nije bila predviđena nego je zbog nje tražena izmena plana. Na oba sprata i na mansardi okrenutoj prema dvorištu nalaze se po dva stana, od kojih su oni na mansardi manji.⁶⁹

Fasada je rešena asimetrično, u eklektičkoj arhitekturi, ali sa dekorativnim elementima koji su vrlo retki u arhitekturi Beograda. Zgrada ima kameni sokl i prizemlje u imitaciji kamena sa uvučenim horizontalnim fugama. Vrlo bogato je obrađen ulazni portal koji obuhvata dvoja vrata, za deo sa salama levo, i za stanove desno. Sa nekoliko širokih stepenika dolazi se do podesta pred nešto uvučenim kapijama, dok su sa strana u ravni fasadnog zida stubovi koji nose građu sa ispadom prema ravni fasade. Iznad grede je jedini balkon na fasadi u visini prvog sprata, sa zidanom ogradom specifično dekorisanom. Sa obeju strana portala su po dva prozora, a iznad prizemlja je podeoni venac. Prvi i drugi sprat na fasadi su jedinstveno obrađeni zajedno sa visokom atikom.

Osim krajnjih prozora, ostali prozori prvog i drugog sprata ne odgovaraju otvorima u prizemlju. Veoma je naglašen široki središnji deo fasade, podvučen i znatno višom atikom u odnosu na krajnje delove. Ivicama ovog srednjeg dela fasade protežu se neka vrsta širokih profilisanih pilastera koji počivaju na specifično obrađenim konzolama u visini prvog sprata. Pilastri se u visini krova produžavaju u takođe specifično obrađene kulice sa nazubljenim ukrasima, koje čine najviši deo građevine. I osovino simetrane fasade proteže se neka vrsta pilastra, od koga su levo i desno, prema pilastrima sa kulicama, postavljena na svakom spratu po dva prozora, obrađena kao bifore. Prozori prvog sprata završavaju se arhitravno, a drugog sprata lučno. Između i iznad svih ovih prozora ima i drugih specifičnih

⁶⁸ IAB, Arhiva planova zgrada 1918—1941.

⁶⁹ D. Đurić-Zamolo, »Stara Jevrejska četvrt...«, 63—64.

plastično obrađenih dekorativnih elemenata. Iznad centralnog dela fasade je visoka atika između nazubljenih kulica. Atika ima takođe bogatu plastičnu dekoraciju, a i sama se završava zupčasto, zupcima u obliku strelica. Krajnji prozori imaju zajednički okvir kroz oba sprata koji se završava polukružno, dok je između prozora plitka plastična dekoracija. Krajnje ivice fasade ukrašene su širokim profilisanim pilastrima koji se u krovu završavaju malim, interesantno oblikovanim kupolicama. I deo fasade iznad krajnjih prozora završen je u krovu nižom atikom sa zupcima istog oblika kao što su oni iznad srednjeg dela fasade.

Kuća Samuela Sumbula
Brankova ulica br. 8

Sumbul je sam projektovao i sagradio svoju kuću⁷⁰ oko 1930. godine. Zgrada je uzidana sa obe strane, ima prizemlje, tri sprata i mansardu, a u svakom nivou su po četiri otvora na uličnoj fasadi. Sredinom fasade pruža se rizalit sa po dva otvora na svakome spratu. Ovih šest otvora su balkonska vrata pred kojima su balkoni sa ogradom od balustrada. Na oba kraja fasade su prozori koji su vertikalno spojeni profilisanim okvirima. Na zgradi ima i drugih manjih dekorativnih elemenata, što sve ukazuje na eklektičnost ove arhitekture. Ipak dekoracija nije preterano bogata, kao što je slučaj sa dvema prethodno prikazanim građevinama.

Spomenik Jevrejima palim u prvom svetskom ratu⁷¹
Jevrejsko groblje u Ruzveltovoj ulici

Spomenik predstavlja arhitektonsko-skulptoralnu kompoziciju koja počiva na velikoj pravougaonoj ploči od belog granita, postavljenoj desno od ulaza u groblje. I svi ostali elementi spomenika su isklesani u belom granitu. Glavni motiv spomenika je centralno postavljeni stub specifičnog preseka na čijem je vrhu orao. Na sredini prednjeg dela velike ploče postavljen je reljef, dok su na krajevima skulpture lavova. Levo i desno od centralnog stuba postavljene su u blagom luku pojedinačne nadgrobne ploče, dok je iza stuba dugačka vertikalno postavljena ploča sa imenima poginulih. Ivicama glavne ploče, a iza pojedinačnih nadgrobničkih ploča, postavljene su klupe. Cela kompozicija deluje dosta upečatljivo.

ŠLANG MILAN
(Beograd oko 1900 — ?)

Iako sin rabina Ignjata Šlanga koji je napisao i 1926. godine objavio poznatu knjigu *Jevreji u Beogradu*, o Milanu Šlangu nisu sačuvani podaci ni u Savezu jevrejskih

⁷⁰ Usmeni podatak Sumbulovog sestrića Majera Altarac; na ovoj adresi nalazimo Sumbula i u Potpunom adresaru za 1933. godinu, 58—59.

⁷¹ Da je ovaj spomenik projektovao arh. Samuel Sumbul, podatak je dao njegov sestrić Majer Altarac.

opština ni u Jevrejskom istorijskom muzeju. Luci Petrović, sekretar Saveza, zna po pričanju starijih da je Milan Šlang projektovao sinagogu aškenaskog obreda u Kosmajskoj ulici br. 19. Ona takođe zna da je Milan Šlang studirao arhitekturu, ali da zbog jednog ispita nije diplomirao. Međutim, ona smatra da se mora uzeti u obzir kao graditelj Beograda pre svega zato što je projektovao jednu značajnu građevinu, a zatim i stoga što su ga smatrali talentovanim projektantom. On je projektovao i druge zgrade u Beogradu, samo su mu projekte potpisivali drugi jer nije imao ovlašćenje. Da je Šlang projektovao sinagogu znao je i prof. arh. Branislav Kojić, akademik, kao i to da je bio sin jevrejskog javnog radnika. Najjači dokaz o autorstvu projektanta sinagoge je objavljeni arhitektonski crtež fasade zgrade sa potpisom Milana Šlanga u knjizi njegovog oca *Jevreji u Beogradu*.⁷²

Sinagoga aškenaskog obreda

Ulica maršala Birjuzova (ranije Kosmajska) br. 19

Građevina ima prizemlje i četiri sprata. Arhitektura je eklektična sa romantičarskim i klasičnim odlikama. Celokupno rešenje je akademski strogo simetrično, ali su primenjeni elementi suviše raznoliki, tako da fasada u opštem utisku deluje uznemireno. Centralni deo fasade zauzimaju četiri široka i visoka polukružno završena prozora koji osvetljavaju samu glavnu prostoriju sinagoge. Sala po visini zauzima prvi i drugi sprat zgrade. Pošto sam u zgradi bila jednom prilikom pred drugi svetski rat sećam se da je u sali postojala galerija. Sinagoga nije na regulacionoj liniji ulice, nego je pred njom dvorište, odakle se širokim trokrakim stepeništem ulazi u zgradu. Od srednjeg stepenišnog kraka, ostala dva kraka vode uz zgradu prema terasama ispred oba kraja fasade. Sa obeju ovih simetrično položenih terasa u visini prvog sprata ulazi se u sinagogu na dva mesta kroz velika ulazna vrata. Ispod ovih vrata nalaze se vrata i u prizemlju, ali nešto manje visine. Iznad ovih vrata u visini drugog sprata je po jedan prozor, završen polukružnim lukom, kako se završavaju i sva vrata. Treći sprat zgrade drukčije je rešen od donjih delova. Srednji deo trećeg sprata iznad velike sale ima fasadni zid povučen u odnosu na ravan fasadnog zida donjih delova zgrade, tako da se u ovom delu trećeg sprata obrazuje terasa sa ogradom kakva je na prilaznom stepeništu. Iznad ovog povučenog dela trećeg sprata uzdiže se četvrti sprat koji nosi trouglasti zabat, neku vrstu timpanona. Svim stranama trougla idu plitko profilisani venci, a jedini ukras na sredini trouglastog polja je okrugli reljef sa jevrejskim znakom šestokrake zvezde. Krajevi fasade trećeg sprata su u istoj ravni sa donjim delovima, a iznad ovih su terase sa ogradama koje su jednake sa ogradama prilaznog stepeništa. Krajnji delovi fasade, sa po jednim otvorom u svakom nivou, pojavljuju se kao plitki rizaliti u odnosu na ravan fasade srednjeg dela prizemlja, prvog i drugog sprata. Svi otvori na zgradi završavaju se polukružno osim dva prozora u prizemlju prema srednjem stepenišnom kraku. Na trećem spratu, na rizalitim se nalazi po jedan veliki polukružni prozor većeg prečnika od ostalih polukružnih

⁷² I. Šlang, *Jevreji u Beogradu*, Beograd 1926, 131; prema rečima Milice Mihajlović, kustosa Jevrejskog istorijskog muzeja, oni imaju projekat sinagoge sa potpisom drugog arhitekta, ali ne znaju da li je to Šlangov projekat koji je drugi potpisao, ili je to neki kasniji projekat za adaptaciju sinagoge.

lukova na zgradi. Srednji povučeni deo fasade trećeg sprata ima četiri prozora iznad onih visokih koji idu kroz prvi i drugi sprat, dok četvrti sprat ima osam prozora na jednakim razmacima. Osim pomenutih ukrasa na fasadi postoje podeoni vencići ispod i u produžetku svih ograda, a svi otvori imaju profilisane okvire. Pred kružnog reljefa u timpanonu, na fasadi je još pet manjih kružnih reljefa sa jevrejskim znacima: tri reljefa između srednja četiri prozora trećeg sprata i dva simetrično položena u visini prizemlja na zidovima na kojima leže dva stepenišna kraka koja idu uz zidove prizemlja.

Zgrada i danas postoji u Ulici maršala Birjuzova, daleko povučena od regulacione linije ulice na kojoj je ograda oko predbašte. Prostor pred zgradom bi se mogao mnogo bolje urediti nego što je sada, pošto je dosta veliki i ima zasađenog drveća. Sama građevina je gotovo potpuno tačno izvedena prema projektu Milana Šlanga. Ima samo nekih manjih razlika u detaljima, što je možda posledica kasnijih intervencija.

TALVI LEON

(Beograd, oko 1880, — Izrael posle 1941)

Leon Talvi je iz beogradske jevrejske porodice. Otac mu je bio trgovac. Osnovnu školu i gimnaziju završio je u Beogradu, a Tehničku visoku školu u Švajcarskoj.⁷³ Na osnovu potpisa na sačuvanom planu⁷⁴ možemo zaključiti da je završio Građevinski fakultet jer se potpisivao sa Ing. Posle završenih studija vratio se u Beograd i prihvatio se poslova u svojoj struci. Prema dru Tajtacaku, njegova delatnost u Beogradu bila je obimna; bio je projektant većeg broja velikih zgrada, ali celokupna njegova delatnost nije zasad poznata. Dr Tajtacak, koji ga je poznavao, piše da je Leon Talvi bio lep čovek, visokog rasta, uvek lepo odeven, ugladen, dobre naravi i sa velikim krugom prijatelja.⁷⁵ Posle prvog svetskog rata stanovao je u današnjoj Ulici Tadeuša Koščušskog br. 23a, nekada Knez-Mihailov venac.⁷⁶ Poslednji Talvijev projekat je hotel »Palas«, Topličin venac br. 23, njegovo zasad najveće i najbolje poznato delo. On je bio sopstvenik hotela,⁷⁷ a sam je vršio i nadzor nad izvođenjem. Međutim, građevinski materijal je poskupljivao, u toku gradnje tako da se Talvi morao zaduživati. Nemogavši da otplaćuje dugove sa velikim kamatama morao je prodati hotel. Pred drugi svetski rat emigrirao je u Izrael, gde je i umro.⁷⁸

⁷³ D. Tajtacak, *nav. delo*, 113.

⁷⁴ MGB, Ur. 14224.

⁷⁵ D. Tajtacak, *nav. delo*, 113.

⁷⁶ A. Surorin, *nav. delo*.

⁷⁷ *Beograd u prošlosti i sadašnjosti*, Zbornik radova, Beograd 1927, oglaš na kraju knjige.

⁷⁸ D. Tajtacak, *nav. delo*, 113.

Hotel »Palas«
Topličin venac br. 23

Zgrada pripada dosta uprošćenoj eklektičnoj arhitekturi, gde je generalno rešenje fasade akademsko, strogo simetrično, dok dekoracija predstavlja mešavinu klasicističkih i secesijskih elemenata. Građevina je sagrađena na terenu u padu, tako da joj je suteran na jednome kraju fasade podrum, a na drugome prizemlje. Dužina fasade iznosi oko 22 m. Osim suterena, hotel ima prizemlje i šest spratova, od kojih su poslednja dva naknadno dozidana, s tim što je stara atika koja je bila iznad četvrtog sprata premeštena iznad šestog.

Hotel je renoviran 1985. i predstavlja objekat A kategorije. Cela površina fasade prvobitnog hotela ima sivi ton imitacije kamena sa horizontalnim uvučenim fugama. Površina fasade dozidanog petog i šestog sprata obojena je belom bojom, kako su obojene i lizene koje se protežu duž drugog, trećeg i četvrtog sprata. Na fasadi je postavljeno osam lizena, između kojih su po sedam prozora na svakom spratu. Simetrično rešena fasada ima bogatije dekorisana srednja tri prozora i oba krajnja u visini drugog i trećeg sprata. Ovih deset otvora, u stvari predstavljaju vrata pred kojima su balkoni zaobljenih osnova, sa gvozdrenom ogradom. Iznad ovih otvora u visini trećeg sprata su prelomljene profilisane gredice, ispod kojih je plastična floralna dekoracija. Zanimljivi su detalji i ljudske glave u reliefu na vrhu svake lizene. Simetrično rešenje fasade podvlači i središnja atika sa trouglastim poljem u sredini, na kome je jedini dekorativni okrugli prozor na zgradi. Kao odlika klasicističke arhitekture, na zgradi se pojavljuju podeoni venci iznad prizemlja, prvog i četvrtog sprata. Najizraženiji je ovaj poslednji, koji je nekad predstavljao krovni venac. Ovako restaurisana zgrada, koja se vidi u osovini Vuka Karadžića ulice, ldući od Knez-Mihailove, izgleda lepo, mirno i reprezentativno. Hotel je sagrađen 1927. prema najsavremenijim principima i vrlo luksuzno.⁷⁹ U prizemlju i suterenu su zajedničke prostorije hotela, a na spratovima hotelske sobe za goste. Nivo hotela održao se do naših dana.

Kuća Josifa Alkalaja
Ulica 7. jula br. 30—32

Sačuvan je projekat sa potpisom »Ing. L. P. Talvi« od 23. novembra 1913. godine za poslovnu zgradu trgovca Josifa Alkalaja.⁸⁰ Zgrada ima podrum, prizemlje i jedan sprat, čije su osnove na jednom listu ozolida sačuvane, dok preseka i izgleda nema. Kuća ima dužinu lica od 15 m, ali joj je zato velika dubina, 34 m, sve do sokačeta koje je nekada ovde postojalo, paralelno sa Ulicom 7. jula. U prizemlju se nalaze dva dućana, magacin, sporedne prostorije i dug ulazni hodnik sa stepeništem za sprat. Na spratu su trosoban stan prema sokačetu sa sporednim pro-

⁷⁹ Isto; planovi zgrade su sačuvani u Istorijском архиву Beograda, Архива планова зграда 1918—1941; projekat sadašnje rekonstrukcije izradio je arh. Zoran Jakovljević sa saradnicima iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Beograda.

⁸⁰ MGB, Ur. 14224.

storijama, ali bez kupatila, i magacinske prostorije. Danas je u Ulici 7. jula br. 32 stara zgrada sa prizemljem i jednim spratom, čija dužina fasade odgovara kući J. Alkalaja. Međutim, drugi elementi fasade se ne poklapaju. Na projektu, fasada na spratu ima sedam prozora, od kojih tri srednja čine triforu, dok se na postojećoj zgradi na spratu nalazi šest prozora na jednakim razmacima. Razlika postoji i u prizemlju, jer danas na zgradi nema ulaznih vrata za hodnik koji vodi prema stepeništu za sprat. Prema tome, ovo ne bi mogla biti kuća J. Alkalaja osim ako projekat nije izmenjen, ili ako u prošlosti nisu učinjene veće prepravke. Takođe se može desiti da je u prošlosti izmenjena numeracija kuće, pa je na današnjem br. 32 neka druga kuća, a da je kuća J. Alkalaja srušena. Danas na celoj parnoj strani Ulice 7. jula između Knez-Mihailove i Zmaja od Noćaja nema kuće koja bi ličila na kuću J. Alkalaja.

Ostali radovi

O ostalim projektima arh. Talvija se danas ne zna, ali je poznat njegov rad na izvođenju građevina pre prvog svetskog rata. Tako je zabeleženo da su arhitekti Talvi i Benaroja izvodili radove na zgradi sanatorijuma »Vračar«, na uglu ulica Birčaninove i Generala Ždanova.⁸¹ Takođe se zna da je arh. Talvi učestvovao na licitaciji za izvođenje temelja i sokla Narodne skupštine oko 1906. godine, ali nije uspeo da dobije taj posao.⁸²

VAJSMAN ERNEST

(Slavonska Požega 1903 — Harlem, SAD, 1985)

Osnovne biografske podatke o Vajsmanu nalazimo u nedavno objavljenom Katalogu izložbe o Jevrejima u Jugoslaviji.⁸³ On je hrvatski arhitekta rođen u hrvatskoj provinciji, gde je svakako završio osnovnu i srednju školu. Arhitektonsko školovanje završio je kod Korbizijea. Još krajem dvadesetih godina prihvatio je avantgardnu modernu arhitekturu, u čijem se duhu i školovao. Njegov opus nije tako obiman, a veliki deo života proveo je u inostranstvu.⁸⁴ Izvesno vreme je živio u Beogradu jer mu je 1940. bila adresa na Terazijama (tada Prestolonaslednikov trg) br. 45.⁸⁵ Za Beograd je projektovao i jednu značajnu građevinu, Dom novinara u kome su danas Tanjug i Klub novinara.

⁸¹ C. Gordić, »Arhitektonsko nasleđe grada Beograda«, I, Saopštenje Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, sv. 6, 1966, 79 pod 196.

⁸² B. Nestorović, »Jovan Ilkić, beogradski arhitekta«, *Godišnjak grada Beograda*, XIX, 1972, 269 pod 10.

⁸³ *Židovi na tlu Jugoslavije*, katalog istoimene izložbe, Muzejski prostor, Zagreb 1988.

⁸⁴ LEJ, 1, 589.

⁸⁵ *Popis ovlašćenih inženjera*.

**J. Najman,
Trgovačka akademija,
ugao ulica Cetinjska 5 i
29. novembra,
današnji izgled**

**J. Najman, Opštinska štedionica,
Zeleni venac 16, današnji izgled**

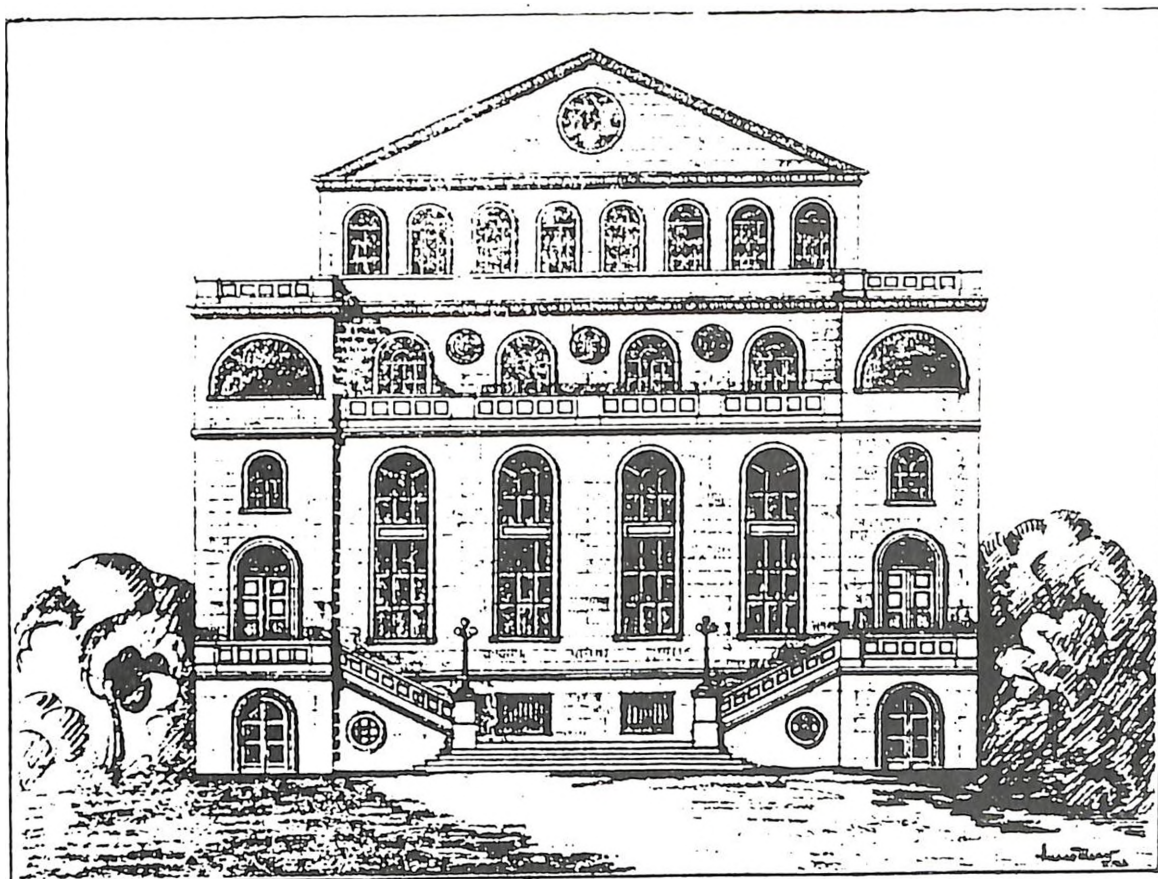

S. Sumbul, Jevrejsko dobrotvorno društvo "Oneg Šabat" i "Gemilut Hasidim", Jevrejska ulica 16, današnji izgled

S. Sumbul, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 7. jula ul. 7a, današnji izgled

S. Sumbul, Spomenik Jevrejima
palim u I svetskom ratu,
jevrejsko groblje,
Ruzveltova ulica, današnji izgled

M. Šlang, Aškenaska sinagoga, Kosmajaska ul. 19

L. Talvi, Hotel "Palas", Topličin venac 23,
današnji izgled

E. Vajsman, Dom novinara (danas Tanjug),
Generala Ždanova 28, današnji izgled

Dom novinara (danas Tanjug)
Ulica generala Ždanova br. 28

Zgrada je sagrađena 1935. godine;⁸⁶ ima podrum, prizemlje i šest spratova, a ugrađena je sa obe strane. O njoj arh. Uroš Martinović piše da je jedno od najboljih ostvarenja toga vremena u Beogradu »po jasnom konstruktivnom sklopu, po maksimalno ostvarenoj fleksibilnosti unutrašnjeg prostora«.⁸⁷ Arh. Vajsman je projektujući ovu građevinu primenio sve osnovne principe tada u Beogradu još avangardne moderne arhitekture. Osnove su rešene funkcionalno, fasada je glatka i bez ornamentata, a simetrija je u potpunosti odbačena. Samo su tri elementa pomoću kojih rešava fasadu svih šest spratova: puna zidna masa, prozorska okna u nizu i lođe. Zidna masa i prozori su u jednoj ravni, dok je fasada oživljena lođama sa svojim senkama i jednostavno obradenim ogradama. Pomoću ovih lođa, arh. Vajsman je na interesantan i neuobičajen način rešio pitanje osvetljavanja, takođe interesantnog i neuobičajenog kružnog stepeništa. Lođe na fasadi nisu postavljene u osovini simetrije, nego je na levoj strani niz od jedanaest prozorskih okana, a na desnoj od osam. Lođe su postavljene od prvog do petog sprata, dok na šestom spratu nema lođe, tako da odve duž cele fasade neprekinut niz prozorskih okana kao završni motiv fasade.

Celu šestospratnu fasadnu površinu nosi u prizemlju pet okruglih relativno vitkih glatkih stubova na jednakim razmacima. Ali i ovde je primenjena asimetrija, jer krajnji stubovi nisu podjednako udaljeni od ivica zgrade. Ovim stubovima je Vajsman želeo da na neki način postigne monumentalnost i da senkama u prizemlju takođe oživi ravnu površinu fasade. Međutim, verovatno da bi maksimalno iskoristio površinu prizemlja, stubove je postavio tako da su od zida prizemlja udaljeni samo za oko dvadesetak santimetara. Glavni ulaz u zgradu nalazi se ispod lođa, a na desnom kraju zgrade je kolski ulaz u dvorište, odakle se ulazi i u restoran.

ZAKLJUČAK

Posle izvršenog istraživanja izvora za obrađenu temu mogli smo izdvojiti trinaestoricu Jevreja graditelja Beograda do 1941. godine za koje je bilo dovoljno podataka da se o njima moglo posebno govoriti. Većina od njih je iz beogradskih porodica, a ima i onih koji nisu Beograđani, ali su veliki deo radnog veka proveli u Beogradu. Osim toga, i dvojica zagrebačkih arhitekata, Hugo Erlih i Ernest Vajsman, dali su svoj doprinos izgradnji Beograda.

Na osnovu svega izloženog može se zaključiti da je među Jevrejima graditeljima Beograda do 1941. godine najznačajniji Josif Najman i po kvalitetu izvedenih dela i po njihovom broju. On je pratio kretanja u razvoju beogradske arhitekture na način kako su to činili i mnogi drugi značajni arhitekti Beograda u periodu između

⁸⁶ *Beogradske opštinske novine*, br. 4, 1939, 279—280.

⁸⁷ U. Martinović, *nav. delo*, 54.

242 D. Đurić-Zamolo

dva svetska rata. Njegova prva ostvarenja imala su odlike akademizma i eklektizma nešto uprošćenih oblika, dok kasnije prihvata moderne tendencije funkcionalne i bezornamentalne arhitekture.

Analiziraćemo rad ostale dvanaestorice arhitekata najpre po vrsti i broju izvedenih objekata, a zatim po stilskim karakteristikama i kvalitetu. Prethodno treba izdvojiti Hermana Mondšajna jer se on bavio samo izvođenjem beogradskih građevina.

Pre svega uočavamo da je većina graditelja projektovala i javne i stambene zgrade, dok su Josif Albala, Jovan Koen i Isidor Levi projektovali samo stambene objekte. Isak Azriel, Miša Manojlović i Samuel Sumbul imaju među svojim ostvarenjima po dve javne građevine, a ostali ih imaju po jednu.

Što se tiče stilskih karakteristika arhitekture naših graditelja, Viktor David Azriel, koji je radio pre prvog svetskog rata, prihvatio je secesiju i svojim Robnim magazinom postigao značajan uspeh. Jovan Koen je takođe radio pre prvog svetskog rata i na svojim malim stambenim zgradama primenjivao skromne dekorativne elemente tada uobičajene eklektičke arhitekture. Leon Talvi je radio i pre i posle prvog svetskog rata, ali pre pojave moderne arhitekture u Beogradu. Njegova arhitektura je zato eklektična, ali sa uprošćenim oblicima. Hotel »Palas« arh. Talvija spada u red boljih ostvarenja epohe postakademizma. Milan Šlang i Isidor Levi su delovali takođe pre pojave moderne arhitekture, pa su i njihova ostvarenja eklektična. Naročito se ističe Šlangova sinagoga svojom zanimljivom arhitekturom i bogatom plastičnom dekoracijom. Rad Samuela Sumbula pokriva gotovo ceo period između dva svetska rata. On međutim nije prihvatio modernizam u arhitekturi i do kraja svoje arhitektonske delatnosti je projektovao eklektički. Odlika njegove arhitekture je preterana primena plastične dekoracije, što je uočljivo na oba njegova projekta građena za potrebe beogradskih Jevreja: Savez jevrejskih opština i Dobrotvorno društvo »Oneg Šabat«.

Preostala petorica arhitekata prihvatila su modernu arhitekturu i danas znamo samo za njihova dela projektovana u modernom duhu funkcionalne i bezornamentalne arhitekture. Obojica zagrebačkih arhitekata projektovala su za Beograd u modernom duhu. Kod Huga Erliha i njegove Udružene banke još uvek se oseća daleka reminiscencija na dotle vladajuće stilove. Ernest Vajsman je sa svojim Novinarskim domom međutim u potpunosti moderan. Potpuno moderni bili su i Miša Manojlović i Isak Azriel, jedini među našim graditeljima koji su projektovali zajednički. Postigli su veoma čisto rešenje, uz prvu nagradu na konkursu, na zgradi Doma inženjera i arhitekata, dok im je Gostioničarski dom manje uspeo. Njihova kolektivna stambena zgrada u Ulici kneza Miloša br. 69 smatra se, naročito rešenjem unutrašnjeg prostora, najboljim ostvarenjem beogradske moderne arhitekture do drugog svetskog rata. Na kraju ostaje još da kažemo da je i Josif Albala projektovao svoje stambene zgrade prema modernim principima.

Ph. D. Divna-Djurić ZAMOLO

S u m m a r y

JEW S — BUILDERS OF BELGRADE PRIOR TO 1941

In the introduction are examined the sources and literature which are the foundation for this essay, with the conclusion that the knowledge of the life and work of Jews — builders of Belgrade until 1941 is very uneven.

Albala, Josif worked in the period prior to World War Two; he projected apartment buildings in Belgrade and Niš. He has accepted contemporary architecture.

Azriel, Isak — his biographical data is not known; he was active between the two world wars, was the registered civil engineer and always worked in collaboration with the architect Milan Manojlović.

Azriel, Viktor David was the first Belgrade Jew who became a builder. He comes from the old Belgrade Jewish family. He worked as architect during the first decade of this century. His most important building, storehouse for Bencion Buli in 7. jula street, no. 16, is also an important achievement of Serbian architecture of that time; the edifice was built in the then new style, art nouveau.

Erlih, Hugo was the Zagreb architect from the well known family of builders; he graduated in Vienna and worked there for some time. Before World War I and between the wars he did most of his work in Zagreb where as the chief executive of architectonic studio he has designed a great number of public and apartment buildings. He was also the professor at the Architectural Faculty in Zagreb. He has projected Udružena banka (Consolidated Bank) in 7. jula street, no. 21.

Koen, Jovan was the civil engineer whose nine projects for the smaller apartment buildings are in Muzej grada Beograda (Museum of the City of Belgrade). Beside being listed in the Belgrade Address Book for 1922 there are no other data on him.

Levi, Isidor was the registered civil engineer about whose life we know nothing. Two of his apartment buildings that were made between the wars still exist; the bigger one, a collective apartment building is located on the corner of Jevrejska and Visokog Stevana streets.

Manojlović, Milan-Miša has graduated architecture in Belgrade. He and architect Isak Azriel had architectonic studio and together have realized all Manojlović's projects between the wars. Their most important works are: apartment building in Kneza Miloša street, no. 69, inženjerski dom (Civil Engineers' House) in Kneza

244 D. Đurić-Zamolo

Miloša street, no. 7 and Gostioničarski dom (Publicans' House) in Jug-Bogdanova street, no. 28. They designed in the contemporary architectural style.

Mondšajn, Herman was the registered civil engineer who has worked on the construction and erection of buildings in Belgrade. The most important ones are: Ministarstvo šuma i ruda (The Ministry of Forests and Ores) and Osiguravajuće društvo »Jugoslavija« (Insurance Society »Yugoslavia«).

Najman, Josif has graduated architecture in Belgrade after World War One and after that has more developed in Paris. After returning to Belgrade he opened the architectonic studio. He entered his projects in open competitions. His most important edifices are: Zadužbina Nikole Spasića (The Bequest of Nikola Spasić) in Knez Mihajlova street, no. 47, Opštinska štedionica (The Communal Savings Bank) in Zeleni venac, no. 16, Državna markarnica (The State Printing House for Postal and Governmental Stamps) in Bulevar Vojvode Mišića, no. 43 and Trgovačka akademija (Tradesmen Academy) in Cetinjska street, no. 5.

Sumbul, Samuel has graduated architecture in Vienna. He came to Belgrade after World War One and had the architectonic and building enterprise. He was also a painter. His most important buildings are: Savez jevrejskih opština (The Federation of Jewish Communities) in 7. jula street, no. 71a and Jevrejsko dobrotvorno društvo »Oneg Šabat« (Jewish Charitable Society »Oneg Šabat«) in Jevrejska street, no. 16.

Šlang, Milan was the son of rabbi Ignjat Šlang. He did not graduate at Architectural Faculty because of one examination but the projected Sinagogu aškenaskog obreda (The Synagogue of the Ashkenazic Rite) in Maršala Birjuzova street, no 19 which still exists.

Talvi, Leon has graduated civil engineering in Switzerland. He worked in Belgrade and at the eve of World War Two emigrated to Israel. His most important building is hotel »Palas« (»Palace«), Topličin venac street, no. 23, which is today an A category hotel.

Vajsman, Ernest was the Croatian architect who has finished his schooling with Le Corbusier and had thus accepted modern architecture very early. His opus is not large and he has spent most of his life abroad. In Belgrade he has projected Dom novinara (Journalists' House) in Generala Ždanova street, no. 28.

According to the presented material we can conclude that among Jews — builders of Belgrade prior to 1941, the most relevant one was Josif Najman, as by the quality of his works so also by their quantity. Most of the other builders have designed both public and apartment buildings. Each of them has had one or two realized public edifices. The general characteristic of their style is that Jewish architects were building in the manner accepted in Belgrade of their time.

Zoran MARKUŠ

KUĆA U APOSTELGASSE 253

Prilog upoznavanju porodice Teodora Herclica¹

KAD JE Beograd ponovo potpao pod tursku vlast 1739, grupa »od 20 pretežno aškenaskih jevrejskih porodica« — kako piše Lazar Čelap — prešla je Dunav i nastanila se u Zemunu. Odlukom carice Marije Terezije od 8. oktobra 1753, njima je bilo dozvoljeno da se trajno nastane u Zemunu, pa je Zemun bio jedini grad Vojne granice u kojem su Jevreji mogli živeti.

U retko temeljnoj studiji »Jevreji u Zemunu za vreme Vojne granice«,² Lazar Čelap poimenično navodi najstarije jevrejske porodice, novodošle stanovnike Zemuna, piše o njihovom društvenom i socijalnom (nezavidnom) položaju, zanimanjima, sukobima između njih samih i sa drugim konfesijama, o području grada koje su naseljavali ... Tako kaže: »Jevreji su stanovali u svojoj posebnoj mahali (Judengasse, Čivutski sokak) koja se nalazila uglavnom u današnjoj Dubrovačkoj ulici.« Ovo treba pojasniti i u nečem dopuniti.

Deo područja starog jezgra Zemuna, grubo uzeto oivičenog današnjom Bežanijskom ulicom, Ulicom maršala Tita i Gradskim parkom, urbanistički je utvrđen između 1740—1754. godine³ i tu fizionomiju je sa malim izmenama sačuvao do danas. Dubrovačka ulica koja se nalazila na tom prostoru nije »Čivutski sokak« kako piše Čelap. Ona se pre 1793. nazivala Duga ulica. Judengasse (Jevrejska ulica) je u stvari današnja Primorska ulica koja je pre 1816. do 1897. nosila ime Judengasse. Rodna kuća Herclovih u kojoj je 1797. rođen Teodorov deda Simon Herclic zvala se pre 1793. godine Marijina ulica. To je današnja Gundulićeva, a to ime je dobila tek krajem XIX veka. Prema tome se može zaključiti da jevrejske porodice krajem XVIII veka nisu bile koncentrisane isključivo u Judengasse, to jest: u današnjoj Primorskoj ulici, nego su nastanjivale i okolne ulice koje nisu imale nikakvo jevrejsko obeležje.

Među jevrejskim porodicama koje su se posle 1739. nastanile u Zemunu, najslavnija je ona Herclovih, po Teodoru Herclicu (1860—1904), pokretaču cionističke ide-

¹ Veliku zahvalnost dugujem svom dugogodišnjem kolegi i prijatelju profesoru Miodragu Dabižiću, ranijem upravniku Zemunskog muzeja, koji mi je pružio dragocenu pomoć u radu. Takođe zahvaljujem gospodi Elzi Stojaković, profesorki istorije, za doo dokumentacije koju sam koristio.

² Lazar Čelap, »Jevreji u Zemunu u vreme Vojne granice«, *Jevrejski glasnik* 1957—58, izd. Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd.

³ Prema »Štani teritorijalnog razvoja Zemuna u XVIII veku« u publikaciji Miodraga Dabižića i Zeljke Škalemerer »Staro jezgro Zemuna«, izd. Narodni muzej Zemun i Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, Zemun 1987; iz ove publikacije koristio sam sve podatke o promenama naziva zemunskih ulica o kojima je reč u tekstu.

je, autoru programskog spisa »Jevrejska država« (1896) i prvom predsedniku Svetske cionističke organizacije. Treba zahvaliti beogradskom nadrabinu Ignjatu Šlangu što je uoči samog II svetskog rata objavio članak »Hercl i njegovi zemunski preci« i rekonstruisao genealoško stablo.⁴

Ignjat Šlang je pisao na osnovu arhivske građe Jevrejske opštine i utvrdio da je Teodorov otac Jakov rođen 26. adara 5591. godine (početkom aprila 1831) u roditeljskoj kući u Apostelgasse broj 253 u Zemunu. Bio je najstariji sin u porodici sa još troje dece; dve mlade kćeri Katarina i Rezl i sin Karlo. I Teodorov dađa Simon Hercl, otac Jakova Hercla, takođe je rođen u istoj kući u Apostelgasse. Oko 1830. oženio se Rebekom, kćerkom Haima Bilica iz Zemuna. Kako piše Ignjat Šlang, »o detinjstvu i mladosti njegovoj nema nikakvih tragova u knjigama zemunske Jevrejske opštine«. Biće da je to onaj Simon Hercl koga je, kako piše u pomenutoj studiji Lazar Čelap, zbog simpatija prema mađarskoj revoluciji u burnoj 1848—49, »Odbor zemunski kaznio zatvorom od 10 dana u gvožđu, ali ga je, na molbu i jemstvo Jevrejske opštine, za vreme jevrejskih praznika, pustio na slobodu«. Simonov otac, Teodorov pradeda Leopold-Jehuda Leb Hercl, takođe je Zemunac. Rođen je oko 1770; bio je oženjen Frumentom, kćerkom Moše Kaca, uglednog Jevrejina iz Zemuna. Njegov otac Naftali Hercl ostavio je, kako piše Ignjat Šlang, »tragove o sebi i svom životu u Zemunu na više mesta u knjigama zemunske Jevrejske opštine«.

Tu se završava genealoško stablo Herclovih na osnovu arhivske građe Jevrejske opštine kojom se služio Ignjat Šlang. No da li je zemunski staklar Hercl Kohen, koga u Popisu zemunskih Jevreja iz 1756. navodi Lazar Čelap, bio prvi zemunski Hercl i otac Naftali Hercla? Bilo bi razumno to pretpostaviti.

Sudbina arhiva Jevrejske opštine je poznata i zato članak Ignjata Šlanga ima neprocenjivu vrednost. Samim tim postaju sve dragoceniji istorijski izvori iaičke prirode koji se odnose na ovu temu. Zbog toga se vraćamo na osnovnu temu: »Kuća u Apostelgasse broj 253«, roditeljski dom Herclovih, čija je fotografija izložena u jerusalimskom Jad Vašem. Gde se ta kuća nalazila?

Ignjat Šlang je na osnovu arhivske građe pisao da su i Jakob Hercl i njegov otac Simon rođeni u istoj kući, u Apostelgasse broj 253. Pošto je Simon rođen 1797, to se može zaključiti da je sagrađena pre ovog datuma i da ju je podigao njegov otac Leopold.

Pravi naziv ulice je u stvari Ulica kod 12 apostola, a to ime je dobila oko 1883. i zadržala ga do 1897, kad je promenjena u današnju Gunduličevu ulicu. Pre toga je imala naziv Anina i Ankina ulica (pre 1816—1883). Prvobitno ime ulice u vreme kad je rođen Simon Hercl bilo je Marijina ulica (1793. do 1816). Ignjat Šlang sigurno nije znao za sve izmene naziva ulica i zato »Apostelgasse« uvek stavlja pod znake navoda, u smislu takozvane »Apostolske« ulice.

⁴ Ignjat Šlang, nadrabin, Beograd, »Hercl i njegovi zemunski preci«, *Jevrejski narodni kalendar* 5700, 1939—1940, Zagreb 1940.

Po »Popisu kuća u gradu Zemunu sa novom numeracijom i nacrtom novih naziva ulica«⁵ iz 1897, kao vlasnik zgrade u Gundulićevoj ulici (stari broj 253, novi 15), tj. u Apostelgasse 253, upisana je Paulina Kat. Hiršl. Bide da je to kći Katarine Hercl, Jakovljeve sestre, koja se, po Ignjatu Šlangu, udala za zemunskog Jevrejina Jakova Hiršla 11. oktobra 1863. I dve zgrade na početku iste ulice, pod parnim brojevima nove numeracije 2 i 4 bile su u vlasništvu »ud. Kat. Hiršl«.

Rodna kuća Herclovih je posle 1897. promenila vlasnika. Po novom »Popisu kuća u gradu Zemunu sa novom numeracijom i nacrtom novih naziva ulica«⁶ iz 1906, vlasnici zgrade pod starim brojem 253, odnosno novim 15, bili su Rudolf i Terezija Marks. Kasniji popisi nisu pravljeni, ali primerak »Popisa« iz 1906. koji sam koristio pripadao je »Građevnom odjelu Poglavarstva« Zemuna, a sve kasnije promene vlasništva unošene su rukom, tušem. Tako se kao kasniji vlasnik javlja Nikola Krstić, koji je na temeljima te zgrade, negde oko 1910, podigao velelepnu prizemnu kuću u stilu secesije. Prema tome, roditeljski dom Herclovih nalazio se na mestu kuće u današnjoj Gundulićevoj ulici broj 17. Posle dva stoleća rušenja i građenja, numeracija je izmenjena samo za jedan neparni broj.

Ma koliko pomenuti »Popisi« predstavljaju skromne istorijske izvore, ipak se preko njih može mnogo štošta saznati. Pored zgrada u Gundulićevoj ulici, udovica Katarina Hiršl je 1897. imala kuće u Vukovoj ulici (stari broj 268, novi 13) i u Mollinaryjevoj, današnjoj Svetosavskoj ulici pod starim brojem 298 (novi 21). Takođe je bila vlasnica i dveju zgrada u Dubrovačkoj ulici (stari brojevi 203 i 202, novi 20 i 22), a treća u broju 201, odnosno 24, vođena je na njeno devojčako prezime »Udova Katarina Hercl«. Tako se može zaključiti da je tetka Teodora Hercla bila najbogatija zemunska udovica.

Prema »Popisu« iz 1897, u Primorskoj ulici, ranije Jevrejskoj, u broju 296, odnosno 3, nalazio se stan Izraelskog narodnog učitelja; u zgradi 297, odnosno 5, Izraelska škola i sinagoga; u Primorskoj ulici 2 (novi broj) bile su jevrejska sefardska škola i sinagoga. Bernard Hercl je imao kuću u broju 292, odnosno 10.

Godine 1858, u Zemunu je osnovana »Unterrealsschule« (Niža realna škola), u početku dvogodišnja, zatim trogodišnja (1868—69), pa od 1872—73 četvorogodišnja. Kad je bila završena zgrada u Gradskom parku otvoren je peti razred (1879—80), zatim šesti (1880) i sedmi (1881). Tako je Zemun dobio Veliku realnu školu »Oberrealsschule«. U školskoj 1895/96. godini otvoren je osmi razred i škola je dobila naziv Realna gimnazija.

Bernard Hercl, vlasnik zgrade u Primorskoj ulici broj 292, odnosno 10, bio je jedan od prvih učenika Niže realne škole 1858—60. Mnogi od Herclovih pohađali su ovu zemunsku školu i njihova imena dajemo po abecednom redu iz Izveštaja za školsku 1933/34. godinu⁷.

⁵ »Popis kuća u gradu Zemunu sa novom numeracijom i nacrtom novih naziva ulica«, Druck des Semliner Tagblatt, 1897.

⁶ »Popis kuća u gradu Zemunu sa novom numeracijom i nacrtom novih naziva ulica«, Tiskara Ise Stojčića, Zemun, 1906.

⁷ Izveštaj za školsku 1933/34. godinu Državne muške realne gimnazije u Zemunu, Zemun 1934, -82.

1. <i>Albert Hercl</i>
1877—82.	12. <i>Jakob Hercl</i>
1872—77.	23. <i>Leo Hercl</i>
1923—26.
2. <i>Alfred Hercl</i>
1869—73.	13. <i>Jakob Hercl</i>
1875—79.	24. <i>Malvina Hercl</i>
1878—81.
3. <i>Alfred Hercl</i>
1898—1902.	14. <i>Jakob Hercl</i>
1919—20.	25. <i>Maks (Max) Hercl</i>
1859—62.
4. <i>Bernhard Hercl</i>
1858—60.	15. <i>Josip Hercl</i>
1865—67.	26. <i>Maks (Max) Hercl</i>
1864—66.
5. <i>Bertold Hercl</i>
1872—76.	16. <i>Josip Hercl</i>
1905—13.	27. <i>Markus Hercl</i>
1882—83.
6. <i>Emil Hercl</i>
1895—96.	17. <i>Josip Hercl</i>
1920—27.	28. <i>Moric Hercl</i>
1859—60.
7. <i>Filip Hercl</i>
1863—64.	18. <i>Jozef Hercl</i>
1866—69.	29. <i>Oskar Hercl</i>
1903—05.
8. <i>Filip Hercl</i>
1877—79.	19. <i>Julije Hercl</i>
1892—96.	30. <i>Moric Hercl</i>
1908—11.
9. <i>Frida Hercl</i>
1877—79.	20. <i>Katarina Hercl</i>
1869—70.	31. <i>Rihard Hercl</i>
1911—14.
10. <i>Gizela Hercl</i>
1872—74.	21. <i>Klara Hercl</i>
1870—71.	32. <i>Simeon Hercl</i>
1867—68.
11. <i>Isidor Hercl</i>
1870—74.	22. <i>Klara Hercl</i>
1870—71.	33. <i>Viktor Hercl</i>
1875—82.

Bez knjiga rođenih nije moguće uspostavljati rodbinske veze među njima, ali po mom sudu, svi oni potiču od istog stabla u čijem je korenu staklar Kohen Hercl, prvi Hercl u »Popisu Jevreja« iz 1756. koje pominje Lazar Celap.

Trebalo bi očekivati da Jevrejska opština u Beogradu postavi pioču na zgradi u Gundulićevoj ulici broj 17 sa oznakom da se tu nalazila roditeljska kuća Teodora Hercla, oca cionizma.

Zoran MARKUŠ

S u m m a r y

THE HOUSE IN APOSTELGASSE 253 — APPENDIX FOR THE HISTORY OF THE THEODOR HERZL FAMILY

Founding his article on the historical sources and documents the author presents the concise description of Zemun since 1739 when Turkey has regained its rule over Belgrade, hence several Jewish families, mostly Ashkenazic, have moved across the river Sava to Zemun. The ancestors of Theodore Herzl, the notable instigator of the Zionist idea, also had settled in Zemun some time later.

In the text are cited all the name changes of the Zemun street where the Herzl family lived for several generations. Through meagre available informations about the members of the family one can also gain an impression of the character of Zemun in those times. The exact location of the Herzl home is noted through all the changes till the present day.

Milica MIHAILOVIĆ

DVE STOTINE GODINA PORODICE HAJIM-DAVIČO U BEOGRADU

KAD GOD se piše ili govori o Jevrejima u Beogradu ili Srbiji, neizostavno se pominje jedna ličnost. To je Hajim Davičo, nezaobilazna ličnost kad se piše o knezu Milošu, finansijama Kneževine Srbije, o nabavkama oružja za kneževe potrebe, a posebno mesto zauzima u tekstovima o jevrejskoj zajednici u Beogradu.

Međutim, kad se uporede i saberu svi napisi u kojima se on pominje vidi se da je sve to zapravo veoma malo i da se sve može svesti na jedan podatak: da je Hajim Davičo bio beogradski trgovac, menjač, da je pozamljivao novac knezu Milošu, da je učestvovao u nabavkama oružja i druge robe, te u štampanju hebrejskih knjiga u Knjaževskoj štampariji.

I ovo malo podataka ipak ukazuje na izuzetnog čoveka, na bogatu biografiju, zanimljivu istorijsku figuru, značajnu i za beogradske Jevreje i za istoriju Srbije u prvoj polovini XIX veka.

U želji da saznamo nešto više o takvoj ličnosti pošli smo tragom njegovog rada na izdavanju hebrejskih knjiga u Beogradu, smatrajući da je zaista bilo ravno podvigu pored razvijene trgovine naći vremena i za uređivanje i štampanje knjiga. Čini se da je ta nit bila dobar trag za odmotavanje klupka nepoznanice zvane Hajim Davičo. Klupko je odmah počelo da se odmotava i da pred nama izrasta brojna, uspešna i za Beograd značajna porodica *Hajim-Davičo*.

Pregledajući izvore i literaturu, prvo što se zapazi je činjenica da postoji nekoliko varijanti imena pod kojima se ova ličnost vodi po arhivama i u tekstovima. Evo nekoliko primera: David Haim, Hajim David, David Hajim Davičo, Haim Davičo, David Hajim Davidović, David Bahor Davičo. Reč ben ili bahor znači na hebrejskom sin, pa tako Haim Ben David znači Haim sin Davidov. Reč Haim na hebrejskom označava život i prema sugestiji hebraiste i prevodioca Eugena Verbera treba da se piše i izgovara kao Hajim. U *Enciclopedia Judaica*, to ime se na engleski transkribuje kao Hayyim, mada se reč ili ime u engleskim tekstovima piše kao Chaim. U literaturi smo nailazili na razne oblike, ali se ipak može zaključiti da je porodica *Hajim* u prvoj polovini XIX veka koristila oblik Haim, a u drugoj polovini veka oblik Hajim. U nemačkim dokumentima s kraja XVIII i početkom XIX veka upotrebljava se oblik Haym, a sam David se na pismima na nemačkom potpisivao sa Haim. I u dokumentima Knjaževske kancelarije koristi se oblik Haim. Izgleda da je Samuilo (član ove porodice koji je živio sredinom XIX veka) počeo

pisati svoje prezime kao Hajim. Posle njega se stalno upotrebljava oblik Hajim koji se koristi i u literaturi. Dr Slavko Gavrilović je u članku »Ispisi za istoriju Jevreja u Zemunu i Slavonsko-sremskoj vojnoj granici (XVIII—XIX vek):¹ upotrebio oblik Haim jer je koristio stariju građu. Mi ćemo u daljem tekstu koristiti oblik *Hajim* sem kada donosimo citat.

U Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu je 1979. pripremana izložba »Jezik, knjiga i pismo Jevreja Jugoslavije«, pa je tom prilikom obrađen fond hebrejskih štampanih knjiga. Kao literatura za pripremu teksta za katalog² poslužio je rad dra Isaka Alkalaja »Jevrejske knjige štampane u Beogradu«.³ On navodi spisak od 54 jevrejske knjige štampane na hebrejskom u beogradskim štamparijama od 1837. do 1904. Prema njegovom spisku, devet knjiga od navedenih 54 izdao je Haim B. David *Hajim* Davičo, s tim što je prvu knjigu štampao 1837, a poslednju 1853. U Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu čuvaju se tri od tih knjiga:

— *Olat Tamid (Večita žrtva)*, pesme Jisraela Nadžare; knjigu je izdao Haim Bahor David *Hajim*, Beograd 1837.

— *Darhe Noam (Putevi ugodni)*, gramatika hebrejskog jezika na španskom s hebrejskim rečnikom; autor je Jehuda Ben Š'lomo Haj Alkalaj, a izdavač i priređivač Haim Ben David *Hajim*, Beograd 1839.

— *Hemed Elohim (Milost božija)*, molitve, pouke i propisi za praznovanje Sukota; sa hebrejskog na ladino preveo Reuven Ben Moše Farhi, a za štampu priredio Haim Ben David *Hajim*, Beograd 1841.

Zanimljivo je da se Haim Ben David *Hajim* kao izdavač na knjigama koje su sačuvane u Jevrejskom istorijskom muzeju potpisuje samo ovim imenom, a da mu dr Isak Alkalaj u pomenutom tekstu uvek uz ime dodaje u zagradi Davičo. To verovatno potiče otuda što je u časopisu *Golubica* u kome su izlazili popisi knjiga štampanih u Srbiji, tom II, IV i V za 1840, 1842. i 1843—44, na knjigama koje je izdavao Haim Ben David *Hajim* pisalo da ih je izdao Haim Davičo. Očigledno je da su u ovom popisu u *Golubici* naslovi knjiga na hebrejskom preštampani sa originalnih knjiga. Svi ostali podaci su veoma neprecizni. Uopšte se ne pominju autori, prevodioci, priređivači i štampari, iako o njima ima podataka u impresumu. Gligorije Vozarović, urednik *Golubice*, nije mogao pročitati i napisati Haim Bahor David *Hajim* kako je pisalo na knjigama jer nije znao hebrejski. Zato je Vozarović u svom časopisu napisao ono što je znao: da je knjige o svom trošku izdao Haim Davičo.

Podaci iz *Golubice* zaveli su i Tihomira Đorđevića koji piše o Hajimu Daviču⁴ kao trgovcu, liferantu i izdavaču hebrejskih knjiga. Kako je u *Golubici* jedino na dve

¹ S. Gavrilović, »Ispisi za istoriju Jevreja u Zemunu i Slavonsko-sremskoj vojnoj granici (XVIII—XIX vek)«.

² Katalog izložbe »Jezik, knjiga i pismo Jevreja Jugoslavije«, Beograd 1979.

³ I. Alkalaj, »Jevrejske knjige štampane u Beogradu — Prilozi za kulturni život beogradskih Jevreja u prošlom veku«, *Jevrejski almanah*, Vršac 1925.

⁴ T. Đorđević, »Jevreji u Srbiji za vreme prve vlade kneza Miloša (1815—1839)«, *Godišnjica Nikole Čupića*, Beograd 1923.

knjige naveden Davičo kao izdavač, to i Đorđević pominje samo te dve knjige kao njegova izdanja. Slično je o Daviču pisao i Božidar Kovačević.⁵

U većini tekstova u kojima se govori o Daviču, kao izvor podataka o njemu navodi se građa sačuvana u Arhivu Srbije. To su pisma koja je Davičo pisao knezu Milošu, ili pisma Miloševih saradnika u kojima se pominju Davičovi poslovi. Upoređujući ta pisma zapazili smo da je istraživačima promakao jedan detalj: naime, na nekim pismima je potpis David Bahor Haim, a na drugima Haim Bahor David. Pre upuštanja u analizu teksta pisama obratili smo pažnju na još jednu pojedinost, na hebrejski potpis. Na svakom pismu pored latiničnog ili ćiriličnog potpisa (u zavisnosti od toga da li je pismo pisano na nemačkom ili srpskom) postojao je i potpis na hebrejskom. Hebrejski potpis Davida Bahor *Hajima* i Haima Bahor Davida potpuno se razlikuju i ukazuju na dve ličnosti. Sadržaj pisama to i dokazuje: Haim Bahor David je bio sin Davida Bahor *Hajima*.

Vratimo se na trenutak jednoj knjizi; to je *Biblioteca Espanola-Portuguesa-Judaica* M. Kayserlinga.⁶ Autor se u predgovoru zahvaljuje Hajimu S. Daviču, a u uvodu na str. XI kaže: »Zbirku ovih poslovice dugujem mom dragom prijatelju gosp. S. H. Davitcho, konzulu Srbije u Budimpešti, koga su u njegovom radu pomagala njegova braća iz Beograda« (prevod s francuskog). Kayserling je u knjizi pogrešno naveo inicijale beogradskog književnika s kraja XIX veka Hajima Daviča kao S. H. Davičo, a trebalo bi H. S. Davičo od Hajima Samuila Davičo. Kako je ovaj Davičo bio unuk Haima Bahor Davida *Hajima* Daviča, to verujemo da su biografski podaci u Kayserlingovoj knjizi prilično tačni. U pomenutoj knjizi, na str. 51, on kaže: »Haim, Israel Bahor, rođen u Beogradu (Srbija) stariji sin Haim de David. Kao posledica invazije dahija 1813, on emigrira u Beč, gde na španski prevodi Bibliju, svakodnevne jevrejske molitve, Asharot (pesme) Gabirola i drugo. Oko 1838. vraća se u Beograd i tu se bavi književnošću sve do svoje smrti. Veliki broj njegovih priča i pesama na španskom, koje su ostale neobjavljene, nestale su 1866. Njegov sin Leon Israel Haim je umro u Beču 1887; bio je predsednik Jevrejsko-portugalske (turske) opštine u Beču« (prevod s francuskog). Zatim se navode dela koja je Israel Haim objavio u Beču:

- *Hohmat Jeošua Ben Sira (Mudrost Jošue Ben Sira)*, Beč 1818.
- *Hinuh Ianoar alpidarko maestro di kreaturas (Odgoj omladine)*, Beč 1828.
- *Hovat alevavot (Obaveze srca)*, Beč 1822.
- *Sefer Ocar Hajim (Riznica života)*, Beč 1823.

Zanimljivo je da se u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu ne nalazi nijedna od navedenih knjiga, ali se zato nalaze druge koje nisu navedene u ovoj bibliografiji. Na ovim knjigama koje se čuvaju u Jevrejskom istorijskom muzeju, Israel Bahor Hajim je radio kao redaktor ili urednik a ne kao autor, pa možda zato nisu ušle u bibliografiju koju je sastavio Kayserling. To su sledeće knjige:

⁵ B. Kovačević, »Jevreji u Srbiji«, *Jevrejski almanah*, Beograd 1959—60.

⁶ M. Kayserling, *Biblioteca Espanola-Portuguesa-Judaica*, Strasbourg 1890.

— *Minhat Šaj (Sveti dar)*, deo IV; knjiga sadrži dela rabi Jedidije Šelomo iz Norci; priređivač je Israel Bahor *Hajim*, Beč 1815.

— *Seder Kirie Amoed* (odlomci iz Tore, Mišne, Zoara) priredili su Israel Ben *Hajim*, Jehuda Ben *Hajim* Adut, Avram Ben Gavriel i braća, Beč 1811 (prvi deo je štampan 1801).

— *Seder Kirie Amoed* (odlomci iz Tore, Mišne i Zoara), Beč 1846.

— *Sefer Hok Leisrael (Knjiga zakona Israela)* po sefardskom običaju; sadrži odlomke iz Tore, Mišne i Kabale; propise su sastavili Ichak Baruh i grupa rabina, a knjiga je štampana u pet tomova. U Jevrejskom istorijskom muzeju čuvaju se tomovi III, IV i V iz 1816. Na naslovnoj strani sva tri toma blagosilja se Israel Bahor *Hajim* iz Beograda »koji se bavi svetim poslom«. Izgleda da je on preveo na ladino svih pet tomova i izdao ih. Peti tom ima uvod na ladinu, a napisao ga je Israel Bahor *Hajim*, koji između ostalog kaže da je to prvi put da se takva knjiga štampa u Beču. Zatim sledi spisak lica iz Beograda, Sofije, Vidina, Bukurešta, Konstantinopolja, Bosne, Sarajeva, Soluna i Beča koja su pomogla da se knjiga štampa. Među pretplatnicima iz Beograda su i David Bahor *Hajim* i Azriel Bahor *Hajim*.

— *Mahzor le šaloš regalim (Molitvenik za tri hodočasna praznika)*, Beč 1820.

O Israelu Bahor *Hajimu*, *Kayserling* piše i na strani XIX uvoda, u kome govori uopšte o književnosti sefardskih Jevreja. On kaže da je »knjigu Sirakovu prvi na ladino preveo 1818. godine Israel Bahor *Hajim* iz Beograda, koji ima mnogo zasluga za jevrejsko-špansku književnost«. Slične podatke o Israelu Ben *Hajimu* možemo videti u knjizi D. Isidoro de Hoyas Y de la Torre,⁷ koji na str. 57 kaže: »Israel Bahor Haim, que nació en Belgrado y residió largo tiempo en Viena, fué persona de singular ingenio è incapsable laboriosidad, traduciendo al espanol la Biblia, las oraciones cotidianas, los Asharot de Gavírol, la Sabiduria de Josué hijo de Sirah y otras obras, l'ara ensenanza de la juventud compuso el Maestro de creaturas, Viena, 1828, u la Instrucción de niños y educacion de jóvenes, que se publicó en la misma ciudad en 1823.«

Kayserling daje podatke u svojoj knjizi i o Daviču: »Haim de David, sin Davida de Haima iz Beograda, koga je protežirao knez Miloš, nazvao se Davičo, živeo je izvesno vreme u Beču gde je radio zajedno sa svojim stricem Israel Bahor Haimom. Kad se vratio u Beograd, sam je izradio veoma lepa slova i za jevrejske knjige napravio štampariju iz koje su izlazili kalendari, pesme, jevrejsko-španske romanse i razne jevrejske knjige.«

Sa svim ovim podacima već se donekle može ocrtati genealogija porodice *Hajim*. Čini se da je u drugoj polovini XVIII veka u Beogradu živeo izvesni *Hajim*, sin Davidov (verovatno trgovac), a pored ostale dece imao dva sina: Israela i Davida. Stariji sin Israel otišao je u Beč i bavio se knjižarstvom, a mladi David je ostao u Beogradu i bavio se trgovinom i menjaštvom. U jevrejskim porodicama je po tradiciji bilo dosta dece, pa verujemo da ih je bilo i u porodici *Hajim*. Na os-

⁷ I. de Hoyas y de la Torre, *Los Judica Espanoles en el imperio Austriaco y en los Balcanes*, Madrid 1904.

novu podataka o pretplatnicima iz Beograda u knjigama *Sefer Hok leisrael* i *Sefer Kirie Amoed* verujemo da su Azriel Bahor *Hajim* iz Beograda i Jehuda Ben *Hajim* Adut iz Beograda bili njihova braća. Članovi porodice Adut živeli su u Beogradu sve do II svetskog rata.

Kakvog je porekla bila porodica *Hajim*, teško je reći. Čini se da su podjednako dobro vladali i španskim i nemačkim jezikom. Bili su turski podanici, što će se videti iz dokumenata koji slede, a imali su veoma dobre trgovačke veze u Beču.

U knjizi *Essai sur l'histoire des Israelites de l'empire Ottoman*, M. Farnico⁸ na str. 119 daje podatke o austrijskim Jevrejima koji su bili turski podanici: »Posle zaključenja mirovnog ugovora u Požarevcu 21. jula 1718. i u Beogradu 18. septembra 1739. između Visoke Porte i Nemačkog carstva, ugovori prema kojima nacionalnosti obeju ovih zemalja mogu slobodno živeti u susednoj zemlji i tamo se baviti trgovinom itd., turski Jevreji će živeti u Beču zaštićeni ovim ugovorima. Jedan carski činovnik Velike Porte imaće u nadležnosti da nadgleda sprovođenje ovih ugovora. Iako su turski Jevreji vodili srećan život u austrijskoj prestonici, njihova sabraća po veri starosedeooci nisu mogli boraviti u tom gradu sem uz posebnu dozvolu koja je morala biti obnavljana svake godine. Tako je došlo do čudne okolnosti: mogli su se videti austrijski Jevreji kako nabavljaju turske pasoše, što im je omogućavalo da žive u Beču kao otomanski podanici.«

Istorijat beogradskih Jevreja u XVIII veku nije lako pratiti usled nedostatka arhivske građe. Svi pokušaji da se pronade nešto iz tog razdoblja vezano za život Israela i Davida *Hajima*, a posebno njihovog oca *Hajima*, ostali su bezuspešni. U knjizi *Geschichte der türkisch-israelitischen Gemeinde zu Wien*, koju je napisao Adolf Zemlinsky,⁹ stoji i podatak da je Israel Ben Haim bio 1778. jedan od starešina Jevrejske opštine turskih Jevreja u Beču.

Za razliku od svoje braće, David Bahor *Hajim* je u arhivskoj građi ostavio više traga o sebi, pa nam je omogućio da sagledamo razgranate poslove velike porodice *Hajim*. Pošli smo od pitanja zašto je, kada i kako dobio nadimak Davičo. O poreklu tog nadimka ili prezimena postoji mišljenje da je knez Miloš, koji je bio sklon davanju nadimaka, Davida Bahor *Hajima* nazvao Davičo. O tome govori Mita Petrović u knjizi *Finansije i ustanove oslobođene Srbije*,¹⁰ u kojoj na str. 535 kaže: »... Sve do 1835. godine gradski liferant za nabavku vojnih potreba bio je beogradski menjač David Haim, koga je knez Miloš prozvao Davičo.« Zatim govori o Davidu *Hajimu* kao liferantu i na kraju donosi čuveni i mnogo navođeni opis kako je Davičo spasao život knezu Milošu: »Turci nisu mogli posumnjati u svog liferanta Daviča da je tajni prijatelj kneza Miloša. Zato je on kod njih uživao poverenje i od njega se nije ništa krilo što se radilo u gradu i vezirovom konaku. Kad je vezir Vedži Memed paša smenjen u prvom polugođu 1835. godine, koga je zamenio Jusuf paša, novi vezir bio je vrlo rđavo raspoložen pre-

⁸ M. Franco, *Essai sur l'histoire des Israelites de l'Empire Ottoman*, Paris 1897.

⁹ A. Zemlinsky, *Geschichte der türkisch-israelitischen Gemeinde zu Wien*, Wien 1898.

¹⁰ M. Petrović, *Finansije i ustanove oslobođene Srbije*, Beograd 1901.

ma knezu Milošu. Jednoga dana Jusuf paša spremi da Miloša ukloni sa ovoga sveta, i pozove ga sebi u grad »na dogovor«. Knez Miloš i ne sluteći na ovo, spremi se iz svoga dvora gde je danas kasacioni sud i pođe u grad. Davičo, koji je imao radnju menjačku na uglu spram današnje »Sloge« do gostionice »Grčka kraljica«, kada ugleda kneza Miloša, znajući šta mu je spremljeno u gradu, istrči preda nj, saopšti mu sve to, i Miloš se vrati natrag. Kad Jusuf paša dozna za ovo izdajstvo od strane njegovog liferanta, pošalje po njega. Ali Davičo znajući šta ga očekuje, ostavi radnju i porodicu, prebegne u Zemun i ode u Beč, odakle se nije vraćao sve do drugog povratka kneza Miloša, 1859. godine, kao već sedi i iznemogli starac.«

Da li je Mita Petrović čuo ovaj podatak od Hajima i Benka Daviča koji su bili njegovi savremenici, a prauunci Davida Bahor *Hajima* Daviča, to nam nije poznato.

Radeći na tekstu »Jevreji u Zemunu za vreme vojne granice«, Lazar Čelap¹¹ je obradio i ostavio Jevrejskom istorijskom muzeju regista dokumenata iz Zemunskog magistrata (Arhiv Beograda) koja se odnose na Jevreje. Regesta obuhvataju razdoblje od sredine XVIII do sredine XIX veka. U toj građi smo našli na veći broj dokumenata koji se odnose na razne članove porodice *Hajim*. Zahvaljujući tim registima i pomoći prevodioca Blanke Kraus (prevodila je originalna dokumenta koja su se odnosila na Davida Bahor *Hajima*) uspeli smo da bar donekle pratimo i rekonstruišemo odnose i poslove u njegovoj porodici.

Među *Ispisima za istoriju Jevreja u Zemunu i Slavonsko-sremskoj vojnoj granici*,¹² pod br. 16, str. 471, nalaze se dokumenta iz Arhiva Hrvatske u Zagrebu. Prvi dokument se odnosi na sumu od 2.250 forinti koju je David Hajim Jakob dugovao Rafaelu Salomonu 1799. godine. Rafael Salomon se pominje u popisu Jevreja u Zemunu 1745. godine. Da li je to isti, ili je njegov sin, nije nam toliko bitno koliko činjenica da je dokument o dugovanju pisan na španskom. Taj podatak je zanimljiv za pokušaj da se odredi aškenasko ili sefardsko poreklo porodice *Hajim*. Spisak Jevreja u Zemunu iz 1745. godine koji je Gavrilović¹³ naveo kao ispis br. 2 nalazi se u Budimpešti. Lazar Čelap u pomenutom tekstu navodi spisak Jevreja u Zemunu koji se čuva u Arhivu Beograda. Spisak je iz 1756. i iz njega se vidi da je Rafael Salomon trgovac gvoždem i da ima kuću. Čelap navodi i dokument iz koga se vidi da je carica Marija Terezija 8. oktobra 1753. dala privilegiju zemunskim Jevrejima da borave u Zemunu, a »turskom Jevrejinu u Zemunu Rafaelu Salomonu i njegovoj porodici i služinčadi doživotni boravak na području Vojne granice«. Sve ovo je zanimljivo zbog podatka da je Rafael Salomon bio turski Jevrejin (sefardskog porekla, sudeći po imenu) i da je verovatno to razlog što je dokument o dugovanju Davida Hajma sastavljen na španskom. Sva ostala pisma i dokumenta vezana za Davida Hajima su na nemačkom ili srpskom jeziku.

¹¹ L. Čelap, »Jevreji u Zemunu za vreme Vojne granice«, *Jevrejski almanah*, Beograd 1957—58.

¹² S. Gavrilović, *nav. članak*.

¹³ *Isto*.

Vratimo se ispisu br. 16 iz Arhiva Hrvatske:¹⁴ »Septembra 1800. trgovci Stefan Georg, Konstantin Ziguri i Elizabeta Fašigi tuže Jevrejku trgovkinju Tereziju Jakob(in) zbog duga od 4.394 forinte; St. Georg i kompanija traži 2.000 forinti, K. Ziguri 1.994, a E. Fašigi 400 forinti.

Izgleda da je u pitanju dug njenog pokojnog muža, koji su posle njegove smrti poverioci želeli da raščiste.

Da bi isplatila navedeni dug, T. Jakob(in) podnela je dve menice beogradskog Jevrejina Davida Hajma kojima on priznaje dug njenom mužu u iznosu od 4.500 forinti. Stoga je odlučeno da Hajm bude pozvan u Zemun radi davanja jemstva da će pomenute menice zaista isplatiti kako bi udovica Jakob mogla vratiti dug poveriocima svoga muža.«

Nastavak ove parnice pronašli smo među dokumentima Zemunskog magistrata u Arhivu Beograda. Parnica je vođena tokom 1801, a dokumenta o tome su pod sign, IAB, ZM, inv. br. 1707, 1705, i na kraju razrešenje spora inv. br. 1719; nakon propasti Tereze Jakob(in), poverioci tuže Davida Haima jer je ostao dužan 4.500 forinti. Kao jemstvo da će platiti dug, David Haim navodi da u Beogradu ima majku koja poseduje kuću i dućan. Iz dokumenta se vidi da je David Haim za vreme vođenja parnice stupio u kontumac (karantin) s namerom da putuje u Beč. Poverioci mole da mu se zabrani put jer postoji opasnost da neće platiti dug. Na kraju spora je kao rešenje naveden Israel Haim, brat Davida Haima, kao jemac da će David Haim platiti dug (u ovim dokumentima korišćeno je ime Haym ili Haim).

O toj parnici smo rekli nešto više zato što se iz nje može sakupiti i nešto podataka o Davidu *Hajmu*. On se inače u dokumentima Zemunskog magistrata pojavljuje 1809. kao svedok u procesu Hadžije Panajota.¹⁵ Tokom 1818. nalazi se u dokumentima gde stoji da je zajedno sa Jevrejskim trgovcima pokušavao preko austrijskog činovnika u Carigradu da dođe do svojih potraživanja u vezi sa dugom Sulejman-paše.¹⁶ Iz dokumenata koji potiču iz 1814. i 1815. godine¹⁷ vidj se da David *Hajim* nije platio dug za šećer, odnosno taksu za šećer. Svi ovi dokumenti ukazuju na trgovačke i poslovne aktivnosti Davida *Hajima*. No jedan dokument iz 1809. godine¹⁸ govori i o stvarima iz njegovog privatnog života; to je molba zemunskog trgovca i poreznika Jakoba Foltija da ga usvoji njegov rođak, beogradski trgovac David Hajm. U okviru tog predmeta je i potvrda o dobrom vladanju Davida Hajma koji su potpisala tri lica (o kojima ne znamo ništa sem da se na osnovu prezimena može pretpostaviti da nisu Jevreji). Najzad, tu je i rešenje Zemunskog magistrata kojim se odbija ova molba uz obrazloženje da je Jakob Foltio odrastao čovek s porodicom i sposoban da radi, pa nema razloga za usvajanje.

¹⁴ *Isto.*

¹⁵ Istorijski arhiv Beograd (dalje: IAB), Inv. br. 1910.

¹⁶ *Isto*, Inv. br. 2074, 2071, 2068.

¹⁷ *Isto*, Inv. br. 2021, 2022.

¹⁸ *Isto*, Inv. br. 1901/360.

Ko je bio taj rođak Folio i zašto je bilo potrebno da ga David Hajm usvoji?

U ispisu br. 19, Slavko Gavrilović¹⁹ donosi »poimenični popis Jevrejskih starešina u Zemunu od 21. septembra 1812«. Jakob Folio je prvi u ovom spisku i za njega su navedeni sledeći podaci: da ima kuću, tri člana porodice, da nema sopstvenu privilegiju, a da je ima njegov otac.

Molba za usvojenje Jakoba Folija je iz 1809; verovatno mu je u to vreme umro otac, pa je on izgubio privilegiju da boravi u Zemunu, te da se uplašio da će morati da napusti Zemun. Stoga je kao rešenje smislio da ga usvoji David Hajm, ili je to bila zamisao Davida *Hajima* da pomogne rođaku da ostane u Zemunu. Nije nam poznato kako se Jakob Folio snašao, ali je ipak uspeo da ostane u Zemunu. Iz jednog dokumenta iz 1824. vidi se da Jakob Folio moli da se njegov rođak Azriel Haim primi za zemunskog stanovnika.²⁰

Iz popisa Jevreja u Zemunu iz 1815. godine²¹ vidi se da je otac Jakoba Folija bio Rafael Salomon. Otkuda onda prezime Folio i kakve su bile rodbinske veze s porodicom *Hajim* pokušali smo da saznamo kroz regista koja se čuvaju u Jevrejskom istorijskom muzeju. Podaci do kojih smo došli su veoma zanimljivi: iz dokumenata iz 1800. godine vidi se da je Tereza Jakob bila udovica zemunskog trgovca Jakoba Salomona. Čini se da je taj Salomon Jakob isto lice sa onim koje se u dokumentu iz 1781. pominje kao Salomon Folio. Iz jednog dokumenta iz 1802. vidi se da je Tereza Jakob rođena Hercl, a iz dokumenta iz 1804. da se preudala za Rafaela Salomona koji otplaćuje njene dugove. Rafael Salomon se u nekim dokumentima pominje kao Jakob Rafael Salomon; njegov sin je uzeo ime Jakob i pomajčino prezime Folio. Rafael Salomon je preuzeo prezime pokojnog muža svoje nove žene i pod tim prezimenom ostao zapamćen. U knjizi *Monographie von Semlin*,²² I. Šopron na str. 383 pominje Rafaela Salomona Folija kao poznatog menjača, a na str. 395 navodi podatak da je u požaru koji je izbio 12. aprila 1788. izgorela kuća trgovca Rafaela Salomona Folija koja se nalazila na glavnoj zemunskoj ulici i imala bakarni krov. Najzanimljiviji je podatak na str. 336 da je Rafael Salomon Foli prijavio Majera Rehnicea, jevrejskog sudiju u Zemunu zato što ga je Rehnicea denuncirao kao slobodnog zidara koji ima svoje dugove u Petrovaradinu i Novom Sadu.

Rafaelu Salomonu Foliju posvetili smo više pažnje iz nekoliko razloga: prvo, zbog tvrdnje da su njegov sin Jakob Folio i David Hajm bili rođaci; drugo, zato što su Rafael Salomon u Zemunu i David *Hajim* u Beogradu zauzimali isto istaknuto mesto među svojim sugrađanima i sunarodnicima. Pretpostavljamo da je sestra Davida *Hajima* bila prva žena Rafaela Salomona. Ove dve porodice su krajem XVIII veka imale isti status i verovatno su zato i bile povezane ženidbenim vezama. Tako je Jakob Folio zapravo sin nepoznate devojke iz porodice *Hajim* i Rafaela

¹⁹ S. Gavrilović, *nav. članak*, ispis br. 18.

²⁰ IAB ZM, Inv. br. 2177/447.

²¹ IAB Zemunski magistrat (dalje: ZM), Inv. br. 2177/447.

²² S. Gavrilović, *nav. članak*, ispis br. 23.

Сенатор Ангел Пулидо и србијански сефарди

Два писма пок. Бенка Давича —

Сенатору и академику др Ангелу Пулидо из Фернандеза објавио је „Еспанољес син патрија“ дело о сефардским сефардима у Шпанији. Две пералитасе — прва о сефардима и другома кастеланозима — „Еспанољес син патрија“ да расветливају. Тим делима унотрио је у Шпанију тако и сефардске историје свима својим настојањима да се очувају сефардских Јевреја и свих њихових постојбини — Јевреји. У својој првој књизи Пулидо се залаже за очување и преузимање шпанског језика сефардских Јевреја, за успоставу културних и културних односа и веза између Шпаније и њих и њиховом за њихово делимично враћање у Шпанију. У ту сврху он је написао готово све сефардске центристу, ступио у контакт са познатим личностима из тих центара, тражио различите податке и — помоћу тих информација и својих властитих информација и примедба на те информације — издао своју другу књигу „Еспанољес син патрија“. Др Ангел Пулидо посетио је, том приликом, Београд, где се унотрио са много србијанских јавних радника. Нарочито сепаративно с покојним Бенком Давичом, познатим београдским јавним радником и адвокатом, о чему он каже да је био сјајан познатиш шпанске литературе.

У својој књизи „Еспанољес син патрија“ Пулидо је објавио два писма Бенка Давича. У првом Давичо се залаже за промоцију Пулидином поштом свих тих причака у којима се налазе Јевреји у Србији, а у другом се залаже за статистику података о сефардским Сефардима.

У својој књизи „Еспанољес син патрија“ Пулидо каже да сам он се не може се енергије један од сефардских Шпанаца захвалити на свим подацима које су му дали сефардски Шпанаца добра и велика помоћ у свим његовим сатиричним и историјским истраживањима.

повреда које им је нанела инквизиција.

Као Јевреји неизмерно сам Вам захвалан. Захвалан сам Вам из душе и срца...

Дело ваше је патриотско дело, патриотско у правом смислу речи,

Пок. Бенко Давичо

јер оно иде за тим да обогати Шпанију моралним и материјалним добицима и снагама хиљада и хиљада својих синова који још увек сматрају Шпанију неки својом мајком, а неки својом маћехом.

Имате право кад мислите да Јевреји који говоре шпански — у разним државама балканским — представљају важну ризницу за Шпанију, само зависи од Шпаније и њене интелигенције да ли ће вући интерес од овог блага.

Засад Србија импортира из Шпаније само — литерарна добра. Верујте ми, господице, да нимало не претерујем када тврдам да се ма-

Pečat Davida Bahor Hajima sa pisma upućenog knezu Milošu 1817. godine

Salomona, pa je David *Hajim* bio stoga u obavezi da se pobrine za njega kad mu je umro otac.

Najzad je zanimljivo i to da je Rafael Salomon, po imenu sudeći Sefard, oženio Jevrejku aškenaskog porekla Terezu Jakob, rođ. Herci. Ovo je donekle slično i »zavrzlami« u porodici *Hajim* gde su se u trećoj generaciji posle Davida Bahor *Hajima* (sredina XIX veka), svi muškarci iz te porodice ženili Sefardkinjama u Beogradu. U isto vreme je jedan od viđenijih među njima bio moel u beograds-koj Aškenaskoj opštini (vršio je ritualno obrezivanje muške dece).

Da menjanje imena kod zemunskih Jevreja na početku XIX veka nije bilo ništa neobično vidi se i iz dokumenta od 6. decembra 1800. godine²³ iz kog proizlazi da Slavonska generalna komanda šalje Zemunskom magistratu izjavu Zemunske generalne komande zbog čega je odbila da vizira pasoš trgovca Leona Abrahama, pa upozorava Magistrat da objasni Jevrejima da se moraju uvek služiti istim imenom, a ne da menjaju imena i tako stvaraju zabunu, pa usled toga i nepotrebnu prepisku.

Što se tiče Tereze Jakob, izgleda da je ona umrla negde oko 1804—5. jer se kasnije više ne pominje. Možda bi se njen grob mogao pronaći na zemunskom Jevrejskom groblju. Njen bivši muž imao je veoma razgranatu trgovinu, što se vidi iz dokumenata, naime da su je tužili poverioci raznih velikih firmi iz poznatih evropskih gradova. Kuća Tereze Jakob je 1803. prodana na licitaciji, a njen dug se više ne pominje u dokumentima. Jakob Folio je i dalje ostao najuglednija ličnost među Jevrejima Zemuna, kao što je to bio i njegov deda koji je dobio posebnu privilegiju od Marije Terezije.

Iz dokumenta koji donosi S. Gavrilović u pomenutom tekstu²⁴ vidi se da je Jakob Folio odustao 1814. od svog trgovačkog prava, a to pravo ne može preneti na drugoga »tako da se ne može udovoljiti molbi beogradskog trgovca Izraela Hajma da na osnovu Folijevog prava bude primljen za trgovca u Zemunu, pogotovo što nije u duhu naredbe iz 1816. da se strani Jevreji naseljavaju u Zemun«. Tako proizlazi da je Izrael *Hajim* morao ostate u Beču i štampati knjige pošto nije dobio dozvolu da se naseli u Zemunu.

U Arhivu Beograda u okviru Zemunskog magistrata nalazi se još jedan dokument u kome je akter zajedno sa još nekolicinom Jevreja i David *Hajim*. To je molba turskih Jevreja iz 1809. da ostanu u Zemunu; molbu su u ime grupe Jevreja potpisali Josef Majo, Solomon Amar i David Haim, a uz nju je priložen i spisak Jevreja koji žele da ostanu u Zemunu.

Spiskovi turskih Jevreja u Zemunu su izovr veoma zanimljivih podataka o Davidu *Hajimu* jer se prateći te spiskove vidi kako se kretalo brojno stanje u njegovoj porodici, kao i kuda se on kretao u različita vremena.

²³ IAB ZM, 1800, FXII br. 61/159.

²⁴ S. Gavrilović, nav. članak, ispis br. 48.

U knjizi *Grada iz zemunskih arhiva*,²⁵ knj. I, 1804—1808, str. 287, naveden je spisak turskih podanika u Zemunu za 1806. godinu. U spisku je naveden David Haim sa ženom, dvoje dece i majkom; odmah iza njega je izvesni Oscijel Hajm koji živi sam i za koga bi se, sudeći po prezimenu, moglo pretpostaviti da je neki rođak Davida Hajma. U istoj knjizi, str. 332, naveden je spisak imena turskih podanika koji u Zemunu borave ograničeno vreme. Spisak je od 7. januara 1808; u njemu je naveden David Hajm sa ženom i troje dece.

Na osnovu ovih dokumenata, pretpostavljamo da je David Hajim pobjegao iz Beograda sa ostalim izbeglicama u vreme I srpskog ustanka. U Zemun je stigao sa ženom, majkom i dvoje dece. Jedno dete je bio sin Hajim, za koga znamo da je rođen 1800 (prema tekstu sa njegovog nadgrobnog spomenika), a drugo dete mogao je biti sin Aslan, koga pominje u pismu knezu Milošu, ili neko dete o kome nemamo podataka. U Beogradu je imao kuću i dućan, što se pominje u procesu Tereze Jakob(in). U knjizi *Grada iz zemunskih arhiva*, str. 26, navodi se dokument od 11. jula 1804. u kome Zemunski magistrat odgovara Slavonskoj generalnoj komandi šta će uraditi s turskim izbeglicama iz Beograda. Na kraju dokumenta se kaže da jevrejske porodice nisu najboljeg imovnog stanja. Zbog toga je za njih i Turke izbeglice traženo da budu odstranjeni što dalje iz Zemuna. Iz dokumenta objavljenog u istoj knjizi, str. 197, od 24. januara 1807, vidi se da se za jevrejske izbeglice zauzela jevrejska zajednica iz Zemuna na čelu sa Jakobom Rafaela Salomonom, koji je molio Magistrat da se Jevrejima pobjeglim iz Beograda dozvoli da ostanu do posle Uskrsa. U istom dokumentu se navodi da siromašni Jevreji iz Beograda žive u Zemunu o trošku zemunske jevrejske zajednice, a da jevrejske zajednice iz drugih gradova (posebno se pominje Trst) nadoknađuju zemunskim Jevrejima te troškove.

Izgleda da se David Hajim tokom sledećih godina dobro finansijski oporavio. Ili je pomoć jevrejskih zajednica iz okolnih zemalja pomogla beogradskim Jevrejima da opet obnove trgovinu, ili su oni uspeli da izvuku svoju robu iz Beograda, no bilo kako bilo, 1811. se vidi da raspoložu ogromnom količinom robe. To proizlazi iz dokumenta od 22. oktobra 1811. u kome komesar policije podnosi izveštaj Zemunskom magistratu o popisanim i zapečaćenim sanducima s robom turskih izbeglica iz Beograda u zemunskim skladištima: »... pa pošto je našao najvećim delom otvorene sanduke, a robu iz njih raspakovanu i naslaganu u štosove, gde je svaka vrsta poređana jedna na drugu tako da kod mnogih više liči na neku trgovačku prodaju na malo nego na redovni ekspedicijski posao, to je prema tome bilo nemoguće popisati svu količinu robe na skladištima i staviti je pod zabranu. Pošto bi za pojedinačno popisivanje svakog komada robe samo jednog jedinog skladišta zahtevalo nekoliko nedelja, to je Ured morao zapečatiti cela skladišta, kao: Isaka Koena kod Gašpara Rajsa, Davida Hajma kod Antona Dašnera, Rafaela Amara kod Petra Guđe...»²⁶

Anton Dašner, kod koga je David Hajim koristio skladište, bio je krojač i spoljni većnik Zemunskog magistrata, kako je objašnjeno u indeksu ličnosti u *Gradi*

²⁵ *Grada iz zemunskih arhiva*, knj. I, 1804—1808, Beograd 1955.

²⁶ *Isto*, knj. III, 1810—1813, Beograd 1969, 231.

iz zemunskih arhiva. Taj isti Dašner je očigledno promenio svoje mišljenje o Jevrejima, jer ga 1804. vidimo kao potpisnika dokumenta u kome Komunitetski odbor moli Zemunski magistrat da preduzme mere kod Slavonske generalne komande da se turske izbeglice proteraju iz Zemuna.²⁷

Među dokumentima Zemunskog magistrata, prvi u kome se pojavljuje ime Davičo je od 13. novembra 1812. godine. U njemu je molba zemunskog trgovačkog staleža upućena Slavonskoj generalnoj komandi da se turskim podanicima emigrantima i Jevrejima koji već dugo borave u Zemunu zabrani dalji boravak i da se udalje dublje u unutrašnjost zato što svojom nedozvoljenom trgovinom nanose štetu domaćim privrednicima koji plaćaju sve redovne poreze i prireze. Priložen je spisak 40 jevrejskih porodica koje su zadržale tursko podanstvo. Pod brojem pet u tom spisku nalazi se ime Davitzo. U rubrici »od čega se izdržavaju« piše Schnitthandel, a u rubrici »glava imena domaćina kod kojih su« stoji Dashner.

Da li su se te 1812. godine po nekim trgovačkim poslovima sreli Miloš Obrenović i David *Hajim* ili prijatelji ili se toliko da Miloš nadene Davidu *Hajimu* nadimak Davičo, što se kasnije (po usmenom predanju) pretvorilo u Davičo? Mi smo skloniji da verujemo da je David *Hajim* te 1812. protokolisao svoju firmu pod nazivom »Davičo« ili »Davitzo« da bi sebi pribavio ime kojim se razlikovao od ostalih Davida *Hajima* iz njegove velike porodice *Hajim*. Ovo mu je svakako bilo potrebno zbog razgranatih trgovačkih poslova koji su, izgleda, već bili tradicija u njegovoj porodici.

Dalja delatnost Davida *Hajima* i njegove veze s knezom Milošem mogu se pratiti kroz dokumenta sačuvana u Arhivu Srbije. Jednu grupu pisama čine ona iz Zbirke Mite Petrovića iz razdoblja 1817—1833; druga grupa su pisma koja su sačuvana u okviru Knjaževske kancelarije. Ima ih 44 i vode se u inventaru kao pisma Halma Davidovića, a datiraju iz razdoblja 1822—1835. godine. I u drugim fondovima Arhiva Srbije može se naići na podatke o delatnosti članova porodice *Hajim*; posebno je bogata građa fondova Ministarstva unutrašnjih poslova, finansija i prosvete.

Velika i dugogodišnja prepiska između kneza Miloša i Davida *Hajima* počinje (za nas) prvim sačuvanim pismom iz 1817. godine.²⁸ Iako postoji priča o tome kako je Davičo stalno pomagao knezu Milošu, ovde vidimo da je 1817. bio u velikim dugovima, da je ostao bez novca i da moli kneza da mu odobri zajam. Očigledno je da su poslovi kojima su se prethodno bavili bili takve prirode da je David *Hajim* Davičo zadužio kneza Miloša i sada mu se s pravom obratio za pomoć. Pored toga, te godine su bile loše za trgovinu, zato što se u okolnim zemljama pojavila kuga. Iz ranijih dokumenata vidi se da 1814. i 1815. nije platio svoj dug od takse za šećer, a tih godina je njegov brat Israel *Hajim* objavio u Beču petotomnu knjigu *Hok IeIsrael* u čije su izdavanje bila svakako uložena zna-

²⁷ Isto, knj. 1, Beograd 1955, 2f.

²⁸ Arhiv Srbije, ZPM, sig. 498.

na sredstva. Među pretplatnicima iz Beograda su David ben *Hajim* i Azriel Ben *Hajim*, pa vidimo da su porodična sredstva bila uložena u izdavanje te knjige. Iz dokumenta Glavnog kaznačejstva iz 1819. godine²⁹ vidi se da je David *Hajim* sredio svoje poslove i da je sada knez Miloš dužan njemu.

U pismima koja upućuje knezu Milošu tokom 1822—23, često se pominje njegov sin Aslan koji zbog meničnih poslova putuje u Beč. Pretpostavljamo da je Aslan bio stariji sin koji se bavio bankarskim i trgovačkim poslovima sa svojim ocem, dok se mlađi sin *Hajim* usavršavao u »svetom poslu« — štampanju knjiga kod strica Israela Ben *Hajima* u Beču. Izgleda da se Haim, sin Davida Ben *Hajima* Daviča, vratio iz Beča u Beograd 1824. U pismu koje David *Hajim* piše te godine iz Zemuna knezu Milošu pred odlazak u Beč sa ženom i decom stoji i post scriptum u kome kaže da je slobodan da preporuči svog sina Haima Davida.³⁰ Kao što je svoje prezime Haim pisao bez slova »j« tako i ime svoga sina piše kao Haim.

Prvo pismo koje Haim piše sam knezu Milošu nosi datum 10. februar 1826; u njemu stoji da nastavlja poslove svoga oca i zamenjuje ga kad je on poslovno odsutan. Čini se da pisarima u Miloševoj kancelariji nije bilo bitno da li je pismo od oca ili sina, jer na poledini pisama koja su stizala od Haima stoji Davičetovo, kao što je pisalo i na pismima koja su dolazila od Davida *Hajima*. Na jednom pismu iz 1824. stoji »od Daviča Žid«; a na pismu iz oktobra 1827. piše »od Daviča Evrea«. Na pismima koja šalje David *Hajim*, obično stoji da su od Davida Haima, a na pismima koja šalje Haim David piše da su od Daviča. Na jednom pismu koje je pisao i potpisao Haim David stoji da je od Davida Haima. Međutim, iz sadržaja pisama se vidi da je knez Miloš odlično poznao celu porodicu Davičo i da su mu u poslovne posete pored Davida *Hajima* odlazili i Aslan i Haim. Oni su često nosili novac, menice, poklone i narudžbine koje je David *Hajim* kupovao u Beču, Pešti i Lajpcigu i po sinovima slao knezu Milošu i njegovoj porodici. U pismu od 8. novembra 1825. godine,³¹ David *Hajim* između ostalog piše: »... Ovog trenutka putujem za Lajpcig, a kad se vratim nameravam da oženim, sa Vašim dopuštenjem, svoga sina Aslana. Zato mi treba 140 do 150 hiljada od menica koje sam Vam dao...«

U aprilu 1826. godine, David *Hajim* je u Beču i javlja se knezu Milošu:³² »Ovo pismo pišem da bih Vam javilo da posle ovog sajma nameravam da putujem za Lajpcig da bih video mogu li da prodam nešto od moje robe koja leži, ali moj sin Aslan me nije pustio već je sam tamo otputovao i poslao mi je jedan paket vrio dobrih »birtola« koji su namenjeni Vašem vrlo poštovanom sinu Milan-begu, a koje ćete sigurno primiti po mom sinu Haimu. Po povratku moga sina Aslana mislim sa božijom pomoći da ga oženim, a posle toga da otputujem za Trst da vidim mogu li nešto da rasturim od ovčije vune koja mi leži na skladištu. Ovde

²⁹ Isto, ZPM, sig. 6396, 1819.

³⁰ Isto, KK-III-113.

³¹ Isto, KK-III-121, 1825.

³² Isto, KK-III-125, 1826.

je cena ovih proizvoda vrlo niska tako da se ne može ništa zaraditi na njima. Zato moram da se potrudim da ih se rešim kako najbolje umem.

Što se tiče onih 50 turskih dukata već sam bio u kovnici i kod nekoliko fabrikana, ali neće da mi ih izrade od te vrste zlata, već od zlata za dukate, jer za onu drugu vrstu nemaju ni majstori ni kovnica dozvolu za rad. Molim Vas takođe što se tiče onog posla sa pjasterima za Carigrad koje sam Vam već avizirao, ukoliko bi Vam nešto trebalo, samo mi javite, jer pjastri leže tamo, zato molim da to koristite.

U međuvremenu ostajem s poštovanjem i rukoljubom i stojim Vam na usluzi i molim da prenesete i kući moju preporuku

Vaš sluga David Bahar Haim

Za to vreme poslušni i vredni sin Haim vodi poslove u Beogradu i žuri da sredi račune pre očevog povratka, što se sve vidi iz pisma koje piše knezu Milošu 16. juna 1826. godine.³³

Plemenitom i najpotšovanijem Gospodarul
U Kragujevac

Beograd, 16 (28) juna

Razlog zbog koga tako dugo nisam odgovorio jeste da sam Vaše želje preneo dalje svom gospodinu ocu i morao sam da sačekam njegov odgovor da bih Vas sigurno izvestio. Sada sam primio njegov dopis. Ja bih bio lično došao k Vama da ga donesem, da sam imao mogućnosti da se udaljim odavde makar samo na nekoliko dana, no pošto mi to poslovi ne dozvoljavaju, pišem Vam ono što mi je on javio: on namerava da ostane tamo još nekoliko dana da bi svoje poslove doveo u red, to je bilo kada je pisao ovo pismo, a zatim je pisao da se nada da će kroz 10 do 12 dana stići u Zemun i ovamo. Ja uzimam slobodu da Vam dosadujem svojom poniznom molbom: po dolasku moga gospodina oca treba da mu položim račun. Ja sam već otpisao oko 2000 komada p.t. akcija po 12 pjastera i nenaplaćene račune koji su mi ostali u rukama. Ja to ne mogu samo tako pretvoriti u dvadesetice i talire, a pošto moram gospodinu ocu da polažem čiste račune u novcu, slobodan sam da Vas zamolim da mi Vaša Visost to zameni, a ja bih to odmah na licu mesta isplatio ili kako Vaša Visost naredi.

U međuvremenu nemam šta drugo da javim, već ostajem uz puno poštovanje i rukoljub

Vaš najodaniji sluga
Haim David

David Hajim često ponavlja u svojim pismima da pred put u Beč ide najpre u Zemun po svoju ženu. Iz toga zaključujemo da kad je jednom izbegao iz Beogra-

³³ Isto, KK-111-126, 1826.

da, nikad se više nije u njega vratio da bi tu živeo nego samo radi poslova. Njegova žena i deca ostali su u Zemunu, a sin Haim je izgleda boravio stalno u Beogradu. Što se tiče porodičnih odnosa, iz pisama možemo zaključiti i to da je žena Davida *Hajima* imala važno mesto u njegovim poslovima. Kad god je knez Miloš naručivao da se kupe neke stvari za žensku čeljad (papuče, nakit, marame, delovi odeće), David *Hajim* je pisao da će to kupiti u Beču, Pešti ili Lajpcigu i da će sa njim putovati i njegova žena. Očigledno je da se u tim kupovinama oslanjao na ženin ukus. Najzad da pomenemo i to da David *Hajim* pominje ponekad u pismima da nije mogao putovati zbog praznika, što govori da je poštovao svoju jevrejsku veru i tradiciju.

Kako je David *Hajim* završio život i šta je bilo s njegovim potomcima? Prema Miti Petroviću, David *Hajim* je otišao s Milošem u Beč i vratio se 1859. godine. Čini nam se da nije sahranjen u Beogradu na Starom jevrejskom groblju na Paliluli, koje je tada bilo u upotrebi. Ako jeste, onda njegov nadgrobni spomenik nije prenet na Novo jevrejsko groblje koje je i danas u upotrebi u Ruzveltovoj ulici. Na ovom novom groblju nalaze se mnogi spomenici koji su preneti sa starog groblja, a među njima jedan od najlepših je grob Haima Davida Daviča. Ili je beogradska jevrejska zajednica više cenila Haimov rad na knjizi nego Davidov bankarski i trgovački posao, ili je David *Hajim* sahranjen skromno o trošku porodice, a grob mu se izgubio među mnogima na kojima se imena ne mogu više pročitati. Ukoliko je David *Hajim* umro u Beogradu, to je bilo pre 1865. godine pošto u najstarijoj sačuvanoj matičnoj knjizi umrlih koja je vođena u Jevrejskoj opštini u Beogradu od 1865. nema njegovog imena. Čini se da nije umro u Beču jer ga nema na popisu sahranjenih na tamošnjem Jevrejskom groblju. Skloni smo da verujemo da je sahranjen na Starom jevrejskom groblju u Zemunu, ili veoma skromno na Starom jevrejskom groblju u Đušinoj ulici na Paliluli.

Šta se dešavalo s porodicom *Hajim* posle 1826, teže je pratiti jer je korespondencija iz tih godina proređena. Iz 1828. i 1829. nema pisama, kao ni iz 1831. godine. Poslednje pismo u fondu Knjaževske kancelarije je bez datuma i govori o dugu Davida *Hajima* knezu Milošu. On objašnjava da je želeo da vrati, "no uzrok tome što želju ovu do sad nisam ispuniti mogo, esu nezgodna vremena i obšte zločesto stanje sadašnje trgovine a osobito trgovina i ortakluka mog s Karauljan kol me je i doveo do ov tešnute, da nisam mogó održati zadanu reč moju. Ja sam zaista onaj čovek koji sam sve moje dobro polzdavao, tek samo da zadržim čest moi, kol sam najviše s pomoću VAŠE SVETLOSTI i zadržao dosad i svagda sam se smatrao da vaše dobro kod mene bude sigurno kako e vašoi SVETLOSTI poznato.

Sad molim dakle pokorno, smiluite se na mene, i dozvolite mi vreme da dug moi na sledujuće termine isplatiti mogu, to est: 500 for. sad, 10.000 f. do godine, a ostali rest za sledeće dve godine t. e. po 5.000 f. na godinu. Za sigurnost da će se ovo na vreme tačno i bez svakoga daljeg izlatica ili izgovora isplatiti, obvezaću se i ja i sinovi. Ako na to milostivo pristane Vaša Svetlost, onda ću moći ja i moja familija ostati u časti i daljem kreditu. Ja svu sreću i spasenje

moe očekujem od premilostivog rešenja Vaše Svetlosti, i ostajem na vjek Vaše Svetlosti:

verni podanik i sluga
David Haim³⁴

Iz prepiske Alekse Simića i kneza Miloša od 14. jula 1837. godine³⁵ vidi se da se Davičov dug još povlači.

Sinovi Davida *Hajima* Daviča su verovatno nastavili očeve poslove i jedan od njih je svakako živio u Beogradu u kući koja se pominje još na početku veka. Tom kućom je David *Hajim* jamčio svoj dug u vezi sa menicama koje je imao kod Tereze Jakobin. Pretpostavljamo da je Haim taj koji je nasledio kuću i postao Beograđanin. U jednom pismu koje 1853. pišu nekolicina beogradskih Jevreja knezu Milošu, Haim se potpisuje kao Davidović. U kasnijim pismima se vidi da se potpisuje i kao Haim i kao Davičo i kao Davidović. U knjizi umrlih Jevrejske opštine u Beogradu upisan je kao Haim B. David, trgovac, rođen u Beogradu, umro kisleva, 3. novembra 1868. Njegova žena Rejna je prema natpisu na nadgrobnom spomeniku sahranjena kao žena *Hajma* Davičovića.

U popisu Jevreja u Beogradu iz 1856, pod brojem 279 stoji Haim David, trgovac, star 54 godine, ima kuću, ovdašnji (rođen u Beogradu), sin David 20 godina, sin Samuil 24 godine, obojica oženjeni, imaju decu, u kući ukupno 17 duša. U ovom popisu ima još nekoliko članova porodice *Hajim*, ali među njima nema Aslana; on nije sahranjen ni u Beču, a niti smo pronašli njegov grob u Beogradu, pa verujemo da je živio u Zemunu ili negde drugde.

U Zbirci Mite Petrovića, u Arhivu Srbije, nalazi se opis dolaska kneza Miloša u Beograd 14. decembra 1833. godine.³⁶ U opisu je nekoliko zanimljivih pojedinosti koje se odnose na Jevreje. Radost zbog kneževog dolaska u Beograd posle tri godine, Beograđani su pokazali tako što su svi pozatvarali dućane sem Jevreja i pohitali da pozdrave kneza. Međutim, i Jevreji su učestvovali u opštem slavlju, što se vidi iz opisa transparentata kojima su bili iskićeni dućani: »Pred svakim dućanom goreli su fenjeri, na svakom penderu po više sveća.« U opisu se pominje i navode trgovci koji su transparentima ukrasili izloge svojih dućana: »Kod Avrama Oзера, čivutina bilo je na dućanskom penderu osvetljenje s natpisom 'Bog neka poživi našega gospodara i familiju'.«

Na kraju ovog zanimljivog dokumenta je i sledeći opis: »Kod *Hajma* Daviča, čivutina bio je transparent na dućanskom penderu s natpisom čivutskim i srpskim: da živi svetli Knjaz Srbski, sa svojom familijom, braćom i na mnoga leta. Na drugom dućanskom penderu bio je također transparent s dva tura [grba] turska i s natpisima Evrejskim i Turskim: da živi Sultan! Mahmud Han na mnoga leta.«

³⁴ Isto, KK-III-135.

³⁵ Isto, ZPM, sig. 2385, 1837.

³⁶ Isto, ZPM, sig. 2210, 1833.

Da li je ovo bila greška i nepoznavanje čoveka koji je pisao ovaj opis, te rekao da je to dućan Haïma Daviča (umesto Daviča), ili je dućan u to vreme već bio preveden na Haïma i više ga nije vodio njegov otac David?

Čini se da je Miloševim dolaskom u Beograd prestala potreba za velikom korespondencijom, pa time objašnjavamo što se ova prepiska u fondu Knjaževske kancelarije prekida oko 1833. Međutim, u fondu Zbirke Mite Petrovića čuva se pismo od 16. juna 1833. u vezi sa nabavkom pušaka iz Austrije. Kako su iz Beča isporučene stare i neispravne puške, to David *Hajim* savetuje kako treba postupati.³⁷ No i pored ovog posla izgleda da se David *Hajim* četrdesetih godina XIX veka povukao iz poslova. Šta se dešavalo sa ostalim članovima porodice? Haïm nasleđuje kuću i radnju na Dorćolu, bavi se trgovinom od koje živi, a sa očevim imenom Davičo nasleđuje i ugled koji je to ime uživalo u Srbiji. Pored trgovine bavi se uređivanjem i izdavanjem knjiga u Knjaževskoj štampariji. Za razliku od oca, koji je prvenstveno bio poslovan čovek, čije su veze sa društvenim zbivanjima išle uvek preko njegovih poslova, Haïm je bio novi tip intelektualca koji se interesovao za kulturne i prosvetne prilike svoje sredine i pokušavao da nešto učini u toj oblasti. Tako se njegovo ime Haïm Davidović našlo na dokumentu iz 1847. o pokretanju inicijative da se u Beogradu otvori »Talmud Tora«, škola za jevrejsku decu. Jedan od poslednjih dokumenata u kojima se pominje Haïm Davičo jeste molba beogradskih Jevreja upućena knezu Milošu 1859. da dozvoli Jevrejima naseljavanje i trgovinu u unutrašnjosti Srbije, što su im Karađorđevići ukinuli dok su bili na vlasti. Haïm Davičo se nije lično potpisao na ovom dokumentu, nego je to za njega učinio njegov sin Rafallo.

Haïm Davičo se 1865. obratio ministru unutrašnjih dela i zatražio dozvolu da kraj svoje kuće i dućana otvori kafanu, odnosno, tražio je »mestno kafansko pravo«. Ovo mu je i odobreno, pa se iz dokumenta vidi da su ta kuća, dućan i kafana bili na »Dorćolskom putu za Zerek«. Kafana je bila opremljena po svim propisima i pod brojem 31 uvedena u spisak kafana.³⁸

U *Vesniku* Sefardske jevrejske opštine Beograd, br. 21, 1939, objavljena je fotografija dvorišta i zadnjeg dela kuće Hajima Daviča, beogradskog književnika s kraja XIX veka, koji je bio unuk Haïma Daviča. Da li je ova kuća koja se nalazila iza stare sinagoge na Dorćolu ona ista kuća kraj koje su 1865. postojali dućan i kafana? To bi značilo da je to ista kuća koju je David *Hajim* pominjao kao jemstvo za svoj dug. Verovatnije će biti da je samo mesto na kome se nalazila kuća porodice Davičo ostalo isto. Teško da je kuća mogla odoleti svim ratovima i neminima tokom dva veka.

Zaokružavajući ovaj pokušaj životopisa Haïma Daviča navešćemo i to da se u registru Ministarstva inostranih dela pod brojem 2333 za 1869. nalazi sledeće rešenje: »Halimu Daviču, biv. računovođi beogradske tvrđinje, odredio Sultan penziju koja da mu se daje iz danka Srbije.« Ovo rešenje je upisano 1869, a Haïm Davičo je umro 1868. godine.

³⁷ Isto, ZPM, big. 2175.

³⁸ Isto, Ministarstvo unutrašnjih dela, P. F. XVIII, RN^o 24/600.

Božidar Kovačević u pomenutom tekstu o Jevrejima u Srbiji opisuje kako je bio na Starom jevrejskom groblju na Paliluli u Dalmatinskoj (Đušinoj) ulici u vreme kad je to groblje prekopavano (1926) i zabeležio nekoliko natpisa sa nadgrobnih spomenika, a između ostalih je video spomenik Rejne, supruge Haima Davidovića koja je umrla 1873, i spomenik Haimu Daviču koji su mu podigli sinovi David, Samuilo, Rafailo, Isak, Moša, ćerka Paskua M. Ozerović i Reveka D. S. Rušova, te unuka Reveka Suzinova, rođ. Ozerović. Kada su nadgrobnji spomenici preneti na današnje Jevrejsko groblje u Beogradu izgleda da su Haim Davičo i njegova supruga sahranjeni zajedno, a nadgrobnji kamen sa njenog spomenika je stavljen sa strane velikog sarkofaga koji predstavlja spomenik Haimu Daviču.

Za Rejnu Davičo su mnogi istraživači mislili da je ona »Davičovica« koja se pominje u čuvenom i mnogo navođenom dokumentu iz 1834, kojim knez Miloš daje nalog Cvetku Rajoviću da kolima dovede »babu Davičeta« i da ona ponese lekove za oboljenje stomaka³⁹ Iz ovog dokumenta nije jasno da li Miloš misli na Davida ili njegovog sina Haima Daviča, pa nije jasno ni da li se misli na Haimovu ženu Rejnu koja je tada imala oko dvadeset godina, ili se mislilo na Davidovu ženu koja je tada zaista mogla biti baba i koja je s Milošem bila u bližem kontaktu nego njena snaha.

Šta se dešavalo sa ostalom decom Davida Haima? Jedini za koga imamo podatak je Aslan, za koga pretpostavljamo da je sa ženom, decom i majkom živio u Zemunu i zadržao austrijsko podanstvo. Ovo pretpostavljamo na osnovu dokumenta iz 1871. u kome se pominje Leon As. Hajim, austrijski podanik, trgovac iz Zemuna.⁴⁰ Moguće je da je to bio Aslanov sin. U dokumentima Zemunskog magistrata se često pojavljuje i izvesni Mordehaj Haim; to bi mogao biti sin izdavača Israela *Hajima* koji je živio u Beču. U nekim dokumentima se navodi kao Mordehaj Israel Haim (Nominal Lista über den Stand dann der vorbaundenen montur Armatur und Munition bei obbeuannten Compagnie pro ano 1835) i (Vormerkung über die von zeit zu zeit einzugehen hebenden Bürrerreschtstaxen).

U registrima Ministarstva unutrašnjih i Ministarstva spoljnih poslova može se često naići na imena članova porodice *Hajim* koji su poslovima bili vezani za Beč i Carigrad. Ko je od njih nasledivao ili upotrebljavao prezime Davičo? Sigurno je da su neposredni potomci Davida *Hajima* zadržali to prezime do danas. U genealoškom stablu razgranate porodice *Hajim*, lozu Davida *Hajima* Daviča bilo je najlakše rekonstruisati zato što su svi naslednici u svim generacijama bili »zaraženi« genom kreativnosti, tako da su svojim delovanjem u društvenom, kulturnom i umetničkom životu Beograda ostavili duboke tragove o sebi i svojoj delatnosti. Sa ostalima je bilo teže i stoga što su mnogi članovi te porodice imali ista imena. Jedan od članova porodice *Hajim* kome se gubi trag još na početku XIX veka bio je brat Davida *Hajima*, Azriel *Hajim* koji se pominje kao pretplatnik iz Beograda, a u Zemunskom magistratu je dokument iz 1816. iz koga se vidi da je imao firmu protokolisanu u Beču.⁴¹

³⁹ Arhiv Srbije, ZPM, 2247, 1834.

⁴⁰ Isto, MUD, P. F. XXVI, P 93.

⁴¹ IAB ZM, P512/362 i P781/363.

Pokušali smo pratiti sudbinu dece Haima Daviča u drugoj polovini XIX veka. Za razliku od starije generacije porodice *Hajim* koja je igrala značajnu ulogu u trgovačkom i bankarskom životu Srbije i čiji su članovi bili pravi »dvorski Jevreji« kakvi su delovali u mnogim srednjoevropskim gradovima XVII i XVIII veka, članovi porodice Davičo su u drugoj polovini XIX veka bili mnogo značajniji za svoju sredinu po svom radu na kulturnom i umetničkom planu.

Haim Davičo se potrudio da svoje ćerke uda za članove najuglednijih beogradskih jevrejskih porodica. Kći Paskua⁴² je bila udata u porodicu Ozerović i majka je Avrama Ozerovića, najpoznatijeg privrednog političara Srbije s kraja XIX veka. Kći Reveka je bila udata u porodicu Rušo iz koje je takođe bilo nekoliko značajnih ličnosti i lidera beogradskog jevrejstva. Haimovi sinovi su nastavili da se bave trgovinom; među njima je najznačajnije mesto imao Samuilo, koji je u nekoliko navrata biran za predsednika skupa Crkveno-školske jevrejske sefardske opštine u Beogradu. Aron Alkalaj, beogradski bankar i publicist, opisao je Samuila Daviča⁴³ da je bio »visoka rasta, prav i nepoguren uprkos podmaklih godina, ovalne glave i mrke masti s belom šiljatom bradicom, izgledao je neki španski grand zalutao u jevrejskoj mali. Bilo je za nas veliko zadovoljstvo slušati ga o velikim praznicima u sinagozi kada je gromovito duvao u šofar ili kada bi svojim umilnim glasom na španskom jeziku izvijao čuvenu molitvu: i rikontaremos«.

Ostao je sačuvan i opis njegove žene Ermoze: »Bila je rodom iz Beča i u mladosti svojoj jedinstveno lepa žena kako po spoljašnjem liku tako i po duhu svome, punom ljubaznosti, nežnosti i topline ne samo prema svojim najrođenijim, već i prema svakome koji bi u njenu blizinu stupio«.⁴⁴

Koliko znamo, Samuilo Davičo i Ermoza su imali četvoro dece. Njihov sin Benko Davičo je bio izuzetno poštovana i omiljena ličnost među beogradskim Jevrejima, ali je o njemu posle II svetskog rata malo pisano, pa mu stoga ovde posvećujemo više prostora. Benko (1871—1913) je bio advokat, a pored toga i veoma aktivan u kulturno-umetničkom životu Beograda. Bio je predsednik Srpsko-jevrejskog pevačkog društva, sa španskog je prevodio pozorišne komade za beogradska pozorišta, prikupljao sefardske romanse i poslovice. Bio je jedan od inicijatora za osnivanje đačkog gimnastičkog društva.

Poznati španski folkloristi koji su skupljali i proučavali kulturno nasleđe Sefarada rasutih po svetu obraćali su se viđenijim ljudima u okviru jevrejske zajednice za pomoć na takvom poslu. Španski senator dr Angèl Pulido bio je u kontaktu s Benkom Davičom i u svojoj knjizi *Espanoles sin patria y La Raza Sefardi*, Madrid 1905, objavio je dva pisma Benka Daviča, pored mnogih drugih pisama i podataka o Sefardima sa teritorije današnje Jugoslavije. Pisma je preveo i 1939. ob-

⁴² U Izraelskom časopisu *Aki Yerushalayim*, br. 36—37, god. X, 1988, 42, objavljen je tekst pod naslovom »Ketuba de Shevil de Pesah«. U tekstu se kaže da je Anver Perez u knjizi *Sefer teilla mikol a-shana ke-minhag sefardit*, koju je 1843. u Beogradu objavio Haim Ben David Haim, otkrio pesmu »Ketuba de Shevil de Pesah«. Uz malo romantike verujemo da je objavljivanje pesme vezano za Haimovu kći Paskvu (Pesah).

⁴³ A. Alkalaj, »Hajim S. Davičo«, *Vesnik Jevrejske sefardske veroispovedne opštine*, br. 21, 1939.

⁴⁴ Spomenica umrle braće iz lože »Srbija«, N.O.B.B. 1911—1922, Beograd 1923.

javio Benjamin Pinto u *Vesniku* Sefardske opštine u Beogradu. Kako i knjiga i ove novine predstavljaju bibliofilsku retkost u jugoslovenskim bibliotekama, to ova dva pisma donosimo u celosti kao prilog ovom tekstu, jer na veoma slikovit način opisuju kulturne prilike Sefarada u Beogradu na početku XX veka, a i delatnost braće Hajima i Benka Daviča.

Benko Davičo se 1904. oženio beogradskom lepoticom Strejom. Senator Angel Pulido objavio je u svojoj knjizi i kratko Benkovo pismo od 22. jula 1904. godine.

»Dragi moj Senatore,
od dana moje svadbe ja letim s mojom golubicom. Na Vaše ljubazno pismo odgovoriću kada se vratim u svoje gnezdo.«

Iz knjige *Spomenica umrle braće iz lože »Srbija« N.O.B.B. 1911—1922* donosimo još nekoliko reči o Benku Daviču: »Po spoljašnosti bio je divan čovek čije je držanje odavalo prirodan, otmen ponos i samosvest. Svestrana inteligencija s pesničkim elanom, duboka smišljenost sa oštroumnim pogledima ogledali su mu se na pronicavom i finom izrazu lica kao i svakom gestu i pokretu njegovom. Savršeno taktičan, on je umeo vazda da nađe pravu modulaciju i da odgovarajuću jačinu i visinu svome naglasku i pri običnom razgovoru, a u koliko tek lepše i jasnije pri diskusiji kog važnog pitanja. Bila je prava milina i jedinstvenost uživanje slušati ga kad drži govore koji su se odlikovali glatkom, finom i tečnom rečitošću punom divnih poetskih upoređenja i figura, dubokog smisla i stvarne logične sadržine iz koje je zračila iskrena toplina koja je osvajala i zagrejavala srca sviju slušalaca. Bio je i inače vrlo duhovit pa je voleo lepu igru reči: voleo je uopšte sve što je lepo kao pravi umetnik i esteta.

Svoje misli i osećanja često je stavio na hartiju u stihovima ili prozi. Kao rođenog pesnika njega su oduševljavale velike poete, koje je i prevadao, među kojima mu je Hajne najviše prirastao bio za srce. — Od njegovih originalnih umotvorina, nema, na našu veliku žalost, sačuvanih nego samo jedan vrlo mali deo prevoda i sopstvenih pesmica iz njegovog sasvim ranog mladićkog doba i to u rukopisu. A proizvodi njegovih zrelijih godina, ono što je u stvari bilo značajno za obeležje njegovog bujnog duha, bistrinu i dubinu njegovog jasnog i određenog pogleda, i za žar njegovog srca — nestalo je i izgubilo se za vreme velikog rata, čemu je sve to palo na žrtvu po istoj sudbini, koja je i njega samog tako rano snašla«.

Benko Davičo je sahranjen na Jevrejskom groblju u Beogradu na počasnom mestu — u podnožju spomenika žrtvama balkanskih ratova i i svetskog rata.

Za razliku od Benka Daviča koji je bio voljen i poštovan u beogradskoj jevrejskoj sredini, njegov brat Hajim S. Davičo kao da se držao malo po strani od svojih opština i ophodio se prema njima kao prema pitoresknim i šarmantnim ostacima nekog preživelog vremena, pa ih je radije opisivao u svojim pripovetkama nego što se uključivao u tradicionalne oblike života jevrejske zajednice i porodice. Najviše biografskih podataka o Hajimu S. Daviču daje David A. Alkalaj u

tekstu »Hajim Davičo, književnik sa Jalije«. ⁴⁵ Davičo je rođen 1854; osnovnu školu i niže razrede gimnazije učio je u Šapcu, u kome je njegov otac boravio sa porodicom izvesno vreme radi poslova. Gimnaziju je završio u Beogradu i upisao se na prava na Velikoj školi. Advokatski ispit nije mogao polagati jer je to tada bilo zabranjeno Jevrejima u Srbiji. Kako je znao nekoliko jezika posvetio se diplomatskoj službi: bio je konzul Srbije u Pešti, načelnik u Ministarstvu inostranih poslova, radio u ministarstvima pravde, finansija, prosvete, bio konzul Srbije u Trstu i sa te dužnosti otišao u penziju. Od 1901. godine živeo je u Minhenu i radio kao šef srpske trgovinske misije. Umro je u Ženevi 1916. godine.

Iako je o Hajimu Daviču ostalo dosta građe, o njemu je relativno malo pisano, pa su neki momenti iz njegovog života ostali nerasvetljeni. Jedan dokument iz fonda dra Vladana Đorđevića ⁴⁶ ukazuje na činjenicu da je Hajim S. Davičo bio u tragičnom konfliktu s nekim članovima jevrejske zajednice. Nije nam poznato zašto su mu uputili gorke reči prebacivanja, no verujemo da je neki od njegovih tekstova izazvao ogorčenje. Hajim Davičo je bio privržen srpskoj sredini i u svoje vreme jedini Jevrejin član srpskih masonskih loža, jedini Jevrejin u diplomatskoj službi. Čini se da je pokušavao da igra ulogu sponse između zatvorene patrijarhalne jevrejske sredine vezane za tradiciju i običaje i nove srpske inteligencije koja je prihvatila uticaje iz Evrope. U svojoj knjizi pripovedaka *Sa Jalije*, objavljenoj u Beogradu 1898, kao i u drugim pripovetkama opisivao je jevrejski Beograd iz sredine XIX veka, a u želji da ga što više približi svojim srpskim čitaocima upotrebljavao je pojmove i opise koji se izgleda nisu sviđeli njegovoj braći po veri. Ne znamo da li je anonimno pismo s ružnim pogrdama navelo Hajima Daviča da ode iz Beograda i umre daleko od njega, ili se slučajno tako desilo. Njegova dela nemaju veliku književnu vrednost, nego više izazivaju interesovanje kao zanimljivo kulturološko-etnografsko štivo. I svojim prevodima pozorišnih komada i oštrim kritikama koje je pisao, Davičo je pokušavao da utiče na ukus publike i da doprinese višem kulturnom nivou svoje sredine. Prevodio je pozorišne komade sa italijanskog, nemačkog i španskog. Bio je član Kulturno-umetničkog odbora Narodnog pozorišta od 1881. do 1893. Davičova supruga Lela, kojom se oženio u Pešti, takođe se bavila pisanjem i objavljivala po beogradskim časopisima.

Uz ime Hajima Daviča želimo pomenuti još jednu ličnost koja je ostala zaboravljena, a u godinama pred prvi svetski rat predstavljala značajno ime kulturnog života jevrejske zajednice. To je slikar Samuilo Elić koji je ilustrovao Davičovu knjigu pripovedaka *Sa Jalije*. Na žalost, te ilustracije su jedino što je ostalo od ovog mladog slikara koji je poginuo u I svetskom ratu i sahranjen kao i Benko Davičo na Jevrejskom groblju u podnožju spomenika palim borcima u I svetskom ratu. Tek 1990. ustanovili smo da se u Torontu u Muzeju »Beth Tzedec« u kolekciji »Cecil Roth« čuva i jedna ketuba (bračni ugovor) koju je iluminirao Samuilo Elić.

⁴⁵ D. A. Alkalaj, »Hajim S. Davičo — književnik sa Jalije«, *Gideon*, br. 4—5, Zagreb 1925.

⁴⁶ Arhiv Srbije, ZVD, 121.

Treći sin Samuila Daviča bio je bankar i trgovac Jakov-Žak Davičo. Ukoliko je on ista ličnost sa Jakovom Davičom koga pominje Zoran Nenezić u svojoj knjizi *Masoni u Jugoslaviji (1764—1980)*,⁴⁷ onda je on jedan od retkih muških potomaka Samuila H. Daviča koji je preživio II svjetski rat.

Streja i Benko Davičo su imali tri sina. Prvi je poginuo Avram-Arsen Davičo u Palestini 1934; godinu dana pre nego što je poginuo objavljena je knjižica *Pisma majci iz Palestine*, Beograd 1933, štamparija »Zaštita«, Ili Karaoglanović. U knjižici su pisma koja je Avram pisao majci u Beograd, pisana su na francuskom, ali su prevedena na srpski jer ih je Avramova majka Streja Davičo čitala na sastancima Ženskog cionističkog udruženja (WTZO) u Beogradu. Ti prevodi su sakupljeni i objavljeni kao mala knjiga. Pisma su puna oduševljenja i zanosa mladog pionira Avrama Daviča, jednog od prvih jugoslovenskih Jevreja koji su otišli da izgrađuju novu otadžbinu u Palestini. Navodimo nekoliko zanimljivih odlomaka iz njegovih pisama.

27. IX 1932.

«... U našem kibucu mnogi me podsećaju na prijatelje iz umetničkog kruga u Beogradu: Palavičlina, onog književnika Dalmatinca i ostale. U ostalom rekli su mi da među njima samim ima puno umetnika».

8. X 1932.

«Nisam vam pisao da sam na radiju već nekoliko puta vrlo dobro čuo Beograd. Prosto nisam mogao da verujem svojim ušima: sada nemojte zaboraviti da spojite antenu sa zemljom. Radio Beograd želi svojim slušaocima laku-noć».

Mišmar Haemek 20. IX 1932.

«... Evo me već 4 dana na pravome palestinskom tlu. Ovde je sasvim drugačiji život i mogu vam odmah reći, da mi se taj život mnogo više sviđa nego li onaj raniji... Mišmar Haemek pripada grupaciji koja se naziva »mešek« tj. jedan kibuc u kome svi članovi rade na raznim granama poslova koji sačinjavaju aktivitet samoga kibuca: na poljima, u vinogradu, šumi, štali, a pored toga obavljaju se i domaći poslovi»...

Drugi sin Benka i Streje Davičo bio je Lujo Davičo, poznati beogradski profesor baleta i baletski igrač; poginuo je 1942. na Cetinju. Treći sin Samuilo Bubi Davičo, takođe je izgubio život kao žrtva fašizma. Njihova majka Streja je živela posle II svetskog rata u Beogradu i umrla u dubokoj starosti 1978. godine.

Još jedan sin Haima Ben Davida *Hajima* Daviča ostavio je za sobom brojne potomke i veoma zanimljive i plodne stvaraoce. To je Isak Davičo za koga ne znamo kad je rođen, ali se iz matične knjige venčanih vidi da je po zanimanju bio trgovac ili »špekulant« (po tadašnjoj terminologiji) i da se venčao u staroj sinagogi 1868. godine. Imao je sinove Haima, Nisima, Josifa, Samuela i ćerke Bukicu i Elu. O ovom delu porodice Davičo imamo podatke zahvaljujući Leonu Da-

⁴⁷ Z. D. Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji (1764—1980)*, Beograd 1984, 515.

viču, sinu Samuela Isaka Daviča. Kako je ovo bio veoma razgranat deo porodice, više podataka ćemo dati u genealoškom stablu porodice Davičo (prilog ovom tekstu). Ovde želimo dati nešto od sećanja Borislava Antonića, bivšeg trgovca iz Šapca, rođenog 1878. godine. Sećanja je pribeležio Borivoje Avramović i 1967. predao ih Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu.

»Davičovi su stara i čuvena porodica iz Zemuna. Oni su propali u vreme madžarske bune ili nešto kasnije. Priča se da su imali pune sanduke para, što je kasnije izgubilo vrednost. Kada se Kalmi oženio [Kalmi Almuli trgovac iz Šapca oženio se sestrom Nisima Daviča], Davičovi su dolazili u Šabac, a kasnije se Nisim sasvim preselio u Šabac. Nisim je imao brata Samuila koji je učio školu u Šapcu.

Nisim Davičo je radio kao senzai-nakupac kod svog šuraka Morena Talvija, žitarskog trgovca. Moreno Talvi stanovao je u Karadorđevoj ulici (Beogradskoj ranije) u današnjoj kući Save Pavlovića abadžije. Kancelarija Morena Talvija mogla je biti u kući Svetozara Pavlovića, jer su u tom dvorištu oduvek bili magacini.

Nisim je bio vredan i pošten čovek. Nije bio nalik na ostale Šapčane, koji su uveče zalazili u kafane, pili i lumpovali, a takav je bio i njegov zet Kalmi. . .

Nisimova žena je bila malog rasta, sitna. Almulijeva žena je bila neobično lepa, jedna od najlepših žena u Šapcu« . . .

U ovom sećanju ima nekoliko netačnosti: prvo, Davičovi su beogradska porodica, ali je moguće da su u Šabac došli iz Zemuna jer su mnogi beogradski Jevreji živeli u Zemunu sve do kraja XIX veka; drugo se tiče odnosa u porodici Davičo. Ova sećanja su zanimljiva jer daju podatke o Nisimu Daviču, ocu Oskara Daviča, jednog od naših najvećih književnika. U sećanjima se kaže da je šurak Nisima Daviča bio Moreno Talvi; možda je reč šurak upotrebljena u nekom širem značenju pošto se žena Nisima Daviča zvala Rahela Koen, a ne Talvi.

Nisim i Rahela su imali tri sina: Oskara, Mirka i Jašu. O književniku Oskaru Daviču je mnogo pisano i sigurno ne bismo mogli ništa novo dodati. Njegova braća Mirko i Jaša su takođe bili napredni beogradski intelektualci. Mirko je bio pravnik, član SKOJ-a i »Hašomer Hacaíra«, marksistički orijentisane cionističke omladinske organizacije. Prema podacima koje daje Jaša Romano,⁴⁸ Mirko se po izbijanju II svetskog rata sklonio u Kotor i učestvovao u sabotazama i diverzijama. Italijani su ga uhvatili i predali ustašama, koji su ga ubili u Jasenovcu 1942. Treći brat Jaša je završio pravne nauke pre II svetskog rata. Bio je osuđivan na robiju kao član KPJ. Po izbijanju rata otišao je u Crnu Goru, a odatle je sproveden u logor u Italiji. Po kapitulaciji Italije 1943. vratio se u Jugoslaviju i stupio u NOVJ. Po oslobođenju je radio u Zavodu za plan, bio predavač na Pravnom fakultetu u Beogradu i urednik časopisa *Ekonomska politika*. Umro je 1960. godine.

⁴⁸ J. Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941—1945 — Žrtve genocida i učesnici NOB-a*, Beograd 1980, 350.

Brat Nisima Daviča, Samuilo I. Davičo, imao je dva sina: Isaka-Edija Daviča, rođenog 1922, koji je poginuo 1941. kao komesar čete Kosmajskog odreda. Drugi sin Leon-Loni, publicist i diplomat, živi u Parizu i radi za UN.

Iako je porodica Davičo u svim generacijama imala brojno potomstvo, ipak je pred drugi svetski rat u Beogradu bilo manje potomaka ove porodice nego što je sredinom XIX veka samo jedan član porodice, Haim Ben David *Hajim* Davičo, imao dece i unuka. Prema knjizi poreskih obveznika Sefardske jevrejske opštine u Beogradu iz 1934. vidi se da od Davičovih u imovinskom pogledu najbolje stoji posrednik Samuilo Davičo, sa stanom u Ulici kralja Petra br. 54. On je bio brat Nisima Daviča. Zatim se pojavljuje izvesni Josif I. Davičo, bez zanimanja i adrese; on bi mogao biti brat Samuila i Nisima Daviča, takođe sin Isaka Daviča, a unuk Haima Ben Davida *Hajima* Daviča. Prema podacima Lonija Daviča, Josif Davičo i njegova žena Lilika, rođ. Špicer, umrli su u Beču između 1960—70. godine. Među poreznicima se zatim pominje Jakov S. Davičo, šef knjigovodstva Državne hipotekarne banke (brat Benka i Hajima Daviča). Nisim I. Davičo, je bio posrednik sa stanom u Knez-Miletinjoj br. 23. Među najsiromašnijim poreznicima u ovom spisku je Moša S. Davičo, bez zanimanja i adrese.

Najzad lepe podatke o Hajimu M. Daviču (sinu Moše, a unuku Haima Ben Davida *Hajima* Daviča) ostavio je dr David Tajtacak u svojim sećanjima na beogradske Jevreje (rukopis se čuva u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu). Hajim M. Davičo, rođen 1872, advokat, imao je kancelariju u Jevremovoj ulici. Poginuo u novembru 1914. i privremeno bio sahranjen u Mladenovcu, a kasnije prenet na Jevrejsko groblje u Beogradu. Ostavio je nezbrinutu ženu i dve kćeri.

Danas u Beogradu žive potomci Nisima Daviča, unuka Haima Ben Davida *Hajima* Daviča. Potomci njegovog brata Samuila žive u Švajcarskoj, Francuskoj, Turskoj, SAD i Beogradu. Kreativni gen i sklonost knjizi živi i dalje među potomcima ove porodice, te su mnogi od njih vezani za književnost, lingvistiku, sociologiju, filozofiju, psihologiju, publicistiku, ili se bave nekom drugom granom društvenih nauka ili umetnosti.

Sasvim je izvesno da smo u pokušaju da rekonstruišemo genealoško stablo porodice Davičo načinili greške i propuste; ostalo je i nekih nerazjašnjenih pojedivosti. Najznačajniji od takvih podataka je onaj koji donosi Đorđe Pejanović u knjizi *Štamparije u BiH 1529—1951*, str. 13, kad kaže da je prvi direktor Vilajetske štamparije u Sarajevu 1868. godine bio Davič Hajim.

Druga nedoumica je izvesni Sim. Dawich; na njega smo naišli u jednoj bibliografiji radova jevrejskih pisaca. Imao je veći broj objavljenih dela, a samo je kod jednog navedeno da je izdato 1738. godine.

Sastavni deo ovog rukopisa su prilozi koji ilustruju i dopunjavaju podatke o izvesnim ličnostima iz porodice Davičo:

1. Fotografija pečata Davida Baħor *Hajima* Daviča; pečat je sa pisma koje je David *Hajim* uputio 1918. godine knezu Milošu. Pečat je očistila Radmila Petrović, konzervator Arhiva Srbije. Na sredini pečata su latinična slova D H, a iznad i ispod toga hebrejskim slovima piše David Haim. Levo i desno je arapski tekst koji je pročitala dr Radmila Tričković, viši naučni saradnik Istorijskog instituta SANU. Prema njenom čitanju, tekst glasi Haim David.
2. Pisma Benka Daviča senatora Angelu Pulidu, objavljena u *Vesniku* Sefardske jevrejske opštine u Beogradu.
3. Anonimno pismo upućeno Hajimu S. Daviču koje se čuva u Fondu dra Vlada Đorđevića u Arhivu Srbije.
4. Genealoško stablo porodice Davičo.

SENATOR ANGEL PULIDO I SRBIJANSKI SEFARDI

Dva pisma pok. Benka Daviča

Bio sam ne malo iznenađen — piše Davičo Pulidu — kada sam video sa koliko se energije jedan današnji prosveteni Španac zauzima za uspostavu veza koje su prekinuli Španci iz tamnoga doba, dajući na taj način moralnu satisfakciju Jevrejima zbog istorijskih povreda koje im je nanela inkvizicija.

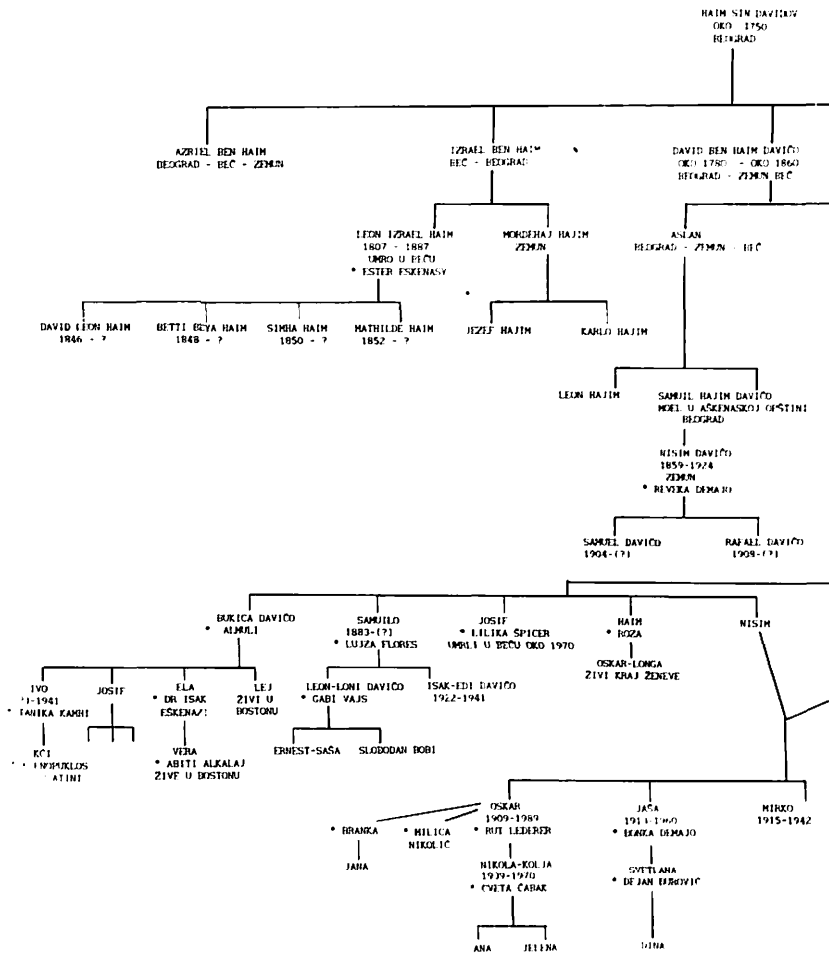
Kao Jevrejin neizmerno sam Vam zahvalan. Zahvalan sam Vam iz duše i srca...

Delo Vaše je patriotsko delo, patriotsko u pravom smislu reči, jer ono ide za tim da obogati Španiju moralnim i materijalnim dobicima i snagama hiljada i hiljada svojih sinova koji još uvek smatraju Španiju neki svojom majkom, a neki svojom maćehom.

Imate pravo kad mislite da Jevreji koji govore španski — u raznim državama balkanskim — predstavljaju važnu riznicu za Španiju, samo zavisi od Španije i njene inteligencije da li će vući interes od ovog blaga.

Zasada Srbija importira iz Španije samo — literarna dobra. Verujte, mi, gospodine, da nimalo ne preterujem kada tvrdim da se madridski autori daju u Beogradu kao da su domaći.

Zahvaljujući prevodima moga brata Hajima Daviča, bivšeg generalnog konzula Srbije u Trstu, ovde u Narodnom pozorištu daje se deset komada od Ečera-gaja, koji, a da za to i ne zna, pomalo utiče na originalnu srpsku dramu. I ja sam sam preveo »El kritiko incipiente« i »La kaida de un ministro« od D. Ramona Navola i Landa.

Genealoško stablo porodice Hajim-Davičo

21. ...
22. ...
23. ...
24. ...
25. ...
26. ...
27. ...
28. ...
29. ...
30. ...
31. ...
32. ...
33. ...
34. ...
35. ...
36. ...
37. ...
38. ...
39. ...
40. ...
41. ...
42. ...
43. ...
44. ...
45. ...
46. ...
47. ...
48. ...
49. ...
50. ...
51. ...
52. ...
53. ...
54. ...
55. ...
56. ...

Molba beogradskih Jevreja Upravi varoši Beograda za prijem u trgovački esnaf

Zgrada Mildara u Solunskoj ulici

Profesor Solomon Kalderon

Estira Š. Ruso, učiteljica
u jalijskoj školi

Nešto karakteristično sam konstatovao pre tri godine kada se prvi put davao u Narodnom pozorištu »El gran filon« u prevodu mog brata.

Ova komedija opisuje tako dobro slabosti i snage ovdašnjeg političkog života da su naši literarni krugovi isprva mislili da je komediju napisao moj brat i da je »don Tomas Rodriguer Rubi« samo pseudonim.

S istom strašću kojom je moj brat prevodio španske drame, preveo sam i ja nekoliko pesama Kampoamora. I ove pesme koje sam obelodanio u srpskim časopisima, imale su za posledicu da su ovde stali ceniti Kampoamora više nego Kopea, Suli Prud'hoea i Bodelera, i ništa manje nego Viktora Igoa«.

U drugom pismu, poslatom krajem 1904. Davičo izveštava o životu sefardskih Jevreja u Srbiji ovako:

»Beograd je prestonica Srbije i u tom gradu, prema popisu stanovništva 1900, živi 3357 sefardskih Jevreja. Sem u Beogradu ima ih još u Šapcu, Požarevcu, Nišu, Pirotu, Smederevu i Leskovcu.

Prema poslednjoj državnoj statistici iz 1900, u Srbiji živi 5729 Jevreja, i to 2897 muškaraca i 2832 žene. Od njih 2635 (46%) govore srpski, 462 (8%) nemački, 40 mađarski, 1544 (26%) španski, a ostali 1045 (18%) druge jezike.

Ovi su podaci tačni. Ali, kao domaći sin koji dobro poznajem ovdašnje prilike, mogu tvrditi da osim onih koji su izjavili da im je jezik materinski srpski, govore i španski, i da su mnogi, ne znajući da je to španski jezik, izjavili da govore jevrejski.

Najveći deo španskih Jevreja bavi se trgovinom, manji zanatima, a vrlo mali broj industrijom.

U državnoj službi ima ih vrlo malo. Nekada je bio šef otseka u Ministarstvu inostranih poslova, a posle generalni konzul, moj brat H. S. Davičo, a šef otseka u Ministarstvu unutrašnjih poslova bio je g. Isak Baruh. Jedini aktivni oficir je poručnik Avram Beraha, iz Pirota, rezervnih oficira ima desetak.

Profesora jevrejskih nema, ima 7 advokata, četiri lekara i 3—4 bankara od neke važnosti.

Nemamo momentano nijednog časopisa na jevrejsko-španskom jeziku. Pre nekoliko godina izlazio je ovde časopis »Pasatiempo«. Pismo mu je bilo ladino, ali danas su već prošla vremena za to pismo.

U Beogradu imamo jednu školu za sefardske Jevreja, u kojoj se uči hebrejski jezik na srpskom i na španskom. Školu izdržava Sefardska opština, a rabina plaća država.

Održava li se još jevrejsko-španski jezik?

Održava se, više kao zgrada koju pet vekova nisu mogli porušiti, ali koji su belinu njenog mermera potamnile.

Mislim da bi akceptirali ove nove veze ne samo zbog koristi kojom bi ove mogle rezultirati, nego i kao istorijsku satisfakciju koju Španija duguje Jevrejima.

Srbijanski Jevreji ne trpe ni od kakvih progona niti iznimnih zabrana. Narod je vrlo tolerantan i zakoni su njegovi vrlo tolerantni.

Na jednom mitingu koji su antisemiti (bolje reći spekulanti) sazvali 1903 g. očito u svrhu huškanja naroda protiv Jevreja, bili su sami izazivači napadnuti i jednodušnom rezolucijom sami hrišćani osudili su ideju stvaranja sličnih pokreta u Srbiji.

Sefardskih opština ima samo u Beogradu i Nišu. Postoji samo jedno društvo kome bi se mogle slati knjige i časopisi, a to je Srpsko-jevrejsko pevačko društvo u Beogradu.

Jevrejske publikacije slabo se prodaju u Beogradu. Ima jedna knjižara, vlasništvo Jevrejina Gece Kona, koja se prima svakog komisionog posla».

Anonimno pismo upućeno Hajimu S. Daviču koje se čuva u Fondu dra Vladana Đorđevića u Arhivu Srbije:

G. Hajimu Daviču,

Pročitali smo knjigu, koja je sad skoro izašla pod naslovom »Otađbina« i među radovima, koje su pisali drugi čestiti ljudi u kojima se priča istorija ili kakav nov pronalazak, pročitali smo i jedan tvoj rad. Ali pročitali smo na žalost s tugom i bolom. Što ni jedan stranac do danas pisao nije, učinio si ti. Zar se tako prezrenju izlažu sinovi jevrejski — zar si mogao imati toliko srca, da ih tako osramotiš pred očima čitalaca koji nisu do sad ništa slično o njima čuli. Bravo Bukuse, bravo! To ti smo zar dočekali od prvog jevrejskog ukaznog činovnika? Od tebe se tražilo, da stupaš kao lav na braniku našeg zakona, kad ga koji stranac kritikuje, a ti maš »pič« = koji si tek juče promenio kljun kroz jaje, već si tako bezobrazan da se usuđuješ kazati, da su zapovedi, što nam naši pretci ostaviše smešni. *Teško tebi i tvojoj duši!* Ko je i gde je taj, koji je nama dao na... stvari i izašao čitav, pa da ćeš ti? Ne, ne, dajem ti svoju časnu reč, da ćeš brzo sebi doći glave. Je si li samo dirnuo ono što ne smeš, zlo ćeš proći. Posle toga mi vidimo gde ti pišeš: Jevreji rade ovo ili ono ili se ne uvršćuješ ni u Jevreje ni u Hrišćane. S... stveno ti si mangup, jer nemaš ni vere ni narodnosti. Zar tebi ni jedna vera nije dobra? Ali ti nisi dostojan *nigde*; *nigde* i ništa jesi i bićeš! Zar je to tvoja nauka, zar je to tvoje znanje? Je li to učinio Kuranda; je li tako pisao Kremje? Koji je Jevrejin (Ali pardon, ti nisi Jevrejin) tako što učinio? A ti, koji ovo prvi put uzimaš pero u ruke da pišeš već iznosiš zapovedi našeg svetog Boga i naših predaka i praviš

pačavrom. Teško tebi! Zar nisi pomislio da jedeš lebac Jevreja, koji te drže s platom za pisara skupa od toliko godina? Zar nisi pomislio da time ismejavaš ne samo Jevreje na Jajiji nego i Jevreje celoga sveta?

Da si čovek i da imaš pameti u glavi, ti bi imao šta da pišeš. Moglo bi opisati hrđavu upravu tvoga oca, koji je za punih 12 godina žario i palio u ovd. opštini (Hunc illae Cac mae) tvoju braću (jadna deco, šta ste vi zgrešili) i sebe, jer si mangup, pošto nemaš vere ni narodnosti. Ali najbolje bi uradilo da si ispričao istoriju svoje porodice u ovoj opštini prozване porodicom batina.

Još ti pri završetku kažemo, da nećemo raskrstiti ruke, nego da ćemo te goniti svima mogućim sredstvima, kao i sredstvom štampe... *Mi ćemo te i biti*, neka vidi vlada, da onaj koji nije veran Bogu i svojoj veri, da nije ni vladu. Znaj dobro, da si u zao čas ovo učinio i da će ti ovo doći glave. Tako, da tako pakosna ludo, obrazno svetska! Mnogi su uradili kao i ti, ali su došli samima sebi glave, a zapovedi božiji ostaše nepokolebljivi. Tako će biti i s tobom i ti ćeš doći sebi glave, a zapovedi našeg Boga ostaće opet u život stalni kao stena. Amin.

Milica MIHAILOVIĆ

S u m m a r y

THE HAJIM-DAVIČO FAMILY

Members of the Hajim-Davičo family played for two centuries the important part in the history of Belgrade and its Jewish community. Through the documents kept in Arhiv Beograda (The Belgrade Archive) and Arhiv Srbije (The Serbian Archive) one can follow the mercantile and financial activity of David ben Hajim-Davičo. He was one of the most important Belgrade Jewish merchants in the first half of XIX century. His brother Israel ben Hajim was an author, editor, translator and publisher of numerous books in Ladino and Hebrew which were printed in Vienna from 1818 till 1824. The son of David ben Hajim was named Hajim ben David and he took the name or nickname Davičo, which was also used by his father. In some articles and in literature these two men are sometimes mistaken for one. Like his father Hajim was the merchant and money changer but his significance was more relevant in the sphere of publishing. He was the first man in Serbia to publish the books in Hebrew, in Knjaževska štamparija (The Prince's Printing House); during 1837—1853 he has published about ten books. The Davičo

family was through marriage connected with the most important Jewish families in Belgrade and Zemun. In the first half of XIX century the family had the surname Haim, while in the second half of the century they used the form Hajim; among the numerous members of this family only the direct descendants of David ben Hajim were also adding the surname Davičo which by the end of the century has remained their only surname. In the second half of XIX century the most esteemed member of this family was the writer Hajim Davičo and in the Belgrade Jewish circles his brother Benko Davičo, translator and humanist was also much admired. One of the most important Serbian writers Oskar Davičo (1909—1989) is the direct descendant of this family. Creativity and talent for literature have remained in this family for more than two hundred years.

Marko PERIĆ
Srećko STANIĆ

JEVREJI BEOGRADA U POPISIMA STANOVNIŠTVA XIX I XX VEKA

OVAJ pregled statističkih podataka o Jevrejima Beograda u toku jednog stoleća, uzetih iz rezultata zvaničnih popisa stanovništva, mogao je da bude sastavljen zahvaljujući bogatoj i dobro sređenoj stručnoj biblioteci Saveznog zavoda za statistiku u Beogradu. U toj biblioteci, koja ima kontinuitet još iz XIX stoleća, pored ostalih statističkih publikacija čuvaju se, i sve knjige rezultata popisa stanovništva u Srbiji, od prve sveske *Državopis Srbije* iz 1863. godine, pa do najnovijih knjiga rezultata popisa stanovništva Jugoslavije. Zahvaljujući tome, statistički podaci o Jevrejima Beograda u rezultatima popisa stanovništva mogli su da budu preneseni iz primarnih izvora, to jest iz svojevremeno zvanično publikovanih rezultata popisa stanovništva.

U ovom pregledu iskorišćena je iz rezultata popisa stanovništva sva građa o beogradskim Jevrejima, i to uglavnom onako kako je data u rezultatima pojedinih popisa. Kako popisi stanovništva nisu bili jednoobrazni, to u rezultatima nekih popisa postoje podaci o polnoj i starosnoj strukturi, u drugima podaci o maternjem jeziku, pismenosti, državljanstvu, odakle su se doselili u Beograd ako u njemu nisu rođeni, pa i podaci o obredima (Sefardi, Aškenazi, ortodoksi) i drugo. U cilju što potpunijeg informisanja o beogradskim Jevrejima u prošlosti korišćena je sva raspoloživa građa iz svakog pojedinog popisa.

Uz rezultate ranijih popisa stanovništva ne postoje potrebna obaveštenja metodološke prirode da bi se moglo upuštati u kvalitativnu analizu popisa i ocenu međusobne uporedivosti njihovih rezultata. To je takođe jedan od razloga što su statističke informacije o Jevrejima u Beogradu date ovde uglavnom zasebno za svaki pojedini popis.

Iz metodoloških razloga, prve tri glave »Do prvog svetskog rata«, »Između prvog i drugog svetskog rata« i »Posle drugog svetskog rata« podeljene su na odeljke, od kojih svaki sadrži statističke informacije o Jevrejima Beograda iz jednog popisa stanovništva, sa svim obeležjima koje je taj popis uključivao. Ti odeljci su, prirodno, dati hronološkim redom i naslovljeni su godinama popisa.

Pored statističkih podataka o Jevrejima Beograda date su sve do drugog svetskog rata i strukture celokupnog stanovništva po veroispovesti u cilju sagledavanja brojčanog odnosa Jevreja prema drugim veroispovestima.

mahali. Pominje se da je prilikom požara 1560. godine uništeno, među ostalima, i mnogo jevrejskih kuća.

Računa se da su u to vreme već živeli u dve, a možda i više opština. Godine 1567. imali su tri sinagoge i zajedničku školu. Jedan kasniji podatak (iz 1573. godine) govori da je u to vreme bilo u Beogradu »prilično mnogo« nemačkih, italijanskih i španskih Jevreja. U međuvremenu su Jevreji sa Save preseljeni na Dunav.

U idućem stoleću, kada je 1643. godine u Beogradu izbila kuga i pomrlo mnogo stanovnika, a među njima i brojni Jevreji, jedan deo Jevreja je napustio Beograd. Prema podacima iz 1658. godine, Jevreji su tada bili smešteni u posebnu četvrt. Nešto kasnija informacija, iz 1663, navodi da su Jevreji imali blizu Dunava, gde se nalazila skela za Temišvar, vrlo veliku dvospratnu kuću zvanu »Abheham«, sa 103 sobe, 49 kuhinja i 29 podruma, u kojoj je stanovalo oko 800 duša. To je ujedno i prvi istorijski podatak koji govori o broju Jevreja u Beogradu. Kada je Austrija 1688. godine zauzela Beograd, veći broj Jevreja je odveden u zarobljeništvo u Moravsku. Posle mirovnog ugovora sklopljenog u Sremskim Karlovcima 1699, Jevreji su se ponovno počeli vraćati u Beograd, ali ih je bilo toliko malo da nisu mogli obnoviti ni sinagoge, ni škole, pa čak ni opštinu.

Prilikom ponovnog austrijskog osvajanja Beograda 1717. godine bilo je u Beogradu jedva 50 porodica sa možda 250 duša. U stvari, prema popisu koji je sproveden 24. novembra 1717, bilo je 47 porodica Jevreja i to 13 nemačkih i 34 turske. S vremenom je rastao broj nemačkih Jevreja, pa im je dodeljen jedan stari han koji se graničio s dvorištem turskih Jevreja, a sastojao se od 47 soba, 25 kuhinja i 7 podruma. U to doba postojale su u Beogradu dve opštine, Sefardska i Aškenaska.

»Tefter aradžki varoši Beogradske 1825. leta« navodi da je 1825. u Beogradu bilo 208 aradžkih jevrejskih glava sa 114 domaćinstava. Prema »Tefteru« za 1827. godinu bilo je 239 aradžkih jevrejskih glava: 31 zanatlija i 22 učitelja, popa i đaka. Po Boi de Kontu živelo je u Beogradu 1833. godine oko 18.000 stanovnika, od kojih su jedna trećina bili muslimani. Srba je bilo oko 10.000, Grka, Bugara i Vlaha oko 1.000 i Jevreja oko 1.500. Godine 1836, po zanimanju bilo je u Beogradu Jevreja: boltadžija 80, bakala 2, terzija 3, mehandžija 2, magazadžija jedan, tenećedžija 5, špekulanata 4, duvandžija jedan, sarafa 4, kazasa 4, komisionara 2, svega 108. Po Kunibertu, 1838. bilo ih je u Beogradu 1.530 duša koje su živеле u 210 domova. Po podacima iz 1845. godine živeli su u Beogradu 363 jevrejske porodice sa 1.087 duša, od kojih je bilo 410 muških i 677 ženskih, a 120 porodica imalo je svoje kuće. Po zanimanju bilo ih je: sitničara (dučandžija) 47, kožara 30, boltadžija 29, sarafa 8, tenećedžija 6, torbara 5, špekulanata 5, iglara 4, terzija 4, šnajdera 3, krpača 3, crkvenih čauša 3, sansara 3, trgovaca brašnom 2, rabina 2, đaka 76, skitnica 86, grobara 4, gabela 3, šahtera 4, alvadžija 17, učitelja 3, mehandžija 5, kazasa 36, nadničara 81, apotekara jedan, duvandžija 17, prekupaca 69, trgovaca 216, tipografa 6, jogurdžija 18, svirača 21, mlekaru 28, telala 102, čauša grobarskih 2,

crkvenih hazana jedan, crkvenih učitelja 3, slugu 41, prosjaka 27 i bez zanimanja 67. Pada u oči da je porodica bila mala, a broj muških znatno manji od broja ženskih.¹

U Srbiji se objavljuju zvanični statistički podaci tek od 1863. godine. Tada počinju da izlaze knjige *Državopis Srbije*. U prvoj svesci daje se osvrt na ranije popise, sa napomenom da se ne mogu uvek smatrati sasvim pouzdanima. Postoje podaci za stanovništvo Beograda u 1862. godini iz crkvenih knjiga i odnose se samo na hrišćansko stanovništvo (pravoslavni, katolici i protestanti). U 1. svesci *Državopisa Srbije*² navodi se da će »elementi pokreta ljudstva biti u toliko savršeniji, što će pored hrišćanskih žitelja i Jevreje obuhvatiti, koji dosad slučaj bio nije«. Prema popisu iz 1846. godine bio je u Beogradu 14.371 stanovnik, a u popisu iz 1854. bilo je u Beogradu hrišćanskih žitelja 17.096 (muških 10.811, ženskih 6.284). U 2. svesci pomenutog *Državopisa Srbije*³ navodi se na strani 2 da u 1862. godini »čivuta broji Srbija do 2.000, a i Cigana Muhamedanaca isto toliko«.

Popis iz 1866. godine⁴ zvanično se smatra za prvi pouzdani popis stanovništva Srbije, jer je sproveden prema statističkim pravilima koja su u to vreme važila u Evropi. Beograd je tada imao oko 25.000 stanovnika (15.000 muških i 10.000 ženskih). U tri različita pregleda iz tog popisa dati su brojevi 24.768, 24.957 i 25.178. U prvih devet popisa stanovništva, od 1820. pa dalje, nema posebno obuhvaćenih, odnosno iskazanih Jevreja.

Međutim, prema podacima Davida A. Alkalaja u »Jevrejskom narodnom kalendaru 1937—1938« bilo je 1868. u Beogradu svega 219 jevrejskih poreskih glava, dakle oko 1.200 žitelja. Zanimljivo je videti kakvog su zanimanja bili. Najveći broj čine trgovci, špekulanti, kožari i sarafi, ukupno 40 posto od svih profesija; zanatlija je bilo daljih 20 posto. Ostale profesije su čauši, učitelji, sakadžije, taljigaši, amali, tikvari, semenari i meandžije. Od zanata je bilo zastupljeno svega nekoliko; najviše klonferski, opančarski, kazaski i tanadžijski. Jasno je, dakle, da su jevrejski žitelji bili mahom sirotinja. Bilo je to vreme kad nije bilo nijednog jevrejskog intelektualca među beogradskim Sefardima.

Iz jednog izveštaja za školsku 1869/70. godinu vidi se da je u osnovnoj školi bilo 146 učenika i 63 učenice, a u gimnaziji 21 učenik. Ovo je nesumnjivo veliki broj i vrlo je značajno da su tada jevrejski žitelji prvi put počeli da šalju svoju decu i u gimnaziju.

¹ Hronološki sredeno u izvodu po knjizi Dušana J. Popovića *Beograd kroz vekove*, »Tehnička štampa«, Beograd 1964, i »Arhivska građa o Jevrejima u Srbiji« od vrhovnog rabina I. Alkalaja, objavljena u »Jevrejskom almanahu za godinu 1928—1929«, Vršac 1928.

² *Državopis Srbije*, I sveska, iz Ekonomsko-statističkog odeljenja Ministerstva financije, u Beogradu, u Knjažesko-srbskoj pečatnji 1863.

³ *Državopis Srbije*, II sveska, iz Statističnog odeljenja Ministerstva financije, u Beogradu, u Knjažesko-srbskoj pečatnji 1865.

⁴ *Državopis Srbije*, III sveska, iz Statističnog odeljenja Ministerstva financije, u Beogradu, u Knjažesko-srbskoj pečatnji 1869.

1874. godina

Tek popis iz decembra 1874. godine daje više podataka o stanovništvu po veri u Srbiji i Beogradu. Prema podacima iz tog popisa⁵ proizlazi da je u Srbiji bilo ukupno 1,353.890 stanovnika, a među njima 6,7 posto »koji čitaju i pišu«. U Beogradu je broj stanovnika iznosio 27.605 sa 48,8 posto pismenih. Podaci po veri za Srbiju i varoš Beograd izgledali su ovako:

Tab. 1 — Stanovništvo Srbije i varoši Beograd po veroispovesti 1874.

Vera	Srbija	Varoš Beograd
Ukupno	1,353.890	27.605
pravoslavni	1,341.041	22.660
strane vere	12.849	4.945
muhamedanci	6.176	36
katolici	4.161	2.792
Jevreji	2.049	1.754
protestanti	463	363

U ukupnom broju stanovništva Srbije, »strane vere« predstavljaju manje od 1 posto (ili tačnije 0,95), dok su u Beogradu zastupljene sa 18 posto. Među »stranim verama«, Jevreji učestvuju u Srbiji sa 16 posto, a u Beogradu sa 35,5 posto. U ukupnom broju stanovnika varoši Beograd u to vreme bilo je 6,4 posto Jevreja.

Iz rezultata popisa proizlazi, kao što se vidi u tab. 1 da je u Srbiji bilo 2.049 Jevreja, a nije naodmet da se pokaže kako su oni bili razmešteni po okruzima.

Tab. 2 — Broj Jevreja po okruzima u Srbiji 1874.

Okrug	Broj Jevreja
Ukupno	2.049
Beograd	1.754
niški	136
šabački	83
smederevski	45
valjevski	12
kragujevački	9
čaćanski	4
jagodinski	3
knjaževački	2
krajinski	1

Iz pregleda se vidi da je od ukupnog broja Jevreja u Srbiji živelo u samom Beogradu 85,6 posto.

⁵ *Državopis Srbije*, IX sveska, iz Statističnog odeljenja Ministerstva financije, u Beogradu, u Knjažesko-srpskoj pečatnji 1879.

Tab. 3 — Jevreji po polu i bračnom stanju u varoši Beograd 1874.

Bračno stanje	Ukupno	Muško	Žensko
Ukupno	1.754	854	900
neoženjeni — neudate	1.063	551	512
oženjeni — udate	586	293	293
udovci — udovice	105	10	95

Na osnovu ovih podataka može se zaključiti da su se Jevreji ženili isključivo Jevrejka ma jer su brojevi oženjenih Jevreja i udatih Jevrejki isti.

1884. godina

Sledeći popis stanovništva sproveden je 1884. godine.⁶ Srbija je te godine brojala 1.901.736 stanovnika sa 9,3 posto pismenih, a varoš Beograd 35.483 stanovnika sa 57,7 posto pismenih. Iz raspoložive građe mogu se izvesti mnogi za ono doba informativni pregledi.

Tab. 4 — Stanovništvo Srbije i varoši Beograd po veroispovesti 1884.

Vera	Srbija	Varoš Beograd	posto
Ukupno	1.901.736	35.483	100
pravoslavni	1.874.174	28.446	80,17
druge vere	27.562	7.037	19,83
muhamedanci	14.569	85	0,24
katolici	8.092	4.263	12,01
Jevreji	4.160	2.177	6,14
protestanti	741	512	1,44

Od 1874. godine, broj stanovnika Srbije povećao se do 1884. za 40,5 posto, a samo »drugih vera« za 115 posto i to zahvaljujući pre svega promenama državnih granica. Beograd se u ovih deset godina povećao za 39,4 posto, a »ostale vere« za 42,3 posto. Broj Jevreja povećan je u tom periodu od 1.754 na 2.177, to jest za 24 posto, što predstavlja prosečan godišnji priraštaj od 2,2 posto.

⁶ *Državopis Srbije*, XVI sveska, iz Statističkog odeljenja Ministarstva narodne privrede, Beograd, Kraljevsko-srpska državna štamparija 1889.

Tab. 5 — Broj Jevreja po okruzima u Srbiji 1884.

Okrug	Broj Jevreja
Ukupno	4.160
Beograd	2.177
niški	1.036
pirotski	334
šabački	193
požarevački	154
smederevski	134
valjevski	67
toplički	17
ostali okruzi	48

Kao što se može videti, Jevreji su bili naseljeni prvenstveno u Beogradu (52%), a zatim u niškom okrugu (30%). Mada je građa za Beograd obrađena i po kvartovima, taj pregled je na žalost objavljen samo za ukupno stanovništvo i od toga »strane vere«. Možda bi ova tabela mogla ipak imati izvesnu važnost. Uz ukupan broj pismenih, koji je dat samo u procentima po kvartovima, strane vere su takođe date kao učešće u procentima u pojedinim kvartovima.

Tab. 6 — Broj stanovnika u Beogradu po kvartovima, sa procentima pismenih i »strane vere« 1884.

Kvart	Ukupno	% pismenih	% »strane vere«
Beograd, ukupno	35.483	57,7	19,8
varoški	4.386	69,1	24,1
vračarski s Topčiderom	6.021	49,9	22,5
dorčolski	5.261	52,4	35,6
palilulski	6.789	46,1	11,2
savamalski	7.616	62,5	18,1
terazijski	5.410	69,8	21,8

Učešće stranih vera pokazuje da ih je na Dorčolu bilo neuporedivo iznad proseka i nalaze se na prvom mestu, dok je Dorčol po pismenosti ispod proseka i nalazi se na četvrtom mestu. Naravno, ovde treba znati koji su to stanovnici osim Jevreja živeli na Dorčolu. U Beogradu je u to doba bilo pismenih muškaraca 66 posto, a pismenih žena 48,4 posto; broj muškaraca i žena kod Jevreja Beograda bio je jednak (muških 1.088, ženskih 1.089). Mada kao što se vidi ima dosta podataka, iz njih se ipak ne može utvrditi pismenost kod Jevreja u Beogradu.

1890. godina

Sledeći popis stanovništva izvršen je 31. decembra 1890. godine.⁷ Na osnovu ovog popisa bio je u Srbiji 2.161.961 stanovnik, od kojih 4.652 Jevreja (0,22%). Va-

⁷ Statistika Kraljevine Srbije, knjiga I, peti deo, Ministarstvo narodne privrede, Statističko odeljenje, u Državnoj štampariji Kraljevine Srbije 1893.

roško stanovništvo brojalo je 286.466 lica, od kojih 4.626 Jevreja (1,61%), a seosko 1.875.495 sa 26 Jevreja (0,01%).

Jevreja je bilo po varošima u svim okruzima osim užičkog. Najviše ih je bilo u Beogradu i Nišu (5,03% i 4,19%). Nešto ih je bilo u pirotskom i podrinjskom okrugu (1,87% i 1,57%), a najmanje u crnorečkom (0,04%).

Od 71 varoši i varošica, koliko ih je u to doba bilo u Srbiji, Jevreja je bilo u 29, dok ih u 42 nije bilo.

Tab. 7 — Varoši Srbije u kojima je bilo 10 i više Jevreja 1890.

Varoš	Broj Jevreja	Varoš	Broj Jevreja
Beograd	2.729	Obrenovac	29
Niš	832	Negotin	24
Pirot	284	Kruševac	20
Šabac	232	Kragujevac	17
Požarevac	117	Aleksinac	16
Leskovac	112	Ub	12
Smederevo	100	Paraćin	10
Prokuplje	33		

U samom Beogradu je stanovništvo po veroispovesti bilo raspoređeno kako je prikazano u sledećoj tabeli.

Tab. 8 — Stanovništvo u Beogradu po veri 1890.

Vera	Broj stanovnika
Ukupno	54.249
pravoslavni	44.216
ostale vere	10.033
katolici	6.333
Jevreji	2.729
muški	1.361
ženski	1.368
protestanti	768
muhamedanci	170
ostali	33

1895. godina

Prema popisu stanovništva od 31. decembra 1895. godine⁸ bilo je u Srbiji ukupno 2.312.484 stanovnika, od kojih 5.102 Jevreja (2.530 muškaraca i 2.572 žene) i to 5.090 u varošima i varošicama, a 12 na selu.

⁸ Statistika Kraljevine Srbije, knjiga XIII drugi deo, Ministarstvo narodne privrede, Statističko odeljenje, u Državnoj štampariji Kraljevine Srbije 1899.

Tab. 9 — Varoško stanovništvo i stanovništvo Beograda po veri 1895.

Vera	Srbija	Beograd ukupno	Muški	Zenski
Ukupno	308.673	59.115	34.455	24.660
pravoslavni	288.927	49.220	29.856	19.364
ostale vere	19.746	9.895	4.599	5.296
katolici	8.644	5.843	2.561	3.282
Jevreji	5.090	3.097	1.530	1.567
muhamedanci	5.013	159	155	4
protestanti	960	791	350	441
ostali	39	5	3	2

Iz tab. 9 proizlazi da se relativan broj Jevreja u Srbiji i u Beogradu zadržao uglavnom na istom nivou (1,65 posto u varošima, a 5,24% posto u samom Beogradu) u odnosu na 1890. godinu.

Tab. 10 — Varoši Srbije u kojima je bilo 10 i više Jevreja 1895.

Varoš	Broj Jevreja	Varoš	Broj Jevreja
Beograd	3.097	Kragujevac	59
Niš	812	Prokuplje	56
Šabac	274	Paraćin	30
Pirot	266	Obrenovac	22
Požarevac	140	Negotin	12
Smederevo	139	Kraljevo	10
Leskovac	133		

U varošima koje nisu ovde obuhvaćene bilo je svega 40 Jevreja. U odnosu na 1890, broj Jevreja se smanjio u Nišu, Obrenovcu i Negotinu.

Prvi put u popisu stanovništva Srbije iz 1895. godine obrađeni su i publikovani podaci po veroispovesti i maternjem jeziku po varošima, odnosno okruzima.

Tab. 11 — Jevreji Srbije i Beograda po maternjem jeziku 1895.

Maternji jezik	Srbija	Beograd
Ukupno	5.102	3.097
srpski ili drugi slovenski jezik	141	120
nemački	634	527
mađarski	58	40
španski	4.056	2.391
drugi jezik	213	19

Osim u Beogradu, španskim jezikom govorilo se naročito u Nišu, dok je nemački bio pretežan u krajinskom okrugu. Kod Srbije u »druge jezike« uključena su i 54 lica za koja nema podataka.

1900. godina

Dalji popis stanovništva u Srbiji sproveden je 31. decembra 1900. godine.⁹ Iz publikovanih rezultata se vidi da je obrada bila mnogo razudenija nego ranijih popisa, pa su dobijeni i podaci koji se u prethodnim popisima nisu pojavljivali.

Tab. 12 — Stanovništvo Srbije u varošima i Beogradu po veri 1900.

Vera	Srbija ukupno		Varoško stanovništvo		Beograd	
	broj	%	broj	%	broj	%
Ukupno	2.492.882	100	351.015	100	69.769	100
pravoslavni	2.460.515	98,70	330.154	94,06	58.252	83,49
ostale vere	32.367	1,30	20.861	5,94	11.517	16,51
muhamedanci	14.745	0,59	4.964	1,41	236	0,34
katolici	10.423	0,43	8.843	2,52	6.564	9,41
Jevreji	5.729	0,23	5.726	1,63	3.730	5,34
protestanti	1.399	0,05	1.268	0,36	947	1,36
ostali	71	0,00	60	0,02	40	0,06

Iz prethodne tabele može se zaključiti da je u Srbiji bilo omladine do 20 godina starosti 44,36 posto, dok ovaj procenat kod Jevreja iznosi 50,36. Nasuprot tome, lica od 71 godine i više zastupljena su u Srbiji sa 1,60 posto, a najmanje kod Jevreja, to jest sa 1,16 posto.

U sledećoj tabeli prikazano je stanovništvo u varošima Srbije po starosnim grupama i zasebno Jevreji, s upoređenjem procenta pismenog stanovništva. Iz nje se može zaključiti kako je omladina gradova odlazila u školu u periodu do 10. i do 15. godine starosti.

Tab. 15 — Pismcnost varoškog stanovništva Srbije i kod Jevreja po starosnim grupama 1900.

Godine starosti	Varoško stanovništvo			Jevreji		
	ukupno	pismeno	% pism.	ukupno	pismeni	% pism.
Ukupno	351.015	166.580	47,46	5.729	3.266	57,01
0—10	73.790	14.256	19,32	1.576	424	26,90
11—15	39.847	27.636	69,36	658	502	76,29
16—20	42.074	28.821	67,22	651	507	77,88
21—30	77.926	45.732	58,69	1.025	766	74,73
31—40	45.489	24.285	53,39	716	528	73,74
41—50	32.674	14.735	45,10	507	279	55,03
51—60	21.351	7.285	34,12	335	159	47,46
61—70	12.269	3.365	27,43	195	82	42,05
71—80	4.197	844	20,11	49	13	26,53
81 i više	1.398	161	11,52	17	6	35,29

⁹ Statistika Kraljevine Srbije, knjiga XXIV, Ministarstvo narodne privrede, Uprava državne statistike, Beograd, u Državnoj štampariji Kraljevine Srbije 1905.

Dok je varoško stanovništvo Srbije imalo u to doba 47,46 posto pismenih, u celoj Srbiji pismenih je bilo 17 posto. Osim upoređenja varoškog stanovništva Srbije s Jevrejima u pogledu pismenosti može biti zanimljiva i komparativna tabela pismenosti Jevreja po polu i starosti.

Tab. 16 — Pismenost Jevreja u Srbiji po polu i starosnim grupama 1900.

Godina starosti	Muškarci			Žene		
	svoga	pismeni	%	svoga	pismene	%
Ukupno	2.897	1.927	66,52	2.832	1.339	47,28
0—10	805	226	28,07	771	198	25,68
11—15	303	249	82,18	355	253	71,27
16—20	313	264	84,35	338	243	71,89
21—30	528	445	84,28	497	321	64,59
31—40	387	341	88,11	329	187	56,84
41—50	260	201	77,31	247	78	31,58
51—60	173	119	68,47	162	40	24,69
61—70	103	69	67,00	92	13	14,13
71—80	19	10	52,63	30	3	10,00
81 i više	6	3	50,00	11	3	27,27

Svi podaci o pismenosti stanovništva koji se iskazuju u procentima na osnovu do sada pomenutih popisa iskrivljuju sliku o stvarnoj pismenosti, jer su obuhvaćena i deca od 0 do 10 godina starosti koja ne treba da budu uključena u ovaj obračun. Ako bi se izostavila grupa dece od 0 do 10 godina starosti dobili bi se sledeći procenti: pismenost u varošima Srbije 54,95 posto, a ne 17,46; pismenost Jevreja 68,43 posto, a ne 57,01 [od čega muškarci 81,31 posto umesto 66,52, a žene 55,36 posto umesto 47,28].

Nema raspoloživih podataka da se utvrdi pismenost Jevreja u samoj varoši Beograd. Međutim, postoje podaci o pismenosti stanovnika Beograda po kvartovima.

Tab. 17 — Pismenost stanovništva Beograda po kvartovima 1900.

Kvart	Broj stanovnika	Pismenih	% pismenih
Ukupno	69.769	45.965	65,88
varoški	4.726	3.801	80,43
vračarski	19.934	12.432	62,37
dorćolski	11.594	7.614	65,67
palilulski	13.395	8.275	61,78
savamski	8.420	5.942	70,57
terazijski	6.618	5.289	79,92
Grad	2.302	1.242	53,95
Topčider	2.780	1.369	49,24

Od ukupnog stanovništva Beograda, muškaraca pismenih je bilo 71,6 posto, a žena pismenih 58 posto.

Za ovaj period publikovani su i podaci o krivičnom suđenju (1896—1900), pa kako su prikazani i podaci po verama, možda neće biti naodmet da se ovde iznesu u izvodu.¹⁰

Tab. 18 — Osuđeni u Srbiji u periodu 1896—1900.

Godina	Srbija	Od toga Jevreji
1896.	2.834	6
1897.	3.548	9
1898.	4.018	7
1899.	4.275	10
1900.	3.581	3
prosečno godišnje	3.652	7

Od prosečnog broja od 7 osuđenih Jevreja godišnje, na Beograd otpada 5 osuđenih.

Glavne vrste krivičnih dela su »protiv države i poreda« dva lica (od ukupno 340); »protiv ličnosti« tri (od ukupno 1.204); »protiv imovine« dva (od ukupno 2.024). Po zanimanjima osuđenih Jevreja, četvorica su trgovci, jedan zanatlija i dvojica ostala zanimanja.

1905. godina

Sledeći popis stanovništva u Kraljevini Srbiji sproveden je 1905. godine, ali objavljeni rezultati tog popisa ne daju informacije koje su važne za ovaj pregled.

1910. godina

Na osnovu popisa stanovništva iz 1910. godine¹¹ proizlaze sledeći osnovni podaci:

prisutno stanovništvo Srbije 2,911.701; od toga varoško stanovništvo 382.882 (ili 13,15%); u tome Jevreji 5.997 (ili 0,2% ukupnog stanovništva, odnosno 1,57% varoškog stanovništva).

¹⁰ *Statistika Kraljevine Srbije*, knjiga XXX, Uprava državne statistike, Beograd, u Državnoj štampariji Kraljevine Srbije 1909.

¹¹ *Prethodni rezultati popisa stanovništva i domaće stoke u Kraljevini Srbiji, 31. decembra 1910. godine*, knjiga peta, izdanje Uprave državne statistike, Beograd 1911, štampano u Državnoj štampariji Kraljevine Srbije.

Tab. 19 — Stanovništvo Beograda i Jevreja po kvartovima 1910.

Kvart	Ukupno	Jevreji	% Jevreja
Ukupno	89.876	4.192	4,66
varoški	5.767	555	9,62
vračarski	24.064	90	0,38
dorćolski	12.682	3.139	24,75
pallulski	19.262	96	0,50
savamaški	10.411	103	0,99
Grad	1.739	4	0,23
Topčider	5.130	11	0,21

Ovo je prvi statistički pregled iz koga se vidi da su Jevreji u tom periodu bili nastanjeni pretežno na Dorćolu (74,86 posto od ukupnog broja Jevreja u Beogradu). Na osnovu rezultata *Popisa žiteljstva od 31. prosinca 1910. godine u Krajevini Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1914*, u Zemunu je 1910. godine bilo 681 Jevrej, odnosno 4 posto stanovništva (u odnosu na 1900, porast za 35 lica).

Sastav stanovništva na Dorćolu u tom periodu izgleda po veroispovesti i podanstvu ovako:

Tab. 20 — Stanovništvo Dorćola po veroispovesti i podanstvu, 1910.

Dorćol	Ukupno	% od ukupnog
Dorćol, ukupno	12.682	100
a) po veri		
pravoslavni	8.329	65,68
druge vere	4.353	34,32
Jevreji	3.139	24,75
katolici	746	5,88
muslimani	262	2,07
protestanti	151	1,19
ostali	55	0,43
b) po podanstvu (državljanstvu)		
srpsko	10.363	81,71
austrougarsko	1.299	10,24
tursko	740	5,83
bugarsko	120	0,95
crnogorsko	72	0,57
rumunsko	29	0,23
drugo	59	0,47

Nedostaje pregled jevrejskog stanovništva Dorćola po državljanstvu. Međutim, na osnovu analitičke procene podataka može se zaključiti da je većina Jevreja imala srpsko državljanstvo.

IZMEĐU PRVOG I DRUGOG SVETSKOG RATA

U periodu između dva rata sprovedena su tri popisa i to 1921, 1931. i 1940. godine. Prikupljena građa poslednjeg popisa nije sređivana. Propala je u toku ratnih razaranja a da nije iskorišćena.

1921. godina

Dalje kretanje broja Jevreja u Beogradu posle popisa u Kraljevini Srbiji od 1910. godine može se saznati na osnovu prvog popisa stanovništva Kraljevine Jugoslavije koji je sproveden 1921. godine.¹² S obzirom na činjenicu da je došlo do nove administrativne podele, Srbija se od 2,911.701 stanovnika 1910. godine popela na 4,133.478 u 1921. godini jer su pod tim nazivom obuhvaćeni Makedonija, Kosovo i neke druge teritorije. Geografski raspored je u popisu iz 1921. godine sa celokupnim brojem prisutnog stanovništva i od toga Jevreja izgledao ovako:

Tab. 21 — Učešće Jevreja u stanovništvu Jugoslavije 1921.

Teritorija	Ukupno	Jevreji	% Jevreja
Jugoslavija, ukupno	11,984.911	64.746	0,54
Srbija	4,133.478	11.814	0,29
Bosna i Hercegovina	1,890.440	12.031	0,64
Dalmacija	620.432	314	0,05
Hrvatska, Slavonija, Međimurje, Krk i Kastav	2,739.888	20.562	0,75
Slovenija s Prekomurjem	1,054.919	936	0,09
Bačka, Banat i Baranja	1,346.527	19.069	1,42
Crna Gora	199.227	20	0,01
U daljem pregledu Srbija je podeljena na			
»Severnu Srbiju«	2,656.731	6.112	0,23
»Južnu Srbiju«	1,476.747	5.702	0,39

Mada pregled koji je prikazan u tab. 21 prevazilazi okvire građe vezane za Beograd, ipak može da bude zanimljiv zbog mogućnosti da se upoređi raspored Jevreja posle ujedinjenja zemlje.

U cilju zadržavanja izvesnog kontinuiteta u izlaganju građe »Severne Srbije«, ovde je dat i pregled po gradovima u kojima živi više Jevreja.

¹² Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god. Kraljevina Jugoslavija. Opšta državna statistika, Sarajevo 1932, Državna štamparija.

Tab. 22 — Gradovi Srbije u kojima je bilo 10 i više Jevreja 1921.

Grad	Broj Jevreja	Grad	Broj Jevreja
Beograd	4.844	Požarevac	53
Niš	537	Obrenovac	30
Pirot	137	Valjevo	28
Leskovac	120	Jagodina	21
Smederevo	78	Prokuplje	19
Kragujevac	74	Kruševac	12
Šabac	70	Čačak	11

Dok broj Jevreja u Beogradu stalno raste, ostala mesta ili stagniraju, ili im se broj s malim izuzecima smanjuje. Ovo naročito važi za veliku zajednicu Niša, čiji se broj u poslednjih 35 godina prepolovio.

Tab. 23 — Stanovništvo Beograda po veroispovestima 1921.

Vera	Broj stanovnika	%
Beograd, ukupno	111.739	100
pravoslavni	94.557	84,62
ostale vere	17.182	15,38
rimokatolici	9.723	8,70
Jevreji	4.844	4,34
muslimani	1.341	1,20
evangelici	1.110	0,99
grkokatolici	95	0,09
bez konfesije		
i nepoznato	65	0,06
ostali	4	0,00

Razumljiv je smanjeni udeo Jevreja u stanovništvu Beograda u 1921. godini u odnosu na 1910, jer se Beograd povećao za 24,32 posto, a Jevreji u njemu za 15,55 posto.

Tab. 24 — Stanovništvo Beograda i Jevreji po kvartovima, 1921.

Kvart	Ukupno	Jevreji	% Jevreja
Beograd, ukupno	111.739	4.844	4,34
Varoš	6.595	485	7,35
Vračar	37.560	341	0,91
Dorćol	13.911	3.171	22,79
Paličula	26.235	317	1,21
Savamala	11.924	261	2,19
Terazije	7.038	253	3,59
Topčider-Senjak	8.476	16	0,19

U odnosu na 1910. godinu smanjilo se učešće Jevreja Beograda na Dorćolu sa 24,75 posto na 22,79 u 1921. godini. Od ukupnog broja Jevreja koji je u Beogradu otpadao na Dorćol u 1910. godini od 74,86 posto, u 1921. je ovaj procent spao na 65,46. Stvaran broj Jevreja kroz taj period od 11 godina ostao je na Dorćolu gotovo isti (povećao se za 32 lica), dok se u celom Beogradu povećao za 652 lica. Jevreji su se proširili prvenstveno na Vračar (251), Pašilulu (251), Savamalu (159) i Terazije (53).

Tab. 25 — Stanovništvo Dorćola po veroispovesti 1921.

Vera	Ukupno	%
Dorćol, ukupno	13.911	100
pravoslavni	8.964	64,44
ostale vere	4.947	35,56
Jevreji	3.171	22,79
rimokatolici	1.196	8,60
muslimani	377	2,71
evangelici	175	1,26
grkokatolici	17	0,12
bez konfesije	11	0,08

1931. godina

Drugi popis stanovništva u Kraljevini Jugoslaviji sproveden je 1931. godine.¹³ Kako je u međuvremenu došlo do podele zemlje na banovine nije više postojala mogućnost upoređivanja broja Jevreja na području Srbije. Rasprostranjenost Jevreja po banovinama i na području Uprave grada Beograda data je u sledećoj tabeli.

Tab. 26 — Učešće Jevreja u stanovništvu Jugoslavije po banovinama 1931.

Banovina	Ukupno	Jevreji	% Jevreja
Jugoslavija, ukupno	13.934.038	68.405	0,49
Dravska	1.144.298	820	0,07
Drinska	1.534.739	10.043	0,65
Dunavska	2.387.295	18.518	0,78
Moravska	1.435.584	586	0,04
Primorska	901.660	578	0,07
Savska	2.704.383	19.575	0,72
Vardarska	1.574.243	7.579	0,49
Vrbaska	1.037.382	1.160	0,11
Zetska	925.516	610	0,06
Uprava grada Beograda	288.938	8.936	3,09
Beograd	238.775	7.906	3,31
Pančevo	22.089	507	2,30
Zemun	28.074	523	1,86

¹³ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga II, Prisutno stanovništvo po veroispovesti, Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, Državna štamparija, Beograd 1938.

Zanimljiv je raspored Jevreja u Jugoslaviji po gradovima. Kako je poslednji potpun statistički pregled o Jevrejima objavljen za 1931. godinu, to može da bude zanimljiv ovaj podatak. U pregledu su date samo aglomeracije sa 500 Jevreja i više.

Tab. 27 — Gradovi Jugoslavije sa 500 Jevreja i više 1931.

Grad	Broj Jevreja	Grad	Broj Jevreja
Zagreb	8.702	Veliki Bečkerak	1.352
Beograd	7.906	Sombor	1.175
Sarajevo	7.726	Vinkovci	647
Bitolj	3.778	Bačka Topola	632
Subotica	3.758	Štip	626
Novi Sad	3.135	Čakovec	539
Skoplje	2.635	Zemun	523
Osijek	2.445	Pančevo	507
Senta	1.457		

U »Prethodnim napomenama« knjige II popisa stanovništva iz 1931. godine data je podela Jevreja prema verskim obredima na jevrejsko-sefardski, jevrejsko-aškenaski i jevrejsko-ortodoksnii. Ovakve podele nema ni u jednom ranijem popisu.

Tab. 28 — Jevreji u Jugoslaviji prema verskim obredima 1931.

Verski obred	Jugoslavija		Uprava grada Beograda	
	ukupno	%	svaga	%
Ukupno	68.405	100	8.936	100
Sefardi	26.168	38,25	6.921	77,45
Aškenazi	39.010	57,03	1.993	22,30
ortodoksi	3.227	4,72	22	0,25

Od ukupnog broja Jevreja, Sefarada je bilo najviše u Drinskoj i Vardarskoj banovini i Upravi grada Beograda, Aškenaza u Savskoj i Dunavskoj banovini, dok su gotovo svi ortodoksnii živeli u Dunavskoj banovini.

Kao što je ranije pomenuto, prema popisu iz 1931. godine u Beogradu je živelo 7.906 Jevreja. Sledeće 1932. godine održao je referat dr Jakov Čelebonović, predsednik Crkveno-školske jevrejske opštine, na javnoj konferenciji građana i delegata kulturnih i socijalno-humanitarnih ustanova jevrejske zajednice, u kome je izneo izvesne statističke podatke, a koji ovde mogu biti zanimljivi.

S gledišta visine poreza koji plaćaju, beogradski Jevreji su grupisani na sledeći način:

102 nazovi imućna građana koji plaćaju porez od 10.000 naniže do 2.000 dinara;

277 srednjih građana koji plaćaju porez od 1.800 naniže do 500 dinara;

599 malih privrednika koji plaćaju porez od 400 naniže do 100 dinara;

320 siromašnih koji se teškom mukom izdržavaju, a plaćaju porez po 50 dinara godišnje;

400 građana potpuno siromašnih koji nisu u mogućnosti da plate nikakav porez, a među kojima blizu polovine pada na teret Beogradske jevrejske opštine ili jevrejskih građana.

Po zanimanjima bilo je među beogradskim Jevrejima 375 trgovca, 235 privatnih činovnika, 165 zanatlija, 32 lekara, 15 državnih i opštinskih činovnika, 10 bankara, 6 apotekara, 5 inženjera, zatim 275 raznih drugih zanimanja koja nisu zasebno navedena, 68 privatijera, kao i 175 bez zanimanja i siromaha.

U referatu je uz to navedeno da je te godine pohađalo osnovnu školu 326 učenika, srednju školu 209 učenika, a univerzitet 30 studenata.

III

POSLE DRUGOG SVETSKOG RATA

Nakon drugog svetskog rata bilo je u Jugoslaviji pet popisa stanovništva i to 1948, 1953, 1961, 1971. i poslednji koji je sproveden 31. marta 1981. U pogledu identifikacije Jevreja nastaje sasvim nova situacija. Pitanje o religiji postavljeno je i obrađeno samo u popisu iz 1953. godine. Nacionalnost svakog stanovnika beležena je isključivo na osnovu izjave koju je prema svom ličnom nađenju dao svaki pojedinac popisivaču prilikom sprovođenja popisa. U metodologijama popisa za 1971. i 1981. godinu predviđena je mogućnost da se o nacionalnoj pripadnosti ne pruži nikakav odgovor, pa je dat i podatak o broju lica koja nisu želela da se izjasne u pogledu nacionalne ili etničke pripadnosti.

1948. godina

U prvom posleratnom popisu stanovništva 1948. godine¹⁴ zabeležena su 6.853 lica koja su popisivaču izjavila da su Jevreji. U to vreme bila su u jevrejskim opštinama učlanjena 11.934 lica. Pri tome treba imati u vidu da je posle drugog svetskog rata bilo članstvo u jevrejskim opštinama potpuno neobavezno, pa su uključeni samo oni koji to žele. Očigledno se jedan deo članstva u jevrejskim opštinama u popisu stanovništva nije nacionalno deklarirao kao Jevrej, a uz to po-

¹⁴ Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine, knjiga IX, Stanovništvo po narodnosti, FNR Jugoslavija, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1954.

stoji i izvestan broj Jevreja koji nije bio ni u kakvoj vezi s jevrejskom organizacijom, ali se u popisu stanovništva deklarirao kao Jevrej. Nesumnjivo da je kod dobrog dela preživelih jugoslovenskih Jevreja vrlo snažan faktor, koji je pored ostalog uticao na njih da se ne izjašnjavaju kao Jevreji, bila tragična sudbina ogromne većine Jevreja u evropskim zemljama u toku drugog svetskog rata.

Jedan broj Jevreja se prilikom popisa 1948. godine izjasnio kao »Srbin-Jevrej«, »Hrvat-Jevrej«, »Mađar-Jevrej« i slično. Ta lica nisu u obradi bila uvrštena među Jevreje, nego u Srbe, Hrvate, Mađare i tako dalje. Od obaveznog kriterijuma da se prilikom davanja dve nacionalnosti uzme u obzir samo prva odstupilo se kod odgovora »Srbin-Crnogorac« i »Srbin-Ciganin« i kao narodnost je uzimana »Crnogorac«, odnosno »Ciganin«. U odnosu na relativno i apsolutno mali broj jevrejskog stanovništva u Jugoslaviji, ovako »izgubljeni« broj Jevreja u rezultatima popisa stanovništva iz 1948. godine ne bi se mogao smatrati kao »sasvim neznan«, kako se to tvrdi u komentaru ovog popisa (str. XIII).

U tabelarnom delu rezultata tog popisa nisu prikazane narodnosti koje učestvuju s manje od 0,1 posto. Tada je u Jugoslaviji popisano ukupno 15.772.098 stanovnika, a Jevreja 6.853, dakle samo 0,04 posto od ukupnog broja stanovništva.

1953. godina

U drugom popisu stanovništva koji je posle drugog svetskog rata održan u Jugoslaviji 1953. godine¹⁵ izjasnilo se 2.307 lica da su po narodnosti Jevreji. To je predstavljalo oko jednu trećinu od tadašnjeg broja članova jevrejskih opština. Ovo veliko smanjenje broja Jevreja u odnosu na popis iz 1948. godine povezano je sa iseljenjem Jevreja u Izrael. U vreme između ta dva popisa iselilo se u Izrael, prema podacima Saveza jevrejskih opština, 7.739 lica.

U ovom popisu postavljeno je i pitanje religije ili odnosa prema religiji. Zabeleženo je 2.565 lica koja su se izjasnila da su »Mojsijeve vere«.

Upoređujući broj Jevreja, ili tačnije broj lica koja su se na pitanje o nacionalnoj pripadnosti i veroispovesti izjasnila da su Jevreji proizlazi:

po narodnosti 2.307 lica, od kojih Srbija bez pokrajina 602,

po veroispovesti 2.565 lica, od kojih Srbija bez pokrajina 432.

Kao što se vidi, u celoj Jugoslaviji se veći broj 1953. godine izjasnio kao Jevreji po veroispovesti nego po narodnosti; za područje Srbije bez pokrajina, ovaj odnos je obrnut.

¹⁵ *Popis stanovništva 1953.*, knjiga I, Vitalna i etnička obeležja, Konačni rezultati za FNRJ i narodne republike, FNR Jugoslavija, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1959.

Tab. 29 — Lica koja su se izjasnila kao Jevreji po narodnosti po republikama i pokrajinama 1953.

Republika — Pokrajina	Ukupno	Muški	Ženski
Jugoslavija, ukupno	2.307	1.034	1.273
Srbija	1.504	665	839
bez pokrajina	602	278	324
Vojvodina	893	382	511
Kosovo	9	5	4
Hrvatska	413	174	239
Slovenija	15	6	9
Bosna i Hercegovina	310	158	152
Makedonija	55	28	27
Crna Gora	10	3	7

Tab. 30 — Lica koja su se izjasnila kao Jevreji po narodnosti po bračnom stanju 1953.

Bračno stanje	Ukupno	Muški	Ženski
Jugoslavija, ukupno	2.307	1.034	1.273
(deca i omladina do 18 godina)	(302)	(152)	(150)
neoženjeni — neudate	586	303	283
oženjeni — udate	1.288	655	633
udovci — udovice	361	59	302
razvedeni	70	15	55
nepoznato	2	2	0

Cela grupa »Deca i omladina do 18 godina starosti« spada među neoženjene i neudate.

Tab. 31 — Lica koja su se izjasnila kao Jevreji po narodnosti u Srbiji bez pokrajina po starosnim grupama 1953.

Godina starosti	Ukupno	%	Muški	Ženski
Ukupno	602	100	278	324
0—9	77	12,8	34	43
10—19	31	5,1	14	17
20—29	109	18,1	41	68
30—39	129	21,4	60	69
40—49	127	21,1	73	54
50—59	66	11,0	30	36
60—69	42	7,0	18	24
70 i više	21	3,5	8	13

Tab. 32 — Lica koja su se izjasnila da su »Mojsijeve vere« prema narodnosti 1953.

Narodnost	Jugoslavija			Srbija bez pokrajina		
	ukupno	muški	ženski	ukupno	muški	ženski
Ukupno	2.565	1.047	1.518	432	184	248
Srbi	220	100	120	121	53	68
Hrvati	693	260	433	27	7	20
Slovenci	53	23	30	4	2	2
Makedonci	5	4	1	2	2	—
Crnogorci	1	—	1	—	—	—
Jugosloveni neopredeljeni	193	83	110	16	8	8
ostali Slovenci	36	16	20	3	—	3
nesloveni	1.364	561	803	259	112	147

Podaci po narodnosti obrađeni su u ovom popisu u više pregleda, dok je verispovest iskazana samo po narodnosti. Srbija bez pokrajina je imala 602 lica koja su se izjasnila kao Jevreji po narodnosti. Po veri ih je bilo 432, a među njima 173 koji su se izjasnili da su po narodnosti Slovenci (videti tab. 32). Tako proizlazi da je u to vreme u Srbiji bez pokrajina bilo Jevreja po narodnosti i Jevreja po veri (koji se nisu izjasnili da su po narodnosti Jevreji) 629+173, to jest najmanje 775 lica.

1961. godina

Treći popis stanovništva posle drugog svetskog rata izvršen je 1961. godine.¹⁴ I u ovom popisu ima podataka o Jevrejima po narodnosti, koji su iskazani u dva pregleda. Tada je Jugoslavija imala 18.549.291 stanovnika, Srbija bez pokrajina 4.823.274, a Beograd 749.320 stanovnika.

Tab. 33 — Lica koja su se izjasnila kao Jevreji po narodnosti po republikama i pokrajinama 1961.

Republika — Pokrajina	Ukupno	Muški	Ženski
Jugoslavija, ukupno	2.110	916	1.194
Bosna i Hercegovina	381	187	194
Crna Gora	5	1	4
Hrvatska	406	155	251
Makedonija	47	23	24
Slovenija	21	11	10
Srbija	1.250	539	711
uže područje	497	222	275
Vojvodina	735	306	429
Kosovo	18	11	7

¹⁴ Stanovništvo 1961, knjiga I, Vitalna, etnička i migraciona obeležja, SFR Jugoslavija, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1970.

Tab. 34 — Starosna struktura lica koja su se izjasnila kao Jevreji po narodnosti u Srbiji bez pokrajina 1961.

Godine starosti	Ukupno	%	Muški	Ženski
Ukupno	497	100	222	275
0—9	36	7,2	17	19
10—19	40	8,0	18	22
20—29	50	10,1	20	30
30—39	95	19,1	43	52
40—49	97	19,5	41	56
50—59	87	17,5	40	47
60—64	35	7,1	16	19
65 i više	56	11,3	26	30
nepoznato	1	0,2	1	—

U ostalim pregledima po narodnosti za 1961. godinu, Jevreji nisu zasebno iskazani nego su svrstani u grupu »ostale narodnosti«, gde se nalaze sve narodnosti sa relativno malim učešćem u ukupnom broju stanovnika.

1971. godina

Četvrti popis stanovnika sproveden je u Jugoslaviji 31. marta 1971. godine.¹⁷ Na osnovu tog popisa bilo je ukupno 20,522.972 stanovnika u Jugoslaviji, u Srbiji bez pokrajina 5,260.365, a u Beogradu 899.094 stanovnika. Podaci o licima koja su se izjasnila kao Jevreji po narodnosti izneti su u sledećoj tabeli.

Tab. 35 — Lica koja su se izjasnila kao Jevreji po narodnosti po republikama i pokrajinama 1971.

Republika — Pokrajina	Ukupno	Muški	Ženski
Jugoslavija, ukupno	4.811	2.205	2.606
Bosna i Hercegovina	708	331	377
Crna Gora	26	9	17
Hrvatska	2.845	1.346	1.499
Makedonija	32	21	11
Slovenija	72	32	40
Srbija	1.128	466	662
uža teritorija	603	250	353
Vojvodina	513	210	303
Kosovo	12	6	6

Mada ovom napisu nije cilj da analizira tačnost zvaničnih statističkih podataka, ipak se nameće očigledna nelogičnost skoka broja lica koja su se izjasnila kao Jevreji po narodnosti u popisu 1971. godine u Hrvatskoj:

1961. godine 406 lica

1971. godine 2.845 lica.

¹⁷ Popis stanovništva i stanova 1971. Stanovništvo, Etnička, prosvetna i ekonomska obeležja stanovništva i domaćinstava prema broju članova, knjiga VI, SFR Jugoslavija, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1974.

Ovo je naglašeno zato da bi se podaci o broju lica koja su se u Hrvatskoj izjasnili kao Jevreji po narodnosti u popisu iz 1971. godine koristili s najvećom rezervom.¹⁸

U posleratnim popisima stanovništva 1948, 1953. i 1961. nisu obrađivani podaci po veroispovestima ili po nacionalnoj pripadnosti na način da bi se moglo utvrditi koliki se broj lica izjasnio kao Jevrej po veroispovesti ili narodnosti za grad Beograd, zbog čega su kao najbliži indikator korišćeni podaci za Srbiju bez pokrajina gde god su stajali na raspolaganju. Međutim, Gradski zavog za statistiku Beograda je za 1971. godinu izvršio obradu te građe za svoju teritoriju, čime je prvi put posle drugog svetskog rata omogućeno da se dobiju detaljnije informacije o licima koja su se izjasnili kao Jevreji po narodnosti u Beogradu.¹⁹

Tab. 36 — Lica koja su se izjasnili kao Jevreji po narodnosti u Beogradu 1971.

Stanovništvo	Ukupno	Muški	Ženski
Beograd naselje, ukupno	465	205	260
aktivno stanovništvo	192	108	84
s ličnim prihodom	87	42	45
izdržavano	186	55	131

Aktivno stanovništvo među Jevrejima počinje s 20 godina starosti.

Tab. 37 — Starosna struktura lica koja su se izjasnili kao Jevreji po narodnosti u Beogradu 1971.

Godina starosti	Ukupno	%	Muški	Ženski
Beograd naselje, ukupno	465	100	205	260
0—9	26	5,6	15	11
10—19	33	7,1	13	20
20—29	70	15,1	35	35
30—39	48	10,3	15	33
40—49	86	18,5	27	59
50—59	92	19,8	47	45
60—64	32	6,9	21	11
65 i više	68	14,1	28	40
nepoznato	10	2,1	4	6

¹⁸ O grešci u broju lica koja su se 1971. godine u popisu stanovništva izjasnili kao Jevreji u Hrvatskoj pisao je Marko Perić sažetije u časopisu Centra za demografiku istraživanja Instituta društvenih nauka u Beogradu *Stanovništvo*, br. 3—4/1974, 1—2/1975, a opširnije u: Jewish Population Studies, Papers in Jewish Demography 1973. Proceedings of the Demographic Session, held at the 6th World Congress of Jewish Studies, Jerusalem, August 1973, Institute of Contemporary Jewry, the Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem 1977, 284—287.

¹⁹ *Stanovništvo Beograda, Popis 31. mart 1971*, Gradski zavod za statistiku, Beograd 1975.

Tab. 38 — Lica koja su se izjasnila kao Jevreji po narodnosti u Beogradu po maternjem jeziku 1971.

Maternji jezik	Ukupno
Beograd naselje, ukupno	465
srpskohrvatski, odnosno hrvatskosrpski	310
makedonski	2
slovenački	1
mađarski	42
jevrejski	27
nemački	17
ostali jezici	36
nepoznato	30

Među »ostalim jezicima« ne nalaze se albanski, bugarski, češki, italijanski, rusinski, slovački, turski, grčki i romski (ciganski), jer postoje u originalnoj tabeli, a nijednom beogradskom Jevreju nisu maternji jezik.

Tab. 39 — Lica koja su se izjasnila kao Jevreji po narodnosti prema kraju odakle su se doselila u Beograd, 1971.

Republika — Pokrajina inostranstvo	Ukupno	Republika — Pokrajina inostranstvo	Ukupno
Beograd naselje, ukupno	465	iz Crne Gore	3
nije se selio	148	iz Hrvatske	63
doselio se sa istog područja	3	iz Makedonije	16
iz Srbije bez pokrajina	60	iz Slovenije	3
iz Vojvodine	76	iz Inostranstva	21
sa Kosova	9	nepoznato	7
iz Bosne i Hercegovine	56		

Kao doseljena smatraju se ovde sva lica koja od rođenja ne žive u Beogradu.

Beograd je do oslobođenja bio podeljen u kvartove. Jevreji su živeli većinom na Dorćolu (65—75%). Posle drugog svetskog rata pojavili su se najpre reoni i konačno opštine. Nekadašnji Dorćol sada predstavlja samo deo Opštine Stari grad.

Tab. 40 — Lica koja su se izjasnila kao Jevreji po narodnosti u Beogradu po opštinama 1971.

Opština	Ukupno
Beograd, naselje	465
Čukarica	20
Novi Beograd	36
Palić	46
Savski Venac	42
Stari grad	130
Voždovac	35
Vračar	75
Zemun	48
Zvezdara	42

Neke opštine prelaze granice naselja Beograda, zbog čega se podaci ne podudaraju u potpunosti.

Pod pojmom »područje grada Beograda« sa 486 lica koja su se izjasnila kao Jevreji po narodnosti podrazumevaju se i opštine Grocka (2), Lazarevac (3), Mladenovac (2), Obrenovac (5), kao i Barajevo i Sopot u kojima se nijedno lice nije izjasnilo kao Jevrej.

1981. godina

Peti popis stanovništva u socijalističkoj Jugoslaviji sproveden je 31. marta 1981. godine. Na osnovu tog popisa bio je ukupno 22.418.331 stanovnik u Jugoslaviji, od kojih na teritoriji SR Srbije van teritorija socijalističkih autonomnih pokrajina 5.694.463, te u Beogradu 1.470.073 stanovnika. U pregledu stanovništva po nacionalnosti dati su Jevreji sa podacima koji su izneti u sledećoj tabeli.

Tab. 41 — Lica koja su se izjasnila kao Jevreji po narodnosti po republikama i pokrajinama 1981.

Republika — Pokrajina	Broj lica
Jugoslavija, ukupno	(1.375)
Bosna i Hercegovina	343
Crna Gora	5
Hrvatska	316
Makedonija	28
Slovenija	9
Srbija	(674)
uža teritorija	395
Vojvodina	279
Košovo	...

Kako je broj lica koja su se izjasnila kao Jevreji po narodnosti prema popisu iz 1981. godine iznosio 1.375, to predstavlja smanjenje od oko 35 posto u odnosu na 1961. godinu (kada se izjasnilo 2.111 lica), odnosno smanjenje od čak 71 posto prema 1971. godini (kad je statistika pokazala da se izjasnilo 4.511 lica kao Jevreji po narodnosti). Kao što je u odeljku za 1971. godinu napomenuto, podatke za Hrvatsku treba koristiti s najvećom rezervom. Broj lica koja su se prema podacima popisa u toj republici izjasnila kao Jevreji u 1971. godini, u odnosu na 1961. porastao je sedmostruko, dok je u 1981. u odnosu na 1971. pao na jednu devetinu. To je, naravno, osetno uticalo i na podatke za celu zemlju, što se vidi iz sledeće tabele.

Tab. 42 — Lica koja su se izjasnila kao Jevreji po narodnosti u Jugoslaviji i Hrvatskoj prema rezultatima popisa 1961, 1971. i 1981.

	Jugoslavija ukupno		Jugoslavija bez Hrvatske		Hrvatska	
	broj	1961=100	broj	1961=100	broj	1961=100
1961.	2.110	100	1.704	100	406	100
1971.	4.811	228	1.966	115	2.845	701
1981.	1.375	65	1.059	62	316	78

Na osnovu podataka koji se odnose na lica koja su se izjasnila kao Jevreji po narodnosti prema rezultatima popisa iz 1961, 1971. i 1981. godine u Hrvatskoj proizlaze razlike koje ukazuju na nerealnost podataka o Jevrejima za 1971. godinu. Analizirajući podatke o Hrvatskoj za 1971. bilo je neophodno da se u toj republici uporede podaci po opštinama sa rezultatima za 1981. godinu (slični podaci za 1961. nisu raspoloživi). U tom cilju su odabrane opštine u kojima je za 1971. iskazano 20 i više lica da su se izjasnila kao Jevreji po narodnosti. Ove opštine obuhvataju 84 posto od ukupnog broja lica koja su navedena kao Jevreji objavljenog za Hrvatsku u 1971. godini.

Tab. 43 — Opštine u Hrvatskoj za koje je objavljeno da se 20 ili više lica izjasnilo kao Jevreji po narodnosti 1971. godine, upoređene sa 1981. godinom

Opština	1971.	1981.
Bjelovar	34	1
Čakovec	49	—
Gospić	54	1
Imotski	183	—
Karlovac	30	4
Koprivnica	27	1
Kutina	51	5
Labin	30	—
Našice	20	—
Nova Gradiška	43	—
Ogulin	52	—
Osijek	83	18
Otočac	41	—
Poreč	26	2
Pula	74	1
Rijeka	195	7
Sinj	78	—
Sisak	24	1
Slavonski Brod	91	1
Split	315	23
Varaždin	62	—
Velika Gorica	21	—
Vukovar	32	3
Zabok	20	—
Zadar	58	2
Zagreb	674	211
Zlatar Blistica	23	—

Dovoljan je letimičan pregled ovog spiska da bi se uočila nelogičnost podataka za mnoga mesta u 1971. godini.

Od ukupnog broja u Srbiji, van teritorija pokrajina u 1981. godini na području grada Beograda živi 378 lica koja su se izjasnila kao Jevreji po narodnosti, ili 96 posto.

Tab. 44 — Lica koja su se izjasnila kao Jevreji po narodnosti u Beogradu po opštinama 1971. i 1981.

Opština	1971.	1981.
Beograd, ukupno	486	378
Čukarica	20	7
Grocka	2	2
Novi Beograd	36	45
Pačilula	46	32
Rakovica	—	11
Savski Venac	42	31
Stari Grad	130	127
Voždovac	35	27
Vračar	75	50
Zemun	48	16
Zvezdara	42	30
Lazarevac	3	—
Mladenovac	2	—
Obrenovac	5	—

U opštinama Barajevo i Sopot se nijedno lice nije izjasnilo kao Jevrej po narodnosti. U tab. 40, podaci za 1971. dati su samo za naselje Beograd (465 lica), dok je ovde obuhvaćeno celo područje grada Beograda. Broj lica koja su se u Beogradu izjasnila kao Jevreji po narodnosti u 1981. smanjio se za 22 posto u odnosu na 1971. godinu.

Za dalju analizu podataka o licima koja su se izjasnila kao Jevreji po narodnosti u 1981. godini bila bi potrebna i druga obeležja, kao na primer starosna struktura, obrazovanje, zanimanje i drugo, ali nisu na raspolaganju.*

IV

POSEBNO DEMOGRAFSKO ISTRAŽIVANJE JEVREJSKE ZAJEDNICE 1971—1972. GODINE

U toku 1971. i 1972. godine, Savez jevrejskih opština uz pomoć Demografskog odeljenja Instituta za savremeno jevrejstvo Hebrejskog univerziteta u Jerusalimu i eminentnih jugoslovenskih demografa i statističara sproveo je posebno demografsko istraživanje o članovima jevrejskih opština i o članovima njihovih domaćinstava sa više specifičnih obeležja.²⁰

* PRIMEDBA REDAKCIJE. S obzirom na to da se o nacionalnoj pripadnosti u oba popisa izjašnjavalo prema sopstvenom opredeljenju, uzroke «nelogičnih» odstupanja u brojevima «pripadnika» pojedinih nacionalnosti i narodnosti između dva sukcesivna popisa treba detaljnije analizirati kao sumarni odrez promene pojedinačnih opredeljenja o nacionalnoj pripadnosti (posebno u Hrvatskoj 1971. godine). Baki, diskutabilno je da li je tu reč o grešci u prikupljanju i obradi podataka u pomenuta dva popisa. Taj segment bi trebalo sveobuhvatnije analizirati (npr. kroz promenu političke situacije u Jugoslaviji i Hrvatskoj u tom periodu, percepciju pojedinaca ili čitavih etničkih grupa i sl.).

²⁰ M. Perić, «Daljnji rezultati našeg demografskog istraživanja», *Jevrejski pregled* br. 3—4, Beograd 1973; isti, *Jewish Population Studies, Papers in Jewish Demography 1973, Proceedings of the Demographic Session, held at the 16th World Congress of Jewish Studies, Jerusalem, August 1973, Institute of Contemporary Jewry, The Hebrew University of Jerusalem «Demographic Study of the Jewish Community in Yugoslavia, 1971—1972»*; isti, «Posebno demografsko istraživanje jevrejske zajednice u Jugoslaviji», *Stanovništvo* br. 3—4/1974 i br. 1—2/1975; Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd 1977.

Ovo posebno istraživanje oslanjalo se na evidenciju članova jevrejskih opština, ali zbog raznih tehničkih i organizacionih teškoća, u Jugoslaviji je anketirano samo 85,5 posto članova, a u većim gradovima i manje. No i pored toga, prema stručnoj oceni su dobijeni dovoljno reprezentativni podaci u pogledu strukture i pravaca kretanja jevrejske zajednice u Jugoslaviji i u većini jevrejskih opština.

U Beogradu je od 1.602 evidentirana člana anketirano 1.010, što čini 64 posto. U ovoj anketi su pored subjektivnog opredeljenja u pogledu nacionalne pripadnosti evidentirani i podaci o nacionalnoj pripadnosti roditelja anketiranih lica. Pri tom se nije išlo samo za tim da se vidi da li su otac ili mati anketiranih bili Jevreji nego da se vidi i unutarjevrejski sastav popisanih lica prema pripadnosti roditelja. Za svako lice čija su oba roditelja ili samo jedan od njih Jevreji data su za te roditelje tri moguća odgovora: »Aškenaz«, »Sefard« i »Jevrej — bliže neodređen« (upotrebljena skraćena »Jevrej — n«). Ova treća kategorija je uvedena što se u toku priprema za istraživanje pokazalo da u Jugoslaviji ima naročito mladih Jevreja — posebno iz posleratnih generacija i iz mešovitih brakova — koji sebe ne smatraju ni Sefardima ni Aškenazima, nego se smatraju i deklariraju kao Jevreji. Kao četvrta mogućnost odgovora za pripadnost oca ili majke bio je »nije Jevrej«. Na taj način se došlo do informacija za Beograd koje su date u sledećoj tabeli.²¹

Tab. 46 — Anketirani članovi Beogradske jevrejske opštine prema roditeljima 1971.

Otac	Mati	Ukupno	Muški	Ženski
Anketirano ukupno		1.010	415	595
oba roditelja Jevreji, svega		611	270	341
Sefard	Sefard	288	137	151
Sefard	Aškenaz	31	16	15
Aškenaz	Sefard	25	9	16
Aškenaz	Aškenaz	231	94	137
Sefard	Jevrej — n.	7	6	1
Aškenaz	Jevrej — n.	1	1	—
Jevrej — n.	Sefard	1	—	1
Jevrej — n.	Aškenaz	—	—	—
Jevrej — n.	Jevrej — n.	27	7	20
otac nije Jevrej, svega		107	54	53
...	Sefard	57	32	25
...	Aškenaz	35	13	22
...	Jevrej — n.	15	9	6
majka nije Jevrejka, svega		156	81	75
Sefard	...	88	46	42
Aškenaz	...	58	28	30
Jevrej — n.	...	10	7	3
oba roditelja nisu Jevreji		136	10	126

²¹ Sixth World Congress of Jewish Studies, Papers in Jewish Demography. Draft version, »Demographic Study of Jewish Community in Yugoslavia« 1971—1972, by Marko Perić, Jerusalem 1973.

Kao što se može zaključiti iz ankete, 60,5 posto članova Beogradske jevrejske opštine imaju oba roditelja Jevreje, dok ih je 26 posto s jednim roditeljem, a kod 13,5 posto članova nijedan roditelj nije Jevrej.

Od anketiranih 611 lica kojima su oba roditelja Jevreji, 47 posto otpada na one kojima su oba roditelja Sefardi, a 38 posto kojima su oba roditelja Aškenazi. Iz navedene tabele se takođe vidi kojem obredu pripadaju roditelji anketiranih. U tom slučaju treba izostaviti lica kojima oba roditelja nisu Jevreji. Njih ima 136, pa ostaju za analizu 874 člana sa 1.748 roditelja od kojih su oba ili samo jedan Jevreji. Proizlazi da su roditelji anketiranih Jevreja bili 45 posto Sefardi, 35 posto Aškenazi, 5 posto Jevreji neodređeni, a 15 posto roditelja nisu bili Jevreji, to jest bilo otac ili majka nisu bili Jevreji.

Broj anketiranih po polu predstavlja za Beograd 11 posto muškaraca prema 59 posto žena. Taj odnos je tako reći isti ako se saberu podaci za pet velikih gradova (Beograd, Novi Sad, Osijek, Sarajevo i Zagreb).

Uočena je činjenica da ima neuporedivo više mešovitih brakova u kojima je Jevrej uzeo ženu nejevrejku nego obratno. To je još očiglednije ako se pogledaju podaci o članovima opština koji nisu Jevreji. To su uglavnom žene (bližu 93%).

Tab. 47 — Anketirani članovi Beogradske jevrejske opštine prema grupama starosti i polu 1971.

Godina starosti	Ukupno	%	Muški	%	Zenski	%
Ukupno	1.010	100	415	100	595	100
0—14	62	6	32	8	30	5
15—29	248	24	130	31	118	20
30—44	112	11	39	9	73	12
45—64	440	44	153	37	287	48
65 i više	148	15	61	15	87	15

U sledećoj tabeli prikazana su anketirana lica po mestu rođenja, odnosno po socijalističkim republikama i socijalističkim autonomnim pokrajinama.

Tab. 48 — Anketirani članovi Beogradske jevrejske opštine po mestima rođenja 1971.

Mesto rođenja	Ukupno	%
Ukupno	1.010	100
Beograd	386	38,3
ostala mesta		
uže Srbije	107	10,6
Vojvodina	107	10,6
Kosovo	5	0,5
Bosna i Hercegovina	167	16,5
Hrvatska	116	11,5
Makedonija	25	2,5
Slovenija	13	1,3
Crna Gora	7	0,7
inostranstvo	77	7,5

Tab. 49 — Anketirani članovi Beogradske jevrejske opštine prema maternjem jeziku 1971.

Maternji jezik	Ukupno	%
Ukupno	1.010	100
srpskohrvatski, odn. hrvatskosrpski	808	80,0
mađarski	86	8,5
ladino	57	5,6
nemački	28	2,8
slovenački	7	0,7
makedonski	4	0,4
jidiš	2	0,2
drugi jezici	18	1,8

Tab. 50 — Anketirani članovi Beogradske jevrejske opštine starosti od 15 godina i više, po bračnom stanju 1971.

Bračno stanje	Lica stara 15 godina i više	%
Ukupno	948	100
neoženjeni — neudate	249	26,3
oženjeni — udate	522	55,0
udovci — udovice	131	13,8
razvedeni	46	4,9

Među neoženjenima i neudatim bilo je 35 lica koja su stara 30 godina ili više (14%). U brak su stupili od 16 do 18 godina starosti jedan muškarac i 48 žena, od 19 do 21 godine 15 muškaraca i 115 žena, a od 22 do 24 godine 30 muškaraca i 126 žena. Od 131 lica kojim je umro bračni drug bilo je 10 udovaca i 121 udovica (92,9%).

Od 565 žena starih 15 godina ili više imalo je porod 308 žena. Po jedno dete rodilo je 135 žena, po dvoje 130 žena, po tri deteta 32 žene, po četiri deteta 7 žena, po šestoro dece dve žene i sedmoro dece dve žene. Ukupno je rođeno 545 dece, od kojih su umrla četiri deteta do pet godina starosti. Od anketiranih 308 žena, samo ih je 14 posto rodilo više od dva deteta.

Sastav anketiranih članova po školskoj spremi izgledao je ovako:

Tab. 51 — Anketirani članovi Beogradske jevrejske opštine starosti od 15 godina i više, po školskoj spremi 1971.

Školska sprema	Ukupno	%
Ukupno	948	100
bez školske spreme	5	0,5
sa četiri razreda osnovne škole	41	4,3
sa osmogodišnjom školom	147	15,5
sa školom za KV i VKV radnike	35	3,7
s gimnazijom	213	22,5
sa školom za srednji stručni kadar	190	20,0
s višom školom	71	7,5
s visokom školom	246	26,0

Tab. 52 — Anketirani članovi Beogradske jevrejske opštine po glavnim grupama zanimanja 1971.

Grupa zanimanja	Ukupno
finansijški, kancelarijski i srodni službenici	88
pravnici i ekonomisti	38
profesori, učitelji i drugo nastavno osoblje	34
fizičari, hemičari, matematičari i srodni	32
industrijski i zanatski radnici	30
umetnici	17
lekari, farmaceuti i drugi zdravstveni radnici	16
trgovinski radnici	13
građevinski inženjeri, arhitekti i srodni	13
rukovođeće osoblje	12
radnici zaštite i usluga	11
novinari	10
biolozi, agronomi, veterinar i srodni	8

Uz to je bilo i drugih grupa zanimanja koje su zastupljene u manjem broju.

Od ukupnog broja od 1.010 anketiranih članova, 144 je posedovalo nekretnine u sastavu 505 domaćinstava. Socijalnu pomoć primala su 24 člana.

U pogledu zdravstvenog stanja, 783 člana su izjavila da se osećaju zdravima. Od hroničnih bolesti patilo je 255 lica. Oštećeno zdravlje kao posledicu stradanja u drugom svetskom ratu, odnosno za vreme okupacije zemlje, imalo je 175 članova. Ratni vojni invalidi bila su 24 lica, a 23 invalidi rata.

Od ukupnog broja anketiranih članova, 630 je rođeno pre 1930. godine. Oni su prošli drugi svetski rat na sledeći način:

u narodnooslobodilačkom ratu	183
u logorima	177
prikriveno	170
u izbeglištvu	129
u zatvorima	95
u konfinaciji	63
u zarobljeništvu	54
u pokretima otpora i savezničkim armijama	13

Ovde nisu navedeni svi slučajevi, kao na primer prisilan rad i slično. Neka lica u ovom pregledu mogu se nalaziti na više mesta, pa je razumljivo da je zbir veći od broja anketiranih članova.

Odlikovanja je dobilo 326 anketiranih lica i to: 197 iz narodnooslobodilačkog rata, 115 posleratnih, dva lica su imala odlikovanja iz stare Jugoslavije, a dva lica iz Srbije pre prvog svetskog rata.

Među anketiranim članovima Beogradske jevrejske opštine bilo je 18 nosilaca »Partizanske spomenice 1941«, a priznato pravo borca od pre 9. septembra 1943. imalo je 107 lica.

Od 1.010 članova Beogradske jevrejske opštine koji su bili anketirani, 420 je u većoj ili manjoj meri posedovalo jevrejsko obrazovanje. Izjasnilo se 56 lica da znaju hebrejski, ladino je govorilo 193, a jidiš 18 lica.

U pogledu aktivnosti pre drugog svetskog rata u jevrejskim organizacijama i uopšte na jevrejskom polju bilo je među anketiranim 156 lica koja su 1970. imala 45 godina i više, a posle drugog svetskog rata 213 lica između onih koja su u vreme anketiranja imala 15 godina i više.

Jevrejske praznike i običaje održavalo je 409 anketiranih lica od 15 godina starosti i više, a sinagogu je od njih posećivalo 299 (od kojih 85 muškaraca i 214 žena).

Pomenuto istraživanje dalo je podatke i o broju domaćinstava koja su bila anketirana, kao i o broju lica koja su se izjasnila kao Jevreji po narodnosti.

Tab. 53 — Anketirani članovi Beogradske jevrejske opštine po broju članova domaćinstava i licima koja su se izjasnila kao Jevreji po narodnosti 1971.

Broj članova u jednom domaćinstvu	Broj domaćinstava	Ukupan broj članova	Od toga Jevreji po narodnosti
Ukupno	505	1.325	777
1	102	102	88
2	148	296	182
3	134	402	241
4	89	356	190
5	24	120	55
6 i 7	8	49	21

Od 88 jednočlanih domaćinstava Jevreja po narodnosti bilo je 17 muškaraca i 71 žena. U svim ovim domaćinstvima je do 14 godina starosti bilo 107 lica, a od 65 godina i starijih 188 lica.

Ovim je zaključen izvod iz istraživanja o članovima jevrejskih opština Jugoslavije koje je sprovedeno u toku 1971. i 1972. godine, a odnosi se na Beograd. Kao što je u uvodu ove glave napomenuto, istraživanje koje se odnosi na Beograd obuhvata samo 64 posto evidentiranih članova Beogradske jevrejske opštine, te podaci mogu da budu indikativni prvenstveno u vidu relativnih brojeva.

Marko PERIĆ — Srećko STANIĆ

S u m m a r y

BELGRADE JEWRY IN POPULATION CENSUS IN XIX AND XX CENTURIES

This work is completed from the rich funds of the Library of the Federal Bureau for Statistics in Belgrade. It consists of the following chapters: "Before World War I", "Between World War I and II", "After World War II", "Special demographic research of the Jewish community between 1971—1972". Before World War II the Jews were evidenced according to their confession, and after the War according to their nationality. The first facts about the number of Jews in Belgrade date back to 1663 and they state that there were around 800 persons. In 1833 Belgrade had ca. 18.000 inhabitants and it was about 1.500 Jews of them. This number was relatively constant in Belgrade during the XIX century. In the census from 1900 Belgrade counts 3.730 Jews. In the period between the two Wars there were three censuses (1921, 1931, 1940). The data from the latest one were lost during the World War II. The number of Jews constantly increases in Belgrade and decreases in other towns of Serbia. From 1910 till 1921 the number of Belgrade inhabitants increased for 24,32%, and for Jews in was 15,55%.

The first census in Yugoslavia after World War II was carried out in 1948 when 6.853 Jews were evidenced, while the Jewish communities counted 11.934 members. In the census carried out in 1953 in the whole territory of Yugoslavia there were only 2.307 persons who declared to be of Jewish nationality. It was one third of the total number of the Jewish community members. In the same census 2.565 persons stated that they were of Moses' faith. In the census of 1971 there were 4.811 persons who declared themselves as Jews. It has to be noticed that the number sharply increased in Croatia. This number decreased for a ninth in the census of 1981. In the years 1971—1972 the Federation of Jewish Communities in Yugoslavia carried out a demographic research which covered 85% of the Yugoslav Jewish community members.

Mr Uglješa RAJČEVIĆ

BEOGRADSKA JEVREJSKA OPŠTINA I ZAHTEV UPRAVI VAROŠI BEOGRADA ZA PRIJEM U TRGOVAČKI ESNAF NEKIH SVOJIH ČLANOVA

O razvoju zanata i delovanju esnafskih organizacija u Beogradu prikupljeno je dosta arhivske građe,¹ napisane su značajne studije,² ali smo još daleko od toga da možemo smatrati da je ovo poglavlje privrednog razvoja našeg grada izučeno i naučno obrađeno. Ovaj prilog nema drugih ambicija osim da pomogne istraživačima, da im učini dostupnim jedan vredan arhivski dokument.

U trećoj deceniji XIX veka, u Beogradu počinju prva značajnija pregrupisavanja zanatlija u esnafe. Zatečeni »turski« zanati i zanatlije i novi »nemački« koji prodiru sa severa dovode do osnivanja esnafskih organizacija koje će štiti majstora-zanatliju, ali i zanat. Zanatima se u Beogradu bave Turci, Srbi, Grci, Cincari, dok je među zanatlijama bilo izuzetno malo Jevreja. Zna se da su se pojedinim zanatima bavile samo određene nacionalne grupe stanovništva, pa će Jevreji za samo nekoliko decenija preuzeti primat u botadžijskom, trgovačkom, špekulantskom, sarafskom poslu, kako se to vidi iz jednog dokumenta koji je povod ovom članku.

Jevreji trgovci, za razliku od Srba, imali su dobre trgovačke veze sa Evropom, potrebni kapital za uvoz robe (pretežno tekstilne), pa nije čudno što je sve češće dolazilo do sukoba sa trgovcima Srbima, koji su se osećali ugroženi. Srbi traže zaštitu od vlasti, pre svega od Miloša Obrenovića. Do delimičnog sređivanja odnosa u okvirima pojedinih esnafa dovešće *Uredba o esnafima* iz 1847. Najznačajniji korak bila je opšta podela na esnafske i nesnafske zanate i trgovine. Pedesetih godina, u *trgovački esnaf* bili su svrstani botadžije, bakali i lončari, dok su u *zanatskom esnafu* bili svi ostali osim magazindžija i mehاندžija (kafedžija).

Krajem 1860. godine, Upraviteljstvo varoši Beograda odlučilo je da sačini popis svih zanatlija na teritoriji varoši, pa se raspisom obratilo esnafima da joj dostave popise zanatlija, svojih članova po esnafima, do 15. januara 1861. godine.³ Prikupljanje ovih popisa, spiskova zanatlija u esnafima, nije teklo onako kako su to želeli u Upravi varoši. Posao se preneo i na naredni mesec, pa ni do tada nisu

¹ Dr Tihomir Đorđević, *Arhivska građa za zanate i esnafe u Srbiji od Drugog ustanka do Esnafske uredbe 1847. godine*, Beograd 1925; dr Branko Perunčić, *Uprava varoši Beograda 1820—1912*, Muzej grada Beograda, Beograd 1970, 423—466.

² Dr Nikola Vučo, *Beogradske esnafi u devetnaestom veku*, Godišnjak Muzeja grada Beograda, knj. III, Beograd 1956.

³ Istorijski arhiv Beograda, UG Beograda — 1961, kut. 545, br. 302.

svi esnafi dostavili popise svog članstva. Do 6. februara 1861. godine prikupljeno je 36 esnafskih spiskova. Ove spiskove publikovao je Branko Peruničić u knjizi *Uprava varoši Beograda 1820—1912*,⁴ i za nas oni imaju izuzetan značaj jer nam pružaju mogućnost da među više od 1.300 evidentiranih zanatlija izdvojimo i manji broj Jevreja. Dok se u pojedinim zanatima nađu po jedan-dva Jevrejina, desetak u esnafu kazandžijskom, puškarskom, kantardžijskom i tenečadžijskom (vodio se kao jedan esnaf), u popisu Esnafa boltadžijskog (dučandžijskog) pored 117 Srba, Cincara i drugih, spisku je pridodat i poseban popis Jevreja članova Esnafa boltadžijskog. Na ovom popisu nalaze se imena 43 trgovca, svi iz Kvarta dorčolskog. Da ovaj popis nikoliko nije obuhvatio sve Jevreje trgovce ukazuje nam dokument koji smo pomenuli u uvodu ovog članka. U istorijskom arhivu Beograda, građi Uprave varoši Beograda,⁵ našli smo na dopis Jevrejske opštine u Beogradu upućen Upraviteljstvu varoši Beograda.

Beogradski Jevreji, zanatlije svih profila, članovi esnafa, blagovremeno su bili obavешteni o raspisu Uprave varoši Beograda kojim je tražen popis zanatlija i esnafa, pa su pohitali da u pojedine esnafe upišu sve one koji su se bavili zanatom, ili imali nameru da se zanatu posvete, a nisu bili u njih primljeni. Zato Jevrejska opština u Beogradu podnosi molbu Upravi varoši Beograda da u »knjige esnafske« upiše 90 novih članova, zanatlija, trgovaca beogradskih Jevreja. U molbi traže:

»Budući da po najnovijem Dodatku k' Uredbi o esnafima moraju svake struke kakvu radnju upražnjavajuća lica, biti u Knjige esnafske kao članovi zapisani, to Opština naša poznavajući imenovana lica kao časna i poštena, pritom od više godina trgovačku radnju upražnjavajući, ta su lica sledeća:

1. Leon N. Koen	trgovac	24. Hananel Baruh	„
2. Moše B. Jakov	„	25. Nahman B. Moše	„
3. Izak Av. Albala	„kezas	26. Semaja D. Albahari	„
4. Nahman Av. Koen	„	27. Samuel H. Alvu	„
5. Gazef D. Aladžem	„	28. Elias S. Koen	„saraf
6. Samuel Av. Suzin	boltadžija	29. Johanan B. Haim	„
7. David Av. Medina	„	30. Avram Ja. Koen	„
8. Jakov S. Mešulam	„	31. Mordohaj D. Halfon	„saraf
9. Isak Mevorah	„	32. Šabetaj G. Koen	„
10. Juda Av. Medina	„	33. Jozef J. Lidži	„
11. Samuel H. Koen	„	34. Menahem B. Avram	„
12. Avram M. Demajo	„	35. Samuel Haim	„
13. Moše I. Anaf	„	36. Benjamin M. Amar	„
14. Kuču H. Koen	„	37. Jahiel D. Russo	„trgovac
15. Gavril L. Konfinu	„	38. Jozef M. Kalderon	„
16. Izak S. Amar	„	39. David S. Azriel	„špekulant
17. Edada Ja. Buli	„	40. Avram B. Ozer	„
18. Moše Madlijah	„	41. Isak Ja. Elias	„
19. Elias M. Konortić	„	42. Elias B. Avram	„
20. David B. Ruso	„špekulant	43. Refael M. Katalan	„
21. Azriel B. Haim	„	44. Moše R. Fahri	„
22. Avram Bencion	boltadžija	45. Isak S. Albahari	„
23. Samuel I. Anaf	„	46. Isak S. Azriel	„

⁴ Isto, pod 1.

⁵ Istorijski arhiv Beograda. UG Beograda — 1861, kut. 550.

312 U. Rajčević

47. Jakov Debull	..	69. Mair Av. Koen	..
48. Isak D. Emanuel	..	70. Jozef S. Levi	..
49. Jakov D. Asael	..	71. Samuel Ja. Adanja	trgovac
50. Izrael D. Albahari	..	72. Kalmi I. Almul	..
51. David M. Amar	..	73. Celebon M. Salom	.. saraf
52. Izak Lidži	..	74. Avram Macliah	špekulant
53. Haim Av. Konfinu	..	75. Salamon I. Adanja	..
54. Jakov B. Samuel	..	76. Eliezer D. Albahari	trgovac
55. Efraim N. Koen	..	77. Jakov Eliša	..
56. Moše I. Farhi	..	78. Avram Talvi	..
57. Jakov M. Hazan	..	79. Isak Av. Levi	..
58. Rafael S. Azržel	..	80. Avram Romanu	..
59. Elkana Levi	..	81. Moše Mevorah	.. saraf
60. Samuel B. Mordehaj	..	82. Azržel Meravoh	špekulant
61. David B. Mordehaj	špekulant	83. Avram I. Adanja	trgovac
62. Samuel Av. Hason	..	84. Jakov I. Farhi	..
63. Jakov Ozemu	..	85. Juda Av. Koen	..
64. Mordehaj Ja. Ozemu	magazindžija	86. Aslan Džirasi	..
65. Sabitaj M. Levi	špekulant	87. Jakov Av. Koen	..
66. Moše I. Alkalaj	..	88. Januel Aslan Levi	..
67. Eliazer Konfinu	..	89. Haim Av. Suzin	..
68. Salamon I. Koen	..	90. Avram N. Eskcnazi	špekulant ⁶

Svoj dopis Upraviteljstvu varoši, Opština Jevrejska završava molbom da predložene svoje članove upiše u Knjige esnafa trgovačkog, napominjući da će oni plaćiti propisanu taksu. Opština ne propušta priliku da podseti Upraviteljstvo na »čestno povernije i poslušnost« onih za koje mole da ih prime u određene esnafe.

Molbu su 22. decembra 1860. godine potpisali opštinar, ugledni građani Jevrejske opštine, Moša Ruso (*nečitko*), Avram Suzin, Moreno Korortić, Moša S. (*nečitko*), David Haim, David M. Amar, Mošu Eškenazi, Azriel B. Haim, Samuel S. Koen, Jakov M. Koen, Moša Kalderon, Gavril Koen, Jakov Buli, Moša A. Ozer, i Salomon J. Koen.⁷

Uprava varoši šalje molbu Primiriteljnom sudu da istu ispita i podnese izveštaj »kakvog su karaktera potpisani, i dali su se istim, tamo označenim, trgovinama zanimali«.

Uz pomenuta akta nije priložen izveštaj Primiriteljnog suda, ne znamo ni da li ga je bilo, a Uprava varoši nije postupila po molbi Jevrejske opštine, ne bar onako kako su potpisnici molbe očekivali. Uz pomenuti dokument priložena je i primedba nadležnog lica iz Uprave varoši kojom se sugeriše Jevrejskoj opštini da sva u molbi pomenuta lica redovnim putem, i po zakonu, ostvare članstvo u pojedinim esnafima.

Za nas je interesantno i pažnje vredno saznanje da se pored šezdesetak redovnih članova Esnafa u Beogradu 1861. godine pojavljuje i novih 90 lica, zanatlija, pretežno trgovaca, koji se bave svojim zanatom i žele da ostvare članstvo u staleškoj

⁶ Isto, pod 5.

⁷ Isto.

organizaciji. Kako se kod većine imena pomenutih zanatlija, trgovaca, navodi i srednje slovo, početno slovo imena njihovog oca, moguće je zaključiti da su to najčešće bili sinovi trgovaca sa već stečenim ugledom (proveriti u priloženom zvaničnom Popisu članova Esnafa boltadžijskog Jevreja ovdašnjih), odnosno bliži ili dalji rođaci, saplemenici.

Na kraju, vratimo se još jednom na napred iznet podatak. Popisom Esnafa i članova iz 1861. godine evidentirano je više od 1.300 zanatlija u Beogradu, pa prema tome konstatujemo da preko 10 posto svih zanatlija u Beogradu čine zanatlije Jevreji, skoncentrisani u trgovački i njemu bliske esnafe. To su impozantne cifre za Beograd koji po statistici iz 1860. godine ima ukupno 24.118 duša.⁸

PRILOG

»SPISAK ČLANOVA ESNAFA BOLTADŽISKOG JEVREJA OVDAŠNJI

1 Avram Juda Suzin	23 Ozer A. Russo
2 Israil Juda Suzin	24 Avram O. Russo
3 Jakov Avram Suzin	25 Haim M. Russo
4 Haim Davičo	26 Nisim Jozef Jakov Pardo
5 David Haim	27 Ozer B. Nakman
6 Mojsej B. Jelijas	28 Moša B. Nakman
7 Mojsej Kalderon	29 Jokanan B. Hajm
8 Sadik Majstorović	30 Jakov Macilijak
9 Jakov Majer Kojen	31 Avram B. Hajm
10 Avram Mordohaim Suzin	32 Moša Juda Suzzin
11 Samuil Kalfon	33 Haim Alardo nemecki podanik
12 Salamon S. Kojen	34 Jeliša Sa'omon Kojen
13 Samuil S. Kojen	35 Mojsej Avram Ozer
14 Samol D. Amar	36 Ruben Isak Farki
15 Menakajm D. Amar	37 Jozef Isak Farki
16 David Samujel Amar	38 Jakov Isak Farki
17 Jomua Kojen	39 Jozef A. Russo
18 Salomon Jakov Kojen	40 Juda Bakar Haim Koen
19 Haim Russo	41 Samojel Kalen Kojen
20 Avram M. Farki	42 Salomon Isak Amar
21 Isak B. Josif	43 Samoil Isak Amar.
22 Moša A. Russo	

⁸ Istorijski arhiv Beograda, UG Beograda — 1861, Statistički podaci o Beogradu po opštinama i sumarni, kut. 550.

314 U. Rajčević

MA Uglješa RAJČEVIĆ

S u m m a r y

THE BELGRADE JEWISH COMMUNITY AND ITS REQUEST TO THE
BELGRADE TOWN COUNCIL FOR THE ACCEPTANCE OF SOME OF
ITS MEMBERS INTO THE MERCHANT'S GUILD

Within the context of the research of the Belgrade economic life in XIX century, i.e. the development of the craftsmanship and organized guilds, the author has selected and analysed this document — the request of the Belgrade Jewish Community submitted to the Belgrade Town Council for the acceptance of its 90 members into the merchant's guild. This request was instigated by the order of the Belgrade Town Council (1860/1861) for the creation of the registers of the guilds' members. About 60 Jewish craftsmen and merchants were already registered into various guilds but the Jewish community has in this request listed 90 more, noting down all the pertinent data, thus enabling us to estimate the extent of the Jewish participation in Belgrade economy and commerce in the second half of the last century.

Beside quoting the relevant data on commercial activities the complete list of the proposed Jewish community members is also given.

BEOGRADSKI JEVIJEI U DOGAĐAJIMA IZ 1862. GODINE

PORAST napetosti između Turske i Srbije do koje je došlo nakon Svetoandrejske skupštine i stupanja Mihajla Obrenovića na presto, veoma je uticao na odnose između srpskog i turskog stanovništva u Kneževini. Stanje u Užicu, Šapcu, Smederevu, Fetislam (Kladovu) i oko Sokola, ubrzano se pogoršavalo od početka 1862, a sukobi su bivali sve češći. Kao i u svemu drugom, prestonica je i u tim odnosima imala posebno mesto: beogradski Turci, erlije i nizami, bili su prilično brojni, beogradski Srbi ekonomski najjači i kulturno najuzdignutiji, tu su bile glave dveju vlasti sa nejasno podeljenim ovlašćenjima, u ondašnjoj javnosti su sukobi nalazili odjeka bilo gde da se dogode, a glas o izgredima u Beogradu je lako stizao na Bosfor, Senu, Temzu ili Nevu. Drugde je veći broj sukoba bio povezan s pljačkom i uopšte ličnom korišću: oko Sokola kad je reč o muslimanima, u Užicu kad je reč o Srbima; u Beogradu su bili motivisani pretežno netrpeljivošću i utoliko opasniji. Korektnih odnosa između Srba i Turaka bilo je sve manje već od leta 1861, a prizore komšijskog divana ponekog erlije i varošanina, uz šerbet i čibuk, nestalo je gotovo sasvim. Izgubila se i nameštena učtivost i ceremonijalna ljubaznost u ophođenju i sve su se češće jedni drugima obraćali kroza zube, kleli se razgovetno i psovali na sav glas. S porastom netrpeljivosti bili su dovoljni i najneznatniji povodi za krupne rasprave i zvanične proteste, a obostrana jarost je doskora bezopasnim zaševicama davala krvav rasplet. Među Beogradanima dveju vera bilo je mnogo krvi tih meseci, krvi na jeziku, u očima, u mislima, ali i na javi. U izgredima su često stradavala deca, što je mnogo kazivalo o opštem emotivnom stanju i veoma uticalo na njega, a obično su učestvovali i žandarmi i nizami, čime je svaki od njih dobijao značaj maštene neposrednog sukoba država.

U januaru 1862, na Vidin-kapiji je nađen Isečen baša Mujko Hadžiahmetović, čauš i pašin gavaz, za čiju je smrt jedan od najborbenijih hodža optužio žandarme i zakleo Turke da ga osvete;¹ erlije su se potom tužile da su srpski panduri »tukli i po blatu vukli« nekog Paležliju,² zlostavljali dvoje turske dece i pokušali da ubiju Fenerdži-Jusufa.³ U februaru su upozoravali srpske vlasti da Mujkov brat stal-

¹ Arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela — Policijsko odeljenje (u daljem tekstu: AS, MUD — P), 1862, XVI, 41; Istorijski arhiv Beograda, Upraviteljstvo varoši Beograd (u daljem tekstu: IAB, UVB), 1862, XXIX, 121, 181; 630 — 16, 22, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 76, 103, 116, 121, 125, 128, 147, 148, 149, 154, 155, 168, 173, 178, 205, 230; 631 — 1, 2; Strane zemlje, *Srbski dnevnik* (u daljem tekstu: SD), 13. II 1862, br. 13, str. 3; *Dopisi, Srbobran*, 2. III 1862, br. 18, str. 3; *Vidovdan*, 21. VIII 1862, br. 96, str. 1; Jovan Ristić, *Bombardovanje Beograda (1862)*, Beograd 1872, 27.

² IAB, UVB, 1862, 630 — 16, 22.

³ IAB, UVB, 1862, 630 — 147; *Vidovdan*, 21. VIII 1862, br. 96, str. 1.

no poziva na osvetu i da Asan Madžarević priča kako će umreti ako se ne napije kauske krvi;⁴ kasapski sluga Mijailo Vučković bio je napadnut nožem,⁵ a jedan turski amašin je istukao krojača Kostu Nikolića. Turci se nisu libili da i decu guraju u prestupe: podsticali su ih da svakojako izazivaju srpske žandarmske patrole koje su, predvođene policijskim tumačem Simeonom Nešićem i pisarom Sretenovićem, noću obilazile Dorčol, zatim da razbijaju fenjere sa inicijalima kneza Mihaila, da tuku srpsku i jevrejsku decu i služe se oružjem. Najveći rusvaj izazvala je dečja družina koja je iz kuće jednog luladžije pucala pravim topom niz čaršiju i kad je jedan mladi erlija u Jasik-kafani pištoljem ubio mladog Albanca.⁶ U martu su se potukli Babajil Šaći i ekmedžijski sluga Jovan Mijović,⁷ kavaljerijski narednik Kostić je potegao sablju na jednog Turčina,⁸ besposličar Ibrahim i njegov drugar nasmuli su na jorgandžiju Danila Cvetkovića,⁹ Idriz Bećirović je na Bit-pazaru jurio handžarom kafanskog momka Aleksu Milojkovića,¹⁰ a svakako je najviše odjeknuo događaj na Savi kad su žandarmi 20. marta pomogli trojici osuđenih Srba iz Bosne, koji su povedeni u vidinske tamnice, da se otkuju i pobegnu.¹¹ Osetivši miris krvi, u aprilu je negde iz Rumelije stigao čuveni krdžalija Salija Barjaktarević, za koga se pričalo da na duši ima dvesta hrišćanskih glava.¹² Amet-begov sluga je razigravao konja dorčolskim sokacima i pozivao žandarme na megdan,¹³ nizami su napadali devojčice zanatlija u sokaku pored turske policije, tobdžija Arslan je sa nekoliko drugova pretukao bakalskog kalfu Stevana Ivkovića, a dvojica pijanih erlija su potegla noževe na žandarma Đorđa Vidakovića.

Sličnih izgreda je u većem broju bilo u maju, ali su svi pali u senku nekoliko većih sukoba koji su, svaki za sebe, doveli varoš na samu ivicu opšteg i masovnog obračuna. Posle podne 11. maja, dva Turčina su zabasala na Palilulu — isključivo srpski rejon u kome je bila »veća čast« beogradskih javnih kuća — pa napivši se pravila javnu sablazan, zbog čega su ih pozornici povelili u Upraviteljstvo varoši. Na Stambol-kapiji su nizami pritekli u pomoć dvojici pezevenka: poobarali su žandarme kuncacima i pijance sakrili u tamne lagume, osvetivši se tako srpskoj policiji za otkmicu izvedenu 20. marta na Savi. Askeri su se potom zatvorili u svoju utvrdu sa oružjem okrenutim prema vani, narod je opkolio Stambol-kapiju i oborio turski top sa zemljanog bedema, a erlije su se naoružale i povukle u kuće; srpski ministri i činovnici su imali dosta muke dok je vaspostavljen uobičajeni red. Sledeći događaj je još više zaoštrio odnose: u noći između 13. i 14. maja, Maksim Ristić, dvadesetpetogodišnji žandarm rodom iz Bosne, tesakom je isekao Salija Ibrahimovića, kajikdžiju iz Šapca, i bacio ga u Savu, posle čega

⁴ IAB, UVB, 1862, 630 — 230; 631 — 31.

⁵ IAB, UVB, 1862, 630 — 53.

⁶ IAB, UVB, 1862, XXIX, 181; 630 — 116, 125, 168, 205.

⁷ IAB, UVB, 1862, 630 — 120.

⁸ IAB, UVB, 1862, 630 — 154.

⁹ IAB, UVB, 1862, 630 — 155.

¹⁰ IAB, UVB, 1862, 630 — 178.

¹¹ AS, Fond liče Garašanina (u daljem tekstu: IG) — 1357; IAB, UVB, 1862, 630 — 159, 160, 172, 177, 212, 213, 214, 216, 226, 238, 241, 244, 246, 248, 250, 254, 263, 277, 278; 631 — 87; AS Forinj otis 195 (u daljem tekstu: F.O. 195), vol. 724, k. 103; Dopisi, SD, 24. III 1862, 24. II; 27. III, 25. 2: 31. III, 26, 5; 7. IV, 28. 4; Vidovdan, 21. VIII 1862, br. 96, str. 1.

¹² Dopisi, Srbobran, 6. V 1862, br. 36, str. 2.

¹³ IAB, UVB, 1862, 631 — 24.

ga je srpski sud hitno, pre nego što Turci saznaju, osudio na dvadeset godina ro-bije, a njegove saučesnike, dvojicu lađara i švajcercera, na po petnaest.¹⁴

Ponovo u žarištu, i to na najopasniji način, Stambol-kapija se našla 25. maja. Na uvredu koju mu je uputio zapovednik turske straže Kuršid-aga, pandur Topčiderskog apseničkog zavedenija Aleksa Miljković, rodom iz Peći, potegao je pištolje srebrnjake, pa umesto juzbaše, koji je hitro izmakao, ubio nevinoj Turčina koji je u austrijskom konzulatu služio kao poštonoša. Turci su se ovoga puta još brže naoružali i utvrdili, a oko Stambol-kapije se okupilo mnoštvo Srba, dobrim delom takođe pod oružjem. Da bi se povratio mir bio je potreban ceo dan grozničave aktivnosti svih srpskih ministara i celog konzularnog kora.¹⁵

Iako su bili srazmerno malobrojni (nešto više od 1.800 od oko 23.000 stanovnika)¹⁶ i prema političkim događajima i ovim sukobima pretežno uzdržani, beogradski Jevreji nisu mogli ostati van zbijanja koja su 1862. zahvatila glavnu varoš Kneževine. Jevrejska mahala se nalazila na obodu beogradskog naselja, ispod Kalemegdana i uz Dunav, iza Ali-pašine džamije, šedrvana i zapuštene poljane sa nekoliko nakrivljenih nišana. U Hanzikinom hanu su oko 1860. bih smešteni jedna jevrejska škola i Duhovni sud, a blizu je bio i Jevrejski hamam sa pet prostorija udešenih za verske potrebe korisnika. Kuće su mahom bile niske, jednostavne, pokrивene čeramidom, a kod imućnijih porodica ograđene zidom sa drvenom kapijom na kojoj se obično nalazio poveći zvekir. Gotovo sve avlije su bile pune cveća. Opko-ljen sa svih strana Turcima, na tom prostoru je opstajao svet trgovaca i sarafa sa dugim bradama i anterijama, gotovo sam za sebe i sav u tradiciji. Obuzeti poslom i patrijarhalnim ritualom, ljudi iz te mahale bi živnuli subotom i u vreme purimskih svečanosti, u februaru ili martu, kad su se vrata jevrejskih domova otvarala susedima i gostima iz cele varoši, pozvanim na dakonije i slatkiše sa medom, orasima i urnama. Domaćini su tih dana išli ulicom pod maskama, u šarenoj odeći i stvarali zanimljiv prizor. Međutim, svi Jevreji nisu živeli u tom

¹⁴ AS, Ministarstvo unutrašnjih dela — Sanitetsko odeljenje (u daljem tekstu: MUD—S), 1862, IV, 154; MUD—P, 1863, V, 70; XXI, 1; Licej (u daljem tekstu: L) — 1092; IAB, UVB, 1862, XXIX, 121; 631 — 28, 31, 32, 33, 37, 50, 54, 55, 57, 67; Longvort Bulveru 28. V i 2. VI 1862. AS, F. O. 195, vol. 724, k. 103; Testi Mutjeu 26. i 28. V 1862. Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti, istorijska zbirka (u daljem tekstu: ASANU, IZ), 12577/B-9; Vlangeli Gorčakovu 28. V 1862. ASANU, IZ, 12577/B-9; Vidovdan, 21. VIII 1862, br. 96, str. 12; Srbobran, 10. V 1862, 37, 1, 3, 4; 17. V, 39, 1, 3; »Diplomatska akta o bombardovanju Beograda«, Vidovdan, 4. VI 1863, br. 64, str. 1; Đorđa Gvozdenović, *Krjavo pozorje među Turkom i Srbima u Beogradu 1862. godine*, Beograd 1862, 14; Nil Popov, *Srbija i Turska od 1861. do 1867. godine*, Beograd 1879, 26—30; Jovan Ristić, *Spoljašnji odnosi Srbije novijeg vremena*, Beograd 1887, knj. II, 105; Sreten L. Popović, *Putovanje po novoj Srbiji*, Beograd 1950, 414.

¹⁵ AS, MUD—P, 1862, VIII, 21; XVI, 39, 40; 1864, XI, 15, 16; IAB, UVB, 1862, XII, 410; XIII, 377, 441; XIV, 245; XIX, 50; XXVI, 24; XXIX, 121; 630 — 33; 631 — 58, 90, 61, 62, 63, 65, 70, 71, 72, 74, 77, 88, 90, 91; Longvort Bulveru 6. VI 1862. — AS, F. O. 195, vol. 724, k. 103; Testi Mutjeu 6. VI 1862; Vlangeli Gorčakovu 24. V 1862. Arhiv SANU, IZ, 12577/B-9; SD, 30. V 1862, 42, 3; 7. VI, 45, 3; Srbobran, 20. V 1862, 40, 1; 31. V, 43, 3—4; Jeremija Obrad Karadžić, *Smrt ili Pravda. Bombardiranje Beograda u 12 pesama*; spevao Jeremija Obrad Karadžić, prirodni pojeta, Beograd 1863, deo II, 7; »Diplomatska akta o bombardovanju Beograda«, Vidovdan, 4. VI 1863, br. 64, str. 1; »Diplomatska akta o bombardovanju Beograda — Izvod iz izveštaja kavaljera Sikovasa, italijanskog generalnog konzula u Beogradu, od 15. juna 1862« (preštampano iz Vidovdana), SN, 6. VI 1863, 66, 253—254; N. Popov, *Srbija i Turska*, 28—30; J. Ristić, *Spoljašnji odnosi Srbije*, II, 105; Nikola Hristić, *Pre pedeset godina — Cukur-Ceasna — Bombardovanje Beograda 3—5. juna 1862*, Beograd 1912, 6—12; S. L. Popović, *nav. delo*, 50.

¹⁶ Vladimir Jakšić, *Državopis Srbije, Srpske novine*, 8. VI 1863, br. 67, str. 257—258; Izvestije podneseno p. ministru finansija o čištu žitelja Srbije u godini 1859; *Državopis Srbije*, Beograd 1863, sv. 1, 86; Po-kret ljudstva Srbije u godini 1862; *Državopis Srbije*, Beograd 1865, sv. 11, 2; J. Ristić, *Spoljašnji odno-saji*, II, 254; Zapisai Jevrejima Grujica, Beograd 1923, knj. II, 222; Nikola Vučko, *Respadenje esnata u Srbiji*, Beograd 1954, knj. I, 164, 168, 170; Vidosava Nikolčić, »Turska doba i stenovništvo u Beogradu u vreme bombardovanja 1862. godine«, *Godišnjak grada Beograda*, Beograd 1862—1863, knj. IX—X, 270, 273; Vidosava Stojančević, »Etnički odnosi 1830—1867«, *Istorija Beograda*, Beograd 1974, knj. III, 526—528.

rejonu — bar 600 ih je stanovalo u drugim delovima grada, ali takođe među Turcima; samo u susednoj Ah-pašinoj mahali imali su devet dućana, pored trinaest turskih i četrnaest srpskih.¹⁷ Živeći tako u srcu turske naseobine na Dorćolu, a pod srpskom jurisdikcijom, i oni su se morali naći u vrtlogu i dati danak nemirnom vremenu i uznemirenom gradu. Staviše, primećuje se da je broj slučajeva u kojima su bili žrtve turskog nasilja bio u velikoj nesrazmeri sa brojem pripadnika njihove kolonije.

Tobdžija Redžep i jedan njegov drugar su 6. februara upali u kuću stare Jevrejke kod simidžinice na Zereku, nakon čega su ih žandarmi i nizami pohapsili.¹⁸ Sutradan je pijani Mustafa u dućanu Jakova Medine ranio makazama kalfu Gavnila Jakovčevića.¹⁹ Deca turskih balugdžija su 9. marta kod Pirindžane pretukla mladog Haima Koena.²⁰ U tesnom sokaku pored kafane Moše Suzina na Jaliji, 23. aprila su tri turska momka pokušala da siluju sina Jozefa Solomonovića kad je pošao da kod sakadžije naruči vodu; žandarm Jovan Milenković je četrnaestogodišnjeg Isaka — inače šegrtu Haima Jorgandžije — spasio napasti i napsniko predao Mustafa-efendiji, turskom zapovedniku u varoši, koji ih je navodno kaznio batinama.²¹ Početkom maja, turska deca su pokrala Isaka M. Koena.²² Krajem tog meseca su tri Turčina i jedan Arapin iz tobđijskog buljuka sa Kalemegdana upali kod Jevrejke Bohore da kradu, pa je sirota udovica Jošue Izraela sa ćerkom morala vikom da sakuplja svet i spasava se od pljačkaša.²³ Kasapski sluga Daut je poslednjih dana maja istukao petnaestogodišnjeg Solomona, sina sarafa Levija, kad je dečak svratio u dućan po meso...²⁴

Razume se da su Jevreji tražili zaštitu srpskih vlasti i pomagali im koliko su mogli. Kad bi turski vojvoda ili neko od nižih starešina svratio u Mošinu kafanu na Dunavu da se kod gazde i njegovog momka Davida Haima Levija, zvanog Stambolija, raspita o nečemu što se ticalo Srba, Upraviteljstvo varoši Beograda bi ubrzo saznalo o tome. Ova dvojica su 29. maja upozorila žandarma Aleksu Kušakovića, sa službom u njihovom kraju, da jedan Turčin, sa pištoljima zadenutim iza leđa i pokrivenim gunjem, tumara okolo, preti i vreba priliku da ga ubije. »Čuvaj se, poginućeš od tog Turčina« — rekli su mu Moša i Stambolija. Iskusnom kafedžiji činilo se da će upravo 30. maja uveče biti zla, pa je poslao Stamboliju da upozori srpsku policiju. Uskoro je stigla grupa žandarma i sakrila se u Mošinoj kafani. I dolsta, na Kušakovića je iz mraka nasrnulo Turčin, vadeći nož iz silava desnom i tražeći pištolj iza leđa levom rukom. Očekujući napad, žandarm je međutim i sam brzo potegao iz kuburluka i naterao u bekstvo junačinu koji je svoje podvige razglasio pre nego što ih je izveo.²⁵

¹⁷ V. Nikolić, *nav. rad.*, 270; Živorad P. Jovanović, *Iz starog Beograda*, Beograd 1964, 28—29, 143; Divna Đurđević-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521—1867*, Beograd 1977, 114—115, 219; Aleksandar Deroko, *Beograd na susretu dva veka — Beograd u sećanjima 1900—1918*, Beograd 1977, 11.

¹⁸ IAB, UVB, 1862, 630 — 57.

¹⁹ IAB, UVB, 1862, 630 — 60.

²⁰ IAB, UVB, 1862, 630 — 125.

²¹ IAB, UVB, 1862, XII, 119; XXIX, 121; 630—249, 254, 259.

²² IAB, UVB, 1862, XXX, 121.

²³ IAB, UVB, 1862, XII, 610.

²⁴ AS, MUD—P, 1862, XVI, 40.

²⁵ IAB, UVB, 1862, 630 — 177.

Krajem maja 1862. učinjeni su poslednji bezuspešni pokušaji da se nađe rešenje za sve opasnije zaplete i spase mir. Napetost je prvih dana juna dostigla vrhunac i pretvorila se u opšti sukob. U Beogradu je 3. juna osvanula jedna od onih svetlih i lepih nedelja kada se sav svet oseća praznično i sprema da dokolicu provede što prijatnije. Međutim, provod i opuštanje ovoga puta nisu Beograđanima već od jutra polazili za rukom. Pozorišni poslužitelj je na crvotočnoj i nahe-renoj Varoš-kapiji dosta rano prikucao objavu da će te večeri biti održana predstava komada *Vojislav kralj bugarski*. Plakat je obradovao decu, ali su i deca i plakat ljutili nizame na kapiji, pa ga je jedan od njih iscepao bajonetom. Kad ga je krojački šegrt zbog toga počeo grditi, asker je momčića oborio kundakom. Posle kraće rasprave sa nizamima, žandarm na dužnosti kod kapije odveo je šegrta upravitelju varoši Mijailu Barlovcu, a zatim su sva trojica otišla vojvodi Musta-efendiji. Narod je uprkos spoljašnjoj mirnoći i prazničnoj vedrini, zabrinuto krenuo na ručak i popodnevni počinak.

Kad je zahladilo, mladež se okupila kod Velike kasarne da sluša vojne bandiste kojima je dirigovao sedamdesetogodišnji, strogi i sve nervozniji kapetan i kapelmajstor Josif Šlezinger, čekajući penziju i mlade da ga odmene. Deca su žurila na sladoled i bozu, brojne porodice su se vraćale sa teferića iz Topolidera, Bulbulidera i Vilinih voda, iz bašta, voćnjaka i vinograda na Vračaru... Prva popodnevna gužva izbila je na Dorćolu nešto pre 16 časova. Žitelji jedne turske mahale su sve teže podnosili da u njihovom sokaku žive učitelji Juda Leon Perera i njegov sin Samoil. Desetak dana ranije, Turčin Topuz se posvadao sa Jevrejicama i napao Leonovu ženu Merkadu, koju su muž i dva žandarma jedva uspešli da izbave. Od tada su Turci svakog dana nastojali da jevrejsku porodicu isteraju iz kuće pre nego što istekne vreme zakupa. Jevreji su se pokazali tvrdi nego što se očekivalo i odolevali su sitnim pakostima, pa su Turci odlučili da ih se toga dana reše na najgrublji način. Učitelju je posle 16. june došao hodža, inače ovlašćen da nadgleda red u toj mahali, sa vlasnikom Kil-Ahmetom balukdžijom i Ibrahimom duvandžijom, naredio mu da se seli, navodno po pašinoj zapovesti, i zapretio da će kuću pre raskopati i zapaliti nego li ovoga puta ostaviti nevernike u njoj. Kad su sekirama počeli razvaljivati furunu, srpski podanik Perera je zatražio zaštitu u Upraviteljstvu varoši. Barlovac je sa svadbe pozvao Simeona Nešića, a mladi terdžuman, najsvečanije odeven, otišao je vojvodi i zatim sa turskim oficirima i dvojicom nizama krenuo da izvidi slučaj. Na mestu događaja je već bio pisar Musta-ković sa dorćolskim pozornicima. Trojicu Turaka, koji su dotle uglavnom izbacili i pilupali nameštaj Jevrejske škole, Nešićevo nastojanje nije uspeo da odvрати od zla, a turski oficir je umesto da pomogne zapretio da će ako zatreba dovesti sa Kalemegdana trista nizama da obezbede nesmetano rušenje oskrnavljene muslimanske kuće. Napokon je morao doći upravitelj sa Musta-efendijom i tek su njih dvojica uspele da zaustave hodžu i pošalju ga paši u grad. Ostavivši pred kućom tri žandarma, Nešić je pošao u Policijsko odeljenje dorćolskog kvarta da napiše izveštaj; greškom je na aktu stavio da se slučaj dogodio 4. juna, dana koji terdžuman neće doživeti.

Odlazeći u grad, hodža je pričao da je sve učinio po vezirovom nalogu i da je mogao, ukoliko je htio, da sruši ili zapali kuću. I doista se iz tvrđave vratio sa dvo-

ijom pomoćnika bez ikakve kazne i pratnje, sasvim slobodan i dobro raspoložen. »Hodža je bio neumoljiv« — pričao je kasnije žandarm Veljko Jovanović koji je iz kafane preko puta Jevrejske škole gledao šta se događa. Iako je hodžino samopouzdanje bilo očigledno, a njegov povratak sa Kalemegdana mogao da zabrine, srpski činovnici su se ipak ponadali da je to poslednja gužva dana. Terdzuman je predao izveštaj i krenuo da nastavi prekinuto veselje, a Barlovac da o gužvi izvesti ministra unutrašnjih dela Nikolu Hristića, ali ni jedno ni drugo nisu stigli da završe.

Tek što se glas o nevolji Jude Perera proširio čaršijom, na dunavskoj padini je izbio novi metež. Sa malo vode, Čukur-česma se nalazila među gusto naseljenim mahalama, pa žagor i muvanje oko nje nisu prestajali do kasno u noć. Kao i na većini drugih, i ovdje su se gurali, svadali i lupali sudove. »Mnogo je služinčadi plakalo kraj česme ne znajući kako da se vrati gazdi bez testije« — sećao se Panta Šrečković detinjstva. Posle velike žege, i ove nedelje se na česmi sakupilo mnogo sveta, žednog i nestrpljivog, babe sa obramicama, mladi iz okolnih kuća berberina Mustafe Bošnjaka, nalbante Asana, bakalina Mustafe i njegove braće, potom Šerifa Dudie, Etinj-bega, Mutiš-age Nišlijce, Tabakibrahimovića i iz konaka Rašid-bega, prostranog, visokog, sa stajama, baštom, velikom avlijom i ribnjakom, zatim nizami iz obližnje turske policije sa vedricama i krčazima, te nekoliko dece, momaka i slugu čak od Carigradskog druma i Stambol-kapije. Od gungule se nije mogla videti žalosna vrba iznad još žalosnijih basamaka, a ponajmanje sama cev pri dnu rupe...

Bilo je prošlo 18 časova kad je Sava Petrović, šegrt u bakalnici Alekse Nikolića kod Turskog fana na Velikoj pijaci, pokušao da natoči pre trojice nizama koji su došli ranije. U komešanju oko prvenstva, šesnaestogodišnji momčić iz Lukavca u kruševačkom okrugu slomio je krčag Turčinu sa žutim širitom na rukavu. Podoficir je najpre pokušao da izvuče dečaka iz gomile Srba koji su gledali da ga zaštite, a onda se besno prihvatio obramice: »Evo ti vode!« Iako je dečak već od prvih udaraca pap obilivljen krvlju, dvojica redova su nastavila posao starešine. Šegrt je jauknuo nekoliko puta, čula se vriska žene sa pendžera okolnih kuća, narod je počeo da navire iz susednih sokaka i vraća se u njih raznoseći glas o ubistvu dečaka. Prvi je na mesto događaja prispeo Nikola Jeftić, najbliži srpski pozornik, a kad je vest stigla do Upraviteljstva varoši, Sima Nešić je sa potporučnikom Milošem Kadićem, Đorđem Jovanovićem Nišlijom, koji se tu slučajno zatekao, i trojicom žandarma ponovo krenuo niz padinu.

Terdzuman je naredio da teško ranjenog šegrtu odnesu u varošku bolnicu i sa Nišlijom pokušao da smiri svet. »Na poziv da se smire, nisu ni jedni ni drugi pomenutog gospodina [Sima Nešića, — prim. Ž. Đ.] poslušali« — pričao je kasnije Kadić, Turski podoficir sa drugovima, okružen srpskim žandarmima i policajcima, ipak je pošao uz sokak. Kad se kolona približila turskoj policiji, podoficir je pozvao svoje u pomoć i pokušao da se otme, a iz zgrade je izašlo petnaestak askera s puškama na gotovs koje je predvodio juzbaša Ibrahim-aga. »Sima im je pošao u susret i pokušao da ih nagovori da se vrate« — video je i čuo šezdeseto-

godišnji trgovac Dimitrije Naumović ispred kafane Tome Lekića. »Uveravao ih je da su im drugovi zaštićeni i da je njihovo uplitanje suvišno. Vratite se! Nema ništa! Jedan od naših je ubijen, sprovešće se istraga« — rekao je Nešić i pošao prema juzbaši. Uto je turski kapetan mahnuo sabljom i, kao da je to bio nekakav znak, njegovi vojnici su zauzeli klečeći stav, sa dotle zazidanih mazgala na nizamskoj kasarni otpao je malter i sokakom su se prosuli plotuni. Okretni i superiorni daurski tumač vazda je znao da Turke nadgovori i nadmudri, da svaku raspravu izvede na njihovu štetu i predstavljao je sve ono što nisu voleli: evropsku kulturu, srpski napredak, žustru veštinu, pa su u njega sručili torbu olova. »Valjda ga je dvadeset puška najednom udarilo« — zaprljavši mu svečano ruho prašinom i krvlju i gotovo ga upalivši vrelim kuršumima. Pa ipak, mladi terdžuman nije odmah izgubio svest (čak je teturajući uspeo da vikne drugovima »Čuvajte se!«), niti je odmah umro. Teško ranjeni su bili i Đorđe Nišlija i Aleksa Jovanović, dok su žandarm Petar Banović i patroladžija Milan Arandelović ubijeni na mestu. Pošto su usmrivši jednog i ranivši drugog nizama uspeali da sklone drugove od turske vatre, Kadić je požurio u srpsku policiju da obavesti pretpostavljene, a žandarm Nikola Jeftić sa nekoliko građana i pandura da prenese ranjene i pobijene u bolnicu. Nizami su nastavili da pucaju na narod koji je bežao prema Upravi teljstvu varoši i na okolne srpske kuće.

Glasovi sa Varoš-kapije i posle podne sa Dorćola i Čukur-česme pobudili su razdvojenost dokonog sveta i oživelu divane posustale od vrućine i duga vremena, ali nisu odmah uplašili ljude koji su već bili svikli i na teže sukobe. Samo je Juda Leon Perera premro od straha dok mu jedan mladi Turčin nije objasnio da ova gužva nema veze sa njim. Pogibija pred turskom kasarnom nadmašila je, međutim, sve što se dotad dogodilo i teško da je mira moglo više biti. Uzastopni plotuni ispod Velike pijace prekinuli su razgovore po kafanama u Glavnoj čaršiji, oko Carigradskog puta, na Terazijama i Paliluli, te naterali ljude da zabrinuti iziđu na sokak i pokušaju saznati šta se događa. Kad su se od srpske policije začule trube i doboši postalo je jasno da se zbiva nešto veoma ozbiljno, jer vlast ne diže varoš na uzbunu zbog sitnica. . . Odmah zatim su i nizami pozatvarali kapije i povukli se iza zidova, a naoružane erlije su požurile u Anif-begovu, hadži-Abdulinu, Tabakovu i druge veće turske kafane, naročito iza Stambol-kapije, i u džamije. Posle toga nije bilo sumnje da se zagazilo u sukob opasniji od svih dotadašnjih i da nejač treba sklanjati, a dorasle pušci naoružati. Kad su uspaničeni ljudi bežeći sa Dorćola s preterivanjem počeli pričati o tako strašnom događaju kod policije, panika ili pripreme za borbu zahvatili su celu varoš.²⁶

²⁶ AS, OS, 1862, 472; 1863, 63; MUD—P, 1862, XI(1), 50, 1863, 1, 122; 1864, II, 53; XIV, 52; MUD — prezidijal, 1862 (M. Berlovac N. Hrišćiću 25. VI 1862); PO — 28, 1117; 75, 9; IAB, UVB, 1861, I, 318; IV, 339; VII, 328; XV, 30, 301; XVI, 154; 1862, III, 497; IV, 321; X, 221; XIV, 8; XV, 368; XVI, 124, 212; XX, 35, 419; XXVII, 184, 246; XXI(1), 121; 630 — 139, 245, 247, 253; 631 — 92, 93; 1863, XXI, 1; 1864, XX, 419; Milan Đ. Miličević, *Dnevnik*; Arhiv SANU, 9327/2, 37—38; Longvort Bulveru 21. VI i 3. VII 1862, AS, F. O. 195, vol. 724, k. 103; *Pieces justificatives*, str. 320, 322—323, 326, 328—330, 334, 336, 340, 351—352, 359—362, 364—365, 371—373, 375—379, 381—385; Izveštaj Testija od 6. VI 1862; Kratak istorijat razvoja poslednjih događaja u Beogradu zasnovan na iskazima svedoka očevidaca; ASANU, IZ, 12577/B—9; *Trgovske novine* — *Vnredni list*, 4. VI 1862, br. 46, str. 1; SD, 12. VI 1862, 46, 1; 16. VI, 47, 1—2; 23. VI, 49, 1; *Srbobran*, 14. VI 1862, 47, 4; *Domišljan*, sveška VII, 110; *Srpske novine* (u daljem tekstu: SN), 6. VI 1863, br. 66, str. 253—254; 22. VII, 89, 384; M. Ban, *Srbija po bombardovanju Beograda*, Beograd 1862, 6—7; *Bombardovanje Beograda 5. junija 1862. Opisano po zvaničnim izvorima*, Zemun 1862,

Do opšteg obračuna na svim tačkama gde su se sretali Srbi i Turci došlo je nešto kasnije kad je jedan buljuk nizama pokušao da iz grada prođe u varoš i kad je na Zereku poginulo još nekoliko pripadnika Upraviteljstva varoši, među kojima i žandarmerijski potporučnik Ivko Prokić.²⁷ U toku noći između 3. i 4. juna, srpski dobrovoljci i bečari pod vodstvom Đorđa Vljakovića, prote Jovana Jovanovića, Filipa Crnogorca, Stevana Kačanskog i drugih »vatrene patriota« zauzeli su i srušili Varoš-kapiju i Sava-kapiju, naterali utvrđene u Defterdarovoj džamiji da se predaju, a Turke iz Šerif-džamije na Savi da pobjegnu u grad. Do jutra je zauzeta i Vidin-kapija, a muslimansko stanovništvo sa Dorčola je oterano u tvrđavu, ili u nekoliko utvrđenih objekata po varoši iz kojih su se Turci još branili. Srbi, naime, nisu mogli borbom zauzeti tursku policiju sa kasarnom, posednute sa ne-

2—4; Đ. Grozdanović, *nav. delo*, 5—6; »Diplomatska akta o bombardovanju Beograda«, SN, 6. VI 1863, 66, 253—254; J. O. Karadžić, *nav. delo*, 4—5, 8—12; Đorđe Maletić, prolog govoren 6. IV 1871. o svetkovini zbog primljenog Beograda, Beograd 1871, 7; J. Ristić, *Bombardovanje Beograda (1862)*, 29—29; Milan Đ. Milčević, *Knežavina Srbija*, Beograd 1878, knj. 1, 21, 41; N. Popov, *Srbija i Turska*, 32—35; J. Ristić, *Spoljšni odnosi*, II, 108; Mileva Alimpić, *Život i rad generala Ranka Alimpića*, Beograd 1892, 318—320; Panta Srećković, *Datinjstvo*, Beograd 1900, 133; Basanov, »Bombardovanje Beograda 1862. godine (novi prilozak k istoriji ovog događaja)«, *Trgovački glasnik*, 25. XII 1902, br. 279, str. 5—6; Branislav Đ. Nušić, »Kako su se zabavljali naši stari«, *Tribuna*, 15. XI 1910, 2, 1—2; »Žrtve dužnosti«, *Policija*, 29. II 1911, 10—11, 309; Duš. Sinobad, »Događaj kod Čukur-česme«, *Policija*, 29. V 1911, br. 10—12, str. 305; N. Vulić, »Uzroci i posledice«, *Večernje novosti*, 13. V 1912, br. 133, str. 1—2; N., »Čukur-česma«, *Pravda*, 8. II 1912, br. 37, str. 1; V. K. Miljković, »Kako je bilo na Čukur-česmi od jednog očevidca«, *Pravda*, 14. II 1912, br. 42, str. 2; Mihajlo Dobrić, »Bombardovanje Beograda«, *Trgovački glasnik*, 25. III 1912, 67, 1; 29. III, 68, 1; »Bombardovanje Beograda« (iz uspomena), *Večernje novosti*, 3. VI 1912, 154, 1—2; Ilija Đ. Katanić-Kamičić, »Za spomen pedesetogodišnjice bombardovanja Beograda — 1862., treći jun«, *Večernje novosti*, 4. VI 1912, 155, 2; Jela Novaković, »Bombardovanje Beograda 5. juna 1862., Godišnjica Nikole Čupića, Beograd 1913, knj. 32, str. 162—164, 167; Milenko Vukićević (Nestor Letopisac), »Čukur-česma«, *Vreme*, 18. IV 1922, 118, 5; Vladan Đorđević, »Čukur-česma i bombardovanje Beograda«, *Vreme*, 30. XI 1925, br. 1418; »Gostovanje zagrebačkih glumaca u vreme bombardovanja Beograda — Mandroviću su licejci napili zdravicu na svojim barikadama«, *Politika*, 2. VII 1929, 7600, 5; Drag. (Predrag) D. Stojaković, »Bombardovanje Beograda 1862. i uloga žandarmerije u tom događaju«, *Žandarmerijski kalendars 1935*, Kamenica 1935, 262, 268—269; Kosta N. Hrstić, *Zapisi starog Beograđanina*, Beograd 1937, 41—44, 82, 178—179, 180, 265, 364—416; Vladislav St. Kačanski, »Bombardovanje Beograda 1862. god.«, *Beogradske opštinske novine*, 1937, 574; D. R., »Bombardovanje Beograda 1862 — Pogrešan natpis u Dobročinoj ulici«, *Beogradske opštinske novine*, 1938, 10, 737; ĐUR, »Kraj oko nekadašnje Čukur-česme u prošlosti«, *Beogradske opštinske novine*, 1938, 2, 106; Dimitrije Marinković, *Uspomena i doživljaji 1846—1869*, Beograd 1939, 145—148; S. L. Popović, *nav. delo*, 28—29, 56, 68—69, 93, 161; *Stari Beograd*, 1951, 248, 251; Jovan S. Dajković, »Beograd i slučaj na Čukur-česmi — Bombardovanje Beograda«, *Godišnjak Muzeja grada Beograda*, 1957, IV, 313; Grgur Jakšić i Vojislav J. Vučković, *Spoljna politika Srbije za vladu kneza Mihaila*, Beograd 1963, 111; Z. P. Jovanović, *nav. delo*, 32—33, 80—81, 156—158; Mihajlo Petrović, »Beograd — nekadašnji centar velikog ribarstva«, *Naučnici*, Novi Sad—Beograd, 286—292; Dušan Popović, *Beograd kroz vekove*, Beograd 1964, 477; *Beograd u 19. veku*, Beograd 1967, 81; Polaksija D. Dimitrijević-Stošić, *Ključevi beloga grada*, Beograd 1967, 41; Dušan Ivančević, *Beogradske tvrđave i njene svatnje*, Beograd 1970, 73—74; Milan Jovanović-Stojimirović, *Silnete starog Beograda*, Beograd 1971, 32; D. Đurić-Zamolo, *nav. delo*, 110, 124—125, 148; Mladen St. Đuričić, »Još jednom o događajima na Čukur-česmi 1862.«, *Književne novine*, 1. IX 1977, br. 542, str. 9; N. S., »Saslušanje kuvara Karla Perolja«, *Politika*, 13. VIII 1978, 23295, 15; Halim S. Davičo, *Perla — Pripravke o Beogradu*, Beograd 1978, knj. 1, 130; Stana Đurić-Klajn, »Od knjažesko-srpske bande do Beogradske filharmonije«, *Politika*, 23. IV 1979, 23544, 21; 25. IV, 23545, 23.

²⁷ AS, DS, 1862, 475; MID — V, 1862, I, 270; MUD — P, 1862, III, 87; IAB, UVB, 1862, XXII, 362; Plaćes justificatives, 839—392, 409—410. AS, F. O. 195, vol. 724, k. 103; Kratak istorijat razvoja poslednjih događaja u Beogradu zasnovan na iskazima svedoka očevidaca: Režime događaja koji su se odigrali u Beogradu od 15. do 18. juna 1862; ASANU, IZ, 12577/B—9; SN, 8. II 1862, 47, 57; 19. I 1863, 9, 27; *Srbobran*, 14. VI 1862, br. 47, str. 4; Đ. Gvozdenović, *nav. delo*, 6—7; M. Ban, *Srbija po bombardovanju Beograda*, 7—9; *Bombardovanje Beograda 5. juna*, 4; N. Popov, *Srbija i Turska*, 35—36, 38—39, 44; M. Alimpić, *nav. delo*, 319—320; Basanov, *nav. rad*, 5; J. Novaković, *nav. rad*, 166, 168; »Žrtve dužnosti«, 309; »Čukur-česma i bombardovanje Beograda«, 3, 7; I. Đ. Katanić-Kamičić, *nav. rad*, *Večernje novosti*, 4. VI 1912, 155, 2; »Bombardovanje Beograda« (iz uspomena), *Večernje novosti*, 3. VI 1912, 154, 1—2; S. V. 156, 1—2; V. Đorđević, »Čukur-česma i bombardovanje Beograda«, *Vreme*, 30. XI 1925, 1419; 1. XII, 1420; Drag. (Predrag) D. Stojaković, *nav. rad*, 272; K. M. Hrstić, *nav. delo*, 180—182, 185, 195; Mehmed R. Delić, »Turske starije u Beogradu«, *Beogradske opštinske novine*, 1937, br. 76, str. 255—256; D. Marinković, *nav. delo*, 145; Vladimir Stojančević, »Učešće južnoalovenskih dobrovoljaca u događajima oko bombardovanja Beograda 1862.«, *Godišnjak grada Beograda*, 1962—1963, IX—X, 246—247; *Beograd u XIX veku*, S2, 81, 220, 231; D. Đurić-Zamolo, *nav. delo*, 23—25, 71—73, 77—78.

koliko stotina nizama, i tvrdu Stambol-kaplju koju je držalo stotinak askera.²⁸ Istovremeno sa borbama, konzularni kor je cele noći nastojao da ih prekine i uspostavi kakvo-takvo primirje do trajnijeg rešenja. Nastojanja diplomata su urodila plodom, pa je pred jutro postignut sporazum da se borba prekine, a svi nizami povuku iz varoši na Kalemegdan. Tako je Beograd dočekao 4. juni praktično bez Turaka (kad su nizami napustili svoju policiju i Stambol-kaplju, ni preostale erlije nisu mogle ostati van gradskih zidina).²⁹ Međutim, mir je potrajao kratko. Turci su već sledećeg dana gotovo pet sati bombardovali varoš topovima sa grada, a nizami su, ponovo bez uspeha, pokušali da se sjure na Dorćol i povrate izgubljene pozicije u Šancu. Bombardovanje je izazvalo veliku paniku i masovno bekstvo stanovništva, pojavu brojnih pljački u opustelim turskim ali i u drugim mahalama, stvaranje dobrovoljačkih jedinica za odbranu varoši, takozvanih legija, dovodenje narodne vojske, najpre iz vračarskog, a zatim i iz drugih srezova, te uspostavljanje odbrambenog položaja oko Kalemegdana, sačinjenog od niza barikada i siste-

²⁸ AS, MID — 1, 1863, V, 133; MUD — prezidijal, 1862 (telegram J. Dimitrijevića N. Hristiću od 4. VI 1862); MUD — S, 1862, IV, 154; PO—22, 26; 75, 9; 121, 58; Nesređena grada, 1862 (telegram N. Hristića Milamu Antonoviću od 9. VI 1862); IAB, UVB, 1862, II, 482; XIV, 82; XX, 419; XXII, 381, 372; XXIV, 424; XXVII, 184; XXVIII, 276; XXIX, 121; 630 — 89, 150, 227; Longvort Bulveru 21. VI 1862; Pièces justificatives, 387—388, 393, 395, 397—412, 428. AS, F. O. 195, vol. 724, k. 103; telegram konzula Francuske, Engleske, Rusije i Turske poslanicima u Carigradu od 4. VI 1862; AS, F. Dokumenti u vezi s bombardovanjem Beograda 1862, dobijeni od MID SSSR (u daljem tekstu: MID SSSR), № 2845, list 376; Kratak istorijat razvoja poslednjih događaja u Beogradu zasnovan na iskazima svedoka očevidaca; Izveštaj I. F. Mondena o učešću trupa u događajima 3. 4. i 5. juna; ASANU, IZ, 12577/B—9; Vlastoje Aleksijević, *Savremenici i poslednici Dositeja Obradovića i Vuke Stefanovića Karađžića*, knj. IV, 83; knj. VII, 167—168; NB, OPF, R, 425; Svetovid, 14. VII 1860, IX, 29; SD, 13. II 1862, 13, 3; 16. VI, 47; 1—23, VI, 49, 1—2; *Srbrobran*, 10. VI 1862, 1, 14, 176—177; 4. Domljan, VI, 95; Senatizam za 1862. godinu, 18. D. Gvozdanić, *nav. delo*, 8, 34; M. Ban, *Srbija po bombardovanju Beograda*, 8, 10; *Bombardovanje Beograda 5 Junija*, 5; *Diplomatska akta o bombardovanju Beograda*, SN, 6, VI 1863, 66, 254; J. Ristić, *Bombardovanje Beograda (1862)*, 29; N. Popov, *Srbija i Turska*, 38—49; M. Allmipić, *nav. delo*, 319—327; Bašanov, *nav. rad*, 5; *Čukur-česma i bombardovanje Beograda*, 4; *Bombardovanje Beograda* (iz uspomena), *Večernje novosti*, 30, I 1912, 154, 1—2; M. Dobrić, *nav. rad*, *Trgovački glasnik*, 29, III 1912, 68, 1; *Bombardovanje Beograda 1862—1912*, *Štampa*, 5, VI 1912, br. 123, str. 1; J. Novaković, *nav. rad*, 164, 166—168; E. J. Cvetić, *Spomenici Jagodine*, Niš 1914, II, 6; J. Grujić, *Zapisi*, III, 7; Milenko Kukićević (Nestor Letopisac), *Stambol-kaplja — Godišnjica bombardovanja Beograda 1862. godine*, *Vreme*, 3, 4, i 5. VI 1922, br. 164, str. 3; V. Đorđević, *Čukur-česma i bombardovanje Beograda*, *Vreme*, 1419, 1420, 1421; D. N. Jovanović, *nav. rad*, 141—142; *Spomenica Beogradske trgovačke omladine 1880—1930*, Beograd 1931, 62; *Pisma Ilije Garašanina Jovanu Marinoviću*, Beograd 1931, knj. II, 97—98, 101; Midrag Ibrovac, *Jedna francuska književnica očevidca bombardovanja Beograda — Uspomene Amable Tasti*, *Politika*, 23. VI 1932, br. 8651, str. 1—2, 24. VI, 8662, 4; Drag. (Predrag) Stojaković, *nav. rad*, 271—272, 274—275; K. N. Hristić, *nav. delo*, 4, 24, 176—177; 183—188, 190—191; Gliša Elezović i Pera Popović, *Dva turska plana Beograda — Beogradske opštinske novine*, 1937, br. 1—2, str. 65—68; V. S. Kačanek, *nav. rad*, 574—575; D., *iz beogradske prošlosti*, *Beogradske opštinske novine*, 1938, br. 11, str. 847; D. Marinković, *nav. delo*, 145—148; S. L. Popović, *nav. delo*, 77, 82, 84—88, 105, 350, 415; *Stari Beograd*, Beograd 1951, 242—243; Vojislav Mihailović, *Iz istorije saniteta u obnovljenoj Srbiji od 1804—1860*, Beograd 1951, 568—569; Jakov Ignjatović, *Rapsodija iz prošlog srpskog života — Memoari — Odabrana dela*, Novi Sad, 1953, knj. VIII, 447; Vladimir Stojančević, *Učešće južnoslovenskih dobrovoljaca*, 245—246; G. Jakšić i V. J. Vučković, *nav. delo*, 41; *Beograd u XIX veku*, 17, 20, 52, 81—82, 216, 221, 245; M. Jovanović-Stojimirović, *nav. delo*, 60—61, 98; Miroslav Milovanović, *Osnovno školstvo Niša i okoline u XIX veku i početkom XX veka*, Niš 1975, 232; D. Đurić-Zamolo, *nav. delo*, 37—38, 44—45, 71—72, 149.

²⁹ AS, IG — 1272, 1912; IAB, UVB, 1862, XVII, 294; Longvort Bulveru 19. i 21. VI 1862; Pièces justificatives, 415; Izveštaj Tastiya od 6. juna; Izveštaj Mondena o učešću trupa; Razlike događaja koji su se odigrali u Beogradu od 3. do 5. juna 1862; ASANU, IZ, 12577/B—9; SN, 7, VI 1862, 65, 255; *Srbrobran*, 10. VI 1862, 46, 1; M. Ban, *Srbija po bombardovanju Beograda*, 9—10; *Bombardovanje Beograda 5 Junija*, 8—9; *Diplomatska akta o Srbskim poslovima — Francuski generalni konzul u Beogradu ministru spoljnih poslova 4. juna 1862*, SN, 19, I 1863, 9, 27; *Diplomatska akta o bombardovanju Beograda*, SN, 6, VI 1863, 66, 253—254; J. Ristić, *Bombardovanje Beograda (1862)*, 29—30; N. Popov, *Srbija i Turska*, 40—41, 46—50; M. Allmipić, *nav. delo*, 321; *Čukur-česma i bombardovanje Beograda*, 5, 8—9; I. Đ. Kantić-Kamičić, *nav. rad*, *Večernje novosti*, 5. VI 1912, 156, 2; *Bombardovanje Beograda* (iz uspomena), *Večernje novosti*, 5. VI 1912, 156, 1—2; V. Đorđević, *Čukur-česma i bombardovanje Beograda*, *Vreme*, 1422; D. N. Jovanović, *nav. rad*, 142, 140; *Pismo I. Garašanina J. Marinoviću*, II, 97—98, 108; M. Ibrovac, *nav. rad*, 2, 4; Drag. (Predrag) D. Stojaković, *nav. rad*, 273—275; K. N. Hristić, *nav. delo*, 125, 182—184, 187—192, 195; D. P., *nav. rad*, 737; Stevan Šegodin, *Bombardovanje Beograda 1862. godine*, — Izveštaji tadašnjeg austrijskog konzula Konrada Vasića, koji je bio osumnjičan da je nagovorio turskog pašu da bombarduje Beograd, *Vreme*, 20. XI 1938, br. 3910, str. 5; D. Marinković, *nav. delo*, 146; G. Jakšić i V. J. Vučković, *nav. delo*, 111.

ma rovova. Knez se vratio sa putovanja po severozapadnoj Srbiji uveče 5. juna i sutradan obrazovao Vrhovnu komandu odbrane Beograda na čelu sa vojnim ministrom Ipolitom Florentinom Mondenom.²⁰

Mada tokom ovog sukoba nisu zabeležene ljudske žrtve među Jevrejima, on je iz temelja potresao njihovu mahalu na dunavskoj padini, bar onoliko koliko je uzdrmao i celokupnu privrednu aktivnost u prestonici Srbije. Najpre su od 3. do 5. juna veoma stradali od pljačke, možda i više od ostalih delova čaršije jer su se našli na pretežno turskom Dorčolu, koji je već posle prvih borbi opusteo i gde su lopovi bar za izvesno vreme mogli nesmetano raditi svoj posao. Čak je zabeležen slučaj da je major Ranko Alimpić morao uhapsiti četvoricu pripadnika regularne vojske kod kojih su nađene jevrejske stvari. Lopova je bilo i među samim Jevrejima. Dvadesetogodišnji kafanski momak Moša Eškenazi Parloh pokrao je Moši Rusou gomilu zlatnih i srebrnih stvari i prodao ih u Zemunu, a Elijas Haim Amodaj je bio otkriven za pljačku Bohore, udovice Moše Mevoraha. Kad je knez Mihailo proglasio vanredno stanje, većina lopova se brzo našla pred prekim vojnim sudom kome je predsedavao pukovnik Radisav Nikolić. Dvojica Jevreja bila su među onima koji su trebalo da iskuse najteže kazne: Parloh 10 godina, a Amodaj 15 godina roblje u teškoj gvozdju. Srećom po Amodaja, Bohora se obratila vlastima i izjavila da je on nije pokrao i zamolila da ga oslobode kao nevinog...²¹

Borbe, bombardovanje i pljačke veoma su uplašili trgovački i zanatlijski svet, tako da su iz Beograda do polovine juna neprekidno i u svim pravcima tekle kolone

²⁰ AS, DS, 1862, 399; MUD — prezidijal, 1862 (telegram knaza knežinji 5. VI 1862; telegram Koste Cukića ministru kome bilo 5. VI 1862; telegram Milana Aćimovića N. Hnetiću 5. VI 1862), Ministarstvo finansija (u daljem tekstu: MF) — P, 1863, I, 127; Ministarstvo vojno (u daljem tekstu: MV), nesredena građa [Kondukt-lista za 1878. godinu]; FO — 39, 219; 72, 216; IG — 1331; IAB, UVB, 1862, XIV, 343, 244; XVIII, 324; XX, 50, 250, 218; XXII, 208, 210; XXVI, 128; XXIX, 122, 631—95, 97, 131, 153; Longvort Bulveru 17, 18, 19, 21. VI 1862; AS, F. O. 185, vol. 724, k. 103; Vlangalli Balabinu 6. VI 1862; AS, F. MID SSSR, № 6558, 23; Telegram Ašir-paše od 17. VI 1862; Protestni akt konzula Longvorta, Tastija, Vlangallija i Maronija od 17. VI 1862; Izveštaji Tastija od 21. i 23. VI 1862; ASANU, IZ, 12577/B—9; SN, 7, VI 1862, br. 65, str. 258; *Srbobran*, 14, VI 1862, br. 47, str. 4; Ustrojstvo Državnog saveta od 17. VII 1861; Zbornik zakona i uredbi, XIV, 147—156; Pravila za rukovanje vensanskim puškama, Beograd 1861, str. 24—25; Sematizam za 1862. godinu, 62—65, 8; M. Ban, *Srbija po bombardovanju Beograda*, 11—15; *Bombardovanje Beograda 5. juna*, 10—12, 15; «Diplomatska akta o srpskim poslovima», SN, 19, I 1863, 9, 27; «Diplomatska akta o bombardovanju Beograda», *Vidovdan*, 4, VI 1863, 64, 1; «Diplomatska akta o bombardovanju Beograda», SN, 8, VI 1863, 66, 254; J. Ristić, *Bombardovanje Beograda (1862)*, 30—33, 35—36; N. Popov, *Srbija i Turak*, 50—54; Pera Boroavljević, «U korist naoružanja naše vojske», *Retnik*, 1887, knj. XVIII, sv. VI, 474—475; M. Alimpić, *nav. delo*, 195, 297, 318, 322—326, 329—341, 343—346, 371; Milovan T. Jančić, «Samo se prekrstimo (u spomenicu Svetoandrejske skupštine)», *Vedernje novosti*, 14, I 1899, 14, T; Ajaks, «Bombardovanje Beograda (zvuči iz prošlosti)», *Branik*, 20, I 1901, br. 9, str. 1; Basanov, *nav. rad*, 3; Čukur-Česma i bombardovanje Beograda, 5—6, 9; I. Đ. Katanić-Kamički, *nav. rad*, *Vedernje novosti*, 6, VI 1912, 157, 1; M. Dobrić, *nav. rad*, *Trgovački glasnik*, 29, III 1912, 68, 1; *Bombardovanje Beograda 1862—1912* (tz uspomena), *Vedernje novosti*, 6, VI 1912, 157, 1—2; J. Novaković, *nav. rad*, 170—173; Slobodan Jovanović, *Druga vlada Miloša i Mihaila (1858—1868)*, Beograd 1923, 102—103; V. Đorđević, «Čukur-Česma i bombardovanje Beograda», *Vreme*, 1422, 1423, 1424, 1426; Ljubomir Stojanović, *Vuk Stefanović Karadžić*, Beograd — Zemun 1924, 693, 702—705; *Spomenica 75-godišnjice Vojne akademije 1850—1925*, Beograd 1925, 219; Slobodan Jovanović, *Ustavobranitelji i njihova vlada (1838—1858)*, Beograd 1925, 147—148; Svetislav Sumarević, «Bombardovanje Beograda 1862», *Radio-Beograd*, 11, VIII 1929, br. 22, str. 2; D. N. Jovanović, *Bombardovanje Beograda 1862*, 140—147; *Pisma I. Garašanina J. Marinoviću*, II, 75; M. Ibrovac, *nav. rad*, 4; Svetislav Sumarević, «Sedamdesetogodišnjica bombardovanja Beograda», *Jugoslovenske narodne novine*, Beograd 1. VI 1932, br. 3, str. 76; Drag. (Predrag) D. Stojaković, *nav. rad*, 278—278; K. N. Hnetić, *nav. delo*, 175, 194—196, 198—203, 448; V. Kačanski, *nav. rad*, 575—577; S. Sagadin, *nav. rad*, 5; J. S. Dajković, *nav. rad*, 323; *Beograd u XIX veku*, 82—83, 222, 223; Vladimir Stojanović, *Učešće jugoslovenskih dobrovoljaca*, 242; G. Jakšić i V. J. Vučković, *nav. delo*, 111—113; *Arhivska građa o Vuku Karadžiću*, Beograd 1970, 553—554; Vušk Stef. Karadžić, *Pisma*, u ediciji «Speka književnost u sto knjiga», Novi Sad—Beograd, 229, 247—248, 270.

²¹ IAB, UVB, 1862, XIV, 44; XXIX, 164; 631 — 148, 233, 239.

izbeglica. Dok su srpske dućandžije i majstori sa kolima punim čeljadi, espapa i pokućstva išli uglavnom prema unutrašnjosti zemlje u nadi da će obnoviti posao u nekoj od varoši bez Turaka. Jevreji su gotovo listom prešli u Zemun, a zatim pohvatili veze s rođacima i sunarodnicima te produžili u druge i dalje gradove po Austro-Ugarskoj. Koliko je njihov pokret u tom pravcu bio izrazit svedoči i jedan od nekoliko crteža Feliksa Filipa Kanica koji se odnose na ove događaje, a na koje poznati putnik prikazuje kolonu Jevreja tek prešlih na drugu stranu Save. Međutim, bilo je i onih koji su naviknuti na uslove rada u Turskom Carstvu i zbog rođaćkih veza u Bosni, npr. Leon Haim Davičo, radije odlazili u taj vilajet. Nakon isvesnog vremena posle ovog egzodusa, diplomatskog rešenja krize na konferenciji u Kanlidži i smirenja u Srbiji, beogradski Jevreji su se kao i ostala čaršija vratili u svoju staru mahalulu i druge sokake na Dorćolu.³²

Zivota ĐORĐEVIĆ

S u m m a r y

BELGRADE JEWS IN THE 1862 EVENTS

This paper describes the tension which existed between the Turks and Serbs and the numerous disturbances which took place during the first months of 1862. The Jews could not avoid these events for their mahalla which was situated under the Kalemegdan and on the Danube banks was surrounded by Turkish settlements and there were also Jews who were living among the Turks. The number of victims of Turkish violence was disproportionate with the number of the Jewish colony. The Jews requested for help from the Serbian authorities. In the text there are many examples cited showing the Turkish attacks on Serbs and Jews. The case of Juda Perera happened on the same day when the incident at Čukur Česma. It is due to the fights, bombardment and robbery which followed that the Jews fled to Zemun.

³² As, DS, 1862, 394; MUD — S, 1863, II, 85; MUD — prezidijal, 1862 (komesar Danić Sudu okruga beogradskog 8. VI 1862; komesar Danić N. Hristiću 9. VI 1862); MF — P, 1863, I, 127; PO — 21, 9; 35—274, 275, 276; 72 — 216, 217, 218, 220; NOU, nesređena građa, 1862; IAB, UVB, 1852, XIV, 223, 443; XV, 213, 298, 314, 402; XX, 419; XXII, 9, 228, 372; XXIII, 147, 165, 191; XXVI, 426; XXIX, 121; XXX, 305; 631 — 100, 107, 120, 129, 233, 235; Izveštaji Tasltija od 9, 10, i 12. VII 1862. godine; ASANU, IZ, 12577/B—9; AII, N-Lj, k. 61, 1/255, 1/7; 1/257, 1/7; *Srbobran*, 14. V 1862, 47, 1; 3. VII, 52, 2; *Komarac*, Novi Sad, 30. VI 1862, br. 18, str. 72; *Matiija Ban, Srbija pred konferencijom, Beograd 1862*, 3—5, 22; *Bombardovanje Beograda 5. junija*, 15; *Diplomatska akta o bombardovanju Beograda, Vidovdan*, 4. VI 1863, br. 64, str. 1; J. Veselić, *nav. rad. Svetovid*, 1. X 1863, 108, 2; N. Popov, *Srbija i Turska*, 53, 55; M. Allimpić, *nav. delo*, 342—345; Ajaks, *nav. rad.*, 1; *Čukur Česma i bombardovanja Beograda*, 6; *Bombardovanje Beograda 1862—1912* (iz uspomena), *Večernje novosti*, 6. VI 1912, 157, 1—2; J. Novaković, *nav. rad.* 172—175; V. Đorđević, *Čukur Česma i bombardovanja Beograda*, *Vreme*, 1423, 1425; S. Sumarević, *Sedamdesetogodišnjica bombardovanja Beograda*, 77—78; M. Ibrovać, *nav. rad.*, 4; K. N. Hristić, *nav. delo*, 184, 359; V. Kačanski, *nav. rad.*, 576—577; D. Marinković, *nav. delo*, 147; Ž. P. Jovanović, *nav. delo*, 56—57; *Beograd u XIX veku*, 22, 83, 220, 223—224, 268.

JEVREJSKE ŠKOLE U BEOGRADU DO 1941. GODINE

UVODNE NAPOMENE

U DOSADAŠNJOJ literaturi se fragmentarno pisalo o jevrejskim školama, ali do sada nije pronađeno da je pisano o jevrejskim školama u širem vremenskom razdoblju, obuhvatajući ih u kontinuitetu (počev od jevrejskih škola koje se javljaju u drugoj polovini XX veka, jer je za razdoblje pre početka XIX veka sačuvan kod nas mali broj dokumenata koji govore o obrazovnoj delatnosti Jevreja u Beogradu). Zbog toga ovaj rad predstavlja pokušaj da se stvori neka opšta slika o razvoju jevrejskih škola počev od druge polovine XIX veka do početka II svetskog rata. Pri tome su događaji koji su vezani za istorijat i razvoj jevrejskih škola iznošeni nekim hronološkim redom.

Za vreme I srpskog ustanka, u Srbiji i Beogradu nije bilo stranih škola. Nemci su još ranije, posle Svištovskog ugovora u miru 1791, napustili Beograd, Turci su proterani prvih godina ustanka, Jevrejima je Karadžorđe zabranio boravak zbog nepoštene trgovine, a ni Grci zbog ratnih prilika nisu mogli bilo šta organizovati. Međutim, situacija je drugačija posle II srpskog ustanka, pa se javljaju i strane škole. Zanimljivo je da su upravo Jevreji među svim stranim podanicima koji su se posle II srpskog ustanka vratili u Miloševu Srbiju bili prvi koji su izgradili novu školu 1818. godine (obnovljena grčka škola je počela da radi 1825, turska škola 1826, a nemačka 1892. godine).¹

Nešto više pojedinosti o izgradnji nove škole 1818. saznaje se iz zbirke beseda rabina Avrama Jichaka Parda, koji je bio vrhovni rabin u Beogradu od 1812. do 1830. godine. Ova zbirka je poznata pod imenom *Cicim Ufrahim (Cvetiči i cvetovi)* i sadrži govore koje je rabin Pardo držao povodom značajnijih događaja u životu jevrejske zajednice Beograda, na primer povodom svečanog otvaranja renovirane stare sinagoge na Dorčolu koja je još u vreme I srpskog ustanka bila oštećena i opljačkana. Posle opširnog uvoda o potrebi da se uči i zaslugama onih koji uče druge, uz obimne citate iz Talmuda, sledi da je meseca elula (septembra) 1818. položen kamen temeljac za izgradnju »Bet Hamidrasi« i škole. Nešto kasnije, rabin Pardo posebnom besedom blagosilja braću Solomona i Arona Azriela, darodavce uz čiju se novčanu pomoć podiže nova zgrada.²

¹ S. Čunković, *Školstvo i prosveta u Srbiji u XIX veku*, Beograd 1971. 18.

² J. Pardo, *Cvetiči i cvetovi* (sa hebrejskog preveo Eugen Verber).

Prof. Tihomir Đorđević je našao u predratnoj arhivi jedan harački teftar varoši Beograda za 1827. iz kojeg se vidi da je te godine bilo u Beogradu 239 jevrejskih haračkih glava, te dvadeset dvojica jevrejskih učitelja, popova i đaka.³

Govoreći o kulturnim prilikama beogradskih Jevreja toga vremena, Ignjat Šlang kaže da je u jevrejskim školama najviše izučavana, zapravo gotovo isključivo, jevrejska književnost na španskom kao nastavnom jeziku. Učitelji za početnike (sistem razreda po đačkim godinama nije još bio uveden) bili su pomoćni sveštenici, a rabini su predavali starijim učenolima, kojima su se često priključivali i pojedini građani. Mnogi učenici su naučili srpski jezik i nešto računice od drugih privatnih lica koja su bila nešto bolje upućena u te predmete. Ženska lica nisu uopšte pohađala školu, ali je kod nekih devojčica postojala želja da se opismene. Takvi izuzeci su učili u porodičnom krugu od nekog učenog člana te porodice. Sasvim nepismenih ljudi bilo je srazmerno malo.⁴

Nagao porast beogradskog stanovništva obuhvatio je i Jevreje, koji su se bili razbežali u godinama rata od 1788. sve do sporazuma sa Turcima 1817. godine. Oni su se postepeno vraćali i podigli porušena ognjišta, sinagoge, učionice i druge kulturne ustanove. U jačanju i porastu srpskog Beograda imali su i Jevreji znatnog učešća i takođe su doprineli političkom, ekonomskom i opštem napretku Beograda. Hatišerif iz novembra 1830. zajemčio je i Jevrejima u Srbiji ravnopravnost sa ostalim građanima, kao i sporazum iz 1817, a knez Miloš im to pravo nije uskratio.⁵

Poznato je da je Srbija u vreme vlade ustavobranitelja doživela snažan opštedruštveni i kulturni uspon. Velikim brojem opštih zakonskih propisa, ustavobranitelji su postavili temelje državne, u suštini birokratsko-centralističke uprave i sudstva. Ali su isto tako značajnim zakonskim odredbama u oblasti školstva udarili čvrste temelje školskom sistemu, koji će se potom razvijati na tim osnovama. Za vreme njihove vlade je znatno proširena i školska mreža, sve škole su zakonskim propisima dobile određeni materijalno-društveni status i znatno je povećan broj učenika u gotovo svim vrstama škola. Tako su na primer u Beogradu 1838. bile dve osnovne škole (kod Saborne crkve i na Paliluli), a školske 1857/58. godine je grad imao osam osnovnih škola sa 804 đaka.⁶ U Beogradu su u to vreme pored srpskih škola radile i strane škole, među kojima je bila i jevrejska. Ona se održavala i razvijala pod okriljem Jevrejske opštine koja je postavljala i izdržavala učitelje. U to vreme su u školi radila šestorica učitelja (tri svetovna i tri verska) sa 76 đaka. Školovala su se samo muška deca, a nastava je bila na španskom jeziku.⁷ Tek kasnije će biti preduzeto podržavljenje jevrejske škole, odnosno njeno uključenje u sistem srpskih državnih škola.

³ T. Đorđević, *Iz Srbije kneza Miloša*, 154.

⁴ I. Šlang, *Jevreji u Beogradu*, Beograd 1926, 89.

⁵ *Isto*, 78.

⁶ S. Čunković, *nav. delo*, 46.

⁷ D. Sindik, «O jevrejskim školama u Beogradu u XIX veku», *Jevrejski otmah* 1961—62, Beograd 1962, 98.

OSNIVANJE ŠKOLSKOG FONDA

Jevrejska škola je radila prvih decenija XIX veka zahvaljujući dobrovoljnim priložima imućnijih članova opštine; tako je 1818. podignuta i nova školska zgrada. Kako je broj učenika i nastavnog osoblja bio u stalnom porastu, to je bilo potrebno sve više materijalnih sredstava za njen rad. Dobrovoljni prilozi nisu bili dovoljan izvor prihoda, pa se stanje u jevrejskoj školi počelo naglo pogoršavati krajem 40-ih godina XIX veka. Stanje u jevrejskoj školi Sefardske opštine bilo je do te mere nezadovoljavajuće da je opštinsko rukovodstvo moralo pristupiti radikalnom rešenju tog pitanja, pa je 1847. došlo do osnivanja »Školskog fonda«.⁸ Time je učinjen jedan korak dalje u razvoju jevrejskog školstva u Beogradu, jer je pitanje obrazovanja prestalo da bude briga pojedinaca i prešlo je u nadležnost opštine i svih njenih članova. Inače su u Srbiji još 1840. bile osnovne škole skinute sa državnog budžeta i pale na teret opštinama. Stoga je 13. januara 1841. donesen Zakon o ustanovljenju Glavnog školskog fonda na bazi dobrovoljnih priloga. a bilo je zamišljeno da se od kamate fonda podmiruju potrebe škola i isplaćuju učitelji.⁹ O cilju osnivanja ovog jevrejskog školskog fonda i načinu njegovog funkcionisanja saznaje se iz proglašenja koji je Jevrejska opština štampala 13. aprila 1847. Proglaš je poznat kao »Srećno preduzeće za školsku naredbu«.¹⁰

Predstavnici Jevrejske opštine u Beogradu obratili su se Popečiteljstvu prosvetljenija 13. aprila 1847: »Naše ovdašnje obšestvo Evrejsko, želeći postarati se za duševno izobraženije mladeži svoje, naumilo je fond osnovati, iz koga bi se posle ovde u varoši škole za Evrejsku mladež podizale...¹¹ U daljem tekstu se vidi da je fond trebalo osnovati od dobrovoljnih priloga članova opštine. Bilo je predviđeno da svaki imućniji član u toku sledećih pet godina priloži 180 groša, i to u ratama od tri groša mesečno. Za tih pet godina trebalo je stavljati novac pod kamatu, s tim da se ni kamata ni glavnica ne diraju dok se ne prikupi dovoljna svota da bi se iz fonda mogla davati pristojna plata učiteljima. Verovatno zato da bi ubrzali celu akciju i da bi pred vlastima pokazali dobru volju, potpisani predstavnici Jevrejske opštine Moša Celebon Ozer i Josif Kum av. Ruso pozajmili su opštini 800 forinti srebra na pet godina bez kamate. Pored toga je 100 ljudi priložilo 50 forinti, tako da je fond već pre zvaničnog odobrenja za početak rada imao na raspolaganju 1.000 forinti.¹² Popečiteljstvo prosvetljenija je ovu molbu prosledio Upraviteljstvu varoši Beograda 27. maja sa uputstvom da proveri da li Jevreji pristaju na davanje doprinosa za školski fond. U svom izveštaju od 12. juna, upravitelj varoši Beograda obavestava Popečiteljstvo da je član Upraviteljstva Nikola Kostić sakupio sve članove Jevrejske opštine i da su oni jednoglasno pristali na davanje doprinosa. Tom prilikom su opštinarci predali Kostiću i »Uredbu pečatanu na evrejskom jeziku«. Uz original je predata i kopija, prevod na srpski jezik, pod naslovom »Srećno preduzeće za školsku naredbu«. U uvodnom delu

⁸ ASB, MPS IV, 245/1847.

⁹ S. Čunković, *nav. delo*, 29.

¹⁰ Arhiv Srbije Beograda: ASB, Ministarstvo prosvete (dalje MPS) IV, 245/1847.

¹¹ Isto.

¹² Isto.

ove uredbe naglašava se da se stanje u jevrejskoj školi pogoršava iz dana u dan. Učitelji su slabo plaćeni, pa nisu zainteresovani za rad, a mladež napušta školu i ne pokazuje nikakav uspeh u veronauci. Zato se osniva ovaj fond sa ciljem da se obezbedi dovoljno sredstava za podizanje nove školske zgrade, za povećanje plata učiteljima, te da se đacima omogući da pored hebrejskog uče i srpski i grčki jezik. Da bi se obezbedio redovan priliv finansijskih sredstava za rad škole, članovi fonda se obavezuju da će u roku od pet godina uplaćivati svakog meseca po tri groša dok svak ne uplati 180 groša. Za bolju sigurnost fonda naimenovano je 12 upravitelja. Oni se obavezuju da će svim potpisnicima uvek i u svako doba polagati račune o prihodima i rashodima, da će svoje odluke podneti na uvid članovima fonda, da za pet godina neće ništa uzimati iz kase fonda i da će se posle tog roka binuti o njegovoj nameni. U slučaju smrti jednog od 12 upravitelja ili promene mesta boravka predviđeno je da potpisani većinom glasova izaberu drugog.¹³

Međutim, ovaj proglas nije ipak bio odraz mišljenja celokupnog članstva tadašnje beogradske Jevrejske opštine. To se vidi iz predstavke upućene 10. juna Upraviteljstvu varoši Beograda koji su potpisali tadašnji kmetovi. U predstavi se najpre izražava radost što ima takvih članova opštine koji se brinu o školovanju jevrejske omladine, ali je istovremeno izražena i bojazan da osnivači Školskog fonda nisu izabrali dobar put za sprovođenje svog programa. Kmetovi su na »Srećno preduzeće« stavili primedbu da rukovođenje nije demokratsko jer su osnivači odredili jednake novčane priloge za sve opštinare i istovremeno držali upravu u svojim rukama. Kmetovi su predložili da se svi članovi opštine međusobno sporazumeju i uspostave zajednički fond koji bi nastao spajanjem već postojećeg sa novim fondom kako bi se udruživanjem snaga lakše ostvario zajednički cilj. Takođe je predloženo da fondom upravljaju trojica tutora koji će se menjati svake tri godine, s tim što će njihov izbor vršiti svi članovi opštine.¹⁴ Fond »Srećno preduzeće« uspešno je funkcionisao gotovo 14 godina jer je opština početkom 60-ih godina XIX veka ovaj način finansiranja zamenila novim.

Godine 1861. uvode se takse prilikom venčanja i takse za klanje stoke i pernate živine koje su namenjene za izdržavanje škole.¹⁵ Taksa za venčanje iznosila je jedan odsto vrednosti miraza, a takse za miraz i košer-meso ostale su glavni izvor prihoda škole do kraja XIX veka. Kad su one postale nedovoljne, opština je uvela tzv. školsku taksu ili kvartol. Školska taksa je naplaćivana od svakog člana opštine koji je navršio 21 godinu života, a nije dobijao opštinsku potporu. Visina kvartola određivana je prema materijalnom stanju svakog pojedinca. Shodno tome bilo je 12 klasa: u prvu su spadali najmućniji članovi opštine sa 300 dinara godišnje takse, dok je poslednja klasa plaćala šest dinara godišnje.¹⁶

Aškenaski Jevreji su došli u Srbiju 30-ih godina XIX veka. U početku ih je bio mali broj; 1835. bilo je oko 2.000 Jevreja u Beogradu, od kojih su većinu sačinja-

¹³ Isto.

¹⁴ ASB, MPS IV, 245/1647.

¹⁵ ASB, MPS VII, 155/1878.

¹⁶ Pravila Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu od 30. decembra 1893, Beograd 1894, 29.

vali Sefardi, dok je Aškenaza bilo oko 200, tako da su bili prinuđeni da žive zajedno sa Sefardima, pa shodno tome da koriste i njihovu školu.¹⁷ Zbog razlike u govornom jeziku, opštem nivou kulture, pa čak i shvatanju nekih verskih propisa, među njima je od samog početka dolazilo do sukoba. Tako se Aškenazi 17. februara 1860. obraćaju knezu Milošu i žale se da ne mogu odlaziti u crkvu sa sefardskim Jevrejima zato što su knjige na špansko-jevrejskom jeziku (ladinu) i stoga su morali uzeti jednu kuću pod kiriju, pa tu održavaju bogoslužje na svom jeziku. Isto tako su morali angažovati i posebnog sveštenika i učitelja za svoju decu.¹⁸ Ti sukobi između Aškenaza i Sefarada nisu mogli proći bez intervencije vlasti, pa je Upraviteljstvo varoši Beograda formiralo komisiju 30. septembra 1861. sa zadatkom da ispita stanje u beogradskoj jevrejskoj zajednici. Komisiju su sačinjavali Aleksa Davidović i M. Miličević, a Početeljstvo unutrašnjih dela je u oktobru 1861. odredilo i Milana Šukića za člana te komisije.¹⁹

Zahvaljujući sačuvanom komisijskom izveštaju saznaje se između ostalog da su Sefardi 60-ih godina XIX veka imali školu sa sedam razreda za mušku decu u koju su ona polazila u uzrastu od 3 ili 4 godine. Nastava nije bila podeljena na razrede prema uzrastu dece, nego je učitelj radio sa svakim detetom ponaosob. U školi je predavan jevrejski bukvar, odnosno slova hebrejskog pisma, psalmi, proročanstva, Biblija itd. U poslednjoj godini se učio srpski i nemački jezik. Nastavno osoblje nije bilo školovano, nego su učitelji mahom bili propali trgovci, a tada su u školi bila sedmorica. Plate su im davane od gabele (taksa od 20 para po oki mesa). Mlađi učitelji su primali 100, a stariji 200 talira godišnje. Spadali su u siromašnu kategoriju stanovništva, pa su bili oslobođeni plaćanja poreza, isto kao i učitelji u srpskim školama.²⁰

S druge strane izišlo je na videlo da aškenaski Jevreji nisu imali u Beogradu svoju školu, ni učitelja, a decu nisu mogli slati u školu Sefardske opštine jer im deca ne znaju ladino (špansko-jevrejski). Nije im odgovarao ni školski program u »španskoj« školi zato što je po njihovom mišljenju bio zastareo pošto sem veronauke nisu predavani drugi predmeti. Oni su želeli svoju školu sa savremenim nastavnim programom u kojoj bi se učile »svetovne nauke« i srpski jezik.²¹ Stoga su aškenaski Jevreji na Skupu Crkveno-školske jevrejske opštine 1860. tražili da im ona plaća kiriju za zgradu u varoši (za bogomolju) i posebnog učitelja koji bi njihovu decu učio nemački jezik.²² Međutim, pitanje škole aškenaskih Jevreja ostalo je otvoreno sve do 1869, kad im je posle više ponovljenih zahteva dozvoljeno da osnuju svoju školu i angažuju učitelja.²³

Odnosi između Sefarada i Aškenaza (koji nisu imali svoju opštinu sve do 1869) nisu bili najsrdačniji, a razlog je svakako ležao u tome što aškenaski Jevreji nisu učestvovali u plaćanju dažbina Opštinskom skupu. Godine 1869. osnovana je Aš-

¹⁷ I. Štang, *nev. dela*, 78.

¹⁸ ASB, MPS VII, 155/1878.

¹⁹ Isto.

²⁰ Isto.

²¹ Isto.

²² ASB, MPS VI, 150/1869.

²³ Isto.

kenaska opština u Beogradu.²⁴ Tadašnja Crkveno-školska jevrejska opština se međutim oduprla osnivanju nove jevrejske opštine i zahtevala da Aškenazi postanu članovi već postojeće opštinske zajednice.

Donose se i »Pravila verozakonog skupa aškenaskih Jevreja« (kako se zvala Aškenaska opština u osnivanju) koja su sadržavala 20 tačaka. Tim pravilima je predviđeno i ustanovljenje »učilišta«, jevrejske škole sa jednim učiteljem i jednom nastavnicom. Uprava varoši potvrdila je »Pravila verozakonog skupa aškenaskih Jevreja« i time je udaren temelj tadašnjoj Aškenaskoj opštini u Beogradu.²⁵

OSNIVANJE MILDARA

Zakonom o ustrojstvu osnovnih škola od 11. septembra 1863. stvoreni su mnogo povoljniji uslovi za dalji razvoj osnovnih škola. Već time što je zakon omogućio otvaranje škola i u manjim naseljima (a ne samo u crkvenim opštinama koje imaju najmanje 400 domova) i što je dozvoljeno da se škole smeštaju i u zgrade koje nisu morale biti građene od »tvrđoga i dobrog« materijala, tj. u zgrade koje nisu specijalno građene za školske potrebe, znatno je ubrzan proces otvaranja osnovnih škola i povećan broj učenika.²⁶ Tih 60-ih godina XIX veka, Sefardska opština je pristupila izgradnji nove školske zgrade. Tačna godina izgradnje nije poznata, ali se zna da je to bilo između 1862. i 1864. Smatra se da je zgrada morala biti izgrađena pre bombardovanja Beograda 1862. zbog jedne neeksplodirane turske granate koja je kao uspomena na taj događaj bila smeštena na krovu zgrade.²⁷

Nova školska zgrada, poznata kao Mildar, sagrađena je na Jaliji u Solunskoj ulici i bila je tih godina senzacija u ovom kraju: U tesnim i krivim uličicama i sokacima koji su bili popločani turskom kaldromom i osvetljeni retkim petrolejskim fenjerima, kuće na Jaliji su zidane još u tursko vreme i pretežno su bile prizemljuše. A zgrada Mildara je bila dvospratnica od »čvrstoga« materijala i za ono vreme retkost ne samo za Jaliju nego i za Beograd. Mildar nije bio samo škola nego neka vrsta opštinskog doma u kome su se odvijale razne kulturne aktivnosti beogradskih Jevreja. U prizemlju su bile dve učionice, a na spratu kancelarije opštine i rabinata, biblioteka i jedna prostorija za sastanke.²⁸

Tako je školske 1864/65. godine bilo u Beogradu šest muških osnovnih škola: kod Velike crkve, na Terazijama, Dorćolu, Vračaru, Paliluli, i Jaliji.²⁹

²⁴ D. Alkalaj, »Sefardska opština u Beogradu 60-tih godina IX veka« (dalje: »Sefardska opština«), *Jevrejski narodni kalendar 1937—38*, Beograd 1938, 103.

²⁵ D. Alkalaj, »Osnivanje Aškenaske opštine u Beogradu«, *Vesnik jevrejske Sefardske varoispovedne opštine*, Beograd 1939, 11.

²⁶ V. Tešić, *Škole u Beogradu pre 100 godina*, Beograd 1967, 9.

²⁷ A. Alkalaj, »Život i običaji u nekadašnjoj jevrejskoj Mahali« (dalje: »Život i običaji«) *Jevrejski almanah 1961—62*, Beograd 1962, 64.

²⁸ I. Slanog, *nav. delo*, 92.

²⁹ *Istorije Beograda*, II Beograd 1971, 500.

Nije potrebno naglašavati kakav je značaj imala izgradnja Mikdara za dalji razvoj jevrejskog školstva. Pored nekoliko popravaka, to je bila jedina zgrada škole Sefardske opštine do podizanja Opštinskog doma 1929. godine.

Do polovine XIX veka, u jevrejskoj školi se sticalo isključivo versko obrazovanje. Školu su pohađala samo muška deca, a od predmeta su predavani uglavnom hebrejski jezik, pisanje i čitanje biblijskih tekstova. U to vreme su u školi radila tri učitelja, a pohađalo ju je 76 učenika.³⁰ Tadašnje generacije poučavali su učitelji Naham Nisim Testa, Bohor Altarac i Avram Alkalaj, a kasnije i učitelji savremenijeg usmerenja Šalom Ruso, Moše Pinto, Jakov Koen i Sabitaj Đain.³¹

Ako je neko želeo šire obrazovanje moralo se obratiti privatnim učiteljima. Konzervativizam u pogledu obrazovanja postao je ozbiljna kočnica u razvoju jevrejske škole. Čak su i aškenaski Jevreji odbijali da šalju decu u sefardsku školu jer su smatrali da je nastavni program zastareo i nedovoljan za ono vreme.³²

Mada jevrejskoj deci nije bilo zabranjeno da pohađaju državne osnovne škole, ona to nisu mogla zato što nisu znala srpski jezik. Nastava u jevrejskoj školi Sefardske opštine se odvijala na ladinu, govornom jeziku opštine, pa je retko koji učitelj, a osobito učenik, znao srpski jezik. Posledica je bila da deca po završetku jevrejske osnovne škole nisu mogla nastaviti školovanje u državnim srednjim školama.

Imajući sve ovo u vidu, Jevrejska opština je 60-ih godina XIX veka pristupila reorganizaciji i modernizaciji školskog programa po ugledu na državne škole.

REORGANIZACIJA NASTAVE U JEVREJSKOJ OPŠTINI

Reorganizacija nastave u jevrejskoj školi sredinom XIX veka imala je veliki značaj za napredak obrazovanja jevrejske omladine. Svesni neuspeha i konzervativizma u radu dotadašnje škole u Jevrejskoj opštini, predstavnici Jevrejske opštine su se 17. februara 1864. obratili ministru prosvete i crkvenih dela: »Nema u Evropi države gde bi se Jevreji u bednijem stanju nalazili nego što se mi Jevreji nalazimo ovde u Srbiji i to pokraj svih blagdeti koje u ovoj zemlji uživamo. Dok ostali žitelji u Srbiji napreduju i sve na veće blagostanje teku, mi sve više padamo, pa smo već i do toga došli da ni naše glavne dužnosti građanske, kao što su plaćanje danka nismo u stanju tačno ispunjavati. Glavni uzrok ovakve naše propasti jeste oskudica u nauci i obrazovanju. Nama su poznate blagodeti nauke i izobraženija, glavnih faktora građanske sreće i blagostanja. Svesni ove propasti mi smo se više puta obratili praviteljstvu Srbskom da bi ono tome nedostatku na-

³⁰ S. Cunković, *nav. delo*, 48.

³¹ S. Demajo, »Sećanja na Juliju«, Jevrejski narodni kalendar 1938/39, Beograd 1939, 50.

³² ASB, MPS VII, 155/1878.

šem doskoćilo i vaspitavanje dece naše u svoje ruke blagoizvolelo, no sve naše molbe ostaše bez pomena, pa se tako u gorem stanju nalazimo nego što su se naši stari pre 100 godina nalazili. Ostavljeni sebi samima mi smo, Istina o svom trošku, u našoj Maloj sagradili školsko zdanje, ali školu ustrojiti nismo umeli, pa nam ta škola ne donese nikakvog ploda i zbog toga se naša deca, nespremna, ne mogu upisati ni u gimnaziju, ni u trgovačku školu, već moraju ostati kao slepci bez očiju. Ovo žalosno stanje svoje dece mi smo uvek s mukom snositi i čekamo zgodnu priliku da molbu svoju opet ponovimo. A kako se sada na čelu Državne prosvete nalazi umom prosvetljen i ujedno pravedan čovek, to nismo mogli propustiti da Vas G. Ministre ovim pokorno zamolimo da bi nalazeći se u našoj Maloj školi po obrascu srpskih škola preuredili i nužnim učiteljima srpskim snabdeli blagoizvoleli. Učitelji bi svoju nagradu dobijali iz fonda školskog u koji i mi prilažemo. Er će samo ovakvim načinom moći Jevrejska mladež srpski jezik izučiti i pribaviti sebi znanja koja su nužna za prelazak u viša učevena zavedenja.

Mogao bi kogod priupititi zašto ne šaljemo svoju decu u srpske osnovne škole budući da nam to niko ne brani. Na ovo nam nema dovoljno odgovora. Jevrejska se Mala nalazi na Dunavu, te je tako sasvim udaljena od svih srpskih škola. Jedino Dorćolska škola bila bi po svom položaju za to zgodna, no kad se uzme u obzir da ima preko 100 jevrejske dece koja su sposobna za posećivanje osnovne škole, to školsko zdanje na Dorćolu obuhvatiti ne može. Mi nismo radi napustiti li našu veru i pravila verozakona i predavanja takova u smesi sa srpskom decom bila bi takođe sa tegobom skopčana. Pošle dolazi i to što već imamo školsko zdanje u koje se naša deca mogu udobno smestiti, bez da budu na dosadi srpskoj deci. Mi bi želeli da naša škola bude razdeljena na razrede kao što su i srpske osnovne škole i da se u ovim predaju isti predmeti kao i u srpskim osnovnim školama.³³

Odmah nakon toga, 24. februara, Haim Avramović i Avram Koen su se u predstavi Jevrejske opštine obratili Upravi varoši Beograda s molbom da im ministar prosvete i crkvenih dela uredi njihovu osnovnu školu i odredi učitelja koji bi primao platu iz školskog fonda. Oni takođe preporučuju Upraviteljstvu varoši Beograda da ono ispita pristaju li svi ondašnji Jevreji da im se na Dorćolu otvori škola shodno Zakonu o ustrojstvu osnovnih škola za srpske škole, u kojoj će srpski učitelji predavati sve predmete na srpskom jeziku (sem verskih predmeta). U slučaju da se Jevreji izjasne da pristaju na to, Upraviteljstvo će biti dužno da izvidi mogu li oni ispuniti uslov iz člana 5 Zakona o osnovnim školama i imaju li bar 25 učenika.³⁴ Nato se upravitelj varoši Beograda obraća 13. marta ministru prosvete i crkvenih dela s predlogom da se na Dorćolu u Mahali ustanove jedna muška i jedna ženska škola sa srpskim učiteljem koji bi predavao sve predmete (sem verskih) na srpskom jeziku. U ovom dopisu se još kaže da postoji zdanje za jevrejsku školu gde je smeštena biblioteka, a na donjem spratu postoje dve prostrane sobe koje bi se mogle upotrebiti kao učionice za mušku školu. Učiteljske plate bi bile isplaćivane iz Beogradske, a ne iz Jevrejske opštine.³⁵

³³ ASB, MPS XII, 1774/1864.

³⁴ Isto.

³⁵ Isto.

Sekretar ministra prosvete i crkvenih dela M. D. Milićević izveštava 13. jula da je komisija, shodno rešenju »G. Min. prosvete i crkvenih dela br. 836« izašla u Jevrejsku mahalju i pregledala zdanje jevrejske škole za mušku decu, kao i 2—3 privatne kuće koje bi Jevreji mogli uzeti za smeštaj ženske škole. Komisija je utvrdila da se u tim stanovima mogu udobno smestiti i nova muška škola i ženska škola i učiteljica. Opštinarci su izjavili da će do 1. avgusta 1864. biti sve spremno u obe škole, samo mole da se u to vreme postave učitelj i učiteljica.³⁶ Upravitelj varoši Beograda obraća se 22. jula ministru prosvete i crkvenih dela i obaveštava ga da je komisija izvršila pregled i da su nađene prostorije za školu, pa škola za jevrejsku decu može početi da radi od avgusta.³⁷

Tako su 1864. godine počele da rade jedna muška i jedna ženska osnovna škola za jevrejsku decu, a nastavu u njima su na srpskom jeziku držali srpski učitelj i učiteljica. Učitelj u muškoj osnovnoj školi na Jaliji bio je Petar Dimić, a u ženskoj Pijada Kapetanović.³⁸ Ustanovljeni su i razredi prema uzrastu dece. U školi su predavani isti predmeti kao u srpskim osnovnim školama sem veronauke, koju su i dalje vodili jevrejski učitelji.

U prva tri razreda srpskih muških osnovnih škola, učenici su u to vreme učili Bukvar, Prvu čitanku, Drugu čitanku, Časlovac, Psaltir, Prva znanja svakom Srbini nužna, Katihizis, Kratku sveštenu istoriju, Kratku računicu, Mali zemljopis i Pjenije, a u četvrtom razredu Treću čitanku, Računicu, Kratki zemljopis Srbije i Turške, Carstva u Evropi, Kratku istoriju Srbije, Kratku Srpsku gramatiku, Pismene sastave i Pjenije.³⁹ Škola za mušku decu ostala je u zgradi Mildara, dok je opština iznajmila jednu kuću na Jaliji za potrebe ženske škole.

Od trenutka reorganizacije, jevrejska škola se uključila u sistem državnih škola i država je jednim delom finansirala njen rad. Naime, troškove za celokupnu školsku opremu, stan za učitelja i ogrev plaćala je država (Jevreji su u okviru poreza plaćali i doprinos za školstvo). Plate učitelja su bile na teretu Jevrejske opštine i ona ih je namirivala iz svog školskog fonda.⁴⁰

Inače je te školske 1864/65. godine bilo u Beogradu šest muških osnovnih škola sa 610 učenika; u njima je radilo 14 učitelja. Takođe je bilo i šest ženskih osnovnih škola.⁴¹ Poseban značaj imalo je otvaranje ženske škole na Jaliji. Polovinom 1858. potekle su nove inicijative za otvaranje ženskih osnovnih škola u Beogradu. Njihovo organizovanje bilo je neposredno vezano za »Naredbu za osnovne srbske ženske škole« od 25. jula 1860, prema kojoj su se u ove škole mogla upisivati deca s navršenom šestom godinom i pohađati najviše do napunjene trinaeste godine. Tako je 1864. bila otvorena i ova ženska osnovna škola za jevrejsku decu na Jaliji.⁴²

³⁶ ASB, MPS XI, 1774/1864.

³⁷ Isto.

³⁸ V. Tešić.

³⁹ Isto, 15.

⁴⁰ ASB, MPS XII, 1774/1864.

⁴¹ V. Tešić, nav. delo, 15.

⁴² Istorija Beograda, Beograd 1974, 580.

Jevrejska ženska deca nisu do sredine XIX veka u većem broju pohađala školu, a njihovo obrazovanje je bila privilegija bogatijih porodica. Jevreji u Srbiji su se u početku brinuli samo za školovanje muške dece. Dečaci su uveliko odlazili u srpske škole, a istovremeno pohađali i jevrejsku školu. Prilikom upisa muškog deteta u jevrejsku školu priređivana je čitava mala svetkovina u roditeljskom domu. Tog dana se slao poklon detetovom učitelju, a drugovima su davani slatkiši. Upi-su deteta u školu prisustvovali su majka i najbliža rodbina.

Otvaranjem ženske škole na Jaliji stvorena je mogućnost da se jevrejske devojčice obrazuju u većem broju i da posle završene osnovne škole nastave školovanje u srednjim državnim školama. Prva učiteljica u ženskoj jevrejskoj osnovnoj školi bila je Pijada Kapetanović, bivša učiteljica iz Golupca, koja je na Jaliji predavala punih 15 godina, kad je otišla u penziju.⁴³ U početku su majke nerado davale kćeri u školu jer još nisu uvidale koliko je ona potrebna. Zato je broj ženske dece u početku bio srazmerno mali, ali se ubrzo počela osećati blagodet škole i srpske knjige. Tako je rastao i broj ženske dece u školama. Važno je konstatovati da su ženska deca bila prva koja su iz škole unela srpski jezik i srpsku pesmu u roditeljsku kuću. Mada se i tada osećala potreba za višim školovanjem, ipak ženska jevrejska deca nisu tih godina pohađala više od osnovne škole. Oko 70-ih godina XIX veka, jevrejska ženska deca se još ne usuđuju da produže školovanje u državnim školama. Bogatije devojke su odlazile u privatnu školu koja je bila pod nadzorom Ministarstva prosvete i u kojoj se učilo nešto muzike, strani jezici i ženski ručni rad. Prof. Svetomir Nikolajević predavao je u toj školi srpski jezik, istoriju i geografiju. Trajanje školovanja bilo je 1—2 godine.

Među učenicama se izdvajala Regina Jeliševa, koja je prva posle završene osnovne škole produžila školovanje u višim državnim školama. Kad je 1879. završila školu postala je učiteljica na Jaliji i zamenila svoju učiteljicu Pijadu Kapetanović. Regina je postavljena za privremenu učiteljicu desete klase za sva četiri razreda 1. avgusta 1878. godine.⁴⁴ Njeno postavljenje bilo je potkrepljeno molbom Skupa Crkveno-školske Jevrejske opštine od 16. jula. U molbi se navodi da je Jeliševa završila Višu žensku školu s najboljim uspehom i naglašava da je naročito pogodna da predaje u školi na Jaliji jer će je deca razumeti.⁴⁵ Već tada se broj učenica udvostručio, pa kad je 1882. uvedena obavezna nastava, broj dece na Jaliji se toliko uvećao da su u školi radile četiri učiteljice. Od tada je već priličan broj devojčica odlazio posle osnovne škole u Višu žensku školu, u to vreme jedinu ustanovu u Srbiji za više obrazovanje ženske dece.⁴⁶

Poznatije učiteljice na Jaliji bile su Zlata Baruh (1887), Sidonija Hercog (1893), Regina Benedik i Estira Kalmić (1892), te Jelena Aikalaj (1893). Sve su one imale visoko obrazovanje za ono vreme jer su završile Višu žensku školu ili Ženski zavod (kako se škola tada popularno zvala).⁴⁷ Istaknuto mesto u istoriji ženske škole na Jaliji pripada Estiri Kalmić-Ruso, koja je u tu školu došla 1892. i u njoj

⁴³ Jevrejsko žensko društvo u Beogradu, 1874—1924, na dan 50-godišnjice od osnivanja, Beograd 1924, 55.

⁴⁴ D. Sindik, *nav. članak*, 103.

⁴⁵ ASB, MPŠ V, 335/1878.

⁴⁶ S. Čunković, *nav. delo*, 89.

⁴⁷ Jevrejsko žensko društvo u Beogradu na dan 50-godišnjice od osnivanja, Beograd 1924, 53.

radila pune 32 godine. Ona je završila šest razreda Više ženske škole u Beogradu i 1891. položila ispit za učiteljicu. Kad je 1924. odlazila u penziju, Jevrejska opština joj je u znak pažnje i zahvalnosti za dugogodišnji rad odštampala »Spomenicu«. Njen prosvetni rad bio je cenjen ne samo u okvirima jevrejske zajednice nego i šire, pa je za revnosnu službu odlikovana Ordenom sv. Save V stepena.⁴⁸

Iz dokumenata o ženskoj školi ne može se zaključiti da je ona bila namenjena isključivo jevrejskoj ženskoj deci, mada je jasno da su ona bila u većini. Dokumenti takođe ne pokazuju tačno šta su deca učila u ovoj školi, ali se s druge strane vidi briga opštinske uprave za obrazovanje ženske dece, za čuvanje maternjeg jezika, ali i težnja za savladavanjem srpskog jezika. To je i prirodno jer je Srbiji konačno priznata nezavisnost, a sa druge strane je Berlinskim kongresom 1878. zagarantovana sloboda veroispovesti u Srbiji, što se odrazilo i u radu jevrejskih škola toga vremena.

U oblasti nastave, ovo razdoblje je bilo veoma karakteristično pre svega po nastojanju da se dogradi započeta reforma, a jevrejske škole su se uklapale u tu reformu. Veoma brzo nakon reorganizacije školskog programa, Sefardska opština se mogla pohvaliti pozitivnim učinkom ovog poduhvata. Tako se u školskom izveštaju za školsku 1869/70. godinu ističe da je bilo 164 učenika i 63 učenice.⁴⁹ U svim muškim osnovnim školama u Beogradu bila su 1880. upisana 1.222 učenika, a razred je završio 1.101 učenik.⁵⁰ Iz ovog podatka se vidi da je bio veliki broj učenika koji nisu uspeali da na vreme završe školu; međutim, broj učenika koji su na vreme završavali dotični razred bio je veći. Od svih beogradskih škola, najveći broj učenika je ostavljao školu tokom godine u Varoškoj školi (70 đaka), a najuspešniji su bili đaci škole na Jaliji (od 123 upisana učenika, 111 ih je završavalo razred redovno).⁵¹

U Beogradu je 1880. bilo osam ženskih osnovnih škola koje su kao i muške bile razmeštene po pojedinim delovima varoši. Sve ženske škole imale su po četiri razreda. Kod Saborne orkve, na Terazijama i u I razredu na Jaliji radila je po jedna učiteljica u svakom razredu, a inače je u svim ostalim školama radila jedna učiteljica u dva razreda. Jedino je na Jaliji radila jedna učiteljica u tri razreda (II, III i IV). Te godine je u svim ženskim školama bilo upisano 1.006 učenica, a razred je završilo 865 učenica. U žensku školu na Jaliji upisale su se 84 učenice, a 75 su završile razrede.⁵²

Što se tiče školskih zgrada, one su po podacima iz 1880. godine bile uglavnom sve, pa i na Jaliji, u prilično lošem stanju. Bile su pretrpane, a prostori je za učenje male i nepodesne, vlažne i nezdrave. Inače su škole u to vreme bile veoma razli-

⁴⁸ Spomenica gospođe Estere S. Ruso, učiteljice, na dan proslave 32 godine prosvetnog i nacionalnog rada, Beograd, 1924, 4.

⁴⁹ D. Alkalaj, Sefardska opština, 101.

⁵⁰ N. Petrović, Osnovne škole u kneževini Srbiji za 1880. godinu, Beograd 1880, 20.

⁵¹ Isto, 31.

⁵² Isto, 21.

čito snabdevene nastavnim sredstvima. U školi na Jaliji su postojala sva nastavna sredstva, ali ona nisu bila opštinska svojina.⁵³

Kad je 25. avgusta 1875. postavljeno pitanje nastavnog jezika za jevrejsku decu u državnoj školi na Jaliji, njen učitelj Mišivoje Stevanović se žalio ministru prosvete da mu je teško predavati velikom broju učenika (bilo ih je 110 u četiri razreda), pogotovu zato što su deca većinom jevrejskog porekla i ne razumeju srpski jezik. Po Stevanovićevim rečima, deca su pre podne učila jevrejski, a posle podne srpski, uz to su redovno proslavljani svi praznici i jevrejski i srpski, pa se učitelj pitao kakav se uspeh može postići u takvim uslovima. On je predložio dva rešenja: ili da se dovede još jedan učitelj kao što je bilo ranije, ili da učenici III i IV razreda budu prebačeni u škole na Dorčolu i kod Saborne crkve. U tom slučaju bi škola na Jaliji ostala samo sa dva razreda.⁵⁴ Ministar se najpre odlučio za ukidanje III i IV razreda u jaljskoj školi, što je izazvalo energičan protest članova Jevrejske opštine koji su zapretili da će decu ispisati iz škole. Za taj korak su navedena dva razloga: prvo, da su škole kod Saborne crkve i na Dorčolu veoma udaljene, što zimi predstavlja veliku smetnju siromašnoj deci zbog nedostatka tople odeće; drugo, da se nastava u tim školama obavlja u vreme kad jevrejska deca posećuju časove veronauke. Na kraju je ipak doneta odluka da se ponovo otvore III i IV razred u školi na Jaliji.⁵⁵

Nešto kasnije, u poslednjoj deceniji XX veka, jevrejska deca su uglavnom odlazila na nastavu u srpske škole, a u školu na Jaliji su išla samo na časove veronauke, o čemu će biti više reči u odeljku o jevrejskom školstvu na prelazu između XIX i XX veka.

DRUŠTVENA ŠKOLA ZA IZOBRAŽAVANJE SRPSKO-JEVREJSKE OMLADINE

Šezdesetih godina XIX veka nije bilo mnogo školovanih Jevreja; tek poneki imućniji roditelji slali su svoju decu u gimnaziju ili realku. Jevrejska deca nisu poohadala ni državnu osnovnu školu, nego jevrejsku u kojoj su srpski učitelji predavali ostale predmete, ali na španskom jeziku. Ne izlazeći iz kruga Jevrejske mahale, bez dodira sa srpskom decom u osnovnoj školi, jevrejska deca nisu mogla steći ni dovoljno pismenosti, ni znanja srpskog književnog jezika. Sve znanje koje su mogli crpeti bilo je sadržano u jevrejskoj nauci, u Tori, tumačenju Talmuda i hebrejskom jeziku. Nesumnjivo je da su Jevreji znali govorni srpski jezik, ali su se u dodiru s Turcima i Cincarlama služili i turskim, a najviše španskim jezikom.

Još 1872. godine se jedna grupa omladinaca sa Jalije našla pobuđena da osnuje društvo sa zadatkom da jevrejskoj omladini pruži mogućnost da što temeljnije

⁵³ Isto, 26.

⁵⁴ ASB, MPS V, 695/1874.

⁵⁵ Isto.

naučni srpski jezik i druge školske predmete. Tako se Skup Crkveno-školske jevrejske omladine 4. januara 1873. obratio ministru prosvete i crkvenih dela sa molbom da im odobri rad škole u kojoj bi se jevrejska mladež poučavala srpskom jeziku i drugim naukama. Odobrenje za rad ove škole dali su i Jevrejska opština i Upraviteljstvo varoši Beograda. Osnivači škole bili su Hajim M. Ozerović, Johan J. Almul, Jakov S. Koen, Johanan Melamed, Nisim Efraim, David M. Levi, Solomon M. Nisim, Majer A. Koen, Mošo S. Koen i Haim B. Josif. Škola je dobila naziv »Društvena škola za izobražavanje srpsko-jevrejske omladine«.⁵⁶

Sačuvan je i školski Pravilnik iz kojeg se vidi da je to bila neka vrsta kursa za obrazovanje odraslih, jer su školu mogli pohađati samo učenici koji su navršili 14 godina života. Škola je bila smeštena u jednoj od učionica Mildara. Njen cilj je bio da srpskoj, grčkoj, cincarskoj i jevrejskoj omladini, kao i svima kojima je to bilo potrebno, bez obzira na veru i materijalni položaj, pruži mogućnost da temeljno nauče srpski jezik, ali i druge predmete. Škola je trajala 6 meseci, a izdržavala se od članarine koju su plaćali učenici (iznosila je 16 groša za jedan kurs). Od članskih uloga je plaćan i učitelj. O radu škole se brinula uprava od sedam članova. Svaki 6 meseci po završenom školskom tečaju održavana je skupština i birana nova uprava. Uprava je primala i otpuštala učitelje i poslužitelje i brinula o tome da se članarina redovno naplaćuje. Uprava je bila dužna da šalje jednog od svojih članova da prisustvuje predavanjima. U Pravilniku je takođe naglašeno da će škola raditi sve dotle dok za njom bude vladala potreba i dok bude dovoljno učenika koji će članarinom pokrивati troškove njenog rada.⁵⁷

OTVARANJE JEVREJSKOG ODELJENJA PRI DRŽAVNOJ ŠTAMPARIJI

Veoma značajan događaj u kulturnoj istoriji Miloševe Srbije bilo je otvaranje Državne štamparije 1831. godine. Zahvaljujući Izrailju Haimu, u okviru ove štamparije je 1837. otvoreno i jevrejsko odeljenje.⁵⁸ Počev od te godine, u njoj je godišnje štampano po nekoliko jevrejskih knjiga koje su po sadržaju uglavnom bile verske, moralne, pravne i slično. U toku XIX veka štampano je nekoliko udžbenika namenjenih učenicima jevrejske škole. Tako je 1839. izišla iz štampe na latinu prva gramatika jevrejskog jezika *Darhe Noam* od zemunskog rabina Jehude Haj Alkalaja.

1842. štampan je udžbenik *Vajlaket Josef* beogradskog rabina Josefa Finciija koji je izvršio izbor tumačenja Svetog pisma i rabinskih knjiga.

1860. izišla je jevrejska gramatika i čitanka *Hinuk Nearlm* od Davida Moše Alkalaja.

⁵⁶ ASB, MPS I, 71/1873.

⁵⁷ Isto, (napomena: u traženju za podacima za ovu školu nisam pronašla više podataka o broju učenika, o nastavnim predmetima, ni koliko dugo je škola radila).

⁵⁸ I. Alkalaj, »Jevrejske knjige štampane u Beogradu«, Jevrejski almanah 1925—26, Vršac 1925, 133.

1867. štampan je *Hok Lejlsrael*, lektira za verske studije, sa odlomcima iz Tore, Talmuda i drugih verskih i moralnih spisa. Autori su David Moše Alkalaj i sin Moša.

1867. izlazi i *Bou Hešbon*, uputstvo za učenje računanja za đake osnovnih škola od Davida Moše Alkalaja.

1871. štampana je čitanka za II razred od Davida Moše Alkalaja.

1874. štampan je *Hinuh Mešon Ivri*, čitanka i udžbenik jevrejskog jezika za II i III razred od Moše Davida Alkalaja.⁵⁹

1876. u Beogradu se osnivaju i druge štamparije u kojima se takođe štampaju jevrejske knjige.

1886. izlazi *Jevrejski bukvar* od beogradskog rabina dra S. Bernfelda; iste godine su od istog autora štampana i *Načela jevrejske religije*, katehizam za učenike osnovnih škola; obe knjige su štampane u Trgovačkoj štampariji Đ. Kimpanovića.

1887. izlazi *Jevrejski bukvar* od učitelja Moše Pinta, štampan u štampariji Lazara Isakovića u Beogradu.

Svi ovi udžbenici su štampani na hebrejskom jeziku s prevodom na ladino, ili samo na ladinu. Tek u XX veku su jevrejske knjige štampane na srpskom jeziku, koji tada masovno ulazi u jevrejske kuće.

JEVREJSKO ŠKOLSTVO NA PRELAZU IZMEĐU XIX I XX VEKA

Stanje u jevrejskom školstvu u Beogradu na prelazu između dva veka bitno se izmenilo. Jevrejski živalj koji je u toku XIX veka bio koncentrisan u Jevrejskoj mahali na Jaliji, postepeno se širio po celom Beogradu. U to vreme sazidana je nova sinagoga »Bet Israel« u gornjem kraju varoši u Ulici cara Uroša br. 20. Ranije su svi Jevreji u Beogradu živeli u Jevrejskoj mahali, a počev od 1880. počeli su se iseljavati i nastanjivati u gornjim delovima Beograda. Usled toga je nastala potreba da se jedna sinagoga podigne u gornjem kraju varoši. Prvi koji je pokrenuo tu ideju bio je Jakov H. Alkalaj, predsednik Jevrejske opštine. On je 1892. istupio iz opštine, a na njegovo mesto je došao Edija Buli, koji se veoma zauzeo za podizanje sinagoga.⁶⁰ Pošto je prema predračunu trebalo da se prikupi oko 180.000 dinara, a opština je raspolagala samo sa 150.000 predloženo je da se poveća zajam od građana. Kad su izvršene sve pripreme i kad je Ministarstvo građevina odobrilo planove i ugovor koji je sklopljen sa preduzimačima pristupilo

⁵⁹ Isto, 133.

⁶⁰ D. Alkalaj, »Nova sinagoga Bet Israel, Jevrejski almanah 1925—28, Vršac 1925, 73.

se polaganju kamena temeljca. Polaganje je izvršeno 10. maja 1907, a izvršio ga je lično kralj Petar I koji je prisustvovao toj svečanosti.⁶¹

To je vreme kad patrijarhalni život u jevrejskim porodicama počinje polako nestajati. Jevreji izlaze iz svog omeđenog sveta i uklapaju se u savremeno sprsko društvo. Vreme od 1910. do 1911. je doba preloma u životu Jevrejske opštine i doba reforme na svim područjima opštinskog rada, pa i u oblasti škole, što se ogleda i u uvođenju savremenijih oblika nastave. Jevrejska škola je sem verskog obeležja zahvatala i jevrejsku istorijsku i nacionalnu oblast, posebno učenje hebrejskog jezika.

Pitanje u vezi sa učenjem srpskog jezika nije se više postavljalo, pa su se jevrejska deca početkom XX veka nalazila u gotovo svim državnim osnovnim i srednjim školama od Jajije do Đerma. U njima su deca sticala osnovno i srednje obrazovanje, a u jevrejske škole su odlazila samo na časove veronauke. Tako Srećko Čunković navod⁶² da je u Beogradu školske 1899/90. godine bilo devet muških i devet ženskih osnovnih škola, ali među njima ne nabroja jevrejsku školu na Jajiji, što govori da su jevrejska deca većinom pohađala nastavu u srpskim osnovnim školama, a u jevrejsku školu odlazila samo na versku nastavu.⁶² Jevrejska deca su u državnim školama bila oslobođena časova hrišćanske veronauke i čitanja »Oče naš«.

Početkom XX veka, škola Sefardske opštine poznata kao »El Mildar vježu« već je mnogo izgubila od svog nekadašnjeg sjaja i izgledala je kao stara rabatna zgrada. Rad škole je bio u potpunosti na teretu Jevrejske opštine i finansiran iz tzv. »školske kase« ili kvartola koji su plaćali svi članovi opštine. Poznati jevrejski učitelji na prelazu između XIX i XX veka bili su Hahami Nisim Testa, Šalom Ruso, Moša Pinto, Jakov Koen Katalon, Šabetaj Đain i drugi.⁶³

VERSKA NASTAVA U JEVREJSKIM ŠKOLAMA U PRVIM DECENIJAMA XX VEKA

Sam održavanje bogoslužjenja u hramovima, zadatak svih opštinskih uprava bila je briga oko nastave u jevrejskim školama koje su radile kad u državnim školama nije bilo predavanja. Časovi veronauke su održavani dva puta nedeljno: četvrtkom posle podne i nedeljom pre podne. Nastavni jezik bio je srpski. U početku su nastavnici, kao i mnogi sveštenici, bili samouci, volonteri, bez pedagoške spreme. Kasnije, naročito posle prvog svetskog rata, primani su stručnjaci i sa fakultetском diplomom, teolozi, istoričari i drugi. Nastava je obuhvatila čitanje molitvenika i biblijsku istoriju, istoriju jevrejskog naroda i savremeni jevrejski jezik ivrit. Predavanja su održavana u jevrejskoj školi u Mahali, a zatim u novom Jevrejskom domu. Nastava u jevrejskoj školi bila je obavezna jer su državne škole tražile da

⁶¹ Isto, 73.

⁶² S. Čunković, *nav. delo*, 48.

⁶³ S. Demajo, *nav. članak*, 40.

srska deca polažu Ispit iz hrišćanske nauke, a od jevrejske dece je tražena ocena iz Biblije.⁶⁴

Pitanje jevrejske verske nastave regulisano je Statutom za jevrejsku veroispovest Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Prema tom statutu, glavni organi jevrejstva u Kraljevini SHS su: 1. Jevrejska veroispovedna opština; 2. Savez jevrejskih veroispovednih opština; 3. Vrhovni rabin i Rabinski sinod.

Jevrejska veroispovedna opština ima za zadatak da brine za sve verske i prosvetne potrebe svojih pripadnika.⁶⁵ A prema Zakonu o Verskoj zajednici Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji, u svim državnim i privatnim školama koje posećuju učenici jevrejske veroispovesti, verska nastava se predaje u saglasnosti sa nadležnim jevrejskim veroispovednim opštinama. Postavljanje veroučitelja u svim državnim školama vrši ministar prosvete u sporazumu sa vrhovnom duhovnom vlašću. Nastavne planove i program za predavanje veronauke propisuje nadležni ministar, uzimajući u obzir potrebu za verskim obrazovanjem i vaspitanjem.⁶⁶

Pododbor Saveza jevrejskih veroispovednih opština (SJVO) je 9. decembra 1923. izradio nastavni plan za jevrejsku veronauku i zatražio od Ministarstva vera da se taj nastavni plan uzme kao prilog Saveza za nastavu jevrejske veronauke koja bi vredela za celu Kraljevinu i time bila postignuta jednoobraznost.⁶⁷ Inače je na kongresu SJVO koji je održan u Zagrebu 22. i 23. novembra 1921. zaključeno da se što pre pristupi sastavljanju obligatne nastavne osnove za jevrejsko vaspitanje mladeži u osnovnim i srednjim školama i da se u toj nastavnoj osnovi odredi da je učenje jevrejskog kao živog jezika obavezno, te da se provede temeljna reforma u proučavanju istorije i vere, tako da se kod omladine razvije shvatanje istorijskog razvoja jevrejskog naroda i njegovih verskih istina.⁶⁸

Prema nastavnom planu iz jevrejske veronauke za učenike srednjih škola u Kraljevini SHS, nastava veronauke imala je opšti i poseban deo. U opštem delu naglašava da jevrejska srednjoškolska verska nastava ima za cilj »vaspitanje školske mladeži u religiji otaca i produbljivanje ljubavi i odanosti prema uzvišenim načelima jevrejske etike i morala, da od nje postanu svesni Jevreji i jevrejske pobožnosti čestiti karakteri, rodoljubivi građani i korisni članovi društva«.

Nastava jevrejske veronauke u srednjim školama delila se u dve grupe. Prva je obuhvatala istoriju jevrejstva, obrede, ceremonije i sva moralna načela Mojsijeve veroispovedi. Druga grupa je sadržavala jevrejsku liturgiju, molitve, odlomke iz Biblije u originalu i izučavanje jevrejskog jezika kao sredstva za razumevanje ovih predmeta. Od predmeta iz prve grupe, najvažnija je bila istorija i na nju valja obratiti posebnu pažnju. Ostale predmete te grupe potrebno je koncizno uneti u predavanja iz istorije. Što se tiče predmeta iz druge grupe, jevrejski jezik je trebalo

⁶⁴ A. Alkalaj, »Život običaja«, 94.

⁶⁵ AJ Arhiv Jugoslavije (dalje: MPR) Versko odeljenje (dalje: VO), F 184.

⁶⁶ Isto.

⁶⁷ AJ, Ministarstvo vera (dalje: MV), 59/93.

⁶⁸ AJ, MPR, VO, F 184.

predavati po savremenoj, tzv. očiglednoj nastavi. Tako bi otpale sve poteškoće oko prevoda jevrejskih tekstova jer bi učenici, izučavajući izvestan broj jevrejskih reči i izraza, po ovom metodu lako savladali poteškoće u razumevanju jevrejskih tekstova.

U posebnom delu iznose se svi sadržaji koji se obrađuju po razredima. Tako se u I razredu u okviru istorije vrši rekapitulacija pet Mojsijevih knjiga. U II razredu se obrađuje istorija jevrejstva od Davida do propasti carstva. U III razredu se proučava istorija Jevreja u Vavilonu do razaranja Drugog hrama. U IV razredu se obrađuje istorija Jevreja od razaranja Drugog hrama do kraja epohe Gaoneta i Mesareta. U V razredu se proučava položaj Jevreja u srednjem veku do njihovog proterivanja iz Španije. U VI razredu se uči istorija Jevreja u novom veku, s posebnim osvrtom na duhovne pravce koji se javljaju u to doba. U VII razredu se vrši rekapitulacija važnijih delova jevrejske istorije i ukazuje na njihovo etičko obeležje. U VIII razredu se takođe obrađuje etika po knjizi Larusa. Ovim nastavnim planom je uz to predviđeno da se od I—VII razreda u okviru nastave jevrejskog jezika obrađuju biblijski tekstovi.⁶⁹

Prateći izveštaje o radu Sefardske opštine u Beogradu u prve tri decenije XX veka vidimo da je ona nailazila na brojne ozbiljne probleme u organizaciji verske nastave. To su bile teškoće oko popravka stare i izgradnje nove školske zgrade, oko angažovanja kvalifikovanog nastavnog osoblja, osavremenjivanja nastavnog programa, a kao najveći problem pokazala se sve veća nezainteresovanost učenika za pohađanje veronauke, koja je od druge decenije XX veka postala obavezan predmet u srednjoj školi.⁷⁰

Predsednik uprave Crkveno-školske jevrejske opštine uputio je 10. oktobra 1920. dopis ministru vera s molbom da opštini odobri da sumu od 100.000 dinara uzme iz opštinske gotovine i utroši za popravak zgrade jevrejske škole u Solunskoj ulici u kojoj je za vreme okupacije bila neprijateljska vojska, pa je zgrada u prilično lošem stanju.⁷¹ Nešto kasnije, ministar vera je odobrio opštini kredit od 100.000 dinara na račun opštinske gotovine radi opravke školske zgrade. Zatim 28. juna 1921. ministar vera odobrava SJVO da prazan plac na kom se nalazilo kupatilo, svojina Jevrejske opštine, proda i da dobijeni novac upotrebi za popravak zgrade škole.⁷² Tako je pitanje školske zgrade stavljeno u drugi plan za izvesno vreme.

Iz izveštaja Uprave Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu za 1922—23. vidi se da je opština između ostalog preuzela zadatak u vezi sa zidanjem novog Opštinskog doma. I pored popravaka, stari Mildar nije više mogao zadovoljiti sve kulturne potrebe rastuća jevrejske zajednice Beograda. Stoga je razumljivo što se ukazala potreba za podizanjem jednog novog, većeg i reprezentativnijeg

⁶⁹ Plan iz jevrejske veronauke za učenike srednjih škola u Kraljevini SHS, *Jevrejski almanah* 1927/28, Vršac 1928.

⁷⁰ Iz izveštaja Uprave Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu za 1922/23, Beograd 1924.

⁷¹ AJ, MVKJ, 59/93.

⁷² *Isto.*

zdanja u tu svrhu. Od samog početka bilo je planirano da se u ovaj novi objekat premesti i jevrejska škola Sefardske opštine. Međutim, za taj poduhvat su bila potrebna znatna materijalna sredstva kojima opština nije tada raspolagala. Dođuše, u vlasništvu opštine postojao je prazan pripremljen plac u Ulici kralja Petra za zidanje doma, raspisan je i konkurs i napravljene su idejne skice, ali glavni izvor sredstava za gradnju doma trebalo je tek pronaći. Opštinar i u svom izveštaju konstatuju da prihodi od opštinskih nekretnina nisu dovoljni, pa su rešili da za nastupajuću 1924. godinu povise školsku taksu kako bi stvorili kapital za tu svrhu. Te 1922/23. godine, škola je i dalje bila u zgradi Mildara na Jaliji, a učitelj i učiteljica za osnovce bili su David Menda i Estira Ruso, dok je srednjoškolcima predavao veronauku zemunski rabin dr Isak Alkalaj.⁷³

Zbog teškoća koje su se javljale u vezi sa organizacijom verske nastave u Jevrejskoj opštini, Glavni rabinat Kraljevine Srbije je 16. aprila 1922. uputio dopis Ministarstvu prosvete Kraljevine SHS u kome se kaže: "... Za učenike ce Mojsijeve vere u Beogradu ustanovljeno je i odvajkada se radilo tako, da se predavanja iz jevrejske veronauke čine u naročito za to određenoj zgradi na Jaliji, gde se svi učenici sakupljaju u određeno vreme. Ovakvo se praktikovalo iz tehničkih, a i ekonomskih razloga, pošto bi bilo skoro nemoguće za vreme časova hrišćanske veronauke, odvajati jevrejske učenike i predavati im u isto vreme, u samoj školi, isti predmet specijalno za njih. Ali pri tom držanju časova veronauke u zasebnoj zgradi mi nailazimo na ogromne teškoće i na smetnje koje bi se dale otkloniti, ako bi se od strane nastavničkog kadra pokazala veća predusretljivost za versku nastavu naše dece. Upućeni da svojoj deci damo versku obuku u časovima kada su ona oslobođena svake nastave u školama, pojedini nastavnici i nastavnice zadržavaju decu i duže posle predavanja, ili ih kažnjavaju da kaznu izdrže baš u tim slobodnim časovima. Na taj način ceo raspored rada iz veronauke ne može da se ostvari, gubi se disciplina i deca se navikavaju da izostanke pravdaju radom i časovima u osnovnoj školi. Dešava se i da iz dva odeljenja istog razreda jedna deca izlaze u 10, a druga u 11. časova pre podne, što je opet smetnja za časove veronauke.

Iz svih tih pobrojanih razloga Glavnom rabinu je čast zamoliti Ministarstvo prosvete:

1. Da učini da svi učenici Mojsijeve vere odmah po svršenom času, bez zadržavanja, izlaze iz škole, kako bi stigli na čas veronauke i da im se to naredi kao dužnost.
2. Da sva odeljenja istog razreda izlaze u isto vreme, kako bi učenici Mojsijeve vere iz istog razloga stigli na čas, pošto zajedno slušaju veronauku.
3. Kako je ocena iz veronauke obavezna kao i druge ocene, da se uvek službeno traži i ocena iz veronauke od naše dece...⁷⁴

⁷³ Izveštaj Uprava Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu za 1922/23, Beograd 1924.

⁷⁴ AJ, MPS, Osnovna nastava (dalje: ON), 142.

Povodom ove predstavlke Glavnog rabinata, školski nadzornik za grad Beograd izvršio je pregled u vezi sa verskom nastavom u postojećim školama i utvrdio da nastavnici na vreme puštaju učenike Mojsijeve veroispovesti po svršetku redovne nastave i da ih upućuju na časove njihove veronauke, ali nisu u mogućnosti da dalje kontrolišu ove učenike jer bi to značilo posvetiti se samo njima na štetu ostalih učenika. Po mišljenju glavnog nadzornika, takva kontrola nesumnjivo spada u delokrug Rabinata ili đačkih roditelja. Takođe je utvrđeno da se deci Mojsijeve veroispovesti predaje veronauka 3—4 puta nedeljno sa po dva uzastopna časa, čime se remeti nastavni plan koji za veronauku predviđa svega dva, a ne 6—8 časova nedeljno za jedan razred. Zbog toga školski nadzornik moli Ministarstvo prosvete da raspisom reguliše pitanje o predavanju i broju časova veronauke, pojednako za sve priznate veroispovesti.⁷⁵

Stanje u jevrejskoj školi nije se bitno izmenilo ni tokom 1924—1926. Problemi kao što su daci, učitelji, školske zgrade i redovnost pohađanja nastave, i dalje su zadavali brige opštinarima. Gradnja Jevrejskog doma je bila neizvesna zbog nedostatka finansijskih sredstava, pa je opština podvrgla staru školsku zgradu opsežnim popravcima. Prvi put je sastavljen i Školski odbor u čiji su sastav pored predstavnika opštinske uprave i celokupnog nastavnog osoblja ušli i đački roditelji i istaknuti jevrejski kulturni radnici. Sačinjeni su i nov nastavni plan i školski pravilnik.⁷⁶

Međutim, glavni problem koji je mučio Školski odbor bila je sve veća nezainteresovanost za pohađanje časova veronauke. Prema izveštaju Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu postojala su dva osnovna razloga za to. Prvi je taj što je školska zgrada dosta udaljena od stanova velikog broja jevrejskih porodica. Put od pojedinih škola do škole u Solunskoj ulici, pored toga što sadrži »izlišnu dangubu« spojen je i sa drugim nepodobnostima pedagoške i zdravstvene prirode. Deca su u tom međuvremenu ostavljena sama sebi na ulici i bez ikakvog nadzora. Za prelaz i najkraćeg rastojanja između Dorćolske osnovne škole i Solunske ulice potrebno im je najmanje pola sata, a od škole do Saborne crkve i ceo sat. Sem toga, terati decu da po svakakvoj nepogodi, po kiši, magli, vetru, ostaju tako dugo na ulici znači dovesti u neposrednu opasnost njihovo nežno zdravlje.⁷⁷ Drugi razlog se odnosi na nedostatak volje samih đačkih roditelja da svoju decu primoraju na pohađanje časova veronauke.

Da bi se rešili postojeći problemi, Uprava Crkveno-školske jevrejske opštine uputila je ministru vera predstavku s molbom da odobri i izda potrebno naređenje da se nastava jevrejske veronauke vrši u učionicama državnih osnovnih škola. U tom pogledu bi došle u obzir škola u dorćolskom kraju i kod Saborne crkve jer u njima ima najviše jevrejske dece. Njihov broj je bio minimalan u drugim školama, pa bi se za tu decu mogla odrediti škola kod Cvetnog trga kao na sre-

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ Izveštaj o radu Uprave Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu od 11. juna 1924. do 27. juna 1926. Beograd 1926.

⁷⁷ AJ, MVKJ 59/93.

dokraći. Učitelje za veronauku bi plaćala Uprava Crkveno-školske jevrejske opštine, a raspored časova utvrdili bi upravitelji dotičnih škola u sporazumu sa ovlašćenim predstavnikom ove Uprave.⁷⁸

Od 1926. pa nadalje, u izveštajima o radu jevrejskih škola ima nešto više optimizma. Nakon nekoliko godina odlaganja i neizvesnosti, 1927. je položen kamen-temeljac za novi Opštinski dom, koji je svečano osvećen u aprilu 1929. godine.⁷⁹ Na prvom spratu zgrade nalazile su se učionice za jevrejsku školu. Premeštanjem jevrejske škole u novu zgradu je konačno rešeno pitanje koje je dugo zadavalo brigu opštinskom rukovodstvu. Godine 1929. angažovan je i novi nastavnik za učelnike osnovnih škola — Eli Barzelaj. Srednjoškolicima je časove veronauke držao zemunski rabin dr Hinko Urbah do svog odlaska na drugo radno mesto, a onda ga je zamenio vrhovni rabin dr Isak Alkalaj.⁸⁰ Njihovom nastavom je već bila data osnova za nov način rada i za savremeni pravac u predavanjima jevrejske veronauke. Sa njihovim dolaskom počeli su se primenjivati i pedagoška načela i metodi. Međutim, ipak se osećala potreba za povećanjem nastavnog kadra, pre svega za predavanje veronauke u srednjim školama. Radi zadovoljenja ove neodložne potrebe, Uprava Crkveno-školske jevrejske opštine je 1929. angažovala profesora istorije Solomona Kalderona za nastavnika veronauke u srednjim školama. Istoričar po struci, sa univerzitetskim kvalifikacijama i potrebnom pedagoškom spremom, prof. Kalderon je ispunio veliku prazninu koja je postojala u pogledu obavljanja jevrejske veronauke u gimnazijama. U cilju popunjavanja nastavnog kadra i radi što bolje i uspešnije organizacije verske nastave, Uprava je početkom školske 1931. godine angažovala i dra Judu Levija, apsolvanta Visoke škole za jevrejske nauke u Berlinu i doktora filozofije Zagrebačkog fakulteta za nastavnike.⁸¹

Iz pravilnika o radu Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu za 1929. godinu vidi se da je jevrejska škola bila u administraciji Školskog odbora, direktora i nastavnika škole. Školski odbor, u kome su pored četiri člana Uprave i nekoliko članova Opštinskog odbora bili još i predstavnici iz građanstva, bavio se mnogobrojnim pitanjima u vezi sa nastavom veronauke. Na čelu školske uprave nalazio se rabin sa kojim je Školski odbor u punoj saglasnosti raspravljao i rešavao sva pitanja u vezi sa nastavom veronauke i radom škole. Školski odbor se takođe bavio izmenama školskog Pravilnika kojim su regulisani uprava i organizacija verske nastave. Iz ovog Pravilnika se vidi i to da su učitelji spadali u verske službenike opštine. Postavljala ih je opštinska uprava na godinu dana, a ugovor se mogao i produžiti nakon isteka tog roka. Kao i svi ostali verski službenici bili su podređeni vrhovnom rabinu. Raznim paragrafima određene su im i dužnosti i obaveze u pogledu ponašanja i radne discipline, kao i prava na platu, godišnji odmor i penziju. Tih 20-ih godina je rad škole podminivan iz Glavnog opštinskog poreza.⁸²

⁷⁸ Isto.

⁷⁹ Izveštaj Uprave Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu od 10. juna do 20. maja 1932. Beograd 1932.

⁸⁰ Isto.

⁸¹ Isto.

⁸² Pravila Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu za 1929. Beograd 1929.

Od trenutka kad je jevrejska škola premeštena u nove prostorije, opšti uslovi za rad su se poboljšali i broj učenika koji redovno pohađaju časove veronauke rastao je iz godine u godinu. Za ovo su posebno bili zaslužni članovi Školskog odbora koji su se veoma trudili da jevrejska verska nastava obuhvati što je moguće više učenika osnovnih i srednjih škola. To nije bio lak posao s obzirom na to da je Beograd 30-ih godina XX veka imao 17 osnovnih škola, četiri muške i četiri ženske gimnazije, jednu realku, a u svim tim školama bilo je i jevrejskih učenika.⁸³ Trebalo je uskladiti časove veronauke sa ostalim časovima u državnim školama. Trebalo je isto tako voditi računa i o željama roditelja da časovi veronauke za manju decu ne budu suviše kasno kako bi se ona, naročito zimi, na vreme vraćala kući. U tom pogledu su učenici dveju centralnih osnovnih škola, na Dorćolu i kod Saborne crkve, bili u povoljnijem položaju jer su bili koncentrisani u velikom broju u neposrednoj blizini Opštinskog doma u kome je bila smeštena škola. Problem je bio sa učenicima sa periferije koji su činili gotovo četvrtinu jevrejskih učenika.

Još te 1929. godine je više od 40 posto učenika osnovaca neuredno pohađalo veronauku, a gotovo 15 posto nije uopšte dolazilo u školu. S tim u vezi su uspostavljeni čvrsti kontakti između jevrejske škole i đачkih roditelja kako bi bilo kontrolisano redovno pohađanje časova veronauke svakog učenika. Uvedene su i neke novine, na primer da se mališanima koji pohađaju I i II razred osnovne škole drže časovi veronauke u njihovim školama, a to je isto učinjeno i sa učenicima sa periferije, gde su stvorena tri centra: u školi na Đermu, Istočnom Vračaru i Paliluli u koja su učitelji iz jevrejske škole odlazili i držali časove veronauke jedanput nedeljno.⁸⁴

pozitivni rezultati ovog poduhvata su se ubrzo pokazali, pa su opštinarci u svom izveštaju za 1932. godinu s ponosom naveli da broj učenika koji neredovno pohađaju nastavu veronauke iznosi samo 8 posto, što je po njihovom shvatanju normalan minimum. Inače broj učenika osnovne jevrejske škole se kretao ovako:

godina	iz škole kod Saborne crkve i na Dorćolu	iz ostalih škola sa periferije	svoga
1930.	275	133	408
1931.	317	109	426
1932.	285	184	469 ⁸⁵

Nastava veronauke u gimnaziji nije po prirodi stvari predstavljala takav problem kao osnovna nastava. Ukupan broj učenika veronauke u srednjim školama iznosi 218, od kojih 125 učenika i 93 učenice.⁸⁶

⁸³ Izveštaj Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu od 10. juna 1929. do 20. maja 1932, Beograd 1932.

⁸⁴ Isto.

⁸⁵ Isto.

⁸⁶ Isto.

U pogledu sistema nastave jevrejske veronauke, Uprava Crkveno-školske jevrejske opštine se starala da ona i dalje bude usavršavana na savremenoj osnovi i u skladu s verskim i nacionalnim zahtevima. Stoga je uprava posvetila posebnu pažnju učenju hebrejskog jezika. Pored istorije kao glavnog predmeta, nastava veronauke je obuhvatala i učenja o obredima i praznicima, te poznavanje molitva i sinagogalne liturgije. Nastava veronauke se osavremenjuje i tako što se nastoji da se očiglednom nastavom izlože događaji iz jevrejske prošlosti i istorije. U tu svrhu su se nastavnicima služili raznim slikama, biblijskim ilustracijama i slikama iz jevrejskih leksikona.

Dok su nastavni program iz veronauke ranije sastavljali Školski odbor i direktor škole, Ministarstvo prosvete je u avgustu 1930. odobrilo program koji je izradio Rabinski sinod za učenike osnovnih i srednjih škola.⁸⁷

Za izvođenje nastave su posebnu važnost imali školski udžbenici. Na sednicama Školskog odbora raspravljano je i o udžbenicima, prevodenju molitvenika na državni jezik, sastavljanju hebrejskog rečnika za potrebe učenika, osnivanju dačke knjižnice.

U izvođenju nastave postojale su velike poteškoće interne prirode, pre svega velika brojna opterećenost pojedinih razreda, tako da su učionice u Opštinskom domu bile nedovoljne da prime po 70 i 80 učenika. S druge strane, neredovno posećivanje časova izazvalo je veliku razliku u znanju kod učenika istog razreda, što je ometalo napredak u učenju. Zbog toga se početkom 1931. pristupilo osnivanju paralelnih razreda, čime je broj učenika u pojedinim razredima bio sveden na 30—40, što je omogućavalo sistematskiji rad. Za slabije učenike I i II razreda osnovne škole održavan je i treći čas veronauke. Ta razlika u znanju je naročito bila izražena kod učenika sa periferije.⁸⁸

U izvođenju školskog programa, uprava je osetila potrebu za što tešnjim kontaktom između škole i dačkih roditelja. Inicijativu za roditeljske sastanke dao je sam Školski odbor jer je bilo jasno da se bez pomoći dačkih roditelja nisu mogle sanirati tadašnje školske prilike. Još 1929. i 1930. moglo se konstatovati da neredno pohađanje ili izostajanje sa časova veronauke dolazi i usled toga što dački roditelji nisu bili svesni značaja jevrejske veronauke. Ona je smatrana za nešto zastarelo i nesavremeno, kao beznačajan i sporedan predmet u poređenju sa ostalim predmetima u državnoj školi. S druge strane, dački roditelji su činili i izvesne zamerke u pogledu broja časova, preopterećenosti dece, polaganja ispita i sl. Stoga je u školskoj 1931/32. godini održan prvi roditeljski sastanak na kome su izmenjena mišljenja između roditelja i članova Školskog odbora i nastavnika. Na sastanku je postavljeno više zahteva, od kojih se posebno ističu: svedenje broja časova sa četini na tri ili dva, smanjenje velike opterećenosti učenika, pogodnija predavanja jevrejskog jezika. Pored toga je govoreno i o načelnim pitanjima, o versko-moralnom vaspitanju omladine, o potrebi hebreizacije i slično. Odmah posle toga je broj časova sveden na tri časa nedeljno, a učinjene

⁸⁷ Isto.

⁸⁸ Isto.

su i olakšice u nastavnom programu. Bio je sazvan još jedan roditeljski sastanak u osnovnoj školi na Smederevskom dermu radi rešavanja problema u vezi s po-
hadanjem verske nastave učenika ovog kraja. Određeni su posebni časovi za de-
cu tog dela grada jednom nedeljno u hramu kralja Aleksandra pošto su neki đaci
usled nedostatka učionica imali svega jedan čas nedeljno. Ustanovljeni su i po-
sebni kartoni s kovertama preko kojih su đacki roditelji obaveštavani o uspehu
i vladanju učenika.⁸⁹

Što se tiče ocenjivanja učenika osnovnih škola iz veronauke, uspeh je na kraju
polugodišta školske 1931/32. godine bio sledeći: odličnih 57, vrlo dobrih 145,
dobrih 132, slabih 25; ostali učenici su bili neocenjeni. Kod učenika srednjih ško-
la, uspeh je bio sledeći: odličnih 27, vrlo dobrih 94, dobrih 108, slabih 7, neoce-
njenih 8. Vladanje učenika je bilo vrlo dobro; izuzetak su činila petorica učenika
Dunavske osnovne škole koji su imali slabu ocenu iz vladanja.⁹⁰ Iz tabele se vidi
da je ocenjivanje bilo prilično strogo kako bi se pribavio autoritet jevrejskoj ško-
li, što je uvek bio glavni zadatak ove uprave.

Uvedena je i jedna novina u nastavi veronauke: održavana je posebna služba u
hramu za učenike kako bi se oni upoznali s tokom bogoslužjenja, a uz to se teži-
lo da đaci nauče čitati molitve na hebrejskom jeziku. Kao novina su usledile i
školske priredbe za verske praznike Hanuka, Purim, Lag Bacmer, kao i pisanje
tekstova u vezi sa tim praznicima, uz dodelu nagrada za najbolji rad s oltjem da
se kod učenika razvije ljubav za jevrejsku tradiciju i običaje.

Zahvaljujući naporima tadašnje opštinske uprave na polju verske nastave, jevrejska
škola je uspeła da prevaziđe tadašnje poteškoće koje su je pritiskale, da po-
digne svoj ugled i autoritet koji je nekad imala. Međutim, često se dešavalo da
učenici narodnih, srednjih, i srednjih stručnih škola ne ispunjavaju verske duž-
nosti onako kako je propisano pravilima o njihovom vršenju i ne posećuju bogo-
molje. Stoga je u Službenom listu Saveza jevrejskih veroispovednih opština Kra-
ljevine Jugoslavije od 15. decembra 1936. obnarodovano rešenje ministra pro-
svete kojim se na osnovu 10. člana Zakona o verskoj nastavi naređuje svim direk-
torima srednjih škola, srednjih stručnih i narodnih škola da vode računa o tome
da se učenici pridržavaju pravila o vršenju verskih dužnosti. Prema tim pravili-
ma, jevrejski učenici narodnih škola oslobođeni su nastave subotom od 10—12
časova da bi za to vreme mogli otići na bogoslužjenje u hramu. Učenici su ta-
kođe subotom bili oslobođeni pisanja, crtanja i ručnog rada. Ovim pravilima je
predviđeno da se u školi koju pohađa bar 60 posto ili više učenika jedne vero-
ispovesti prihvataju praznici te veroispovesti kao opšti školski praznici za celu
školu bez obzira na pojedine razrede ili paralelna odeljenja. Veroispovesti koje su
u školi zastupljene ispod 60 posto praznuju samo svoje praznike. U dane kad
više od petine učenika ne dođe u školu nije bilo dopušteno da se ostalim uče-
nicima zadaju školski zadaci i predaje novo gradivo. Učenicima koji izostanu iz
škole zbog propisanih verskih praznika ne beleže se izostanci.⁹¹ Kad je 1919.

⁸⁹ Isto.⁹⁰ Isto.⁹¹ Službeni list Saveza jevrejskih veroispovednih opština KJ, 15. 1936.

godine na kongresu u Osijeku osnovan Savez jevrejskih veroispovednih opština, on je na sebe preuzeo brigu oko jevrejske verske nastave u svim opštinama u zemlji.⁹² U toku druge decenije XX veka, ta briga se uglavnom svodila na obezbeđenje udžbenika za jevrejsku veronauku i štampanje knjiga.

Savez je 1939. uveo i inspekciju verske nastave, što je obrazloženo time da je zapaženo kako se veronauka predaje bez jednoobraznog sistema, često bez odgovarajućih udžbenika i odgovarajućeg kvalifikovanog osoblja.⁹³ Inspekciju verske nastave svake školske godine u 11 polugodištu vršili su rabini i jevrejski javni radnici prema instrukciji Ministarstva prosvete. Tom prilikom je osobita pažnja posvećivana organizaciji i kvalitetu verske nastave i uspehu učenika u pojedinim predmetima (naročito u savladivanju hebrejskog jezika). Posebno je ocenjivan rad svakog učitelja, a osobita pažnja je posvećivana udžbenicima veronauke.

Zahvaljujući svim tim činjenicama, verska nastava u Jevrejskoj veroispovednoj opštini je tekla sasvim uredno i učenici su pokazali dosta dobar uspeh. Tako su u školskoj 1938/39. godini pokazali sledeći uspeh iz veronauke: od 365 učenika osnovnih škola, 135 su pokazali odličan uspeh, 121 vrlo dobar, 105 dobar, a samo šest učenika slab uspeh. Srednja ocena kod učenika srednjih škola bila je 3,9 za opšti uspeh.⁹⁴

ZENSKA RADENIČKA ŠKOLA JEVREJSKOG ŽENSKOG DRUŠTVA

Prve ideje i inicijativu za otvaranje Ženske radeničke škole, kasnije Ženske znanstvene škole, potekle su iz okrilja Jevrejskog ženskog društva koje je osnovano 1874. i tada bilo prvo žensko društvo osnovano u Srbiji.⁹⁵ Ideja o osnivanju škole potekla je u Jevrejskom ženskom društvu još početkom XX veka, ali je ceo interni rad društva došao u drugi plan zbog balkanskih ratova i I svetskog rata, pa je težište rada društva bilo u organizovanju pomoći srpskoj vojsci na ratištima. Međutim, posle oslobođenja kad je Društvo obnovilo svoj rad, ponovo je istaknuta ideja o osnivanju Ženske radeničke škole. Tako je 30. aprila 1919. održana vanredna skupština Jevrejskog ženskog društva u sali »Oneg Šabata« i u iznetom programu je na prvom mestu bilo otvaranje Ženske radeničke škole.⁹⁶

Za osnivanje Radeničke škole učinjene su sve prethodne pripreme. Posredovanjem dra Isaka Aikalaaja, glavnog rabina, i Jevrejskog ženskog društva, škola je od Američke misije dobila deset šivaćih mašina i materijal za šivenje. Direkcija

⁹² I. Slang, *nav. delo*, 121.

⁹³ Izveštaj Glavnog odbora Saveza jevrejskih veroispovednih opština KJ za VII kongres 23. i 24. aprila 1939. Beograd, 1939.

⁹⁴ S. Kalderon, S. »Uspeh naše omladine u školskoj 1938/39 godini«, *Vesnik jevrejske sefardske veroispovedne opštine za 1939*, Beograd 1939.

⁹⁵ *Jevrejsko žensko društvo u Beogradu na dan 50-togodišnjice od osnivanja*, Beograd 1924, 7.

⁹⁶ *Isto*, 19.

plana dala je za školu potreban materijal, a Jevrejska opština besplatan stan. Od Ministarstva trgovine i industrije dobijeno je 3.000 dinara, a od Jevrejske opštine 1.000 dinara kao pomoć.⁹⁷

Na predlog Regine Albala osnovan je i Fond radeničke škole.⁹⁸ Otvaranjem škole bila je zadovoljena preka potreba celog dunavskog kraja za obrazovanjem ženske dece, jer mnogobrojna deca iz tog kraja nisu zbog velike udaljenosti imala mogućnost da pohađaju Radeničku školu Jevrejskog ženskog društva, niti je ta škola kao jedina u Beogradu u to vreme mogla primiti žensku decu iz svih krajeva grada.⁹⁹ Pored toga su neposredni razlozi za osnivanje takve škole bili i činjenica da je uprava Jevrejskog ženskog društva, prateći razvoj jevrejske ženske dece, utvrdila da su ona u najkritičnijim godinama ostajala bez nadzora, pouke i saveta. Škola je počela da radi 1. oktobra 1919. godine. Njen osnovni cilj je bio da devojkama iz siromašnih porodica omogući dalje školovanje po završetku osnovne škole. Škola se nalazila u Solunskoj ulici br. 22, u zgradi koju je opština besplatno ustupila. Najveći broj učenica bile su Jevrejke, ali je upis bio slobodan i za druge veroispovesti, pa je u školi bilo dosta učenica pravoslavne i katoličke vere.

U početku je školu izdržavalo Jevrejsko žensko društvo i postavilo plaćenu nastavnicu za praktični deo nastave (krojenje, šivenje i vez), dok su predmete kao što su srpski jezik, istorija, veronauka i drugi predavale članice Jevrejskog ženskog društva.¹⁰⁰ Kasnije je škola radila pod nadzorom Ministarstva prosvete koje je postavilo kvalifikovano nastavno osoblje i za praktičnu i za predmetnu nastavu.¹⁰¹ Iz izveštaja Jevrejskog ženskog društva upućenog Ministarstvu trgovine i industrije 14. juna 1920. vidi se da je škola te godine imala samo jedan razred sa 16 učenica. Teoriju rada i praktični rad predavala je stručna nastavnica Desanka Mačoparac, koju je postavilo Ministarstvo prosvete. Njena plata je bila 300 dinara mesečno, a rad joj je isplaćivan iz kredita dobijenog od Ministarstva trgovine i industrije. Ostale predmete predavale su članice Društva: srpski jezik Jelena de Majo, predstavnica Društva, veronauku Ruža Levi, a račun Hermina Melamed.¹⁰² Prvi ispit u Radeničkoj školi održan je 29. jula 1920. Od strane Jevrejskog ženskog društva prisustvovala je nastavnica Julijana Vitorović, a od strane Crkveno-školske jevrejske opštine su bili Rafajlo Finci i Solomon de Majo. Učenice su pokazale odličan uspeh, a prisutni predstavnici su izrazili veliko zadovoljstvo zbog postignutog uspeha.¹⁰³

Rad u Radeničkoj školi razvijao se postupno, pa je svake godine otvaran po jedan razred više. Tako su u septembru 1920, u prvi razred bile upisane 22 učenice, a u drugi 14 učenica; škola je 1921. dobila i treći razred. U I razred bilo je

⁹⁷ AJ, Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije (dalje: MTIKJ), 1676/2736.

⁹⁸ *Jevrejsko žensko društvo na dan 50-togodišnjice od osnivanja*, 20.

⁹⁹ AJ, MTIKJ, 1676/2736.

¹⁰⁰ Isto.

¹⁰¹ Isto.

¹⁰² Isto.

¹⁰³ Isto.

upisano 18 učenica, u II razred 14, u III razred 8 učenica.¹⁰⁴ Te školske 1921/22. godine postavljene su i dve stručne nastavnice, Ljubica Popović i Miševa Mirković. Pored srpskog jezika, računa i veronauke, u školi su predavani i istorija i zemljopis. Honorarni nastavnici bili su Mari Levi, svršena učenica Muzičke škole koja je predavala pevanje, a plaćalo joj je Jevrejsko žensko društvo 20 dinara po času, zatim Vojka de Majo koja je predavala gimnastiku, te Šabetaj Đain koji je predavao veronauku i kome je takođe plaćalo Jevrejsko žensko društvo 20 dinara po času. Ispit za tu školsku godinu održan je 23. juna u prisustvu Jelene Marković, inspektora ženskih zanatskih škola.¹⁰⁵

Prema izveštaju od 28. septembra 1922, škola je školske 1922/23. godine imala tri razreda i jednu produžnu godinu. U I razred bilo je upisano 15 učenica, u II razred 12, u III razred 7, a u I razred produžne škole upisane su četiri učenice. Prema izveštaju Jelene Marković podnetom Ministarstvu trgovine i industrije, ispit za školsku 1922/23. godinu održan je 23. juna 1922, a ispit su polagale iz I razreda 22 učenice, iz II razreda 9 učenica, iz III razreda 7 učenica, a iz IV razreda (odnosno I produžnog razreda) pet učenica, dakle ukupno 43 učenice.¹⁰⁶ Sve učenice su pokazale odličan uspeh, a na kraju ispita bili su organizovani izložba njihovih radova i kulturno-umetnički program koji su pripremile učenice.¹⁰⁷

Školske 1923/24. godine, Ženska zanatska škola je dobila i II produžni razred, pa je te godine bilo upisano: u I razred 12 učenica, u II razred 17, u III razred 10, u IV razred (I produžni) 6 učenica, u V razred (II produžni) takođe 6 učenica (ukupno 51 učenica). Ispit iz predmetne nastave održan je 14. juna, a iz teorije rada 25. juna 1921. godine.¹⁰⁸ Prema ispitnom izveštaju od 16. juna 1926 (ispitni izveštaj za školsku 1924/25. godinu nije sačuvan), te školske godine je u I razred bilo upisano 12 učenica, a ispit je polagalo 9, u II razred upisano je 6 učenica, a ispit su polagale tri učenice, u III razred bile su upisane četiri učenice, ispit su polagale tri učenice, u IV razred upisano je šest učenica i sve su polagale ispit, a u V razred bile su upisane dve učenice i obe su polagale ispit. Učenice su pokazale odličan uspeh. Tada je učiteljica u Nižoj zanatskoj školi bila Ljubica Popović, a u produžnoj Zanatskoj školi Anka Ivetić.¹⁰⁹

Školske 1926/27. godine, u I razred je bilo upisano 10 učenica, u II razred 7, u III razred tri, u IV razred dve, u V razred pet učenica. Ispit koji je održan 23. juna 1927. polagalo je 25 učenica (10 iz I razreda, šest iz II, tri iz III, dve iz IV i četiri iz V razreda).¹¹⁰

¹⁰⁴ Isto. U izveštaju Jevrejskog ženskog društva upućenog Ministarstvu trgovine i industrije 1922, prvi put se pominje naziv Ženska zanatska škola.

¹⁰⁵ Isto.

¹⁰⁶ Kako je prema izveštaju Crkveno-školske jevrejske opštine Ministarstvo trgovine i industrije od 28. septembra 1922, u školu bilo upisano ukupno 38 učenica, a ispit su prema izveštaju Jelene Marković polagala 43 učenice, verovatno je da se tokom godine još nekoliko učenica upisalo u ovu školu.

¹⁰⁷ AJ, MTKJ, 1876/2736.

¹⁰⁸ Isto.

¹⁰⁹ Isto.

¹¹⁰ Isto.

U izveštaju Ministarstvu trgovine i industrije o stanju u ženskoj školi Jevrejskog ženskog društva za školsku 1927/28, upravnica Ženske zanatske škole navodi da za školsku 1927/28. godinu postoji jedino dnevnik nastavnice Branke Miletić. Iz njega se vidi da je škola imala ukupno 34 učenica: 10 u I razredu, 12 u II, 7 u III razredu, dve u IV i tri u V razredu. Tada su u školi bile tri redovne nastavnice: za praktični rad i teoriju rada Ljubica Popović, a za predmete iz opšteg obrazovanja Branika Miletić i Mitica Ilić.

Učenice su u Nižoj zanatskoj školi učile srpski jezik, račun, srpsku istoriju, zemljopis, gimnastiku i pisanje, a u produžnoj Zanatskoj školi imale su predavanja iz domaćeg gazdinstva, poznavanja čoveka i jestastvenice.

Školske 1928/29. godine, školu su pohađale 33 učenice: 9 u I razredu, 11 u II, šest u III, pet učenica u IV i dve u V razredu. Pored predmeta opšteg obrazovanja (nauka hrišćanska, srpski jezik, račun, srpska istorija, zemljopis), u I i II razredu su predavani i predmeti iz praktične nastave (ženski ručni rad, teorija i vrednoća), a u III, IV i V bili su predmeti poznavanje robe i domaće gazdinstvo.¹¹¹

U dnevniku Ženske zanatske škole za školsku 1927/28. i 1928/29. godinu, pored spiska predmeta, učenica i ocena iz pojedinih predmeta vođena je i evidencija o posećivanju časova. Iz nje se vidi da je priličan broj učenica neredovno pohađao školu, a neke su zbog bolesti ili iz drugih razloga napuštale školu, pa se broj učenica smanjivao.

Zanatska škola Jevrejskog ženskog društva prelazi 1929. godine u II oblasnu nižu i produžnu Žensku zanatsku školu zato što je Jevrejsko žensko društvo izjavilo da ne može dalje izdržavati školu.¹¹²

JEVREJSKO ŠKOLSTVO ZA VREME PROFAŠISTIČKE POLITIKE VLADE CVETKOVIĆ—MAČEK

Hitlerov dolazak na vlast i u Austriji imao je za posledicu profašističku orijentaciju politike u Jugoslaviji koju su sprovodili Stojadinović, Cvetković i Maček. Kao posledica takve profašističke orijentacije politike, jevrejska zajednica Beograda je početkom školske 1939/40. godine bila neprijatno iznenađena narednjem ondašnjem ministru prosvete dra Korošeca kojim se jevrejskoj deci onemogućava upis u I razred srednjih škola. Uprkos mnogim intervencijama i naporima koje je uložio Savez jevrejskih veroispovednih opština da spreči pretvaranje beogradskih Jevreja u građane drugog reda, već u oktobru 1940. stupile su na snagu protivjevrejske mere, među kojima i čuveni »numerus clausus« za jevrejske učenike. Ministarski savet je propisao »Uredbu o upisu lica jevrejskog porekla za učenike univer-

¹¹¹ Istorijski arhiv Beograda (dalje: IAB), Ženska zanatska škola Jevrejskog ženskog društva u Beogradu. Inv. br. XIV/1.

¹¹² AJ, MTIKJ 1876/2736.

zitetu, visokih škola u rangu univerziteta, viših, srednjih, učiteljskih i drugih stručnih škola» po kojoj se u navedene škole može upisivati samo ograničen broj jevrejskih učenika. Broj je određen tako da u odnosu na ostale učenike bude u istoj srazmeri u kojoj se nalazi broj građana jevrejskog porekla u odnosu na ostale građane Jugoslavije. Stranci jevrejskog porekla se takođe nisu mogli upisivati na univerzitete i ostale škole.¹¹³

Pogodena ovim merama, jevrejska zajednica Beograda je pokušala da reši to pitanje sopstvenim snagama. Kako je u to vreme bilo dosta učenika stasalih za upis u I razred srednje škole, doneto je rešenje da se bar njima omogući dalje školovanje otvaranjem nekoliko odeljenja gimnazije u već postojećoj jevrejskoj školi, u kojoj su se inače okupljali učenici beogradskih gimnazija i stručnih škola na časove jevrejske istorije i hebrejskog jezika.¹¹⁴ Jevrejsku istoriju je predavao prof. Solomon Kalderon, a hebrejski jezik Juda Levi. Školske 1940/41. godine, ovu školu je pohađalo 70 učenika, od kojih su polovina bili učenici I razreda, a ostali II i III razreda.¹¹⁵ Broj učenika koji su pohađali II i III razred bio je mali zato što se »numerus clausus« tada odnosio samo na učenike I razreda, da bi se kasnije proširio i na više razrede. Jevrejski učenici su mogli da se te godine upišu u II razred i više razrede državnih škola.

Nastava u jevrejskoj gimnaziji organizovana je po uzoru na državne gimnazije. Obuhvatala je iste predmete, a pored već postojećih profesora Solomona Kalderona i dra Jude Levija angažovani su i novi nastavnici koji su istovremeno predavali u državnim školama, na primer Trifun Đukić, nastavnik srpskog jezika. Na čelu škole bio je tada direktor Trgovačke akademije Ivan Kon. U školi je inače tada radilo 9 profesora, od kojih trojica Jevreja.¹¹⁶ Materijalne izdatke oko održavanja škole podmirivale su obe jevrejske opštine zajedno, dok su roditelji plaćali minimalnu školarinu u zavisnosti od imovnog stanja. Nastava je u početku održavana u prostorijama aškenaskog hrama u Kosmajskoj ulici br. 19, a kasnije u učionicama jevrejske škole.¹¹⁷

Jevrejska gimnazija je radila još nepunu godinu, a onda se ugasila izbijanjem II svetskog rata i događajima koji su usledili.

ZAVRŠNA RAZMATRANJA O JEVREJSKIM ŠKOLAMA

Imajući u vidu sve teškoće na koje je jevrejski narod naišao naseljavajući prostore daleko od svoje postojbine, kao i realnu sliku o mreži jevrejskih škola u XIX i XX veku i njihovoj delatnosti, stiče se utisak da su te jevrejske škole zaista odigrale veliku ulogu u životu Jevreja time što su doprinele očuvanju jezika, kul-

¹¹³ A. J. MPS, gov. 63 72/204.

¹¹⁴ S. Kalderon, »Jevrejska gimnazija u Beogradu«, *Jevrejski almanah 1954, Beograd 1954*, 150.

¹¹⁵ Isto, 152.

¹¹⁶ Isto, 151.

¹¹⁷ I. Šlang, nav. delo, 126.

ture, običaja i religije, podizanju opšteg obrazovnog nivoa Jevreja, a sve to u posebnim okolnostima, onda kad su Jevreji činili samo mali deo stanovništva među ostalim narodima koji su naseljavali Beograd.

Jevrejski narod se uvek trudio da se upravlja prema okolnostima i prilikama u kojima živi i prema njima organizuje sopstveni život. Tako je bilo i sa Jevrejima koji su živeli u Beogradu. Njihove prosvetne prilike i život njihovih škola išao je uvek ukorak sa prosvetnim prilikama u Srbiji. Svaka promena, reforma u oblasti prosvete, novi prosvetni zakon ili novootvorena škola u Srbiji imali su, nakon dužeg ili kraćeg vremena, odjek i u prosvetnom životu jevrejske zajednice. Brojne činjenice govore u prilog tome. Jedna od njih je na primer podatak da su Jevreji od svih stranih podanika bili prvi koji su po povratku u Miloševu Srbiju posle II srpskog ustanka, 1818. osnovali svoju školu. Kasnije, sledeći primer Srbije, samo nekoliko godina nakon ustanovljavanja Glavnog školskog fonda (1841). Jevreji su osnovali sopstveni školski fond i time pomogli rad jevrejske škole. Pored toga što je pomogao rad jevrejske škole, školski fond je bio osnovan i sa ciljem da se jevrejskoj deci omogući učenje srpskog jezika. U početku je nastavni jezik u jevrejskim školama bio ladino (špansko-jevrejski). Udžbenici su takođe bili štampani na ladinu i na hebrejskom. Međutim, sve vreme se osećala snažna potreba da se kao nastavni jezik uvede srpski jezik, a da pri tom jevrejska deca i dalje uče hebrejski. Iz toga se vidi da su Jevreji i kroz prosvetnu politiku pokušavali da se potpuno ukllope u postojeći sistem, ali da pri tom očuvaju osobenosti vezane za jevrejsku tradiciju, religiju i jezik. U tom pogledu je veliki značaj imalo otvaranje Društvene škole za izobražavanje srpsko-jevrejske omladine, čiji je osnovni cilj bio da se jevrejskim učenicima omogući da što temeljnije nauče srpski jezik.

Mildar je u vreme kad je osnovan (1863) bio veoma važan za dalji razvoj jevrejskog školstva jer je do podizanja Opštinskog doma (1929) bio jedina zgrada za školu Sefardske opštine. Međutim, u pogledu nastavnog sadržaja koji se u vreme osnivanja Mildara ostvarivao u njemu, ova škola je ubrzo počela bivati kritikovana zbog konzervativizma, zastarelosti nastavnog programa, preneglašavanja verskog obeležja nastave, kao i zbog nastavnog jezika koji je u Mildaru bio ladino. Zbog svega toga je bila neminovna reorganizacija u jevrejskom školstvu, pa je jevrejska zajednica činila sve da se i njene škole što pre uredi »po obrascu« srpskih i da ih što pre uključe u sistem državnih škola. U tom nastojanju, Jevrejska opština je nekoliko godina posle donošenja »Naredbe za osnovne srbske ženske škole« (1860) osnovala 1864. i jevrejsku žensku osnovnu školu na Jaliji. Nema sumnje da je njeno otvaranje za jevrejsku žensku decu imalo ogroman značaj ne samo za napredak jevrejskog školstva nego i za promene u shvatanjima o ženi, o potrebi da se žena obrazuje i o ulozi žene u društvenom i kulturnom životu zajednice. Otvaranjem ove škole stvorena je i mogućnost da se jevrejska ženska deca obrazuju u većem broju, te da posle završene osnovne škole nastave školovanje u srednjim državnim školama.

Pored ove osnovne škole za jevrejsku žensku decu, 1919. je otvorena i Ženska radnička škola Jevrejskog ženskog društva. Time je jevrejska zajednica pokazala

da je postojalo interesovanje za obrazovanje ženske dece. Škola je omogućila da veliki broj ženske dece, koji je posle završetka osnovne škole bio praktično bez nadzora i nešto šireg obrazovanja, bude osposobljen za život i stekne viši nivo obrazovanja. Postojanje opšteobrazovnih predmeta u okviru ove škole (istorija, geografija, srpski jezik, račun itd.), pored grupe praktičnih predmeta (krojenje, šivenje, vez i dr.) ukazivalo je na činjenicu da je ova škola osposobljavala tadašnju jevrejsku ženu ne samo za porodični život (koji je u njenom životu tada imao vodeću ulogu) nego i za uključivanje u društveni i kulturni život Beograda i Srbije, te podizanje opšteobrazovnog nivoa žena kao ravnopravnih članova jevrejske zajednice.

Stalna težnja jevrejske zajednice u Beogradu da ide ukorak sa prosvetnim prilikama grada i da organizuje svoje škole po ugledu na beogradske škole, omogućila je Jevrejima da njihova deca potpuno ravnopravno sa ostalom decom pohađaju i državne škole. Osećalo se da se jevrejski narod postepeno utapa u sredinu u kojoj živi, gubeći sve više svoja posebna obeležja.

U takvim okolnostima je jevrejska verska nastava prvenstveno bila način i put da Jevreji očuvaju svoju tradiciju, običaje, jezik i istoriju. Zbog toga je u jevrejskoj verskoj nastavi i stavljan naglasak na proučavanje istorije jevrejskog naroda i učenja jevrejskog jezika. Jevrejska opština je nastojala da se verska nastava izvodi redovno, jer je osetila da vreme koje dolazi i sredina u kojoj se živi pokazuje sve manje interesovanja za versku nastavu, a ona je za Jevreje bila tada način da očuvaju sopstveni identitet u odnosu na sve ostale brojni narode u Srbiji toga doba. U uspostavljanju redovnosti održavanja i posećivanja verske nastave, Jevrejska verolspovedna opština je nailazila na različite poteškoće i probleme, počev od održavanja školske zgrade, angažovanja kvalifikovanog nastavnog osoblja, osavremenjivanja nastavnog rada, do sve veće nezainteresovanosti učenika i njihovih roditelja za pohađanje verske nastave. Međutim, Crkveno-školska jevrejska opština je velikim zalaganjem svih svojih članova uspeła posebnom organizacijom jevrejske škole (uz pomoć školskog odbora, vrhovnog rabina, nastavnika i drugih) da u velikoj meri prevaziđe sve poteškoće i da postigne pozitivne rezultate u poboljšanju redovnosti pohađanja verske nastave i podizanju kvaliteta.

Iako je jevrejska zajednica, spolja gledano, delovala kao jedna celina, bila dobro organizovana i zastupala interese svojih pojedinaca, ipak su i u njenom okviru često nastajali sukobi između aškenaskih Jevreja koji su dolazili iz civilizovane Austrije, među kojima je bilo i visoko obrazovanih ljudi, i sefardskih Jevreja koji su više bili vezani za patrijarhalni život i vekovne tradicije Jevreja. Ti sukobi su se negativno odražavali i na napredak u razvoju jevrejskih škola, kočili su ga i izazivali razdor između dece koja su posećivala aškenasku i sefardsku školu.

Pored toga, ono što je takođe kočilo razvoj jevrejskog školstva bila su pitanja materijalne prirode. Iako su jevrejsko školstvo često pomagali građani Jevrejske opštine ličnim prilozima, oni nisu bili dovoljan izvor prihoda, pa je Jevrejska opština slala molbe Ministarstvu prosvete i Upravi varoši Beograda da joj se odobre različite pozajmice i krediti za unapređenje školstva.

Treba napomenuti i to da je za napredak jevrejskih škola imala veliku ulogu i spremnost različitih jevrejskih organizacija. Crkveno-školske jevrejske veroispovedne opštine, raznih jevrejskih dobrotvornih organizacija (Jevrejsko žensko društvo), kao i jedinstvo svih jevrejskih žitelja Beograda da moralno, materijalno i organizaciono pomognu rad ovih škola. I na kraju treba reći da je rad jevrejskih škola bio značajan ne samo za društveni i kulturni razvitak jevrejske zajednice u Beogradu nego su te škole bile važne i za celokupan društveni razvoj Srbije i Beograda.

I pored toga što su jevrejske škole prateći razvoj srpskih škola zaostajale u početku za njima, one su posle reorganizacije sistema jevrejskih škola postale sastavni deo sistema državnih škola i svojim radom i rezultatima samo bogatije i unapređivale taj sistem, kao i kulturni i prosvetni razvitak sredine u kojoj su se nalazile.

IZVORI

1. Arhivska građa u Arhivu Beograda (Ženska zanatska škola Jevrejskog ženskog društva u Beogradu, 1919).
2. Arhivska građa u Arhivu Jugoslavije:
— Ministarstvo prosvete (pojedina godišta).
3. Arhivska građa u Arhivu Jugoslavije:
— Ministarstvo prosvete
— Ministarstvo pravde
— Ministarstvo vera
— Ministarstvo trgovine i industrije (pojedina godišta).
4. Istorijska građa Jevrejskog istorijskog muzeja (Izveštaji i pravila Jevrejske crkveno-školske veroispovedne opštine i Saveza jevrejskih veroispovednih opština Kraljevine Jugoslavije, građa o jevrejskim školama koju je prikupila Hedviga Bošković).

LITERATURA

1. T. Đorđević, *Iz Srbije kneza Miloša*, Beograd 1924.
2. *Istorija Beograda (II)*, Beograd 1971.
3. N. Petrović, *Osnovne škole u kneževini Srbiji za 1880. godinu*, Beograd 1880.
4. V. Tešić, *Škole u Beogradu pre 100 godina*, Beograd 1967.
5. S. Čučković, *Školstvo i prosveta u Srbiji u XIX veku*, Beograd 1971.
6. I. Šlang, *Jevreji u Beogradu*, Beograd 1926.

Članci:

1. Alkalaj, »Život i običaji u nekadašnjoj jevrejskoj mahali« *Jevrejski almanah 1961/62*, Beograd 1962.
2. D. Alkalaj, »Sefardska opština u Beogradu 60-ih godina XIX veka«, *Jevrejski narodni kalendar 1937/38*, Beograd 1938.
3. D. Alkalaj, »Osnivanje aškenske opštine u Beogradu«, *Vesnik jevrejske sefardske veroispovedne opštine*, Beograd 1939.
4. D. Alkalaj, »Nova sinagoga Bet Israel«, *Jevrejski almanah 1925/26*, Vršac 1925.
5. J. Alkalaj, »Jevrejske knjige štampane u Beogradu«, *Jevrejski almanah 1925/26*, Vršac 1925.
6. J. Alkalaj, »Arhivska građa o Jevrejima u Srbiji«, *Jevrejski almanah 1927/28*, Vršac 1927.
7. S. Demajo, »Sećanje na Jaltiju«, *Jevrejski narodni kalendar 1938/39*, Beograd 1939.
8. S. Kalderon, »Jevrejska gimnazija u Beogradu«, *Jevrejski almanah 1954*, Beograd 1954.

9. S. Kalderon, »Uspeh naše omladine u školskoj 1938/39. godini«, *Vesnik jevrejske sefardske veroispovedne opštine*, Beograd 1939.
10. D. Sindik, »O jevrejskim školama u Beogradu u XIX veku«, *Jevrejski almanah 1961/62*, Beograd 1962.
11. Službeni list Saveza jevrejskih veroispovednih opština Kraljevine Jugoslavije 15. XII 1936.
12. M. Halfman, »O Sefardima«, *Vesnik jevrejske sefardske veroispovedne opštine*, Beograd 1940.

Vesna RAKIĆ

Summary

JEWISH SCHOOLS IN BELGRADE PRIOR TO 1941

The paper contains 10 consecutive chapters which present the development of Jewish schools in Belgrade since 1818 till the beginning of World War Two.

In the time of Miloš Obrenović, after the II Serbian Uprising, Sephardim Jews were the first among the foreign citizens of Serbia who have built a primary school in Belgrade in 1818. The pupils were taught in Spanish and Spanish literature was included in the programme. The favourable sociopolitical circumstances were the passing of the Hatistheriff in 1830 which guaranteed the Jewish equality with the other Serbian citizens and after that the general cultural progress under the pro-constitutional government, so that has created the solid foundation for the development of the educational system and thus the possibilities for the education of Jewish children, although at that time the schooling was limited to the male children and was in Spanish. The first Jewish school was entirely financed by donations until 1847 when "The School Fund" was established and the schooling came under the responsibility of the Jewish Sephardic community. The arrival of the Ashkenazim during the third decade of the XIX century and their adjustment to the culturally different Sephardim have brought about numerous problems, even the official complaints, and these were the archive sources to ascertain the state of the Sephardic school in that period, characterized by rather obsolete educational programme based only on the religious teachings; however, in the same period significant was the opening of Državna štamparija (The State Printing House) where were published not only the Jewish religious books but also the school textbooks.

However, the most important period in the development of Jewish schooling begins in the 60-ies of the XIX century when in Serbia was passed the Law on the

Schooling System through which the general working conditions had improved and when the new school building of the Sephardic community — so called Mil-dar — was built on Jaliija. It was the beginning of reorganization and modernization of the educational programme in the Sephardic school and thereby the coordination with the schooling system of the Serbian schools. This has brought about the incorporation into the state schooling system and thus the possibilities for the wider range of choices in the education of Jewish youth and has also raised the general level of education. The Jewish schools for female children were also opened and that has in due time influenced the way of life for many Jewish women.

The end of the XIX and the beginning of the XX century were marked by the expansion of the Jewish population from Jaliija to other parts of Belgrade, intensified adaptation and incorporation into Serbian society, wider acceptance of the environment's language and Jewish children's education in Serbian schools, though the religious teaching was still held in the Jewish school aimed at the preservation of the national identity. The general improvement of schooling was advanced by the establishing of Društvena škola za izobražavanje srpsko-jevrejske omladine (Civic school for the Education of Serbian and Jewish Youth); this was continued through the development of educational programmes, by the founding of Ženska radnička škola Jevrejskog društva (Women Labourer School of the Jewish Women Society) in 1919 /later Ženska zanatska . . . (Women Trader . . .)/, and building of the new school in 1927 and new Opštinski dom (Community House) where the religious teaching was held. There is also extensive data on the number of primary and secondary schools in Belgrade during the 30-ies and on the relevant educational subjects.

Under the pro-fascist Cvetković-Maček government the school year 1939/40 was dismally marked by some anti-Jewish measures which also pertained to schooling. The Jewish community has accordingly managed to organize Jevrejska gimnazija (The Jewish Gymnasium) with the educational programme corresponding to those in other gymnasiums; this school was active till the beginning of World War II in Yugoslavia.

Nikola A. CRNOBRNJA

DVE BRONZANE SPOMENICE SRPSKO-JEVREJSKIH DRUŠTAVA U BEOGRADU

ODLUKAMA Berlinskog kongresa 1878. i donošenjem novog Ustava u Srbiji 1888. Jevreji su stekli sva građanska prava. Od tada aktivno učestvuju u kulturnom, političkom i društvenom životu širom Srbije. Sefardska i Aškenaska jevrejska opština u Beogradu su naglo razgranale humanitarnu i kulturnu delatnost. Osnovana su nova društva,¹ a u postojećima je pojačan rad. Jedno od najstarijih i najaktivnijih bilo je Jevrejsko žensko društvo koje su osnovale žene sefardske zajednice u Beogradu 1874. godine² Dve decenije kasnije, žene Aškenaske opštine su osnovale Srpsko-jevrejsko društvo »Dobrotvor« (»Humanitas«) 1895. godine.³ Od kulturno-umetničkih društava, najpoznatije je Srpsko-jevrejsko pevačko društvo osnovano 1879. u Beogradu.⁴

U Muzeju grada Beograda čuvaju se dve bronzane spomenice jevrejskih društava osnovanih krajem XIX veka u Beogradu. Pored arhivskih i narativnih izvora, one govore o društvima koja su odigrala važnu ulogu u životu jevrejskih zajednica.

1. SPOMENICA POVODOM 25-GODIŠNJICE POSTOJANJA SRPSKO-JEVREJSKOG PEVAČKOG DRUŠTVA

Spomenicom je obeležena 25-godišnjica postojanja i rada Srpsko-jevrejskog pevačkog društva. Kao godina osnivanja Društva uzeta je 1880, što je i naznačeno na samoj Spomenici, ali tu godinu treba uzeti kao godinu kad je Društvo dobilo pravila (statut). Društvo je pod imenom »Prvo Jevrejsko Pevačko Društvo« osnovano 1879. godine. Proslavu njegove 25-godišnjice pratili su prigodan program i svečano raspoloženje. Osvećena je društvena zastava, dar Crkveno-školske Jev-

¹ O društvima vid. R. Blam, *Jevrejska kulturno-umetnička društva i njihov značaj za održavanje jevrejstva u Jugoslaviji*, rukopis u Jevrejskom muzeju u Beogradu, septembar 1973; Takođe i rad Z. Lebl, *Društva i ustanove beogradskih Jevreja*, u rukopisu; XXXIII nagradni konkurs Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, 7. oktobar 1987; rad se takođe nalazi u Jevrejskom muzeju u Beogradu; autor navodi 65 društava koja su postojala u Beogradu u vremenskom rasponu od oko stotina godina.

² *Spomenica — Jevrejsko žensko društvo u Beogradu 1874—1924*, na dan pedesetogodišnjice od osnivanja, priredila Jelena de Majo, Izd. Uprave Jevrejskog ženskog društva, Beograd 1924.

³ »Židovi na tlu Jugoslavije«, Zagreb 1988, studijski katalog koji je pratio istoimenu izložbu priređenu u Muzejskom prostoru u Zagrebu (april-jun 1988), str. 125, navodi da je »Dobrotvor« osnovan 1884. Spomenica koju publikujemo ukazuje na 1895. godinu (vid. sl. 1).

⁴ Dragocene podatke za istoriju ovog društva nalazimo u publikaciji *Spomenica 50. godišnjice Srpsko-jevrejskog pevačkog društva u Beogradu*, sastavio i uredio Solomon L. Mošić, Beograd 1933.

rejske opštine u Beogradu. U broju 502 od 6. juna 1905, beogradska *Politika* piše: »Prvi i drugi dan Duhova proslavilo je Srpsko-jevrejsko pevačko društvo svoju 25. godišnjicu. Na svečanost su bila pozvana sva srpska pevačka društva i odziv je bio tako sjajan... Ova društvena proslava imala je unekoliko nacionalno obeležje. Cela jevrejska mala bila je dva dana uzrujana: na svim domovima, zastrvenim girlandama, lepršaju se zastave i kroz ulice se talasa veseo svet... U društvenom stanu skupila su se sva beogradska pevačka društva. *Svi učesnici dobili su naročitu značku-spomenicu*. U tri i po popodne sva su društva otišla u staru sinagogu gde je izvršeno osvećenje zastave... Sinoć je priredjen svečani jubilar- ni koncert uz sudelovanje triju beogradskih pevačkih društava (Beogradsko pevačko društvo, Pevačko društvo »Harmonija« i tipografsko pevačko društvo »Jak- šić«). Koncert je posetio i Nj. V. Kralj, što je sve Jevreje prijatno dirnulo. Kralja je pri dohasku pozdravio gospodin Benko Davičo, advokat.« Tako je *Politika* zabeležila deo svečane atmosfere i podatak da je učesnicima, predstavnicima beogradskih pevačkih društava, dodeljena naročita *značka-spomenica*. Jedan primerak te značke-spomenice čuva se danas u Muzeju grada Beograda i svo njenog podrobnog opisa sa fotografijom.

Spomenica je nepravilnog pravougaonog oblika. Gornja strana je formirana u vidu blagog luka i završava se fiksiranom alkom. Lice spomenice podeljeno je u dva ptićko profilisana polja. U gornjem, većem, predstavljenu su ukršteni lira i gusle. Iznad lire je Davidova zvezda koja zrači. Pri samom vrhu levo 1880, desno 1905; u donjem, manjem polju je ćirilčni natpis u tri reda:

U spomen
25. godišnjice
Srp. jevr. Pev. Dr.

Na poleđini je utisnuto ime vlasnika radionice u kojoj je izrađena sa adresom u Beču, takođe u tri reda latinicom:

JOS. ZIMBLER
WIEN VII/2
Burg g. 33

Livena bronza
Nesignirana
Dimenzije: 28,5x18 mm
Sl. 1 i 2 (lice i naličje)
Inv. br. 757 (Kabinet za novac i medalje)

Nijedno jevrejsko društvo nije kao Srpsko-jevrejsko pevačko društvo u Beogradu imalo uticaja na kulturni, a moglo bi se reći i na društveni život jevrejskih zajednica.⁵ Društvo je krajem XIX veka svojim koncertima stupilo u kulturni život Beograda. Jevreji sa Jalijske na Dorćolu su doživljavali svaki njegov uspeh kao svoj lični. A nastupi i uspesi su bili brojni. Svečanostima i kulturnim programom po-

⁵ 2. Lebl, navedeni rad sa kratkim istorijatima društava koja su delovala u Beogradu.

četkom tridesetih godina, Društvo je obeležilo 50 godina rada i postojanja. Ovaj značajan trenutak ne samo za Jevreje u Beogradu nego i za sam Beograd i njegovu kulturnu istoriju. Društvo je obeležilo i Spomenicom koju je priredio Solomon Mošić (1890—1974), njegov dugogodišnji član i predsednik.⁶ Spomenica predstavlja dragocen izvor podataka za razdoblje od osnivanja Društva do tridesetih godina XX veka budući da su arhive Društva stradale i u prvom i u drugom svetskom ratu. Pred drugi svetski rat, Srpsko-jevrejsko pevačko društvo se fuzionisalo sa Jevrejskim akademskim horom. Na žalost, rat je prekinuo sve planove, a fašizam odneo tolike nevine ljude. U teškim poratnim prilikama, rad Društva je obnovljen 1952. osnivanjem Hora »Braća Baruh«. Tako je Hor »Braća Baruh« nastavio i uspešno nastavlja tradiciju Srpsko-jevrejskog pevačkog društva u Beogradu. Stogodišnjica rada Društva proslavljena je 1979. prigodnim svečanostima i takođe, što je vrlo značajno za predratnu i poratnu istoriju Društva, izdavanjem *Spomenice* koju je priredio Aleksandar Levi.⁷

U svojoj sada već 110 godina dugoj istoriji, Srpsko-jevrejsko pevačko društvo, odnosno Hor »Braća Baruh«, priredilo je veliki broj koncerata na kojima su izvedene brojne kompozicije svetskih, jevrejskih, srpskih i jugoslovenskih stvaralaca. Ostvarena su i brojna gostovanja u zemlji i inostranstvu posvedočena pohvalnim osvrtima muzičkih kritičara.⁸ Generacije članova Društva se s pravom ponose na izvođenje Smetanine opere *Prodana nevesta*; sopstvenim snagama i solistima iz svojih redova, opera je izvedena 1910. godine.⁹ Bila je to prva opera koja je izvedena u Beogradu! Značajan datum za kulturnu istoriju našeg glavnog grada.

2. SPOMENICA SRPSKO-JEVREJSKOG ŽENSKOG DRUŠTVA »DOBROTvor« U BEOGRADU

Spomenica je elipsoidnog oblika, a čini je natpisno polje takođe elipsoidnog oblika, dato u vidu draperije koja se na sve četiri strane završava volutama i urezima iznad njih. Preko natpisnog polja teče plitko profilisana elipsoidna traka sa natpisom: SRPSKO JEVREJSKO ŽENSKO DRUŠTVO u sredini, a na praznom prostoru, krupnijim slovima u horizontali, ispisano je DOBROTvor. Natpisno polje okružuje venac od lorovovog lišća. Na vencu su tri srčolika polja; na onom levo stoji natpis OSNOV, na desnom 1895, a dole BEOGRAD. Na poledinji je igla aplicirana naknadno.

Livena bronza posrebljena

Nesignirano

Dimenzije, prečnici: 40x30 mm

Sl. 3

Inv. br. 804 (Kabinet za novac i medalje)

⁶ Spomenica je navedena pod nap. 4; o jednom od najzaslužnijih članova ovog pevačkog društva vid. prilog M. Mevoraha, »Zasluge g. Solomona Mošića za Srpsko-jevrejsko pevačko društvo«, *Vesnik Jevrejske sefardske verolispovedne opštine*, II (1940), br. 16, str. 8—9.

⁷ *Spomenica — Srpsko-jevrejsko pevačko društvo — Hor »Braća Baruh« 1879—1979*, priredio Aleksandar Levi, izdanje Jevrejske opštine Beograd, Beograd 1979; povodom 110-godišnjice postojanja i rada Društva, vid. prilog N. Crnobrnje, »Zbližavanje kultura Srba i Jevreja«, *Politika* od 13. I 1990.

⁸ Isto, 99—109; dati su brojni navodi kritičkih osvrtla iz štampe.

⁹ Isto, 65.

Spomenica je verovatno izdana povodom nekog od jubileja Društva, ili pak povodom usvajanja njegovog statuta 1899. S obzirom na način kako je izrađena mogla bi se datovati u vreme do prvog svetskog rata.¹⁰

Dva poznata društva jevrejskih zajednica u Beogradu, Jevrejsko žensko društvo osnovano 1874. i Srpsko jevrejsko pevačko društvo iz 1879, ostavila su publikovane hronike o svom nastanku i radu.¹¹ Na žalost, to nije slučaj i sa Jevrejskim ženskim društvom »Dobrotvor«, za koje nam nije poznato da je izdalo sličnu publikaciju. Kao svedočanstvo o njegovom postojanju i delanju ostao je sačuvan statut štampan u štampariji S. Horovica u Beogradu 1899. godine.¹² Iz njega se vidi da je reč o humanitarnom društvu (»HUMANITAS«, kako je naslovljeno u prevodu na nemački jezik, a izričito navedeno i u tekstu) koje su osnovala žene aškenasko-jevrejske zajednice. Sažeto i jasno, prvim članom »Statuta« naznačeni su ciljevi Društva, odnosno, mogli bismo reći, ceo program. Evo kako on glasi:

& 1. Srpsko ašk.-jevrejsko Žensko Društvo »Dobrotvor« osnovano je kao humanitarno i filantropsko udruženje i cilj mu je:

a) da pomaže sirotinju ženskog pola, naročito postradale, bolesne, onesposobljene, oskudne porodilje i udovice aškenasko-jevrejske veroispovesti;

b) da siromašne neveste pomaže devojačkom spremom;

v) da pomaže siročad obojeg pola eventualnim prilozima u pogledu vaspitanja i to: devojčice do 14 godina, a dečake do 13 godina starosti;

g) da osnuje po mogućstvu u svoje vreme humanitarne i dobrotvorne zavode za sirotne devojke i decu, u kojima bi se razvijali i obučavali radu i podizali u moralu.

Ostalim članovima statuta obuhvaćeni su mesto i delokrug delovanja (Beograd), način sticanja prihoda, izbori, rad časnika i prestanak rada Društva. Sve ukupno pet stranica teksta, koji je uporedo preveden i na nemački. Iz završnih odredaba statuta vidi se da je na registrovanje podnet u januaru 1899, da je 8. februara iste godine registrovan u Upravi grada Beograda, a tu su i podaci o osnivačima Društva. Tako se navodi da je predsednik Jelena udova dra Hirša, da je delovođa Josif Volfner, nadzornik Ema Lebl, blagajnik Ema Volfner, te članovi odbora Lujiza Miler, Roža Štajn, Roza Horovic, Janka Lebl i Rozalija Brill.

Uprkos nedostatku podataka nema sumnje da su članice »Dobrotvora« požrtvovano izvršavale svoje humane zadatke. Na to ukazuju kasniji izveštaji iz 1935. i 1941. godine. Društvo je 1935. slavilo 40-godišnjicu rada i postojanja.¹³ Tada je

¹⁰ Na primer Medalja kraljice Natalije za revnosnu službu 1886; vid. M. Piletić, *Odlikovanja jugoslovenskih naroda XIX i prve polovine XX veka (do 1941) iz zbirke Vojnog muzeja u Beogradu*, Beograd 1987, katalogski broj 505 s fotografijom.

¹¹ Reč je o spomenicama koje su priredili Jelena de Majo i Solomon Možić.

¹² Vid. foto-prilog (sl. 4 i 5, naslovna strana Statuta i završni tekst); jedan primerak se čuva u Zavljnom odeljenju Biblioteke grada Beograda.

¹³ Ž. Lebl, *nev. rad*, 8—9, pod nazivom »Dobrotvor« — »Humanitas«.

predsednica bila Eliza Feldman, a upravu su sačinjavale Gabriela Šajnesonova, Zaneta Hohner, Tereza Horovic, Matilda Avramović, Malvina Gutman, Berta Majer, Regina Flajšer, Elvira Bah, Jelena Roboček, Ruža Pops, Vilma Hercl i druge. Društvo je imalo 260 članica, 25 utemeljivača, 14 dobrotvora i dva velika dobrotvora. Iako nema podataka o konkretnim akcijama, slika Društva iz 1935. govori o kompaktnosti, brojnosti i šemi koja je naznačena »Štatutom« iz 1899. godine. Sve to ukazuje na kontinuitet rada i humanih opredeljenja njegovih članica. U jednom radu posvećenom jevrejskim kulturno-umetničkim društvima u Jugoslaviji, Rafailo Blam ističe da je »Dobrotvor« imao širok krug rada.¹⁴ Delovala je i sekcija »Odbor devojaka«, priređivani su koncerti, staralo se o napuštenoj i nezbrinutoj deci. Povodom 70-godišnjice rođenja Teodora Hercla priređen je veliki sinagogalni koncert. Priređivanjem zabavnih sastanaka, »Odbor devojaka« je pomagao izgradnju sinagoge.

Iz vremena kad su fašizam i drugi svetski rat osvojili evropske prostore, u »Glasniku« Jevrejske aškenaske opštine u Beogradu u februaru 1941. štampan je članak pod naslovom »Jevrejsko žensko društvo DOBROTAVOR«.¹⁵ Pored podataka o radu Društva, o njegovim humanitarnim zadacima, ukazuje se i na teške prilike kroz koje prolazi jevrejski narod i apeluje se na sve Jevrejske žene da se upišu u članstvo. »Od svog postanka pa sve do danas društvo DOBROTAVOR revnosno ispunjava svoj plemeniti zadatak sa mnogo truda i dobre volje da bi ublažilo teško stanje naše sirotinje. Naročito u sadašnjim nesrećnim prilikama u svetu kada jevrejstvo preživljuje teške patnje i stoji kao meta nečuvanih iskušenja, broj nesrećnih žrtava, gonjenih i bednih, raste iz dana u dan i savjesno ispunjavanje društvenog zadatka postaje sve teže i teže.« Čitajući dalje ovaj članak vidi se da se Društvo sada u povećanoj meri stara oko ublažavanja bede i nevolja prikupljanjem odeće koju dalje upućuje u mesto »skupnih boravišta«. Dežurne članice izvršavaju mnogobrojne zadatke: obilaze one kojima treba pomoć i na osnovu njihovih izveštaja šalje se potrebna pomoć. Društvo prvenstveno deli pomoć mesnoj sirotinji, i to na »39 porodica daje 48.000.— godišnje, a za prolazne siromahe troši oko 56.000.— dinara godišnje«.¹⁶ Zatim dva puta godišnje, i to pred Pesah i Roš Hašanu, Društvo deli životne namirnice, a zimi metar do dva drva svakoj porodici. O prazniku Hanuka stara se da siromašna deca i starice dobiju toplu odeću i obuću. Društvo pokriva rashode od sredstava prikupljenih članarinom (24.000 dinara godišnje), od čajanki (18.000), od poklona u sinagogi (10.000), od zabava (17.000) i od upisa članova, utemeljivača i dobrotvora.

Višegodišnja predsednica Društva bila je Eliza Feldman, ćerka Eme Lebl, jedne od onih koje su osnovale »Dobrotvor«.¹⁷ U Elizinom stanu u Kosmajskoj ulici br. 21, odmah do sinagoge, nalazile su se društvene prostorije iz kojih je delovano do kraja 1941. godine. Hrabre članice »Dobrotvora« izvršavale su svoje humane

¹⁴ R. Blam, *nav. rad.*, 15—16.

¹⁵ »Jevrejsko žensko društvo Dobrotvor«, potpis: Uprava, *Glasnik Jevrejske aškenaske verofspovedne opštine*, god. 1, br. 2 od 15. februara 1941, 19.

¹⁶ Isto; s obzirom na to da je članak publikovan u februaru 1941, ovi podaci se najverovatnije odnose na prethodnu 1940. godinu.

¹⁷ S podacima koji slede upozнала me je Zeni Lebl 8. februara 1980.

zadatke i u okupiranom Beogradu 1941. sakupljajući hranu i odeću za zatočenike na Sajmištu, gde su mnoge i same izgubile život. Gubici u ljudskim životima bili su toliki da se Društvo nije više moglo obnoviti.

Nikola A. CRNOBRNJA

Summary

TWO BRONZE MEDALS FOR SERBO-JEWISH SOCIETIES IN BELGRADE

Two bronze medals kept on the premises of the Cabinet of Coins and Medals in the Belgrade City Museum are presented.

1. The medal for the 25th anniversary of the Serbo-Jewish Choir in Belgrade (Fig. 1 and 2) minted in Vienna in 1905 by Joseph Zimmler. The Serbo-Jewish Choir has been founded in Belgrade in 1879. None of such Jewish groups as this Choir had so much influence cultural and social life of Belgrade by its public appearances. Every success by the Choir was felt in the Jewish community of as their own success. During World War II the Choir suffered great human losses. Its activity has been restored in 1952 under the name of »The Baruch Brothers Choir«. So the »Baruch Brothers« took up the tradition of the pre-war Serbo-Jewish Choir successfully giving numerous concerts in the country and abroad.

2. The medal of Serbo-Jewish Women Society »Humanitas« in Belgrade (Fig. 3). »Humanitas« has been founded by Ashkenazi women of Belgrade in 1895, for assistance misfortunate and poor women of their community. Data about their activities hardly are to be found. There exist one copy of the Statute from 1899 with a clearly emphasized program has been found. Some more details about the group can be found in the article entitled: »Jevrejsko žensko društvo DOBROTVOR« (= The Serbo-Jewish Women Society »Humanitas«) in the magazine »Glasnik jevrejske aškenaske veroispovedne opštine« (Journal of the Ashkenazi Jewish Religious Community), vol. I, no. 2, 15. II 1941, p. 19, Belgrade. The members at last gathered food and clothes for the concentration camp »Sajmište« in Belgrade, where most of the members finally lost their own lives.

Dr Harijet Pas FRAJENRAJH (Dr. Harriet Pass FREIDENREICH)

JEVREJI BEOGRADA IZMEĐU RATOVA*

POSLE prvog svetskog rata, Beograd je postao glavni grad novostvorene Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Iako su delovi grada bili veoma oštećeni neprijateljskim bombardovanjem, po završenom ratu je započelo razdoblje naglog oporavka i razvoja. Kao i uvek, grad značajan po trgovini i zanatstvu i kao sedište jugoslovenske vlade, Beograd je privukao veliki broj pridošlica iz drugih krajeva zemlje, pa se stanovništvo samo između 1921. i 1931. više nego udvostručilo: sa 111.739 na 238.775 duša.¹

Međuratni Beograd je u velikom stepenu bio etnički i verski homogen: približno 85 posto stanovnika su bili Srbi pravoslavne vere, Katolika, uključujući ne samo Hrvate nego i Nemce, Mađare i druge Slovene, bilo je oko 9 posto, protestanata i muslimana po jedan posto, a ostatak od 4 posto bili su Jevreji.²

Socijalno-ekonomski profil Jevrejske opštine u Beogradu bio je u međuratnom razdoblju u stalnom porastu, sledeći primer grada kao celine. Jevrejsko stanovništvo glavnog grada je sa 4.844 duše prema popisu iz 1921, deset godina docnije poraslo na 7.000 lica.³ U Beogradu je 1939. živelo 10.388 Jevreja, od kojih je bilo 8.500 Sefarada i 1.888 Aškenaza.⁴ Pretežan deo toga rasta ne treba pripisivati velikom natalitetu, nego doseljavanju iz drugih krajeva, uključujući tu i Vojvodinu, Hrvatsku (Sloveniju) i Bosnu. Međutim, stopa rasta Jevreja u Beogradu, računajući prirodni priraštaj i novodoseljene, bila je nešto manja od opšte demografske ekspanzije grada. Stoga je njihov procenat u ukupnom broju stanovnika postepeno opadao.

Gotovo svi beogradski Sefardi su do kraja XIX veka živeli na Dorćolu, delu Beograda koji se sastojao od nekoliko blokova jugoistočno od Kalemegdana. Bogatiji Sefardi su 1870. počeli napuštati jevrejsku četvrt. Došlo je do dihotomije između *los de abajo* (ladino, »oni od dole«) koji su ostali i *los de arriba* (»oni od gore«) koji su se podigli na društvenim lestvicama i naselili se na Zereku, uglednijem delu na brežuljku iznad tramvajskih šina. Stari jevrejski kvart je snažno bombardovan za vreme prvog svetskog rata i mnogi njegovi stanovnici morali su tražiti

* Eaej je uglavnom zasnovan na komparativnoj studiji o jevrejskim opštinama u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu koju je autor nazvao *Jevreji Jugoslavije: Istraživanje o zajednici*, Jewish Publication Society, Philadelphia 1979.

¹ Kraljevine Jugoslavije Opšta državna statistika (dalje: KJ-ODS), *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 januara 1921 godine, Državna štamparija, Sarajevo 1932*; KJ-ODS, *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine*, II, Državna štamparija, Beograd 1938.

² KJ-ODS, *Definitivni rezultati popisa 1921*.

³ Isto; KJ-ODS, *Definitivni rezultati popisa 1931*.

⁴ Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo pravde, versko odeljenje (dalje: AJ-PVO), F185, Izveštaj SJVO u Beogradu po traženju Ministarstva pravde, Pov. br. 1235/39—15, 4/11/38.

novi dom.⁵ Na Dorćolu je bio 3.171 Jevrejin, što je predstavljalo 65 posto celokupnog jevrejskog stanovništva u Beogradu. Stara jevrejska okolina je izgubila mnogo od svog jevrejskog obeležja svakako zato što je samo 23 posto njegovog stanovništva bilo tada jevrejsko. Ostali Jevreji rasporedili su se u pet drugih delova grada: 10 posto u Varoši (tu je uključen i Zerek), 7 posto na Vračaru, 6,5 posto na Paliluli, 5 posto u Savamali i 5 posto na Terazijama. Međutim, u bogatom predgrađu Topčider-Senjak našlo se samo 18 Jevreja.⁶ Oni koji su otišli iz nižeg sloja jevrejskog kvarta popravili su svoj društveni položaj, ali nisu još bili stigli do vrha. U toku međuratnih godina, imućnije jevrejske porodice su nastojale da se presele sa Zereka u druge centralne poslovne delove prema Fišekliji, u noviju stambenu četvrt prema jugu.⁷

Za razliku od Sefarada, Aškenazi koji su pretežno stigli u Beograd u XX veku nisu nikad formirali sopstvenu enklavu. Na Dorćolu nisu stanovali u većem broju, nego su bili rasuti po raznim delovima grada, svuda gde su im to omogućavali finansijski prihodi.⁸ I tako dok je većina Sefarada ostala u ranijem jevrejskom kvartu, njihova bogatija braća, kao i Aškenazi uopšte, živeli su drugde u glavnom gradu.

Po vrstama zanimanja, beogradski Jevreji su se bitno razlikovali od svojih suseda. Oni su srazmerno više bili angažovani u trgovini i bankarstvu, manje u industriji i zanatima, više u slobodnim profesijama, manje u javnoj službi. I Sefardi i Aškenazi su najviše bili koncentrisani u zanimanjima srednje klase, naročito u trgovini i na gospodskim poslovima. Od 2.002 poreska obveznika u Sefardskoj opštini uoči drugog svetskog rata, 27 posto su bili trgovci, 21 posto činovnici ili nameštenici, 8 posto zanatlije i 4 posto lekari ili inženjeri. Od 1.091 aškenaskog jevrejskog obveznika bilo je 20 posto trgovaca, 25 posto činovnika, 6 posto zanatlija i 8 posto iz reda slobodnih profesija.⁹ Tako je kod Aškenaza bilo srazmerno više slobodnih profesija i činovnika, a kod Sefarada više trgovaca, ali je kod obe grupe upadljiva sličnost vrsta zanimanja.

Međutim, opštinski poreski spiskovi kao osnovica za većinu tih analiza ne pružaju potpunu sliku zanimanja Jevreja. Oni obuhvataju samo glave domaćinstava i samce, a isključuju sva lica koja ne zarađuju dovoljno da bi plaćala porez. Nadalje, iz tih izvora nije moguće doći do tačne procene učešća jevrejskih žena na tržištu radne snage. Prema beogradskim poreskim spiskovima iz 1940. godine, 405 od 3.193 poreska obveznika, tj. 13 posto, bile su žene: 235 Sefardkinja i 140 Aškenaskinja. Dalja analiza pokazuje da su 67 posto od ukupno 76 posto Sefardkinja i 55 posto Aškenaskinja poreskih obveznika bile ili domaćice, vlasnice nepokretnosti, ili »neuposlene«, dok su ostale, tj. 33 posto, bile većinom činovnice, trgovci ili modni stručnjaci. Bilo je šest žena lekara (dve Sefardkinje i četiri

⁵ A. Alkalaj, »Život i običaji u nekadašnjoj jevrejskoj mahali«, *Jevrejski almanah* za 1961—62, str. 82.

⁶ KJ-ODS, *Definitivni rezultati popisa 1921.*

⁷ »Beogradska pisma — Na Zereku«, *Zidov*, XVIII, br. 51, 21/12/34, str. 4; »Beogradska pisma — Kroz Fišekliju«, *Zidov*, XVIII, br. 52, 28/12/34, str. 5.

⁸ »Beogradska pisma — Malo kod Aškenaza«, *Zidov*, XIX, br. 3, 18/1/35, str. 4; Jevrejski istorijski muzej, reg. br. 217/10, F dok. K11, Spisak obveznika verskog prinosa jevrejske Aškenasko verolispovedne opštine u Beogradu za 1941 godinu; Spisak rezreza glavnog opštinskog verskog prilaza za 1940. godinu.

⁹ Isto.

Aškenaskinje), tri učiteljice i jedna inženjerka (sve Aškenaskinje).¹⁰ Međutim, ti podaci nisu dovoljni da bi se utvrdilo koliko je jevrejskih žena bilo zaposleno van kuća.

Pored vrste zanimanja potrebno je da se razmotri i pitanje relativne imućnosti. U Sefardskoj opštini 1932. godine su od 1.297 poreskih obveznika bila 102 (ili 8 posto) u najvišoj grupi i plaćali su između 2.000 i 10.000 dinara; 207 domaćinstava je bilo u srednjoj grupi i plaćalo 500—1.800 dinara; 599 (46 posto) našlo se u nižoj grupi s porezom od 100 do 400 dinara, dok je 320 domaćinstava (25 posto) plaćalo minimum od 50 dinara. Ostalo je 400 porodica koje su bile suviše siromašne da bi plaćale porez, a među njima su 175 označene kao nezaposlene i siromašne. Razne opštinske ustanove obezbeđivale su redovnu pomoć za oko 40 starijih lica i 83 siromašne porodice, kao i prigodnu pomoć mnogim drugima, uključujući studente i šegrtre.¹¹ Međutim, za vreme godina depresije, oko jedne četvrtine poreskih obveznika Sefarada bili su oslobođeni poreza kao siromašni, oko polovine su bili u nižoj poreskoj grupi, a četvrtina u srednjoj i višoj finansijskoj kategoriji.

Pri upoređivanju, Aškenazi su pokazivali nešto veće učešće u srednjoj i višoj poreskoj grupi, sa oko trećinom poreskih obveznika koji su plaćali preko 500 dinara. Ostale dve trećine aškenaskih domaćinstava pripadale su nižoj kategoriji prihoda. Izgledalo bi da je zbog relativno velikog broja aškenaskih poreskih obveznika, prema ukupnom broju članova opštine, a s obzirom na finansijsko stanje, veoma mali broj bio oslobođen poreza, ako je takvih uopšte bilo.¹² Aškenazi su dakle imali srazmerno manje siromašnih i veći broj u višoj srednjoj klasi nego njihova sefardska braća. Mada nikako bogati kao grupa, beogradski Jevreji su u celini bili zaposleni sa prihodima i ekonomski samostalni.

JEVREJI I NJIHOVI SUSEDI

Jevreji glavnog grada, naročito Sefardi, bili su uglavnom prihvaćeni kao deo sredine i živeli su u prijateljskim odnosima sa svojim susedima. Srbi su domaće Jevreje smatrali za rodoljubive građane jer su hrabro učestvovali u balkanskim ratovima i prvom svetskom ratu. Oko šest stotina Jevreja borilo se zajedno sa Srbima kao oficiri ili vojnici; od njih je oko četvrtina poginula ili umrla od tifusa, a među tim žrtvama su 62 beogradska Jevrejina.¹³ Antisemitske manifestacije bile su u Beogradu retke sve do kasnih tridesetih godina, kad su se počele pojavljivati u štampi, na Univerzitetu i u zvaničnim, vladinim krugovima.¹⁴

¹⁰ Isto.

¹¹ Izveštaji sa svečanosti o prijemu dužnosti novolazbrane Uprava i Odbora crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu 3. jula 1932. godine, štamparija „Polet“, Beograd 1932, 19—20.

¹² Spisak obveznika 1941.

¹³ Spomenica poginulih i umrlih srpskih Jevreja u Balkanskom i svetskom ratu 1912—1918, štamparija M. Karlića, Beograd 1927.

¹⁴ L. Ivanović, „Pojava antisemitizma u Jugoslaviji i beogradski Jevreji“ (neobjavljeni rukopis, bez datuma).

Beogradski Jevreji su aktivno učestvovali u javnom životu, naročito dvadesetih godina. Jevrejin Šemaja Demajo bio je izabran u Narodnu skupštinu 1927. kao radikalni poslanik, dok je veći broj Jevreja, i Aškenaza i Sefarada, po pravilu bio u lokalnom savetu, izabran na radikalskoj i demokratskoj listi. Pošto su se dobro snalazili u postojećim srpskim političkim partijama, Jevreji nisu smatrali za potrebno da pomažu neku zasebnu jevrejsku listu koja bi na lokalnim izborima predstavljala posebne jevrejske interese. U vreme diktature 1932, dr Isak Alkalaj, glavni rabin beogradske Sefardske opštine i Jugoslavije, imenovan je za senatora kao predstavnik svih Jevreja u zemlji.

Beogradski Jevreji, naročito rođeni Beograđani, u međuratnom razdoblju su se osećali u Beogradu kao u svojoj kući. Njihova deca su pohađala i javne osnovne i više škole, samo su uz nastavu imala jevrejsku veronauku koja je dopunjavala opšti nastavni program. Upotreba srpskohrvatskog jezika bila je široko korišćena u opštinama; razne jevrejske novine koje su se povremeno pojavljivale u međuratnom razdoblju bile su sve na srpskohrvatskom. Obe jevrejske opštine obavljale su svoje poslove na tom jeziku, a isto tako su se gotovo svi sastanci jevrejskih organizacija držali na srpskohrvatskom. Iako su Jevreji u javnom životu nastojali da se koriste srpskohrvatskim, prihvatanje tog jezika u privatnom životu nije bilo jedinstveno u svim krugovima.

Prema jugoslovenskom popisu iz 1931. godine, 4.285 Jevreja, ili 54 posto celokupnog beogradskog jevrejskog stanovništva, smatralo je srpskohrvatski svojim maternjim jezikom, 2.350 se izjasnilo za ladino (30 posto), dok se ostatak Jevreja izjasnio za nemački (8 posto), mađarski (5 posto), ili neki drugi strani jezik (3 posto).¹⁵ Srazmera domaćih koji su govorili srpskohrvatski izgleda da je bila znatno veća među Sefardima nego među Aškenazima. Bezmalno trećina Sefarada zadržali su ladino kao glavni jezik, ali gotovo dve trećine sefardske zajednice su prihvatile srpskohrvatski. Naprotiv, izgleda da je preko 90 posto Aškenaza izjavilo da im je maternji jezik nejužnoslovenski. Možda bi se moglo oceniti da je taj broj kod Aškenaza veoma visok, ali treba imati barem donekle u vidu da su velika većina u Aškenaskoj opštini bile novopridošlice. Većina beogradskih Jevreja i celo omladina mlada generacija koja je vaspitana na srpskohrvatskom jeziku, 1941. godine su nesumnjivo znali srpskohrvatski, a veliki procenat i Sefarada i Aškenaza ga je verovatno smatrao za svoj maternji jezik.

Razni znaci pokazuju ne samo jezičko prilagođavanje beogradskih Jevreja nego i njihovu relativno laku integraciju u srpsku sredinu. Međutim, uspešno prilagođavanje sredini nije ni u kom slučaju značilo i potpunu asimilaciju. Vitalnost Jevreja i kao zasebne grupe može se najbolje ilustrovati snažnim jevrejskim opštinskim i organizacionim životom u Beogradu, posebno kod Sefarada.

¹⁵ Nemanja, Publikationsstelle Wien, *Die Gliederung der Bevölkerung des ehemaligen Jugoslawien nach muttersprache und Konfession*, Beč 1943.

Lice spomenice povodom
25. godišnjice proslave
Srpsko-jevrejskog pevačkog
društva

Naličje spomenice

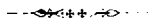

Spomenica Srpsko-jevrejskog ženskog društva "Dobrotvor"

БИБЛИОТЕКА
ОПШТИНЕ ГРАДА БЕОГРАДА

ШТАТУТИ
ЈЕВРЕЈСКОГ ЖЕНСКОГ ДРУШТВА

„Добротвор“

STATUTEN-ENTWURF

für den

ISR. FRAUENVEREIN

„Humanitas“

IN BELGRAD

Handwritten signature and number: 3846

DRUCK V. M. HOLOWITZ, BELGRAD

V. F. BROJER

18226/51

1898

предати на чување српској епкенаско-еврејској црквеној општини, у Београду, под погодбом, да примљено друштвено имање преда као фонд каквом поузданом и корисном заводу на приплод, па приход од тога да уноси у фонд те тиме га умножава. У годишњем извештају своје приказиваће га као „депонирани фонд“, па ако би се доцније основало ново какво женско удружење, или би се поводом београдских еврејских жена основао ма какав други хуманитаран завод, тај ће се фонд употребити на ту циљу.

§ 40. Ови штатути ступају у живот и добијају важност и силу од дана кад их надлежна власт потврди.

Београд јануара 1899 год.

Јеловоља

председник друштва

Јосиф Волфнер

Јелена удова Др. Хирша

надзорник

благалник

Ема Лебл

Ема Волфнер

чланови одбора:

Лујиза Милер, Роза Штаин, Роза Хоровиц,
Јанка Лебл, Розалија Брил.

„Штатути српског епкенаско-еврејско-Женског друштва Добротвор“, — Управа града Београда на основу Чл. 4. и 5. закона о удружењима и јавним зборовима примила је на знање и одобравајући иста овим их по наплати два динара таксе тврди.

№ 2960.

По наредби

8. фебруара 1899. год.

Управника града Београда

Београд.

Члан

Н. Трпезић.

СРПСКО ЈЕВРЕЈСКО
ПЕВАЧКО ДРУШТВО

הנה אנו מוכתרים
עליו מלניו הערמיתרני

Получено

Александар Неваски

№ 11
Београд
11. маја 1928

Српско
Јеврејско

Препорука
Александар Неваски

Српско
Јеврејско

СЛАВИМО БОГА У ПЕСМИ.

ארק לאלהים בשיר מחלות.

Diploma Srpsko-jevrejskog društva, Beograd, 1928. godine

OPŠTINSKI ŽIVOT

Međuratni Beograd je imao dve zvanično priznate jevrejske opštine, Sefardsku i Aškenasku. Svi Jevreji koji su živeli u gradu ili okolini morali su po zakonu pripadati jednoj od tih opština i plaćati im porez. Zadatak opština je bio da obezbedi verske, vaspitne, dobrotvorne i kulturne potrebe svojih članova.

Praktično samostalni poreski obveznici muškarci imali su pravo glasa na izborima svojih opštinskih odbornika i predstavničkog saveta. Žene poreski obveznici dobile su pravo glasa u Aškenaskoj opštini 1933, a u Sefardskoj tri godine kasnije.¹⁶

Učešće glasača na izborima bilo je kod Sefarada veoma različito, zavisno od specifičnosti izbora. Na izborima s jednom listom bez protivničke liste, dvadesetih godina se jedva trećina birača s pravom glasa potrudila da preda svoje glasove, a na izborima 1938, na kojima su bile dve žestoko sukobljene stranke, glasanju je pristupilo preko 90 posto birača.¹⁷ Među Aškenazima je uvek manji broj članova bio aktivno angažovan na opštinskim poslovima.

Predsednik Aškenaske opštine u međuratnom razdoblju bio je dr Fridrih Pops, aktivni cionist, koji je posle 1933. bio na čelu i Saveza jevrejskih veroispovednih opština. U tom razdoblju su predsednici u Sefardskoj opštini bili Solomon Azriel, Rafailo Finci, dr Solomon Alkalaj, Šemaja Demajo, dr Jakov Čelebonović, dr Bukić Pijade i dr David Albala. Oni su bili različito orijentisani: Finci i Alkalaj su bili aktivno uključeni u sefardski pokret, Demajo i Čelebonović su bili »Srbi Mojsijeve vere«, a Pijade i Albala cionisti. U jevrejskom opštinskom rukovodstvu nalazili su se većinom relativno imućni, obrazovani i poslovni ljudi koji su bili sposobni i imali vremena i sklonosti da se posvete javnom radu. Kao što su bili aktivni u rukovođenju jevrejskim opštinama tako su se trudili da se istaknu i na drugim sektorima jevrejskog, ali i političkog života.

Pored zvaničnih jevrejskih opština koje su se starale o sinagogama i jevrejskim vaspitnim ustanovama i pomagale mnoge druge jevrejske stvari, te Hevra Kadiše (Društva za sahrane), u Beogradu je u međuratnom razdoblju postojala široka mreža jevrejskih kulturnih, sportskih i društvenih organizacija. Kod Sefarada je »Potpora« novčano pomagala siromašnim studentima, siročadi i šegrtima; »Bikur Holim« je pomagao bolesnima; »Anije Air«, »Milosrde« i društvo »Šemaja Demajo« pomagali su siromasima; »Hesed šel emet« i »Oneg Sabat — Gemilut Hasadim« starali su se o mrtvima. Dom za stare jevrejske muškarce i žene obezbeđivao je besplatan stan, hranu i lekove za stare i bolesne. Beogradska organizacija sefardskih Jevreja osnovana 1925. radila je na poboljšanju položaja Sefarada u celom svetu. Među ženama se Društvo jevrejskih žena isticalo u sefard-

¹⁶ *Pravila Jevrejske veroispovedne opštine aškenaskog obrada u Beogradu*, Beograd 1933; *Pravila Jevrejske sefardske veroispovedne opštine u Beogradu*, Beograd 1935.

¹⁷ A1, Ministarstvo vera (dalje: MV), 69, 23—41—29, pismo Crkveno-školske jevrejske opštine, br. 853, do MV, 9/9/36: »Izbori za sefardsku opštinu u Beogradu«, *Židov*, XVI, br. 21, 27/5/32; Izbori u sefardskoj opštini«, *Židov*, XXII, br. 22, 3/6/38.

skom sektoru, dok je u aškenaskom radlo »Dobrotvor«.¹⁸ Van tog ženskog kluba i »Hevra Kadiše«, Aškenaska opština nije osnovala nikakvo drugo dobrotvorno udruženje koje bi se staralo o siromašnima, bolesnima i starima. To se verovatno može pripisati relativno visokom standardu života Aškenaza u Beogradu i nepostojanju lokalne tradicije pošto su se nastanili ne tako davno, a uz to su sve jače želeli da se integrišu.¹⁹

Dok su sefardske i aškenaske opštine i dobrotvorne organizacije težile da ostanu gotovo potpuno odvojene, Bne Brit, razne lokalne cionističke organizacije i veći broj kulturnih društava su doprineli tome da se dva jevrejske grupe zbliže. »Loža Srbija« Nezavisnog reda Bne Brita je među svoja 124 člana imala većinu vodećih beogradskih Jevreja iz obeju opština. Ona je pomagala održavanje predavanja, podsticala diskusije o savremenim jevrejskim pitanjima i davala novac za lokalne, nacionalne i inostrane jevrejske ustanove.²⁰ Cionističke grupe u Beogradu bile su Jevrejsko nacionalno udruženje za žene (WIZO) i nekoliko omladinskih klubova, uključujući aktivni odeljak Hašomer Hacaira. Broj cionista u Beogradu koji su plaćali doprinos »Šeket« porastao je sa 778 u 1930. na 1.209 u 1939. godini.²¹ Najznačajnija jevrejska kulturna udruženja u međuratnom Beogradu bila su Srpsko-jevrejsko pevačko društvo, mešoviti hor sa repertoarom jugoslovenske i jevrejske muzike, društvo »Max Nordau« koje je pripremalo drame u srpskohrvatskom prevodu, te beogradska Jevrejska čitaonica koja je imala biblioteku i organizovala serije popularnih predavanja.²²

S obzirom na širok krug organizacija raznih vrsta, očigledno je da je beogradsko jevrejstvo imalo u međuratnom razdoblju veoma aktivan i snažan opštinski život. Stepenn učešća u jevrejskim aktivnostima je bio relativno visok, osobito kod Sefarada. Iako beogradski Jevreji nisu bili homogeni ni verski ni ideološki, ipak su različite grupe uglavnom uspevale da koegzistiraju u harmoniji.

Beograd kao glavni grad Jugoslavije obezbedio je pravo da postane nacionalno najvažnije središte za jevrejska pitanja. Savez jevrejskih veroispovednih opština, osnovan neposredno posle prvog svetskog rata, imao je tu svoje sedište, a njime su uglavnom upravljali beogradski jevrejski rukovodilci. Supremacija Beograda nije bila nesporna jer su se i Zagreb i Sarajevo borili za tu čast. Međutim, Beograd je kao grad sa rastućim i jakim jevrejskim stanovništvom nastavio da igra vodeću ulogu u jevrejskom životu Jugoslavije u toku dve decenije pre drugog svetskog rata.

¹⁸ M. de Majo, »Jevrejske ustanove u Beogradu«, *Godišnjak La Benevolencia i Potpora*, štamparija Me-nahem Papp, Sarajevo 1933, 49—59.

¹⁹ »Beogradska pisma — Mesto kod Aškenaza«, *Zidov*, XIX, 16/1/35, str. 4.

²⁰ A.J. Fond masonskih loža u našoj zemlji, 100-23-103, 100-18-64; S. J. Alkalaj, »NOBB Loža Srbija u Beogradu«, *Jevrejski život*, I, br. 9, 23/5/24.

²¹ Izveštaj Saveznog odbora vijeću Saveza cionista Jugoslavije u Novom Sadu, 8 decembra 1930, Zagreb 1930; *Izveštaj Saveznom vijeću. SOJ u Banja Luci*, 24, 25 i 26 decembar 1939, Zagreb 1939.

²² M. de Majo, nav. članak, 52—55; Jevrejski istorijski muzej, Kut. 11, Beograd; A. Alkalaj, »Beleške o kulturnom životu Jevreja u Beogradu«, bez datuma.

Dr. Harriet Pass FREIDENREICH

S u m m a r y

THE JEWS OF BELGRADE BETWEEN THE WARS

The Jewish communities of Belgrade experienced a period of steady growth during the interwar years. By 1939, an estimated 10,388 Jews, 8,500 of whom were Sephardim and 1,888 of whom were Ashkena-im, were living in the capital.

During World War I, the old Jewish quarter had been heavily bombed and many of its inhabitants were forced to find new homes. In 1921, 65% of the city's Jews were still living in Dorćol, but increasing numbers of Jews, especially Ashkena-im and wealthier Sephardim, established residences elsewhere.

Both Sephardim and Ashkena-im were heavily concentrated in middle-class occupations, especially business and white collar jobs, with some professionals and artisans as well. The occupational structure of the two groups was very similar, but unlike that of their Serbian neighbors. It is difficult to determine how many Jewish women were employed outside the home during this period.

As far as distribution of wealth is concerned, during the early 'thirties, approximately one-quarter of the Sephardim were too poor to pay communal taxes, about one-half were in the lower tax brackets and the remaining quarter were in the middle to upper middle class range. The Ashkena-im demonstrated few poor and a slightly higher percentage of middle to upper range taxpayers.

In general, the Jews of the capital felt very much at home there and enjoyed a friendly relationship with their Serbian neighbors. Antisemitism was rare until the late 'thirties. Belgrade Jewish leaders participated actively in public life. The use of Serbo-Croatian was widespread within the Jewish communities.

A Sephardic and an Ashkena-ic community officially co-existed side-by-side. Sephardim tended to be more actively involved in communal activities than Ashkena-im. An extensive network of Jewish charitable, cultural, sports and social organizations functioned in Belgrade during the interwar years. For the most part, Sephardic and Ashkena-ic societies were segregated, except for B'nai Brith and the various Zionist associations, which helped bring the two groups together.

Interwar Belgrade experienced a very vital and vibrant Jewish life. The capital served as headquarters of the Federation of Jewish Religious Communities and its Jews played a leading role in Yugoslav Jewish affairs.

Jovanka VESELINOVIĆ

**SPISAK JEVREJA I SUPRUŽNIKA JEVREJA KOJI SU PREMA
NAREDBI VOJNOG ZAPOVEDNIKA U SRBIJI OD 30. MAJA 1941.
PODNELI OPŠTINI GRADA BEOGRADA PRIJAVE O IMOVINI**

POSLE bombardovanja Beograda 6. aprila 1941. započela je nacistička okupacija Jugoslavije. Bio je to početak stradanja naroda Jugoslavije, a naročito jugoslovenskih Jevreja. Mnogobrojne antijevrejske naredbe, obeležavanje žutim trakama, hapšenja, izbacivanja iz svih službi, prijavljivanje celokupne imovine, odvođenje na prinudne radove, ubijanje talaca, odvođenje u sabirne logore, Topovske šupe i logori smrti Banjica, Sajmište bile su prve mere koje je nacistički okupator počeo sprovoditi odmah po stupanju na tle Jugoslavije, pa tako i u Beogradu.¹

Beograd je u toku celog rata bio sedište najviših organa vojnog obezbeđenja i okupacione uprave na nemačkom okupacionom području u Jugoslaviji, izuzimajući severne delove Slovenije, a od septembra 1943. i najzapadnijih delova dotadašnjeg italijanskog okupacionog područja u Sloveniji i Hrvatskoj.

Od prvog dana po ulasku nemačkih okupacionih trupa uspostavljena je veza sa kolaboracionističkim političarima predratne Jugoslavije. Iako je već u maju »uspostavljena civilna uprava«, celokupan aparat je bio potčinjen organima okupacione uprave i uključen u mehanizam nemačke okupacione uprave.

Za teritoriju Uprave grada Beograda, okupator je predvideo kao organ okupacione uprave 599. oblasnu vojnoupravnu komandu (Feldkommandatur 599). Komanda je u Beograd stigla 15. aprila i bila smeštena u zgradu predstavništva kompanije »Radio-Filips«. Njena nadležnost se poklapala sa dotadašnjom jugoslovenskom administrativnom jedinicom koja je nosila službeni naziv Uprava grada Beograda, a sačinjavali su je Beograd, Zemun i Pančevo. Već na samom početku okupacije, iz sastava Uprave grada Beograda izdvojeno je Pančevo, a u jesen 1941. izuzeti su grad Zemun i opština Bežanija. Krajem 1941. nadležnost beogradske Feldkomandature proširena je na novostvoreni beogradski i požarevački okrug. Komandatura je imala zadatak da kontroliše kako Uprava grada Beograda i njene opštine sprovode akta koja je donosila kolaboracionistička vlada Srbije, razume se uz prethodnu saglasnost okupacione uprave.²

¹ J. Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941—1945 — Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1980, 60—67.

² M. Kreso, *Nemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941—1944*, Beograd 1978, 23, 69, 70—106.

Najznačajnije odeljenje u okviru Uprave grada Beograda bilo je odeljenje Specijalne policije koje je podeljeno na sedam odseka, a svaki od njih na po dva do četiri referata. Tu se nalazila i Centralna prijavnica za Jevreje i Cigane.³ U sastavu Jevrejskog odseka bila je i posebna Jevrejska policija kojom je rukovodio Oto Vincent, nekadašnji službenik firme »Phillips«.⁴

Nemačke okupacione vlasti su dobile od folksdojčera sve podatke o Jevrejima, tako da su već 16. aprila 1941. naredile da se svi Jevreji na teritoriji Beograda prijave nemačkoj policiji za Jevreje najdalje do 19. aprila. Do 12. juna prijavilo se 9.145 lica, a ostali su pobjegli ili se negde sklonili. Svi prijavljeni su dobili žute trake, otvoreni su im kartoni i upućeni su na rad.⁵ Jevreji koji su radili po rejonima bili su »bezuslovno dužni nositi žutu traku na desnoj ruci i iskusiće tešku kaznu od strane nemačke vlasti ako tako ne postupe«.⁶

Progoni Jevreja bili su u punom jeku kad su u *Listu uredba vojnog zapovednika za Srbiju* objavljene prve naredbe o Jevrejima. Dotadašnje mere protiv Jevreja samo su sankcionisane, a doneta su nova mnogobrojna ograničenja koja su na kraju vodila ukidanju svih građanskih i ljudskih prava, uključujući i pravo na život. Jevrejima su zabranjeni upotreba telefona, poseta bioskopima, pa čak i međusobne posete.⁷ Jedna od prvih mera bila je i otpuštanje Jevreja iz službe, pa stoga Opština grada Beograda moli Feldkomandaturu 599 da »iako su po naredbi Komandature svi nameštenici jevrejske veroispovesti otpušteni iz opštinske službe... da joj dostavi nemačke propise odnosno jevrejstva, iz čega će Opština videti ko se sve smatra kao Jevrejin«.⁸

Uporedo s hapšenjem jevrejskih porodica i odvođenjem u logore smrti, okupacione vlasti nisu ostavile na miru ni njihovu imovinu. Svi Jevreji u Beogradu morali su prijaviti svoju celokupnu imovinu. Prema Naredbi vojnog zapovednika u Srbiji od 30. maja 1941. koja se odnosila na Jevreje i Cigane, »Jevreji i supružnici Jevreja moraju u roku od 10 dana preko nadležne opštine svoga mesta stanovanja ili prebivališta prijaviti Okružnoj komandi svoj imetak sa naznačenjem gde se ovaj nalazi«.⁹ U vezi sa ovom naredbom, predsednik Opštine grada Beograda izdao je 4. juna naređenje da prijave o imovini »Jevreja i supružnika Jevreja« u Gradskom poglavarstvu prima, sređuje i Okružnoj komandi dostavlja Pravni odelsek.¹⁰

O tome ko je sve od Jevreja prijavio svoju imovinu saznajemo iz spiska Jevreja i supružnika Jevreja koji su prema Naredbi vojnog zapovednika u Srbiji od 30. maja 1941. podneli prijave o imovini Opštini grada Beograda, a koji donosimo

³ Isto, 94—95.

⁴ *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Savez Jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1952, 2—4.

⁵ N. Živković, *Grada o pljački jevrejske imovine u Srbiji i Banatu za vreme drugog svetskog rata*, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja 3, Beograd 1975, 277.

⁶ Istorijski arhiv Beograda (dalje: IAB), OGB, Upravno odeljenje, inv. br. 210.

⁷ N. Živković, *nav. delo*, 278.

⁸ IAB, OGB, inv. br. 210.

⁹ N. Živković, *nav. delo*, 278.

¹⁰ IAB, OGB, Upravno odeljenje, inv. br. 211.

u prilogu. I pored toga što je o likvidaciji pokretne i nepokretne imovine Jevreja dosta istraživano¹¹ smatramo da ovaj dokument pruža veoma dragocene i mnogobrojne podatke. Dokument je kucan ćirilicom, ima naslov, a zatim se na 39 strana donose pod rednim brojem podaci o Jevrejima koji su prijavili imovinu; pored imena i prezimena stoje zanimanje i ulica stanovanja. O samom dokumentu, kako i zašto je nastao, saznajemo više iz propratnog akta uz ovaj spisak.

Prijavljivanje imovine Jevreja završeno je 14. juna 1941. i tada je Pravni odsek Opštine grada obavestio Upravno odeljenje da je »kod ovog odseka prijavilo svoju imovinu 3.474 jevreja i cigana« (plus 20 imena naknadno dodatih, što je ukupno 3.494).¹² Prijave je trebalo dostaviti Okružnoj komandi, ali je obrazloženo da Pravni odsek to ne može izvršiti jer »ovaj Otsek nema činovnika koji dobro vladaju nemačkim jezikom« i »što Pravni Otsek nema ni jednu mašinu za pisanje latinicom«. ¹³ Pomenuti popratni akt potvrdio je pretpostavku da se u spisku Jevreja koji donosimo u prilogu ne nalaze samo imena Jevreja nego i Cigana koji su prijavili imovinu, a iz Naredbe o prijavljivanju imovine je jasno da se ona odnosi i na Cigane. Pretpostavljamo da su nemarnošću činovnika, uprkos naslovu dokumenata, na istu listu stavljena imena Jevreja i Cigana. Pod kojim su rednim brojem zavedene prijave Cigana može se zaključiti ne samo po imenu i prezimenu nego i prema specifičnosti zanimanja i delovima grada gde su stanovali (potrebna su dalja istraživanja).

Besprimerno stradanje i uništavanje Jevreja u toku II svetskog rata preživelo je samo nekoliko stotina od dvanaest hiljada Jevreja, koliko ih je živelo u Beogradu do 1941. S obzirom na činjenicu da je grad o njihovom postojanju uništena, to nije moguće izvršiti rekonstrukciju, odnosno utvrditi imena svih Jevreja koji su živeli u Beogradu pre poslednjeg rata. Stoga smatramo da je spisak koji donosimo u prilogu, ipak mali doprinos rešavanju ove problematike. Za istraživanje istorije beogradskih Jevreja, za istoriju njihovog stradanja i druge aspekte njihovog života uoči rata, ovi dokumenti imaju višestruk značaj. Kad je u pitanju pomenuti broj beogradskih Jevreja može se zaključiti da se i ovaj spisak poklapa sa njim. Naime, ako se apstrahuje mogući broj Cigana, na spisku je evidentirano oko 3.000 Jevreja. Kako su imovinu prijavljivali uglavnom glave porodice (posebno je naglašeno ukoliko je u pitanju udovica ili dete kao vlasnik neke imovine) i kako su porodice u proseku imale 4—6 članova, onda se dolazi do približno istog broja beogradskih Jevreja.

Dokument je izuzetno značajan i za druga istraživanja, pre svega o socijalnoj strukturi beogradske jevrejske zajednice uoči rata, zatim o zanimanjima kojima su se bavili, obrazovanju, a da ne govorimo o individualnim ljudskim sudbinama.

Spisak objavljujemo u celini uz zadržavanje izvornog oblika. Takođe objavljujemo i propratna akta koja proizlaze iz Naredbe o prijavi imovine (objavljenoj u *Listu naredaba vojnog zapovednika za Srbiju*, broj 7, 30. maj 1941).

¹¹ N. Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u drugom svetskom ratu*, Beograd 1975.

¹² IAB, OGB, inv. br. 211.

¹³ Isto.

**SPISAK JEVREJA I SUPRUŽNIKA JEVREJA KOJI SU PREMA NAREDBI VOJNOG
ZAPOVEDNIKA U SRBIJI OD 30. MAJA 1941. GODINE PODNELI OPŠTINI
GRADA BEOGRADA PRIJAVE O IMOVINI:**

1. SEMNIC H. Albert, privatni činovnik, Karađorđeva ul. br. 69
2. BILIC B. Gizela, prodavačica, Kolarčeva ul. br. 5
3. LEVI J. Isak, bankarski činovnik, Slavujev venac br. 5
4. ROZENBER D. Elza, bankarski činovnik, Sibinjanin Janka ul. br. 9
5. MAKSIMOVIĆ Živojin, preduzimač, Uzička ul. br. 33
6. LEVI J. Lika, udova, Oblakovska ul. br. 25
7. JAKOVLJEVIĆ Zdravko, trgovac, Kralja Petra 44/III
8. KALEF N. Matilda, domaćica, Gospodar Jovanova ulica br. 3
9. ALTARAS J. Leon, trgovac, Skender-begova 6
10. ŠPERLING Ferdinand, trg. agent, Baba-Višnjina ul. br. 48
11. ŠPERLING Beti rođ. Hirnec, domaćica, Baba-Višnjina 46
12. BISORDA L. Biti, činovnik, Strahinjčica Bana 72-a/III
13. KALDERON J. Leon, trg. pomoćnik Skenderbegova 6/I
14. KOEN J. Leon, kroj. radnik, Drinčićeva ul. br. 15
15. KOEN L. Jakov, priv. činovnik, Maršala Pilsudskog ul. br. 49
16. AJZLER Bela, priv. činovnik, Štrosmajerova ul. br. 5
17. PINKAS M. Isak, kinooperater, Solunska ul. br. 34
18. LEVI D. Leon, zanatlija, Kraljev trg br. 7/II
19. LEVI D. Avram rentijer, Kraljev trg br. 7/II
20. KONFORTI N. Jakov, trgovac, Kneza Višeslava ul. br. 14
21. GAL M. Aleksandar, trg. putnik, Karađorđeva ul. br. 69/IV
22. HERCOG A. Berta, udova, Karađorđeva ul. br. 69/IV
23. BERAHA J. Isak, biv. trgovac, Strahinjčica Bana ul. br. 26
24. BERAHA J. Josif, biv. činovnik priv., Strahinjčica Bana ul. br. 26
25. GUTMAN Klara, domaćica, Prote Mateje 42
26. GUTMAN Julijus, privatije, Prote Mateje ul. br. 42
27. GARAJ Ernest, inženjer, priv. čin., Knez Mihajlova ul. br. 35
28. MANDIL B. Isak, trgovac, Hadži-Prodanova ul. br. 26
29. AVRAMOVIĆ R. Izahar, starinar, Hadži-Prodanova ul. br. 26
30. Dr POZIN David, lekar, Sarajevska ul. br. 37
31. POZIN Dvora, domaćica, Sarajevska ul. 32
32. RUBENOVIĆ N. Ruben, trgovac, Dimitrija Tucovića ul. br. 72
33. BIR Gustav trgovac, Jovanova ul. br. 5
34. LEVI N. Naftali, trgovac, Jovanova ul. br. 5
35. MENAHEM A. Mantija, trgovac, Maršala Pilsudskog ul. br. 49
36. MEVORAH Zagorka, rođ. Čupić, biv. penz., Kralja Aleksandra ul. br. 201
37. MEVORAH David, priv. čin. u ropstvu, Kr. Aleksandra ul. br. 201
38. JOVANOVIĆ Demajo Stana, čin. Min. poljopr., Ibarska ul. br. 2
39. HARA Julijus, trgovac, Vojvode Brane br. 11
40. ŠAJBER Eleonora, domaćica, Molerova br. 70
41. MILIĆ Milan, biv. trgovac, Hartvigova ul. br. 41
42. LEBL L. Ana, domaćica, Kajmakčalanska ul. br. 23
43. RUBENOVIĆ N. Menahem, trgovac, Dimitrija Tucovića ul. br. 72
44. KARIJO H. Lenka, domaćica, Solunska ul. br. 18
45. RUF Josif, Industrijalac, Zahumska ul. br. 29
46. ESKENAZI M. Hananel, trg. pomoćnik, Dostejeva ul. br. 38
47. BENJAMIN M. Jakov, artista, Preševska ul. br. 70
48. ALMOZLINO A. Marko, trg. pomoćnik, Preševska ul. br. 58-a
49. BRAUHBAR Frederiha, Zorža Klemansoa ul. br. 41
50. RUSO A. Rudolf, privatije, Solunska ul. br. 17
51. ALMUZLINO A. Aron, trg. pomoćnik, Kapetan Mišina ul. br. 3
52. PUČI R. Josif, trg. pomoćnik, Skenderbegova ul. br. 17
53. LEVI Jozef Demajo, biv. trg. putnik, Dobrinjska ul. br. 5
54. PITNO Sarina, domaćica, Cara Uroša ul. br. 17
55. KONFINO David, trg. pomoćnik, Riđe od Fe-re ul. br. 18/1
56. PERLEZ F. Zanita, domaćica, Milorada Gavrilovića ul. br. 7
57. ALBAHARI L. Avram, apotekar, Milorada Gavrilovića ul. br. 7
58. LEVI Berta, domaćica, Kralja Petra ul. br. 75
59. ALTARAC J. Avram, trgovac, Kralja Petra ul. br. 75
60. KAUDER Norbert, priv. činovnik, Molerova ul. br. 28
61. LEVI R. Simeon, priv. činovnik, Džordža Vašingtona ul. br. 1
62. MENASE B. Josif, posrednik, Džordža Vašingtona ul. br. 1
63. FIRŠT Ladislav, radnik, Cara Dušana ul. br. 66
64. JELINEK Robert, činovnik, Skenderbegova ul. br. 10
65. FRANK D. Filip, inženjer, Francuska ul. br. 5/III
66. LEVI M. Matilda, domaćica, Skadarska ul. br. 53/I
67. LEVI L. Bukica, domaćica, Skadarska ul. br. 53/I
68. AVRAMOVIĆ Beja, domaćica, Skadarska ul. br. 53/I
69. LEVI N. Leon, biv. trgovac, Skadarska ul. br. 53/I
70. KALMIĆ Marija, domaćica Kapetan Mišina ul. br. 15
71. HAZANOVIĆ S. Hajim, trg. nameštenik, Visokog Stevana ul. br. 26
72. JAKOVLJEVIĆ L. Hajim, pomoćn. car. posrednika, Solunska ul. br. 18
73. VERBER Adela, domaćica, Jevremova ul. br. 30
74. LEONOVIĆ Z. Leon, savetnik Min. fin. u penziji, Jugovića 2-a
75. LEONOVIĆ Otilija, domaćica, Jugovića ul. 2-a

76. **SLANG Lili** Todora, domaćica, Jugovića ul. 2-a
77. **BERAH J. Avram**, puk. u penz., Gospodara Jevrema 30/III
78. **TAJTACAK A. David**, trg. putnik, Jug-Bogdanova ul. br. 21
79. **TAJTACAK J. Matilda**, domaćica, Jug-Bogdanova ul. br. 21
80. **KOEN N. Ester**, trgovac, Sarajevska ul. br. 41
81. **LEVI N. Josif**, trgovac, Braće Jugovića ul. br. 13
82. **SAJA B. Jakov**, biv. trgovac, Jevremova ul. br. 56
83. **Dr TESTA M. Nisim**, lekar, Braće Jugovića ul. br. 13
84. **TESTA Sofija-Adanja**, Braće Jugovića ul. br. 13
85. **Masa ADANJE I. Solomona**, biv. trgovca ugao Skadarske-Jevremove 56
86. **FRAJDEFELD B. Josif**, trg. zastupnik Topličin venac br. 12
- 86a. **ALBAHARI J. Aron**, biv. trgovac, Dobračina ul. br. 31
87. **LEVI R. Moric**, limar, Vojvode Bogdana ul. br. 48
88. **MAJO J. David**, priv. činovnik, Vojvode Bogdana ul. br. 48
89. **MELAMED A. Marko**, priv. činovnik, Kneza Pavla ul. br. 33
90. **KOEN Lenka**, domaćica, Solunska ul. br. 18
91. **BENCION B. Isak**, biv. advokat, Gospodar Jovanova ul. br. 33
92. **ŠVARC H. Armin**, knjižar, Gospodar Jovanova ul. br. 50
93. **BENCION I. Bencion**, biv. trgovac, Dositejeva ul. br. 23
94. **BENCION B. Jakov**, trg. pomoćnik, Dositejeva ul. br. 23
95. **RAJS M. Artur**, biv. železn. inspektor, Gospodar Jovanova ul. br. 28
96. **RAJS A. Ruža**, domaćica, Gospodar Jovanova ul. br. 28
97. **KOVAC B. Teodor**, penzioner, Gospodar Jovanova ul. br. 28
98. **TAJHNER Fric**, stud. med., Knjeginjje Zorke ul. br. 86-a
99. **TAJHNER Oto**, zubotehničar, Knjeginjje Zorke ul. br. 86-a
100. **RUSO A. Saom**, penzioner, Dušanova ul. br. 16/1
101. **KALDERON Aron Josif**, radnik, Jevrejska ul. br. 16
102. **DAVIDOVIĆ R. Račila**, domaćica, Jevrejska ul. br. 16
103. **CVETKOVIĆ S. Vlastimir**, viši savetnik Drž. pravobran. Kosovska 18
104. **TAJTACAK Zanka**, domaćica, Sibinjanin Janka ul. br. 1
105. **KALF N. Moša**, sveštenik, Cara Uroša, ul. br. 55
106. **ALFANDARI N. Rahamin**, biv. trgovac, Sibinjanin Janka ul. br. 1
107. **ALFANDARI R. Ana**, domaćica, Sibinjanin Janka ul. br. 1
108. **TAJTACAK Sarina**, domaćica, Sibinjanin Janka ul. br. 1
109. **MANDIL N. David**, trgovac, Sibinjanin Janka ul. br. 1
110. **ALKALAJ David**, bravarski radnik, Jevrejska ul. br. 9
111. **ROZENBERG D. Oskar**, inženjer, Kralja Aleksandra ul. br. 310/1
112. **ROZENBERG D. Aleksandra**, trg. putnik, Goričeska ul. br. 7
113. **ALMUZLINO Marija**, domaćica, Kapetan Mišina ul. br. 23
114. **LEVI M. Rafajlo**, carinski posredn. pomoćnik, Jukićeva ul. br. 20
115. **RUSO M. David**, trg. agent, Strahinjica Bana ul. br. 29
116. **HOHBERG Evgen**, inženjer, Karađorđeva ul. br. 65/II
117. **MILAN Ljubomir**, inženjer, Majke Jevrosime, br. 43
118. **JOSIFOVIĆ Hajim**, trgovac, Prestolonaslednika Petra ul. br. 34-a
119. **BULI Hugo**, privatije, Nova ulica, Kotež Kr. Petra II
120. **ZUNANA S. Matilda**, domaćica, Dobračina ul. br. 31
121. **ALBALA J. Branka**, domaćica, Hadži Ruvimova ul. 7
122. **ALBALA M. Josif**, čin. priv., Lomina ul. br. 26/III
123. **ALBALA I. Moric**, priv. čin., Lomina ul. br. 26/III
124. **LEVI R. Berta**, domaćica, Lomina ul. br. 26/III
125. **LEVI R. Sabetaj**, biv. trgovac, Lomina ul. br. 26/III
126. **ŠNAP Fani**, činovnica, Zeleni venac br. 4
127. **POPOVIĆ N. Desanka**, domaćica, Francuska ul. br. 51
128. **ALBAHARI Avram**, trg. pomoćnik, Jevrejska ul. br. 4
129. **LEVI S. Bencion**, biv. fotograf, Dračka ul. br. 4
130. **ŠVARC J. Bela**, mašinovođa, Kuršumlijska ul. br. 7
131. **PRINC H. Danilo**, mašinovođa, Bosanska ul. br. 41
132. **ZONENBERG Deže**, instalater, Bosanska ul. br. 43
133. **ŠVARC Geza**, trg. putnik, Bosanska ul. br. 41
134. **KALDERON J. Moša**, štamparski radnik, Jevrejska ul. br. 14
135. **ŠIMON Ješa**, trg. agent, Graničarska ul. br. 11
136. **ALSEK Moša**, priv. činovnik, Graničarska ul. br. 11
137. **MANDIL Avram**, služitelj, Jevrejska ul. br. 16
138. **PINTO J. Josif**, carinski posrednik, Jovanova ul. br. 16
139. **PINTO J. Luna**, domaćica, Jovanova ul. br. 38
140. **KOEN M. Menahem**, trgovac, Cara Uroša ul. 50
141. **KAVISON Natan**, priv. činovnik, Jovanova ul. br. 2
142. **ALBAHARI J. Isak**, pomoćn. carin. posrednika, Visokog Stevana 2
143. **ZUNANA Rahamin**, biv. magacloner, Jovanova ul. br. 2
144. **KALF J. Lenka**, domaćica, Jovanova ul. br. 5
145. **LEBL Sidonija**, domaćica, Ruvarčeva ul. br. 8
146. **TIHANJI M. Mirko**, priv. činovnik, Cara Uroša ul. br. 19/III
147. **SUZIN D. Rozalija**, domaćica, Jovanova ul. br. 9
148. **MEDINA H. Avram**, biv. trgovac, Cara Uroša ul. br. 19
149. **MANDIL Ezra**, apotekarski pomoćnik, Lomina ul. br. 23
150. **MELAMED I. Ranko**, advokat, Gospodar Jevremova ul. br. 6
151. **GABAJ H. Isak**, biv. trgovac, Cara Uroša ul. br. 19
152. **AVRAMOVIĆ A. Rafajlo**, drogerista, Cara Uroša ul. br. 19
153. **GAZES J. Nisim**, trg. pomoćnik, Kralja Petra ul. br. 49

154. GAZES J. Josif, burekdžija, Kralja Petra ul. br. 49
155. ALBAHARI J. Hajim, obućar, Solunska ul. br. 20
156. NAHMIJAS G. Luna, domaćica, Kralja Petra ul. br. 42
157. SURIC A. Manojlo, penzioner, Nikole Spasića ul. br. 4
158. ADANJA L. Hajim, trgovac, Fruškogorska 1
159. ALBAHARI Jakov, trg. pomoćnik, Kneza Pavla ul. br. 1-a
160. RUBEN H. Rahamin, fotograf, Kosmajaska ul. br. 37
161. RUBENOVIC H. Isak, fotograf, Sarajevska ul. br. 41
162. PIJADE J. Raffallo, služitelj, Visokog Stevana ul. br. 40
163. FELZENSTAJN Evgen, trg. agent, Solunska ul. br. 5-a
164. FODOR M. Mirko, priv. činovnik, Pašičeva ul. br. 4/IV
165. MELAMED J. Moša, privatije, Cara Uroša ul. br. 17
166. STAJN Roza, domaćica, Jove Ilića ul. br. 86
167. ĐURKOVIC N. Jovan, načeln. Min. saobrać., Brijanova 7
168. ĐURKOVIC J. Aleksandra, domaćica, Brijanova 7
169. POPOVIC Radovan, čin., Jove Ilića 86
170. POPOVIC R. Zlata, domaćica, Jove Ilića 86
171. ĐURKOVIC N. Dragoljub, bank. čin., Brijanova 7
172. ĐURKOVIC D. Adela, domaćica, Brijanova 7
173. CVETKOVIC Miodrag, savet. Držav. pravobr., Jove Ilića 86
174. CVETKOVIC Margita, domaćica, Jove Ilića 86
175. KALMIĆ A. Isak, poslužitelj, Kralja Petra 44/II
176. VOLFUER J. Duradž, priv. činovnik, Kralja Milana 51/V
177. KATALAN dr Nisim, lekar, Dositejeva 23
178. AZRIEL S. Regina, udova, Strahinjica Bana 19
179. ARUETI A. Sofija, udova, Strahinjica Bana 19
180. SANDI J. Danon, trgovac, Strahinjica Bana 19
181. HAZON J. Alfred, privatije, Strahinjica Bana 19
182. SEMO M. Lazar, trg. pomoćnik, Dušanova 57/II
183. BEJAKOV S. Samoilo, kinooperater, Jevrejska ul. 21
184. AMAR H. Solomon, penzioner, Jevrejska 21
185. BENVENISTI M. Aron, biv. trgovac, Francuska 16-a
186. ADANJA J. Avram, gimnaz., Francuska 16-a
187. ADANJA A. Rahamin, biv. trgovac, Gračanička 12
188. DANON dr J. Isak, lekar, Francuska 16/II
189. ALMOZLINO J. David, car. posrednik, Kralja Petra 87
190. Aleksandra R. SINGER, trg. pomoćnik, Kapetan Mišina 2-a
191. DEMAJO H. Jakov, biv. trgovac, Kapetan Mišina 2-a
192. KOEN J. Isak, trgovac, Zmaja od Noćaja 14
193. KOEN I. Jakov, trgovac, Zmaja od Noćaja 14
194. LEVI R. Manojlo, muzičar, Kraljice Marije 107
195. MESULAM S. Vinka, domaćica, Cara Uroša 24
196. MANDEL Ignjat, trg. agent, Rankeova 12
197. KOEN Oskar, priv. činovnik, Kraljev trg 9
198. RUBINOVIC N. Anđelko, biv. trgovac, Zahumska 50
199. ILIĆ S. Borivoje, kozmetičar, Gradištanska 16
200. ILIĆ B. Vidosava, domaćica, Gradištanska 16
201. SUZIN S. Josif, biv. trgovac, Gradištanska 16
202. Gavra OZMO, graver, Visokog Stevana 30
203. PERERA Moric, instalater, Dobračina 22
204. ISAKOVIC Ermoza, domaćica, Dositejeva 7
205. KOEN I. Avram, biv. direktor, Dositejeva 7
206. RUSO J. Jovanka, domaćica, Dositejeva 7
207. RUSO J. Regina, domaćica, Dositejeva 7
208. KARAOGLANOVIC J. Rakila, domaćica, Strahinjica Bana 82/1
209. KARAOGLANOVIC J. Jakov, carinski posrednik, Strahinjica Bana 82/1
210. FISER dr Rigo, lekar, Strahinjica Bana 82/1
211. Markuš G. KRUGEL, trg. agent, Despota Đurđa 3
212. KRUGEL H. Roza, domaćica, Despota Đurđa 3
213. ERENJI Karlo, tapotar, Gosp. Jovanova 3
214. BARUH J. Almozlino, trg. pomoćnik, Princa Evgenija 19
215. SIMONOVIC I. Jakov, trg. pomoćnik, Princa Evgenija 19
216. SEMO J. Samuilo, špediter, Princa Evgenija 14
217. CEVI A. Jakov, trg. pomoćnik, Princa Evgenija 14
218. BERAHA M. Josif, car. posrednik, Cara Uroša 42
219. ALKALAJ Avram, trg. pomoćnik, Dušanova 15
220. SULER Pavle, inženjer, Maršala Pisludskog 24
221. KOEN M. Avram, trgovac, Kapetan Mišina 5-a
222. PIJADE M. Hajim, služitelj, Visokog Stevana 40
223. AVRAMOVIC Josif, biv. trgovac, Cara Uroša 37
224. REVES Hanka, domaćica, Jovanova 8
225. HILJEVIC dr Aleksandar, lekar, Birčaninova 10
226. LEVI H. Avram, trg. zastupnik, Jovanova 40
227. BERAHA R. Celebon, biv. trgovac, Vuka Karadžića 7
228. RUSO H. Malvina, trg., Zmaja od Noćaja 13
229. RUSO H. David, trg., Dušanova 33
230. MOŠIĆ M. Leon, privatije, Dušanova 30
231. ADANJA S. Mika, trg. agent, Jovanova 18/1
232. ADANJA M. Marsel, trg. agent, Dušanova 30
233. KALDERON J. Lazar, starinar, Str. Bana 44
234. DEMAJO L. Nahum, knjigovezac, Str. Bana 44
235. ALBAHARI Josif, poslužitelj, Str. Bana 44
236. ARUETI I. David, čuvar, Grobljanska 73
237. JONTOVIC R. Isak, biv. trgovac, Braće Ribnikara 30
238. FINCI Bora Moša, priv. činovnik, Cara Uroša 16
239. ALBAHARI M. Mika, trg. pomoćnik, Cara Uroša 16
240. HOSENDER M. Luna, domaćica, Cara Uroša 16
241. PINTO Rakila, domaćica, Cara Uroša 16
242. LEVI M. Josif, trgovac, Kralja Aleksandra 273
243. LEVI M. Moša, trg. putnik, Visokog Stevana 8/1
244. LEVI M. Mešulam, biv. trg., Visokog Stevana 8
245. LEVI M. Sima, trgovac, Visokog Stevana 8
246. ALFANDARI S. Rašela, domaćica, Visokog Stevana 8
247. Dr GINSBERGER Fric, lekar, Vljakovičeva 30
248. GINSBERGER Magda, domaćica, Vljakovičeva 30
249. GINSBERGER Dezider, biv. zastupnik, Vljakovičeva 30
250. ZUNANA Samuilo, penzioner, Dubrovačka 9
251. ALTARAC J. Miha, zvaničnik, Kralja Aleksandra 224
252. DEMAJO Rica, domaćica, Jevrejska 9
253. DEMAJO J. Leon, trg. pomoćnik, Solunska br. 6
254. ALTARAC J. Maša, fotograf, Kralja Aleksandra 213
255. MEDINA Hanael, biv. trg., Cara Uroša 11

378 J. Veselinović

256. **KARAOGLANOVIĆ** Maša, biv. industr., Zmaj
od Noćaja 5/11
257. **KOEN** J. Erna, domaćica, Molerova 48
258. **KOEN** A. Juda, duvandžija, Kraljice Nata-
lije 42
259. **LEVI** M. Linda, domaćica, Jevremova 27
260. **ANAF** M. Samilo, trg. pom., Solunska 18
261. **MANDILOVIĆ** Dilišija, radnica, Solunska 18
262. **ANAF** Josif Moric, trgovac, Solunska 18
263. **LEVI** J. Momi, biv. trgovac, Jevremova 4
264. **LEBL** Regina, priv. čin., Kolarčeva 8
265. **ROBIČEK** Bernhard, penzioner, Ruvarčeva 8
266. **LEVI** J. Sima, biv. akviz., Strahinjića Bana
br. 31
267. **JOMTOV** B. Menaše, priv. čin., Kapetan Mi-
šina br. 24
268. **DEKALO** S. Regina, domaćica, Kapetan Mi-
šina 24
269. **BARAH** H. Isak, prod. duvana, Kralja Pet-
ra 26
270. **REHNICER** Stevan, špediter, Venizelosova 18
271. **REHNICER** Vladislav, učenik, Venizelosova 18
272. **REHNICER** Jovanka, domaćica, Venizelo-
sova 18
273. **VAJNER** Zlata Ana, šnajderka, Venizelo-
sova 18
274. **FRID** Sarlota, domaćica, Venizelosova 18
275. **RADINGER** Jelena, biv. profesor, Venizelo-
sova 18
276. **ŠRINGER** Greta, domaćica, Čika Ljubina 10a
277. **RUBEN** Almužlino, trgovac, Dobračina 14
278. **LEVI** B. Solomon, trg. pomoćnik, Dračka 4
279. **MANDIL** Burian Bela, domaćica, Dušanova 17
280. **SINGER** Jakob, priv. čin., Kneza Pavla 45
281. **SINGER** Riza, priv. čin., Kneza Pavla 45
282. **SINGER** Sarlota, domaćica, Kneza Pavla 45
283. **SINGER** Armin, priv. namešt., Kneza Pavla 45
284. **ISAK** B. Solomon, trgovac, Zmaj od No-
ćaja 11
285. **BUDAI** Eugen, činovnik, Visokog Stevana 6
286. **KONFINO** Josif, priv. namešt., Princa Ev-
genija 6
287. **KARIJO** Isak, nameštenik, Princa Evgenija 6
288. **KONFINO** Sima, trgovac, Visokog Stevana 6
289. **KLOPFER** Ruža, biv. trg., Rumunska 22
290. **MEDINA** Roza, udova, Dosištejeva 25
291. **JEUSUA** Sali, udova, Dosištejeva 25
292. **JEUSUA** I. Berta, domaćica, Dosištejeva 25
293. **JEUSUA** J. Izrael, bank. čin., Dosištejeva 25
294. **VIGENFELD** Ignjat, biv. inkas., Ruvarčeva 8
295. **ANAF** David, tehničar, Ćirila i Metodija 9
296. **MEHMED** Perere, priv. čin., Visokog Ste-
vana 8
297. **ALHALEL** M. Marko, biv. trg. pom., Dub-
ljanska 65
298. **TESTA** A. Jakov, trg. putnik, Cara Uroša 35
299. **ALBAHARI** A. Solomon, trg. pom., Solun-
ska 18
300. **ALBAHARI** A. Josif, trgovac, Solunska 18
301. **KONFORTI** Ješa, sluga, Jug Bogdanova 1
302. **ALMUZLINO** S. Anđelko, biv. trg., Kraljev
trg 7
303. **Dr AZRIEL** M. Solomon, lekar, Zahumska 28
304. **AZRIEL** Hava, domaćica, Zahumska 28
305. **GRINBERG** Haim, električar, Zmaj od No-
ćaja 12
306. **HAZAN** Gizela, domaćica, Kraljice Nata-
lije 32
307. **PIJADE** H. Rafajlo, biv. trg., Milorada Gav-
rilovića 7
308. **ALKALAJ** Isak, biv. drogerista, Njegoševa 19a
309. **ALKALAJ** D. Henrih (Hajlim), priv. čin., Nje-
goševa 19a
310. **ALKALAJ** D. Marjeta, domaćica, Njegoševa
19a
311. **RUSO** J. David, trg. agent, privremeno u
Dušanovoj 14
312. **PIJADE** Sima, limar, Kavatarska 4
313. **NADAŠ** S. Ignjat, mašin. tehn., Aleksa Ne-
nadovića 38
314. **MAJEROVIĆ** Marko, trgovac, Jevremova 29
315. **ALMOZLINO** A. Rašela, domaćica, Jevre-
mova 29
316. **GLIK** Matilda, domaćica, Jevremova 29
317. **LEVI** M. Moša, bravar, Jevremova 29
318. **LEVI** M. Hajim, biv. posrednik, Dobračina 31
319. **ROMANO** S. Simona, domaćica, Dobračina 31
320. **FUKS** Oskar, priv. čin., Kneza Pavla 115
321. **FUKS** Natalija, domaćica, Kneza Pavla 115
322. **KOEN** (Jakov) Zak, trg. pom., Visokog Ste-
vana 36
323. **KOEN** Majer i žena mu Matilda, obuçar, Si-
binjanin Janka 9
324. **KONFINO** Bukica, domaćica, Visokog Ste-
vana 36
325. **LEVI** N. Nisim, šped. pom., Visokog Ste-
vana 18
326. **KOEN** I. Josif, biv. trg., Jovanova 27
327. **KALDERON** H. Solomon, priv. čin., Banat-
ska 14
328. **JAKOV** J. Moša, carinski posrednik, Kosov-
ska 22
329. **MANDIL** Nisim, krojač, Sindelićeva 7
330. **Dr ADLER** Herc, činovnik, Kralja Milutina 51
331. **ALFANDARI** Azriel, trg. pom., Koste Tauša-
novića 22
332. **LEVI-KADMON** dr David, lekar, Koste Tau-
šanovića 2
333. **NAHMIJAS** Marko, poslovođa, Petraljička 14
334. **FROJDENFELD** Evgenije, trgovac, Topličin ve-
nac 12
335. **GUTMAN** A. Leo, priv., Cubrina 4
336. **FRAJDFELD** Luj, priv. čin., Cubrina 4
337. **KRAMER** Erlih, biv. trg., Račkoga 1
338. **KRAMER** Valerija, domaćica, Račkoga 1
339. **ŠTERN** Jozefina, domaćica, Zahumska 39
340. **ŠTEJMIĆ** Augusta, domaćica, Zahumska 39
341. **DEMAJO** D. Josif, biv. trgovac, Gospodar
Jevremova 7
342. **ALADŽEMOVIĆ** M. Isak, činovnik, Drinčićo-
vo 18/1
343. **KOEN** S. Matilda, udova, Kralja Petra, 57
344. **KOEN** S. Isak, trg. agent, Kralja Petra 57
345. **ESKENAZI** Naftali Liko, prof., Kralja Petra
57
346. **BARUH** H. Buko, tapetar, Gospodar Jovano-
va 30
347. **ALMOZLINO** Sara (Bukica), domaćica, Dob-
ropoljska 16
348. **PAPO** D. Menahem, elekromonter, Obiličev
venac 8/III
349. **ŠTERN** Isidor, priv. čin., Princa Evgenija 13
350. **ROMANO** Ruber, biv. trg., Prilepska 8
351. **Inž. BARTA** A. Andreja, priv. čin., Prote Ma-
teje 33
352. **BARTA** Karolina, Prote Mateje 33
353. **FINCI** D. Leon, penzioner, Majora IIIća 13
354. **Inž. RUHVARGER** Jehil, Prote Mateje 33
355. **RUHVARGER** Ilona, Prote Mateje 33
356. **ANAF** I. Avram, biv. trg., Zmaj od Noćaja
4
357. **KALDERON** I. Aron, trg. pom., Skenderbe-
gova 6
358. **KALDERON** Neama Bukas, Skenderbegova 6
359. **PARDO** S. Debara, Skenderbegova 6
360. **ALMOZLINO** Avram, biv. trg. agent, Zmaj
od Noćaja 8
361. **KALMO** A. Baruh, mesar, Zmaj od Noćaja
4
362. **RAFAJLOVIĆ** I. Solomon, Cara Uroša 19
363. **KALMIĆ** S. Isak, Cara Uroša 19
364. **AVRAMOVIĆ** A. Jakov, trg. pom., Cara Uro-
ša 19
365. **JAKOVLJEVIĆ** Dušan, mlinar, Zrinjskoga 37

366. ZIGE Feldmon, Zrinjska 37
 367. LEVI M. Luna, domaćica, Visokog Stevana 8
 368. AGRANOVIC S. Naum, krojač, Visokog Stevana 40
 369. KONFORTI Solomon, Visokog Stevana 8
 370. HAZAN Izrallo, krojač, Jevrejska 13
 371. HAZAN J. Avram, poslužitelj, Despota Đurđa 3
 372. GUTMAN Hajnrih, optičar, Cubrina 4
 373. SROTMAN Matilda, krojačica, Kosmajaska 37
 374. HARA Julijana, lekar, Kosmajaska 37
 375. HARA Isidor, tapečirer, Kosmajaska 37
 376. REJHL Alfred, činovnik, Stanoja Glavaša 17 a
 377. ELAZAR S. Josif, služb., Kralja Aleksandra 28
 378. MANGULIS Rašela, Fruškogorska 1
 379. BAHAR Nisim, stolar, Fruškogorska 1
 380. Dr BERGLAS Bernar, Fruškogorska 1
 381. ŠIMON Solomon, kasapin, Francuska 57
 382. IZRAEL Avram, Solunska 4
 383. NAHMIJAS H. Samul, biv. trg., Novosadska 1
 384. HIRŠL Fridrih, trgovac, Kapetan Mišina 5 a
 385. BENAROJO A. Avram, krojač, Dračka 2
 386. GERCENBERG Romano, lekar, Mileševska 53
 387. KOLNER D. Izrallo, trg. pom., Solunska 18
 388. DANON Mihajlo, trgovac, Strahinjića Bana 5
 389. BARUH Majer, trgovac, Strahinjića Bana 5
 390. DANON Sado, podstanar, Strahinjića Bana 5
 391. KARIJO Sabita, trgovac, Marlhorska 16
 392. SOLOMON Rafael, trgovac, Visokog Stevana 8
 393. ALBALA J. Josif, Voj. Dragomira 16
 394. BITI Albala, biv. trg., Jevremova 29
 395. ALŠEH A. Danilo, obučar, Gospodar Jovanova 16
 396. LEVI I. Elias, činovnik, Skender Begova 8
 397. LEVI A. Rafael, služb., Princa Evgenija 1
 398. JAKOV H. Salom, stolar, Kapetan Mišina 30
 399. DIMITRIJEVIĆ Dušan, činovnik, Đevdelljska 77
 400. MORVAJ Irena, domaćica, Đevdelljska 77
 401. Inž. Andrija MORVAJ, Đevdelljska 77
 402. DIMITRIJEVIĆ Milica, domaćica, Đevdelljska 77
 403. ALBAHARI M. Isak, ćevabdžija, Strahinjića Bana 26
 404. KOEN I. Džoja, udova, Visokog Stevana 36
 405. HAZANOVIC Avram, Princ Evgenija 6
 406. KOEN M. Hajim, trgovac, Princa Evgenija 6
 407. NEJMAN Artur, biv. trg., Kolarčeva 9
 408. KALEF D. Jakov, špediter, Solunska 18
 409. KONFINO Jakov, špediter, Cara Dušana 10/11
 410. KOEN Estira, domaćica, Cara Dušana 10
 411. KARIJO Leon Rakila, udova, Vrazova 30
 412. LEVI R. Hajim, stolar, radnik, Vrazova 10
 413. ALMUZLINO J. Avram, limar, Vrazova 30
 414. KARIJO A. Jakov, trgovac, Vrazova 30
 415. NISIM M. Rifka, udova, Rige od Fere 4
 416. KOEN Isaković H. Sarina, udova, Rige od Fere 4
 417. NISIM M. Avram, trg. zastupnik, Cincar Janka 2
 418. KARAOGLANOVIĆ J. Avram, biv. trg., Cincar Janka 2
 419. GABAJ R. Sokica, glumica, Dositejeva 10
 420. PIJADE R. Lazar, biv. industr., Grozdiceva 37
 421. BINJE Nahuma, biv. trg., Cara Uroša 48
 422. ALBAHARI M. Lazar, priv., Jovanova 9
 423. NEJMAN Oto, biv. trg., Kolarčeva 9
 424. ŠAJNESONOV Feliks, optičar, Karadorđeva 69
 425. BARUH M. Lucij, udova, Cubrina 3
 426. ROMANO A. Solomon, priv. čin., Kneginje Ljubice 27
 427. BINJA Finci, stolar, Ivankovačka 6
 428. PINTO S. David, biv. čin., Princa Evgenija 6
 429. PINTO S. Benko, biv. čin., Princa Evgenija 4
 430. KOEN S. Rašola, domaćica, Kraljev trg 9
 431. LEVI M. Sali, domaćica, Princa Evgenija 4
 432. ALVU J. Matilda, domaćica, Princa Evgenija 4
 433. PESAH I. Danilo, šped., Kosovska 29
 434. MAJER Nisim, štriker, Jevrejska 16
 435. KALEF SALOM, pom. car. posred., Solunska 18
 436. MAJER B. Isak, štriker, Jevrejska 16
 437. MAJIROVIC Bora, krojač, Jevrejska 16
 438. ARDITI Leon, stolar, Cara Uroša 65
 439. MEVORAH Moša, trg. agent, Kraljev trg 10
 440. RODER Đorđe, inženjer, Kraljev trg 10
 441. BENVENISTI A. Vinko, trgovac, Dušanova 14/11
 442. SOLOMON B. Zdravko, trgovac, Dušanova 14/11
 443. AZRIEL Armand, trgovac, Krunska 4
 444. AZRIEL Madelina, domaćica, Krunska 4
 445. LEVI Roza, udova, Gorničevska 7
 446. ALFANDARI R. Nisim, biv. čin., Vljakovičeva 25
 447. ALKALAJ J. David, štampar, radnik, Kralja Petra 26
 448. FISER Hajnrih, trg. pom., Solunska 13
 449. KARIC Saul, Cara Uroša 15
 450. LEVI N. Nisim, radnik, Poenkareova 42
 451. JONTOV J. Semo, trg. agent, Sibirjanin Janka 7
 452. PINKAS Rafaelo, trgovac, Gosp. Jovanova 9
 453. BENVENISTI Mika, trgovac, Cara Nikole 65
 454. MEJUHAS H. Avram, trgovac, Gospodar Jovanova 8
 455. MEJUHAS A. Mazal, trgovac, Gospodar Jovanova 8
 456. RUSO J. Viniza, kućevlas., Gospodar Jovanova 8
 457. SARFATI Jakov, kaz. radnik, Cvijičeva 22
 458. VOLAH K. Adolf, priv. čin., Zahumska 49/111
 459. SOJHETA Josip, biv. trg., Zahumska 49/111
 460. SASO J. Izraelo, biv. nadz. drv. G.P., Princa Evgenija 9
 461. GLASER Geza, činovnik, Skadarska 63
 462. HERCLER F. Simon, Skadarska 63
 463. LEVI S. Jakov, trg. pom., Cincar Jankova 7
 464. BABARONA H. Simon, elektr. inst., Cincar Jankova 7
 465. HORNIK L. Fridrih, priv. čin., Jevrejska 11
 466. BARUH D. Avram, agent fabr. »Sonda«, Jevrejska 11
 467. MANDIL M. Avram, biv. trg., Kajmakčalanska 39
 468. ALFANDARI Moša, biv. trg., Kajmakčalanska 35
 469. AMODOJA M. Josif, pomoć. špediter, Kajmakčalanska 35
 470. DANON A. Moša, hausmajstor, Obiličev venac 12
 471. Inž. HIRSLER Oto, Cara Lazara 15/1
 472. VESELIĆ J. Slavko, priv. čin., Gračanička 16
 473. VESELIĆ Zora, domaćica, Gračanička 16
 474. MARCETIĆ N. Mihailo, priv. čin., Zorža Klemansoa 12
 475. MARCETIĆ M. Ksenija, domaćica, Zorža Klemansoa 12
 476. SEMO M. Ivan, trg. zastp., Dušanova 16/11
 477. NAHUM B. Jakov, trg. putnik, Knjeginje Ljubice 21 a
 478. GROS Hejnrih, električar, Knjeginje Ljubice 21 a
 479. RUSO J. Mata, penz., Maršala Pilsudskog 27
 480. ZONAI Marija, činovnica, Svetosavska 32
 481. ŠMOLKA Samuilo, činovnik, Svetosavska 32

482. KOSNA I. Stevan, trg. agent, Kralja Petra 44.
483. ALMUZLINO S. Mošo, nameštenik trg. agencije, Strahinjča Bana 29
484. MANDIL S. Johan, Strahinjča Bana 63
485. VAJS ISIDOR, špediter, Glavaševa 15
486. ALMUZLINO M. Avram, priv. nameštenik, Gospodara Vučića 51
487. MAJER Marko Baruh, oštrač, Gospodar Jovanova 32
488. ĐULZARI Samuel, biv. čin., Dravska 3 — dvorište
489. MEVORAH R. Avram, advokat, Strahinjča Bana 32
490. MEVORAH A. Rašela, privatije, Strahinjča Bana 23
491. MEVORAH M. Rahamin, priv., Strahinjča Bana 29
492. LEVI Jakov, biv. čin. D.T.O., Despota Đurđa 3
493. LEVI R. Avram, biv. tipograf Drž. štamparije, Princa Evgenija 1
494. ALBALA Moša, pomoćnik, Dušanova 14
495. HAZAN Lepa, domaćica, Kralja Ferdinanda 13 a
496. BRILA H. Aleksandra, biv. čin., Solunska 8
497. KALDERON H. Isak, biv. čin., Visokog Stevana 1 b
498. ESKENAZI J. Lazar, car. posrednik, Dušanova 30
499. PAPO Josif, biv. trg. pom., Dušanova 30
500. LEO Banet, priv. čin., Vojislava Ilića 53
501. PROVIĆ Petar, kapetan broda, Skadarska 6
502. FAJGL Hugo, pozlatar, Jovanova 16
503. SAVOJA Šimon, priv. čin., Gospodara Vučića 51
504. POLAK Feliks, trgovac, Đušina 36
505. VEJNEBERGER M. Vilim, trgovac, Gospodar Jovanova 30
506. DEZIDER A. Fleš, priv. čin., Dođračina 31
507. ROZNEVAJG Edo, trg. pom., Karađorđeva 3
508. KARIJO A. Majir, trg. putnik, Kralja Aleksandra 83
509. JAKOVLJEVIĆ M. Majer, biv. trg. Visokog Stevana 1
510. JEUSUA Sidonija, domaćica, Višnjiceva 3
511. KONFINA Matilda, domaćica, Višnjiceva 3
512. KALEF Avram Sara, domaćica, Princa Evgenija 19
513. KALEF A. Josif, trgovac, Princa Evgenija 19
514. KOEN D. Cevi, trgovac, Vasina 3
515. KOEN Leonora, domaćica, Vasina 3
516. ESKENAZI Bora, priv. čin., Kraljev trg 9
517. ALMUZLINO S. David, električar, Laudanov šanac 43 — Karaburma
518. ALMUZLINO S. Jakov, štriker, Laudanov šanac Ulica 43 a — Karaburma
519. BARUH S. Josif, radnik, Mariborska 10
520. ALTARAC M. Aron, limar, Kralja Aleksandra 277
521. KALDERON J. Majer, električar, Barutanska 8
522. KALDERON M. Ester, domaćica, Rtanjska 8
523. KALDERON Marijana, domaćica, Čika Ljubina 7
524. RUBENOVIC Hajim, priv. čin., Princa Evgenija 15
525. RUBENOVIC R. Edita, domaćica, Visokog Stevana 2 a
526. RUBENOVIC J. Mazal, udovica, Visokog Stevana 2 a
527. ATIJAS Avram, trg. pom., Banatska 15
528. GAON A. Isidor, frizer, Strahinjča Bana 25
529. KUNADI Rašela, domaćica, Strahinjča Bana 25
530. DAVIDOVIĆ M. David, činovnik, Vlakoviće-va 30
531. FRANKO A. Moric, trg. pom., Vlakoviće-va 30/II
532. KALMIĆ J. Alojz, trg. pom., Despota Đurđa 6
533. KALMIĆ A. Moša, činovnik, Despota Đurđa 6
534. ESKENAZI D. Rahanim, trg. pom., Despota Đurđa 6
535. Dr LEVI Kurt, lekar, Kraljice Natalije 17
536. LEVI Bobić Marija, nudilja, Kraljice Natalije 17
537. ŠVARC I. Viktor, priv. čin., Jovana Ristića 26
538. MEDINA J. Hajim, biv. trgovac, Mladonagoričanska 23
539. ALADZENOVIC Moša, invalid, Mladonagoričanska 23
540. ALADZENOVIC Etelka, udova, Mladonagoričanska 23
541. ALADZENOVIC Paulina, domaćica, Mladonagoričanska 23
542. ALADZENOVIC Josif, bank. čin., Mladonagoričanska 23
543. GEDALJA Josif, biv. nadzornik fabr. »Zefir«, Mladonagoričanska 23
544. ALADZENOVIC Zumbula, domaćica, Sabačka 1
545. BAHAR S. Isidor, bank. čin., Uskočka 5
546. ABELEC Gustav, priv. čin., Jevremova 30
547. SALI Sarlota, priv. čin., Jevremova 32a
548. EZRA Jelena, domaćica, Jevremova 30
549. TROJER Eugenija, domaćica, Gračanička 12
550. MAKSIMOVIĆ Jelena, prof., Cetnička 15
551. MAKSIMOVIĆ Ignjat, prof., Cetnička 15
552. KRAUS Julius, priv. čin., Đušina 16
553. LEVI Heskije Samulio, amreldžija, Despota Đurđa 10
554. BRAVARSKI Darinka, domaćica, Kr. Milana 1
555. BRAVARSKI Jevrem, lekar, Kralja Milana 1
556. POLAK H. Imre, biv. trgovac, Đušina 31
557. POLAK Zanka, domaćica, Đušina 31
558. ALMUZLINOVIĆ Moša, priv. čin., Kolarčeva 6/IV
559. ALMUZLINOVIĆ M. Karolina, domaćica, Kolarčeva 6/IV
560. SID S. Ermoza, domaćica, Kosovska 22
561. LEVI J. Nahman, priv. čin., Maršala Pilsudskog 64
562. LEVENZON Pavle, činovnik, Vlakoviće-va 21
563. BECALER Regina, udova, Dobrillina 9
564. AŠEROVIĆ Isin, priv. prof., Dobrillina 9
565. FARKIĆ Nisim, biv. trgovac, Kneza Višeslava 14
566. VOLF Marzel, trg. putnik, Zahumska 49
567. NAHMIJAS G. Jakov, Svetog Save 32
568. KOEN G. Avram, priv. čin., Gundulićev venac 37
569. KOEN Herbert, priv., Jiričekova 2a
570. Dr LEVAI Klara, lekar, Miloša Velikog 39
571. BEJOSIF Lazar, trgovac, Jevremova 44
572. MONTIJAS Jakov, Princa Evgenija 13/1
573. ALVU S. David, biv. trg., Princa Evgenija 4
574. DEMAJO Ela, priv. čin., Jovanova 16a
575. DEMAJO J. Avram, priv. čin., Jovanova 16a
576. KOEN Jakov, trg. pom., Banatska 15
577. MONTIJAS Josif, čin., Princa Evgenija 15
578. MONTIJAS Neti, domaćica, Princa Evgenija 15
579. LEVI Rufka, domaćica, Kraljev trg 9
580. ALTARAC M. Marko, bravar, Oblakovska 49
581. de LEON Matilda, domaćica, Cara Lazara 14
582. PARDO Josif, apotekar, Kralja Petra 45
583. ROT Dolsa, domaćica, Zmaja od Noćaja 8/1
584. AMAR M. Salamon, električar, Zmaja od Noćaja 8
585. AMAR dr Avram, dečji lekar, Zmaja od Noćaja 8

586. PESAHA A. Samullo, električar, Kranjčevićeva 14
 587. TAJTACAK Jovan, biv. čin., Dositejeva 7
 588. TAJTACAK S. Rašela, udovica, Dositejeva 7
 589. BENJAMIN Darsa, činovnik, Princa Evgenija 19
 590. FROJNFELD Frida, priv. čin., Jevremova 32a
 591. VIZNER Jozefina, domaćica, Gundulićev venac 51
 592. MESULAM Arom, crkvenjak, Jevrejska 16
 593. BEJAKOV M. Isak, telefonski radnik, Sindelićeva 3a
 594. FRAJVOLD Vilhelm, tipograf, Solunska 5a
 595. ANAF Isak, trg. pom., Solunska 5a
 596. ANAF Nisim, krojač, Solunska 5a
 597. DRAGUTINOVIĆ Branko, prof., Strahinjčica Bana 72
 598. DRAGUTINOVIĆ B. Merima, prof., Strahinjčica Bana 72
 599. KOEN Filip, obučar, Cetinjska 4
 600. OZMO Ješua, tapetar, Tabanovačka 8
 601. ALMUZLINO Leonora, krojač, Knjeginje Ljubice 7
 602. ALKALAJ I. Džilda, domaćica, Strahinjčica Bana 4
 603. HERCOG Karlo, veroučitelj, Sibirjanin Janaka 5
 604. ASEROVIĆ Leon, biv. trg. pom., Milorada Gavrilovića 16
 605. ASEROVIĆ Zdravko, trgovac, Princa Evgenija 14
 606. KOLMAN Baruh, trg. pom., Solunska 13
 607. TRŠIĆ V. Sika, domaćica, Kosmajaska 27
 608. ŠTERNBERG Rašela, udovica, Kosmajaska 27
 609. MANDILOVIĆ Avram, biv. fotograf, Prištinska 31
 610. MANDILOVIĆ S. Nisim, kraj. radnik, Prištinska 31
 611. KLAJN A. Evgen, prof., Zmaja od Noćaja 5
 612. KLAJN Ljubica, prof., IV muške gimn. Zmaja od Noćaja 5
 613. BERAHA M. Biti, trg. agent., Princa Evgenija 13
 614. PARDO Josif, biv. kozmetičar, Dušanova 30
 615. ENGEL J. Jene, šofer, Hartvigova 14
 616. TAUB Debara, domaćica, Hartvigova 14
 617. FRANCOS Judita, domaćica, Prestolonaslednikov trg 5
 618. PIJADE Živko, bank. činovnik, Dušanova 16
 619. RADOVIĆ A. Marija, domaćica, Hadži Đerina 6
 620. RADOVIĆ L. Adolf, inženjer, Hadži Đerina 6
 621. ELZEROVIĆ Perac Ašer, biv. penzioner, Majke Kulundžića 19
 622. OZMO A. Isidora, trg. starina, Vojvode Bogdana 28
 623. HALPER Lenka, domaćica, Požarevačka 13
 624. GELER Frida, Kosmajaska 37
 625. FIRST M. Milan, inženjer, Bellička 12
 626. DEMAJO Alfred, činovnik, Hrvojeva 31
 627. DEMAJO J. Sarina, udova, Hrvojeva 31
 628. DEMAJO J. Gerasim, činovnik, Hrvojeva 31
 629. MAJIROVIĆ B. Mirko, trgovački pom., Stiška 26
 630. KALDERON M. Jakov, prodavac novina, Pirotaska 14
 631. BENVENISTI Isidor, biv. O.G.B., Princa Evgenija 6
 632. BENJAMIN Isak, burekdžija, Visokog Stevana 10
 633. SEMO J. Nisim, priv. čin., Princa Evgenija 13
 634. NAHMIJAS J. Hajim, radnik, Jevrejska 16
 635. MANDIL V. David, radnik, Jevrejska 16
 636. ALMOZLINO A. Solom, biv. trg. agent, Jevrejska 4
 637. AZRIEL M. Rafael, trgovac, Francuska ul. 5
 638. ALBAHARI D. Isak, biv. služb., Cara Uroša 15
 639. ANAF J. Adolf, priv., Princa Evgenija 14
 640. DARSA Lina, udova, Herceg Stevana 14
 641. KALMIĆ J. Isak, biv. trg. agent, Obilićev Venac 15
 642. KALMIĆ Jakov, biv. trg. agent, Obilićev Venac 15
 643. VAJNBERGER V. David, činovnik, Čika Ljubina 7
 644. KALMIĆ Beti, domaćica, Kralja Petra 66
 645. SIMONOVIĆ I. Majer, elektr. radnik, Despota Đurda 17
 646. ALBAHARI Zdravko, slep, domaćin, Despota Đurda 17
 647. MANOJLOVIĆ Hilda, domaćica, Visokog Stevana 1a
 648. MANOJLOVIĆ Josif, biv. trg. agent, Visokog Stevana 1a
 649. LEBL Evgen, biv. trg. pom., Princa Evgenija 2
 650. LEVI D. Rebeka, domaćica, Strahinjčica Bana 4
 651. MILER D. Eduard, činovnik, Strahinjčica Bana 4
 652. LEVI Elza, učiteljica, Miodraga Davidovića 60
 653. AZRIEL S. Leon, Karadorđeva ul. 68
 654. BEJAKO Miša, konduktor, Kumodraška 87
 655. HELDA Emilia, Terazije 1/III
 656. Dr KAJON Cezar, lekar, Uzun Mirkova 3
 657. TESTA Jakov, trg. zastupnik, Zmaja od Noćaja 13
 658. TESTA Bela, priv. čin., Zmaja od Noćaja 13
 659. Lela D. AVRAM, udova, prodavačica, Kosmajaska 26
 660. BARUH A. Avram, biv. trgovac, Vojvode Blažete 6
 661. BARUH A. Ašer, trgovac, Vrazova 42
 662. Ezra A. BARUH, grafičar, Uzun Mirkova 10
 663. Bela A. BARUH, radnica, Vojvode Blažete 27
 664. Isak M. SEMO, Uzun Mirkova 10
 665. SEMO Matilda, domaćica, Uzun Mirkova 10
 666. SEMO David, trgovac, Vojvode Blažete 5
 667. RUBINOVIĆ S. Leon, ckrvenjak, Despota Đurda 3
 668. PINTO R. Moša, priv. nameštenik, Dušanova 16
 669. PINTO Ana, domaćica, Dušanova 16
 670. Kalman DAJC, tipograf. radnik, Učiteljska 13
 671. BOGDANSKI Leona, domaćica, Kapetan Mišina 30
 672. FIŠER Jozefina, priv. čin., Kapetan Mišina 30
 673. GOTDINER Petar, trg. putnik, Kosmajaska 37
 674. DAJC Berta, Kosmajaska 37
 675. GOLDSTEM A. Josip, trg. čin., Knez Mihajlova 47
 676. RUSO S. Sali, domaćica, Gospodar Jovanova 8
 677. HEKŠ A. Ignac, Knez Miletina 6
 678. GOLDSTAJN Sofija, udovica, Francuska 14
 679. HERSL Alisa, Francuska 14
 680. ALMEN Paula, krojačica, Kondina 15
 681. AMAR R. Moša, trgovac, Cara Dušana 48
 682. PINTO D. Mila, udova, Cara Dušana 48
 683. PAPO Benelon, berber. radnik, Francuska 57
 684. ALKALAJ J. Greta, domaćica, Jovanova 33
 685. GABAJ A. Marsel, učenik, Knjeginje Ljubice 8
 686. KALMIĆ S. Rašela, radnica, Gospićeva 4
 687. KALMIĆ S. Isajlo, radnik, Gospićeva 4
 688. GABAJ L. Lenka, udova, domaćica, Knjeginje Ljubice 8
 689. GABAJ L. Mikica, trg. zastupnik, Knjeginje Ljubice 8
 690. MANDIL Jakov, poslužitelj, Gospodar Jovanova 5

691. HAJDUŠKA A. Vinka, domaćica, Gospodar Jovanova 5
 692. DARSA Moša, inkasant, Rige od Fere 11
 693. AVRAMOVIĆ J. Avram, trgovac, Rige od Fere 11
 694. ALKALAJ Menahem, činovnik, Knjeginje Olge 5
 695. VEJLER Helena, domaćica, Knjeginje Olge 5
 696. ŠROTMAN J. Ignjat, tipograf, Knez Miletina 11
 697. ABENSON Rafajlo, trg. pom., Karlovačka 6
 698. ABENSON Jakov, obučar, Karlovačka 6
 699. PIJADE Starina, domaćica, Karlovačka 6
 700. RUBENović Ruben, trg. pom., Karlovačka 6
 701. HARA Ruđolf, trgovac, Lovčanska 8
 702. ADUT Izrael, biv. trgovac, Lovčanska 8
 703. MEDINA Moša, trgovac, Kralja Aleksandra 198
 704. ADUT N. Avram, služb., Visokog Stevana 2a
 705. MIZRAHI A. Avram, trg. pom., Visokog Stevana 2a
 706. KALDERON J. Mevorah, činovnik, Knićaninova 4
 707. BENCILION J. Avram, trg. zastupnik, Drinčićeva 10
 708. SLAVIĆ Obrad, činovnik, Strosmajerova 5
 709. KOEN, J. Moric, biv. trgovac, Cara Uroša 13
 710. SEMO J. Nisim, biv. trgovac, Cara Uroša 13
 711. KALDERON A. Moric, biv. trg. zastupnik, Cara Uroša 13
 712. SIMONOVITO Santo, biv. trgovac, Kralja Petra 65
 713. ISAK M. Isak, trg. pom., Kralja Petra 65
 714. ISAK M. Vora, domaćica, Kralja Petra 49
 715. GABAJ B. Rena (Lenka), domaćica, Kralja Petra 49
 716. GODEL Berta, penzionerka, Sokolska 10
 717. KLAJN David, trgovac, Kneza Pavla 64
 718. HAJIM H. Avram, biv. trgovac, Cara Uroša 17
 719. FISER L. Franja, trgovac, Cara Uroša 17
 720. KOEN S. Avram, trg. pom., Cara Uroša 17
 721. PINTO David, Cara Uroša 17
 722. BAJOSIF Berta, domaćica, Zmaja od Noćaja 16
 723. BEJOSIF Solomon, biv. trgovac, Zmaja od Noćaja 16
 724. PESAH Nauma, domaćica, Koste Taušanova 2
 725. AROSTI Rebeka, domaćica, Dušanova 32
 726. KOEN Marjana, domaćica, Dušanova 32
 727. MAJO J. David, trgovac, Dušanova 32
 728. BENEDEK Vilim, mesar, Kneza Pavla 83
 729. RAUMAN Jelena, udova, Gospodar Jevremova 27
 730. Rašel AZRIEL, udova, Jevremova 27
 731. Leon AZRIEL, trgovac, Gospodar Jevremova 27
 732. GLAJZBERG Gina, domaćica, Milutina Bojića 2
 733. LEVIT Ana, domaćica, Knez Mihajlova 42
 734. ŠPICER Sime, činovnik, Knez Mihajlova 42
 735. ŠPRUNG Janko, činovnik, Rajčićeva 22/II
 736. BAHAR Leon, priv. čin., Knjeginje Ljubice 29
 737. BENVENISTI Andor, trg. pom., Gundulićev venac 37
 738. BERAHA D. Nisim, trg. putnik, Zadarska 3
 739. SEMO Jaša, trg. pom., Princa Evgenija 15
 740. DEMAJO Rakita, udovica, Princa Evgenija 15
 741. MANDIL S. Josif, trgovac, Strahinjčica Bana 34
 742. KOEN M. Avram, trg. pom., Strahinjčica Bana 34
 743. Jalufel FINCI, apotekarski saradnik, Knjeginje Olge 4
 744. DANON Rafael, poslastičar, Knez Miletina 16
 745. ZBARSKI M. Ilja, trg. pom., Hartvigova 35
 746. ALBAHARI I. Danilo, činovnik, Maršala Pilsudskog 27
 747. ALTARAC J. Hajim, trg. pom., Simina 15a
 748. ALTARAC Berta, domaćica, Simina 15a
 749. KABILJO Solomon, biv. trgovac, Jevrejska 17
 750. ALBAHARI M. Moša, biv. trgovac, Zmaja od Noćaja 14/IV
 751. ALBAHARI M. Flora, domaćica, Zmaja od Noćaja 14/IV
 752. LEVI I. Jakov, trgovac, Visokog Stevana 2
 753. LEVI I. Nahman, radnik, Visokog Stevana 2
 754. ZIMBULE Albala, domaćica, Kralja Petra 75
 755. KARIĆ H. Gavriilo, časovničar, Kralja Milutina 50/II
 756. KARIĆ G. Hajim, časovničar, učenik, Kralja Milutina 50/II
 757. KALDERON S. Isidor, čin. Drž. Hipotekarne banke, Kralja Milutina 50
 758. KALDERON S. Rašela, udova, Kralja Milutina 50/II
 759. MASIJAH M. Berta, domaćica, Kralja Milutina 50/II
 760. KALDERON S. Jakov, priv. čin., Kralja Milutina 50/II
 761. ALBAHARI Bukica, krojačica, Zahumska 2
 762. SEMO J. Izrael, trg. agent, Kralja Aleksandra 56
 763. ALTARAC L. Avram, trgovac, Kralja Aleksandra 56
 764. BRAJNER Ziga, Sokolska 17
 765. BRAJNER Solomon, časovničar, Sokolska 17
 766. BRAJNER Frida, domaćica, Sokolska 17
 767. SIRT A. Berta, penzionerka, Kosovska 20
 768. MOHA S. Kapon, šofer, Zmaja od Noćaja 12/I
 769. Rahamin N. ARON, trgovac, Rakovica — Stojana Jankovića 19
 770. ARON M. Majer, trgovac, u Rakovici, Stojana Jankovića 19
 771. PINTO M. Albert, trg. zastupnik, Gračanička 12
 772. BARARON J. Solomon, trgovac, Čubrina 2
 773. BARARON S. Rut, dete, Čubrina 2
 774. BARARON A. Riki, domaćica, Knjeginje Ljubice 27
 775. BARARON J. Avram, biv. trgovac, Knjeginje Ljubice 27
 776. BEK M. Eugen Ivan, priv. čin., Svetog Save 41
 777. BEK Vilma, domaćica, Svetog Save 41
 778. KLAJN Stana, Maršala Pilsudskog 24
 779. Dr Hugo KLAJN, lekar, Maršala Pilsudskog 24
 780. MEDINA A. David, trgovac, Skadarska 4
 781. KONFORTI Moša, biv. honorar. zvaničnik O.G.B., Zmaja od Noćaja 13
 782. FARKI Avram, biv. prodavac srećaka, Uzun Mirkova 3
 783. SINGER J. Vilim, trgovac, Admirala Geparata 64
 784. MEDINA I. Avram, trgovac, Kosmajaska 26
 785. TALVI Zafira, Kosmajaska 26
 786. MEDINA J. Isak, penzioner, Kosmajaska 26
 787. MEDINA I. Jakov, trgovac, Kosmajaska 26
 788. SALTJEL J. Jakov, trg. pom., Zmaja od Noćaja 5
 789. DEMAJO S. David, crkvenjak, Zmaja od Noćaja 5
 790. HUBERT Vilma, činov., Kraljice Natalije 62—66
 791. HUBERT Hermina, domaćica, Kraljice Natalije 62
 792. VESEL G. Ivan mehaničar, Kraljice Natalije 62
 793. FIRST Selma, domaćica, Kraljice Natalije 62
 794. VESEL G. Oto, student, Kraljice Natalije 62
 795. DEMAJO Alfred, činovnik, Topličin venac 19

796. AZRIEL Avram, trgovački agent, Topličin venac 19
 797. AZRIEL A. Rašela, domaćica, Topličin venac 19
 798. ALKALAJ M. Ela, domaćica, Topličin venac 19
 799. ANDELKOVIĆ Miodrag, viši inspektor Min. finans., Stiška 25
 800. ANDELKOVIĆ M. Jelena, domaćica, Stiška 25
 801. MANDIL S. Nasim, piljar, Zmaja od Noćaja 5
 802. ALMOZLINO Mika, trg. pom., Kosovska 29
 803. ŠARMAC Regina, domaćica, Kopitareva gradina 3
 804. ŠARMAC J. Bela, Kopitareva gradina 3
 805. ALKALAJ L. Hajim, trg. pom., Milorada Gavrilovića 3
 806. Dr NOVOGRADSKI Marduh, penzioner, Birčaninova 22
 807. NOVOGRADSKI Sofija, domaćica, Birčaninova 22
 808. NOVOGRADSKI Berta, domaćica, Birčaninova 22
 809. LEVI J. David, trg. pom., Visokog Stevana 8
 810. PEPI B. Rafaela, domaćica, Visokog Stevana 8
 811. KASEC D. Moša, berberin, Visokog Stevana 8
 812. LEŽAIĆ Smiljana, domaćica, Cara Uroša 35
 813. TALVI M. Rejna, udova, Knjeginje Ljubice 29
 814. LEVI M. Isak, biv. trg., Skadarska 53/1
 815. PIJADE D. Samuil, priv. čin., Andre Nikolića 1
 816. VAJNBURGER Andrej, trgovac, Dubrovačka 9
 817. LEVI J. Leon, špediter, Gospodara Vučića 51
 818. DANON Jakov, biv. trg., Visokog Stevana 2a
 819. PAPO Rafailo, industr., Princa Evgenija 2/11
 820. PAPO Solomon, mehaničar, Princa Evgenija 2/11
 821. DEMAJOROVIĆ S. David, trgovac, Princa Evgenija 2
 822. KOEN S. Rašela, domaćica, Princa Evgenija 2
 823. JEŠUA K. Mika, privat., Princa Evgenija 23
 824. TALVI R. Avram, trg. putnik, Vladetina 5
 825. MAJER Lenka, krojačica, Prestolonaslednikov trg 39
 826. HEHT Berta, priv. namešten., Prote Mateje 39/IV
 827. LEVIĆ S. Avram, načelnik Min. finans., Zmaja od Noćaja 12/III
 828. SEKELJ B. Ernest, činovnik, Zmaja od Noćaja 12/III
 829. BURLAN J. Gavriilo, staklar, Jovanova 30
 830. LEVI J. Isidor, časovničar, Jovanova 30
 831. Moldoňaj ALSEH, kočijaš, Voj. Đurlića 34
 832. AŠEH Merkuša, domaćica, Voj. Đurlića 34
 833. KOEN Avram, trg. pom., Cara Uroša 42
 834. KOEN A. Aron, trgovac, Cara Uroša 42
 835. SAMUILO Jakov, trgovački pomoćnik, Sibinjani Janka 3
 836. DAMJANOVIĆ Lazar, trg. poslovođa, Princa Evgenija 2
 837. ADANJA R. Adam, trgovac, Žorža Klemansoa 43
 838. ADANJA M. Albert, car. čin., Knjeginje Olge 5
 839. ADANJA A. David, šofer, Solunska 20
 840. BENVENISTI M. Moric, trg. pom., Dr. Kestera 2a
 841. ADANJA Moris, priv. čin., Cara Uroša 42
 842. ADANJA Izrailo, industrijalac, Dobračina 22
 843. PINKAS Klara, prodavačica, Ivanbegova 9
 844. LEVI B. Isak, krojač, Milorada Gavrilovića 7
 845. LEVI S. Paula, domaćica, Milorada Gavrilovića 7
 846. LEVI I. Irina, domaćica, Milorada Gavrilovića 7
 847. BANDI Oto, elektr. mehaničar, Žorža Klemansoa 39
 848. FRAJDEFELD Antonija, domaćica, Cara Lazara 15
 849. ARON Matilda, domaćica, Cara Uroša 35
 850. POLJOKAN Paula, Ruža i Lenka, Cara Uroša 35
 851. JULZARI Moša, biv. trg., Dravska 3
 852. AMODAJ Frida, činovnica, Rimska 16
 853. VEKSLER Danilo i žena Irma činovnik, Kneza Pavla 53
 854. BENVENISTI O. Josif, biv. špediter, Njegoševa 19a
 855. Dr PALOKA Sima, advokat, Braće Jugovića 2a
 856. KABILJO Elias, biv. trg., Pašićeva 23
 857. KONDIĆ Ana, domaćica, Svetog Save 17/1
 858. Dr HAJIM Isidor, lekar, Gospodar Jevremova 29
 859. LAUTERPAHT Hari, štajfer, Strahinjlića Bana 59
 860. LAUTERPAHT T. Volf, tkač, Visokog Stevana 2
 861. GRUNBERGER Mor, krojač, Vlačkovićeve 30
 862. GERE Jelisaveta, domaćica, Vlačkovićeve 30
 863. HIRTVAJL D. Samuel, biv. trg. agent, Zmaja od Noćaja 1
 864. MEDINA D. Solomon, čevabdžija, Jovanova 30
 865. NISIM Jakov, priv. čin., Solunska 34
 866. NASUFI S. Rafael, trgovac, Čubrina 2
 867. HALPERN Josif, biv. trg., Čubrina 2
 868. ALBAHARI M. Aron, radnik, Stojana Protlića 30
 869. MAŠIJAH J. Vinka, domaćica, Kneza Pavla 33
 870. HESLAJN Stevan, železničar, Železn. kolonija — Zemun — Novi grad
 871. MANDIL R. Ašer, car. posred., Despota Đurđa 8
 872. ANĐELO Safina, domaćica, Visokog Stevana 14
 873. EŠKENAZI Avram, priv. trg., Gospodar Jevremova 41
 874. Rihard i Jozefina HELER, trg. zastupnik, Poenkareova 24
 875. LEVENZON Sofija, domaćica, Vlačkovićeve 27
 876. LEVENZON Ludvig, privat, Vlačkovićeve 27
 877. MONĐAJN Herman, inženjer, Cara Uroša 26
 878. MONĐAJN Laura, domaćica, Cara Uroša 26
 879. MONĐAJN Dora, učenica, Cara Uroša 26
 880. Dr BUKIĆ Pijade, lekar, Vlačkovićeve 11a
 881. NAHMAN S. Cavi, Ljutice Bogdana 15
 882. DANON A. Hajim, Skenderbegova 8
 883. EVI B. Isak, dentist, Zeleni venac 2
 884. MERKLER Karlo, činovnik, Strosmajerova 5
 885. BER Albert, privat., Sarajevska 41
 886. SASO J. Moša, biv. magacioner O. G. B. Doma staraca i starica, Dušanova br. 73
 887. Matilda A. KOEN, domaćica, Kosmajka 26
 888. KOSNA Avram, priv. čin., Kosmajka 26
 889. HASON A. Leon, tipograf, Jevremova 7
 890. VAJS B. Aleksandar, priv. čin., Zlatiborska 78
 891. VAJS D. Bernat, moler, Zlatiborska 78
 892. VAJS B. Emerih, duborezac, Zlatiborska 78
 893. BERG J. Josif, suplent, Zlatiborska 78
 894. BERG I. Lenka, student, Zlatiborska 78
 895. GABAJ R. Mika, priv. čin., Despota Đurđa 5
 896. GABAJ R. Sarina, domaćica, Despota Đurđa 5
 897. BEHAJIM Netin, domaćica, Despota Đurđa 5
 898. DANON Sima, biv. trg., Drinčićeva 24
 899. LEVI S. Joza, trg. agent, Drinčićeva 4
 900. FRIDMAN I. Samuil, inspektor, Min. finans. Frankopanova 30

384 J. Veselinović

901. FRIDMAN Jakov, činovnik, Frankopanova ul. 30
 902. FRIDMAN Karlo, činovnik, Frankopanova 30
 903. HERSKOVIĆ Josip, priv. čin., Hilendarska ul. 13/II
 904. FRIDMAN Adela, Sambrallo, domaćica Kr. Aleksandra ul. 121
 905. BREDER Aleksandar, činovnik, Koste Glavinica 25a
 906. FRANK Flora, domaćica, Cincar Jankova 2
 907. FARHI Josif, biv. trg., Cincar Jankova 2
 908. ŠREJBER Alfred, kafedžija, Alekse Nenadovića 31
 909. KLAJN Albina, ul. Kosovska 34
 910. KLAJN J. Nikola, trgovac, Kosovska 34
 911. HAJON A. Berta, domaćica, Despota Đurđa 6
 912. RUSO H. Jakov, brodarac, Strahinjica Bana 6
 913. Majer R. ALTARAC, biv. trg., Strahinjica Bana 6
 914. EŠKENAZI J. Josip, trg. pom., Francuska ul. 59/II
 915. ARUETI J. Avram, Despota Đurđa br. 8
 916. VIDAS L. Gracija, Despota Đurđa br. 8
 917. DANON J. Solomon, Despota Đurđa br. 8
 918. LEVI A. Rozika, Despota Đurđa br. 8
 919. SVARC Makso, priv. čin., Palmotićeve br. 26
 920. MANDILOVIĆ A. Isak, trg. pom., Vrazova br. 34
 921. ALTARAC I. Moric, Kralja Petra 51
 922. BENAROJO Zan, Zmaja od Noćaja 16
 923. LEVI D. Solomon, Kraljev trg 7
 924. LEVI D. Marijana, Kraljev trg 7
 925. MOSKIJEVIĆ A. Lav, Hilendarska 32
 926. BARARON A. Leon, Visokog Stevana br. 2a
 927. BRANDEIS Filip, Skadarska br. 53
 928. ŠIMON Leon, biv. pom., Fruškogorska 5
 929. ADAMJA M. Leon, Kraljice Natalije 15
 930. ADANJA M. Avram, Kraljice Natalije 15
 931. ADANJA M. Josif, Kraljice Natalije 15
 932. LOŠIĆ Stevan, priv. čin., Vidovdanska 4
 933. LOŠIĆ ZIVANA, Vidovdanska 4
 934. Dr MARGULIS Rafailo, Dositejeva 7
 935. SUŠIN Mici i Rašela Pijade, Kralja Petra 44
 936. PIJADE S. David, bank. činovnik, Kralja Petra 44
 937. SALON A. Isailo, Višnjička 23
 938. SAMUILOVIĆ H. Rufka, udova, Stevana Sremca 20/II
 939. SAMUILOVIĆ H. Samuilo, inženjer, Stevana Sremca 20/II
 940. ZUNANA D. Pejna, domaćica, Cara Lazara 12
 941. KOEN J. Moreno, čin., Cara Lazara 12/III
 942. MENAŠE J. Albert, trg. pomoćnik, Kneza Pavla 106
 943. KARIJO R. Isak, trg. Solunska 4/II
 944. KARIJO R. Bukica, dom., Visokog Stevana 2
 945. KELER Leopold, činovnik, Zahumska 28
 946. SID S. Leon, činovnik, Cara Uroša 24
 947. ABINUN Leon, car. posred. pomoćnik, Solunska 13a
 948. AMODAJ H. Regina, Jevrejska 13
 949. AMODAJ M. Sofija, domaćica, Jevrejska 13
 950. RUBEN A. Franko, bank. činovnik, Visokog Stevana 1b
 951. GAON Rufka, domaćica, Despota Đurđa 6
 952. KONFINO Veza, domaćica, Despota Đurđa 6
 953. MACLIJAH I. Sarina, domaćica, Čubrlina 3/II
 954. BENA VRAM Jakov, trgovac, Rige od Fere 22
 955. MAVORAH A. Salomon, trgovac, Braće Jugovića 13
 956. MEVORAH M. Vida, domaćica, Rige od Fere 22
 957. BERAHA Benjamin, poslužitelj, Zmaja od Noćaja 8
 958. Jagov DAJČ, trgovac, Visokog Stevana 2a
 959. BUKICA Levi, domaćica, Visokog Stevana 4
 960. ALBAHARI M. Aron, činovnik, Hilendarska 4/II
 961. ABRAVANEL Jakov Nisim, Princa Evgonija 14
 962. HAIM Josif Roza, domaćica, Cara Uroša 13
 963. ROZENBLUT Ana, domaćica, Strahinjica Bana 26
 964. CABRAJA Lika, domaćica, Strahinjica Bana 26
 965. HAIM Majugas, Strahinjica Bana 26
 966. SPICER H. Julija, domaćica, Dositejeva 17
 967. SPICER J. Vera, Dositejeva 17
 968. SPICER J. Nada, Dositejeva 17
 969. LEVI D. Moric, Gosp. Jevremova 30/I
 970. PORDES J. Srećko, činovnik, Venizelosova 3
 971. LANGUSIS D. Andreja, činovnik, Balkanska 28
 972. LANGUSIS Marija, domaćica, Balkanska 28
 973. PAPO Vinuša, Skenderbegova 6
 974. CEVI J. Avram, Skenderbegova 6
 975. GAJDIŠEK H. Franja, Kolarčeva 5 stan 24/III
 976. GRIN Jellsava, Knjeginja Ljubica 30a
 977. ŠTAJNIC Jellsaveta, Knjeginje Ljubice 30a
 978. LEVI Magda, Knjeginje Ljubice 30a
 979. KERSNER M. Elza, Knjeginje Ljubice 30a
 980. PINTO D. Sima, biv. opšt. službenik, Solunska 22
 981. BAND A. Milan, činovnik, Stevana Sremca 4/1
 982. BAND Zlatko, činovnik, Stevana Sremca 4/1
 983. BAND Ljudmila, domaćica, Stevana Sremca 4/1
 984. GOTLIB Evica, domaćica, Stevana Sremca 4/1
 985. GOTLIB Fric, činovnik, Stevana Sremca 4/1
 986. GAJIĆ Egon, činovnik, Stevana Sremca 4/1
 987. GAJIĆ Marija, domaćica, Stevana Sremca 4
 988. BENCION A. Avram, trg. putnik, Višnjićeva 3
 989. ŠTAJN A. Filip, trg. putnik, Višnjićeva 3
 990. Moša A. AMAR, posrednik, Skenderbegova 23
 991. VARON R. Aron, trgovac, Zmaja od Noćaja 8
 992. VARON R. Josif, činovnik, Topličin venac 12
 993. VARON R. Sabitaj, trgovac, Strahinjica Bana 18/1
 994. FINCI A. Eduard, trgovac, Đure Daničića 9
 995. FINCI J. Aron, trgovac, Đure Daničića 9/III
 996. PARDO Hana, domaćica, Prilepska 10
 997. ŠAJFMAN Arnold, trg. putnik, Strahinjica Bana 23
 998. PERERA Mols, adv. pripravnik, Strahinjica Bana 23
 999. MENTEŠA J. Biti, trg. posrednik, Poenkareova 2
 1000. ŠOTEN S. Bruno, trgovac, Brankova 21
 1001. ŠOTEN B. Zdenko, činovnik, Dečanska 19
 1002. ŠOTEN B. Mira, student fillos., Brankova 21
 1003. VAJS H. Hugo, rentijer, Brankova 21
 1004. SEMO Rene, Francuska 38a
 1005. SEMO Nijame, Francuska 38a
 1006. LOŽIĆ Jelena, udova, Bulevar Oslobođenja 1
 1007. LOŽIĆ Đorđe, Bulevar Oslobođenja 1
 1008. BARUH J. Roza, domaćica, Dušanova 11
 1009. BARUH J. Solomon, činovnik, Rige od Fere 22
 1010. BARUH J. Josif, trgovac, Dušanova 11
 1011. ALBAHARI Bukica, domaćica, Kneza Pavla 104
 1012. SID J. Rahamin, špediter, Kneza Pavla 104
 1013. MANDIL Matilda, domaćica, Kneza Pavla 104
 1014. ARIJE Lazar, činovnik, Kneza Pavla 104
 1015. VAJDA V. Albert, činovnik, Palmotićeve 5
 1016. LENI R. Bencion, bivši trgovac, Milorada Draškovića 14

1017. GABAJ David, trgovac, Jovanova 16
 1018. AVRAMOVIĆ A. Sara, domaćica, Jovanova 16
 1019. VASERSTAJN Hajlm, trgovački pomoćnik, Cara Uroša 24
 1020. VASERSTAJN Jakov, sajdžija, Pariska 1/IV
 1021. PERERA Sara, domaćica, Pariska 1/IV
 1022. LEVI Bukica, domaćica, Jovanova 3
 1023. KONFINO N. Hija, Skenderbegova 6
 1024. ALTARAC J. Samuel, radnik, Solunska 4
 1025. RAFAEL B. Rafael, krojač, Solunska 4
 1026. MEŠILAM S. Jakov, trg. pomoćnik, Santičeva 13
 1027. DEMAJO I. Josif, trg. pomoćnik, Visokog Stevana 1
 1028. GABAJ A. Luna, činovnik, Knj. Ljubice 8
 1029. GABAJ A. Vuka, domaćica, Knj. Ljubice 8
 1030. GABAJ A. Jakov, elektr. monter, Knj. Ljubice 8
 1031. GABAJ A. Leon, trgovac, Knj. Ljubice 8
 1032. GABAJ A. Lenka, činovnik, Knj. Ljubice 8
 1033. MAKSIMOVIC Bosiljka, kozmetičarka, Knj. Ljubice 8
 1034. NAHMAN Maga, činovnica, Dobračina 56
 1035. BARUH K. Avram, moler, Dušanova 14/II
 1036. MANDIL B. Rifka, domaćica, Dušanova 16
 1037. BARUH A. Isak, trg. pomoćnik, Cara Uroša 50a
 1038. ALBAHARI ROZA, domaćica, Simina 15a
 1039. ALBAHARI Ana, domaćica, Simina 15a
 1040. LEVI H. Majer, žitar. pomoćnik, Visokog Stevana 4
 1041. ALTARAC A. Solomon, zanatlija, Simina 15a 27/I
 1042. SEMO L. Regina, radnica, Banatska 14
 1043. SEMO L. Rifka, domaćica, Banatska 14
 1044. VAJS Aladar, činovnik, Knjeg. Olge, 5
 1045. ALBAHARI David, trgovac, Cara Uroša 24
 1046. KARMER Ester, književnik, Knj. Olge 5
 1047. ELAZAR Aron, trgovac, Dušanova 17/I
 1048. MEŠULAM Majer, trgovac, Dušanova 17/I
 1049. MAJEROVIĆ Nisim, tipograf, Solunska 18/II
 1050. BENVENISTI Rafalio, trgovac, Prote Mateje 30
 1051. SIMON A. David, trgovac, Terazije 1
 1052. MELAMED H. Solomon, biv. trgovac, Budimska 19
 1053. MELAMED Vinuća, domaćica, Budimska 19
 1054. AKONS Hajnrh, trgovac, Njegoševa 19a
 1055. SASON J. Meis, Kr. Aleksandra 28
 1056. GABAJ H. Solomon, trgovac, Kumanovska 2
 1057. SAPIRA Aleksandra, trgovac, Sv. Save 6
 1058. ARONOVIĆ Jakov, trg. putnik, Dušanova 18
 1059. KONFINO S. Mordehaja, jorgandžija, Kr. Milutina 50
 1060. BAHRAH Ladislav, komisionar, Bosanska 6
 1061. BAHRAH Magda, domaćica, Bosanska 6
 1062. AMODAJ M. Hajlm, obučar, Solunska 20
 1063. MANDIL M. Samullo, filjakerist, Cara Uroša 15
 1064. ALKALAJ J. Moša, činovnik, Gundulićev venac 37
 1065. BENCION Saltiel, trg. pomoćnik, Princa Evgenija 19
 1066. ALBAHARI Lj. Sara, domaćica, Solunska 4
 1067. ALBAHARI I. Rifka, radnica, Solunska 4
 1068. ALBAHARI A. Isak, radnik, Solunska 4
 1069. ALBAHARI M. Samullo, Cara Uroša 43
 1070. TRAJANOVIĆ Vitomir, činovnik, Francuska 16a
 1071. TRAJANOVIĆ Anica, domaćica, Francuska 16a
 1071a. TRAJANOVIĆ Alfred, činovnik, Maršala Pilsudskog 24/II
 1072. FARKAŠ Ema, domaćica, Čika Ljubina 10
 1073. FARKAŠ dr Evgen, Čika Ljubina 10
 1075. BRIL S. Žil, trg. pomoćnik, Solunska 8
 1076. BRIL H. Solomon, trg. pomoćnik, Solunska 8
 1077. ISAK J. Solomon, fotograf, Princa Evgenija 1
 1078. LEVI J. Jakov, činovnik, Princa Evgenija 1
 1079. RAFAILOVIĆ H. Nahman, trg. pomoćnik, Hilendarska 23/I
 1080. SASO A. Isak, radnik, Mirijevski drum, ulica 42, br. 9
 1081. BARUH David, trg. pomoćnik, Jevrejska 16
 1082. MANTIJAS Zanka, radnica, Mirijevski drum, ulica 1, br. 3
 1083. MANTIJAS Hajlm, radnik, Mirijevski drum, ulica 1, br. 3
 1084. SASO A. Solomon, kontrolor tramvaja, Mirijevski drum, ulica 1, br. 3
 1085. BINENFELD Robert, činovnik, Teodosijeva 14
 1086. VINKLER Moric, radnik, Mirijevski drum, ulica 1, br. 3
 1087. BERUBI Izralio, kočijaš, Mirijevski drum, ulica 1, br. 2
 1088. BERUBI Moša, kočijaš, Mirijevski drum, ulica 1, br. 2
 1089. AMAR M. Moša, trg. agent, Zmaja od Noćaja 8
 1090. Menahem S. AMAR, trg. agent, Zmaja od Noćaja 8
 1091. SASO A. Nisim, činovnik, Mirijevski drum, ulica 42, br. 9
 1092. GUTMAN Jozef, privatije, Đure Daničića 4
 1093. HOFMAN Milan, činovnik, Kneza Pavla 36
 1094. ŠRUM Eugen, činovnik, Kosančićev venac 2
 1095. MARKOVIĆ dr Vera, lekar, Prote Mateje 3
 1096. TUTBREL Paula, činovnik, Prote Mateje 3
 1096a. DAVIDOVIĆ Avram, trgovac, Visokog Stevana 1b
 1097. AVRAMOVIĆ Naftali, pijačar, Knj. Ljubice 27
 1098. KARIĆ Leon, trg. pomoćnik, Zmaja od Noćaja 13/IV
 1099. AVRAMOVIĆ Rašela, domaćica, Maršala Pilsudskog 49
 1100. DAVID N. Adam, trgovac, Kursulina 2
 1101. ARUETI Izrali, trgovac, Zmaja od Noćaja 13
 1102. MEŠULAM David, trgovac, Knj. Ljubice 30a
 1103. NAFTALI Avram, trgovac, Knićaninova 7
 1104. LIMONA dr Avram, lekar, Kosovska 35
 1105. BUKOVALA Julijo, nameštenik, Stanoja Glavaša 6
 1106. KOZINSKI Jakov, inž., Miloša Velikog 38/II
 1107. KOZINSKI dr Klara, Miloša Velikog 38/II
 1108. TRAMER Gustav, trgovac, Kr. Marije 4
 1109. BARARON Klara, domaćica, Skenderbegova 11
 1110. JONTOVIĆ Rebeka, domaćica, Splitska 11
 1111. JONTOVIĆ Anđelko, penzioner, Splitska 11
 1112. KURT Najger, činovnik, Pop Lukina 21/II
 1113. HAJIM Mika, trg. putnik, Jovanova 30
 1114. MARDEHAJ Finči, trg. pomoćnik, Kr. Petra 51
 1115. CANGER Margareta, domaćica, Francuska 25
 1116. RUSO Sara, domaćica, Jevrejska 4
 1117. RUSO David, trgovac, Jevrejska 4
 1118. LAUB Ernest, trgovac, Francuska 25
 1119. ALKALAJ Marko, trg. agent, Cara Lazara 14
 1120. AVRAMOVIĆ J. Avram, bank. činovnik, Cetnička 17a
 1121. LEVINGER Hugo, činovnik, Nedeljka Cabrinovića 14
 1122. NAŠIĆ Berta, domaćica, Nedeljka Cabrinovića 13
 1123. VIZNER Vilim, činovnik, Principova 6
 1124. KOEN Rafael, trgovac, Vojvodanska 41
 1125. KOEN Avram, činovnik, Vojvodanska 41
 1126. RUBENOVIĆ David, biv. čin., Firmilijanova 31
 1127. ŠTAJNER Karlo, kafedžija, Jugovićeve 3/III
 1128. KARIJO Leon, trgovac, Nikole Spasića 4
 1129. FRAJDEFELD dr Pavle, Knez Mihailova 35

1130. LEVI Salomon, Jovanova 47
 1131. ALBAHARI Veza, domaćica, Đurićeva 16
 1132. ALBAHARI Isak, car. posrednik, Đurićeva 16
 1133. Solomon JAKOV, piljar, Đurićeva 16
 1134. Marjana JAKOV, piljarica, Đurićeva 16
 1135. BONDI Milan, mehaničar, Cvetkova 46
 1136. ELIJAS Solomon, tapetar, Cvetkova 46
 1137. BARARON Blanka, domaćica, Bosanska 15
 1138. AMARA Amar, sitničar, Jevrejska 16
 1139. HOROVIC Paula, domaćica, Pop Lukina 21
 1140. ROMANO Samuilo, Mutapova 40
 1141. MANDIĆ Leon, trg. agent, Dositejeva 40
 1142. TISLER Emil, činovnik, Marka Tripkovića 33
 1143. PAPO Glza, činovnica, Str. Bana 52b
 1144. VAJCNER Regina, domaćica, Str. Bana 52b
 1145. VAJCNER Maks, činovnik, Str. Bana 52b
 1146. SAMUILOVIĆ Samuilo, trg. pomoćnik, Dušana 14
 1147. ŠMAL Rudolf, trg. pomoćnik, Majke Jevrosime 50
 1148. ROMANO A. Jakov, Knjeginje Ljubice 27
 1149. LEVI Paula, domaćica, Knjeginje Ljubice 27
 1150. LEVI Josif, adv. pripravnik, Knjeginje Ljubice 27
 1151. LEVI Veja, domaćica, Knjeginje Ljubice 27
 1152. AVRAMOVIĆ Moša, trg. pomoćnik, Dositejeva 40
 1153. BRAIĆ Aleksandar, trg. putnik, Džordža Vašingtona 3/VII
 1154. BRAIĆ Marta, Džordža Vašingtona 3/VII
 1155. KEVEŠI Emil, trg. agent, Jovanova 52
 1156. LEVI Isak, špediter, Str. Bana 52/III
 1157. TAJTACAK Sarina, Str. Bana 52b/III
 1158. KOEN Stevan, činovnik, Drinčićeva 24
 1159. LEVI Cadik, radnik, Drinčićeva 24/II
 1160. MARKOVIĆ Roza, domaćica, Str. Bana 25
 1161. DEMAJO Johan, trgovac, Str. Bana 25
 1162. KOEN Lazar, radnik, Str. Bana 25
 1163. LEVI Jakov, trgovac, Zmaja od Noćaja 13/IV
 1164. FILIPOVIĆ Milinka, činovnik, Jove IIIća 183
 1165. LIPER Jakov, limar, Kneza Pavla 6/1
 1166. TAJTAKOVIĆ N. David, električar, Rige od Fere 22
 1167. NAHMIJAS T. Isak, staklozvac, Cara Uroša 37
 1168. TAJTAKOVIĆ N. Zivana, Cara Uroša 37
 1169. TAJTAKOVIĆ N. Zivko, advokat, Vojvode Brane 57
 1170. TAJTAKOVIĆ Sultana, Cara Uroša 37
 1171. TAJTAKOVIĆ N. Avram, Cara Uroša 37
 1172. KALEF N. Avram, trgovac, Jovanova 5
 1173. KALMIĆ A. Isak, trg. pomoćnik, Sibirjanin Janka 3
 1174. ALTARAC N. Solomon, obuçar, Solunska 13
 1175. PINTO Benjamin, trg. pomoćnik, Dubrovačka 13
 1176. ANIBUN Jakov, privatije, Dušanova 17
 1177. MEDINA D. Sabina, činovnik, Zorža Klemansoa 1a
 1178. DEMAJO Katalan, trg. pomoćnik, Zorža Klemansoa 1a
 1179. ŠNAJDER Margareta, domaćica, Kosmajaska 31
 1180. HAIM dr Jovan, lekar, Terazije 27/I
 1181. RAFAJLOVIĆ F. Rafajlo, trgovac, Kr. Milutina 16/1
 1182. RAFAJLOVIĆ R. Buča, domaćica, Kralja Milutina 16/1
 1183. RAFAJLOVIĆ Hajim, privatije, Kralja Milutina 16/1
 1184. RAFAJLOVIĆ H. Rahila, trgovac, Kralja Milutina 16/1
 1185. VIG Dora, domaćica, Str. Bana 74
 1186. BERAHA Š. Moša, inž. Maršala Pilsudskog 38
 1187. BERAHA N. Solomon, činovnik, Str. Bana 74
 1188. PAPO A. Jakov, adv. pripravnik, Maršala Pilsudskog 3b
 1189. BENCION Mikša, Maršala Pilsudskog 3b
 1190. BENCION Adolf, trgovac, Kosmajaska 31/II
 1191. SASO Benjamin, služitelj, Visokog Stevana 17
 1192. PESAH Nitika, domaćica, Visokog Stevana 17
 1193. BARUH Avram, radnik, Trgovačka 6
 1194. LEVI Elijas, knjigov. radnik, Dubrovačka 6
 1195. ROZENRAUH Johan, duvandžika, Dositejeva 47/II
 1196. KRAUS Pavle, Dositejeva 47/II
 1197. KRAUS Berta, činovnica, Dositejeva 47/II
 1198. KUDIŠ Beno, radnik, Braće Jugovića 2a
 1199. ALBALA Rože, domaćica, Zmaja od Noćaja 5
 1200. AGBALA dr Lazar, lekar, Skadarska 8
 1201. DEMAJO Isak, trg. agent, Dušanova 14
 1202. AZRIEL Jakov, trgovac, Dušanova 42
 1203. MILOSAVLJEVIĆ S. Zdravko, muzičar, Banja-lučka 4
 1204. LEVI M. Sarina, domaćica, Dušanova 42
 1205. DEMAJOVIĆ Marko, trgovac, Dočanska 13
 1206. DAJČ Andrija, trg. putnik, Zetska 7
 1207. ŠUGAR Dezider, trg. putnik, Gundulićev venac 33
 1208. ROT Hanka, kuvarica, Zetska 7
 1209. MANDIL Josif, amreldžija, Zmaja od Noćaja 8
 1210. ŠTERN M. Marsel, činovnik, Jevrejska 12/III
 1211. LEVI E. Solomon, knjigovođa, Jovanova 38
 1212. GRINVALD E. Emanuel, činovnik, Jevrejska 38/III
 1213. GRINVALD E. Greta, učenica, Jovanova 38/III
 1214. GRINVALD Paula, domaćica, Jovanova 38
 1215. KABIGO S. Avram, činovnik, Drinčićeva 9
 1216. KOEN A. Elza, činovnik, Visokog Stevana 2a
 1217. KOEN A. Danilo, električar, Visokog Stevana 2a
 1218. BENCION Lenka, radnica, Visokog Stevana 2a
 1219. BARUH N. Emanuel, krojač, Visokog Stevana 2a
 1220. KOEN A. Moša, student, Visokog Stevana 2a/III
 1221. KOEN J. Leon, činovnik, Visokog Stevana 2a
 1222. Viktor J. DEMAJO, činovnik, Visokog Stevana 2a
 1223. KOEN A. Solomon, trg. pomoćnik, Visokog Stevana 2a
 1224. KOEN Samuilo, činovnik, Visokog Stevana 2a
 1225. JEŠUA H. Ješa, trgovac, Dositejeva 23
 1226. KRSMANOVIĆ Manda, činovnica, Sv. Nikole 110
 1227. KRSMANOVIĆ Milivoje, činovnik, Sv. Nikole 110
 1228. ŠLEZINGER Solomon, trgovac, Bogojavljen-ska 7
 1229. ŠLEZINGER Jellsaveta, domaćica, Bogojavl-jenska 7
 1230. ABINUN Moric, sveštenik, Zmaja od Noćaja 8
 1231. MANDIL M. Avram, car. posrednik, Skender-begova 8
 1232. DIRNBAH Eduard, trg. pomoćnik, Skender-begova 8
 1233. LEVI Elijas, starinar, Opatilska 12
 1234. LEVI Hanoel, trgovac, Vojvode Anđelka 6
 1235. ATIJAS R. Moša, trg. putnik, Princa Evge-nija 14
 1236. ZIDVERC J. Adolf, pristav, Zadarska 2
 1237. KABILJO M. Fric, inž., Kosovska 8/IV
 1238. PARDO G. Hajim, Lomina 23
 1239. KESLAJN Đura, trgovac, Sitnička 26
 1240. BAUER šandor, trgovac, Jovanova 16/IV
 1241. FUKS Martol, trgovac, Jovanova 16/IV
 1242. ALBAHARI Samuilo, trgovac, Kralja Petra 67
 1243. AŠER M. Benarojo, posrednik, Dž. Vašing-tona 9
 1244. HIET E. Albert, električar, Kapetan Mišina 9
 1245. RADMON J. Josif, trgovac, Kapetan Mišina 9
 1246. Greta SALOMON, činovnik, Prote Mateje 67
 1247. RUBIN A. Đorđe, činovnik, Aleksandrova 43
 1248. OVADIJA Avram, trgovac, Sibirjanin Janka 3

1249. BARARON S. Jakov, časovničar, Sibirjanin Janka 3
1250. GABAJ A. Aron, Aleksandrova 43
1251. DANON Jozef, tapetar, Vašingtonova 1
1252. RUBEN N. Jakov, kapar, Dušanova 17
1253. RUBEN J. Moša, šubaraš, Dušanova 17
1254. NAHMIJAS Josip, krojač, Kralja Petra 71
1255. KONFINO Lazar, obuçar, Kralja Petra 71
1256. KOEN J. Majer, trg. pomoćnik, Sumadinska 231
1257. ALFANDARI Rahamin, kafedžija, Pukovnika Pejovića 1
1258. KAVISON M. Samuil, činovnik, Kneza Pavla 73
1259. ŠTUMES Adolf, priv. činovnik, Maršala Pilsudskog 23
1260. POLJOKAN Avram, trg., Solunska 24
1261. FRAJND Karlo, čin., Kosmajaska 19
1262. REKO Isidor, čin., Kosmajaska 19
1263. ADANJA Rebeka, domaćica, Kosmajaska 37
1264. MANDIL Streja, domaćica, Gospodara Vučića 23
1265. Ašer TALVI, čin., Princa Evgenija 15
1266. STARK Ziga, trg. putnik, Terazije 6/4
1267. DEMAJO Tuvi, tipograf, Somborska 1
1268. MELAMED Jakov, trg., Kralja Aleksandra 1/IV
1269. MELAMED Rafailo, Kralja Aleksandra 1
1270. MELAMED Halm, Kralja Aleksandra 1
1271. CEVIĆ Regina, domaćica, Cara Uroša 64
1272. EŠKENAZI Jakov, geometar, Strahinjčica Bana 5/II
1273. HAIM Anaf, trg., Čika Ljubina 7/I
1274. BUHVALD Solomun, trg., Kosmajaska 8/II
1275. ALBAHARI Heskija, čin., Uzun Mirkova 10
1276. ALBAHARI Aron, radnik, Karnedžijeva 9
1277. ALBAHARI Isak, čin., Karnedžijeva 9
1278. FRANK Đorđe, inž., Bože Jankovića 20
1279. FRANK Adolf, inž., Bože Jankovića 20
1280. ALKAN Đerasi, rentijer, Jevremova 20
1281. KORENIĆ Andrija — Armin, Majke Jevrosime 46
1282. MESULAM Blanka, domaćica, Rige od Fere 18
1283. KORENIĆ A. Đuro, trg., Palmotičeva 12
1284. Halm A. ZAHARIJA, stolar, Solunska 34
1285. Oru H. ZAHARIJA, domaćica, Solunska 34
1286. Beđamin H. ZAHARIJA, stolar, Solunska 34
1287. KAZES Matilda, trg., Aleksandrova 284
1288. KAZES D. Avram, trg. pomoćnik, Dositejeva 37
1289. KAZES Ašer, trg. pomoćnik, Jevrejska 11
1290. TAJTACAK Klara, udova, Kosančićev venac 5/I
1291. SAMUIL Moric, činovnik, Kosančićev venac 5/I
1292. BIVAS Efraim, kočijaš, Jevrejska 12
1293. ARUETI J. Josif, Jovanova 16
1294. BLAM Bernard, kasir, Njegoševa 2
1295. OZMO S. Vinke, udova, Dobračina 14/III
1296. LEVI D. Isak, bank. činovnik, Dobračina 14/III
1297. MEDINA A. Leon, trgovac, Dobračina 14/III
1298. PAVLOVIĆ D. Božidar, Knj. Perside 81
1299. PAVLOVIĆ Miroslava, Knj. Perside 81
1300. PARDO S. Klara, domaćica, Banatska 28
1301. ALKALAJ S. Moša, advokat, Kralja Petra 71
1302. RAFAJLOVIĆ Josif, trg. posrednik, Sumatovačka 73
1303. EPŠTAJN Terezija, domaćica, Sumatovačka 73
1304. RAJH A. Jakov, činovnik, Dositejeva 51
1305. KOEN S. Isak, prlvatije, Mladonagoričanska 5
1306. POLAK Ernest, kuvar, Sv. Nikole 160
1307. ČASIĆ Natalija, činovnik, Hilendarska 32/IV
1308. AVRAMOVIĆ Avram, piljar, Jevrejska 4
1309. KONFINO Salika, domaćica, Cara Uroša 37
1310. GADALJA David, trg. pomoćnik, Cara Uroša 37
1311. LEVI Solč, udova, Zmaja od Noćaja 1
1312. LEVI Moric, činovnik, Zmaja od Noćaja 1
1313. KOEN Malvina, činovnik, Knj. Ljubice 30a
1314. FINCI Sarina, Hilendarska 14
1315. FINCI Jakov, trgovac, Dositejeva 17
1316. FINCI Rifka, domaćica, Dositejeva 17
1317. BUKICA Avram, starinar, Zahumska 28
1318. JEŠUA David, dir. banke, Cubrlna ul. 3
1319. JEŠUA Zenji, domaćica, Stojana Jankovića 19
1320. ALFANDARI Neti, drogr. pomoćnik, Cara Lazara 12/III
1321. ARON N. Marko, trgovac, Kopitareva gradina 3/I
1322. KOEN A. Isak, Cara Uroša 15
1323. BENVENISTI M. Halm, Strahinjčica Bana 26
1324. LEVI B. Josif, trgovac, Strahinjčica Bana 52
1325. ALKAZAR Berta, domaćica, Zmaja od Noćaja 13
1326. MANDIĆ Rašela, domaćica, Zmaja od Noćaja 13
1327. MANDIĆ Marko, trgovac, Zmaja od Noćaja 13
1328. MEDINA Lenka, domaćica, Zmaja od Noćaja 12
1329. FRAHTER Deziderija, činovnik, Budimska 5/III
1330. LEVI Moreno, činovnik, Dušanova 58
1331. MEJUHAS Josif, knjigovezac, Jovanova 8
1332. ALMUZLINOVIĆ Isak, inkasant, Miodraga Davidovića 3
1333. MANDIL Moša, placagent, Knj. Olge 4
1334. MANDIL Sarina, domaćica, Knj. Olge 4
1335. MEDINA Hajim, činovnik, Jevremova 29
1336. HERMAN Ida, domaćica, Zorina 100
1337. FIŠEL Roza, domaćica, Zorina 100
1338. VAJNER Lenka, kozmetičarka, Obilićev venac 19/III
1339. FODOR Zlata, krojačica, Dž. Vašingtona 50
1340. FODOR Jelena, krojačica, Dž. Vašingtona 50
1341. MEDINA Veza, modistkinja, Zorža Klemansoa 1a
1342. EŠKENAZI dr Moric, Strahinjčica Bana 43
1343. MANDIL Nisim, činovnik, Vrazova 34
1344. AVRAMOVIĆ Rašela, domaćica, Vrazova 34
1345. GARTI Isak, trgovac, Jovanova 2
1346. MAESTRO Albert, Ulica 13, br. 1
1347. KABILJO Matilda, domaćica, Kosmajaska 8
1348. JAKOTOVIĆ Lajoš, trg. agent, Vojvode Protića 16
1349. KAUM Eugen, krojač, Kosmajaska 8
1350. VIG Adam, trgovac, Svetozara Markovića 7
1351. STOJANOVIĆ Hranislav, Vojvode Petka 10
1352. JOSIFOVIĆ Zlata, domaćica, Strahinjčica Bana 33a
1353. ABINUN Hajim, radnik, Visokog Stevana 26
1354. ALHALEL Marko, trgovac, Visokog Stevana 26
1355. NAFUSI Isak, činovnik, Topolska 11
1356. VOLHERGER Ruža, domaćica, Brankova 23
1357. ANDELO Mika, dentista, Vasina 3
1358. LEVI Aron, Braće Ribnikara 28
1359. LEVI Mazal, Braće Ribnikara 28
1360. BAHAR Luna, Braće Ribnikara 28
1361. ALMOZLINO Lenka, domaćica, Despota Đurda 17
1362. LEVI Sofija, domaćica, Despota Đurda 17
1363. ŠALOM Buča, domaćica, Zmaja od Noćaja 12/I
1364. KANIC Eugen, Ridijica-Sombor
1365. FLATOVIĆ Berta, radnica, Jug Bogdanova 23/II
1366. PANAJOTOVIĆ Gabrijela, krojačica, Bosanska 1/II
1367. KONFINO Nisim, trg. putnik, Cara Uroša 65
1368. MEVORAH Menahem, car. posrednik, Princa Evgenija 14
1369. Loni AST, domaćica, Jovanova 16a
1370. KON Dragutin, trg. pomoćnik, Skadarska 41
1371. Naftali PESAN, domar, Bosanska 13

1372. PESAN Isak, monter, Bosanska 13
 1373. FINCI Albert, trg. putnik Palmotićeva 11
 1374. RAJČER Samuel, nameštenik, Cetinjska 32
 1375. OZMO Rafallo, trg. pomoćnik, Kneza Pavla 29
 1376. RUBENOVIC Jakov, učenik, Dušanova 31
 1377. RUBENOVIC dr Rafallo, lekar, Dušanova 31
 1378. KAVISON Rafallo, car. posrednik, Dušanova 31
 1379. KATALAN Hajim, činovnik, Skenderbegova 10
 1380. MEVORAH Samuilo, činovnik, Skenderbegova 10
 1381. MEVORAH Sofija, radnica, Skenderbegova 10/I
 1382. MELAMED Isak, privatije, Visokog Stevana 10/I
 1383. ALFANDARI dr Jaša, lekar, Cara Uroša 12
 1384. ALFANDARI Rejna, domaćica, Cara Uroša 12
 1385. MANDIL Berta, domaćica, Cara Uroša 12
 1386. MANDIL Sabita, trgovac, Cara Uroša 12
 1387. LEVI Sara, domaćica, Kajmakčalanska 28
 1388. DEMAJO Lepa, domaćica, Pop Stojanova 21
 1389. SARFATI Cibi, nameštenik, Peke Pavlovića 10
 1390. NAHMIJAS Samuilo, trgovac, Banja Luka, Kraljica Marije 31
 1391. RUSO Samuilo, trgovac, Strahinjčica Bana 7
 1392. MELAMED Mančilla, činovnik, Goasp. Jevremova 6/III
 1393. KERTES Levinger Malvina, domaćica, Simina 11
 1394. VAJS Mihael, činovnik, Simina 11
 1395. MARINKOVIĆ Darinka, domaćica, Peke Pavlovića 67
 1396. BERAHA Rebeka, domaćica, Cara Uroša 13
 1397. KALMIĆ Regina, domaćica, Cara Uroša 13
 1398. KAVISON Flora, domaćica, Cara Uroša 13
 1399. JOSIF Avram, činovnik, Knj. Ljubice 30a
 1400. Leon JOSIF, činovnik, Zorža Klemansoa 4
 1401. KUSKUTIS dr Jovan, lekar, Poankareova 32
 1402. ROTBAUM Marija, trgovac, Vlatetina 5
 1403. LEVER FRIC, činovnik, Vojvode Dobrnjca 28
 1404. LEVER Franja, činovnik, Vojvode Dobrnjca 28
 1405. LEVER Hugo, činovnik, Vojvode Dobrnjca 28
 1406. LEVER Edmund, činovnik, Vojvode Dobrnjca 28
 1407. BULISA Hajim, domaćica, Kapetan Mišina 9
 1408. ALVU Eliza, domaćica, Kapetan Mišina 9
 1409. ISAKOVIĆ Avram, fabr. zastupnik, Kapetan Mišina 7
 1410. HERCE Leo, trg. pomoćnik, Mirijeovski put 3
 1411. ŠURANJ David, Skadarska 15
 1412. FLAJŠER Benjamin, trgovac, Rumunska ul. 4
 1413. TIMOTIJEVIĆ Dušan, novinar, Rumunska 13
 1414. LEVI Leon, trg. pomoćnik, Višnjiceva 3
 1415. SELOBERGER Ladislav, radnik, Višnjiceva 3
 1416. KONFINO Ceda, trg. pomoćnik, Jevrejska 9
 1417. ALKALAJ Lahijel, stolar, Jevrejska 9
 1418. ALKALAJ Sojka, domaćica, Jevrejska 9
 1419. KATANA David, dipl. pravnik, Čika Ljubina 11
 1420. LEVI Lazar, trgovac, Solunska 4
 1421. KATANA Samuilo, trgovac, Čika Ljubina 11
 1422. KATANA Bukus, trg. putnik, Čika Ljubina 11
 1423. NAHMIJAS Jakov, trg. pomoćnik, Čika Ljubina 11
 1424. BERAHA Tamara, domaćica, Čika Ljubina 11
 1425. KALDERON Salomon, radnik, Visokog Stevana 10
 1426. BARUH Bullna, domaćica, Visokog Stevana 15
 1427. BARUH Baruh, slikar, Visokog Stevana 1b
 1428. LEVI Flora, udova, Visokog Stevana 2
 1429. KATARIVAS Halm, činovnik, Visokog Stevana 2
 1430. MANDILOVIĆ Matilda, domaćica, Visokog Stevana 2
 1431. KARAOGLANOVIĆ Veza, domaćica, Jevremova 7
 1432. LEVI Matilda, domaćica, Kapetan Mišina 2a
 1433. EŠKENAZI Josif, trgovac, Kralja Petra 51/III
 1434. PISKER Milan, trg. pomoćnik, Miloša Počerca 21
 1435. OVADIJA Avram, obučar, Bosanska 15
 1436. RUBEN Nisim, trg. zastupnik, Dositejeva 1
 1437. MEDINA Marko, trgovac, Knj. Olge 7
 1438. LEVI Sultana, domaćica, Jovanova 3
 1439. RUSO Izrail, trgovac, Mileševska 7
 1440. ALADZEM Rebeka, trgovac, Mileševska 7
 1441. KOEN Isak, sitničar, Mileševska 7
 1442. KOEN Eriha, metalostrugar, Mileševska 7
 1443. GAN Paula, domaćica, Dobračina 25/II
 1444. KARIJO Luna, udova, Dobračina 25/II
 1445. KALDERON Josip, trg. pomoćnik, Knez Mihallova 17/III
 1446. KALDERON Jakob, trg. pomoćnik, Dušanova 3/I
 1447. ELIJAS Sultana, domaćica, Skenderbegova 10
 1448. KOEN Danilo, monter, Senjanina Ive 16
 1449. LEBL Josip, trgovac, Kneza Pavla 38
 1450. GOLDAPEL Miša Levi, trgovac, Kneza Pavla 33
 1451. KOEN Nisim, trgovac, Dositejeva 23
 1452. KOEN Marko, učenik, Dositejeva 23
 1453. HAN Vladislav, žitar, Jovanova 79
 1454. KOEN Jakov, činovnik, Dositejeva 23
 1455. DERASI Josif, činovnik, Dositejeva 23
 1456. FISER Cecilija, činovnik, Uzun Mirkova 4
 1457. KORENIĆ Petar, trg. putnik, Vlakovičeva 25
 1458. MORENO Julijus, trg. putnik, Zmajca od Noćaja 7
 1459. KOEN Samuilo, trg. putnik, Čubrina 2
 1460. ALBAHARI Moša, car. posrednik, Cara Uroša 16
 1461. AZRIEL Solomon, nastavnik, Crnogorska 7
 1462. DORIEL Aleksandar, kolar, Đakona Avakuma 38
 1463. ARUETI Josif, činovnik, Cara Uroša 35
 1464. ARUETI Sara, domaćica, Solunska 18
 1465. BERUBI Avram, moler, radnik, Jedrenska 3
 1466. BERAHA Klara, činovnik, Kr. Petra 26
 1467. ALKALAJ Miša, činovnik, Kr. Petra 26
 1468. KOEN Isak, fotog. pomoćnik, Venizelosova 7
 1469. DEMAJOROVIĆ Bora, Venizelosova 7
 1470. KOEN Lela, udova, Venizelosova 7
 1471. ŠALOM Živko, advokat, Francuska 16a
 1472. ADANJA Jakov, trgovac, Francuska 16a
 1473. ALHALELA Berta, domaćica, Cara Uroša 37
 1474. ABINUN Jakov, činovnik, Brankova 23/II
 1475. BRONŠTAJN Sara, domaćica, Brankova 23
 1476. Hajm MAJER, trg. pomoćnik, Aleksandrova 28
 1477. MAJER Rafajlo, svešt. u penz., Aleksandrova 28
 1478. BARUŠ Ašer, zubotehničar, Dušanova 34
 1479. CVAJGENTAL Oto, činovnik, Geršičeva 25
 1480. MAŠIJAH Živko, prokurista, Cara Uroša 26/II
 1481. MAŠIJAH Solomon, car. posred. pomoćnik, Karađorđeva 99
 1482. SAPAN Mazalita, domaćica, Rige od Fere 17
 1483. MINK Aleksandar, Industrijalac, Lackovičeva 6
 1484. MINK Alisa, domaćica, Lackovičeva 6
 1485. MINK Pavle, gimnazista, Lackovičeva 6
 1486. BARTOL Baljan, činovnik, Knj. Ljubice 23
 1487. FIŠIL Gizela, Bulevar Voj. Stepe 174
 1488. HELER Emanuel, Hilendarska 4
 1489. VAŽONJI Leopold, direktor, Hilendarska 4
 1490. LEVI Marica, trgovac, Jevrejska 20
 1491. ŠTAJNER Avram, trgovac, Jevrejska 20
 1492. ŠTAJNER David, trgovac, Jevrejska 20
 1493. SINGER A. Maksim, trg. zastupnik, Kopliteva gradina 3
 1494. GABI Samuel, domaćica, Str. Bana 72a
 1495. SAMUELO Karlo, činovnik, Str. Bana 72a
 1496. ARON Jakob, trg. agent, Solunska 6/II
 1497. SIMONOVIĆ Moša, automehaničar, Dalmatinska 87
 1498. ALMUZLINO M. Aron, trgovac, Dalmatinska 87
 1499. KONFORTI Jakov, trg. poslovođa, Jovanova 8

1500. **PODKAMINER** Sofija, domaćica, Podgorička 5
 1501. **NAHMIJAS** Borivoje, trg. pomoćnik, Krunska 37
 1502. **STAJN** Bernard, inženjer, Kondina 18
 1503. **STAJN** Terezija, domaćica, Kondina 18
 1504. **ČELEBONOVIC** Greta, domaćica, Karadorđeva 65
 1505. **ČELEBONOVIC** Moric, trgovac, Karadorđeva 65
 1506. **ALKALAJ** dr Marko, lekar, Vasilna 22
 1507. **BENCION** Isak, trgovac, Gosp. Jevremova 29
 1508. **BAUER** Zlatoje, bank. činovnik, Gosp. Jevremova 33
 1509. **BAUER** Jelena, domaćica, Gosp. Jevremova 33
 1510. **BRAJNER** Rene, domaćica, Marka Tripkovića 38
 1511. **BRAJNER** Reglina, domaćica, Marka Tripkovića 38
 1512. **BRAJNER** Josip, činovnik, Marka Tripkovića 38
 1513. **DAJC** Josif, kamenorezac, Marka Tripkovića 38
 1514. **DAJC** Leona, domaćica, Marka Tripkovića 38
 1515. **FRAJDENFELD** Herman, činovnik, Marka Tripkovića 38
 1516. **FRAJDENFELD** David, činovnik, Marka Tripkovića 38
 1517. **BRAJNER** Leona, domaćica, Marka Tripkovića 38
 1518. **BRAJNER** Leopold, prokurist, Marka Tripkovića 38
 1518*. **ZERVANICER** Leon, trg. agent, Držičeva 2
 1519. **ŠLANGER** Marija, udova, Držičeva 2
 1520. **BINDER** N. Fredo, činovnik, Milorada Mitrovića 5
 1521. **ESPA** Lazar, Radnička 94
 1522. **KOEN** Marko, Dobračina 46
 1523. **MEDINA** Jakov, trgovac, Dobračina 46
 1524. **HERCL** Moris, činovnik, Zorža Klemansoa 6
 1525. **BENVENISTI** Nettl, domaćica, Jevremova 8
 1526. **ELISAS** Izrael, industrijalac, Str. Bana 11
 1527. **MEŠILAN** Liza, domaćica, Str. Bana 11
 1528. **ELIAS** Avram, industrijalac, Str. Bana 11
 1529. **ELIAS** Moša, trgovac, Str. Bana 11
 1530. **REŠOVSKA** Olga, privatije, Račkoga 1/1
 1531. **REŠOVSKA** Jadvig, drž. savetnik, Račkoga 1/1
 1532. **DAJC** Jakov, činovnik, Mariborska 14
 1533. **JOVANOVIĆ** Tihomir, muzikant, Budmanljeva 4
 1534. **JOVANOVIĆ** Lida, domaćica, Budmanljeva 4
 1535. **MONI** Lazar, tipogr. radnik, Dobračina 72
 1536. **MAZALT** Papo, domaćica, Kr. Natalije 62
 1537. **PAPO** Isak, trg. agent, Kr. Natalije 62
 1538. **HERCOG** Aleksandar, Balkanska 30
 1539. **HERCOG** Melanija, privatije, Balkanska 30
 1540. **COHEN** Josef, činovnik, Hilendarska 13
 1541. **ROTSILD** Hermina, domaćica, Hilendarska 13
 1542. **FRELIH** Margita, činovnik, Hilendarska 13
 1543. **KLAJN** Roza, Hilendarska 13
 1544. **SADIKARIJO** Hajim, radnik, Visokog Stevana 10
 1545. **ŠVARC** Rudolf, kelnor, Knj. Zorke 34
 1546. **ŠVARC** Julijana, Knj. Zorke 34
 1547. **DANON** Avram, Požarevačka 49
 1548. **KNEŽEVIC** Jelisaveta, činovnik, Str. Bana 7
 1549. **KARIJO** Albert, trg. putnik, Ivankovačka 24
 1550. **KABILJO** Benko, trg. pomoćnik, Pančevački put
 1551. **GEDALJA** Avram, bank. činovnik, Vlajkovićeve 28
 1552. **GEDALJA** Jakov, činovnik, Gundulićev venac 39/11
 1553. **GEDALJA** Ruža, privatije, Gundulićev venac 39/11
 1554. **HERCOG** Leopold, trgovac, Knj. Ljubice 11
 1555. **DIRNBAH** Hermina, krojačica, Francuska 45
 1556. **NAHUM** David, trgovac, Cara Uroša 48
 1557. **NAHMIJAS** Bukica, domaćica, Str. Bana 39
 1558. **DEMAJOROVIC** Moša, trgovac, Loznička 10
 1559. **KOH** Vladimír, trg. putnik, Francuska 48
 1560. **STAJN** Helena, domaćica, Simina 11
 1561. **MANDIL** Leon, šofer, Dragačevska 32
 1562. **MANDIL** Aranka, Dragačevska 32
 1563. **MANDIL** Marko, trg. pomoćnik, Dragačevska 32
 1564. **MANDIL** Etelka, domaćica, Dragačevska 32
 1565. **KONFORTI** Elijas, tapetar, Dalmatinska 58
 1566. **PERARA** Mojs, činovnik, Dubrovačka 13/11
 1567. **DOLINKA** Jelena, domaćica, Dž. Vašingtona 54
 1568. **SABADOŠ** dr Eva, lekar, Dž. Vašingtona 54
 1569. **MAŠLIŠ** Emil, trg. putnik, Dalmatinska 58
 1570. **TAMUEL** Jakov, trg. putnik, Dečanska 3
 1571. **ABINUN** Aron, Sarajevska 63
 1572. **KORMES** dr Aleksandra, lekar, Topličin Venac 27/1
 1573. **KORMES** Stela, domaćica, Topličin Venac 27
 1574. **KNEPFLER** Aleksandar, trg., Topličin Venac 27
 1575. **JONTOVIĆ** Jakov, stolar, Visokog Stevana 1a
 1576. **KATARIVAS** Menahem, trg. pomoćnik, Knez Mihajlova 18/111
 1577. **KALDERON** Reglina, trgovac, Knez Mihajlova 18/111
 1578. **PESAH** Cevi, trg. pomoćnik, Dečanska 9
 1579. **KATARIVAS** Hajim, Kr. Milutina 5
 1580. **LEVI** Avram, trg. pomoćnik, Dečanska 9
 1581. **KATARIVAS** Isak, trg. pomoćnik, Knez Mihajlova 18/111
 1582. **ALŠEH** Sarina, radnica, Visokog Stevana 10
 1583. **EZRA** Adut, Vis. Stevana 10
 1584. **TESTA** Berta, radnica, Dubrovačka 13
 1585. **ALIJAS** Moša, činovnik, Despota Đurđa 6
 1586. **DEMAJO** Daniilo, obučar, Braće Ribnikar 26
 1587. **LEVI** Haim, činovnik, Kraljev trg 21
 1588. **SION** Berta, privatije, Kraljev trg 21
 1589. **TALVI** Moša, trg. pomoćnik, Jovanova 18
 1590. **MEVORAH** Mišel, trgovac, Str. Bana 29
 1591. **ALMULI** Josif, trgovac, Gvozdiceva 37
 1592. **POPS** Vilma, domaćica, Str. Bana 43
 1593. **POPS** Ruža, domaćica, Rumunska 13
 1594. **RAJNER** Marko, penzioner, Petrovaradinska 11
 1595. **BAUMAN** Robert, činovnik, Durmitorska 27/11
 1596. **MAJER** dr Oskar, zubni lekar, Višnjićeva 3
 1597. **LAUS** Jakob, pomoćnik, Aleksandrova 290
 1598. **PASARNE** Rika, činovnik, Jovanova 30
 1599. **MANOJLOVIĆ** Jakob, trg. putnik, Str. Bana 80/1
 1600. **JOVANOVIĆ** Vera, služiteljka, Pariska 5
 1601. **MEŠULAM** Aron, Jovanova 47
 1602. **VERMES** Ervin, Tolstojeva 1
 1603. **HERCKA** Aleksandar, trg. agent, Tolstojeva 1/1
 1604. **HERCKA** Jelena, domaćica, Tolstojeva 1/1
 1605. **ELAZAR** Jakov, trgovac, Novosadska 13
 1606. **FRAJVALD** Mikša, tipograf, Dušanova 57/1
 1607. **RUŽIĆ** Jelena, Hadži Milentijeva 69
 1608. **RUŽIĆ** Zarko, inženjer, Hadži Milentijeva 69
 1609. **LEVI** David, pekar, Ljubljanska 6
 1610. **KOEN** Isak, stolar, Dračka 8
 1611. **KOEN** Ivan, činovnik, Jevremova 2
 1612. **KON** Hilda, prof., Jevremova 2/1
 1613. **KON** dr Nada, lekar, Jevremova 2
 1614. **LEVI** Lazar, nameštenik, Zorža Klemensoa 41
 1615. **FRANK** Geza, radiotehničar, Skenderbegova 8
 1616. **ROT** Mavro, Kr. Marije 109
 1617. **KON** Aleksandar, trg. putnik, Kr. Marije 109
 1618. **KONFINO** Haim, trg. putnik, Despota Đurđa 3
 1619. **DEMAJO** Šalom, trg. zastupnik, Despota Đurđa 3
 1620. **MATATJA** Majo, šped. putnik, Jovanova 2
 1621. **ALKALAJ** Nisim, trg. putnik, Nevesinjska 3

1622. ALBAHARI Isak, krojač, Negotinska 13
 1623. RAFAJLOVIĆ Sabita, trgovac, Negotinska 13
 1624. RAFAJLOVIĆ Mika, radnik, Negotinska 13
 1625. JUDIĆ Josif, radnik, Jevrejska 13
 1626. JUDIĆ Urijel, trg. poslovođa, Skadarska 27
 1627. JOSIFOVIĆ Josif, krojač, Jevrejska 13
 1628. LEVI Avram, šeširdžija, Čardaklijska 16
 1629. LEVI Mika, šeširdžija, Jevrejska 11
 1630. FIŠBAJN Janko, izolater, Nova u produženju Glavaševa 4
 1631. KARIĆ Isak, trgovac, Cara Nikole 65
 1632. ALKALAJ David, trg. agent, ugao Kursulinske 2
 1633. MESINGER Hugo, trgovac, Njegoševa 17a
 1634. PIJADE Lenka, domaćica, Dušanova 79
 1635. PIJADE Marijeta, prodavačica, Đure Daničića 10/III
 1636. PIJADE Moša, trgovački pomoćnik, Dušanova 79
 1637. MANDIL Binja, trgovac, Jevremova 28
 1638. ALTARAC Marko, trgovac, Jevremova 28
 1639. ALKALAJ Bela, Vasiņa 22
 1640. AVRAMOVIĆ Nahman, trgovac, Simina 15a
 1641. Isidor LEVI, trg. pomoćnik, Nevesinjska 9
 1642. SEMO Mošan, trgovac, Aleksandrova 38
 1643. ALTARAC Isak, radnik, Trnska 3
 1644. JONTOVIĆ Baruh, činovnik, Mikrošićeva 24
 1645. ASEROVIĆ Sarina, činovnik, Tetovska 45
 1646. ALTARAC Vidosa, domaćica, Tetovska 45
 1647. FIŠER Lela, domaćica, Kneza Pavla 55
 1648. SAMUILOVIĆ Erna, udova, Vlačkovića 15
 1649. SAMUILOVIĆ Šilvijo, činovnik, Vlačkovića 15
 1650. RANKOVIĆ Petar, zubotehničar, Francuska 51/1
 1651. KON Đula, špediter, Francuska 51/1
 1652. KAZES Jelena, trg. pomoćnik, Despota Đurđa 5
 1653. KAZES Dana, Despota Đurđa 5
 1654. SIBENHAJN Gustav, inženjer, Jevremova 29
 1655. SRATMAN Herman, trgovac, Aleksandrova 56
 1656. SRATMAN Ibojak, knez Danilova 43
 1657. HIRSENHAUZER Elza, domaćica, Osmana Đikića 12
 1658. MIRKOVIĆ Andrije, Dušica, domaćica, Osmana Đikića 12
 1659. MIRKOVIĆ Andrija, činovnik, Osmana Đikića 12
 1660. BUHBINDER Ignjat, Lomina 57—59
 1661. HENDEL Regina, udova, Jovanova 33
 1662. SOLOMON Isak, činovnik, Vls. Stevana 2
 1663. KONFORTI Netka, domaćica, Kap. Mišina 11
 1664. SARFATI C. Hajim, bivši trgovac, Cerska 39
 1665. ALBAHARI Mavro, bivši profesor, Nova ul. kod Gradske bolnice
 1666. ALBAHARI Marta, domaćica, Nova ul. kod Gradske bolnice
 1667. CINER Irma, domaćica, Kraljica Marije 41
 1668. ŠVICER Henrich, trgovac, Zvečanska 6
 1669. ROZENBERG Marko, časovničar, Gornjačka 6
 1670. ŠVICER M. Lazar, košijaš, Dobropoljska 37
 1671. BELIŠ Margita, domaćica, Dobropoljska 37
 1672. ŠVICER Berta, domaćica, Dobropoljska 40
 1673. KON Helena, domaćica, Dobropoljska 40
 1674. LEVI Sofija, domaćica, Oblakovska 25
 1675. BARUH Rene, domaćica, Oblakovska 25
 1676. MEJUHAS B. Ela, trg., Vojvode Dobrnjca 26
 1677. MEVORAH Božidar, viši čin., Princa Evgenija 15
 1678. NAHMIJAS Gavra, bivši trg., Princa Evgenija 13
 1679. KOEN Luna, domaćica, Princa Evgenija 13
 1680. MEVORAH Jakov, domaćica, Princa Evgenija 15
 1681. KLAJN Joza, domaćica, Princa Evgenija 15
 1682. BERGER Dezider, priv. čin., Mirijevski Put 30
 1683. ALTARAC Solomon, kafekuvlar, Orlovića Pavla 9
 1684. FINCI Moris, drž. čin., Vladetina 14
 1685. BARUH Moša, kož. radnik, Mandilova 4
 1686. EFRAIN Mika, biv. dir. Anilin A. D., Obilićev venac 10
 1687. EFRAIN Renita, domaćica, Obilićev venac 10
 1688. ALKALAJ Sarina, domaćica, Obilićev venac 10
 1689. OLCAN Svetozar, čin., Džordža Vašingtona 3
 1690. MIZRAHI Branka, domaćica, Novosadska 5
 1691. FRAJDEFELD J. Soka, trg., Kralja Aleksandra 279
 1692. FRAJDEFELD M. Josif, bivši trg., Kralja Aleksandra 279
 1693. ADANJA Isak, drogerista, Pašićeva 5
 1694. LEVI Samuila, priv. čin., Jevrejska 11
 1695. MANDIL H. Samuilo, trg. Molerova 46
 1696. NATAN D. Adut, limar, Skenderbegova 18
 1697. VIG Josip, štampar, Poenkaroova 17
 1698. ALFANDARI M. Avram, trgovac, Jovanova 42
 1699. GROS F. Dragomir, priv. čin., Karadordeva 69
 1700. ĐORĐEVIĆ Jelena, priv. čin., Karadordeva 69
 1701. LEVI L. Avram, biv. priv. čin., Kneza Pavla 75
 1702. HERCLER S. Isidor, priv. čin., Francuska 51
 1703. KONFINO Samuilo, inženjer, Princa Evgenija 9
 1704. KONFINO Aron, biv. trg., Princa Evgenija 9
 1705. KOEN Kahamim, služitelj, Kr. Aleksandra 28
 1706. HAJON H. Reabka, domaćica, Dušanova 31
 1707. MEDINA S. Ješa, trg., Dušanova 31
 1708. AMODAJ S. Matilda, priv. čin., Dušanova 31
 1709. MEŠULAM I. Sofija, domaćica, Dušanova 30
 1710. KONFINO N. Haim, limar, Cara Dušana 29
 1711. LUZINA L. Hajim, priv. čin., Kralja Aleksandra 201
 1712. BERAH A. Jakov, trgovac, Simina 9
 1713. BERAH A. David, trgovac, Simina 9
 1714. REBEKA David, domaćica, Dobračina 58
 1715. JOSIFOVIĆ A. Cevl, elektr., Velenegrinova i ugao Đerdapske
 1716. BULI H. Edo, priv. čin., Strahinjčića Bana 19
 1717. RIHENŠTAJN Oskar, Draže Pavlovića 16
 1718. RIHENŠTAJN Stefanija, domaćica, Draže Pavlovića 16
 1719. GRINFELD Ladislav, mehaničar, Stanoja Glavaša 7a
 1720. GRINFELD Gizela, domaćica, Stanoja Glavaša 7a
 1721. BÉNAU Mavra, Višegradska 12
 1722. ALHALD M. Avram, biv. poslovođa, Kruševačka 26
 1723. ELIĆ Josif, bakaln, Topličin venac 12
 1724. ELIĆ Mile, činovnik, Topličin venac 12
 1725. ELIĆ Berta, domaćica, Topličin venac 12
 1726. TAJTACAK M. Regina, domaćica, Kajmakčalanaka 43
 1727. ALKALAJ D. Lazar, rentijer, Princa Evgenija 9
 1728. ALKALAJ Marko, biv. čin., Princa Evgenija 9
 1729. RUBEN Bukica, domaćica, Visokog Stevana 2/II
 1730. Inž. BELIĆ Mihajlo, Pop Lukina 12
 1731. MANDILOVIĆ R. Josif, trgovac, Zahumska 63
 1732. MANDIL Zlata, domaćica, Zahumska 63
 1733. KRAUS L. Elemer, trg. putnik, Jovanova 18/1
 1734. ALKALAJ I. Ruža, domaćica, Princa Evgenija 14
 1735. ALAKALAJ R. Isak, krojač, Princa Evgenija 14

- 1736 MANDILOVIĆ R. Marko, trgovac, Princa Evgenija 14
 1737. BROH Aleksandar, zastupnik, Brankova 24
 1738. BROH Ema, Brankova 24
 1739. GRIN Henrich, sopstvenik mlina, Zagrebačka 4/II
 1740. Dr VAJS Albert, advokat, Zagrebačka 4/II
 1741. RENIG Ruža, Zagrebačka 4/II
 1742. TRIFUNOVIĆ Ljubica, domaćica, Mariborska 7
 1743. ALEKSANDROVIĆ Radmila, Mariborska 7
 1744. VINER S. Rudolf, činovnik, Mariborska 7
 1745. SEHTER Aleksandar, elektr., Majke Jevrosime 15
 1746. SEHTER Katarina, domaćica, Palmotićeva 9
 1747. SEHTER Radmila, trg. pom., Palmotićeva 9
 1748. SEHTER Jelena, domaćica, Majke Jevrosime 15
 1749. LEVI Salamon, služb., Pop Lukina 4
 1750. PIJADE Lepa, Kneza Pavla 7
 1751. PIJADE Janko, dekorater, Kneza Pavla 7
 1752. MANDIL B. Josif, biv. trg., Gosp. Vučića 23
 1753. POPOVIĆ Selena, domaćica, Zeleni venac 2
 1754. ŠTERN Erih, Kralja Milana 15
 1755. KOH S. Natl, Ćirila i Metodija 9/I
 1756. HUBER Vilim, apotekar, saradnik, Bacetina 14
 1757. ALKALAJ T. Marko, drž. čin., Nevesinjska 3
 1758. ALKALAJ ud. Geršana Džaja, domaćica, Nevesinjska 3
 1759. Dr SOLOM, Zaharije, Cara Uroša 13
 1760. BOŠAN Eugen, priv. čin., Istarska 24
 1761. MEVORAH H. David, trg. pom., Kralja Aleksandra 200
 1762. KONFINO J. Solomon, tašnerski radnik, Kajmakčalanska 39
 1763. Inž. BERNAT Makao, čin., Knjeginje Olge 19
 1764. OVADIJA M. Aron, trgovac, Jovanova 31
 1765. HERCOG M. Falika, domaćica, Strahinjica Bana 31
 1766. Dr HERCOG Moric, Strahinjica Bana 31
 1767. Dr FLAM Jozef, novinar, Njegoševa 82/III
 1768. ELIJAS I. Aladzem, biv. trgovac, Ulica br. 13
 1769. MILER E. Makso, priv. čin., Visokog Stevana 6
 1770. GABAJ A. Aron, biv. trg. putnik, Visokog Stevana 6
 1771. LAUŠ Jelena, domaćica, Kralja Aleksandra 290
 1772. FILGUT Elvira, domaćica, Strahinjica Bana 66a
 1773. VOLF Lota, domaćica, Ćika Ljubina 7/III
 1774. ŠPIRER Emanuel, mehan., Bokeljska 1
 1775. BARARON S. Isak, elektroinst., Cara Uroša 22
 1776. BLAU Eleonora, Kosovska 36
 1777. MANDIL J. Nisim, trg. pom., Skenderbegova 10
 1778. DEMAJO S. Samulio, advokat, Molerova 53
 1779.
 1780. FLAJŠER Hajnrh, trgovac, Pop Lukina 21
 1781. FLAJŠER H. Irena, domaćica, Pop Lukina 21
 1782. HIRS Jelena, domaćica, Pop Lukina 12
 1783. DEMAJO M. Maks, biv. trg. Vuka Karadžića 7
 1784. FRANK J. Roza, domaćica, Vojislava IIIća 51
 1785. DEMAJO Š. Solomon, biv. industr., Kajmakčalanska 43
 1786. DEMAJO Š. Josif, priv., Kajmakčalanska 43
 1787. Ćadić A. ALFANDARI, biv. trg., Molerova 53
 1788. DEMAJO S. Ženi, domaćica, Molerova 53
 1789. DEMAJO Š. Vera, student, Kneza Pavla 7
 1790. DEMAJO Š. Moša, učenik, Kneza Pavla 7
 1791. KOEN Š. Sarula, domaćica, Cara Uroša 28
 1792. TRINAJSTIĆ I. Zlata, domaćica, Vojvodanska 36
 1793. NAHMAN A. Marsel, inženjer, Uzun Mirkova 6
 1794. KOEN Š. Makso, biv. trg., Cara Uroša 28
 1795. DEMAJO Š. Sarika, udova, Kneza Pavla 7
 1796. LEVI J. Rifka, udova, Vojislava IIIća 51
 1797. NAHMIJAS I. Sara, udova, Kneza Pavla 7
 1798. DEMAJO S. Jelena, udova, Kneza Pavla 7
 1799. MANDIL K. Samulio, inženjer, Kralja Aleksandra 250
 1800. TRINAESTIĆ M. Ivan, Vojvodanska 36
 1801. CERNI Leopoldina, udata za Nahmana Marsela, Uzun Mirkova 6
 1802. ROBICEK A. Regina, domaćica, Cvijićeva 27
 1803. ŠTAJNER H. Hinko, priv. čin., Zetska 21
 1804. BERGENTAL L. Bela, priv. čin., Vojislava IIIća 40
 1805. NAJMAN R. Maks, trgovac, Rige od Fere 22
 1806. NAJMAN R. Samulio, trgovac, Rige od Fere 22
 1807. KOEN I. Majer, besposlen, Rige od Fere 22
 1808. LEVI N. Hajim, trg. pom., Zeleni venac 2
 1809. KATIĆ D. Rakila, Šajkaška 6
 1810. KATIĆ St. Dušan, trg. agent, Šajkaška 6
 1811. KONFORTI David, biv. trg., Zmaja od Noćaja 12
 1812. LEVI Rifka, domaćica, Dušanova 82
 1813. Netl A. HAZAN, domaćica, Jevrejska 17
 1814. Nahman A. HAZAN, špediter, Dušanova 82
 1815. LEVI N. Jakov, trgovac, Birčaninova 28
 1816. RAHMILOVIĆ Valerija, priv. čin., Karadžićeva 36/III
 1817. RUSO Leon, krojač, Banatska 15
 1818. NAHMAN Ernestina, domaćica, Solunska 8
 1819. PARDO Blanka, domaćica, Solunska 8
 1820. Leon AMARIGLIO, trg. putnik, Kavardarska 4
 1821. ŠTANGER H. Mendel, niži vojni čin., Cara Uroša 18
 1822. KOEN M. Šimon, trgovac, Cara Uroša 35
 1823. ALTARAC Netl, trg. pom., Cara Uroša 35
 1824. TESTA H. Nisim, priv. čin., Visokog Stevana 2a
 1825. GOLDŠTAJN V. Filip, priv. čin., Skadarska 6/IV
 1826. HERCOG Rudolf, trg. zast., Cara Uroša 42
 1827. ALKALAJ Anica, domaćica, Kralja Aleksandra 83
 1828. MANDIL R. Jakov, trgovac, Janka Veselinovića 8
 1829. ESKENAZI Vido, čin., Janka Veselinovića 8
 1830. MEVORAH H. Rahamim, biv. trg., Sumatovačka 88
 1831. MANDIL A. Netika, udova, Sumatovačka 88
 1832. MEVORAH R. Avram i Hajlma, Sumatovačka 88
 1833. LEVI A. David, priv. čin., Simina 11
 1834. KROSEL Rozina, domaćica, Simina 11
 1835. VAJS S. Erna, domaćica, Kosmajka 19
 1836. Dr RUSO David, čin., Kneza Pavla 33
 1837. PINTO Serafim, priv. namešt., Kneza Pavla 33
 1838. ŠPRUNG L. Lina, domaćica, Rajićeva 22/II
 1839. DAVIDOVIĆ Zdenka, čin., Kosmajka 19
 1840. ALKALAJ Estereja-Ćika, čin., Kralja Petra 71/II
 1841. ALKALAJ A. Isak, čin., Kralja Aleksandra 128/IV
 1842. ALKALAJ Sarina, domaćica, Kralja Aleksandra 128/IV
 1843. BADER Š. Slavko, priv. čin., Frankopanova 9
 1844. BADER Š. Herman, nameštenik, Hilendarska 13
 1845. BADER Š. Anka, biv. priv. čin., Skenderbegova 10
 1946. LEBL J. Aleksandar, trgovac, Braće Jugovića 17

392 J. Veselinović

1847. POLAK Imre, zubotehničar, Bulevar Oslobođenja 32
 1848. POLAK Etelka, domaćica, Bulevar Oslobođenja 32
 1849. KULBERG S. Abraham, šeširdžija, Kralja Aleksandra 121
 1850. ROZENFELD Jelena, Kralja Aleksandra 121
 1851. Dr STRELINGER Ferdinand, Cetinjska 32
 1852. KOEN Ronja, domaćica, Skadarska 23
 1853. AMAR S. Luma, domaćica, Kraljev trg 9
 1854. AMAR S. Sultana, Zmaja od Noćaja 9
 1855. LEVI Isak, trgovac, Kraljev trg 7
 1856. ANAF A. Samuilo, car. posred., Gospodar Jevremova 30/11
 1857. KONFINO Mazal, domaćica, Gospodar Jevremova 30/11
 1858. SOMLO Stevan, stolar, Vojislava IIIća 40
 1859. TALVI D. Josif, trg. put., Vlakovičeva 30/11
 1860. DAVIDOVIĆ Mihajlo, šped. pom., Vlakovičeva 30/11
 1861. PAPO R. Ašer, trg. zast. Palmotičeva 20
 1862. PAPO A. Johan, Palmotičeva 20
 1863. ŠVAB Bernard, Zijebska bez broja
 1864. STERN S. Gustav, Aleksandrova 17
 1865. LEBLOVIĆ Josip, Kraljev trg 8
 1866. KLAJN Evgenija, trgovac, Brankova 21
 1867. KOMBOS Ladislav, Jevremova 48
 1868. KRAUS Josip, trgovac, Pašičeva 20/V
 1869. ARANOVIĆ Olga, priv. čin., Jovanova 18
 1870. ALMOZLINO S. Izrailo, car. posred., Kralja Petra 87/1
 1871. RAFAJLOVIĆ H. Rahamin, trg. poslovođa, Kr. Milutina 16/1
 1872. ALŠEH A. Mardohej, trg. pom., Milorada Gavrilovića 16
 1873. MANDIL Danilo, tipograf, Slavujev venac 12
 1874. HOFMAN M. Samuel, biv. trg., Zeleni venac 10
 1875. OSTOVIĆ M. Anton, trg. putnik, Kneza Pavla 106
 1876. OSTOVIĆ Klara, Kneza Pavla 106
 1877. Dr MILER Klara, Brankova 26
 1878. Ildiko MILER, Brankova 26
 1879. ALKALAJ A. Fini, domaćica, Zmaja od Noćaja 11/1
 1880. MARVIN I. Nahman, dnevničar Dr. hipotekarne banke, Zmaja od Noćaja br. 11
 1881. NAHMAN Lenka, domaćica, Zmaja od Noćaja 11
 1882. RAFAJLOVIĆ R. Vinuša, Kr. Milutina 16/1
 1883. Inž. Marzel A. KONFORTI, Hilendarska 30/1
 1884. GOLDŠTAJN M. Adela, domaćica, Đure Daničića 8
 1885. GOLDŠTAJN M. Bora, graver, Džordža Vašingtona 30
 1886. GOLDŠTAJN M. Bora, graver, Đure Daničića 8
 1887. GOLDŠTAJN B. Eva, domaćica, Džordža Vašingtona 30
 1888. MALVINA NELD, domaćica, Francuska 50
 1889. KRAUS Bela, trg. putnik, Džordža Vašingtona 30
 1890. ŠATNER Alfred, privat. Dositejeva 25/11
 1891. LEBL Greta, domaćica, Terazije 1
 1892. LEBL Adela, domaćica, Terazije 1
 1893. JAKOVLJEVIĆ R. Klara, domaćica, Molerova 21
 1894. LEVI J. Bukica, domaćica, Molerova 21
 1895. Dr Juda LEVI, prof. gimn., Molerova 21
 1896. KALDERON J. Regina, radnica, Visokog Stevana 38
 1897. BARUH J. Zdik, trg. pom., Visokog Stevana 38
 1898. SVARC Zdenka, Vladetina 21a
 1899. SVARC Danica, domaćica, Vladetina 21a
 1900. GUTMAN A. Nandor, priv. čin., Palmotičeva 10
 1901. GRINVALD Ernest, trgovac, Strahinjica Ba-na 66a
 1902. BAUMGARTEN Frida, domaćica, Stanoja Glavaša 3
 1903. ATEROVIĆ J. Aron, placagent, Vladetina 14
 1904. PASINGER dr Marijana, domaćica, Stanoja Glavaša 3
 1905. ALKALAJ J. Moric, trg. pom., Skenderbegova 15
 1906. ALKALAJ J. Josip, trg. pomoćnik, Skenderbegova 15
 1907. KOVIĆ Tančka, domaćica, Cara Uroša 35
 1908. RUBINOVIĆ S. Miša, biv. staklorezac, Cara Uroša 35
 1909. DEMAJO A. Juda, biv. trg., Radnička ul. 21
 1910. LEVI J. Sida, udova, Zrmanjska 38
 1911. GRACANIN Predrag, muzičar, Novopazarska 19
 1912. MORDEHAJ Konforti, nadničar, Cara Dušana 29
 1913. FINCI J. David, trg. pomoćnik, Javrejska 21
 1914. TUVI Josip, muzičar, Princa Evgenija 14
 1915. VIGA J. Rado, stolar, Zeleni venac 10
 1916. RADO J. Emil, stolar, Džordža Vašingtona 40
 1917. ROZENBERG J. Jelena, domaćica, Kondina 26
 1918. ROZENBERG S. Rihard, učitelj igranja, Kondina 26
 1919. GOLDBERG E. Dragutin, pošt. tel. penz., Majke Jevrosime 43
 1920. LEVI J. Ika, advokat, Knjeginje Olge 4
 1921. SPASIĆ Jellaaveta — Levi, Knjeginje Olge 4
 1922. MINDEROVIĆ Cedomir, priv. čin., Zorža Klemansoa 4
 1923. MINDEROVIĆ Katarina, domaćica, Zorža Klemansoa 4
 1924. GELDULDIG J. Adolf, vrtar, Vitanovačka 48
 1925. GELDULDIG A. Dorm, moler, radnik, Vitanovačka 48
 1926. BERAHA N. Isa, biv. priv. čin., Knjeginje Olge 18
 1927. BERAHA S. Lazar, biv. priv. činovnik
 1928. BERAHA N. Samuilo, službenik, Knjeginje Olge 18
 1929. MACORI J. Josifa, trg. pomoćnik, Dušana 30
 1930. KOEN N. Gizela, piljarica, Mladonagoričanska 10
 1931. ALTARAC A. Mordo, krojač, Zmaja od Noćaja 12
 1932. AŠEROVIĆ Liza, domaćica, Miklošičeva 38
 1933. KARIO Netika, domaćica, Miklošičeva 38
 1934. LEVI Z. Levi, Brankova 12
 1935. AMAR Samuilo, Jevrejska br. 4
 1936. PAPE Eliezera, Jevrejska 4
 1937. LEVI A. Rafailo, Brankova 12
 1938. LEVAJ Ladislav, inženjer, Bulevar Oslobođenja 63
 1939. LEVI Vera, krojačica, Draškovičeva 14
 1940. LEVAJ Anton, električar, Bulevar Oslobođenja 63
 1941. JOVANOVIĆ Emilija, rođ. Abinun, domaćica, Ulicinjska 15
 1942. SALC Loti, udova, Palmotičeva 31
 1943. SALC dr Hinko, Palmotičeva 31
 1944. SALC Hili, domaćica, Palmotičeva 31
 1945. HESLAJAN A. Jaša, biv. opšt. činovnik, Miševo 1
 1946. LORIJAN Iso, Balkanska 12
 1947. JAKOVLJEVIĆ S. Avram, trgovac, Njegoševa 82
 1948. SULINGER Jakov, magacioner, Knjeginje Ljubice 21
 1949. ALTARAC Moša, priv. činov., Knj. Ljubice 21
 1950. BIHLER Mira i Teodor, biv. priv. čin., Dobračina 12
 1951. LOVIRIĆ Terezija, domaćica, Dobračina 12
 1952. Magda SEKLER, priv. činovnik, Dobračina 12

1952. ALBAHARI J. Avram, sa ženom, Gospodar Jevremova 14
 1953. VAJS Vjekoslav, priv. činovnik, Aleksandrova 201
 1954. POLENDAR M. Herman, staklorezac, Jovana Ristića 9
 1955. PINTO J. Sarina, Jovana Ristića 9
 1956. FARHI R. Irina, udova, Gračanička 12
 1957. KONFITI Salman, priv. činovnik, Skenderbegova 10
 1958. ESKENAZI D. Josip, car. posred. pom., Str. Bana, 52b
 1959. ESKENAZI D. Jakov, Ilmar. Str. Bana 52b
 1960. ESKENAZI Estera, domaćica, Skenderbegova 10
 1961. PINTO M. Dula, biv. obl. revizor, Kosmajska 35
 1962. FRIDENDENDEN Roza, domaćica, Kosmajska 35
 1963. KAVISON Avram, krojač. radnik, Jevremova 20
 1964. ALBAHARI M. Lena, prodavačica, Majke Jevrosime 6
 1965. KOEN Lenka, udova, domać., Majke Jevrosime 6
 1966. VULFOVIĆ Lazar, mehaničar, Nevesinjska 9
 1967. MANDIL J. Zuj, domaćica, Nevesinjska 9
 1968. MANDIL J. Jakov, trgovac, Nevesinjska 9
 1969. VAJS Samullo, staklorezac, Zahumska 31
 1970. HARAVAN H. Moša, trg. putnik, Kničaninova 5
 1971. Vinka Johana D. PARDO, starinar, Voj. Anđelka 42
 1972. LEVI M. Rafalla, Prespanska 4
 1973. MANDIL A. Rafalla, trg. pomoćnik, Voj. Anđelka 42
 1974. PIJADE Bukice, domaćica, Voj. Anđelka 42
 1975. KRAMER Karlo, priv. čin., Cubrina 2a
 1976. KONFINO M. Samullo, sa ženom i decom, Džordža Vašingtona 16
 1977. GRINSKI Vladislav, kompozitor, Kralja Petra 54
 1978. REVES Ljudevik, trg., Kralja Petra 54
 1979. KABILJO Eljas, trg., Kr. Natalije 17a
 1980. LEVI I. Isak, šnajder, Dalmatinska 9
 1981. LEVI Edmund, knjigovezac, Dalmatinska 9
 1982. Dr MILOJKOVIĆ Aleksandar, sreski lekar, Cvijićevo 125
 1983. Jakova Zak L. KOEN, fotograf, Sarajevska 32
 1984. ALBALA Ljubica, Tuzlanska 2
 1985. Inž. KOMPANJAC, J. Mihajlo, Tuzlanska 18
 1986. KAMPANJAC S. Olga, Janka Vukotića 10
 1987. ALKALAJ J. David, Zmaja od Noćaja 16
 1988. ROT Ernest i žena, Cetinjska
 1989. LOVRIĆ Ervin, Janka Vukotića 19
 1990. HENDLER Josip, Džordža Vašingtona 16
 1991. FINCI Oru, Visokog Stevana 2
 1992. ROMANOV A. Avram, Slavujev venac 31
 1993. DANITI Natalija, domaćica, Kraljice Marije 59
 1994. TRAJŠA E. Draginja, priv. činovnik, Bulevar kneza Aleksandra Karađ. 35
 1995. TRAJŠA J. Eda, priv. čin., Ivan Begova 6
 1996. ROZENDORN J. Gavro, činovnik, Francuska 51
 1997. LAUB Lajzer David, Francuska 25
 1998. RUBEN L. Eleonora, krojačica, Dositejeva 1
 1999. Bukice Isaka ANAFA, Kraljevića Tomislava 73
 2000. MANDIL J. David, trg. pomoćnik, Princa Evgenija 9
 2001. Hajima i Anke ŠALON, Vase Čarapića 5
 2002. ESKENAZI Moša, činovnik, Rige od Fere 2
 2003. HUBERT J. Luna, Kraljice Natalije 62—66
 2004. KALDERON Branke, Rige od Fere 2
 2005. ROBIČEK Albert, Balkanska 30
 2006. CRNULOVIĆ Gorner, zubar, Prestolonaslednika Petra 41
 2007. ŠAT Margo, priv. činovnik, Skenderbegova 9
 2008. ŠATNER Roza, domaćica, Skenderbegova 9
 2009. KOEN I. Nisim, tekst. teh., Kralja Petra 65
 2010. MUNK Anđelka, krojačica, Kralja Petra 65
 2011. KOEN M. Rašela, domaćica, Pere Vellmirovića 27
 2012. ALBAHARI Danilo, krojač rublja, Pere Vellmirovića 27
 2013. Isak G. KOVU, Ilmar. radnik, Đakona Avakuma 18
 2014. Gavra J. KOVU, Ilmar. radnik, Đakona Avakuma 18
 2015. BLAT A. Sima, penzioner, Dubljanska 65
 2016. BLAT S. Karlo, moler, Dubljanska 65
 2017. LEVI Solomon, Čika Ljubina 7
 2018. ALFANDARI Sarlota, krojačica, Kralja Milutina 28
 2019. ALTARAC Avram, trg. agent — ranjen — leži u Vojnoj bolnici
 2020. BUKIĆ Jozefina Isaković, Zeleni venac 2
 2021. Eugen HUVAJ, Majke Jevrosime 2a
 2022. VIG J. Vladislav, zanatlija, Francuska 38
 2023. VIG Zoltan, apotekarski saradnik, Francuska 38
 2024. Alfrad L. MEDINA, Rige od Fere 7
 2025. ESKENAZI D. Isak, privatni činovnik, Kneza Pavla 63
 2026. MANDIL Lea, krojačica, Kneza Pavla 75
 2927. MANDIL Marko, trg. pomoćnik, Kneza Pavla 75
 2028. BARUH Melanija, biv. činovnik, Kralja Milutina 10
 2029. POLAK F. Hugo, Francuska 49
 2030. POLAK K. Tereza, Francuska 49
 2031. ALKALAJ S. Ješa, Nevesinjska 5
 2032. MANDIL Avram, trg. pom., Nevesinjska 5
 2033. LEVI Naftoli, trg. pom., Voj. Anđelka 6
 2034. ALFANDARI M. Izraela, Kralja Petra 59
 2035. BARARON G. Moša, trgovac, Gospodar Jevremova 2
 2036. MAJER Lena, domaćica, Knez Danilova 16
 2037. FINDGLENDER Vladislav, meh. radnik, Vis. Stevana 1
 2038. Sabitaj L. KOEN, trg. pomoćnik, Vojislava IIIća 55
 2039. AVRAMOVIĆ S. Leon, priv. činovnik, Simina 11
 2040. KASOVIĆ Gertruda, domaćica, Strahinjica Bana 52b
 2041. VASOVIĆ Oskar, priv. činovnik, Strahinjica Bana 52b
 2042. Dr KRASOVIĆ Rudolf, lekar, Str. Bana 52b
 2042a. ALŠER J. Solomon, Ozrenska 7
 2043. ALTARAC Sarina, Kosmajska 26
 2044. ALTARAC A. Jakob, Kosmajska 26
 2045. ERIC Olga, biv. čin. GPB, Kosovska 32
 2046. KOEN G. Matilda, udova, Kosovska br. 32
 2047. MELAMED S. Pesah, trg. pomoćnik, Pop Stojanova br. 8
 2048. BLAU M. Jaša, trg. putnik, Zahumska br. 8
 2049. VOLF Ernestina, domaćica, Džordža Vašingtona 8
 2050. VOLF Bela, biv. trg. putnik, Džordža Vašingtona 8
 2051. Slavka MOŠIĆ, rod. Aleksandrović, Majke Jevrosime 18
 2052. AREBI Flora, udova, Dušanova 30
 2053. Avram S. MEDINA, Dušanova 30
 2054. Moša KALDERON, trg., Kralja Aleksandra 120
 2055. LEVI Sofi, Strahinjica Bana 9
 2056. ALMUZLINO Olga, Novopazarska 47
 2057. ALMUZLINO Josip, Novopazarska 47
 2058. ALMUZLINO A. Isak, Str. Bana 9
 2059. ROTER Oto, priv. činovnik, Dušina 31
 2060. ROTER Ernest, priv. činovnik, Strahinjica Bana 74
 2061. ROTER Amalija, domaćica, Str. Bana 74

394 J. Veselinović

2062. Avram KOEN, fotogr. pomoćnik, Mil. Gavrilovića 3
 2063. ALMUZLINO Mika, farbar, Mil. Gavrilovića 3
 2064. Jelisaveta J. KOVAČEK, Mehmeda Sokolovića 4
 2065. PINKAS Rafailo, Vrazova 42
 2066. GOLDŠTAJN Berta, domaćica, Zmaja od Noćaja 4
 2067. KOEN Moša, šofer, Zmaja od Noćaja 1
 2068. VALFIŠ Jelena, priv. čin., Zetaka 21
 2069. LAZIĆ Vitomir, trg. putnik, Dobračina 9
 2070. Robert LAN, fudbal. trener, Str. Bana 54
 2071. HILl MAGUSO, domaćica, Cara Uroša 9
 2072. MAGUSO Rudolf, čin., Cara Uroša 9
 2073. EŠKENAZI Matilda, Cara Uroša 9
 2074. EŠKENAZI Samuilo, Cara Uroša 9
 2075. BENVENISTI Jako, priv. čin., Balkanska 23
 2076. JAKOVLJEVIĆ Samuilo, trg. putnik, Koče Kapetana 16
 2077. Avram BARARON, električar, Dr Drag. Popovića 4
 2078. BARARON Đoja, udova, Dragoslava Popovića 4
 2079. JOVANOVIĆ Milka, penzioner, Mlade Bosne 10
 2080. AJHNER N. Marko, Cvijićeva 115
 2081. KARIĆ H. Moša, slovoslogač, Zmaja od Noćaja 13
 2082. LEVI D. Solomon, tapetar, Dositejeva 37
 2083. Jozef D. LEVI, šofer, Molerova 32
 2084. PESAHA Avram, Voj. Bogdana 46
 2085. RUSO Moša, čin., Simina 11
 2086. KIRSEN Hajlim, Str. Bana 54
 2087. HIRŠ Ladišlava, Dušanova 48
 2088. MENAŠE Matilda, Dubrovačka 13
 2089. FARO M. Regina, Dubrovačka 13
 2090. MENŠA A. Jakov, biv. trgovac, Dubrovačka 13
 2091. FARO M. Rafailo, Dubrovačka 13
 2092. BUKAS Josifa, domaćica, Kraljev trg 9
 2093. ELZENŠRAJBER Julius, Koste Stojanovića 2
 2094. LEVENZAM Ignjat, Zrinjska 37
 2095. RAJH Emil, Kneza Pavla 22
 2096. DRIS Ene, priv. čin., Kneza Pavla 79
 2097. ABINUM Sara, domaćica, Milorada Gavrilovića 12
 2098. KONFINO Lenka, radnica, Mil. Gavrilovića 12
 2099. RUSO Isak, električar, Solunska 8
 2100. MONTIJA Josif, biv. trg., Solunska 8
 2101. GRIN Julije, Zorža Klamansoa 37
 2102. MARIČEK Jelka, domaćica, Kralja Aleksandra 32
 2103. SVETIČANIN Natalija, Kopitareva gradina 3
 2104. Fridrih HÖH, Đorđa Kratočca 5a
 2105. BLUM Roza, drž. penzioner, Kr. Marije 43
 2106. KABILJO Solomon, Kr. Natalije 17
 2107. KABILJO Danilo, hemičar, Kr. Natalije 17
 2108. LEVI Jakov, Solunska 5a
 2109. CEVI Hajlim, penzioner, Solunska 5a
 2110. KAZES Ješa, frizar, Dušanova 4
 2111. ALMOZLINO David, trg. pomoćnik, Dušanova 4
 2112. Bukas KATARIVAS, Jevrejska 16
 2113. Stefamija dr MILOJKOVIĆ Aleksandra, Cvijićeva 125
 2114. KOH Marko, krojački pomoćnik, Knjeginje Ljubice 7
 2115. KOH Tibor i Jelena, krojač, Knj. Ljubice 7
 2116. MANOJLOVIĆ Miša, arhitekta, Sanje Živanovića 16
 2117. GRIN Hajnrih, Vuka Karadžića 7
 2118. ŠTRAERBERG Matilda, Vasina 3
 2119. HESKIJA Solomon, Čika Ljubina 10a
 2120. ALTARAC Isak, Gružanska 28
 2121. GLIK Natan, Mlade Bosne 17
 2122. GOLDGRUBER Adolf, krojač, Kralja Aleksandra 38
 2123. GOLDGRUBER Vilijam, Kralja Aleksandra 38
 2124. VAJNER Josif, Prištinska 13
 2125. ELIJAS Franko, Cara Uroša 26
 2126. FRANKO Helena, Cara Uroša 26
 2127. BENCION Haim, trg. agent, Knj. Ljubice 40
 2128. BENCION Josip, priv. čin., Cara Uroša 18
 2129. BENCION Solomon, činovnik, Dušanova 39
 2130. KONFORTI Avram, biv. trgovac, Dušanova 30
 2131. SABADOŠ Marko i Šarlota iz Subotice — Stanoja Glavaša 2
 2132. BEK Arpad, Francuska 16a
 2133. FRIDRIH Karlo, Takovska 9
 2134.
 2135. TODOROVIĆ Mitar, nadničar, Jaše Ignjati-
 vića 75
 2135. VAHSLER Jakov, Mirijevski put 3
 2136. BULI Zako, biv. hot. poslovođa, Milutina
 Bojovića 7
 2137. RADOSAVLJEVIĆ Stanko, pekar, Jaše Ignja-
 tovića 72
 2138. ALBAHARI Mika i Rufka, Vojvodo Anđelka 39
 2139. ALBAHARI Isak, trg. pom., Voj. Anđelka 39
 2140. PINTO Hajlim, trg. putnik, Petrolička 12
 2141. Nadežda KOZLIĆ, udata za Hajima Pinta,
 Petraljička 12
 2142. PATKAJ Aleksandar, iza Vojvode Stepe 21
 2143. Dr GAL Đuro, Prištinska 31
 2144. LEVI Iter, trg., Čika Ljubina 6
 2145. GAON D. Moric, trgovac, Dalmatinska 95
 2146. EBENŠPENGER Terezija, Kosovska 20
 2147. EBENŠPENGER Isak, Kosovska 20
 2148. DAVICO Strea, udova, Zmaja od Noćaja 1
 2149. ŽEDRINSKI Miodrag, Radnička 3
 2150. DEMAJOROVIĆ Marici, Prestolonaslednikov
 trg
 2151. NAHMIJAS Avram, Kneza Pavla 75
 2152. PELOZOVA Danila, grčki podanik, Kneza Pa-
 vla 75
 2153. OBRADOVIĆ Alma, Kralja Petra 8
 2154. OBRADOVIĆ M. Isider, Jevremova 40
 2155. ROSNER Karlo i Ilija, nepoznato boravište
 2156. ROSNER Marko i Šarlota, nepoznato bora-
 vište
 2157. ROSNER Šarlota, nepoznato boravište
 2158. OBRADOVIĆ Beata, Jovremova 40
 2159. ROSNER Fridrih, Kralja Petra 8
 2160. ŠVARC Beška, udova, Palmotičeva 33
 2161. Cezar KABILJO, Palmotičeva 33
 2162. BRUKNER Ani, Varšavska 30
 2163. BRUKNER Felika, mag. farmacije, Varšav-
 ska 30
 2164. BRUKNER Rudolf, priv. činovnik, Varšav-
 ska 30
 2165. BRUKNER Helena, Varšavska 30
 2166. PIJADE Samuilo, Jovanova 3
 2167. PIJADE Jakov, Dr. Kestera 15
 2168. PIJADE Feskija, Jovanova 3
 2169. MANDIL Sara, udova Dr. Kestera 15
 2170. Rahamina MANDILA, Dr. Kestera 15
 2171. MANDIL David, mag. farmacije, Dr. Kes-
 tera 15
 2172. MANDIL Đilda, Dr. Kestera 15
 2173. JANUŠEVIĆ Draga, Jug Bogdanova 15
 2174. JANUŠEVIĆ Eugen, priv. čin., Jug Bogda-
 nova 15
 2175. LEVI Avram, Milorada Gavrilovića 46
 2176. AŠEROVIĆ Isak, ratni zarobljenik, Voj. Pe-
 ćanca 13
 2177. ERDEŠ Fraja, Mlleševska 12
 2178. Princ PINTO, Kraljev trg 10
 2179. DRAGIČEVIĆ Teodor, Dečanska 33
 2180. DRAGIČEVIĆ Milica, Dečanska 33
 2181. RAFAJLOVIĆ David, Braće Nedića 2a
 2182. ROMANO Aron, Braće Nedića 2a
 2183. MAJER David, Slavujev venac
 2184. VESELI Gezela, prodavačica, Topličin ve-
 nac 7

2185. BRUHNER Ljudevit, dipl. filozof, Topličin venac 7
 2186. FESTO Pavao, kafanski kasir, Kosmajaka 35
 2187. ALPARA Andrija, inž., Ivankovačka 25
 2188. AJZENBERG Grete sa majkom i sestrom, Ohridska 16
 2189. LEVI Luka, Jovanova 47
 2190. BLAM Olga, Zetska 21
 2191. JONTOVIĆ Moric, stolarski radnik, Skenderbegova 19
 2192. DARSA Rahila, domaćica, Vis. Stovana 17
 2193. PAVLOVIĆ Brantislava, krojačka radnica, Skenderbegova 19
 2194. BERAH Rejna, Dim. Tucovića 77
 2195. RETI Mirijam, Dimitrija Tucovića 75
 2196. BERAH Jakov, Dimitrija Tucovića 75
 2197. ALFANDARI Lenka, Višnjićeva 4
 2198. BERAH Matilda, Dimitrija Tucovića 75
 2199. NIKOLIĆ Radmila, Višnjićeva 4
 2200. VAJS Eugen i Flora, Istarska 18
 2201. FARHI Josif, biv. trg., Str. Bana 18
 2202. GOLD Izrael Edvard, Jevremova 40
 2203. RUBENOVIC Đulija, domaćica, Jevremova 40
 2204. FELDMAN Elisa, Kosmajaka 21
 2205. LEVI Doja, Kosmajaka 21
 2206. HERCL Sračko i Vilma, Kosmajaka 21
 2207. CICOVAČKI Ljubica, Frankopanova 14
 2208. CICOVAČKI Danilo, Frankopanova 14
 2209. KIRA Ljubica, Kr. Aleksandra br. 62
 2210. KIRALI Arpold, trgovac, Kr. Aleksandra 62
 2211. MARTINA Daniela, Kr. Aleksandra 56
 2212. ROT Franja, Inženjer, Držićeva 4
 2213. EJDUS Branislava, doktor, Kn. Mihajlova 9
 2214. EJDUS Solomon sa ženom i ćerkom, Kn. Mihajlova 9
 2215. ALMULI Gejna, domaćica, Jevremova 45
 2216. ALMULI Ivana, privatije, Jevremova 45
 2217. BENAROJO Matilda, Gračanička 16
 2218. ALMULI Rezi, domaćica, Gračanička 16
 2219. ESKENAZI Isak, Jevremova 45
 2220. GARTI Rafallo, trg., Str. Bana 5
 2221. Dr MACLIAH Hemrih, Dušanova 58
 2222. DANON Josif, knjigovezac, Drinčićeva 24
 2223. ALKALAJ Moša, Leon, trg., Dobračina 18
 2224. ALFANDARI Isak i supruga Lea, Dečanska 35
 2225. ALKALAJ Hajim i Klarisa, Gračanička 16
 2226. ANDELKOVIĆ Natan, zastupnik, Kapetan Mišina 9
 2227. SASBERGER Sofija, domaćica, Str. Bana 74
 2228. KALOŠ Jelisaveta, domaćica, Str. Bana 74
 2229. SPAJER Malvina, domaćica, Str. Bana 74
 2230. KABILO David, čin. i majka Rena, Kapetan Mišina 25
 2231. LUPU Aladar, trgovac, Kapetan Mišina 25
 2232. JOSIFOVIĆ Karolina, domaćica, Solunska 13
 2233. JOSIFOVIĆ Moša, trg., Solunska 13
 2234. Rut BONDI, doktor, Krunska 20
 2235. ABINUN Vida, udova, Str. Bana 2
 2236. ABINUN Isak, zanatlija, Gospodar Jovanova 2
 2237. BARUH Isidor, priv. čin., Str. Bana 26
 2238. BARUH Kalman, sa majkom, Str. Bana 26
 2239. JULIUS Aladar, mehaničar, Kr. Petra 42
 2240. ALT Oskar, trg. zastupnik, Kr. Petra 42
 2241. HERSOVIĆ Zita, rumunska državljanka, Topličin venac 27
 2242. HERSOVIĆ David, rumunski državljani, Topličin venac 27
 2243. BERAHOVA Klarisa, Preševska 24
 2244. VAŠ Manja, Hadži Prodanova 26
 2245. ROTINGER Lota, sa kćerkom Helenom, Krajlja Aleksandra 43
 2246. RIGER Josif, Sindelićeva 32
 2247. GINSBERGER Julius, biv. trgovac, Solunska 30
 2248. SASO Leon, trg. pomoćnik, Despota Đurđa 3
 2249. ADANJA Izralio i žena Netika, Braće Nedica 6
 2250. MANDILOVIĆ Lenka, Braće Nedica 6
 2251. OZER Sidenija i majka Ana Darsa, Mlatišumina 8
 2252. GRUBER Moric i žena i ćerka, Jug Bogdanova 19
 2253. BENAIM Paskva, Vljakovićeva 15
 2254. DEMAJOROVIC Jakov, biv. trg., Dr. Popovića 2
 2255. KLAJN Marija, Kneza Pavla 22
 2256. KOLIN dr Viktor, Frankopanova 33
 2257. KLEIN Josif, priv. čin., Kneza Pavla 22
 2258. KOLIN dr Marija, lekar, Frankopanova 33
 2259. JAKOVLJEVIĆ Hajim, Baranjska 8
 2260. KALDERON A. Sara, udova, Baranjska 8
 2261. KARIĆ Borivoje sa ženom i ćerkom, Jovanova 16a
 2262. DANON Roza, udova, Jovanova 16a
 2263. RAKOŠ Vojislav, žena Šarlota, kći Adrien, Bosanska 43
 2264. LEVI Josip, Bosanska 43
 2265. ALVU Marko, advokat, Cara Uroša 12
 2266. ŠAFER Tibor, instalater, Kn. Olge 43
 2267. ALVU Josip, trg. pomoćnik, Cara Uroša 12
 2268. MENDE David, Cincar Jankova 3
 2269. KARIĆ Berta, Cincar Jankova 5
 2270. DAJIC Lela, Cara Uroša 12
 2271. IMAMOVIĆ Vaze, Skadarska 15
 2272. MANAHEM Isak, Gradištanska 3
 2273. AVRAMOVIĆ Moric, trg. pomoć., Vojvode Brane 35
 2274. AVRAMOVIĆ Laza, udova, Požarevačka 45
 2275. AVRAMOVIĆ Avram, trg. putnik, Požarevačka 45
 2276. AVRAM Jakov, Obilićev venac 8
 2277. AVRAM Jakov, trg., Dušanova 16
 2278. KAZES Sima, trg., Dušanova 16
 2279. ELIJAS Buna sa ćerkom, Dušanova 16
 2280. MANDIL Mika, trg., Cara Nikole 61
 2281. Reko HEZIDER, Cika Ljubina 10a
 2282. JOVANOVIĆ-SER Jojanka, domaćica, Mirijevski put ulica 43, br. 14
 2283. JOVANOVIĆ Zivojin, firmopisac, sa sinom, Mirijevski put ulica 43, br. 14
 2284. KARIĆ Mika, dentista, Dositejeva 15
 2285. LETŠEVSKI Boris, biv. trg., Šimina 11
 2286. KOEN Solomon, Vasina 3
 2287. KALMIĆ Isak, Kosančićev venac 2
 2288. HERCEG Josip, Kosmajaka 22
 2289. SINGER Lili, priv. čin., Kolarčeva 3
 2290. HIRŠL Klara, domaćica, Kolarčeva 5
 2291. STEIN Eugen, Javorska 7
 2292. HERCEG Geza, Javorska 7
 2293. MAJER Same, Fijanova 6
 2294. KRAMER Ipolit, Andre Nikolića 29
 2295. KOEN Avram, Jevremova 6
 2296. KOEN Leon, trg., Jevremova 6
 2297. KONFORTI Markon, sa ženom i decom, Zmaja od Noćaja 12
 2298. KONFORTI Vinka, domaćica, Zmaja od Noćaja 12
 2299. KONFORTI Leon, žena Blanka, priv. čin., Zmaja od Noćaja 12
 2300. BLAT Moric, Ljube Davidovića 24
 2301. BLAT Eugen, Ljube Davidovića 24
 2302. BLAT Benijamin, 19. ulica, 6
 2303. DOKIĆ Milivoje, arijevac, trg. piljar, Krajlja Bodina 28
 2304. FRAJER Lav, inženjer, Tomaša Ježa 10
 2305. FRAJER Gazela, Tomaša Ježa 10
 2306. Dr BUKĆ Alkalaj Moša, lekar, Cara Uroša 28
 2307. KALJUSKI dr Mordka i žene Ane, Tomaša Ježa 10
 2308. PEDZICKI Lujiz, Strahinjica Bana 42
 2309. BERGL Aleksandar, služitelj, Stiška 31
 2310. KALMARA dr Ljudevit, Novosadska 3
 2311. HERCKA Katica, Crnogorska 2
 2312. SASO Sima, penzioner, Str. Bana 31
 2313. BULC Moša, sveštenik, Kosmajaka 16

396 J. Veselinović

2314. ALKALAJ Majer, penzioner, Dositejeva 43
 2315. KAPON Zarko, inženjer, Sredačka 3
 2316. HUMAJ Margita, Francuska 14
 2317. PAUL Eugen, Izimaj, lekar, Francuska 14
 2318. MADŽAR Regina, Jukićeva 23
 2319. BERGER Mirko, Knjeginje Ljubice 11
 2320. IGNJATA Adam, i supruga Jelena, Str. Ba-
 na 53
 2321. DEMAJO Laura, Dušanova 66
 2322. FRIDMAN Elza, Istarska 25
 2323. DORNER Đuro, inženjer, Istarska 17
 2324. BARUH Ašera, Dubrovačka 6
 2325. BARUH Hajim, Dubrovačka 6
 2326. BARUH Mazaj, Voj. Bogdana 28
 2327. ŠTAJNER Herma, Cvijićevo
 2328. MUNK Eleonora, Rige od Fere 4
 2329. ŠNICLER Paula, Venizelosova 38
 2330. ŠNICLER Aleksandar, Venizelosova 38
 2331. ŠLANG Isidor, Kr. Natalije 19
 2332. OZEROVIĆ Elisa, Kr. Natalije 19
 2333. GERE Aleksandar, Vojvodanska 28
 2334. MAKJEVIĆ Mječislav, doktor, Kosmajka 19
 2335. HEGEDIŠ Leo, Kraljice Marije 50
 2336. HEGEDIŠ Beatrice, arijevska, Kr. Marije 50
 2337. NAJMAN Markus, Zmaja od Noćaja
 2338. NAJMAN Frida, Metohijska 30
 2339. PINTOR Iza, biv. priv. čin., Kopitareva gra-
 dina 3
 2340. GLOGUERA Leona, i supruga Regina, Kopi-
 tareva gradina 3
 2341. LEVI Isak, trg. pomoćnik, Kosmajka 8
 2342. MOČARO Izrael, Kosmajka 8
 2343. Lajoš SEKELI, Rige od Fere 18
 2344. Maks VIDER, poljar, Pop Lukina 7
 2345. KOEN Josip i Hamid, Visokog Stevana 4
 2346. RADAK Boška, Dobračina 17
 2347. PAUNOVIĆ Nadežda, šnajderka, Jovanova 31
 2348. AVRAMOVIĆ Marica, Jovanova 18
 2349. AVRAMOVIĆ Semaja, Kajmakčalanska 26
 2350. ALBAHARI Sevil, Ivanbegova 6
 2351. BRUKNER dr Sigmund, hemičar, Str. Bana 26
 2352. GUTMAN Mihajlo, privatije, Dr. Kestera 3
 2353. GUTMAN Milanka, Dr. Kestera 3
 2354. GRINBERG Ela, biv. čin. OGB, Kosmajka 8
 2355. SARFATI Lika, udova, Peke Pavlovića 10
 2356. SNAJMEN Herc, operski pevač, Str. Bana 52
 2357. VINTER Isidor, Uzun Mirkova 8
 2358. MUNK Ela, Rige od Fere 4
 2359. EDENBERG Regina Rige od Fere 4
 2360. ALKALAJ Leon, priv. čin., Zmaja od Noćaja
 10
 2361. DAVIČO Hajim, Cincar Janka 7
 2362. ALKALAJ Isak, Gospodar Jovanova 42
 2363. ALKALAJ Samuil, Gospodar Jovanova 42
 2364. ALKALAJ Nisim, Gospodar Jovanova 42
 2365. ŠVARC Maks, Meštrovićeva 9
 2366. ADANJA Jakov, Stojana Protića 30
 2367. KALMIĆ Ruža, arijevska, Kralja Milana 15
 2368. KALMIĆ Zarko, Kralja Milana 15
 2369. PINTO Leon, priv. čin., Kraljev trg 10
 2370. GEDALJA Erna, domaćica, Gundulićev ve-
 nac 39
 2371. GEDALJA Estera, domaćica, Gundulićev ve-
 nac 39
 2372. MUNKO Robert, Rige od Fere 4
 2373. PILIŠ Olga, arijevska, domaćica, Zahumska 22
 2374. PILIŠ Josif, Zahumska 22
 2375. MIČIĆ Pantelije, arijevac, Kosovska 27
 2376. ASAEL Emanuel, Kralja Aleksandra 208
 2377. KALDERON Rafaela, domaćica, Višnjiceva 3
 2378. ALKALAJ Hajim, priv. čin., Knez Danilova
 15
 2379. RUSO Avram, Str. Bana 7
 2380. ZUMBULA Josif, Čika Ljubina 6
 2381. NAJMAN Valerija, Kopitareva gradina 3
 2382. KRAUS Eduard i Stanko, biv. trg., Mil. Bo-
 jovića 7
 2383. KON Andrija sa ženom Ružom i detetom
 Lili, Zmaja od Noćaja 12
 2384. KON Ornest sa ženom Elom i ćerkom Kiti,
 Zmaja od Noćaja 12
 2385. HAN Leopold, moler, Stojana Protića 40
 2386. MIJATOVIĆ D. Matilde, Đjordža Vašingto-
 na 36
 2387. MORIC Anđela, Braće Nedića 17
 2388. BARUH Moric, limar, Mutapova 52
 2389. LEONOVIC Moša, trg. pomoćnik, Jovanova 5
 2390. KOEN A. Alega, Svetozara Markovića 7
 2391. FUHMAN Leon, Prestolonaslednikov trg 5
 2392. KAUFMAN dr Henrik, Obilićev venac 27
 2393. BRETNER dr Hedvig, Topličin venac 27
 2394. MACORO Juda Nisim, biv. obučar, Cara Uro-
 ša 43
 2395. ASERO Avram, biv. trg. pomoć., Cara Uro-
 ša 43
 2396. ASERO Lazar, služitelj Jevrejske opštine,
 Despota Đurđa 7
 2397. ASERO Josip, biv. car. posrednik, u Novom
 Sadu, Despota Đurđa 7
 2398. KOEN Zlata, domaćica, Despota Đurđa 7
 2399. SADIKARIO David, lim. pom., Vis. Stevana
 10
 2400. BERUBI Ilija, električar, Vis. Stevana 10
 2401. BRAGA Fedora, Krunska 2a
 2402. ŠPICER Maksa, Dečanska 23a
 2403. ALFRED Pinc, Prestolonaslednikova 27
 2404. Dr GANCA Petar, Kumodraška 9
 2405. ŠREJNER Elisabeta, Dobračina 14
 2406. HORAVICA Aleksandar, Vladetina 29
 2407. ADUT Rubena, Majke Kujundžića 5
 2408. MANDIL Matilda, domaćica, Solunska 13a
 2409. BARUH Avram, adv. pripravnik, Jevremova
 41
 2410. BARUH Natana, priv. čin., Jevremova 41
 2411. Rejne ZUNANA, domaćica, Jevremova 41
 2412. ZUNANA Mevorah, trg., Jevremova 41
 2413. ZUNANA Isak, trg., nepoznato
 2414. ZUNANA Ester, nepoznata
 2415. BARUH Zdravko, rentijer, Jevremova 41
 2416. KOZINSKA Olga, priv. čin., Kosmajka 34
 2417. GADANSKI Mirijana, Hadži Milentijeva 51
 2418. KABILJO Albert, krojač, Vis. Stevana 10
 2419. MAJER Ivan, zanatlija, Dobračina 14
 2420. MILETIĆ Natalija, Suvoborska 29
 2421. MANDELBAUM Evdenija, Kosmajka 16
 2422. RUSO Isak, trg., Knjičanićeva 14
 2423. Olga BRIHTA, Cara Lazara 11
 2424. BRIHTA Zdenko, Cara Lazara 11
 2425. BRIHTA Slavko, Cara Lazara 11
 2426. KARDOS Imre, Knj. Ljubice 23
 2427. SER Lazar, Zorža Klemansoa 4
 2428. KOEN Lenka, domaćica, Njegoševa 14
 2429. CAHLER Leon, trg. putnik, Mike IIIća 12
 2430. BENVENISTI Matilda, sa mužem i 2 dece,
 domaćica, Dinarska 4
 2431. KLINAR Franjo, arijevac, zast. veštačko tka-
 nine, Hadži Mustafina 40
 2432. ARUETI Jakov, limarski radnik, Visokog Ste-
 vana 40
 2433. DEMAJO Avram, magacioner, Jevrejska 30
 2434. FESTA A. Avram, pom., Vis. Stevana 17
 2435. MILHOFFER Lili, Hadži Mustafina 39
 2436. MORDEHAJ Nisim, priv. čin. Str. Bana 29
 2437. PROSE Adolf, Palmotićeva 22
 2438. KRAUS Marko, Zmaja od Noćaja 5
 2439. LEVI Regina, sa četiri člana
 2440. SAMUILOV Maks, trg. agent, Kralja Petra
 44
 2441. RUSO Sarina, Kr. Petra 65
 2442. ALBAHARI Isak, limar, Kr. Petra 65
 2443. ARON Isak, Izraeljeva 6
 2444. ALTARAC Jakov, trg. pom., Rige od Fere 3
 2445. FIŠER Hugo, privat. činovnik, Kneza Pavla
 52

2446. KARIO Vinko, Čika Ilina 1
 2447. MENAMEH Daniti, Princa Evgenija 18
 2448. FRENDMAN Simon, Zlatiborska 14
 2449. BARARON Džoja, Dračka 2
 2450. MENAHEM Izraela, krojačica Dračka 2
 2451. ASEROVIĆ Marko, činovnik, Str. Bana 7
 2452. PAPO Paola, priv. čin., Čika Ljubina 11
 2453. SEMO Lazar, Francuska 38a
 2454. ALBAHARI Kana, domaćica, Jevremova 12
 2455. ALBAHARI Samuilo, šofer, Jevremova 12
 2456. HORVAT Sonenberg Ana, domaćica, Glavaševa 15
 2457. VAJS Vlado, zuboteh., Balkanska 12
 2458. DANBOS Elisaveta, krojačica, Čika Ljubina 6
 2459. PINTO Isak Bina, trg. pom., Zmaja od Noćaja 3
 2460. PINTO Josip, radnik, Kajmakčalanska 12
 2461. David J. MANDIL, trg. pom., Zmaja od Noćaja 3
 2462. ŠAJN Karlo, priv. čin., Kneza Pavla 33
 2463. ANDELKOVIĆ Fina, domaćica, Princa Evgenija 9
 2464. DAVIČO Samuilo, i Josip, trg. pom., Uzun Mirkova 6
 2465. BIRNBAUM Leon, Francuska 38a
 2466. ALTARAC Sida, šnajderka, Obilićev venac 12
 2467. ŠTAJN Katica, kuvarica, Obilićev venac 12
 2468. KEMENI Estera, čin., Koče Kapetana 20—22
 2469. KEMENI Arpad, sop. fabrike, Koče Kapetana 20—22
 2470. DŽIPRE Zenbaum Hinko, Nebojšina 26
 2471. RAHAMIMOS Bojana, udova, Str. Bana 27
 2472. ŠVARC Laslo, radnik, Voj. Savatija 17
 2473. TULI Isak, rentijer, Dobračina 14
 2474. KOEN Gizela, modistkinja, Kondina 11
 2475. ADANJA Klara, Milleševska 7
 2476. VERTHAJNER Rena, priv. čin., Milleševska 7
 2477. BIHOLI Isidor, i supruga, Milleševska 7
 2478. DAJČ Armin, Kosmajka 22
 2479. KON David, monter, Gračanička 12
 2480. KON Vilim, radnik, Hadži Mustafina 39
 2481. KON Oskar, šeširdžija, Sazonova 5
 2482. LEON Sida, prepisivačica, Jevrejska 21
 2483. ĐUKANOVIĆ Mara, priv. čin., Gračanička 12
 2484. ATIJAS Avram, trg. pom., Jovanova 53
 2485. Bernarda LEDIRER, trg. putnik, Str. Bana 44
 2486. ALMUZLINO Hajim, menjač, Princa Evgenija 14
 2487. EFRAINI N. Uziel, biv. direktor, Tolstojeva 64
 2488. EFRAINI Roza, domaćica, Tolstojeva 64
 2489. LEBL Sara, domaćica, Kajmakčalanska 21
 2490. MASA Venezija, Jevrejska 17
 2491. NAHMAN Berta, domaćica, Jevrejska 17
 2492. BARARON Jakov, činovnik, Vis. Stevana 14
 2493. MANDIL Ašer, krojački radnik, Knjičaninova 14
 2494. MARKOVIĆ Pepi, udova, Kr. Petra 9
 2495. MILOJEVIĆ Aleksandar, vin. pom., Zahumska 27
 2496. MILER Maksa, invalid, Sindelićeva 17
 2497. MILER Tereza, domaćica, Sindelićeva 17
 2498. DEMAJO Moša, bankarski činovnik, Dobračina 22
 2499. FINCI Solomon, inženjer, Jevremova 2
 2500. FIŠER Leopold, trg., Knj. Ljubice 24
 2501. FIŠLER Todor, kožarski radnik, Makenzeova 87
 2502. SOLDMAN Evgenija, Živka Davidovića 62a
 2503. HOLENDER Elona, krojačica, Živka Davidovića 22a
 2504. SOLDMAN Ela, krojačica, Živka Davidovića 22a
 2505. ZOTVIG Ruža, čin. DTO, Knez Danilova 24
 2506. ALMOZLINO Rašela, čin. Knj. Ljubice 52
 2507. ELIJAS Amodaj, čin., Dositejeva 40
 2508. ALMUZLINO Hajim, kontrolor DTO, Kapetan Mišina 22
 2509. ALMUZLINOVIĆ Avram, šofer, Ravanička 31
 2510. MAJER Ješa, trg. pom., Ravanička 31
 2511. SVEZE Nenad, Jevrejska 16
 2512. MIRKOVIĆ Negoslava, udata Alkalaj, Kr. trg 10
 2513. ALKALAJ Mileta, car. posrednik, Kr. trg 10
 2514. HERN Greta, modistkinja, Gospodar Jevremova 29
 2515. ŠATNER Adolf, biv. službenik Prizada, Cara Uroša 17
 2516. ALKALAJ Moša, biv. trg., Višnjiceva 8
 2517. ALKALAJ Rafallo, biv. činovnik, Kr. Petra 71
 2518. SPAJIC Melanija, domaćica, Jovanova 33, Obilićev venac 23—25
 2519. ZUMBUL Mantilija, trg. pom., Solunska 13
 2520. REIH Mihailo, trg. pom., Kr. Aleksandra 102
 2521. AUSLENDER Julius, krojački pomoćnik, Kr. Aleksandra 102
 2522. LEVI Rafallo, trg., Čika Ljubina 6
 2523. LEON Elazar, staklorezac, Gundulićev venac 43
 2524. MILHOFFER Franjo, trg. pom., Hadži Mustafina 38
 2525. TOŠIĆ Vladimir, žena Nadežda, Vojvode Blažete 31
 2526. FELDVARI Bela, Gospodar Jevremova 45
 2527. SEKELJA Andrija, automehaničar, Terazije 12
 2528. MIHLER Georg, špediter, Čubrina 2a
 2529. MIHLER Margita, domaćica, Čubrina 2a
 2530. SARFATI Moša, trgovac, Dušanova 39
 2531. DEMAJO Mata, invalid, Dorbačina 14
 2532. RAJNER Antonija, dom., Gosp. Jovanova 30
 2533. RAJNER Ladislav, priv. činovnik, Gospodar Jovanova 30
 2534. ALFANDARI R. Melanija, penzionerka, Vlakovićeve 25
 2535. ALFANDARI R. David, činovnik, Slavujev venac 2
 2536. GAON S. Regina, radnica, Jevrejska 9
 2537. BRENDER H. Geza, teh. činovnik, Kursulina 26
 2538. BIR Pava, domaćica, Simina 3
 2539. ATIJAS J. David, obučar, Princa Evgenija 23
 2540. HOLO S. Vilim, činovnik, Kursulina 26
 2541. LASTA Ernest, dentist, Velbuška 2
 2542. VEGNER J. Jakša, priv. čin., Knjaginje Zorke 76
 2543. KOMIĆ Maks, filmski reditelj, Kr. Petra 54
 2544. KOEN Haim, trg. pom., Starca Vujadina 1
 2545. UZELAC Milica, domaćica, Kosmajka 34
 2546. Dr BOŽIĆ, priv. čin. arilevac, Četnička 10
 2547. BOŽIĆ Ana, domaćica, Četnička 10
 2548. UZELAC Miroslav, Kosmajka 24/11
 2549. HIRT Lujo, izvoznik, Uzun Mirkova 5
 2550. HIRT Gizela, domaćica, Uzun Mirkova 5
 2551. HIRT Jelena, Uzun Mirkova 5
 2552. HAJEK Jozef, penzioner, Zmaja od Noćaja 3
 2553. Oto J. HAJEK, biv. priv. čin., Zmaja od Noćaja 3/1
 2554. NAUSKA J. Kurta, biv. priv. čin., Zmaja od Noćaja 3/1
 2555. SELME Lovi, udova sa ćerkom, Crnogorska 2
 2556. ANAF Bojane Bune, domaćica, Gospodar Jovanova 2
 2557. FIŠER Rihard, penzioner, Kosančićev venac 2
 2558. SPERBER dr Ovadija, Kosančićev venac 2
 2559. ŠRAJBER Ilja, biv. činovnik, Dr. Kestera 5
 2560. RUBENOVIĆ Rifka, udova, Karlovačka 6
 2561. NAJMAN Irena, udova, Kosančićev venac 2
 2562. RABINOVIĆ Eizica, Topličin venac 27, rumunski državljani
 2563. RUBENOVIĆ Kleret, Topličin venac 27, rumunski državljani
 2564. MARINOVIĆ Andrija, Topličin venac 27, rumunski državljani

398 J. Veselinović

2565. **MARINOVIC** Lili, Čubrina 2, rumunski dr-
žavljanin
2566. **VUNADI** Frina, bivši činovnik, Admirala Ge-
prata 60a
2567. **MAJER** Isidor, trg. sa porodicom, Maršala
Pilsudskog 24
2568. **MAJER** Berte, domaćica, Maršala Pilsudskog
24
2569. **MAJER** Ottilija, domaćica, Maršala Pilsud-
skog 24
2570. **MILER** Jahim, sa suprugom, čin. u penz.,
Maršala Pilsudskog 31
2571. **AVRAMOVIC** Isak, Bosanska 22
2572. **KARAGLANOVIĆ** Jakov, Bosanska 22
2573. **BERAHA** Azriel, zlatar, Jevremova 24
2574. **BARUH** Binjo, trg., Jevremova 24
2575. **AVRAMOVIC** Hajim, lekar, Dušanova 18
2576. **ROTŠILD** Sigmund, muzičar, Cara Uroša 17
2577. **LITANER** Marija, Lujza, priv. čin., Cara Uro-
ša 8
2578. **DORGER** Makso, priv. čin., Kosmajaska 22
2579. **ERENFELD** Marsel, biv. čin., Dobračina 18
2580. **GUTVILIG** Hugo, trg. pomoćnik, Dobračina
18
2581. **ROKENŠTEJN** Evgen, trgovac, Rajićeva 4
2582. **MEDINA** Hajim, sa suprugom, Cara Uroša 13
2583. **BRIL** Aleksandar, instalater, Kosmajaska 45
2584. **IVKOVIĆ** Josif, trgovac, Kosmajaska 45
2585. **BRIL** Stefan, činovnik, Bosanska 15
2586. **IVKOVIĆ** Ludvig, zubar, Brijanova 13
2587. **KOEN** Nisim, trg. pom., Zmaja od Noćaja 13
2588. **MANDIL** Jakov, trgovac sa ženom, Zmaja od
Noćaja 13
2589. **KLAJN** Jakov, elektr. pom., Visokog Steva-
na 4
2590. **IZRAEL** Avram, biv. crkvenjak, Princa Evge-
nija 4
2591. **ANAF** Sare, Pop Taškova 4
2592. **MUNK** Filip, adv. pripr., Dositejeva 37
2593. **MUNK** Leposava, čin., Agrarne banke, Dosi-
tejeva 37
2594. **MESULAN** Ilija, starinar, Kr. Aleksandra 59
2595. **Isaković** Jakov, trg. got. odela, Dr. Keste-
ra 2a
2596. **RAJF** Imre krojački pomoćnik, Višnjiceva 54
2597. **BENJANIN** Pinto, trg. pom., Braće Kuzmano-
vića 7
2598. **ALADIJEN** Rakija, domaćica, Braće Jugovića
2a
2599. **ALADIJEN** Josip, trg. zastupnik, Braće Jugo-
vića 2a
2600. **KOEN** Anđelka, biv. čin. Min. građ. sa po-
rodicom, Subotička 1
2601. **KAS** Zeljko, trg. agent, Brankova 18/II
2602. **GERE** Imre, priv. čin., Brankova 18
2603. **HERCOG** Franja, advokat, Francuska 25
2604. **FAJN** Zlata, priv. čin., Oblakovska 49
2605. **GOLDBERG** Zak i žena Klarisa, majka Klara,
Kr. Milutina 11
2606. **GOLDŠTAJN** Ana, priv. čin., Knjeginje Lju-
bice 29
2607. **GABOR** Nikola, činovnik, Pašićeva 7
2608. **GABOR** Ana, činovnica, Kn. Pavla 7
2609. **GABOR** Julija, pom. droger., Pašićeva 7
2610. **BARUH** Isak, biv. trg., Čubrina 3
2611. **PETROVIĆ** Julija, Stojana Novakovića 14
2612. **PETROVIĆ** Nikodije, Stojana Novakovića 14
2613. **SAMTER** Maks, osmajaska 35
2614. **FINCI** Lidija, domaćica, Koče Kapetana 36
2615. **MARKOVIĆ** Frida-Bramer, domaćica, Koče
Kapetana 36/1
2616. **VAJNERT** Herman, krojač, Mišarska 1/II
2617. **VAJNERT** Ernest, lekar, Mišarska 1/II
2618. **Dezider** SENBRUNA, mehaničar, Mišarska
1/II
2619. **VUJANAC** Branko, supruga jevrejka Irena
Vujanac, rođ. Vajnert, Zmaja od Noćaja 9
2620. **VUJANAC** Irena, rođ. Vajnert, Zmaja od No-
ćaja 9
2621. **ROZENBERG** Lazar, trg. Radoja Domanovića
25
2622. **HERCI** Emil, trg. Radoja Domanovića 25
2623. **HERCI** Ksenija, rođ. Iličić, domaćica Rado-
ja Domanovića 25
2624. **HERŠ** Josip, činovnik, Radoja Domanovića 25
2625. **Ilena** FRANK, domaćica, Radoja Domanovi-
ća 25
2626. **ALBAHARI** Olga, drž. čin. sa dve sestre,
Zorža Klemensova 10
2627. **KATARIVAS** Kalman, bonbondžija, Jevrejska 8
2628. **KATARIVAS** Isak, bonbondžija, Molerova 48
2629. **DEMAJO** Devora, domaćica, Solunska 12
2630. **KALDERON** Miša, biv. staklorozac, Solunska
12
2631. **LUKIĆ** Božidar, sekretar PTT, Kneza Pavla 1a
2632. **LEVI** Bukica, lekar, Francuska 5
2633. **BENAVRAM** Rašela, domaćica Kondina 24/II
2634. **LEVI** Isak, advokat, Francuska 5
2635. **ALMOZLINO** Hajim, trg. agent, Jevremova 8
2636. **LEVI** Zorica, rođ. Dorđević, domaćica, Ko-
sovska 30
2637. **LEVI** Miša, advokat, Kosovska 30
2638. **PINTO** Avram, trg. poslovođa, Dobračina
14/II
2639. **FRELJH** Ranka, domaćica, Dobračina 18
2640. **Aleksandra** i **Katarina** FRELJH, Dobračina 18
2641. **VANOŠER** Mihailo, privat., Dobračina 18
2642. **VANOŠER** Edmund, agent, Petralička 8
2643. **GOLEN** Selim, Vasina 17
2644. **BRAND** Ladislav, Geteova 44
2645. **FRAJDEFELD** Ruža, domaćica, Gusinjska 7
2646. **DOBOŠ** Ladislav, činovnik, Gusinjska 7
2647. **ALTARAC** Buna, trg., Majke Jevrosime 8
2648. **ALTARAC** Solomon, trgovac, Majke Jevrosi-
me 8
2649. **SABITAJ** Ruben, biv. trg., Majke Jevrosi-
me 8
2650. **ŠIMON** Isak, biv. priv. čin., Kosmajaska 31
2651. **FINCI** Isak sa ženom i 3 sina, stolar, Kara-
dorđeva 23
2652. **PINTO** Josif, zast. Kneza Pavla 1a
2653. **PINTO** Viktor, priv. čin., Kapetan Mišina 9
2654. **ZUMBUL** Isidor, Kraljev trg 10
2655. **Leja** DARSA, domaćica, Braće Nedića 6
2656. **ŠEFLER** Fridrih, trg., Kneza Pavla 7
2657. **ROMANO** Azriel, piljar, Kralja Petra 78
2658. **NAŠIĆ** Oskar, Jovanova 44
2659. **MILIN** Ana, Knj. Perside 54
2660. **BIRNBAUM** Maksimilijan, Jovanova 44
2661. **BURLON** Mirijana, domaćica, Jovana Ristića
9
2662. **BURMAN** Avram, trg., Baba Višnjina 24
2663. **ALBAHARI** Lazar, krojač, Baba Višnjina 24
2664. **BURMAN** Sabitaj, sitničar, Baba Višnjina 24
2665. **MILER** Ernest, Zorža Klemensova 29
2666. **MILER** Valter i žena Mirijana, Majke Jevro-
sime 18
2667. **HONIG** Leo, Džordža Vašingtona 40
2668. **HAJIM** Moša, priv., žena Blanka, kći Es-
tera, sin Lazar, Džordža Vašingtona 6
2669. **KAJON** Samuilo, žena Vitkorija, čin., Džor-
dža Vašingtona 6
2670. **HOFMAN** Sigmund, krojač, Cara Lazara 11
2671. **BRUKNER** Desider, stolar, Topličin venac 7
2672. **HORVIC** Ksenija, domaćica, Jevremova 35
2673. **DAJČ** Mirko, biv. trg., Kapetan Mišina 5a
2674. **KABILJO** Avram, sitničar, Sibirjanin Janka 3
2675. **KABILJO** Rihard, trg. putnik, Venizelosova 8
2676. **ŠTEJN** Nikola, privatije, Lisinskog 2
2677. **VAJSBERGER** Aleksandar, putnik, Venizelo-
sova 8
2678. **BAJIĆ** Greta, domaćica, Venizelosova 8

2679. PISKER Margareta, domaćica, Generala Gokovića 10
 2680. PISKER Bela, bankar, Generala Gokovića 10
 2681. ŠTERK Ema, radnica, Stojana Protića 40
 2682. KALEF Đoja, udova, Stojana Protića 40
 2683. MOLHO Isak, trg. agent, Njujork, Amerika
 2684. VAJSBERGER Antonije, priv. čin., Str. Bana 72a
 2685. SIMON Lazar, trg. pom., Princa Evgenija 14
 2686. LEVI Majer, zlatar, Drinčićeva 6
 2687. ERNST Olga, biv. čin., Zetska 2
 2688. NENADIĆ Aleksandra, domaćica, Zetska 2
 2689. ERNST Berta, biv. čin., Zetska 2
 2690. AVRAMOVIĆ Mile, priv. čin., Sarajevska 41
 2691. EKŠTEJN Zoltan, sa ženom, Kosovska 10
 2692. BORGER Emil, hemičar, Dž. Vašingtona 8
 2693. GUTMAN Mimi, domaćica, Knj. Olge 23
 2694. UMGAR Marko, trgovac, Vojvode Dobrnjca 42
 2695. SONENVALD Franciska, Somborska 18
 2696. PETROVIĆ Ema, privatije, Vasina 22
 2697. VIG Vilim i Hermína, Vasina 22
 2698. SENFELD Vera, domaćica, Sajkaška 4
 2699. BLAJER Mirko, mehaničar, Bulevar Oslobođenja 32/II
 2700. FIŠER Olga, priv. čin., Gosp. Jevremova 7
 2701. FIKSEL Maks, biv. trg. agent, Baba Višnjina 46
 2702. ŠTEJN Sigmund i Lujza, Baba Višnjina 46
 2703. LORENT Neil, Francuska 5
 2704. GAJIĆ Dragoljub, trg., Majke Jevrosime 46
 2705. GAJIĆ Vera, domaćica, Majke Jevrosime 46/IV
 2706. KAZES Regina, domaćica, Čubrina 2/II
 2707. KAZES Marta, domaćica, Čubrina 2/II
 2708. KAZES Alfred, trg., Čubrina 2/II
 2709. LEVI Zak, čin., Princa Evgenija 2/II
 2710. OZMO Isak, parfimerista, Kneza Pavla 29
 2711. HAJZNER Oton, magistar farmacije, Baba Višnjina 46
 2712. RAJH Georg, elektrotehničar, Baba Višnjina 46
 2713. Simon HASON, biv. trgovac, Maršala Pilsudskog 38
 2714. Rašela HASON, biv. čin. Opštinske šted., Maršala Pilsudskog 38
 2715. Rafaela I. AMARA, privatije, Maršala Pilsudskog 38
 2716. Leona AMARA, biv. posrednik, Gospodar Jevremova 4
 2717. MAJSL Gustav, priv. čin., Kralj. Đorđa 48
 2718. VAJS Helena, domaćica, Kraljevića Đorđa 48
 2719. RATHAUS Sara, Str. Bana 52v
 2720. MIZRAHI Ješa, poslužitelj, Banatska 15
 2721. ADANJA Jakov, priv. čin., Jevremova 56
 2722. ADANJA Rejna, biv. babica, Skadarska 37
 2723. ADANJA Mata, radnik, Jevremova 56
 2724. VELBERA Dezidera, Čika Ljubina 11
 2725. Josif FRENKEL, rođ. Poljak, Str. Bana 26
 2726. PETER Vera, rođ. Pinto, domaćica, Laze Pačua
 2727. Maco KALMAN, amreidžija, Takovska 30
 2728. HECKO Hugo, nikler, Balkanska 12
 2729. BONDI Joli, privatije, Simina 11
 2730. HOLCNER Hugo, žena i kći, bez zanimanja, Simina 11
 2731. KURC Mihel, trgovac, Čubrina 10
 2732. MEVORAH Sima, činovnik, Bitoljska 12
 2733. KONFORTI Matilda, domaćica, Kr. Natalije 44
 2734. PINTO Moša, fotogr. pomoć, Cara Uroša 12
 2735. ŠTERIĆ Dragoljub, Kneza Pavla 47/I
 2736. KAC Ludvig, inženjer, biv. Inž. Tehn. dir. OGB, Kn. Pavla 72
 2737. DANON Solomon, trgovac, Prestolonaslednika 19
 2738. SIONOVIĆ Menahem, trg. pom. Solunska 2
 2739. ABIKUN Avram, krojač, Džordža Vašingtona 14
 2740. PAPO Anica, domaćica, Džordža Vašingtona 16
 2741. SAVIĆ Vladislav, inženjer, Stari Monopol 4
 2742. SAVIĆ Marija, Stari Monopol 4
 2743. PAREUZAN Agata, supruga Miše Aladijena, Dobračina 18/III
 2744. FARHI Isak, biv. trg. Smiljančeva 22
 2745. FARHI Rena, domaćica, Smiljančeva 22
 2746. PAPO Rašela, Zmaja od Noćaja 8
 2747. FARKI Emil, privatije, Zmaja od Noćaja 11
 2748. SOLOMON Hilde, s porodicom, Zmaja od Noćaja 11
 2749. KATANA Jakoba, trg. pom., Solunska 20
 2750. CELEBONOVIĆ Johana, Karadorđeva 66
 2751. MAJER Kazes, tapetar. radnik, Solunska 20
 2752. UNGAR Iliuš, krojačica, Uskočka 5
 2753. BARUH David, Obilićev venac 27
 2754. ŠOSBERGER Emilia, Fabrisova 8
 2755. ŠOSBERGER Julija, poslovođa, Fabrisova 8
 2756. BARUH Hajlm, uvoznik, Gospodar Jovanova 47
 2757. ŠVARC Olga, Kolarčeva 5
 2758. NAJHAUS Anisa, nastavnica, Svetosavska 41
 2759. LEVI David, Brankova 21
 2760. BARUH Moša, ilmar, Ulica 42, br. 4
 2761. NAFTALI Klara, domaćica, Ulica 43, br. 33
 2762. KATARIVAS Marijeta, domaćica, Ulica 42, br. 4
 2763. BARUH Savitaj, Ulica 42, br. 2
 2764. KATARIVAS Moša, staklorezac, Ulica 42, Mirijevski drum 1
 2765. BARUH Nisim, ilmar, Ulica 42, br. 4
 2766. ŠTAJNER Rifka, domaćica, Ulica 43, br. 31
 2767. PERIĆ Isak, trgovac, Francuska 45
 2768. ŠANDOR Maksim, trg. zastupnik, Kr. Marije 81
 2769. ŠANDOR Franjo i Zora, trg., Kr. Marije 81
 2770. MORDOHOJ Festa, nezaposlen, Solunska 18
 2771. ELENBOGEN Isidor, i porodica od 4 člana Kr. Marije 81
 2772. LAUFER Maksa, biv. adv., Dečanska 33
 2773. ISAK Ilija, biv. trg., Princa Evgenija 6
 2774. KOEN Leon, profesor univerziteta i lekar, Roz. Morton 21
 2775. ILIČIĆ Ljubiša, pravoslavac, Rad. Domanovića 25
 2776. ILIČIĆ Tatjana, domaćica Rad. Domanovića 25
 2777. POPER Maks, priv. nameštenik, Francuska 49
 2778. PAVLOVIĆ Vera, domaćica, Francuska 49
 2779. MARKOVIĆ Vida, rođ. Ranković, domaćica, Francuska 49
 2780. ŠIMON Jakov, čin., Mondilova 4
 2781. ŠIMON Bukica, rođ. Beraha, Mondilova 4
 2782. KOMON Solomon, telain, Kr. Aleksandra 42
 2783. SARFATI Nisim, starinar, Kr. Aleksandra 42
 2784. BARUH Benka, duvandžija, Kr. Aleksandra 42
 2785. PINTO Ana, domaćica, Al. Nenadovića 38
 2786. PAPO Matilda, domaćica Al. Nenadovića 38
 2787. Ivollna KANT, domaćica, Kr. Aleksandra 36
 2788. KANT Regina, domaćica, Kr. Aleksandra 36
 2789. DAVIČO Soka, domaćica, Str. Bana 44
 2790. DAVIČO Jakov, penz., Str. Bana 44
 2791. DAVIČO Moša, biv. trg., Kraljev trg 22
 2792. MEVORAH Rašela, udova, Jevrejska 10
 2793. MEŠULAN Solomon, priv. čin., Jevrejska 10
 2794. KONFINO Naftali, šofer, Jakšičeva 2
 2795. HERCOG Malvina, domać., Đušina 31
 2796. KON Elza, domaćica, Jovanova 28
 2797. BAH Franja i Eivira, čin., Kr. Natalije 19
 2798. DAVIDOVIĆA Save Nikola, trg., Kneza Pavla 22
 2799. DAVIDOVIĆA N. Milica, Kneza Pavla 22
 2800. ŠVARCENBERG Ziga, čin., Čika Ljubina 10a
 2801. KOEN Leon, rentijer, Bosanska 26
 2802. MILIĆ Aleksandar, trgovac, Palmotičeva 21/II

2803. FELDBAUER Ivan, trgovac, Gospodar Jevremova 59
 2804. FELDBAUER Ruža, domaćica, Palmotićeve 21/II
 2805. FELDBAUER S. Ernest, činovnik, Palmotićeve 21/II
 2806. FELDBAUER S. Simon, činovnik, Zetska 21
 2807. DEMAJO Stevan, trg. agent, Simina 11
 2808. FLIKER Kornelija, priv. čin., Gundulićev venac 16
 2809. STRAJT Berta, penzionerka, Gundulićev venac 16
 2810. ELIZEROVIĆ-PERIC Katarina, Gundulićev venac 16
 2811. BERGER Pavle, lekar, Nikole Spasića 2/IV
 2812. KOEN M. Marko, trg. putnik, Zmaja od Noćaja 12/IV
 2813. FARKIĆ H. Moša, trgovac, Zetska 21
 2814. BANDI M. Jakov, krojač, Zetska 2
 2815. KABILJO M. Jahijel, tapetar, Jevrejska 20
 2816. LIPER Bartol, priv. čin. Voj. Anđelka 30
 2817. BARARON A. Sima, Skenderbegova 6
 2818. PAPO Samujlo, krojač, Srbobranska 12
 2819. PAPO Rifka, domaćica, Srbobranska 12
 2820. KENT R. Rea, domaćica, G. Jovanova 49
 2821. GEDALJA Julius, priv. čin., Kneza Pavla 22
 2822. Dr MLADENOVIĆ Ljubica, Cara Nikole 35
 2823. ŠENTAL Matilda, Zorža Klemensova 4
 2824. MANDIL Matilda, krojačica, Zorža Klemensova 4
 2825. FUKS H. Jozef, Kralja Petra 54/I
 2826. KABILJO B. Mento trgovac, Dositejeva 51
 2827. KABILJO B. Mika, trgovac, Pašičeva 20/V
 2828. GEORGENBERGER Adela, Kosmajaska 33
 2829. CIKLAJI Julija, trgovac, Takovska 40
 2830. MENAHEN Rebeka, domaćica, Cara Uroša 12
 2831. ALKALAJ Josif, biv. poslovođa, Kralja Petra 26
 2832. HÖHNER Vilhelmina, domaćica, Gospodar Jovanova 65
 2833. AJZLER Dezider, poslovođa, Vojvodanska 28
 2834. ABINUN J. Josif, slovoslagač, Kapetan Mišina 9
 2835. KLAJN Franja, advokat, Zetska 3
 2836. VEJS Andor, zanatlija, Zagrebačka 4
 2837. KLAJN Artur, biv. priv. čin., Zagrebačka 4
 2838. STRASBERGER Julijana, Kralja Petra 8
 2839. STRASBERGER A. Mirko, trg. agent, Kralja Petra 8
 2840. KREBS Baruh, zlatar, Poenkareova 32
 2841. Dragutin J. PROSEN, Kralja Ferdinanda 2
 2842. SPASOJEVIĆ V. Miodrag, artilj. kapetan i kl., Majke Jevrosime 22
 2843. FIRST Leopold, Hilendarska 30/II
 2844. SAMUILOVIĆ B. Izrajlo, obučar, Kapetan Mišina 29
 2845. BARUH M. Natan, trgovac, Dobračina 22
 2846. BARUH A. Ela, domaćica, Dobračina 22
 2847. MANDIĆ Lj. Isidor, optičar, Palmotićeve 21
 2848. KOVAČ Josip, Hilendarska 23
 2849. KLUG R. Arpad, biv. železničar, Sarajevska 31
 2850. ENGEL A. Leo, priv. čin., Stanoja Glavaša 3
 2851. PETROVIĆ Veljko, Vasina ul. 22
 2852. RADINGER Leopoldina, privat., Zeleni venac 6
 2853. BADER Ana, priv. Zeleni venac 6
 2854. MELAMED S. Moric, krojač, Jevrejska 4
 2855. KATAN Benko, trg. pom., Jevremova 7
 2856. FISER Ervut, stud. veterine, Jevremova 7
 2857. PAPO David, trg. zast., Balkanska 34
 2858. AVRAMOVIĆ Jakov, biv. trg., Balkanska 34
 2859. LEVAJ E. Lenka, Visokog Stevana 2a
 2860. RIVČES Helena, Knjeginje Ljubice 13
 2861. BLAU H. Eugen, Vladetina 5
 2862. STOJANOVIĆ Jovan, Pop Lukina 7
 2863. AZRIEL S. Jozef, Princa Evgenija 23
 2864. AZRIEL S. Blanka, Princa Evgenija 23
 2865. KOVACEVIĆ M. Vera, Princa Evgenija 23
 2866. STAJN L. Aleksandar, Dušana Alimpića 1
 2867. BAŠ Aladar, trg. zast., Kosmajaska 16
 2868. FURST Ana, krojač. rad. Kneza Pavla 7
 2869. FURST dr Klara, lekar, Kneza Pavla 7
 2870. AVRAMOVIĆ H. Moša, trg. pom., Kralja Petra 71/IV
 2871. DEMAJO Gizela, krojačica, Simina 11
 2872. KOEN Adolf, priv. čin., Simina 11
 2873. KOEN Lea, domaćica, Princa Evgenija 18
 2874. KOEN Josif, krojački radnik, Princa Evgenija 6
 2875. ALMOZLINO Nisim, Durićeve 23
 2876. MANCE A. Vinko, trgovac, Petrogradska 13
 2877. MANCE V. Marta, domaćica, Petrogradska 13
 2878. LAZAREVIĆ Robert, i Vilma, priv. čin., Palmotićeve 3
 2879. Eugen i Elizabeta LAZAREVIĆ, drž. čin., Karadorđeva 50/III
 2880. RADOSAVLJEVIĆ Nikola, biv. služb. Min. fin., Jaše Prodanovića 72
 2881. KOEN S. Haim, priv. čin. Lisinskog 7
 2882. Olga KOEN-KUZMANOVIĆ, nastavnica, Lisinskog 7
 2883. KOEN Rifka i Zanka, Lisinskog 7
 2884. SIJON J. Avram, obuč. radnik, Voj. Savatija 10
 2885. Udova BENCION Janka, domaćica, Kralja Petra 71/IV
 2886. BENCION Bernat, trg. putnik, Kralja Petra 71/IV
 2887. GOLDSTAJN Levi, krojačica, Kolarčeva 5
 2888. GOLDSTAJN Vilhelm, Pašičeva 7
 2889. ROZENŠTREJH Fani, Kolarčeva 5
 2890. EJZENBERG Bela, domaćica, Kolarčeva 5
 2891. HAUZER Mirko, vidičista, Skadarska 22
 2892. LIPKOVIĆ Makso, priv. čin., Loznička 11
 2893. KALMAR Jovanka, domaćica, Vlačkovićeve 6
 2894. Dr MOŠIĆ Moša, lekar, G. Jevremova 44
 2895. AŠEROVIĆ J. Ašer, šeširdžija, Sazonova 5
 2896. AŠEROVIĆ A. Isak, biv. honorar. zvanličnik, Gr. Poglavarstva, Kr. Aleksandra br. 222
 2897. MOŠIĆ J. Vinka, domaćica, Jevremova 44
 2898. MOŠIĆ Isak, priv. čin., G. Jevremova 44
 2899. MOŠIĆ Geršon, menjač, G. Jevremova 44
 2900. EZRA T. Mila, udova, Požarevačka 15
 2901. PAPO R. Josif, priv. namešt., Požarevačka 15/IV
 2902. BEJOSIF M. Josif, trgovac, Požarevačka 15/IV
 2903. GRUNFELD Arpad, činovnik, Santićeve 9
 2904. ISAKOVIĆ Josif, trgovac, Gospodar Jovanova 40
 2905. ELIAS Solomon, činovnik, Kraljice Natalije 62—66
 2906. AVRAMOVIĆ A. Soka, domaćica, Kralja Petra 71/IV
 2907. Udova Matilda GELER, domaćica, Kralja Petra 71/IV
 2908. PINTO Olga, domaćica, Dušina 28/I
 2909. LAJTNER Ela, priv. čin., Dušina 28/I
 2910. ŠULC Matilda, Zivka Davidovića 43
 2911. ŠULC Bela, trg. pomoć., Zivka Davidovića 43
 2912. AVRAMOVIĆ H. Avram, trg. zastup., Kralja Petra 71/IV
 2913. AVRAMOVIĆ H. Josif, biv. trg., Dušanova 16/I
 2914. AVRAMOVIĆ J. Ester, domaćica, Dušanova 16/I
 2915. ARUETI Bela, bivša garderoberka, Maršala Piłsudskog 41
 2916. AVRAMOVIĆ H. Ruben, namešt., Prest. Petra 23
 2917. VRBAŠKI S. Ljubica, domaćica, Voj. Gligora 71
 2918. VRBAŠKI S. Stevan, trg. zastup., Voj. Gligora 71

ОСНО ПОГЛАВАРСТВО
БЕОГРАД
ПРАВНО СТУПЉИВО

Београд, 7 маја 1941

бр. 1134
87 / 1941
БЕОГРАДУ

ФЕЛДКОМАНДАТУРИ 599

Управни одсек

Иако су по наредби Командантуре сви наместеници јеврејске веро-
исповести отпуштени из општинске службе, Општина града Београда мо-
ли Командантуру да јој достави немачке прописе односно Јеврејства,
на чему ће Општина видети ко се све сматра као Јеврејин.-

Председник,

W

АРХ. Т. - *W* дата, исто је по предњем поступку.

25. IX. 1941

W

5-112/41

Dopis Gradskog poglavarstva u Beogradu Feldkomandaturi 599 u vezi propisa "ko se sve smatra kao Jevrejin"

ГРАДСКО ПОГЛАВАРСТВО
БЕОГРАД
УПРАВНО ОДЕЉЕЊЕ

И Бр. 3891

11 VI 1941

У БЕОГРАДУ

Према § 11 Наредбе која се односи на Јевреје и Цигане Јевреји и оупружници Јевреја морају у року од 10 дана преко надлежне општине свога места становања или пребивања пријавити Окружној команди овој иметак са назначењем где се овај налази.

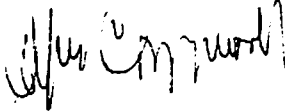
На основу § 96 Закона о градоким општинама

НАРЕЂУЈЕМ:

Да пријаве о иметку Јевреја и оупружника Јевреја у Градоком поглаварству прима, оређује и доставља Окружној команди Правни отсек.

Шеф Правног отсека одредиће олузбенике који ће пријаве примати, оређивати и достављати Окружној команди у Београду.

ДИРЕКТОР
Управног одељења,

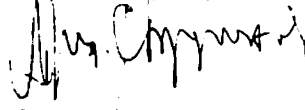
ПРЕТСЕДНИК
Градоке општине,

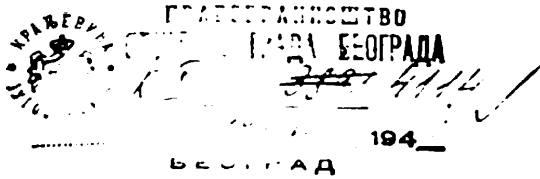
АРХИВИ.- У акта, пошто је ова наредба реписана
Правном отсеку.-

4. VI. 1941

ДИРЕКТОР,

Naredba predsednika Gradske opštine da Pravni otsek izvrši primanje i sređivanje podataka o prijavljenom imetku Jevreja i Cigana

У П Р А В Н О М О Д Е Љ Е Ђ У

У вези § 11 Наредбе о пријављивању имовине јевреја и цигана, а према наредби г.Претседника II Бр.3891 од 4 јуна 1941 године, извештава се то Одељење да је код овога Отсека пријавило своју имовину ~~347~~ јевреја и цигана.

Пријаве су подношене у дубликату, тако да се уникат има доставити Окружној команди у Београду а дубликат остаје за архиву Управног одељења.

Како је посао око примања и сређивања пријава код овога Отсека завршен, то је потребно уникате пријава доставити Окружној команди.- Из наредбе г.Претседника види се да достављање Окружној команди треба да врши Правни отсек.- Међутим, овом Отсеку је немогуће поступити по предњем из следећих разлога :

- 1/ што овај Отсек не може општити непосредно са Окружном командом
- 2/ што Отсек нема чиновника који добро владају немачким језиком
- 3/ што Правни отсек нема ни једну машину за писање латиницом.

С тога се моли Управно одељење да предузме све што је потребно око достављања спискова и пријава имовине јевреја и цигана - Окружној команди у Београду.

Прилог : списак са ~~347~~ пријава у уникату.-

Ш Е Ф
Правног отсека,

АРХИВУ.- У акта, пошто је по предњем по отуђено.

Izveštaj šefa Pravnog oteka o tome da je imetak prijavilo 3437 Jevreja i Cigana

Moša Mevorah, portret Vide Mevorah,
Tel Aviv, 1958. godine

2919. DAJC Emila Hilda, domaćica, Pop Lukina 21
 2920. DAJC Emil, Pop Lukina 21
 2921. DAJC Avgusta, domaćica, Pop Lukina 21
 2922. DAJC Hans, učenik, Pop Lukina 21
 2923. BAHRIH Valter, tehničar, Knjeginje Perside 54
 2924. TUVI S. Isak, činovnik, Dositejeva 47
 2925. BIHLER Mirko, hemičar, Draže Pavlovića 26
 2926. SOLJOM Stevan, industr., Takovska 9
 2927. PRŠIĆ Milorad, činovnik, Kosmajaska 6/IV
 2928. PRŠIĆ Olga, domaćica, Kosmajaska 6/IV
 2929. BRIL Elza, udova, Kosmajaska 6/IV
 2930. Dr KLAUSNER Sigfrid, Kneza Pavla 1a
 2931. KLAUSNER Marija, Kneza Pavla 1a
 2932. KLAUSNER Natalija, Kneza Pavla 1a
 2933. ARON B. Nisim, pijlar, Knjeginje Ljubice 48a
 2934. VERBER Artur, Jevremova 30
 2935. KON Helena, Dobračina 14
 2936. FLIGELMAN Roza, Dobračina 14/IV
 2937. MANDILOVIĆ Benko, Dim. Tucovića 8
 2938. Dr MANDIL Sarina, lekarka, Kneza Pavla 47/II
 2939. MENDIL Regina, Kneza Pavla 47/II
 2940. MANDIL Suzana, Kneza Pavla 47/II
 2941. Dr KALDERON H. Jakov, Kneza Pavla 47/II
 2942. SELSKI Ela, Kraljice Marije 123
 2943. KONFINO N. Ceda, biv. šofer, Kraljice Marije 123
 2944. SELSKI M. Đido, rent., Kraljice Marije 123
 2945. GROSMAN Fama, Kosmajaska 19
 2946. GROSMAN Emil, Kosmajaska 19
 2947. SIDON Margareta, Kosmajaska 19
 2948. ŠLANG F. Ignjat, gl. rabin, Kosmajaska 19
 2949. GRUSMAN Arnold, kantor, Kosmajaska 19
 2950. OVADIJA M. Marko, trgovac, Solunska 12
 2951. OVADIJA M. Ilija, trgovac, Solunska 12
 2952. KOLMAN Olga, domaćica, Džordža Vašingtona 32a
 2953. KOLMAN R. Božidar, činovnik, Džordža Vašingtona 32a
 2954. LEVI G. Roza, domaćica, Kralja Petra 44
 2955. Inž. DAVID Emil, Kralja Petra 44
 2956. Dr BIRNBAUM Rihard, advokat, Kralja Petra 44
 2957. LEVI M. Vinuša, domaćica, Fruškogorska 8
 2958. EVI B. Klarisa, činovnica, Fruškogorska 8
 2959. LEVI M. Bencion, trg. zastupnik, Fruškogorska 8
 2960. SEMO Hajim, trgovac, Čubrlna 2a
 2961. ŠVANRCENBERG H. Slavko, portir, Kr. Aleksandra 83
 2962. ABENŠON Binja (masa) iz Niša, Kosmajaska 31
 2963. Arh. Adolf SABO, Topličin venac 7
 2964. Berta SABO, Topličin venac 7
 2965. Dr Aleksandar POPOVIĆ, Braće Jugovića 5/III
 2966. KLAJN Makso, priv. čin., Brankova 12
 2967. KLAJN Kurt, priv. čin., Brankova 12
 2968. KAC Stevan, časovničar, Marka Trinkovića 38
 2969. ELIJAS Jakov, poslovođa, Zmaja od Noćaja 13
 2970. LEVI E. Lazar, Kralja Petra 61
 2971. Dr RUSO D. Menahem, Strahinjčica Bana 7
 2972. RUHTER Adolf, priv. čin., Kraljev trg 10
 2973. FURMAN Ernest, Kraljev trg 10
 2974. SINGER Paula, priv. čin., Kraljev trg 10
 2975. GOLOČEVAC Radomir, Dobrinjska 1/II
 2976. Bjanka SALOM, Braće Jugovića 2a
 2977. SALOM Flora, Braće Jugovića 2a
 2978. SALOM Ješua, Braće Jugovića 2a
 2979. BOŠKOVIĆ Franjo, priv. čin., Prote Mateje 31
 2980. BOŠKOVIĆ Vilma, priv. čin., Alekse Nenadovića 34/I
 2981. GUCMAN Antonije, Alekse Nenadovića 34/I
 2982. FIRST Moric, Inkas., Karađorđeva 69
 2983. ALKALAJ Olga, Kraljev trg 22/I
 2984. ALKALAJ M. Zako, Kraljev trg 22
 2985. ALKALAJ J. Moša, Kraljev trg 22
 2986. ALKALAJ J. Sofija, Kraljev trg 22/V
 2987. ALKALAJ I. Bukas, Kraljev trg 22
 2988. GRABER Sarlota, Pančevo
 2989. MINKUS Hugo i Olga, Stari Bečej
 2990. VASERMAN Pavle, trgovac, Kr. Aleksandra 5
 2991. Dr GLANC Avram, advokat, Dušina 28
 2992. RATKOVIĆ H. Feodor, zastup., Kralja Aleksandra 43
 2993. RATKOVIĆ Natalija, domaćica, Kralja Aleksandra 43
 2994. FIRST Ferdinand, Zorža Klemansoa 29/I
 2995. ŠTAJN Hermína, domaćica, Kolarčeva 5/stan br. 9
 2996. ŠVARC Mana, kozmetičar, Zorža Klemansoa 1a
 2997. VAJS Slavko, frizer, Zorža Klemansoa 1a
 2998. STANOJEVIĆ Tihomir, advokat, Negotinska 42
 2999. LANDA Aleksandar, činovnik, Sarajevska 11
 3000. LANG Ernestina, domaćica, Skenderbegova 10
 3001. STRIMPEL M. Arnold, činov., Skenderbegova 10
 3002. STRIMPEL Hajnrh, tehn., Skenderbegova 10
 3003. ŠIGETI L. Geza, Dragačevska 17
 3004. Dr KLAJN Vladimir, Dragačevska 17
 3005. IŽAK Leon, Dragačevska 17
 3006. RUDOLF Luka, Terazije 27
 3007. JERMOVIĆ Blanka, priv. čin., Dušanova 29
 3008. BINDER Rihard, Akademaska 18
 3009. ARON Sarma, udova, Cara Uroša 9
 3010. FUKS Jelena, priv. čin., Bosanska 6
 3011. KOEN Frida, domaćica, Prestolonasl. trg 12
 3012. PAPO D. Salamon, trgovac, Kosmajaska 6
 3013. LEVI Silvio, Gilda, trg. pom., Kosmajaska 6
 3014. Dr MOSBAHER Eduard, Kralja Milana 20
 3015. Samuel A. LUSTIG, biv. trg., Niška 16
 3016. AVRAMOVIĆ B. Lazar, biv. trg., Jovanova 77
 3017. PETKOVIĆ Vojka, advokat, Voj. Andelka 18
 3018. MOJSILOVIĆ M. Olga, domaćica, Maršala Piłsudskog 27
 3019. ALBAHARI I. Marko, biv. trg. zastup., Maršala Piłsudskog 27
 3020. KATARIVAS N. Gizela, domaćica, Niška 16
 3021. ŠMALC Jozefina, domaćica, Niška 16
 3022. KENIG Hermika, domaćica, Niška 16
 3023. PINKAS H. Majer, biv. trg., Kapetan Mišina 7
 3024. ŠEFER Julija, domaćica, Hilendarska 38
 3025. LUKA Oton, mag. farm., Terazije 27
 3026. KRIMNUS Jaša, posred., Balkanska 6
 3027. ĐORĐEVIĆ Dragomir, Krunska 2a
 3028. Vera Dragomira B. ĐORĐEVIĆA, rođ. Alkalaj, Krunska 2a
 3029. ZAKS Samulio, inženjer, Kn. Mihajlova 24
 3030. ZAKS Moša, Kn. Mihajlova 24
 3031. BLAŽENOVIĆ GROS Vladimir, Birčaninova 28
 3032. Alka BLAŽENOVIĆ GROS, Birčaninova 28
 3033. GROS Jelena, Kneza Pavla 1
 3034. MAJER Josif, Zmaja od Noćaja 12/IV
 3035. MAJER Luna, Zmaja od Noćaja 12
 3036. GABAJ Zaneta, Zmaja od Noćaja 12/IV
 3037. GABAJ Gracijša, Zmaja od Noćaja 12
 3038. DIRNAB Albert, Koče Kapetana 20
 3039. KLAJN Albert, priv., Strahinjčica Bana 48
 3040. KONFINO Jelisaveta, Kraljice Natalije 17a
 3041. MANDIL Moša, Kraljice Natalije 17a
 3042. KATAN H. Mons, adv. pripr., Prestolonasled. trg 12
 3043. RUSO J. Jakov, posrednik, Prestolonasled. trg 12
 3044. KOEN Marijana, domaćica, Prestolonasled. trg 12
 3045. KATAN I. Halm, stolar, Prestolonasled. trg 12
 3046. MARKOVIĆ Silvera, domaćica, Maršala Piłsudskog 38
 3047. OVADIJA M. Jakov, advokat, Hilendarska 5
 3048. FRAJBERGER Hugo, priv. čin., Maršala Piłsudskog 38

402 J. Veselinović

3049. KALDERON J. Juda, motlar, Petranička 4
 3050. CELEBONVIĆ Stevan, Karađorđeva 65
 3051. Sofija J. ALKALAJ, Kraljev trg 22/1
 3052. Dr Dušanka NEDIĆ, Stjepana Radića 7
 3053. Dr Ana Marija HOROVIĆ, Stjepana Radića 7
 3054. HOROVIĆ S. Kornata, Stjepana Radića 7
 3055. HOROVIĆ Elza, Stjepana Radića 7
 3056. VAJS S. Sima, trg. zastupnik, Šajkaška 1a
 3057. ŠAFER Eleka, ženski krojač, Knjeginje Olge 34
 3058. ŠENBRUN Sarlota, frizer, Kosovska 39
 3059. VAKSMAN Roza, domaćica, Kosovska 39
 3060. OSTROGOVSKI S. Vladimir, Đevdelijska 31
 3061. OSTROGOVSKI S. Vladimir, Đevdelijska 31
 3062. CVIBAH Valerija, Novosadska 3
 3063. HOHNER A. Bernard, elektr., Prepolacka 10
 3064. NAJMAN Isidor, Dalmatinska 21
 3065. NUSBAUM Munje i žene Sarike, Lisinskog 2
 3066. KOEN A. Jakov, Francuska 22
 3067. PAPO Salomon, činovnik, Mladonagoričanska 10
 3068. POPOVIĆ Aleksandar, Knjeginje Ljubice 23/III
 3069. PIJADE S. Heslija, Knjeginje Ljubice 23/III
 3070. PIJADE Samuilo, biv. fotograf, Mladonagoričanska 10
 3071. VEJNBERGER Jozefina, Čede Mijatovića 1
 3072. KALDERON Zarko, adv. pripravnik, Džordža Vašingtona 6
 3073. KALDERON Ester, Džordža Vašingtona 6
 3074. REZNIKOV P. Georgije, Kneza Pavla 1a
 3075. REZNIKOV Valentina, Kneza Pavla 1a
 3076. KAMPUS Anula, Sarajevo
 3077. DRAGOJEVIĆ Jevrem, Kralj. Marije 87/III
 3078. DRAGOJEVIĆ Jelena, Kralj. Marije 87/III
 3079. ŠTAJNER Margarita, Strahinjica Bana 43
 3080. ŠTAJNER Hans, Strahinjica Bana 43
 3081. ŠTAJNER Kurt, Strahinjica Bana 43
 3082. GINTER Samek, Strahinjica Bana 43
 3083. GOLDFINGER Edita, Strahinjica Bana 43
 3084. GOLDFINGER Erustina, Strahinjica Bana 43
 3085. ŠTERN Mira, Čede Mijatovića 1
 3086. GOLDŠTAJN Irena, Vlakovićeva 15
 3087. BRUK J. Josip, priv. čin., Jug Bogdanova 19
 3088. SINGER Emil, Ravanička 31
 3089. KAZES M. Zarko, Majke Jevrosime 50/II
 3090. RADO Ziga, pekar, Zeleni venac 10
 3091. ALKUSER Jesua, biv. trg., Solunska 18
 3092. MANDIL Josif, Dušanova 16/II
 3093. PELOSOV Bukica, domaćica, Dušanova 16/II
 3094. ALTARAC Blanka, domaćica, Dobračina 54
 3095. FREJND Tibor, čin., Deligradska 30
 3096. FREJND Erna, domaćica, Deligradska 30
 3097. KELNER Eugen, biv. trg., Knjeginje Ljubice 23/I
 3098. Udov. KOVAČ A. Jelena, Knjeginje Ljubice 23
 3099. KELNER Julio, biv. trg., Knjeginje Ljubice 23/I
 3100. Dr DAVIDOVIĆ Solomon, lekar, Strahinjica Bana 25
 3101. DAVIDOVIĆ Allgreti, udova, Nikole Spasića 21
 3102. DAVIDOVIĆ Marsela, trg. stoke, Nikole Spasića 2
 3103. DAVIDOVIĆ Karlo, bolesnik, Nikole Spasića 2
 3104. ŠTAJNER Martin, krojač, Str. Bana 43
 3105. BOJIĆ Milan, trg., Kapetan Mišina 30
 3106. BOJIĆ Milena, domaćica, Jovanova 30
 3107. BJELI Marija, rođ. Vujčić Braće Jugovića 17
 3108. BJELI Jovan, Braće Jugovića 17
 3109. ŠTEINER Flora, Knj. Ljubice 6
 3110. KONORN Egon, žena i dete, Knj. Ljubice 6
 3111. ŠTAJNER Matilda i Fani, Francuska 48
 3112. ŠTAJNER Ana, Francuska 48
 3113. ŠTAJNER Herman i Maks, Francuska 48
 3114. MACLIJAH Jakov, priv. čin., Vis. Stevana 1
 3115. BENVENISTI Berta sa sinom Mikšom, Jovanova 8
 3116. HOROVIĆ dr Hugo, lekar, Prestolonaslednikov trg 7
 3117. MARIĆ Sreten, Južni Bulevar 29
 3118. IŠAHA Isaka, trg., Kr. Natalije 13
 3119. SABANA Moša, svešten., Kr. Natalije 13
 3120. SABANA David, čin., Kr. Natalije 13
 3121. Hlajm SABANA, Kr. Natalije 13
 3122. Jevrejska sefardska veroispovedna opština, Kr. Petra 71
 3123. Jevrejska veroispovedna opština, Kosmajaska 19
 3124. Savez Jevrejskih veroispovednih opština, Knj. Ljubice 34
 3125. ASENDORF Herš, Bitoljska 27
 3126. HAJDUŠKA Rebeka, domaćica, Bitoljska 27
 3127. TODORVIĆ Lazar, čin., Dim. Tucovića 24
 3128. TODORVIĆ Ljiljana, Dim. Tucovića 24
 3129. SINGER Marko, čin., Drinčićeva 9
 3130. SASON David, Rigje od Fere 11
 3131. PIJADE Josifa, biv. fotograf, Senjanina Ive 2a
 3132. MARIĆ Mišrahil, Kosmajaska 34/I
 3133. ROT Emil, Poenkareova 32
 3134. ROT Borđe, činovnik, Trnska 11
 3135. ROT Olga, rođ. Knebl (arijevka), Trnska 11
 3136. KATALIAN Biti, i žena mu Mirijam, biv. služb. OGB, Marš. Pilsudskog 41
 3137. DADON Cadik, Grahovska 1
 3138. GERŠON Ovadija, rad. Dr. Dračka 8
 3139. HIRIM Zak, Simina 9a
 3140. DEKIĆ Đ. Nikola, Voj. Luneta 52
 3141. HANANI Rašela, starinar, Braće Nedića 2
 3142. HOROVIĆ Haim, Primorska 10
 3143. ŠABATAJ Altarac, trg. pom., Ivanbegova 9
 3144. ALBAHARI Danilo, Svetozara Markovića 6
 3145. AVRAMOVIĆ Moša, poslužitelj, Stjepana Ljubiše 19
 3146. BUKUSA Mandiła, pijlar, Stjepana Ljubiše 19
 3147. MENAHEM Bora, pijlar, Svetozara Markovića 6
 3148. LEPKOVIĆ Alfred, autotehn. čin., Cara Nikole II
 3149. ŠREK Aleksandar, automehan. Topolska 14
 3150. KOEN N. Neti, domaćica, Jevremova 7
 3151. MIRKOVIĆ Stanoje, muzikant, Jatagan-mala 5
 3152. MARINKOVIĆ Branislav, muzikant Jatagan-mala 35
 3153. FRIDBRUDER Brigita, krojačica, Subotička 30
 3154. ŠENFELD Karlo, ženski krojač, Subotička 30
 3155. ŠENFELD Karolina, domaćica, Subotička 30
 3156. ALTARAC S. Jakov, elektr., Jevrejska 16
 3157. ROT Suzana, čin., Knjeginje Olge 5
 3158. KONFINO M. Moša, magistar, Kralja Milutina 50
 3159. GOSTOVIĆ A. Stevan, pekar, Braničevska 25
 3160. GOSTOVIĆ St. Margita, Braničevska 25
 3161. LUNGINOVIĆ M. Bogoljub, čin., Knjeginje Olge 34
 3162. ILIĆ P. Aleksandar, tipograf. radnik, Gvozdanovića 21
 3163. DEMAJO Bukica, Knjeginje Olge 34
 3164. FIŠER Lajoš, priv. čin., Zmaja od Noćaja 5/III
 3165. LUZIN Ela, priv., Jovanova 8
 3166. GERLE Margit, penzionerka, Pašićeva 7/V
 3167. ROZENCVEJG Hejnrih, Kralja Aleksandra 61/I
 3168. KOEN A. Avram, činovnik, Zmaja od Noćaja 1
 3169. BENARIJO J. Leon, biv. trg., Gračanička 16
 3170. Selma HAIM, domaćica, Gračanička 16
 3171. JOSIFOVIĆ Sofija, domaćica, Kapetan MIŠINA 25
 3172. BEK Judita, udova, Safarikova 4
 3173. RADENIK Jakov, Voj. Blažete 5

3174. HAJON A. David, trg. agent., Račkoga 7
 3175. ALTARAC Samuilo, Orlovića Pavla 9
 3176. TODOROVIĆ Ljubomir, Stevana Prvovenčanog 88
 3177. ERIH Todor, bank. čin., Cara Uroša 6
 3178. Helena LEVI VEJNER, priv. čin., Rajičeva 14
 3179. LEDERER Ana, domaćica, Dositejeva 15
 3180. LEDERER K. Bendrih, biv. trg. zast., Dositejeva 15
 3181. PETROVIĆ R. Ljubodrag, činovnik, Hartvigova 29/III
 3182. PETROVIĆ Marija-Beraha, Hartvigova 29/III
 3183. HOLENDER Ignjac, Kralja Petra 75
 3184. VUKIĆ Oskar, činovnik, Sisak, Hrvatska
 3185. Ruben MEŠULAM, fotogr. pom., Grahovska 1
 3186. ELIJAS Uzmel, knjigovezac, Varvarinska 15
 3187. SIMIĆ Dušan, Strumička 59
 3188. FINSTERBUH Bernard, Miloša Velikog 27
 3189. CVETKOVIĆ Branka, domaćica, Hadži Milentijeva 11/1
 3190. RAJNER Alojz, činovnik, Zadarska 10
 3191. RAJNER Ivo, radnik, Zadarska 10
 3192. REVES Irma, domaćica, Gospodar Jovanova 18
 3193. STEVANOVIĆ Bogdan, činovnik, Knjeginje Perside 54
 3194. STEVANOVIĆ Ana, domaćica, Knjeginje Perside 54
 3195. RAJCEV Makso, trgovac, Dečanska 33/1
 3196. LAZAR Zeljko, Dezider, činovnik, Kralja Bodina 3
 3197. DAJČ Adolf, Kralja Bodina 3
 3198. RUŠO Šerka, devojčica, Strahinjića Bana 29
 3199. ROT A. Aleksandar, kelner, Ivanbegova 6
 3200. ROT Hujza, Ivanbegova 6
 3201. MANDILOVIĆ Ruža, radnica, Strahinjića Bana 18
 3202. VINTER B. Samuilo, trgovac, Osmana Đukića 19
 3203. VINTERŠTAJN Irena, domaćica, Gundulićev venac 37/1
 3204. JOVANOVIĆ Ruža, rod. Vinterštajn, Krunska 36
 3205. Dr Bernhard, fon PAVLINOVIĆ, Prestolonaslednikov trg 31
 3206. Inž. Paul fon PAVLINOVIĆ, Poenkareova 24
 3207. Aranka fon PAVLINOVIĆ, Poenkareova 24
 3208. KRENBARGER Ela, čin., Korn. Stankovića 12
 3209. BRAUN Fridrih Dragomir, čin., Korn. Stankovića 12
 3210. Dr ALKALAJ Miša, advokat, Nikole Spasića 3
 3211. ALKALAJ Marija, domaćica, Nikole Spasića 3
 3212. PRINC Margita, krojačica, Knez Mihajlova 7/II
 3213. MEVORAH J. Mevorah, čin., Kablaraka 2
 3214. Savić M. Miodrag, Jatagan-mala 2
 3215. FUKS Filip, trg. posred., Kneza Pavla 3
 3216. Dr GLANC Marcel, činovnik, Cara Uroša 19/II
 3217. Inž. MAJZL Emil, Cara Uroša 19/II
 3218. VEJS Ljudvig, činovnik, Skadarska 41
 3219. NIKOLIĆ M. Ilija, muzikant, Voj. Prijezde 17
 3220. VASILJEVIĆ Kahta, domaćica, Tetovska 30
 3221. VASILJEVIĆ L. Sava, rad., Tetovska 29a
 3222. DAVIDOVIĆ R. David, trg. pom., Corovićeva 15
 3223. DAVIDOVIĆ R. Jaša, kond., Ljube Davidovića 4
 3224. ERGAS Isak, krojač. rad., Princa Evgenija
 3225. FRANK Lili, radnica, Poenkareova 5/1
 3226. FRANK Avgusta, domaćica, Poenkareova 5/1
 3227. Masalno imanje-kuća poč. S. J. Avramovića, Jovanova 40
 3228. DAJČ Janka, Kula-Madarska
 3229. MILINOVIĆ Branko, sudija, Jovana Ristića 19
 3230. JOVANOVIĆ D. Živomir, muzičar, Voj. Luna 50
 3231. DAVIDOVIĆ M. Meša, P.t.t. Kontr. VII gr., doputovao iz Banje Koviljače
 3232. POPOVIĆ Ratomir, trgovac, Zeleni venac 2/III
 3233. HUGO Irla, kelner, Dubrovačka 26
 3234. KON J. Solomon, posrednik, Zmaja od Noćaja 8
 3235. KOEN Viktorija, domaćica, Zmaja od Noćaja 8
 3236. BLAU Lili, daktilograf, Čika Ljubina 11
 3237. Dr BRIL Simon, zubni lekar, Andre Nikolića 29
 3238. BRIL Evgenija, udovica, Andre Nikolića 29
 3239. RUBENOVIĆ Marijeta, Novobrdska 4
 3240. SESLER D. Milan, priv. čin., Đurićeva 26
 3241. ŠTERN Zumbula, domaćica, Zetaka 21
 3242. ALKALAJ Josip, špediter, Novobrdska 4
 3243. KOJADINOVIĆ Mika, trgovac, Dubljanska 70
 3244. GAJIĆ Kosara-Kojadinović, domaćica, Dubljanska 70
 3245. HAUZER Lazar, kuvar, Princa Evgenija 14
 3246. JUŠAK Lujza, domaćica, Jevrejska 16
 3247. FRIDMAN Amalija, čin., Frankopanova 30
 3248. ŠVARC Margita, krojačica, Zorža Klemensova 4
 3249. MOŠIĆ David, trgovac, G. Jevremova 7
 3250. AMIRAC Vida, domaćica, G. Jovanova 3
 3251. BENVENISTI D. Isak, čin., Solunska 5a/III
 3252. ZUMBULOVIĆ Ana, čin. Knj. Zorke 12
 3253. PALIĆ Velimir, prodavac živine, Jatagan-mala 11 red br. 1
 3254. BRODER Slavko, činovnik, Draže Pavlovića 24
 3255. RUŠO Rakita, Jevrejska 10
 3256. ALBAHARI Isak, Ulica 42, br. kuće 1
 3257. Mag. farm. RUBIN A. Lenka, Takovska 8
 3258. MEDIĆ Danilo, trg. pom., Kneza Pavla 1a
 3259. MEDIĆ Mirjana, domaćica, Kneza Pavla 1a
 3260. BENJAMIN J. Berta, domaćica, Kraljice Marije 101
 3261. BENJAMIN M. Pepl, domaćica, Nemanjina 24
 3262. JAKOVLJEVIĆ Adolf, penzioner, Majka Jevrosime 17
 3263. LEVI D. Avram, priv. čin., Jevremova 29
 3264. Inž. UNGAR J. Branko, Voj. Dobrnja 42/1
 3265. BELIĆ Vlasta, domaćica, Hadži Đerina 32
 3266. RAJKOVIĆ Milica, domaćica, Fijalova 2
 3267. PAPO Moric, šofer, Karadorđeva 36
 3268. LEVI J. Avram, biv. špediter, privremeno u Zemunu, Dubrovačka 11
 3269. Rajza VAJS, Krunska 29/II
 3270. RUF Josif i ANGENFELD Elvira, stalno boravi u Subotici
 3271. RUF Josif, stalno boravi u Subotici
 3272. LOVRIĆ Emil, činovnik, Višegradska 13/II
 3273. LEVI M. Sofija, priv., Bosanska 6
 3274. BERG L. Josif, Čika Ljubina 6
 3275. ERFURT Vaterija, domaćica, Jovana Ristića 26/IV
 3276. BRIL Leopold i Jovanka iz Novog Sada, Dobročina 25
 3277. AZRIEL Isak, arhitekta, Rumunska 37
 3278. AMODAJ Josif, Jevremova 29
 3279. ČONKIĆ S. Vera, privremeno Jevremova 41
 3280. TUVI S. Avram, Draže Pavlovića 26
 3281. ŠEFER Žiga i Elza iz Zagreba — Ambruševa 19
 3282. FARKAŠ M. Aleksandar, Šajkaška 4
 3283. Inž. IGNJATIN Sima, Vlaha Bukovca 2
 3284. VOLF Gabriel, Poenkareova 24
 3285. GUTMAN Bela, činovnik, Kraljice Natalije 35
 3286. KAMPLER Goza, činovnik, Krunska 4
 3287. GAŠPAREVIĆ Jelisaveta, trg., Miloša Pocerca 34
 3288. JAKOV B. Marko, Francuska 63

3289. STANCEVIĆ Katarina, domaćica, Gostivarska 15
 3290. JUSTIĆ Dežo, juvelir, Kojmakčalanska 73
 3291. ZORIĆ Sofija, Zahumska 47/1
 3292. RAJS Rudolf, činovnik, Cara Lazara 15/V
 3293. FINCI A. Oskar, činovnik, Svetosavska 20
 3294. FINCI Olga, čin., Svetosavska 20
 3295. FINCI David, Francuska 37
 3296. ZUMBULOVIĆ Bisenija, Pere Velimirovića 38
 3297. ZUMBULOVIĆ Josif, Draškovićeva 9
 3298. BELE Božidara Sirotanović, Pere Velimirovića 27
 3299. ALBAHARI H. Milka, staklorezac, Banataka 15
 3300. AČIMOVIĆ Marija, Janka Vukotića 14
 3301. AČIMOVIĆ Siniša, Janka Vukotića 14
 3302. RADOJEVIĆ Natalija, Janka Vukotića 14
 3303. RADOJEVIĆ Ivan, činovnik, Janka Vukotića 14
 3304. KOLAČEK Jozef, penzioner, Kosmajaska 11
 3305. POLAČEK Pavle, zanatlija, Kosmajaska 11
 3306. ČUPIĆ Dušan, Knez Danilova 35
 3307. ČUPIĆ Jelena, domaćica, Knez Danilova 35
 3308. PETROVIĆ Ružica, domaćica, Vojvode Prijezde 5
 3309. ELJAS Rifka, domaćica, Kralja Aleksandra 82
 3310. STOJANOVIĆ Milija, penzioner, Kralja Vladimira 38
 3311. MANOKA Brantislava, činovnik, kolon. Min. saobraćaja, zgrada 7
 3312. STEFANOVIĆ Mijaljo, piljar, Šumatovačka 77
 3313. JOVANOVIĆ Marija, udova, Šumatovačka 117
 3314. HESLER Vile, akad. slikar, Mirijeovski put 114
 3315. JANKOVIĆ M. Predrag, radnik, Dim. Tucovića 89
 3316. BOŠKOVIĆ Zivan, radnik, Trubareva 51a
 3317. HOHNER Aleksandar, instalater, Kosmajaska 6
 3318. VASILJEVIĆ Perka, muzikant, Varvarinska 15
 3319. KABILJO Josif, i supruga Zlata, Kralja Ferdinanda 2
 3320. FLEŠKO Srećko, supruga Ela, posrednik Bitoljska 7a
 3321. Varvarinska 15
 3322. BIMBAŠIĆ Vojislav, Varvarinska 15
 3323. MARTINOVIĆ Zivota, Varvarinska 15
 3324. MARTINOVIĆ Zivojin, piljar, Slobodanova 7
 3325. MIHAJLOVIĆ Draga, piljar, Orlovsko sokača 6
 3326. VASILJEVIĆ Čedomir, Tetovska 10
 3327. MARKOVIĆ Nikola, piljar, Slobodanova 7
 3328. STEFANOVIĆ Draga, Slobodanova 1
 3329. MITROVIĆ Milan, piljar, Miloša Svilara 19
 3330. MLADENOVIĆ Petar, kovač, Jatagan-mala 10 red br. 34
 3331. ŠTAJDLER dr Leo, i Roza, Kralja Petra 54
 3332. SAVIĆ Vladimir, piljar, Tetovska 2
 3333. NEONIĆ Mihailo, čistač, Peke Pavlovića 32
 3334. ILIĆ Milorad, penzioner, Tetovska 33
 3335. MIJAJLOVIĆ Andreja, prevoznik, Užička 8
 3336. MARINKOVIĆ Milojka, radnica, Radnička 96a
 3337. RADOSAVLJEVIĆ Ljubomir, muzikant, Radnička 96a
 3338. MARINKOVIĆ Milan, muzikant, Pedesete 7
 3339. MARINKOVIĆ Vasa, muzičar, Pedesete 9
 3340. MARINKOVIĆ Jovan, svirač, Peke Pavlovića 23
 3341. ĐORĐEVIĆ Vujica svirač, Mickljevićevo 13
 3342. RADOSAVLJEVIĆ Dragoljub, mulkant, Peke Pavlovića 53a
 3343. ĐIMIĆ Miroslav, činovnik, Rumunska 4
 3344. ĐUKIĆ Dušan, radnik, Peke Pavlovića 33
 3345. VOLK Stefanija, domaćica, Vuka Karadžića 7
 3346. ROZENŠAJG Dragica, priv. čin., Somborska 19
 3347. MITROVIĆ Zivojin, bravar, Jaše Ignjatovića 87
 3348. TASIĆ dr Vandel, lekar, Jakšićeva 5
 3349. HAIT Simka, rod. Berah, Mandilova 4
 3350. JOVANOVIĆ Milan, činovnik OGB, Mil. Pribićevića 7
 3351. KOVANOVIĆ Ljubica, domaćica, Milana Pribićevića 7
 3352. VAJS Estera, rukavičarka, Zmaja od Noćaja 5
 3353. KOEN Jakov, špediter, Zmaja od Noćaja 5
 3354. MAKSIMOVIĆ Zivka, Kursulina 22
 3355. JOVANOVIĆ Aleksandra, muzikanta, Jaše Ignjatovića 48
 3356. BAJIĆ Andrija, inženjer, Skerlićevo 26
 3357. FTEFANOVIĆ Ilija muzičar, Trubareva 10
 3358. BOŠNJAKOVIĆ Dragutin, Peke Pavlovića 33
 3359. JOVANOVIĆ Milan, radnik, Peke Pavlovića 33a
 3360. STANIĆ Mitar, nadničar, Kostolačka 30
 3361. KLADNIK Blanka, domaćica, Nemanjina 44
 3362. VASIĆ Mileva, domaćica, Kneza Pavla 33
 3363. BENVENISTI Maza, udovica, Dobropoljska 16
 3364. PERIĆ Jovan, radnik, Kašikovića 10
 3365. MRATINKOVIĆ Ranko, piličar, Kašikovića 11
 3366. TOMIĆ Ljubica, nadničar, Peke Pavlovića 53
 3367. SIMIĆ Mihailo, muzikant, Peke Pavlovića 62
 3368. ŽIVKOVIĆ Lazar, kočijaš, Slobodanova 8
 3369. ĐORĐEVIĆ Tihomir, kočijaš, Zajcova 3
 3370. JOVANOVIĆ Hristifor, invalid, Vinogradska 62
 3371. BISTROVIĆ Ivan i Jelisaveta, Pantovićevo 27
 3372. DARVAŠ Margita, rod. Martinović, Stari Bečej — Mađarska
 3373. SIMIĆ Marija, domaćica, Tetovska 33a
 3374. Masa pok. Živote Đorđevića, muzikanta, Orlovića Pavla 4
 3375. MELAMED Jakov, krojački radnik, Jovanova 23
 3376. BLAU Teodor i Elza, priv. čin., Čede Mijatovića 1
 3377. ŠTERA Berta, Čede Mijatovića 1
 3378. RADOVANOVIĆ Sreten i Hristina, kovač, Jaše Ignjatovića 58
 3379. JEVIĆ Milana Nikodija, domaćica, Triglavska 29
 3380. KRSTIĆ Marica, domaćica, Zajcova 7a
 3381. KOSTIĆ Milka, domaćica, Uličnjska 11
 3382. NIKOLIĆ Jela, domaćica, Triglavska 28
 3383. HAJDUŠKA Ignjat, priv. čin., Kralja Aleksandra 61
 3384. HAJDUŠKA Edita, domaćica, Kralja Aleksandra 61
 3385. KON Albert, trg. zastupnik, Kralja Aleksandra 61
 3386. SIMIĆ Vučko i Persa, muzikant, Jaše Ignjatovića 73a
 3387. TODOROVIĆ Kristina, domaćica, Tetovska 48
 3388. SIMIĆ Đorđe i Milenija, služb. OGB., Stevana Prvoćenčanog 128 MB
 3389. KALEF Valerija, Molerova 28
 3390. MILOBEVIĆ Dušan, muzikant, Zajcova 13
 3391. JEVIĆ Sveta i Zivka, Zajcova 18
 3392. ĐORĐEVIĆ Zivojin, muzikant, Tetovska 48
 3393. VASIĆ Zivka, domaćica, Kumodraška 140
 3394. KOSTIĆ Stana, domaćica, Uličnjska 11
 3395. MILOBEVIĆ Radosav, prodavac novina, Uličnjska 11
 3396. BOŠNJAKOVIĆ Milan, Torlačka 21
 3397. SIMIĆ Rade, Peke Pavlovića 53
 3398. MARTINOVIĆ Đurđija, radnica, Jatagan-mala IV. br. 3
 3399. SIMIĆ Mileva, domaćica, Toplice Milana 35
 3400. SIMIĆ Milka, udova, Tetovska 31
 3401. NIKOLIĆ Stanoje, muzikant, Jaše Ignjatovića 66a
 3402. RAJHMAN Ana, Kraljevića Tomislava 25
 3403. STEFANOVIĆ Blagoje, radnik, Jaše Ignjatovića 60

3404. PETROVIC Katarina, domaćica, Jatagan-mala 3
 3405. TODOROVIC Čedomir, Jaše Ignjatovića 68
 3406. KNEŽEVIĆ Spomenka, radn., Dražanova 42
 3407. VASILJEVIĆ Katarina, Jatagan-mala IV, br. 11
 3408. ŽIKIĆ Miodrag, muzikant, produžetak Makarićke 44
 3409. KOSTIĆ Branislav, šofer, Sitnička 25
 3410. STOJANOVIĆ Božidar, šofer DTO, Vardarska 35
 3411. STOJANOVIĆ Milka, domaćica, Vlaha Bukovca 6
 3412. PETROVIĆ Darinka, radnica, Kneza Bogosava 8
 3413. SKENBAROVIĆ Milivoje, invalid, Jaše Ignjatovića 44
 3414. Dr Sumbul ATIJAS, advokat, Sime Milutinovića 7
 3415. BELIĆ Stojan, harmonikaš, Jaše Ignjatovića 67
 3416. MITROVIĆ Živojin, muzikant, Jaše Ignjatovića 64
 3417. PERLES V. Karlo, trg. putnik, Majke Jevrosime 2a
 3418. STANOJEVIĆ Mitra, zemlj., Mickijevića 3
 3419. MITROVIĆ Mileva, domaćica, Tatovska 48
 3420. KRAMER Paulina i Erna, domaćica, Takovska 9
 3421. NIKOLIĆ Saveta, domaćica, Jatagan-mala IV br. 9
 3422. FREJDEFELD Feodora, maturantkinja, Jovanova 29
 3423. KABILJO Blanka, domaćica, Dvorska 4
 3424. ŠARIĆ Ilija, trg. izvoznik, Bana Lagina 10
 3425. VASIĆ Đorđe, muzikant, Prespanska 13
 3426. LAZAREVIĆ Artur, biv. drž. službenik, Pašičeva 4
 3427. JOVANOVIĆ Stana, Jaše Ignjatovića 89
 3428. GOROVIĆ Sofija, udova, Kralja Milana 35
 3429. ŠAFIR Nikola, izbeglica iz Rusije, Kr. Milana 35
 3430. PUTNIS Natalija, dipl. pravnik, Francuska 38a
 3431. KRAMER Aleksandar, hotelijer, Kralja Vladimira 9
 3432. OBRADOVIĆ Natalija, čistačica, Mokroluška bez broja
 3433. PANTOVIĆ Jelena, domaćica, Kraljev trg 20
 3434. VEREŠ Selma, radnica, Majke Jevrosime 20
 3435. SOLDMAN Ludvig i žena Ružica, Kr. Aleksandra 36/V
 3436. JOVANOVIĆ Jovan, Kraljice Marije 119 i Smederevska 9
 3437. PAPIĆ Mihajlo, vulkanizer pomoć., Kraljev trg 7
 3438. VASIĆ Cvetko, muzičar, Stevana Prvovenčanog 112
 3439. VASIĆ Milan, muzikant, Stevana Prvovenčanog 112a
 3440. VASIĆ Gojko, muzičar, Stevana Prvovenčanog 112
 3441. STANKOVIĆ Đorđe, muzičar, St. Prvovenčanog 112
 3442. BRKIĆ Dobrosav, muzičar, St. Prvovenčanog 112a
 3443. MARINKOVIĆ Luka, Prespanska 13
 3444. AVRAMOVIĆ Hajima priv. činovnik, Knićaninova 14
 3445. JANKOVIĆ Petar, domaćin, Kolaškova 6
 3446. JANKOVIĆ Radojka, žena Petrova, Kašikova 2
 3447. RADOSAVLJEVIĆ Jovan, invalid, Uličnjska 9
 3448. TODOROVIC Ljubinka, invalid, Uličnjska 9
 3449. MILOSAVLJEVIĆ Jovan, služb. GPB, Jatagan-mala IV red 36a
 3450. STOJKOVIĆ Prodana, Miloša Svilara 11
 3451. MARINKOVIĆ Dimitrija, ulica 37 br. 24
 3452. JEREMIĆ Đorđe, kovač, Jatagan-mala IV red br. 17
 3453. STOJKOV Ivan, invalid, Jatagan-mala IV red, br. 19
 3454. MITROVIĆ Jovanka, radnica, Franše Deperea 69a
 3455. MARINKOVIĆ Marija, Toplice Milana 18
 3456. SUVANOVIĆ Pota, Miloša Svilara br. 13
 3457. MIRKOVIĆ Stanimir, Jaše Ignjatovića 60a
 3458. MILOVANOVIĆ Obrnija, čistačica, Toplice Milana 9
 3459. ALKALAJ Sarafina, Jevremova 35
 3460. KOEN Stevan i Helena, Kralja Petra 58
 3461. GUTMAN Ljubica, pravoslavna, Jevremova 35/2
 3462. ŠABANOVIĆ Danica, Jatagan-mala III red 4
 3463. STEFANOVIĆ Draga, Jatagan-mala IV, br. 6
 3464. PETROVIĆ Živana, domaćica, Jatagan-mala IV red, br. 6
 3465. LUKIĆ Aleksa, kočijaš, Jatagan-mala IV red, br. 10
 3466. ANTIĆ Darinka, Mokroluška produž. 44, br. 15
 3467. MOŽIĆ Dragutin, Jatagan-mala, IV, red, br. 7
 3468. MOŽIĆ Stojan, Jatagan-mala IV red, br. 7
 3469. JOVANOVIĆ Ilija, čistač, pruge OGB, Zajceva 15
 3470. PETKOVIĆ Mladen, kovač, Jaše Ignjatovića 56
 3471. Dr MUNK Natan, lekar, Sanje Živanovića 16
 3472. MITROVIĆ Ljubomir, inv. kočijaš, Kostolačka 64
 3473. ĐORĐEVIĆ Milan, kočijaš, Kostolačka 70
 3474. Aladar i Olga FAJSMAN, Obličev venac 30

Spisak naknadno podnesenih prijava, posle određenog roka (nedostaju četiri imena između prethodnog spiska i naknadno donetih):

- pod II Br. 411/3479 GLIGORIĆ Miloša, Radnička 96a
 3480 MARINKOVIĆ Ruža, Mokroluška 5
 3481 Adete DAJČ, Dobračina 72
 3482 BUNVALD Bele i Bihler Mako, Knj. Ljubice 48
 3483 Rahile TELER, Francuska 15
 3484 Inž. ALBALA Josifa, Kr. Petra 75
 3485 Lenke ROT, rođ. Vamoš, Miletićeva 22
 3486 RONAI Vladislave, Svetosavska 9
 3487 STEFANOVIĆ Aleksandra, Gospodara Vučića 133
 3488 Ruže GORJAN, rođ. Ebenšpanger, Boškovićeve 6
 3489 Hermana HORVATA, priv. čin. Kralja Ferdinanda 2
 3490 Lili NEUMAN, domaćice, Krunska 2a

406 J. Veselinović

- 3491 Rudolfa STIJASNI, Primorska 29
- 3492 KREZIMIR Zlate, trg., Obilčev venac br. 27
- 3493 SANGER Karla, inženjera, Prestonaslednikov trg 45
- 3494 SANGER Remo, domaćin, Prestonaslednikov trg 45
- 3495 BENAROJA Leona, trg. zašt., Gračanička 16
- 3498 JANKOVIĆ Radoja, Gospodar Jovanova 75
- 3497 JANKOVIĆ Natalije, Gospodar Jovanova 75
- 3498 RADELOVIĆ Ivana, priv. činovnik, Rakovica, Viševačka 1

Jovanka VESELINOVIĆ

S u m m a r y

THE LIST OF JEWS AND JEWISH SPOUSES WHO HAD BY THE ORDER OF THE MILITARY COMMANDER OF SERBIA FROM MAY 30. 1941 SUBMITTED TO BELGRADE MUNICIPALITY THE ACCOUNTS ON THEIR MATERIAL ASSETS

The List we are publishing is in Istorijiski arhiv Beograda (Belgrade Historical Archives). It contains the names of Belgrade Jews who have by the order of The Military Commander of Serbia dated May 30. 1941 submitted to the Belgrade Municipality reports on their material assets.

The document is typed in Cyrillic script. It is titled, and below are on 39 pages numerically listed the data on 3494 Jews who have reported on their assets. They are listed by surname, name, occupation and the domicile.

With this list we are also publishing the original pertaining documents which clarify the origins of this list. One of these supporting documents confirms that this list of Jews also contains some Gipsy names because the German order was pertaining to Jews and Gipsies alike. The numbers under which are listed Gipsies' data can be ascertained not only by the surname and name but also according to their specific occupations and parts of the town where they lived.

The published documents have manifold importance for the research in the history of Belgrade Jews, history of their suffering and also as the data on the other aspects of their life on the eve of the war. They also contribute to the verification of the number of Jews who have lived in Belgrade prior to the World War II; it is also relevant for other types of research, particularly as the data on the social structure of Belgrade Jews, their professions and occupations, their education — and also as the sparse insight into their individual destinies.

These documents are only the foundation for the further research of the central issue, the verification of the number of Jews who lived in Belgrade before the war and for the verification of the names of the war victims.

Kristofer BRAUNING (Christopher R. Browning)

KONAČNO REŠENJE u Srbiji — JUDENLAGER na Sajmištu — Studija slučaja* —

PROCES zatiranja Jevreja u Srbiji pada u vreme samog početka *konačnog rešenja* u Evropi i obuhvata niz akcija, od izvođenja pred streljački stroj do ubijanja u kamionu-dušegupki. Prvo sistematsko streljanje srpskih Jevreja u jesen 1941. izvršeno je čak nekoliko dana pre nego što je sredinom oktobra počelo deportovanje nemačkih Jevreja, a gušenje srpskih Jevreja u dušegupki u proleće 1942. bilo je dovršeno početkom maja, još pre nego što su proradile gasne komore u Sobiboru i Treblinki. Masovna streljanja u Srbiji bila su samo delimično analogna akcijama streljanja započetim prethodnog leta u Sovjetskom Savezu, a u kojima su izvršiocima bile operativne grupe *Einsatzgruppen*. U Srbiji su egzekutori najčešće bili obični vojnici, a ne pripadnici SS-jedinica, dok su žrtve bili muškarci od 14 do 70 godina starosti, a ne čitave porodice. Osim toga, u Srbiji su jevrejski muškarci izvođeni pred streljački stroj pod izgovorom da je to sastavni deo represalija zbog gubitaka koje su oružanim snagama naneli partizani, a ne u ime proklamovanog cilja da se zatire celokupno jevrejsko stanovništvo. Međutim, neizvesnost u pogledu krajnjeg cilja i svrhe nacističke politike prema Jevrejima nije dugo potrajala. Oni koji su preživeli jesenje masakre, pretežno žene i deca, smešteni su u jedan koncentracioni logor na mestu nekadašnjeg Sajmišta, tačnije sa zemunske strane reke Save, na prilazu Beogradu; zatočenici ovog logora, bez razlike u pogledu starosti i pola, umoreni su u jednom kamionu-dušegupki u proleće 1942. Ova studija se prvenstveno bavi tom drugom fazom »konačnog rešenja« u Srbiji — istorijom koncentracionog logora Sajmište (*Semlin Judenlager*).

SEMLIN JUDENLAGER

Pošto su Nemci, u aprilu 1941. okupirali Jugoslaviju, oni su odmah rasparčali ovu osvojenu zemlju. Saveznicima Nemačke pripali su pojedini njenj delovi, pri čemu je u Hrvatskoj uspostavljena ustaška država, dok je Srbija ostala okupaciona zona nemačke vojske. Tokom grozničavih deset dana, koliko je proteklo od neočekivanog jugoslovenskog odbacivanja pakta sa Nemačkom i invazije Jugoslavije, koja je usledila 6. aprila, užurbano su izrađeni planovi za okupaciju ove zemlje. Po naredjenju Glavne vojne komande (OKH) od 2. aprila stvorena je operativna grupa (*Einsatzgruppe*) u sastavu Šipo-SD kao organ odgovoran za iste zadatke u Srbiji

* Istraživanja za ovu studiju finansirana su iz sredstava Humboldtova (Alexander von Humboldt) fondacije. Rad je na engleskom jeziku objavljen pod naslovom *The Final Solution in Serbia: The Semlin Judenlager — A Case Study* u *Yad Vashem Studies XV* (Jerusalem, 1983, 55—90). Najlepše zahvaljujemo autoru i Memorijalnom centru Yad Vashem kao i redakciji časopisa *Yad Vashem Studies XV*.

koje su ti policijski organi imali u Rajhu, a naročito za borbu protiv državnih neprijatelja. Među ove su, naravno, ubrajani Jevreji.¹ Operativna grupa SS-šandarfirera (*Standartenführer*) dra Vilhelma Fuxsa (Wilhelm Fuchs) bila je podređena šefu vojne administracije dru Haraldu Turneru, koji je imao čin SS-brigadefirera (*SS-Brigadenführer*), a uskoro potom unapređen u grupenfirera (*Gruppenführer*); ovaj je imao nadzor nad čitavim administrativnim i civilnim sektorom okupacione zone kao sistema koji je bio podeljen na četiri vojna okruga (*Feldkommandanturen*). Turner je, opet, podnosio izveštaje vojnim komandantima (*Militärbefehlshaber*), a na tom položaju nalazili su se uzastopno Šreder (Schröder), Dankelman (Dankelmann), Beme (Böhme) i Bader — koji su paradirali kroz Srbiju 1941. Na taj način, su srpski Jevreji još pre same invazije stavljeni pod jurisdikciju SS-organizacije, dok je vojni komandant u Srbiji zadržao u svojim rukama opštu komandu i odgovornost za okupacionu politiku.

Međutim, po izvršenoj invaziji, ovo jednostavno predavanje svih akcija u vezi sa Jevrejima u delokrug SS-organizacije nije značilo i njenu isključivu nadležnost. U stvari, čitava armija funkcionera učestvovala je u sprovođenju nemačke politike prema Jevrejima u Srbiji. U samoj Turnerovoj Vojnoj upravi (*Militärverwaltung*) bila su dva službenika, od kojih je jedan bio odgovoran za sprovođenje političkih mera prema Jevrejima, a drugi za jevrejsku imovinu. U štabu *Feldkommandature* 599. vojnog okruga u koji je spadao i Beograd, a na čelu kojeg je bio pukovnik Fon Kajzenberg (Von Kalsenberg), nalazila su se službena lica odgovorna za jevrejske poslove i jevrejske stanove.² Treba pretpostaviti da su i drugi vojni okruzi imali svoje stručnjake za jevrejsko pitanje s obzirom na to da je nabranje akcija protiv Jevreja bilo obavezni deo svakog izveštaja o tekućoj situaciji koji su krajskomandature (*Kreiskommandanturen*, vojni odseci) podnosile feldkomandaturi 610.³ Iz Beograda su stizala naređenja u ime komandanta grada pukovnika Fon Kajzenberga kojima su propisivani časovi određeni za kupovinu i policijski časovi za Jevreje, dok su naređenja za obavezno prijavljivanje raznih kategorija Jevreja policiji izdavana u ime šefa operativne grupe Sipo-SD Fuxsa (Fuchs).⁴ Opštu jurisdikciju nad jevrejskom imovinom imalo je Starateljstvo nad jevrejskom imovinom pri Uredu generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji, Franca Nojhauzena (Franc Neuhausen), koji je podnosio izveštaje Geringu, dok je nadležnost za ličnu imovinu i nakit Jevreja posle izvesnog oklevanja preneti na Sipo-SD.⁵ I, najzad, u delokrugu opunomoćenika Ministarstva inostranih poslova Feliksa Benzlera (Felix Benzler) bila su sva pitanja koja bi se u Srbiji pojavila na planu inostranih poslova, a tu su, po njegovom i Ribentropovom shvatanju, spadala i ona koja su se ticala Jevreja.⁶ Ukratko, haotičnost administrativne strukture, karakteristične za nemačku okupaciju svuda u Evropi, bila je u Srbiji potpuno očigledna, podrazumevajući i politiku prema Jevrejima.

¹ Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg (u daljem tekstu: BA-MA), RW 40—79; Schröder Memorandum, 17. jula 1941. i Turner Memorandum, 27. avgust 1941; vid. također: Helmut Krausnick, *Die Einsatzgruppen vom Anschluss Österreichs bis zum Feldzug gegen die Sowjetunion. Entwicklung und Verhältnis zur Wehrmacht*, 1 deo dokumenta *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*, Stuttgart 1981, 137.

² Vojno-istorijski Institut, Beograd (u daljem tekstu: V. I. I.), Nemačka arhiva, 27-2-38, telefonski imenik *Feldnachrichten Kommandantur* 32.

³ V. I. I., Nemačka arhiva, Praški mikrofilm, rolna 8/deo 629.

⁴ V. I. I., Nemačka arhiva 50-4-2, 50-4-7, 50-8-1, 66-2-3/a, 66-2-31.

⁵ NI-1575, Gurski — sumarni izveštaji, 23. marta 1945.

⁶ *Akten zur Deutschen Ausgrenzungspolitik, 1918—1945, Serija D, deo 2, Göttingen 1970, 475—476.*

Srpski Jevreji bili su ubzo zapljusnuti talasom diskriminativnih mera: prijavljivaju, obeležavanju, policijskom času, prinudnom radu, ograničavanju svojih ekonomskih i društvenih aktivnosti i konfiskaciji imovine.⁷ Njihova situacija pogoršala se u leto 1941, istovremeno s izbijanjem partizanskog ustanka, kada su Jevreji u većoj meri i neproporcionalno izdvajani kao žrtve nemačkih represalija i mera terora radi gušenja pobune. Sredinom avgusta, banatski Jevreji bili su isterani iz svojih domova i odvedeni u Beograd; potom su svi jevrejski muškarci stariji od 14 godina sa područja Beograda, kako Beograđani tako i oni iz Banata, zatvoreni u logor Topovske šupe.⁸ Od početka avgusta, opunomoćenik nemačkog Ministarstva inostranih poslova, navodno na predlog Haralda Turnera, više puta je požurio deportovanje srpskih Jevreja (po mogućstvu u Rumuniju) kao nužan preduslov za pacifikaciju zemlje. Berlin je odbacio ovaj zahtev za deportaciju, tak da su jevrejski muškarci predstavljali pogodan izvor ljudskih žrtava za represalije nemačke vojske, koje su sada bile utvrđene na stotinu talaca za jednog nemačkog vojnika. Pošto je »problem« jevrejskih muškaraca bio na taj način rešen, Nemci su prešli na rešavanje pitanja žena, dece i staraca čiji je broj prvobitno bio procenjen na 20.000. Za njih je bila predviđena internacija u jednom logoru u Sremskoj Mitrovici, s tim da na proleće budu deportovani u jedan »sabitni logor na istoku«.⁹

Koncentracioni logor u Mitrovici, za koji je najpre bilo planirano da bude smešten u Jarku, a potom u Zasavici, pokazao se kao neostvarljiv zbog toga što su oba terena bila isuviše poplavljena za bilo kakvu gradnju. Zato je 28. oktobra 1941. doneta odluka da se odustane od Sremske Mitrovice i izabere druga lokacija, nekadašnje Sajmište u Beogradu, preko Save; Nemci ga nazivaju *Semlin*, a Jugosloveni Sajmište.¹⁰ Sa te strane Save bila je hrvatska teritorija. Bencler se stoga obratio nemačkoj ambasadi u Zagrebu i zatražio saglasnost da Sajmište bude upotrebljeno kao tranzitni logor »u koji bi najpre bile smeštene deportovane jevrejske žene i deca...« Hrvati su pristali pod uslovom da logor čuvaju Nemci a ne Srbi i da se logor snabdeva sa srpske a ne sa hrvatske teritorije.¹¹ Istog dana kada je stigao hrvatski odgovor, Turner je dao uputstva svojim regionalnim komandantima da izvrše pripreme za deportovanje jevrejskih žena i dece u jedan sabirni logor blizu Beograda negde posle 15. novembra.¹²

Izgradnja logora (preuređenje ranijih izložbenih paviljona u ogromne barake i postavljanje ograde od bodljikave žice) izvela je Organizacija Tot (*Organisation Todt*). Za manje od mesec i po dana nakon što je vojni komandant odustao od Mitrovice i odabrao lokaciju Sajmišta, logor je bio dovršen. Preživelim Jevrejima Beograda naređeno je 8. decembra 1941. da dođu u policiju i ponesu hranu za

⁷ Vid. posebno »Verordnung betreffend die Juden und Zigeuner« od 30. maja 1941. Kopija se nalazi u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu (u daljem tekstu: JIM), 21-1-1/20.

⁸ Zdenko Löwenthal, urednik, *The Crimes of the Fascist Occupants and Their Collaborators Against Jews in Yugoslavia*, Beograd 1957, 2-3.

⁹ Christopher R. Browning, *The Final Solution and the German Foreign Office*, New York 1978, 55-62.

¹⁰ BA-MA, 17, 729.8: Gen. Kdo XVII-Quartiermeisterabtlg. Kriegstagebuch, beleške datirane 26. i 30. septembra, pa 6. i 28. oktobra 1941 (NOKW-193 i 262).

¹¹ Rolitsches Archiv des Auswärtigen Amtes Bonn (u daljem tekstu: PA), Gesandtschaft Beograd 62/6: Benclerov dopis Zagrebu 29. oktobra 1941. i Trollov dopis Beogradu 11. novembra 1941.

¹² NOKW-801: Turnerov dopis Feld- i Kreiskommandanturama 11. novembra 1941.

nekoliko dana i ključeve svojih stanova sa imenima i adresama. Oni su odmah potom prebačeni u logor na Sajmištu.¹³ »Pet kraljeva Srbije« — vojni komandant, Fuks, Bencier, Turner i Nojhauzen — u većini slučajeva su vrlo teško uspevali da se slože o bilo čemu. Međutim, kada se postavilo pitanje izbora lokacije, diplomatskih pregovora, izgradnje i finansiranja *Judenlagers* na Sajmištu, to je bio jedan od retkih primera njihove odlične saradnje.

Život u *Judenlageru* bio je veoma surov, naročito krajem decembra i u januaru, kada su temperature bile tako niske da se reka Sava zaledila. Ogromne sajamske hale nisu grejane. Da bi se dobilo što više prostora za smeštaj interniraca, da bi više hiljada ljudi moglo da se nagura u dva velika paviljona, bilo je podignuto nekoliko spratova drvenih skela, do kojih su zatočnici morali da se uspužu na kolenima i rukama. Pored gladi i hladnoće, jedan od uzroka umiranja bio je i prinudni rad u grupama logoraša koje su lopatama čistile sneg na obližnjem aerodromu. Osnovana je »samouprava« interniraca (»starešina logora« bila je jedna žena od nepunih trideset godina po imenu Sarfas) čiji su članovi svakog jutra podnositi raport komandantu. U logoru su Jevreji obavljali i administrativne i fizičke poslove, uključujući patroliranje unutar ograde da bi se zatočnici držali na udaljenosti od žice. Bilo je zabranjeno unošenje hrane u logor, a deca koja bi se provukla kroz nenaelektrisanu žičanu ogradu da bi u predgrađu Zemuna prošla hranu dobijala su batine kad bi bila uhvaćena.¹⁴

U oktobru je, prema nemačkim procenama, u Srbiji bilo ukupno oko 20.000 jevrejskih žena, dece i staraca. Početkom decembra, u vojnoj komandi se očekivalo da će na Sajmištu biti internirano oko 16.000 Jevreja i Roma.¹⁵ Pokazalo se da su obe ove procene bile previsoke. Do 15. decembra, broj jevrejskih logoraša bio je 5.291 lice.¹⁶ Kako su tokom zimskih meseci i Jevreji iz drugih delova Srbije deportovani u logor Sajmište, ukupan broj jevrejskih interniraca se postepeno povećavao. Međutim, ne podudaraju se postojeće dve grupe brojeva. U jugoslovenskim dokumentima (Uprave grada Beograda, Odeljenja za socijalno staranje) naveden je broj od najviše 6.800 interniraca do kraja februara.¹⁷ U nemačkim dokumentima naveden je za isti period broj od 5.780 lica.¹⁸ Nova grupa od 500 Jevreja iz Kosovske Mitrovice deportovana je na Sajmište 19. marta, pa bi tako ukupan broj dostigao 6.280 lica.¹⁹ Prema nemačkom komandantu, SS-untersturmfirer (*Untersturmführer*) Herbertu Andorferu, najmanje 10 odsto zatočenika činili su Romi,²⁰ a moguće je da se brojevi razlikuju zbog toga što jedan predstavlja ukupan broj interniranih lica, a drugi obuhvata samo jevrejske internirace. U svakom slučaju, nijedan od ovih brojeva ne odražava prilično veliku smrtnost to-

¹³ Z. Löwenthal, *The Crimes of the Fascist Occupants and Their Collaborators Against the Jews in Yugoslavia*, 4.

¹⁴ JIM, 24-2-2/A, svedočenje dra Leva Brandelsa: Landgericht Köln, 24 Ks 1/52 i 2/53, Strafverfahren gegen Emanuel Schäfer (u daljem tekstu: sudenje Schäferu), II, 730-741 (svedočenje Hedvig Schäfeln); Landgericht Dortmund, 45 Ks 2/68, Strafverfahren gegen Herbart Andorfer (u daljem tekstu: sudenje Andorferu), II, 8-11 (svedočenje Herberta Andorfera); Institut für Zeitgeschichte, München (u daljem tekstu: IZ), Dokument sa sudenja Eichmannu (u daljem tekstu: Eichmannov dokument), 1432, izvešta Milana Markovića.

¹⁵ NOKW-1160; memorandum majora Jatsa 5. decembra 1941.

¹⁶ NOKW-610: 10-dnevni izveštaj opunomoćenog generala, komandanta u Srbiji, 20. decembra 1941.

¹⁷ V. I. I., Nedeljeva arhiva, 36-33/6-20, račun za sledovanja za jevrejski logor.

¹⁸ NOKW-1221: 10-dnevni izveštaj 10. marta 1942.

¹⁹ NOKW-1077: dnevni izveštaj 19. marta 1942.

²⁰ Sudenje Andorferu, II, 42.

kom zimskih meseci, pa stoga zvanična jugoslovenska procena da je 7.500 Jevreja umrlo u logoru Sajmište izgleda prilično umerena.²¹

Čak i u slučaju da je ukupan broj interniranih u *Judenlageru* Sajmište bio znatno niži od prvobitnih nemačkih očekivanja, snabdevanje logora predstavljalo je problem. Gotovo odmah po otvaranju logora, Nemci su se žalili na nedovoljno snabdevanje. Već 31. decembra 1941, prvi komandant logora SS-šarfirer (*Scharführer*) Edgar Enge tražio je da se sledovanje hleba udvostruči, što je *Oberkriegsverwaltungsrat* dr Rance (Ranze) iz feldkomandature 599 jednostavno odbio.²² Devet dana kasnije, Enge je zatražio da se isporuke mleka povećaju za 33 odsto zbog velikog broja obolele dece.²³ On je taj zahtev potom potkrepio i nizom žalbi zbog velikog broja neispunjenih naloga za isporuku namirnica, a i zbog lošeg kvaliteta onih koje su isporučene.²⁴ Potom je novi komandant Herbert Andorfer stavio primedbu da količine namirnica za čiju su isporuku izdati nalozi predstavljaju apsolutni minimum neophodnih sledovanja i zapretio da neće dati priznanice za isporuke sve dok svi nalozi ne budu ispunjeni.²⁵ Uprava grada Beograda je tada upozorila svoje Odeljenje za socijalno staranje da su Nemci spremni da tuže one koji su odgovorni za neispunjavanje naloga za isporuku hitno potrebnih namirnica.²⁶ Bar do tog trenutka su se nemački komandanti ponašali kao da ne znaju da će njihovi zatočenici uskoro biti ubijeni.

KOMANDA LOGORA

Uskoro po otvaranju logora Sajmište, u decembru, 1941, došlo je do veće reorganizacije nemačke policije u Srbiji. Novi šef Sipo-SD koji će biti direktno nadležan za logor Sajmište i njegove jevrejske internirce bio je SS-standartenfirer (Standartenführer) Emanuel Šefer (Emanuel Schäfer).

Rođen 1900, sin hotelijera, Šefer je odrastao u nemačkoj pograničnoj oblasti Gornja Šlezija.²⁷ Po završetku gimnazije 1918. mobilisan je i raspoređen u jedan artiljerijski puk u Berlinu, ali nije služio na frontu. Vratio se kući i odmah se povezao sa raznim nemačkim paravojnim formacijama koje su se tukle sa Poljacima u Gornjoj Šleziji. Njegov rodni grad Ribnik pripao je prilikom podele teritorije Poljskoj, ali on je odbio poljsko državljanstvo i upisao se na Univerzitet u Breslauu (Vroclav), gde je 1925. doktorirao na pravima. Iste godine stupio je u nacionalističku organizaciju ratnih veterana »Štalhelm« (*Stahlhelm*) i započeo svoju policijsku karijeru; službovao je najpre u Potsdamu, a potom u Breslauu, kao šef

²¹ Z. Löwenthal, *The Crimes of the Fascist Occupants*, 4; IfZ, Eichmannov dokument 1119 (Izveštaje A. Alexandra).

²² V. I. I., Nedićeva arhiva, 36—22/1—1 i 3; dopis Engea Upravi grada Beograda od 31. decembra 1941. i dopis Uprave grada Beograda komandantu jevrejskog logora od 1. januara 1942.

²³ V. I. I., Nedićeva arhiva, 36—26/11—1; dopis Engea Upravi grada Beograda od 1. januara 1942.

²⁴ V. I. I., Nedićeva arhiva, 36—25/1—3 (Engeov izveštaj) od 16. januara 1942; 36—27/1—2 (dopis Engea Upravi grada Beograda od 20. januara 1942).

²⁵ Nedićeva arhiva, 36—30/1—5; dopis Andorfera Upravi grada Beograda od 1. februara 1942.

²⁶ V. I. I., Nedićeva arhiva, broj dokumenta nejasan; dopis Uprave grada Beograda Odeljenju za socijalno staranje od 3. februara 1942.

²⁷ BDC, dosije Schäfera; sudenje Schäferu, II, 185—191.

odeljenja za ubistva od 1928. do 1933. Napustio je »Stalhelm« 1928. zbog toga što je imao utisak da ova organizacija »odumire«²⁸ (*in Absterben begriffen war*). Tri godine kasnije, impresioniran »vitalnošću« nacista, ali i pun prezira prema »partijskim birokratima«, Šefer je postao »pomažući član« organizacije SS, ali ne i član partije NSDAP.

U roku od nekoliko nedelja po dolasku nacista na vlast, Šefer je postao šef političke policije u Breslauu. Podneo je molbu za prijem u NSDAP u maju 1933. da bi posle više od godinu dana otkrio da je njegova molba odbijena, verovatno zbog obojnosti koju je navukao na sebe pokrenuvši postupak protiv nekadašnjeg gaulajtera Briknera (Brückner) na osnovu optužbe za sodomiju. Šeferov položaj postao je još teži kada je SA-obergruppenfirer (*SA-Obergruppenführer*) Edmund Hajnes (Edmund Heines), jedan od najnotornijih članova Remove (Röhm) klike homoseksualaca među SA-vođama, došao na čelo policije Breslaua i uključio Šefera u organizaciju SA. »Više opredeljen« za SS, Šefer je postao agent njene obavestajne mreže SD, pa je tako podneo izveštaj o zastranjenjima pojedinih funkcionera SA, naročito Najnesa, koji je potom streljan prilikom »krvave čistke« 30. juna 1934. U Šeferovom dosijeu nađena je i jedna preporuka za njegovo unapređenje u kojoj se ovako ukazuje na njegove zasluge: »Posle preuzimanja vlasti, kao šef državne policije u Breslauu, tada podređene Edmundu Hajnesu, on je saradivao sa SD-RFSS i pokazivao izvanredno zalaganje uprkos velike opasnosti kojoj se time izlagao.«²⁹

U maju 1934, Šefer je naimenovan za šefa Ureda državne policije (*Staatspolizei-stelle*) u Opelnu, gde je istovremeno nastavio svoj rad za SD. Njegov zakasneli prelazak iz SA u SS u septembru 1936. bio je uskoro nadoknađen time što je u roku od 26 meseci tri puta unapređen. Hajdrih je svoje neosporno poverenje u svog dugogodišnjeg SD-agenta pokazao u leto 1939. Šefer je tada, 10. avgusta, telefonom pozvan da dočeka Hajdriha na aerodromu. Tom prilikom je Hajdrih obavestio Šefera da je fireru »potreban neki povod za rat« (*braucht einen Kriegsgrund*) i zatražio od njega da ga povede do nekoliko mesta na granici kao mogućih lokacija za insceniranje pograničnih napada na nemačku teritoriju. Nedelju dana kasnije, Himler i Hajdrih su, opet u pratnji Šefera kao vodiča, iz aviona izvršili inspekciju granice. Tako je izabrano mesto za postavljanje carinarnice i u noći 31. avgusta, posle prethodnog odgađanja u poslednjem trenutku, insceniran je lažni napad na tu carinarnicu (nezavisno od incidenta kod Glajvica).³⁰ Istog meseca, Šefer je naimenovan za šefa *Einsatzgruppe II* (operativne grupe II), organizovane za napad na Poljsku, grupe koja je, kao što pokazuju izveštaji, izvršila srazmerno veliki broj pogubljenja.³¹ Po okončanju operacija protiv Poljske, operativne grupe su raspuštene, a Šefer je naimenovan za šefa *Staatspolizeisteile* (ispostave državne policije) u Katovicama, odakle je krajem oktobra deportovano

²⁸ Sudenje Schäferu, III, 627.

²⁹ BDC, Schäferov SS-dosije.

³⁰ IFZ, Zs 573.

³¹ Helmut Krausnick, »Die Einsatzgruppen vom Anschluss Österreichs bis zum Feldzug gegen die Sowjetunion. Entwicklung und Verhältnis zur Wehrmacht«, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*, 47.

2.000 Jevreja u Ajhmanov logor Nisko.³² Šefer je u oktobru 1940. premešten u *Staatspolizeistelle* u Kelnu, gde je nadzirao tri akcije deportovanja Jevreja tokom naredne godine: bilo je to deportovanje 2.000 Jevreja u Lođ 21. i 28. oktobra i daljih 1.000 u Rigu 6. decembra 1941. godine.³³ U januaru 1942. Šefer je pozvan u Berlin da bi se sastao sa Hajdrihom, koji ga je naimenovao za komandanta Sipo-SD u Beogradu, s obrazloženjem da ga njegova ranija iskustva u pograničnim borbama na poljskoj granici posle prvog svetskog rata čine naročito pogodnim za borbu protiv partizana. Prema Šeferu, Hajdrih nije prilikom tog susreta pomenuo jevrejsko pitanje u Srbiji.³⁴

Novi šef beogradske policije bio je čovek vredan Hajdrihovog poverenja, ultranacionalist iz pogranične Nemačke i ubeđeni nacionalsocijalist dokazane privrženosti SS-u, ali ujedno i zaista obrazovan, solidno školovan i veoma iskusan policijski tehokrat. Drugi nemački zvaničnici sa kojima je dolazio u kontakt bili bi prijatno iznenađeni kada bi otkrili da Šefer nije, kao njegov prethodnik Fuks (Fuchs) ili njegov pretpostavljeni Majsner (Meysner), »zadrti esesovac« (ein stürer SS-Mann). Naprotiv, on je ostavljao »utisak dubokohumanog čoveka«. Bio je »umeren« i »veoma predusretljiv«.³⁵ Posleratne sudske vlasti bile su takođe impresionirane njegovim držanjem; bio je »korektan i ispravan zvaničnik«, na koga »ne treba gledati kao na opakog funkcionera Gestapoa, nego pre kao na zvaničnika koji — i pored toga što je oduševljeni nacionalsocijalist, odavno upućen u kriminalne prakse — obavlja svoje dužnosti, ali pokazuje i humane tendencije i nastoji da ublaži krajnosti režima.«³⁶ »Voljen« u svom uskom krugu koji su sačinjavali sekretarica, šofer i adutant,³⁷ Šefer je pokazivao potpuno drukčije lice nedisciplinovanom i često korumpiranom osoblju koje je nasledio od Fuksa. Za to osoblje on je bio arogantan, strog, nepristupačan pretpostavljeni, koji je nametao »gvozdenu disciplinu«, a kome su se preterano klanjali kad bi se pojavio. Šeferovi ljudi su između sebe govorili da »za njega ljudski rod počinje sa činom kapetana« (*Hauptsturmführer*).³⁸

Hajdrihu je Šeferova glazura respektabilnosti bez sumnje bila korisna, ali mu je važnija bila njegova besprekorna biografija apsolutno pouzdanog agenta, SD-špi-

³² H. G. Adler, *Der Verwaltete Mensch: Studien zur Deportation der Juden aus Deutschland*, Tübingen, 129—133; Seev Goshen, »Elchmann und die Nisko-Aktion im Oktober 1939«, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* (u daljem tekstu: VIZ), br. 29/1, 1981, 74—86. Ovaj dokument čini apuradnom Schäferovu kasniju tvrdnju da ga je njegov pretpostavljeni u SS-organizaciji i policijskoj službi Erich von dem Bach-Zelowski optužio da je od Gorlice Šlezije stvorio Eldorado za Jevreje iz Poljske, posle čega je premešten u Keln na niži položaj u policijskoj službi (*Staatspolizeistelle*), gde je njemu bilo podređeno znatno manobrojnije osoblje (100 umesto 400). Von dem Bach-Zelowski poricao je da je imao bilo kakvu ulogu u Schäferovom premeštaju i dao logičnije objašnjenje da je taj premeštaj mogao uslediti kao posledica okolnosti da je galajter Šlezije (Šljonski) Joseph Wagner, koji je bio Göringov čovek, postavljao na položaj na »svojim« nedavno prisajedinjenim teritorijama sopstvene ljude, dok je Schäfer očigledno bio privržen Heydrichu. Sudenje Schäferu, I, 190—193; II, 266—267.

³³ *Justiz und NS-Verbrechen: Sammlung deutscher Strafurteile wegen Nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945—1966*, Amsterdam 1974, Vol. XII, 575. To suđenje, 24 Ks 3/53, pred Landgerichtom Köln održano je uskoro posle suđenja Schäferu za zločine počinjene u Srbiji, a optužnica je teretila i druga lica.

³⁴ Sudenje Schäferu, II, 191, 331.

³⁵ Sudenje Schäferu, II, 357 (svedočenje Walthera U.); III, 585 (svedočenje Paula Badera); 351 (svedočenje dra Jörga Wilhelma H.).

³⁶ *Justiz und NS-Verbrechen*, XII, 595; suđenje Schäferu, I, 90 (preuda u postupku za denacifikaciju u Bielefeldu).

³⁷ Sudenje Schäferu, II, 206—208 (svedočenje Marianne K.), 247—249 (Ernst M.) i 306 (Hans S.).

³⁸ Sudenje Schäferu, II, 348—349 (Walter H.), 356 (August K.); III, 654—658 (Bruno M.).

juna koji se pokazao uspešnim protiv suparnika iz SA, kao proverenog učesnika u zaveri uoči rata, bezobzirnog komandanta *Einsatzgruppe* u Poljskoj i organizatora deportacija Jevreja iz Katovica i Kelna. To što je Srbija bila druga teritorija nemačke imperije koja je uskoro po Šeferovom dolasku proglašena za *judentrei* (slobodnu od Jevreja), prilično se slaže sa njegovom biografijom do tog vremena.

Stupivši na svoj novi položaj u Beogradu, Šefer je preuzeo i Fuksovo osoblje, ali je od ranije operativne grupe (*Einsatzgruppe*) organizovao odeljenje po strukturi slična RSHA u Berlinu da bi učinio kraj onome što je nazivao sitnim suparništvima i prepirkama između Sipo, SD i Kripo.³⁹ Odeljenje IV obuhvatalo je Gestapo, kome je na čelu bio šturmbanfirer (*Sturmbannführer*) Bruno Satler (Sattler). Rođen 1898. kao sin građevinskog inženjera, Satler je u prvom svetskom ratu proveo dve godine na frontu. Po završetku rata, njegova karijera u potsdamskom frajkoru (*Freikorps*) dostigla je vrhunac u Kapovom (Kapp) puču. Odlučivši da nastavi školovanje, Satler je završio šest semestara univerzitetskih studija kada je inflacija progutala čitavu imovinu njegove porodice. Tražeći neko zaposlenje, Satler je konačno 1928. stupio u krivičnu policiju. Potom je 1931. postao član NSDAP, a 1936. pristupio je SS-organizaciji. Pre svog dolaska u Beograd služio je u Gestapou u Parizu.⁴⁰

U okviru Gestapoa postojao je Jevrejski referat (*Judenreferat*), sektor koji su popunjavala četiri Nemca i četini folksdojčera iz Banata.⁴¹ Dvojica od tih Nemaca postaću komandanti logora Sajmište i učestvovali u operaciji kamiona-dušegupke: to su bili unteršturmfirer (*Untersturmführer*) Herbert Andorfer i šarfirer (*Scharführer*) Edgar Enge. Andorfer je rođen 1911. u Salzburgu u Austriji kao vanbračno dete, pa ga je majka sama podigla i izdržavala. Maturirao je 1929. s ocenama koje su bile dovoljno visoke da bude primljen na univerzitet, ali finansijske prilike u porodici nisu mu omogućavale da stekne neko drugo obrazovanje osim stručnog školovanja za hotelijersku branšu. Radio je tokom dve letnje sezone kao sekretar hotela u Bad Ischu, ali je van sezone bio nezaposlen izuzev što je povremeno radio kao trgovački putnik, dok se nije zaposlio kao stalni sekretar, a potom poslovni direktor jednog hotela u Seldenu am Ectal (Sölden am Ötztal) i tu proveo sve vreme od 1934. do 1938. U periodu dok je bio nezaposlen, Andorfer je u oktobru 1931. stupio u NSDAP, a u septembru 1933. u SS-organizaciju. Bio je član SS u razdoblju »ilegalnosti« ove organizacije i tada je krijumčario u Austriji nacističku literaturu iz Nemačke. Neposredno posle anšlusa, Andorfer je postao ortsguppenleiter (*Ortsgruppenleiter*) u Seldenu, ali je u maju 1938. prešao u Innsbruck kako bi napravio karijeru u SS-organizaciji umesto u hotelijerstvu. Njegova molba da bude primljen u vojnu SS-formaciju bila je odbijena, ali su ga poslali na dalje školovanje na univerzitet u Innsbrucku, dok je u službi SD radio na praćenju javnog mnjenja i crnoberzljanske aktivnosti. Njegovi studentski dani okončani su kad je izbio rat i kada je kažnjen opomenom zbog kršenja partijske discipline omalovažavajućim primedbama o svojim pretpostavljenima. Andorfer

³⁹ Sudenje Schäferu, II, 194—198.

⁴⁰ BDC, Sattlerov SS-dosije.

⁴¹ V. I. I., Nemačka arhiva, 32—12—3, svedočenje Tome Pfeffera.

je tada premešten najpre u Salzburg, a potom u logor za obuku Sipo-SD u Preču (Pretzsch). Učestvovao je u napadu na Jugoslaviju, služio u raznim ispostavama SD, a potom dobio postavljenje u beogradskom sedištu SD, gde je krajem 1942. naimenovan za komandanta *Judenlagera* Sajmište.⁴²

Čovek koga je Andorfer nasledio kao komandant logora bio je Edgar Enge.⁴³ Enge je rođen 1905. u Tiringiji, ali je njegova porodica uskoro prešla u Lajpcig. Njegov otac, vlasnik živinarske farme, pritrpeo je neuspeh u tom poslu, pa je postao trgovački putnik i tako izdržavao porodicu do sredine 20-ih godina. Mladi Enge je radio kao početrnik za jednu firmu kancelarijske opreme od 1923. tokom dve godine, da bi 1926. našao stalno zaposlenje, na kome se održao do 1930. Potom su i on i otac bili nezaposleni; u porodici je samo Edgarov brat imao stalno zaposlenje. Tek 1935. Enge je ponovo našao stalan posao, i to kao turistički vodič za grad Lajpcig. U međuvremenu je 1933. stupio u SA zato »što se očekivalo od svih mladih ljudi da na neki način budu politički aktivni«, a on se nadao da će mu to pomoći da ponovo nađe neko zaposlenje. U NSDAP je stupio tek 1938. a 1940. bio je mobilisan. Međutim, umesto u vojsku, 35-godišnji Enge je upućen u jedan logor za obuku *Schutzpolizei*, namenjen pripadnicima policijskih kadrova. Posle dva meseca obuke, a bez sopstvenog zahteva (tako je bar tvrdilo), Engea je Sipo uputio na probni rad u frankfurtski Gestapo. Zatražio je i dobio premeštaj u Lajpcig, da bi u leto 1941. bio poslan u Jugoslaviju. Kao službenik Gestapoa, mada ne i esesovac, dobio je SS-uniformu i čin šarfirera koji je odgovarao njegovom rang u Gestapou.⁴⁴ Nije poznato u kom je trenutku Enge dodeljen *Judenreferatu*, ali je poznato da je prisustvovao bar jednom masakru Jevreja u jesen 1941. a priznao je da je prisustvovao većem broju streljanja izvršenih u znak represalija.⁴⁵ Obavljao je službu komandanta *Judenlagera* Sajmište tokom decembra i januara, sve dok ga na tom položaju nije zamenio Andorfer koji je imao viši čin.

Dvojica SS- oficira u čijem su delokrugu bili Jevreji u logoru Sajmište, Šefer i Satler, poticali su iz porodica više srednje klase, a učestvovali su u aktivnostima paravojnih formacija već po okončanju prvog svetskog rata i pre nego što je jednog i drugog zadesila lična nevolja (Šeferov rođni grad pripao je Poljskoj, a Satlerova porodica izgubila je svu imovinu usled inflacije). Obojica su studirala na univerzitetu i započela karijeru u policiji pre nego što su 1931. pristupila nacistima. Međutim, dvojica nacisti koji će lično ubijati, Andorfer i Enge, pripadala su po svom poreklu i obrazovanju nižoj srednjoj klasi. Oni su svoju sudbinu povezali sa nacistima za vreme dok su, dugotrajno nezaposleni, živeli u ekonomskoj bedi. Ubijanje srpskih Jevreja biće obavljeno uz primenu tipično esesovske »raspodele rada« između stručno spremnih, obrazovanih organizatora i egzekutora, mobilisanih iz redova osiromašene nemačke niže srednje klase.

⁴² BDC, Andorferov SS-dosije: suđenje Andorferu, II, 8—9, 42; III, 305.

⁴³ Landgericht Stuttgart, Ks 21/87, Strafverfahren gegen Edgar Enge (u daljem tekstu: suđenje Engeu), Haftheft, 45—51; Hauptakten, 44—47, 163. Suđenje Andorferu, I, 87.

⁴⁴ U Berlinskom dokumentacionom centru ne postoji dosije SS-oficira za Edgara Engea.

⁴⁵ NOKW—497, Liepeov izveštaj od 13. oktobra 1941; suđenje Engeu, Haftheft, 55.

KAMION-DUŠEGUPKA NA SAJMIŠTU

Neizvesno je kakve su tačno bile okolnosti pod kojima je doneta odluka da se jedan kamion-dušegupka pošalje u Beograd pošto o tome postoje protivrečni izveštaji. Harald Turner je 11. aprila 1942. napisao Himlerovom ađutantu Karlu Volfu (Karl Wolf) sledeće:

»Još pre više meseci naredio sam da se streljaju svi jevrejski muškarci koje bude moguće uhvatiti, a da se sve jevrejske žene i deca koncentrišu u jedan logor. Istovremeno sam posredstvom SD zatražio da mi pošalju jedan »kamion za dezinfekciju« pomoću koga će logor konačno biti ispražnjen u roku od 14 dana do 4 nedelje, što je, međutim, budući da je Majšner stigao i preuzeo ovaj logorski posao, takođe on sproveo.«⁴⁶

Turnerova tvrdnja, koju je on izneo u aprilu 1942, da je od njega potekla inicijativa za dopremanje kamiona-dušegupke je sumnjiva iz dva razloga. Kao prvo, u prethodnim Turnerovim izveštajima koji su nađeni u SS-dosijeima nema indikacija o takvoj inicijativi izuzev Turnerove hvalisave primedbe da će on Beograd očistiti od Jevreja i da će ih smestiti u jedan koncentracioni logor.⁴⁷ Kao drugo, Turnerovi izveštaji upućeni Berlinu su često biti netačni i puni samohvale. Turner je činio očajničke napore da sebe i svoj položaj zaštiti od vojnih ličnosti, rešenih da umanje ulogu šefa vojne administracije, a i od Himlera koji je dovođio na položaj jednog esesovskog i policijskog funkcionera višeg ranga, sa jurisdikcijom nad mnogim oblastima koje su ranije bile u Turnerovoj nadležnosti, naročito nad policijom. Turner je zbog toga iznosio mnoge preterane, a u nekim slučajevima i potpuno pogrešne tvrdnje o svojoj ulozi, pored ostalog u preduzimanju mera protiv Jevreja, a sve to u očajničkom ali bezuspešnom pokušaju da impresionira Himlera.⁴⁸

Posle rata, Šefer je izričito insistirao na tome da pre svog odlaska iz Beograda nije raspravljao sa Hajdrihom o jevrejskom pitanju u Srbiji i da ni njegova služba niti bilo koja druga u Srbiji nije davala podsticaja za nabavku kamiona-dušegupke. S druge strane je priznao da je čuo za neki kamion koji se neposredno po izbijanju rata koristio za gušenje pomoću gasa mentalno obolelih lica (*Sonderkommando* sa sedištem u Poznanju, čiji je komandant bio Herbert Lange, koristio

⁴⁶ BDC, Turnerov SS-dosije, Turnerov dopis Wolfu 11. aprila 1942.

⁴⁷ BA, NS 19/1730: Turnerov mesečni politički izveštaj od 3. decembra 1941. i Turnerov *Gesamtsituationsbericht* SS-Reichsführeru od 15. februara 1942.

⁴⁸ Npr. u svom izveštaju od 15. februara 1942, Turner tvrdi da je beogradski garnizon odbijao da strelja Jevreje i da su »isključivo« po njegovom naređenju *Einsatzgruppe* i policijski bataljon, koji su se tada nalazili pod njegovom komandom, streljali sve jevrejske i romske muškarce u Beogradu, a deportovali žene i decu. U stvari, prvo naređenje da se Jevreji streljaju izdao je vojni komandant Böhme Turneru (NOKW—162 od 4. oktobra 1941); ova pogubljenja izvršili su u većini slučajeva vojnici (vojni dokumenti pripisuju Turnerovim ljudima zaslugu za streljanje 3.616 od ukupno 11.164 streljanih osoba — otprilike jedna trećina — mada u vojne statističke podatke nisu uključeni Jevreji koje je vojska streljala u Šapcu. (NOKW—474, Aktennotiz od 20. decembra 1941); beogradski garnizon bio je u sastavu trupa koje su izvršile masovna pogubljenja Jevreja (NOKW—905, Waltherov izveštaj od 4. novembra 1941), a Turner je sam za kratko vreme odgodio izvođenje Jevreja pred streljačke strojeve nemačke vojske ADAP, X111, 2. dio; 570—2, Rademacherov izveštaj o svom putu u Beograd od 25. oktobra 1941; i Brauning, *The Final Solution and the German Foreign Office*, 56—67). Ukratko, Turnerovi izveštaji Berlinu nisu odražavali stvarni tok događaja u Beogradu, nego pre sliku tih događaja kakvu je Turner želeo da predstavi Berlinu kako bi zaštitio sopstveni položaj koji je bio ugrožen.

je kamione sa gasom za operacije eutanazije na prisajedinjenim teritorijama, dok se Šefer nalazio u Katovicama). Tvrdio je da još nije znao za operacije operativnih grupa u Rusiji (pošto bi ga takvo priznanje učinilo saučesnikom u ubistvima). U vezi sa deportacijom kelnskih Jevreja u Rigu, Šefer je međutim priznao da je, saznajući uskoro po svom dolasku u Beograd za masakr jevrejskih muškaraca pretходne jeseni, bio ubeđen da je u Berlinu doneta odluka o uništenju evropskih Jevreja. Zbog toga je odmah shvatio značenje telegrama SS-obergruppentföhreru Hajnriha Milera (Heinrich Müller), šefa Gestapoa u Berlinu, koji je (koliko se Šefer sećao) glasio ovako: »Predmet — jevrejska operacija u Srbiji. Grupa specijalaca sa kamionom saurer posebne namene već na putu sa vanrednim zadatkom.« Šefer, koji je obično nastojao da odgovornost razvuče na što širi krug ljudi, izričito je tvrdio da je telegram bio upućen iz Berlina njemu lično, a da ni Majnsner, ni vojne ličnosti, niti bilo koja druga nemačka instanca u Nemačkoj u tome nisu učestvovala, mada je Majnsner bio u toku.⁴⁹

Iako se protivrečnim izveštajima Turnera i Šefera ne može pokloniti potpuno poverenje, neke činjenice ipak nisu sporne. Opunomoćenik Ministarstva inostranih poslova Feliks Bencler (Felix Benzler), kao što je već napomenuto, urgirao je još u avgustu deportaciju svih Jevreja. Pošto su jevrejski muškarci streljani odlučeno je krajem oktobra na jedinom sastanku, na kome je učestvovala Fridrih Zur (Friedrich Suhr), jedan od Ajhmanovih predstavnika iz Berlina, da žene i deca budu internirani i deportovani u jedan »sabitni logor na istoku« čim to bude tehnički moguće. U decembru je Bencler ponovio svoj zahtev da Jevreji budu što pre deportovani, a pominjalo se naredno proleće kao najraniji mogući termin.⁵⁰ Posle Šeferovog dolaska, Bencler je od njega takođe zahtevao da ubrza deportaciju Jevreja iz logora Sajmište u Rumuniju. Naime, i za Šefera i za Benclera, ovaj jevrejski logor sa svojim komplikovanim procedurama, smešten na teritoriji Hrvatske, sa snabdevanjem iz Srbije, čiji su čuvari spolja bili pripadnici *Ordnungspolizei*, dok se unutra nalazio pod upravom Sipo, predstavljao je »isuviše veliki teret«.⁵¹ Nijedna instanca nemačkih okupacionih vlasti nije želela produženo postojanje *Judenlagera*. Na konferenciji u Vanzeu 20. januara 1942. Hajdrih je objavio svojbu nameru da sprovede deportaciju sa zapada na istok. To je značilo da se Srbija neće rešiti svojih Jevreja njihovim deportovanjem u neposrednoj budućnosti, a Hajdrih je mogao da predvidi nove žalbe zbog ovog novog odlaganja. Istovremeno, u Hajdrihovoј Sipo-garaži dovršavana je gradnja posebnih kamiona-dušegupki namenjenih ubijanju jevrejskih žena i dece pošto bi njihovo streljanje bilo »isuviše nezgodan posao.«⁵²

⁴⁹ Sudenje Šeferu, II, 199—204, 331—334, 342—344; Landgericht Hannover, 2 Ks 2/65, Strafverfahren gegen Pradel und Wentritt (u daljem tekstu: sudenje Pradelu), VIII, 55—7; XII, 239—239.

⁵⁰ ADAP, XIII, 2. deo, 570—572, 805 (Luther Vermerk od 9. decembra 1941).

⁵¹ Sudenje Pradelu, VIII, 55—57.

⁵² Primitivši žalbe od *Einsatzgruppen* koje su se odnosile na psihološki teret ubijanja žena i dece, RSHA je razvio prototip kamiona-dušegupke u kome se koristi izduvni gas umesto ugljen-monoksida u bocama koji je korišćen u programu eutanazije. Po savetu hemičara iz laboratorije Kriminalne policije (Kripo), Walter Rauff iz Odeljenja za tehničke poslove (II D) RSHA nabavio je šasiju kamiona i naredio Odeljenju za motorna vozila Policije bezbednosti (II D, 3 a) da se pobrine za gradnju jedne hermetički zatvorene kabine i u sopstvenoj garaži preuredi sistem kretanja izduvnog gasa. Pošto je u oktobru 1941. izvršeno »uspešno« testiranje u Sachsenhausenu na sovjetskim zarobljenicima poručeno je 30 kamiona-dušegupki. Dvadeset je proizvedeno narednog proleća, i to u dva modela: za veći je upotrebljena šasija kamiona »saurer«, a za manji kamiona »diamond« ili »opel-blitz«. Dva kamiona-dušegupke upotrebljena u Helmnu bila su trećeg tipa, sa šasijom kamiona »dodge«. Kamioni-dušegupke bili su, međutim, vrlo

S obzirom na sve ove činjenice mogla bi se uzeti u obzir i pretpostavka da se takva odluka sama nametala. Lokalne vlasti u Beogradu želele su da se otarase svoje relativno malobrojne populacije jevrejskih žena i dece koje, za razliku od muškaraca, vojska nije bila spremna da strelja; one su verovale da će te svoje populacije moći da se oslobode na proleće. Hajdrih, međutim, nije planirao deportacije na tom području tokom naredne godine, ali je umesto toga raspola-gao kamionima-dušegupkama koji su upravo bili namenjeni istrebljenju ovih kate-gorija Jevreja. Ako je Beograd želeo da se otarasi svojih Jevreja, Hajdrih je bio spreman da im pošalje uređaj pomoću koga će sami obaviti taj posao.

Takvo tumačenje se podudara s onim što se događalo u drugim okupiranim zem-ljama u vreme kada su Nemci već bili odlučili da poubijaju evropske Jevreje, ali još nisu raspolagali sredstvima da to sprovedu. Naime, kada su se vlasti u Lođu žalile zbog novih transporta Jevreja u njihov već prenatrpani geto, Langeov od-red specijalaca *Sonderkommando* sa kamionima-dušegupkama prebačen je iz Po-znanja u Helmno, pa je tako počelo pražnjenje geta u Lođu. A kada je Hans Frank, koji je već odavno vršio pritisak da se Jevreji iz Generalnog guvernmana nekud deportuju, poslao svog državnog sekretara Bilera (Bühler) u decembru 1941. u Berlin saznao je da Berlin više ne planira deportovanje poljskih Jevreja. Frank i njegovi ljudi moraće sami da pobiju Jevreje, s tim što će im Berlin samo dati uputstva kako da to urade.⁵³ I Beograd je uporno tražio od Berlina da deportuje njegove Jevreje, a sada je Berlin umesto toga poslao kamion-dušegupku.

Prema mišljenju Martina Brosata (Martin Broszat), *konačno rešenje* je najzad sprovedeno kao niz nekoordiniranih i spontanih lokalnih akcija ubijanja. Nacističko vođstvo je odozgo stalno vršilo pritisak da se jevrejsko pitanje reši deportaci-jama u Rusiju. Međutim, kada je nemački vojni pohod zaustavljen, to više nije moglo da se organizuje, pa su lokalne vlasti odlučile da smanje pritisak na taj način što će one same pobiti jedan deo svojih Jevreja. Kako su masakri postajali sve učestaliji i sistematičniji, koncept *konačnog rešenja* postao je jasan, ali kao rezultat svega učinjenog, a ne kao zahtev unapred postavljen nekim sveobu-hvatnim naređenjem odozgo.⁵⁴ Ako je, pak, moje tumačenje tačno, ono bi ukazivalo na postojanje uzročnog lanca u suprotnom smeru. To bi značilo da je nacističko vođstvo u samom početku donelo odluku o fizičkom zatiranju Jevreja, umek što nije odmah raspolagalo sredstvima da to sprovede. Pa ipak, Berlin nije uvek sedeo skrštenih ruku dok su se lokalne vlasti žalile zbog toga što im ne pruža dovoljnu pomoć u eliminisanju njihovih Jevreja. Čim to bude praktički izvodljivo — glasilo je odgovor Berlina — vlasti koje žele mogu da dobiju na pos-lugu kamione-dušegupke, pa da same obave »prijavi posao«. Ukratko, lokalni

nerado viđeni kod *Einsatzgruppen* zbog toga što ti kamioni nisu odgovarali ruskom terenu i lošim pute-vima, a i zato što je operacija istovara bila izvršiocima još odbojnija nego streljanje. Detaljni podaci o kamionu-dušegupki sadržani su u sledećim dokumentima: 501-PS u [MT, XXVI], 102—110; Bundesarchiv Kob-lenz, NS 19/2576 i R 58/871; dokumenti o suđenju zbog upotrebe kamiona-dušegupke održanog u Hano-veru (suđenje Pradelu) i Hans-Heinrich Wilhelm, »Die Einsatzgruppe A Sicherheitspolizei und das SD 1941/42«, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*, Stuttgart 1981, 540—552.

⁵³ Werner Praeg i Wolfgang Jacobmeyer, urednici, *Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen 1939—1945*, Stuttgart 1975, 457.

⁵⁴ Martin Broszat, »Hitler und die Genesis der 'Endlösung'«. Aus Anlass der Thesen von David Irving, VfZ, br. 25, 1977. Engleska verzija Broszatovog članka nalazi se u *Yad Vashem Studies*, XIII, 1979, 73—125. Moja kritika Broszatove teze sadržana je u članku »Eine Antwort auf Martin Broszat's Thesen zur Genesis der 'Endlösung'«, VfZ, br. 29, 1981, 97—109.

vlastodršci nisu ubijali pod pritiskom odozgo da izvrše deportacije, nego je pritisak odozdo da se organizuju deportacije podstakao centralne vlasti da lokalnim vlastima stave na raspolaganje sredstva za ubijanje na sopstvenim teritorijama, bar dok logori smrti nisu bili u pripravnosti.

Primivši telegram od Millera, Šefer je upoznao Saltera sa njegovim sadržajem, dao mu uputstva da uradi sve što je potrebno i čekao na isporuku kamiona. Kada su dvojica vozača, SS-šarfireri Gec (Götz) i Majer (Meyer), uvedeni kod Šefera, oni su mu objasnili da su poslani sa zadatkom da pobiju Jevreje u logoru Sajmište, što za njega nije predstavljalo nikakvo iznenađenje. Šefer je dvojicu vozača poslao do Satlera, u čiju je nadležnost navodno predavao čitavu tu operaciju. Šefer se ipak jednom potrudio da lično bude svedok operacije kamiona-dušegupke.⁵⁵

Početkom marta, komandanta *Judenlagers* Herberta Andorfera pozvao je Šefer, a možda je to bio i Satler, kome je inače svakih osam ili deset dana, nije se tačno sećao, podnosio izveštaje. Tada mu je rečeno da će Jevreji biti »premešteni« u jedan »specijalni kamion« iz Nemačke u kome će biti »uspavani« (*eingeschläfert*). Od Andorfera se tražilo da prati kamion-dušegupku kako bi obezbedio tajnost ove operacije. Dati su mu posebni dokumenti koji su mu garantovali da kamion neće biti pretražen kada bude prelazio preko reke Save sa hrvatske na srpsku teritoriju. Dodeljen mu je i jedan policijski odred koji bi sprečio da se bilo koje nepozvano lice približi kamionu za vreme istovarivanja i zakopavanja.⁵⁶

Andorferu je bilo nelagodno što će po svom povratku u logor morati da se suoči s onima koje uskoro čeka smrt. Kao komandant logora, on je više od mesec dana saradivao sa logorskom »samoupravom« i tako je lično upoznao pedesetak Internirki. Po sopstvenom iskazu, on je čak pio kafu i igrao karte sa nekima zaposlenim u administraciji pošto ga se one više nisu plašile. Ranije je izbegavao odgovore na pitanja ovih žena gde se nalaze njihovi muževi, a što se tiče njihove sudbine odgovarao im je rutinski da će sve biti prebačene u Rumuniju. Kada im je sad rekao da će najpre biti premeštene u drugi logor u Jugoslaviji, one su ga saletele pitanjima o tom novom logoru. Andorfer je tada otkucuo na mašini fiktivnu listu logorskih propisa kako bi učinio kraj pitanjima koja su mu bila toliko neugodna.

Kada je *akcija* počela, kamion-dušegupka bio je parkiran pred ulazom u logor da bi se tu popunio, dok je drugi, otvoreni kamion, ušao u logor da pokupi stvari putnika. Jedan od vozača kamiona šetao je po logoru, okupljao oko sebe decu i dello im bombe.⁵⁷ Za svaki transport određivana je po jedna jevrejska lekarka

⁵⁵ Sudenje Schäferu, II, 331—334; III, 624, 690.

⁵⁶ Što se tiče Andorferovog učešća, vid. sudenje Andorferu, II, 12—16, 41—46; III, 3—31; sudenje Engau, Hauptakten, 83—88, 99—103, 162—163.

⁵⁷ Svi pokušaji da se uđe u trag vozačima Götzu i Meyeru ostali su bezuspešni. Nekolicina vozača kamiona-dušegupke koji su identifikovani bili su profesionalni vozači Sipo-SD, kasnije upućeni na zadatak vozača kamiona-dušegupke. Sudenje Pradelu, XV, 49—56. Ako je RSHA mogao da odabira osoblje među sopstvenim hemičarima i mehaničarima nije nimalo iznenađujuće što je raspolagao i osobljem sastavljenim odiskusnih vozača. S obzirom na vozni park od preko 4.000 vozila nije mogao oskudevati u vozačima.

ili medicinska sestra kao pratilac. Obmana je bila potpuna, i u početku je čak bilo dosta dobrovoljaca za transporte. Logorašice su se između sebe dogovorile da će u kamion za prtljag ubaciti poruke sa vestima o novom logoru, ali nikakve poruke nisu nađene. Na kraju kada je broj dobrovoljnih putnika bio iscrpen, Nemci su sastavili liste sa imenima i logorašice su prozivane iz dana u dan za nove transporte. Čak i tada nisu ni slutile kakva im sudbina neposredno predstoji.⁵⁸

Kad bi se napunio, kamion-dušegupka je vozio ka savskom mostu, samo nekoliko stotina metara od ulaza u logor, gde je Andorfer čekao u jednim kolima da ne bi bio svedok utovarivanja. Most je bio oštećen i samo je jedan raspon mosta bio otvoren; zbog toga se saobraćaj odvijao naizmenično u dva smera. Vreme prelaska kamiona bilo je, međutim, tako podešeno da dušegupka ne mora čekati u redu. Taj kamion je imao službene registarske tablice koje su mu garantovale da niko neće pokušati da izvrši inspekciju njegovog tovara, a Andorfer nije morao nijednom da pokaže svoje specijalne papire. Stigavši na beogradsku stranu mosta, kamion se zaustavilo, a jedan od vozača je izišao i podvukao se ispod kamiona da bi cev s izduvnim gasom povezao sa zapečaćenom kabinom. Kamion sa prtljagom je tada skrenuo s puta, dok su dušegupka i komandantov automobil prošli kroz Beograd do jednog strelišta u podnožju Avale (u nemačkim dokumentima piše Avelar), jugoistočno od grada.

Na tom strelištu već je bila iskopana jama i tu je čekao odred policajaca iz 64. bataljona *Ordnungspolizei*. Taj bataljon, kasnije i 1. bataljon 5. puka SS-policije, još je od proteklog leta učestvovao u aktivnostima protiv partizana i u streljanjima na ime represalija. Obavljao je i dodatne stražarske zadatke: na primer, grupe sastavljene od po 25 policajaca smenjivale su se kao stražari ispred logora Sajmište. Početkom marta, Karl V. (Karl W.) koji je služio u formaciji *Schutzpolizei* još od 1935, a u Jugoslaviji bio stacioniran od prethodnog leta, dobio je poziv da se sa još trojicom policajaca javi štabu Sipo u Beogradu. On je odabrao svog prijatelja Paula S., a onda pozvao još dvojicu koji su se zatekli u susednoj sobi: bili su to Leo L. i Karl L.⁵⁹ U policijskoj upravi su ih upozorili da su angažovani za strogo poverljiv zadatak i rečeno im je da se sutradan ujutro jave upravi beogradskog zatvora. Kada su se tu javili na dužnost rečeno im je da je njihov zadatak da čuvaju grupu od sedam srpskih zatvorenika. Jedan policijski kamion, za čijim je volanom bio vozač u SD-uniformi, odveo ih je do strelišta u podnožju Avale gde su čekala vozila iz logora Sajmište. Kad je veliki zatvoreni kamion krenuo ka jami, Andorfer je objasnio Karlu V. da je to kamion-dušegupka kojim se odvoze Jevreji iz logora Sajmište. Karl V. je imao zadatak da tako rasporedi svoje ljude da čuvaju i vrata i srpske zatvoreničke, kojima će biti naredeno da iz vozila istovare leševe i ubace ih u jamu. Kako su se vrata dušegupke otvorila, mnoga tela koja su svojom težinom pritiskivala vrata počela su ispadati. Srbi zatvorenici obavili su svoj jezivi zadatak za nepun sat, a Karlu je zapovedeno da se ponovo javi sledećeg jutra.

⁵⁸ Suđenje Schäferu, III, 727—741 (svedočenje Schönfelnove).

⁵⁹ Što se tiče svedočenja Karla W., vidi. suđenje Pradelu, XII, 223—232; XIV, 125; suđenje Engau, Hauptakten, 104—107, i suđenje Andorferu, I, 149—152, I III, 43—48. Što se tiče svedočenja Lea L., vidi. suđenje Pradelu, XIII, 47—50; suđenje Engau, Hauptakten, 3—6, 25—30; suđenje Andorferu, I, 153—154; III, 45—51.

Andorfer se u to vreme već bio obratio svom zemljaku Austrijancu Hansu Reksajzenu (Hans Rexelsen), šefu III odeljenja beogradskog Sipo-SD, i zamolio da bude prebačen na neku drugu dužnost. Reksajzen mu je rekao da će se zauzeti da bude dodeljen jednoj jedinici za borbu protiv četnika, ali od toga nije bilo ništa. Sada pošto je bio svedok prvog praznjenja kamiona-dušegupke, Andorfer je podneo pismeni zahtev Šeferu za premeštaj na vojnu dužnost u vojne SS-formacije, *SS-Waffen*. Naveo je kao obrazloženje da njegov sadašnji posao može obavljati i neko ko nije sposoban za vojnu službu. Ni sada nije dobio premeštaj, nego je umesto toga Edgar Enge, njegov prethodnik na položaju komandanta logora Sajmište, postavljen da sa njim deli ovaj položaj. Njih dvojica su u početku zajedno, a kasnije naizmenično učestvovali u operaciji sa dušegupkom. Enge nije pokušavao da dobije premeštaj. On se jedino čudio što oni koji obavljaju takvu operaciju ne dobijaju nikakav vanredni dodatak ili nagradu za rad u toj službi.⁶⁰ Četvorica policajaca su razgovarajući između sebe zaključila da su ih iskoristili. Ali oni su se plašili da se obrate svom pretpostavljenom sa molbom za premeštaj pošto su prethodno morali da se zakunu da će čuvati tajnu, a sa njihovom molbom mogla je da bude upoznata služba bezbednosti SD. Oni su zbog toga nastavili da obavljaju svoj zadatak.⁶¹

Tako su isti ljudi — Andorfer i Enge, vozači kamiona-dušegupke Gec i Majer, četvorica policajaca i sedam srpskih zatvorenika — iz dana u dan tokom čitava dva meseca obavljali istu užasnu proceduru. Svakog jutra izuzev nedelje i praznika, a obično i po dva popodneva sedmično, kamion-dušegupka vozilo je od Sajmišta do Avale. U poveći kamion »saurer« predviđen za 50 odraslih muškaraca, često bi bilo utrpano i po stotinu žena i dece u jednom transportu.⁶² Na dan 10. maja, kada je pratilac bio Enge, pošao je na svoju poslednju smrtonosnu vožnju sa administracijom jevrejskog logora kao putnicima. Po okončanju poslednjeg istovara streljani su i srpski zatvorenici, kojima je ranije bilo rečeno da će ih poslati na rad u Norvešku.⁶³ Pošto je jedna osovina u kamionu-dušegupki bila oštećena, kamion i njegovi vozači su vraćeni u Berlin železnicom.⁶⁴ Četvorica policajaca dobila su tronedeljni godišnji odmor i dodatnih nedelju dana vanrednog odmora (koji je, kako je jedan od njih rekao nekom svom prijatelju, bio »itekako zaslužen«, *redlich verdient*), kao i poseban železnički kupe u znak pažnje od SD za povratak u Nemačku.⁶⁵ Pošto je *Judenreferat* postao nepotreban, Andorferu je sada ispunjena molba za premeštaj na vojnu dužnost, na sek-

⁶⁰ Ma koliko se to činilo neobičnim htelo bih takođe da napomenem da vođstvo nije davalo nikakav dodatak na platu niti nagradu učesnicima u ovoj akciji. Što se tiče Engeovog učešća, vid. suđenje Engeu, *Haftheft*, 56—62, i *Hauptakten*, 183—186; suđenje Andorferu, III 55—61.

⁶¹ *Suđenje Pradelu*, XII, 708; suđenje Andorferu, I, 154.

⁶² Schönfeldnova, švajcarska protestantkinja udata za jevrejskog lekara, rekla je kao svedok da je redovno utovarivano u dušegupku po stotinu logoraša za jednu vožnju. Karl W. i Leo L. procenili su najpre da ih je bilo stotinu, ali su kasnije smanjili svoju procenu na 50. Računajući osam vožnji nedeljno tokom devet nedelja bilo bi potrebno da se za jednu vožnju utovari u proseku 87 da bi se ugušilo 6.280 osoba.

⁶³ Schönfeldnova potvrđuje da se Andorfer nalazio u logoru poslednjeg jutra. Leo L. daje jedino dosledno i verodostojno svedočenje o streljanju srpskih zatvorenika; on se upravo vratio sa svog stražarskog mesta pred ulazom kada je Enge seopštio zatvorenicima da će biti streljani. Onda je ponovo otišao na svoje stražarsko mesto i čuo rafale iz automatske puške, ispaljene iz više oružja. Svedočenja Engea i Karla W., što nimalo ne iznenađuje, nedosledna su, nelogična i potpuno pristrasna u sopstvenu korist u vezi s ovim incidentom.

⁶⁴ *IMT*, XXVI, 109: 501—PS, Schäfer Pradelu 8. juna 1942.

⁶⁵ *Suđenje Andorferu*, I, 60 (svedočenje Kurta S.).

toru borbe protiv partizana, te je postavljen u ispostavu Sipo-SD u Novom Pazaru. Šefer, Satler i Enge ostali su u Beogradu, a logor Sajmište je odmah popunjen novim logorašima.

Sajmište nije izabrano kao mesto za logor zbog svoje nepristupačnosti niti zbog tajnosti lokacije. Logor se, naime, jednom svojom stranom nalazio pored samog puta koji je vodio od savskog mosta do predgrađa Zemuna gde su bili smešteni aerodrom, nemačka radio-stanica i Nojhauzenovo sedište. Bio je to put koji su mnogo koristili nemački okupatori. Sa druge strane logora nalazila se reka Sava, a preko reke bila su uzvišenja Beograda. Iz viših delova grada, svako je mogao da baci pogled preko reke i da vidi logor. Godine 1941, ovo nije smetalo Nalcima koji su došli na Balkan kao novi *Herrenvolk* (narod gospodara), ubeđeni u svoju pobedu i prilično ravnodušni prema javnom izlaganju njihovih zverstava. Tek 1943, kada ih je ratna sreća već očigledno bila napustila i kada su nastojali da svoju okupacionu politiku prikažu pred svetom kao »humaniju«, taj prizor je počeo Nemce zabrinjavati. Novi nemački ambasador Herman Nojbaher (Herman Neuba-cher) tražio je da se logor Sajmište ukloni zbog toga što je njegovo dugotrajno postojanje »pred očima stanovnika Beograda politički nepodnošljivo s obzrom na osećanja javnosti«.66 Nojbaherov zahtev bio je ignorisan, pa je u tom logoru do kraja stradalo oko 47.000 zatočenika.67

Oni koji su u Srbiji sprovodili *konačno rešenje* nisu gubili vreme, nego su o toj akciji odmah obavestili više vlasti, one u Berlinu i one na Balkanu. U svom izveštaju o merama preduzetim protiv Jevreja na okupiranim teritorijama, koji nosi datum od 29. maja 1942, stručnjak za jevrejska pitanja u Ministarstvu inostranih poslova Franc Rademaher (Franz Rademacher) naveo je sledeće: »U Srbiji jevrejsko pitanje više nije akutno. Preostalo je još samo rešavanje pitanja u vezi s imovinom«.68 Deset dana kasnije, 8. juna 1942, Šefer je izvestio skup oficira Vermahta, među kojima su bili i Paul Bader, glavni komandant u Srbiji, i Valter Kuncce (Walter Kunze) vojni komandant za Jugoslaviju sa štabom u Grčkoj, a trenutno u poseti Beogradu, da u Srbiji jevrejsko pitanje više ne postoji.69

Među Nalcima u logoru Sajmište, ubijanje prvih žrtava ovog logora u dušegupki nije predstavljalo nikakvu tajnu. U Šeferovom sedištu je ta akcija bila naravno, odmah poznata — bila je to »javna tajna«.70 Kamion je, naime, bio parkiran u dvorištu policijske uprave i, vozači su ga čistili posle svake operacije.71 Pošto su i to dvorište i logor Sajmište kao i mesto gde su pokopane žrtve čuvali ljudi iz 64. policijskog bataljona, taj se glas uskoro proneo i među njima.72 Sam Šefer je priznavao da je nemoguće sprečiti širenje glasova o kamionu-dušegupki. On je čak bio jedan od najvećih prekršilaca tajnosti; izrekao se ne samo pred svojim podređenim nego i pred jednim vojnim lekarom, pred kojim je »sa ponosom« primetio

66 NOKW—1421: Feilber Meyszneru 24. decembra 1943.

67 IFZ, Eichmannov dokument 11619, izveštaj A. Alexandera.

68 PA, Pol. IV, 348, Rademacherov memorandum 29. maja 1942.

69 NOKW—926, Izveštaj o poseti Srbiji vojnog komandanta za Jugostok 7—14. juna 1942.

70 Suđenje Pradelu, XIV, 127 (Engeovo svedočenje).

71 Suđenje Engeu, Hauptakten, 58; suđenje Andorferu, III, 58 (Engeovo svedočenje).

72 Suđenje Pradelu, XII, 8 (svedočenje Karla W.); suđenje Andorferu, I, 59 (svedočenje Kurta S.).

da je »Beograd jedini veliki grad u Evropi koji se oslobodio Jevreja«. ⁷³ U proleće 1942, čak je jedna čistačica u Turnerovom štabu, inače folksdojčerka, upitala sudskog stručnjaka u čijoj je kancelariji radila da li mu je poznato da »jevrejske žene guše gasom u jednom kamionu«. ⁷⁴ Jedan nemački vojnik koji je imao prijatelje u Sipo-SD, a koji je još ranije dosta toga čuo o streljanjima Jevreja i Srba u jesen prethodne godine — detalji o pogubljenjima bili su česta tema razgovora za stolom — tada je takođe već bio saznao za dušegupku. ⁷⁵ Čak i nemački vojnici bez ličnih poznanstava među esesovcima znali su o tome. ⁷⁶

Glasovi o kamionu-dušegupki doprli su i do obližnjih hrvatskih Jevreja koji još nisu bili internirani, pa čak i do Jevreja prebeglih u Mađarsku. ⁷⁷ Ako su Nemci mogli da iz dana u dan voze kroz centar Beograda jedan kamion-dušegupku čiji su putnici u svom samrtnom ropcu puštali krike i udarali po zadnjim vratima, onda je jasno da tajnost te operacije nije bila prioritetna; to se strogo znalo jedino pred samim žrtvama, pred logorašima koji su još bili živi i nisu slutili šta im se sprema. Kasnije su, međutim, Nemci morali da unište tragove masovnog ubijanja. U decembru 1943, u Jugoslaviju su zato stigli pripadnici odreda zvanog *Kommando 1005* Paula Blobela, čiji je raniji zadatak bio da iskopaju i spale leševe iz jama koje su za sobom ostavile *Einsatzgruppen* u Rusiji, a koji su sada likvidirali, pored ostalih, i masovne grobnice u podnožju Avale. ⁷⁸

ZAKLJUČNA RAZMIŠLJANJA

Sa gledišta broja žrtava, ubistvo nekih 7.500 Jevreja u logoru Sajmište predstavljalo je samo manju epizodu holokausta, ali takvu koja mnogo kazuje o osoblju koje je učestvovalo u izvršenju ove operacije i o etapama njenog sprovođenja. Poređenja radi, u Poljskoj je veliki deo osoblja u logorima smrti bio regrutovan ili iz jedinica sa oznakom »mrtvačke glave«, ili je to bilo osoblje sa ranijim iskustvom iz nemačkih koncentracijskih logora, odnosno iz programa eutanazije. U Srbiji, međutim, ako ostavimo po strani sporedne učesnike u sprovođenju nemačke politike prema Jevrejima — diplomate, birokrate i oficire — a usredsredimo se samo na esesovce videćemo da osoblje dodeljeno operaciji dušegupke u logoru Sajmište nije bilo sastavljeno od okorelih veterana, sa ranijim iskustvima u programu eutanazije, ili u sistemu koncentracijskih logora. Jugoslavija je bila marginalno ratište u odnosu na vojne operacije velikih razmera i na okupacionu politiku koja je sprovedena na Istoku. Kao god što su u Jugoslaviju najčešće upućivane drugorazredne vojne jedinice, tako su i SS-osoblje izuzimajući šefera sačinjavali ljudi sa relativno neodređenim i beznačajnim karlijerama u ovoj organiza-

⁷³ Sudenje Andorferu, III, 42; sudenje Schäferu, II, 416; III, 497 (svedočenje Fritza M.), 598 (svedočenje dra R.-a).

⁷⁴ Sudenje Pradelu, I, 213, (svedočenje dra Waltera U.).

⁷⁵ Sudenje Schäferu, III, 647, 654—658 (svedočenje Bruna M.).

⁷⁶ Landgericht Kassel, 3 Js 11/66, Ermittlungsverfahren gegen Walter Liepe (svedočenje Karla B.) i 44 (svedočenje Antona S.).

⁷⁷ JIM, 24—2—2/4 (svedočenje dra Leva Brandelisa); sudenje Schäferu, II, 387—388; sudenje Pradelu, I, 210 (svedočenje Alexandra F.).

⁷⁸ Nürnberg Staatsarchiv, Rep. 502, VI, T 4, pismena izjava Wilhelma Gustava Tempela.

424 K. Brauning

ciji. A u logoru Sajmište pokazalo se da i osoblje bez posebne obuke i iskustva može da se koristi za obavljanje zadataka masovnog ubijanja.

Mnogo je napisano o esesovcima kao o ideološki indoktriniranoj i veoma disciplinovanoj, lojalnoj i poslušnoj eliti, pripremano da sprovodi Hitlerove najradikalnije političke mere. Mada su ove odlike pripadnika SS bile značajne, one su možda isuviše bacile u zasenak neke druge bitne faktore. SS je takođe bila razgranata organizacija, rezervoar osoblja koji je obuhvatao mnoge profesije i specijalnosti. Specijalizacija i podela rada, koje su inače ključ produktivnosti u radu, pokazale su se u rukama SS-organizacije kao ključ sposobnosti ove organizacije da sprovede uništenje.

Podela rada i specijalizacija bile su značajne ne samo da bi se postigla što veća efikasnost u organizovanju masovnog ubijanja. Ovom podelom je takođe obezbeđena rutina i izvršena podela uloga među izvršiocima na nižim ešelonima organizacije, čime je znatno povećana mogućnost da oni svoj posao obavljaju kao deo rutine. Pripadnici operativnih grupa (*Einsatzgruppen*) bili su svakodnevno suočeni s tim da je njihov pravi zadatak da vrše ubistva, a organizatori njihovih akcija su uskoro sponzali i neefikasnost svog metoda ubijanja i psihološki teret koji su te akcije predstavljale. Suprotno tome, izgradnja kamiona-dušegupke i njegovo korišćenje za ubijanje Jevreja iz logora Sajmište, već su bili prvi primer efikasnosti i rutinske bezličnosti koje će biti usavršene u logorima smrti. Stražari su čuvali stražu bez obzira na to da li je to bio most, koncentracioni logor ili masovna grobnica. Vozači su vozili, pa bila to limuzina ili dušegupka. Hemičari su radili u laboratoriji zločina, bilo da je trebalo da reše tajne ubistava, ili da pomognu u njihovom izvršenju. Mehaničari su radili na svim vozilima u svojoj garaži, ma čemu ona služila, a šefovi voznog parka su ova vozila nabavljali i raspoređivali. Komandanti logora održavali su red u svojim logorima bez obzira na to da li je bilo potrebno da prete Srbima da im isporuče minimalne količine hrane, neophodne da bi se logoraši održali u životu mesec dana, ili da izmisle fiktivne propise lažnog tranzitnog logora, mada su istovremeno već vršili pripreme da te iste logoraše, koji još ništa nisu slutili, pošalju u smrt.

Andorferu, koji je upoznao neke zatočeničke logora Sajmište kao individualna ljudska bića, teško je padalo, kako je tvrdio, njihovo masovno ubijanje. Sam Andorfer je bio odgovoran za održavanje reda među živima u logoru i za čuvanje tajne o mrtvima. Operacija ubijanja koja je usledila nije bila njegov posao. On je ujutro čekao pored mosta dolazak kamiona-dušegupke; pošto bi ručao, posle podne je dolazio u logor. Kako je tvrdio, on nije bio ubica. On niti je konstruisao kamion-dušegupku, niti ga je slao iz Berlina, on nije utovarivao logoraše i nije spajao cev za izduvni gas sa kabinom, niti je vozio kamion. »Ubica je bila moja vlada«, reći će Andorfer pred sudom. I dalje: »Bilo je to jedno od onih ubistava izvršenih za pisaćim stolom«, pri čemu su organizatori iskoristili »male ljude«.⁷⁹ Što se osta-

⁷⁹ Sudenje Andorferu, III, 3—31, 65—70 (Andorferovo svedočenje pred sudom). O raspodeli zadataka i rutini vld. takođe: George Kren i Leon Rappoport, *The Holocaust and the Crisis of Human Behavior*, New York 1980, 140—141.

lih učesnika tiče, oni su svi izuzev onog vozača koji je sam smislio da oko sebe okupi jevrejsku decu i da im podeli bombone mogli da se brane od saznanja o tome da oni lično i neposredno učestvuju u ubijanju. Žrtve su u njihovoj svesti mogle da ostanu neka depersonalizovana apstrakcija, a to što su sami počinili mogli su da smatraju samo malim incidentima u toku svoje duge karijere.

Za nekolicinu na višim položajima, kao što je bio Šefer, to je bila prilika da steknu nova priznanja u svojoj veoma uspešnoj karijeri. Jedan sažeto sročeni telegram koji je obaveštavao da će stići neki specijalni kamion saopštavao je bez navođenja pojedinosti sve što su Šeferovi pretpostavljeni očekivali, i on ih nije razočarao. Ali većina učesnika nije ušla u ovo masovno ubijanje sopstvenu inicijativu niti smišljenu nameru, nego je, držeći se na psihološkoj distanci, prosto nastavljala svoje uobičajene zadatke pod neobičajenim okolnostima.

Lanac saučesnika je dug — od mehaničara, šefa voznog parka, hemičara i šefa tehničkih službi u Berlinu, do čuvara, vozača, komandanta logora i šefa policije u Beogradu. Svi su oni bili sastavni deo mreže SS-policije i više je bilo onih koji su pre stupanja u SS-formacije imali policijsku karijeru nego onih koji su bili esesovci pre stupanja u policijsku službu. Svakako da nije moguće donositi kvalifikovane sudove na osnovu jedne studije slučaja ograničenih razmera, ali ova je dovoljna da bi ukazala na to da institucionalne karakteristike i odlike osoblja nemačke policije zaslužuju jednako veliku pažnju kao i ideologija i disciplina SS-organizacije.

Važno je i pitanje pojedinih etapa uništenja Jevreja u Srbiji. Razdoblje od proleća 1941. sa formiranjem operativnih grupa (*Einsatzgruppen*), do proleća 1942, kada je sredinom marta u Belzecu otvoren logor smrti, predstavlja konfuzan period u istorijatu nemačke politike prema Jevrejima. Nema dokumenata o odlukama donetim na najvišem stepenu nacističkog vodstva. Tako je došlo do širokog raspona različitih tumačenja, kao što su sledeća: Hitler je od samog početka svoje političke karijere, odnosno od 20-ih godina znao da će pobiti Jevreje;⁸⁰ Hitler je to znao pre početka rata, ili kad je rat počeo;⁸¹ Hitler je doneo takvu odluku u proleće 1941;⁸² Hitler nije doneo jednu nego dve odluke — u proleće 1941. odlučio je da pobije ruske Jevreje, a potom u leto 1941. da pobije evropske Jevreje, mada ova druga odluka nije mogla da bude odmah sprovedena;⁸³ Hitler je odluku o uništenju ruskih Jevreja doneo u leto,⁸⁴ a evropskih Jevreja u jesen 1941;⁸⁵ Hitler nije doneo nikakvu odluku niti je izdao neko sveobuhvatno naređenje, nego je samo vršio pritisak koji je doveo do postepenog i sve bržeg kretanja ka konačnom re-

⁸⁰ Lucy Dawidowicz, *The War against the Jews*, New York 1975; Eberhard Jäckel, *Hitler's Weltanschauung*, Middletown, Conn. 1972.

⁸¹ Ovo je u najmanju ruku podrazumevao Gerald Reitlinger kada je odbacio plan o Madagaskaru kao ozbiljno zamišljenu etapu u nemačkoj politici prema Jevrejima. Druge pristalice ove teze stavljaju naglasak na *Kristallnacht*, Hitlerovo „proročanstvo“ od 30. januara 1939, i na Heydrichov memorandum *Endziel* od 21. septembra 1939.

⁸² Helmuth Krausnick, „The Persecution of the Jews“, *Anatomy of the SS State*, New York 1965.

⁸³ Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*: Christopher R. Browning, „Eine Antwort auf Martin Broszat's Thesen zur Genesis der 'Endlösung'“, VfZ, br. 29, 1981, 97—109.

⁸⁴ Christian Strelt, *Keine Kameraden*, Stuttgart 1978.

⁸⁵ Uwe Dietrich Adam, *Judenpolitik im Dritten Reich*, Düsseldorf 1972.

šenju.⁸⁶ Hitler nije doneo posebnu odluku o konačnom rešenju i nije čak bio u toku njegovog sprovođenja koje su vršili njemu potčinjeni.⁸⁷ Zbog nedostatka nepobitne dokumentacije o tome da je takva odluka doneta na najvišem stepenu vlasti moramo pokušati da proces odlučivanja o tome rekonstruišemo na osnovu njegovog odraza na nižim stepenima.

Ovo pitanje ne može se rešiti proučavanjem isključivo slučaja Srbije. Međutim, i ova studija slučaja ukazuje da je između jeseni 1941. i proleća 1942. došlo do bitnog pomeranja u nemačkoj politici prema Jevrejima. Streljanje jevrejskih muškaraca bilo je prvenstveno uslovljeno lokalnim faktorima i povezano sa partizanskim ratom i politikom represalija nemačke vojske. Jevrejski muškarci su predstavljali pogodno i upotrebljivo ljudstvo za odbir žrtava potrebnih da se zadovolje određene kvote pogubljenih na ime represalija, ne izazivajući pri tom neželjene političke reperkusije koje bi još otežale borbu protiv partizana. Berlin je uputio u Beograd predstavnike SS-organizacije i Ministarstva inostranih poslova, požurujući »lokalno rešenje« jevrejskog pitanja. Kada su ovi predstavnici stigli pokazalo se da je takav pritisak nepotreban zbog toga što je lokalno rešenje već bilo u toku. Ubijanja izvršena u jesen prethodne godine nisu još bila sastavni deo opšteevropskog konačnog rešenja jevrejskog pitanja, ali izgleda da je takav plan bio već pripremljen, mada u to vreme još nije bio praktično izvodljiv. Beogradske vlasti i predstavnici Berlina složili su se da će jevrejske žene, deca i starci biti smešteni u jedan koncentracioni logor i transportovani u »sabitni logor na istoku« (očigledno za ovu kategoriju Jevreja nije dolazilo u obzir radni logor!) čim to bude tehnički izvodljivo. Takav »sabitni logor« još nije postojao, a pokazalo se da nije moguće ni deportovanje na takvo mesto u tako kratkom roku kao što je to Beograd želeo. Drugo rešenje činilo se izvodljivim — da se u Beograd pošalje kamion-dušegupka. Nije to bio spontani lokalni masakr, samo uz podsticaj i ohrabrenje Berlina, nego je to bio sastavni deo šireg plana za uništenje evropskih Jevreja. Ponos koji je pokazivao Šefer hvaleći se svojim postignućem — »Beograd je jedini veliki evropski grad koji se oslobodio Jevreja«, dok je njegova policijska služba *Sipo-SD Dienststelle* bila druga izvan Nemačke koja je svoju teritoriju proglasila za *Judenfrei*,⁸⁸ kao i revnost koju je pokazivao Turner trudeći se da se deo zasluge za ovo pripiše njemu, pokazuju da su obojica bila u potpunosti svesna toga koliki značaj Berlin pridaje tim događajima.

⁸⁶ Martin Broszat, »Hitler und die Genesis der 'Endlösung'. Aus Anlass der Thesen von David Irving«, VIZ, br. 25, 1977, 739—775.

⁸⁷ David Irving, *Hitler's War*, London 1977.

⁸⁸ Sudenje Schäferu, I, 26 (svedočenje Fredericka K.); II, 353 (svedočenje dra R.-a).

Christopher R. BROWNING

S u m m a r y

THE FINAL SOLUTION IN SERBIA — THE SEMLIN JUDENLAGER

The Nazi genocide of Serbian Jews chronologically concurs with the initial period of the "Final Solution" of the Jewish question in other parts of Europe. In the introductory part the author compares the acts of extermination of the Serbian Jews with those committed in other European countries and next briefly examines the political situation after the occupation of Yugoslavia.

As an enemy of the Nazi Germany Serbia was declared an occupation zone and the occupational regime was immediately established with Dr. Harald Turner as the Chief of the Military Administration supervising the entire administrative and civilian side of the occupational policies. The intricate network of men and their tasks organized with the aim of extermination of the Belgrade — and Serbian — Jews is related in detail; three general stages can be discerned: the anti Jewish measures (discrimination, persecution), mass shootings of Jewish males under the pretext of German reprisals for their casualties killed by the resistance movement, and finally the extermination of Jewish children, women and old men in the Semlin Judenlager (Logor Sajmište).

The horrible Jewish concentration camp Semlin was established in December 1941 while there was simultaneously carried out the reorganization of the German and SS police in Serbia hence the new head of the Sipo-SD SS-Standartenführer Emanuel Schäfer was directly in charge of the Semlin camp. The Gestapo was under the command of SS-Sturmbannführer Bruno Sattler. From the Gestapo were also recruited the two Semlin camp commandants: SS-Untersturmführer Herbert Andorfer and SS-Scharführer Edgar Enge. The author gives us the condensed biographies of these German officers within their political and social context.

Extensive portion of the text is concerned with the special gas van in which the thousands of Jewish children, women and old men were executed by suffocation while being driven from the camp over the river Sava to the hill Avala ten kilometres southeast of Belgrade. This horrible routine lasted several months and the author renders the particulars about the murderers' behaviour, the technical details, the treatment and deceiving of the camp's inmates and even briefly describes the relationship between the camp's commandant and his future victims. The last drive of the gas van was on May 10, 1942 and after that date the Nazis responsible for the extermination have declared Serbia "free of Jews" — judenfrei — and the Serbian Jewish question "settled". About 7500 Jews were executed in the Semlin camp.

428 K. Brauning

In the concluding part the author presents the sociological analysis of the SS "death personnel" and the psychological foundation for the use of the insanely conceived vehicle — the gas van. Offering his explanation of the "Final Solution" the author finally examines the decisions for the perpetration of the genocide through prism of the stages of the extermination of the Jews in Serbia.

MEMOARSKA GRAĐA

Moša A. MEVORAH

NEŠTO MALO O ŽIVOTU JEVREJA U BEOGRADU

— Iz prošlosti —

VREME: do završetka prvog svetskog rata, kraj 1918. godine.

Rođen sam u Beogradu 13 (26). septembra 1890. u Cincar-Jankovoj ulici, do mañog Kalemegdana. Nije mi poznato kad su se moji roditelji uselili u taj stan, ali deda i baba po ocu su još stanovali u Jevrejskoj mahali. U četvrtoj godini sam pošao u dečje zabavište nedaleko od našeg stana, u Ulici Zmaja od Noćaja, kod »tante Leontine« gde se govorilo samo nemački. Tante Leontina je imala majku koju smo zvali »alte tante« i muža koga smo zvali »her Salomon«. Prezime her Salomona je bilo Eškenazi; bili su sefardska porodica. Nije mi poznato odakle su došli, ali i danas se čuđim što su među sobom govorili nemački. U ovo zabavište su i srpske porodice slale svoju decu da bi učila nemački.

U osnovnu školu »kod Saborne crkve« pošao sam kad mi je bilo sedam godina. U vreme mog školovanja nisu postojale jevrejske osnovne škole, nego su Jevreji koji su pohađali srpske škole učili veronauku u jevrejskim školama četvrtkom posle podne i nedeljom pre podne kad srpske škole nisu radile. Nastavni jezik u jevrejskim školama bio je srpski. Aškenazi su imali svoje jevrejske škole. Na časovima veronauke učili smo čitanje iz jevrejskih molitvenika, istoriju po Bibliji i pisanje onako kako su nekad pisali Sefardi*. O praznicima su nam učitelji pričali o događajima iz prošlosti zbog kojih se praznuje. Učitelji su tumačili jevrejske tekstove. Tako se desilo da sam kroz ceo život do dolaska u Izrael znao odlično da čitam jevrejski, ali nisam razumevao šta čitam. O praznicima su sinagoge bile pune sveta, hazani su divno pevali, a prisutni sa njima, izvođen je ceremonijal, ali narod nije razumeo šta čita. Sve ovo me podseća na jednu priču: neki stari Jevrejim molio se Bogu svakog jutra, ponavljajući prvih pet slova iz alefbeta. Upitali ga neki Jevreji poznanici: »Pa kakvu to molitvu čitaš kad si nepismen?« On im je odgovorio: »Ja ponavljam prvih pet slova iz alefbeta, a u sebi molim Boga da mi ispuni želje. Bogu ostavljam da iz tih pet slova sastavi moju molitvu koja odgovara mojim željama«. Takvi smo svi izgledali do dolaska u Izrael. Uzgred da napomenem da su hazani o velikim praznicima čitali na španskom neke delove iz molitve da bi narod razumeo.

Moji učitelji bili su Avram Alkalaj, Šalom Ruso, Moša Pinto, Jakov Koen i Katalan. Prva slova i alefbet, a potom čitanje naučio sam od Avrama Alkalaja. Čitam

* Raši-plamo

sam tačno, a od Alkalaja sam naučio da pevam kako su Sefardi pevali Bibliju. U štampanim knjigama su pored »punktova« postojali neki znaci koji su služili kao note po kojima je izvedena melodija. Tačno se znalo koja se melodija peva kod svakog znaka. Tako se desilo da su svi Jevreji na Balkanu kroz vekove čitali i pevali Bibliju na isti način. Sećam se da je Jevrejska opština u Beogradu dovela iz Rumunije jednog hazana koji je odstupio od tradicije i pevao na svoj, »moderan« način. Narod u sinagogi nije voleo njegovo izvođenje, pa se nije mogao održati kao hazan — otkazana mu je služba. Da se vratimo na Avrama Alkalaja. Pored službe kao učitelj bio je i hazan u sinagogi; imao je prijatan glas i blag osmeh. Zračio je dobrotom. Sve je molitve čitao gotovo napamet i narod ga je rado slušao. Od njega sam mnogo naučio, pa sam ga docnije u životu duboko poštovao i bio mu blagodaran.

Učitelj Katalan je umro prilično mlad od tuberkuloze, a Jakov Koen od srčane mane. Najsnažniji i uvek dobro raspoložen bio je Šalom Ruso. Njegova supruga Estera bila je učiteljica u državnoj osnovnoj »Dorčolskoj školi« (danas škola »Janko Veselinović«, — prim. red.).

Kad sam pošao u gimnaziju, Jevrejska opština je dovela učitelja za jevrejski jezik iz Poljske. Zvao se Najvirt, bio je odličan pedagog i mnogo se trudio da đaci nauče jezik, ali se nije dugo održao u Beogradu. U to doba je Jevrejska opština dovela i učitelja Džajina koji je dugo ostao u Beogradu. Nije dobro govorio srpski, a mislim da je bio poreklom iz Makedonije ili Bugarske; inače je na španskom jeziku bio odličan besednik i glumac. Posle Beograda je bio sefardski rabin u Bitolju, a kako je voleo počasti, pred njim je išao »gavaz« sa visokim štapom kad je izlazio u grad. Završio je svoju karijeru skupljajući priloge za Keren Kajemet u Južnoj Americi, verovatno zbog svog ubedljivog načina govora.

U Ulici Vuka Karadžića postojala je Luteranska osnovna škola u koju su i Jevreji u čijim se kućama govorilo nemački slali svoju decu. Meni su poznata dva slučaja: Mojsilović, kome je maternji jezik bio nemački jer mu je majka bila iz Beča, i Lenka Majer, kći uglednog člana firme »Flajšer i Majer«. Nastavni jezik u Luteranskoj školi bio je nemački, a škola je bila priznata kao i ostale državne osnovne škole. Za prelaz u gimnaziju morali su i đaci ove škole polagati prijemni ispit.

Jevrejska deca u osnovnim školama nisu bila obavezna da prisustvuju časovima hrišćanske nauke, niti da ujutru čitaju »Očenaš«, mada u toj molitvi nije bilo nikakvih navoda iz hrišćanske veronauke. Neki učitelji su se čudili što Jevreji ne čitaju ovu molitvu, ali nikad nisu insistirali na tome.

Da pomenem i jednog narodnog učitelja — bio je to haham Bahore Altarac, verovatno poreklom iz Bosne. Svakog praznika i subotom držao je predavanje u »Tikun Hacotu« između »Šahríta« i »Minha«. Na ova predavanja me je vodio moj otac koji ga je veoma rado slušao, kao i svi ostali koji su dolazili na njegova predavanja, pa je »Tikun Hacot« uvek bio prepun sveta. Ja sam ga slušao sa uživanjem i divljenjem; govorio je napamet i tumačio tekstove iz Kabale, Gemare i Mišne.

Sumnjam da su ljudi koji su dolazili na njegova predavanja poznavali materiju koju je izlagao, ali kao da su hteli da uđu u mistiku o kojoj je govorio. Bio je veoma kratkovid, te je beleške s kojima se služio držao skoro do nosa. Zašto nije nosio naočare, pitao sam se uvek. Glas mu je bio topao i veoma prijatan. Hodao je lagano, nogu pred nogu, u dugačkom kaputu, udubljen u svoja razmišljanja. Sumnjam da je video prolaznike koji su pored njega prolazili. Jednog dana došao je u naš stan jer je skupljao pretplatu za molitvenik koji je hteo da štampa. Moj otac se pretplatio, a verovatno i veliki broj ljudi koji su ga poznavali i poštovali. Međutim, prošlo je dosta godina, a od molitvenika ni pomena. Ko je smeo da pita hahama Bahorea šta je sa molitvenikom, njega koji je bio oličenje poštenja? No jednog dana je ponovo došao kod nas i doneo molitvenik velikog formata u kožnom povezu, lepih boja, sa utisnutim imenom sa strane, štampan na finoj hartiji. Haham Bahore se odužio svima, pa su bili srećni i on i njegovi pretplatnici. Sa svim drugim knjigama nestao je i ovaj molitvenik kad su Hitlerovci ušli u Beograd. Sudbina nije bila naklonjena hahamu Bahoreu: imao je dva sina, jednog mojih godina i starijeg tri-četiri godine, na nesreću duševnog bolesnika. Išao je ulicama i vikao kao da se svađa sa nekim. Imao je ženu, nižeg rasta od njega, dundastu i nesretnu zbog bolesti starijeg sina. Nemam pojma da li je negde nešto zabeleženo o ovome učitelju, dobrom čoveku, koji je u starim knjigama tražio objašnjenje za postojanje sveta.

Jevreji u Beogradu su poštovali verske praznike, ali nisu bili fanatici; nisu bili »šomre micvot« — »čuvari zapovesti«. Subotom su otvarali radnje, a činovnici su išli na posao. Bilo je i onih koji su subotom išli u sinagogu na »Šahrît«, a petkom uveče na »Erev šabat«. U mnogim kućama je na »Erev šabat« pre večere čitan »Kiduš« uz vino od cedenog grožđa, kad ga je bilo. Sinagoge su o velikim praznicima bile pune, naročito na Roš Hašana ili Kipur. Nije to bila samo molitva nego i sastanak ljudi koji se preko cele godine nisu videli. Bila je to prilika da se sazna ponešto o zdravlju, o porodici, o prilikama pod kojima se živi.

Običaji su takođe održavani. Kad se rodi muško dete, »Brit mila« je vršen ili u sinagogi ili kod kuće. Ako se dešavalo kod kuće, u jednoj sobi je ležala porodilja, a u drugoj je vršena »operacija«. Bio je običaj da porodilja posle porođaja ostane još najmanje osam dana u krevetu, pa bi tako čula sve što se dešava u drugoj sobi. Uz pesmu i molitvu čuo se i detetov plač, pa je i majka plakala od žalosti što joj dete plače. Dete je na jastuku držao »sandak« (kum), a to je obično bio bliski rođak, ili neki prijatelj porodice kome se želela ukazati naročita čast.

»Bar micva« je uvek bila radost u porodici. Toga dana bi »bahur« (junak događaja) obično subotom čitao u sinagogi jedan deo iz Tore, a posle bogoslužjenja sa kod kuće primani gosti, rođaci i prijatelji. Bahur je dobijao poklone.

Kad se devojka udavala, pre venčanja je priređivan »banju di novja« (kupanje mlade) u »banju Zunana«, hamam u Jevrejskoj mahali koji je držao Zunana. Na »banju di novja« dolazile su majke, tetke i rođake. Posle kupanja mlade pevalo se i udaralo u »panderu« (daire), a »tija Đamila« je pevala španske romanse, lju-

bavne pesme, upućene mladi. Služeni su kolači s medom i orasima i drugi slatkiši. Venčanje je obavljeno u sinagogi. Ako bi neko platio veću sumu da se venčanje obavi u »prvoj klasi« učestvovalo je i »Srpsko-jevrejsko pevačko društvo«, koje je odgovaralo na pevanje hazana, a na kraju službe izvođena je »Aleluja« od Levandovskog. Sve je bilo veoma svečano. Pre venčanja je u porodicama sa mnogobrojnim članovima obavljan kod kuće »ašugar« za članove porodice i najbliže prijatelje. Na velikom stolu bi se izložilo sve što je mlada donela od mekanih stvari: posteljina, rublje, odeća. Posle podne primani su gosti, rođaci i prijatelji koji su hvalili obilje stvari i kvalitet. »Ašugar« je obično trajao jedan dan, a to je bila prilika da se počaste članovi porodice i prijatelji. U »ketubi« (bračnom ugovoru), pored drugih podataka beležilo se koliki miraz donosi mlada u brak. Ovo zato ukoliko bi »has ve halila«, ne dao Bog, došlo do razvoda braka muževljevom krivicom, bila utvrđena kao neka vrsta obaveze muža da vrati miraz. Ne sećam se da se desio ijedan razvod braka, što je veoma utešno i dostojno hvale, uz to i dokaz da su u brak unošeni harmonija, međusobno razumevanje i prijateljstvo. Razvod braka je smatran za sramotu.

Život u porodici je bio svetinja; roditelji su bili osobito poštovani, a naročito roditelji u podmaklim godinama. Sinovi i ćerke roditelja u podmaklim godinama nisu ih zvali imenima, nego oca »sinjor«, skraćeno od »sinjor padri«, što znači »gospodine oče«, a majku »sinjora«, skraćeno od »sinjora madri«, ili »gospodo majko«. Ako je u porodici bio veći broj sestara i braće, najstariju sestru su zvali »ermana« (sestra), a najstarijeg brata »ermanu« (brat). Možda je ovaj način obraćanja postao tradicija još iz vremena kad su Jevreji živeli u Španiji. Naravno, takvo oslovljavanje je izostalo kad su deca pošla u srpske škole i kad im je materinji jezik postao srpski. Moji roditelji su sa svojim roditeljima govorili španski, a mi deca smo i među sobom i sa svojim roditeljima govorili srpski.

Jevreji u Beogradu su se bavili trgovinom i bankarskim poslovima. »Angro« radnje su bile u nekadašnjoj Dubrovačkoj ulici, docnije u Kralja Petra i Vasinoj, a »detaljne« radnje su se nalazile u Knez-Mihaelovoj ulici i na Terazijama. Bilo je i uvaženih lekara, advokata, inženjera i činovnika u bankarskim i državnim ustanovama. Jevreji trgovci su uživali dobar glas u Beogradu; retko se dešavalo da neka radnja bankrotira ili se poravnava. Bilo je i udruživanja sa Srbima; tako je kompanjon u radnji Poličević i kompanija bio Isak Tajtacak, u radnji Đukanović i kompanija bio je stariji brat Isaka Tajtacaka, a postojale su radnje Koen i Todorović, ili Braća Arueti i Aca Dinić. Mlađi naraštaji su se formirali u jevrejskim radnjama od dece tih trgovaca. Ukoliko nisu mogli da posećuju državne škole zbog nedovoljnih materijalnih sredstava, šegrti i pomoćnici su posećivali »Nedeljnu trgovačku školu beogradske trgovačke omladine«. Ova škola je imala odlične profesore, te je mlađi naraštaj dobijao u njoj solidnu nastavu i spremu. Predavanja su održavana nedeljom kad su radnje bile zatvorene.

Preteče bankarskih radnji u Beogradu bile su menjačke radnje koje su tada obavljale i bankarske poslove. Jedna od prvih menjačkih radnji bila je menjačnica mo-

* Pokazivanje miraza rođacima i gostima — (prim. red).

ga dede po ocu koja se zvala »Kraljevsko-dvorska menjačnica Moše Mevoraha«. Privilegiju da se menjačnica zove »kraljevsko-dvorska« dobio je moj deda od kralja Milana Obrenovića. Iz ove radnje je potekao predlog da se osnuje »Državna klasna lutrija u Srbiji«, pa je ona i osnovana 1888. godine. Plan i predlog podneo je Beogradskoj opštini moj deda uz saradnju Sigmunda Vajsa iz Hamburga, ali kako je tada član odbora Beogradske opštine dr Mih. Vujić, profesor Univerziteta, postao ministar finansija, on je odlučio da klasna lutrija ne bude opštinska nego državna. Moj otac Avram Mevorah je napisao članak o osnivanju Državne klasne lutrije koji je objavljen u *Beogradskim opštinskim novinama*, br. 10, 1937. Otac mi je pričao da su isplate za izvoz žita iz Mačve vršene izvoznicima u Šapcu po nalogu kupaca iz inostranstva preko dedine radnje. Žito se izvozilo brodovima Savom i Dunavom. Dalje mi je otac kazivao da je ustajao rano i nosio džakčiče sa zlatnicima na savsko pristanište, predavao ih nekom od putnika, nepoznatim licima, s molbom da se novac preda određenom izvozniku u Šapcu, a da se nije nikad desilo da su džakčiči bili oštećeni, ili da je novac nestao.

Od poznatih menjačnica da navedem i radnju Marka Baruha i Davida Levija »Fortuna«, koji je pred prvi svetski rat pretvorio svoj kapital u akcionarsko društvo i osnovao »Kolonijalnu banku«. Verovatno je saobraćaj sa inostranstvom nametnuo potrebu da se otvore menjačke radnje. Osnovna jedinica dinar pripadao je Latinskoj konvenciji u koju su bile uključene Švajcarska, Francuska, Italija, Belgija i druge zemlje, dok je Austrija imala svoju valutu — krunu i forintu (dve krune) koje su vredele nešto više od franka. Nisu postojala nikakva ograničenja, niti devizne kontrole za razmenu novca. Uzgred da napomenem da je Narodna banka bila emisiona banka i da je izdavala novčanice od dvadeset dinara u zlatu, a da je u saobraćaju za jedan napoleon plaćano 19,95 dinara, a za novčanicu 20 dinara.

Pored Narodne banke i Hipotekarne državne banke postojale su i druge banke, od kojih navodim Izvoznu banku i Beogradsku zadrugu. Ovo stoga što su Jevreji kao činovnici uživali osobito dobar glas i bili veoma cenjeni. U upravi Narodne banke bio je član i Živko Leonović, po rođenju Koen, a jedan od cenjenih činovnika bio je Mata Levi. Generalni direktor u Hipotekarnoj banci bio je veoma cenjeni Aron Alkalaj, sin pok. Avrama Alkalaja, učitelja i hazana, a ne manje cenjen Žak Davičo, brat advokata Benka Daviča. U Izvoznoj banci je bio Isak Mašijah, koga su osobito cenili; u Beogradskoj zadrugi je radio Isak Alkalaj, brat Arona Alkalaja, neobično uvažen tako da je docnije postao i direktor Zadruge.

U težnji za prosvetom, beogradski Jevreji su slali svoju decu na školovanje. Povodom proslave stogodišnjice osnivanja Prve beogradske gimnazije, dr Stevan Popović piše u *Beogradskim opštinskim novinama*, br. 10, oktobar 1939, između ostalog i ovo: »10% učenika su bili Mojsijeve vere — Beogradski Jevreji. U demokratskoj Srbiji, punoj verske tolerancije, oni su se dobro osećali i danas ima u Beogradu uglednih Jevreja koji su maturirali u 1 beogradskoj gimnaziji, među njima i sam vrhovni rabin — Dr Isak Alkalaj. Svi su oni izneli najbolje uspomene iz ove gimnazije«. Nemam tačne podatke koliko je Jevreja živelo na teritoriji Srbije, te koliko ih je bilo u procentima prema Srbima, ali navedenih 10 posto

prema učenicima Srbima su svakako veoma značajni. Posle mature, Jevreji su odlazili na medicinske studije u Beč, a pravne nauke su studirali u Beogradu. Značajni i veoma cenjeni su bili lekari i advokati Jevreji.

Lekar naše porodice u mom najranijem detinjstvu bio je dr Bril, stasit čovek, neobično dobar i plemenit, koji je samom svojom pojavom i pozdravom unosio zdravlje u bolesnikovu sobu. Obilazio je svoje bolesnike vozeći fijaker s jednim konjem. Kako je bio lekar mnogih sefardskih porodica naučio je i nekoliko španskih reči. Sećam se da je otac pričao kako je dr Bril dobijao mesečni honorar* bez obzira na broj poseta. Verovatno da je u to doba postojao takav običaj da bi se lekaru obezbedio prihod, ali dr Bril je umro kao puki siromah, pa su njegovi prijatelji sakupljali priloge za sahranu. Mnoge porodice duboko su žalile što nije više bilo doktora Brila, tog dobrog i plemenitog čoveka, lekara i prijatelja porodice. Dr Farkić, tada veoma cenjen lekar, pored svojih bolesnika preuzeo je i bolesnike dra Brila. Kao veoma preduzimljiv osnovao je prvi zavod za fizioterapiju.

U to vreme živeo je i dr Simonović, veoma cenjen kao odličan dijagnostičar, pa su i jevrejske porodice tražile od njega lekarski savet. Nije posećivao bolesnike kao dr Bril, nego je vršio preglede samo u svojoj ordinaciji. Da pomenem i dra Leona Kojana koji je pre prvog svetskog rata započeo karijeru kao lekar za venerične i kožne bolesti, a u toku godina postao veoma cenjen hirurk i urolog, potom i profesor Medicinskog fakulteta. Bio je veoma duhovit, finog nastupa, stasit i visok.

Advokati Jevreji su zastupali stranke uglavnom po građanskim obavezama pred sudom: registracija osnivanja trgovačkih firmi, prijavljivanje patenata, zaključivanje ugovora, tužbe zbog neispunjenja ugovora i obaveza, testamenti i slično. Nije mi poznato da je u jevrejskim porodicama ili društvu bilo krivičnih dela, niti suđenja po krivičnim delima, niti su mi poznati slučajevi da su advokati Jevreji branili pred sudom izvršioca krivičnih dela. To ne mora značiti da nikad nije izvršeno kakvo krivično delo u jevrejskoj sredini. Od poznatih kancelarija i advokata Jevreja da pomenem jednu od najstarijih: dra Davida Alkalaja, uglednog advokata i vođu cionističkog pokreta u Srbiji, zatim Rafajla Fincija, Šemaju Demaja, Jakova Čelebonovića, Benka Daviča.

Nešto malo o odnosu između Srpske pravoslavne crkve i Jevreja u Srbiji. Srpska pravoslavna crkva je bila samostalna, što je i danas, a sedište poglavara crkve je u Beogradu. Pored toga što je srpska, ona je i nacionalna. Ovo napominjem zato što, koliko je meni poznato, nije imala misijonare čiji je zadatak bio da prevode druge narode u pravoslavnu veru, nasuprot rimskoj katoličkoj crkvi koja teži da prevede ceo svet u katoličizam bez obzira na narodnost. Ova okolnost dopustila je da odnos između Srpske pravoslavne crkve, odnosno tela u hijerarhiji pravoslavne crkve, i Jevreja bude korektan i pun međusobnog poštovanja. Nije mi poznat nijedan slučaj da su predstavnici pravoslavne crkve nagovarali Jevreje da pređu u pravoslavnu veru, to ne znači da Jevreji u Srbiji nisu prelazili u pravo-

* od porodica čiji je bio lekar — (prim. red).

slavnu veru. Jedna važna okolnost prinudila je Jevreje da prelaze u pojedinim slučajevima u pravoslavnu veru. Naime, u Srbiji nije postojao građanski brak nego samo crkveni. Ako je neki Jevrejin bio neodoljivo zaljubljen u kakvu Srpkinju bilo je lakše da se Jevrejin pokrsti nego da Srpkinja pređe u Mojsijevu veru, mada je bilo i obratnih slučajeva, ali rede. Za vreme vladavine kralja Milana Obrenovića došao je u Srbiju priličan broj lekara i veterinara Jevreja iz ruskog dela Poljske, pa su se neki od ovih lekara oženili Srpkinjama i pokrstili se. Ja nisam još bio rođen kad se to dešavalo, ali deca tih lekara bili su moji vršnjaci. Tako se dr Sondermajer, čuveni lekar i hirurg u aktivnoj vojnoj službi, oženio Srpkinjom iz ugledne porodice i imao dva sina koji su samnom služili vojsku. Dva rođena brata dra Fridriha Popsa pokrstila su se i oženila Srpkinjama. Poznati lekar dr Šraga, specijalist za bolesti grla, takođe se pokrstio. Poznat mi je jedan jedini slučaj da je cela jevrejska porodica prešla u pravoslavnu veru, ali nju nije niko nagovarao da to učini.

Verovatno zbog međusobnog poštovanja koje je vladalo između organa Srpske pravoslavne crkve i Jevreja, u Srbiji je bilo manje antisemitizma nego u drugim zemljama. Nešto iz mog ličnog iskustva: za vreme prvog svetskog rata na Solunskom frontu, sveštenik divizije nalazio se u štabu divizije, gde sam i ja bio na dužnosti, pa me često pozivao u slobodno vreme da šetamo i pričamo. Na Dorćolu je stanovao prota Popović, otac mog školskog druga ing. Božidara Popovića. Često je šetao sa mojim ocem i uvek su imali šta da kažu jedan drugome. Kad su Srbi slavili krsnu slavu pozivali su Jevreje u posetu, a Jevreji su se rado odazivali. Bilo je i bratimljenja između Jevreja i Srba.

Jevreji u Srbiji su pred zakonima bili ravnopravni sa Srbima, nije bilo nikakve diskriminacije i Jevreji su to cenili. Svesni ove činjenice vršili su svoje dužnosti kao građani i pojedinci zemlje na svim poljima delatnosti, u miru i u ratu. Zašto je potrebno naglasiti da nije bilo diskriminacije i da su Jevreji to cenili? Jesu li Jevreji bili krivi zbog nečega? Ne. U stvari, Jevreji nisu cenili činjenicu da nije bilo diskriminacije, nego su cenili činjenicu da Srbi nisu imali predrasuda u odnosu na Jevreje, predrasuda koje su ljude gurale do najnižih instinkata. Srbi su u tom pogledu bili neopterećeni i zahvaljujući tome podigli sebe na visok duhovni nivo, osnov za stvaranje velikih dela.

Da načinim jednu malu ekskurziju: kada je austrijska vojska 1915. navalila na Beograd, komandant Petnaestog puka se razboleo na Petlovom brdu i napustio je puk. Pričalo se u diviziji da je jedan od komandanata bataljona trebalo da primi puk, i to najstariji po rangu. Jedan od njih bio je i major Berah, ali on nije bio najstariji po rangu. Komandant divizije je smatrao da major Berah treba da primi puk, ali kako je jedan bataljon u puku vodio major stariji po rangu od Beraha, komandant divizije je premestio tog majora u drugi puk, tako da je Berah kao tada najstariji po rangu primio puk. O ovome što sam naveo, verovatno postoje podaci u vojnoj arhivi. Major Berah je vodio puk tokom celog odstupanja vojske do Krfa. Ja sam bio konjički potporučnik, vodnik, u Konjičkom timočkom divizionu II poziva koji je pripadao odbrani Beograda. Sa svojim vodom išao sam svakog dana u iz-

vidanja ispred linija Petnaestog puka, pa sam u povratku sa izvidanja imao priliku da prođem kroz linije Petnaestog puka i da komandantu puka majoru Berahu podnesem izveštaj o kretanju neprijateljskih prethodnica. Pukovski oficiri su imali najlepše mišljenje o majoru Berahu; bio je hrabar oficir i primeran starešina. Za vreme zatišja 1915, pre odstupanja vojske, major Berah je bio ne samo dobar starešina nego i dobar drug. Za vreme odmora igrao je karte sa svojim mlađim oficirima i ponašao se nezvanično, ali loše bi prošao onaj oficir koji bi bio neodgovoran u službi zbog majorovog drugarskog ponašanja. Nije mi poznato u kojoj je jedinici bio major Berah na Solunskom frontu, ali posle prodora naše vojske na Kajmakčalanu i ulaska naše divizije u Sarajevo 1918. proveo sam mnoge noći s majorom Berahom i vojnim lekarom dr. Munkom u jevrejskim porodicama, svi srećni zbog završenog rata. Imao sam priliku da se uverim da je major Berah bio zaista dobar drug. Komandant Timočke divizije ukazao mu je veliko poverenje kad mu je poverio komandu Petnaestog puka. Dr Moša Munk je bio lekar u jednom puku ispod Kajmakčalana, te u prvim linijama i rovovima neumorno prihvaćao i lečio ranjene i bolesne vojnike.

U jednom naletu u Mačvi 1914. poginuo je konjički potporučnik David Amar, a docnije i njegov brat inženjerijski potporučnik Solomon-Moni Amar. Beograd nije zaboravio njihovu hrabrost i rodoljublje, pa je jedna ulica u Beogradu dobila ime po braći Amar. Njihov brat od strica, konjički potporučnik Moša Amar, poginuo je za mitraljezom u ratu protiv Turske. Brdo na kome su vođene borbe nazvano je Amarovo brdo, a u Skopiju je jedna ulica dobila naziv Amarova ulica. Bilo je još mnogo Jevreja neznanih junaka koji su se u svim rodovima vojske borili rame uz rame sa svojim drugovima Srbima i tako vršili svoju patriotsku dužnost.

Toliko o ovoj maloј ekskurziji. Da se vratimo na prilike i događaje u Beogradu.

O državnim praznicima održavana su blagodarenja u sinagogama, a vlada, Beogradska opština i vojne vlasti su slali svoje izaslanike da prisustvuju bogoslužjenju. Neko od rukovodilaca Jevrejske opštine govorio bi na srpskom jeziku o značaju praznika. Rezervni oficiri Jevreji oblačili su uniforme.

Jevreji u Beogradu su živeli kao jedna velika porodica, a njihov društveni život je bio veoma razvijen. Bilo je kulturnih i dobrotvornih društava koja su se izdržavala od članskih uloga ili dobrovoljnih priloga. Zabave sa lepim programima i igrankama nisu izostajale, a one su takođe bile i prilika da se mladi svet sastane, da se steknu nova poznanstva i prijateljstva.

Srpsko-jevrejsko pevačko društvo osnovano je 1878, a jedan od pokretača za osnivanje društva, višegodišnji predsednik, a potom počasni predsednik, bio je moj otac Avram Mevorah. Moj prvi susret sa pevačkim društvom zbio se kad sam imao sedam godina. Moji roditelji su se uselili u veliki stan u kući Davida Farhija u Vasinoj ulici, pa su dve sobe izdali Pevačkom društvu. U jednu sobu uneli su klavir, te sam iz susedne sobe slušao probe hora. Verovatno da je ta okolnost uti-

cala na to da zavolim muziku uopšte, a docnije i klasičnu muziku. Probe su održavane nedeljom kad su članovi hora bili slobodni i u toku sedmice uveče. Članovi hora su se bavili raznim zanimanjima, ali su trčeći dolazili u društvo, u to kulturno središte koje su tako mnogo voleli. Radi ljubavi prema pesmi i vernosti prema društvu, članovi hora su bili različitog doba starosti. Sećam se nekih članova hora: veoma cenjena bila je Cipora Papić, divan sopran, najmlađa od triju sestara glumca Papića, člana Narodnog pozorišta u Beogradu, a od solista se sećam Leona de Leona. Kvalitet hora je bio veoma cenjen u srpskom društvu, pa su njegovi koncerti izuzetno hvaljeni. Gajene su srpske i jevrejske pesme, a Mokranjac je kao kompozitor bio stalno na repertoaru. Hor je bio mešoviti, pa su iz druženja u njemu sklopljeni mnogi srećni brakovi. Dugogodišnji horovođa i učitelj bio je Štirski. Disciplina hora bila je savršena zahvaljujući njegovoj neobičnoj revnosti, a kako je bio veoma osetljiv na pogreške u tonovima vikao je na članove i članice koje su ponekad i plakale. Pevačko društvo je priređivalo i koncerte sa igrankom, obično purimsku zabavu sa igrankom u Kolarčevoj sali, ili »maskenbal«. Mlađi svet je željno očekivao ove zabave jer je to bila jedina prilika da se malo poigra, da muško i žensko kaže jedno drugome poneku lepu reč pošto tada nije bilo diskoteka, lokala u kojima se svaki dan igra.

Srpsko-jevrejsko pevačko društvo je 1903. proslavilo 25-godišnjicu osnivanja; priređen je koncert, a posle koncerta je održan banket u bašti »Kolarac«. U izvođenju jedne pesme učestvovali su svi bivši članovi hora zajedno sa aktivnim članovima. Bila je to originalna ideja moga oca da učestvuju dve generacije, pa sam i ja pevao sa svojim ocem, a kćer jednog od trojice braće Rubenovića sa svojim ocem. U divno osvetljenoj bašti, lepe letnje večeri, u pesmi i veselju srele su se porodice i podsećale se na događaje iz prošlosti.

»Jevrejsko žensko društvo« na čelu sa gospođom Jelenom de Majo privuklo je veliki krug plemenitih žena. Poznavao sam gospođu De Majo kao retko finu i blagu ženu, pa nije bilo nikakvo čudo što su joj se žene rado pridružile. Koliko se sećam, ovo društvo se uvek našlo ako je trebalo pomoći nekoj devojci pri udaji, ili pomoći kakvoj siromašnoj porodici. Prihodi društva sastojali su se od članskih uloga i dobrovoljnih priloga sa zabava koje je društvo priređivalo. Zabave su priređivane sa koncertnim delom, koji je uvek bio raznolik i zanimljiv, a izvodile su ga osobe iz jevrejske sredine: neki muzički duet, deklamacije, kozerije, ili kratak pozorišni komad.

»Potpora« je bilo društvo za potpomaganje studenata na višim školama, ali mi nije poznato kad je osnovano. Znam da je pomagalo studente na univerzitetima u inostranstvu, ali pomoć nije mogla biti potpuna nego dopuna za izdržavanje. Bio sam sekretar »Potpore«, pa kad sam 1941. uveden u zarobljeništvo ostavio sam u stanu urednu kartoteku. Poznato mi je da su svi lekari u Beogradu koji su primali pomoć od »Potpore« isplatili svoje dugove. I ovo društvo je priređivalo koncerte sa igrankama, a izdržavalo se od prihoda sa priređenih koncerata i članskih uloga. Predsednik »Potpore« kad smo 1941. napustili Beograd bio je lekar dr Margulis, koji je i sam kao student primao pomoć od »Potpore«.

Sećam se da je postojalo i društvo »Bikur Holim« i da su u njegovoj upravi bili ugledni članovi Jevrejske opštine. Kako i samo ime kaže »Poseta bolesnicima«, društvo je davalo pomoć za bolesnike u siromašnim porodicama, a jedan lekar koji je primao mesečni honorar obilazio je bolesnike. Društvo je nabavljalo i lekove jer nije postojalo neko socijalno osiguranje, a bilo je i sirotinjskih porodica čiji bi članovi pre umrli od gladi ili bolesti nego prosili.

Postojao je i jedan dirljiv običaj: »albaša«, ili »malbiš arumim«, odevanje golih. Deca siromašnih roditelja dobijala su pred zimu odelo, kaput i cipele. Odelo i kapute liferovale su konfekcijske radnje, a cipele su izrađivane po meri. Građani su se okupljali u nekom razredu jevrejske škole, obično nedeljom kad se ne radi, pa su deca pozivana po spisku. Dok sam živ neću zaboraviti kako sam jedanput prisustvujući ovom predavanju odeće i obuće video da ugledni trgovac Avram Koen plače, ne znam da li od radosti ili žalosti, a radost dece se ne može opisati. Ovu pomoć organizovala je Jevrejska opština.

Nekoliko reči o Jevrejskoj opštini u Beogradu. Da postoji takva ustanova saznao sam kad sam bio mali. Moj otac je bio član Uprave, pa se sećam kako je jedanput pričao da je hteo izići iz Uprave, ali je predsednik opštine Matatjau Levi stavio kesu sa novcem na sto i kazao na španskom: »Ako Mevorah izađe, evo parades, pa i ja izlazim«. Otac je pričao da Levi nije znao dobro španski, a po tome što je kazao »evo parades«, umesto »evo paras«, kako se na španskom zvao novac, može se zaključiti da je bio poreklom iz stare Grčke, verovatno iz Kostura u kome su živeli Jevreji nastanjeni u tom gradu pre dve hiljade godina. Računali su se u sefardske Jevreje, mada nikad nisu živeli u Španiji. Mi smo u Beogradu imali jednu ovakvu porodicu poreklom iz Kostura, porodicu Elijas. Sinovi su imali trikotažu »Elka«, a roditelji im nisu dobro govorili španski.

Kad sam već postao dečak sećam se da je predsednik opštine bio Edidija Buli, otac uglednog bankara Benciona Bulija. Edidija Buli je inače uživao veliki ugled i poštovanje. Ne sećam se da je u vreme o kome pišem bilo kakvih izbornih borbi za Upravu u Jevrejskoj opštini, ili kakve propagande za neke posebne ličnosti. Verovatno da su bili kooptirani ljudi koji su imali i volje i vremena za rad, a uz to uživali ugled i poverenje u narodu.

Da spomenem neke jevrejske ličnosti iz prošlosti kako bi se dobila prava slika o njima i o prilikama u kojima su živeli Jevreji.

Za vreme vladavine dinastije Obrenovića, jaka politička stranka »Naprednjaci« imala je svoj list *Pravda*. Glavni urednik bio je Adamović, a njegov pomoćnik, docniji glavni urednik, bio je Jovan Mandil. *Pravda* je bila jedan od glavnih dnevnih listova koji je lepo uređivan ne samo kao glasilo stranke nego i kao informativni list, a verovatno je imao i svoje dopisnike u svetu. Iako je Adamović bio glavni i odgovorni urednik, u stvari je pravi urednik bio Jovan Mandil. Kad sam bio na Solunskom frontu, *Pravda* je izlazila u Solunu u istom formatu, ali sa smanjenim bro-

jem strana. Urednik je bio Jovan Mandil. Kad sam jedanput putovao iz Soluna u svoju komandu, saputnica mi je bila gospođa Mandil na pruži za Voden, divna žena koja je na mene ostavila nezaboravan utisak.

Ko nije poznavao Aleksandra Popovića, našeg Avrama Koena, socijaldemokratu, krupnog čoveka s velikim brkovima i crvenom mašnom? Borac za jednaka prava i za eksploatacane za vreme vladavine kralja Petra Karadorđevića, svakog prvog maja je u prvom redu u demonstracijama išao pored jednog profesora Univerziteta i ostalih svojih drugova. Nije se mešao u jevrejske stvari, niti zalazio u jevrejsko društvo. Među svojim drugovima je bio veoma omiljen. To što je promenio ime ne mora značiti da je bio asimilant pošto su njegovi pogledi izlazili van okvira sredine u kojoj je živeo. On je najbolje znao zbog čega je promenio ime, ali u prevodu nije zatajio poreklo svog imena; naime, naši prvosveštenici su bili Koanim, te je od popa načinio Popović.

Da navedem jednog čoveka koji je ušao u poslovice. To je bio Moša Avram Maca koji je imao malu radionicu za izradu amrela i prodavnicu amrela. Bio je krupan čovek s jakim podbratkom, uvek dobro raspoložen i spreman na šalu. Bio je otac mog školskog druga. Nije se mešao u politiku, niti je voleo da se izjašnjava o političkim događajima. Kad su ga jedanput upitali šta misli o ubistvu kralja Aleksandra Obrenovića odgovorio je: »Ja prodajem amrele«. Tako je ušlo u poslovicu da kad neko nije hteo reći šta misli, taj »prodaje amrele«.

Kako bismo mogli propustiti a da ne pomenemo izdavača Gecu Kona, tog velikog prosvetitelja. Udžbenici, filozofska i naučna dela izlazili su u njegovom izdanju zahvaljujući njegovoj ljubavi, spremnosti i preduzimljivosti za taj posao. Kancelarija Gece Kona služila je za sastanke profesorima Univerziteta i naučnicima, onima čija su dela štampana u njegovom izdanju, te u malom bila akademija nauka. Geca Kon, čovek retke kulture, neobično predusretljiv, uvek sa osmehom na licu, izvršio je svoj zadatak i stekao priznanje obrazovanog sveta i sredine u kojoj je živeo.

Da završim: ovo što sam napisao učinio sam po sećanju. Verovatno da sam propustio ponešto, ali o životu Jevreja u Beogradu, ako bi se ulazilo u pojedinosti, moglo bi se neuporedivo više napisati. To ostavljam istoričarima koji će crpeti podatke iz arhiva, dokumenata i drugih izvora.

Ramat Jichak (Ramat Gan Bet)
23. I 1978.
Izrael

AUTOBIOGRAFSKE BELEŠKE MOŠE MEVORAHA*

Rođen sam 26. septembra 1890. (po starom kalendaru 13/9) u Beogradu.

Moji roditelji:

otac: Avram Mevorah, rođen u Beogradu godine 1860. Ubljen godine 1943. u Beogradu. Ubili su ga nacisti otrovnim gasom za vreme prenosa iz Bolnice trgovačke omladine u kojoj je ležao bolestan.

majka: Ester (Neti) rođena Koen, rođena u Pančevu. Ne sećam se koje godine, bila je nešto mlađa od oca. Umrila prirodnom smrću 1935. godine.

Moja supruga: Vida, rođena Kapon. Rođena 12. februara 1894. godine u Ploešti (Rumunija). (Rođitelji su rođeni i živeli u Ruščuku, Bugarskoj, odakle je otac, Avram Kapon pozvan na službu u Ploešti). — U četvrtoj godini prešla sa roditeljima i celom porodicom u Sarajevo, tada pod vladom Austro-ugarske monarhije. — Venčao sam se sa njom 26. juna 1921. god. u Beogradu.

Naša deca:

Ester, rođena 13. maja 1922. god. Osnovnu školu, gimnaziju i Tehnički fakultet završila u Beogradu. Iselila se sa nama u Izrael kao inženjer arhitekta godine 1949. Radila je kao arhitekt u Kupat Holimu, u građevinarskom odeljenju. Umrila od neizlečive bolesti: 10. juna 1955 (leukemija). Sahranjena u Kirjat Šaulu.

Luci Petrović, rođena Mevorah, rođena 12. oktobra 1925. godine. Osnovnu školu, gimnaziju i Pravni fakultet završila u Beogradu. Udala se za Slobodana Petrovića. Radi u Savezu jevrejskih opština u Beogradu kao sekretar *Izvršnog odbora*.

Moje školsko obrazovanje:

- 1) od 1894—1897. — u dečijem zapavištu kod »Tante Leontine« u kome je Tanti Leontina govorila samo nemački.
- 2) od 1897—1901. — u osnovnoj školi »Kod Saborne crkve«. Veronauku smo imali u jevrejskoj školi nedeljom i četvrtkom po podne.
- 3) od 1901—1905. — Prva beogradska gimnazija u Beogradu.
- 4) od 1905—1908. — Državna trgovačka akademija u Beogradu.
- 5) od 1908—1909. — Eksportna akademija u Beču (»Tekstilni kurs«).

* NAPOMENA REDAKCIJE. Moše Mevorah je napisao svoje istoriografske beleške u odmakloj dobi — u devedesetim godinama života (umro je 1982. godine). Vrednost i zanimljivost beležaka je upravo u pedantnom redanju događaja iz aktivnog života od rane mladosti do duboke starosti. U tom razdoblju prošao je ratove na Balkanu a posle iseljavanja, doživeo je neke i u Izraelu.

Pošto su u pitanju beleške iz ličnog života, u nađenom tekstu nisu vršene lektorske ni druge ispravke — ostavljamo ih onako kako je Moše Mevorah zabeležio.

- 6) od 1910—1912. — kao privatni đak peti i šesti razred gimnazije (u Trgovačku akademiju stupio sam sa četiri razreda gimnazije).
- 7) od 1919—1920. — sedmi i osmi razred gimnazije. Maturu sam polagao od 16—30. januara 1920. g.
- 8) od 1920—1923. — Pravni fakultet u Beogradu. Zbog Prvog svetskog rata pravne studije trajale su samo tri godine, da bi se što pre nadoknadio kadar, izgubljen u proteklim ratovima od 1912—1918. g. (moj dosije № = 8139, Index № = 1166).

Na Pravnom fakultetu polagao sam i položio ispite iz sledećih predmeta:

- 1) 1. II 1924. Crkveno pravo,
- 2) 4. II 1924. Enciklopedija prava,
- 3) 9. VI 1924. Rimsko pravo
- 4) 10. X 1924. Narodna ekonomija,
- 5) 15. X 1924. Ekonomska politika,
- 6) 16. X 1924. Nauka o finansijama,
- 7) 24. X 1924. Građansko pravo I deo,
- 8) 3. II 1925. Državno i Ustavno pravo,
- 9) 10. VI 1925. Međunarodno javno pravo,
- 10) 24. X 1933. Krivično pravo,
- 11) 3. II 1934. Krivično pravo,
- 12) 26. X 1935. Građansko pravo II deo (Obligaciono pravo),
- 13) 5. III 1940. Krivični sudski postupak,
- 14) 26. I 1948. Statistika,
- 15) 30. IV 1948. Opšta istorija države i prava,
- 16) 16. IX 1948. Teorija države i prava,
- 17) 26. I 1949. Porodično pravo

Iz krivičnog prava dao sam seminarski rad »O filosofiji Poper Linkeusa u odnosu na krivične sankcije«, povodom njegove knjige koja je objavljena tada na nemačkom jeziku (Popper Linkeus sociolog, Jevrejin, koji je živeo u Beču). — Statistiku sam polagao sa svojom ćerkom Luci. — Opštu istoriju države i prava polagao sam kod pok. prof. Albi Vajsa. — Za diplomu trebao sam da položim još četiri predmeta, što je izostalo zbog useljenja u Israel.

- 9) od 1945—1949. — Filozofski fakultet u Beogradu
(moj dosije 1875, Index N=2706/45

N=7934/32).

- pod A. Opšta istorija — prof. dr Viktor Novak;
.. B. Nacionalna istorija — prof. dr Vasa Čubrilović;
.. C. Latinski jezik — prof. dr Miloš Đurić.

Imam overenih sedam semestara. Ispisao sam se iz osmog, poslednjeg semestra. Ispis iz osmog semestra odobren mi je na osnovu odluke Rektora br. 53 od 14. VII 1949. »radi odlaska u Israel«. Ispiti iz navedenih predmeta (diplomski is-

piti) izostali su zbog iseljenja u Israel. Uselio sam se u Israel sa suprugom Vidom i ćerkom Ester 25. VII 1949. god.

Poznavanje jezika: pišem i govorim (po stepenu poznavanja):

sem srpskog, nemački, francuski, italijanski, engleski ivrit. Govorim španski (ladino). Učio sam pisanje slova, koja su se upotrebljavala za ovaj jezik, jevrejska slova, kojim su pisali Sefardi (Raši).

Moje slikarsko obrazovanje i delatnost u slikarstvu:

U najranijem detinjstvu crtao sam predmete i predele iz prirode. U petnaestoj godini učio sam da slikam kod Mihaila Petrovića slikara i nastavnika u slikarskoj školi u Beogradu. Godine 1908—9, posećivao sam časove slikanja na Tehničkoj visokoj školi (arhitektonski osek) u Beču, u vremenu kad sam bio upisan na Ekspornjoj akademiji. — Za vreme zarobljeništva u Nemačkoj od godine 1941—45. izradio sam portrete svojim drugovima — više od šest stotina lica (naravno besplatno). Po povratku iz zarobljeništva radio sam portrete i crteže za Državno izdavačko preduzeće »Dizjug«. Upravnik preduzeća bio je Aleksandar Vučo, književnik (između ostalih portretirao sam književnika i nosioca Nobelove nagrade, Ivu Andrića i kompozitora Konjovića). U Beogradu izlagao sam portrete u Paviljonu »Cvijeta Zuzorić«.

Moj rad u Izraelu: godine 1950. izložio sam u Umetničkom paviljonu u ulici Alharizi u Tel Avivu tri portreta. Radio sam portrete radi izrade klišeja za listove »Davar«, »Davar Hashavua«, »Maazir«. Godine 1956. izdalo je izdavačko preduzeće »Masada« knjigu »Dejoknost Sofrim« sa portretima izraelskih književnika (34) koje sam portretirao. Svaki književnik dao je svoju biografiju i po nekoliko strana svojih radova. Godine 1951. izradio sam po naruđbini Ministarstva zdravlja 14 portreta, članova misije »Svetska zdravstvena organizacija«, profesora iz raznih zemalja. Portreti su dostavljeni profesorima preko naših ambasada. Za »Is-torijski muzej« grada Tel Aviva izradio sam 15 portreta osnivača Tel Aviva. U Keren Kajemetu nalazi se portret pok. Šprincaka, bivšeg predsednika Parlamenta. U Bibliografskom institutu — »Gnazim« nalazi se portret pok. Ašera Baraša, književnika i bivšeg predsednika Udruženja književnika. U Ministarstvu prosvete, odeljenju za muziku, nalazi se portret pok. prof. Kestenberga. Opština Ramat Ganu otkupila mi je nekoliko slika u boji (akvareli i ulje) predela iz okoline Ramat Gana. Najzad, u Izraelu izradio sam veliki broj portreta privatnih.

Moje muzičko obrazovanje:

Teoriju muzike i sviranje na violini učio sam za vreme školovanja u nižoj gimnaziji kod domaćeg učitelja pok. Merte. Učio sam skoro četiri godine. Svirao sam duete sa članovima familije i prijateljima kroz ceo život do zarobljeništva, a u zarobljeništvu u orkestru (dirigent Blam). Po povratku iz zarobljeništva nisam više svirao. Mislim da sam izgubio svu okretnost u prstima na levoj ruci. Ono što je ostalo bila je velika ljubav za klasičnu muziku, tu najveću umetnost i razumevanje, šta je muzika. Ovo zadovoljstvo je dovoljno, da bi čovek bio uveren da učenje muzike, pa ako se više i ne izvodi, nije bilo izgubljeno vreme.

Moja služba u vojsci:

Avgusta 1912. god. stupio sam u »Đački eskadron« u Beogradu kao redov-đak, konjanik. Oktobra iste godine izbio je Balkanski rat. Naš eskadron premešten je u Niš radi dalje obuke. Meseca marta 1913. god. naš eskadron bude premešten u selo Azanju i tu sam polagao ispit za rezervnog konjičkog oficira, i položio. Godine 1913, 18. juna izbio je rat protiv Bugara, kada je bugarska saveznička vojska napala srpsku vojsku u noći između 17. i 18. juna na spavanju u šatorima. U činu narednika, sa položenim ispitom, bio sam kontuzovan na Zletovskoj reci i sanitetskim vozom prenesen u bolnicu u Beogradu, gde sam ležao sa jakim glavoboljama i bolovima u kostima — više od šest nedelja. Između bugarskog rata i Prvog svetskog rata unapređen sam u čin konjičkog potporučnika. Kad je izbio drugi svetski rat, mobilisan sam u Zaječaru kao vodnik u Timočkom konjičkom divizionu II poziva. Učestvovao sam u svim borbama do odstupanja kroz Albaniju i prispeću na Krf. Na Krfu izvršena je reorganizacija srpske vojske i ja budem postavljen u činu poručnika u štab Timočke divizije. Sa Krfa naša je vojska premeštena na Solunski front, 1916. godine.

Posle prodora na Solunskom frontu stigao sam sa svojom divizijom u Sarajevo (jedan mesec docije, jer sam oboleo od španske gripe, te ležao u bolnici u Kruševcu). Februara naša Timočka divizija bude premeštena u Dubrovnik, gde sam dobio čin kapetana druge klase. Na službi sam ostao u Dubrovniku do novembra 1919. godine, gde sam prema jednom naređenju Ministarstva prosvete mogao da budem na moj zahtev demobilisan radi polaganja ispita u gimnaziji i polaganja mature, 1920. godine. Komandant divizije bio je Đeneral Đokić.

Između Prvog i Drugog svetskog rata dobio sam dalje činove bez polaganja ispita, jer sam činove stekao po zakonu, zato što sam učestvovao u ratu. Decembra 1940. god. proveo sam 15 dana na vežbi u Nišu u činu potpukovnika. Kad je izbio drugi svetski rat, uputila me je Konjička komanda u štab Vrhovne komande na raspoloženje, gde me je na Palama iznad Sarajeva zatekla kapitulacija jugoslovenske vojske. Odveden sam u nemačko zarobljeništvo, gde sam proveo četiri godine, do oslobođenja, 5. februara 1945. godine. U Nemačkoj ukrcali smo se u voz 20. februara. Ovaj transport prispeo je u Beograd 20. marta 1945. god. gde sam se posle četiri godine vratio svojoj porodici, koja je provela četiri godine u izbeglištvu u Albaniji, a vratila se u Beograd dva meseca pre mene. Naredbom Vrhovnog komandanta br. 268 od 22. februara 1947. god. preveden sam u Jugoslovensku armiju u čin rez. konjičkog potpukovnika.

Moja zanimanja:

- 1) od godine 1909. do 1910. u Trstu, u službi kod uvozno-izvozne firme Giuseppe di Felice Venezian (rad sa južnim voćem, kafom i dr.),
- 2) od godine 1910—12. u službi kod oca u kancelariji; zanimanje oca: zastupnik inostranih preduzeća u tekstilnoj grani,
- 3) od godine 1919. do 1941. kao zastupnik inostranih preduzeća u trgovini tekstilnim vlaknima za domaću industriju,

4) po povratku iz zarobljenštva:

- a) radio sam portrete za Državno izdavačko preduzeće »Dizjug«. Upravnik: Aleksandar Vučo, književnik,
- b) posle rasformiranja »Dizjuga« u filmskom preduzeću Jugoslavije. Predsednik preduzeća: Aleksandar Vučo, književnik. Od 1. I—5. IX 1946.
- c) od 6. IX 1946 do 1. VI 1949. kao viši komercijalist u Ministarstvu spoljne trgovine,
- d) dekretom Ministarstva industrije Srbije postavljen sam za honorarnog nastavnika u Školi za direktore i knjigovođe (dekret od 19. XII 1947) za vreme službovanja u Ministarstvu spoljne trgovine.

Aktivnost u javnom životu:

1) U nižoj gimnaziji i srednjoj školi:

- a) jedan od osnivača društva »Hevrat bahurim«, društvo za novčano potpomaganje siromašnih đaka radi nabavke školskih knjiga i drugih školskih potreba,
- b) jedan od osnivača omladinskog sionističkog društva »Gideon«. Prvi predsednik Leon Hajim, dak više gimnazije.

2) U Beču, 1908—9. godine:

- a) bibliotekar akademskog društva »Esperanza«,
- b) aktivan član »Bar Giore«, akademskog društva studenata iz jugoslovenskih zemalja. Od bivših članova žive u Israelu sem mene:
Dr Schön, u kibucu Gat,
Dr Schmukler, lekar u Nataniji,
Dr Nisim, lekar, sada u jednom »Bet-avot« u Hajfi.

3) Od godine 1919—49:

- a) sekretar »Potpore«, društva za potpomaganje studenata na višim školama. Bivši predsednik pok. Leon Deleon i pok. dr Margulis, lekar,
- b) jedan od osnivača i član uprave Udruženja trgovačkih zastupnika,
- c) član uprave Udruženja branilaca Beograda,
- d) član Udruženja rezervnih oficira,
- e) sudija u Sudu trgovinske komore. Presude su bile izvršne bez apelata. Sekretar suda Aleksandar Vučo,
- f) član društva »Philosophia«, koje je vodio prof. dr Arthur Liebert, iako nije bio Jevrejin, morao je da napusti Nemačku. Beogradski univerzitet dao mu je katedru čim je stigao u Jugoslaviju. Izdao je tri godišnjaka: godine 1936, 1937 i 1938. Sarađivao je i pok. prof. Martin Buber. Kad sam slikao pok. prof. Bubera, kazao mi je da je prof. Liebert, kad je Hitler okupirao Jugoslaviju, pobjegao u London i tamo umro,
- g) kao delegat Udruženja trgovačkih zastupnika prisustvovao sam oko tri-desetih godina osnivačkoj skupštini Udruženja za prijateljske odnose Jugoslavije i Palestine. Za predsednika izabran je Prica, bivši admiral

u penziji. Predstavnik Palestine bio je pok. Projanski koji je nedavno umro, a do smrti bio je predsednik Društva industrijalaca i trgovaca u Tel Avivu,

h) po povratku iz zarobljeništva za vreme službe u Ministarstvu spoljne trgovine, aktivan član i pevač hora Ministarstva spoljne trgovine.

4) U Israelu:

- a) član Hitahduta Olej Jugoslavija, član uprave u snifu Tel Aviv,
- b) član-prijatelj Muzeja Tel Aviva,
- c) član Udruženja bivših jugoslovenskih zarobljenika oficira.

Nagrade i odlikovanja:

- 1) Na završetku Državne trgovačke akademije dobio sam iz Fonda »Braće Radojkovića« za odličan uspeh drugu nagradu u iznosu od Din. 100,— (prva nagrada Din. 200,—, treća nagrada Din. 50,—) — godine 1908.
- 2) U Ministarstvu spoljne trgovine povodom sprovođenja novog sistema evidencije odlukom ministra Milentija Popovića br. 430 od 3. januara 1948. god. »za vanredno zalaganje pri sprovođenju novog sistema evidencije u spoljnoj trgovini dobio sam novčanu nagradu u iznosu Din. 3.000,—«. U svaku od šest republika delegiran je po jedan službenik da sprovede ovu evidenciju. Navedenu nagradu primio sam iz ruku šefa personalnog odseka, gdje Britlej, supruge jugoslovenskog ambasadora u Londonu. Pružajući mi novac, kazala je: »mi smo trebali da imamo šest Mevoraha«. Ova izjava bila je po vrednosti veća od navedenog iznosa. Moj zadatak je bio da sprovedem evidenciju u Skoplju.
- 3) Od godine 1912. do 1949, ratne godine za vreme službe u vojsci:
 - a) na Solunskom frontu zlatnu medalju »za revnosnu službu«,
 - b) Albansku spomenicu za odstupanje kroz Albaniju (ova spomenica povlači izvesne privilegije u Jugoslaviji),
 - c) ratne spomenice za ratove 1912. protiv Turske, 1913. rat protiv Bugarske, 1914—18. Prvi svetski rat.
- 4) Od godine 1919—41:
 - a) na predlog ministra trgovine »Ordenom Svetog Save petog reda« za rad u svojstvu sudije u Sudu trgovinske komore,
 - b) na predlog ministra vojske i pomorice »Ordenom Jugoslovenske krune petog reda« za rad u Udruženju branilaca Beograda.

Vladimir ZIVANČEVIĆ

BEOGRADSKI JEVREJI NA DORČOLU — OD JALIJE DO VIDIN-KAPIJE

BEOGRAD je kroz istoriju često razaran, a naročito od vremena napada sultana Mehmeda Osvajača 1456. godine, kad su ga branili Janko Hunjadi i fratar Ivan Kapištran — rušen je i ponovo građen, vaskrsavajući u svojoj belini kao feniks. Pohađale su ga kuge i razni pomori zajedno sa azijskim hordama, koje nisu donosile ništa sem bolesti i smrti, a sve su odnosile paleći i žareći. Sa njima su pristizali i bežali razni narodi i trgovci. Ali od svih naših gradova, kao jedan od najstarijih, najveća rušenja i paljenja pretrpeo je Beograd koji nema ništa manje zatpanih slojeva od same drevne Troje.

U početku se živelo po mahalama, u dobrovoljnim getima, dok se kasnije nisu izmešali Srbi, Jevreji, Grci i Cincari, Makedonci, Nemci i Švabe, Rumuni i Bugari, Turci i Jermeni, Italijani i Dubrovčani, Česi i Cigani... Tu se oduvek osećao dah istorije. Dunav koji mirno teče je nemi svedok i mogao bi dugo pričati pored kule Nebojše o Rigj od Fere, o bezbroj okovanih, na kolac nabijenih oko Kalemegdana, sa šančevima i kapijama okićenim glavama, o Despotovim porušenim kulama, crkvi Ružici i Sv. Petki-Petković, nazvanoj po trakijskoj svetiteljki iz X veka, u kojoj su čuvane mošti Sv. Petke što ih je iz Trnova prenela carica Milica posle kosovskog boja 1389, a koje su Beligradci kao tursko roblje odneli u Istanbul u jesen 1521, pošto je Beligrad osvojio Sulejman Veličanstveni zajedno sa rukom Vasilise Teofane, žene vizantijskog cara Lava, i sve relikvijare Saborne crkve Uspenja Bogorodice i ikone iz inih crkava. Tu su bili grobovi turskih paša ukraj keltskih zidina, rimskog bunara i rimskih spomenika sa sarkofazima, koji još i danas leže zaboravljeni kraj ušća Save u Dunav, odolevajući zubu vremena i nebrizi ljudi.

Palilulska, posebno dorčolska baštenska dvorišta, dul-bašte, bila su prostrana, često s bunarom, okrenuta unutar kuća čuvajući orijentalnu tradiciju. U njima je bilo jorgovana, jasmina i poneko kiselo drvo. Svi su se naokoło poznavali, žene su jedna drugoj poklanjale «pelcere» raznih biljaka, a svakog proleća su sadile raznovrsno cveće sa čudnim imenima: lepi čovek, noćna frajlica, majčina dušica, bela rada, lepa kata, kadifca, mindušica, volovsko oko, pored tipično orijentalnih šeboja, zumbula i karanfila. Osobito je negovan beli i crveni slez radi kašlja, a zdravac, bosiljak i ružmarin za praznične rituale. Kada je kafa pržena, miris se širio nadaleko i svi su dolazili da je piju posedavši ukруг na šamlicama. Ujutru rano budilo nas je tandrkanje mlekadžijskih čezaa, a cela Vidinska ulica je minisala na hmelj i sir,

na tek pečen hleb i penjerlije. Dedu mi je pričao kako su Beograđane zvali Beligradci, a stari Beograđani su oni sa Dorćola, ali iz donje Palilule — Vidinci.

Kad je rat završen 1918, ceo kraj oko Ulice cara Dušana bio je sve do Dunava još u ruševinama i podsećao na tešku odbranu Beograda 1914—1915. Što nisu porušile austrijske granate 1914, to su dokrajčile nemačke bombe 1941, kad je najviše stradao kraj oko Vidin-kapije (danas »Bajlonijeva pijaca«). Novu sinagogu Bet-Izrael u Ulici cara Uroša zapalili su Nemci prilikom povlačenja 1944. Posle četiri godine okupacije, jevrejsko stanovništvo je bilo potpuno uništeno. Tamo gde smo se mi Vidinci nekad igrali i gde sam stanovao u Vidinskoj broj 10, bombe su sve preorale i sve je otišlo u prah i pepeo.

Dorćol i ceo kraj oko njega je često obnavljan od ostataka gradskih ruševina, pa se na novim zgradama mogu videti uzidani priljavo-beli blokovi kamena sa Beligradskog grada. Svojim očima sam 1930. godine gledao kako se ruše ostaci »Pirinčane«, nekadanjeg dvorca kneza Aleksandra Vitenberškog. Ova »Pirinčana« je nastala na ruševinama tog dvorca koji je porušen 1740, kada su Turci ponovo osvojili Beograd. Dvorac se nalazio negde u Dušanovoj ulici, blizu Ulice cara Uroša, a njegovi ostaci nazvani su »Pirinčana« kažu zato što su Turci u njegovim ruševinama držali magaze sa pirinčom, a bilo je i nekoliko čepenaka. Ali je ime verovatno nastalo od turskog naziva »Prinč-hana«, tj. »Prinčeva kuća« od persijsko-arapske reči »han« — kuća. Mi daci Prve gimnazije smo često navraćali u »Pirinčanu«, gde smo posle časova krišom pušili i igrali krajcarice. Sama Mahala je nastala tako što se postepeno širila preko starog turskog groblja gde su bili sahranjeni poginuli Turci za vreme opsade Beograda 1456. i 1521. godine, kad je grad najzad pao. Mahala se prostirala od Jevrejske ulice između ulica Solunske, Cara Uroša i Visokog Stevana, sve do dunavske obale — Jalijske, koja je inače oduvek bila pusta, povremeno nastanjena sirotinjskim čatrljama. Jevrejska ulica je jedna od retkih koja je do danas zadržala svoj stari položaj i pravac iz XVI i XVII veka. Odo taj kraj, od Električne centrale do Dunava i Kalemegdana (Dorćol), bio je nekad orijentalna glavna varoš Beograda u kojoj su se smenjivale turske i jevrejske kuće, ali se izdvajala jevrejska Mahala kao jezgro jevrejskog stanovništva.

Padom Granade (1492), poslednjeg uporišta Mavara, Jevreji su morali napustiti Španiju jer je u njoj vladala svemoćna inkvizicija, sa svojim *auto da fe* osudama na lomači.

Beogradski Sefardi su prvobitno živeli u malom broju na Savi iznad koje su na bregu imali svoje prvo groblje. Doseljavali su se u etapama, obično iza turskih osvajača (Mehmed II Osvajač i pad Srbije 1459), a osobito posle 1521, kad je Beograd osvojio Sulejman Veličanstveni, koji je raselio celokupno stanovništvo i odveo u ropstvo. Da su Jevreji živeli u Beogradu i pre turske invazije, dokaz je nadgrobnii spomenik (nađen u Ulici cara Lazara) Arona Isaka Abrahavnela, sina istaknutog dvorjanina na dvoru kralja Ferdinanda V i Izabele od Kastilje, katoličkih kraljeva koji su osnovali inkviziciju 1480. godine. Verovatno su bežeći našli pribežište u Beo-

gradu. Jevreji su naseljavali Beograd uglavnom iz dva pravca: sa juga nadiranjem Turaka (Sefardi, osobito iz Soluna) i sa severa posle raznih pogroma (Aškenazi).

Mahala koja se u stvari pružala od same raskrsnice, tj. Dorćola (tur. četiri ćoška), počela je da nestaje, a ime Dorćol se proširilo na samu Mahalu i na ceo kraj oko Dušanove ulice sve do Jalije na Dunavu. Reč Mahala je arapska i označava kvart, dok su je Turci zvali i pogrdno Čivutana, tj. jevrejski kraj (od persijsko-turskog Čefud, Čifut i han — kuća). Ime potiče od Čifuthane, jevrejske velike kružne kuće na dva sprata u kojoj je stanovalo 800 Jevreja. U stvari su bile dve Čifuthane i nalazile su se još 1663. u Mahali blizu Dunava (sefardska), a druga se nalazila nešto dalje i imala je 47 soba u kojima su boravili Aškenazi, iznad Dušanove — Vidinske ulice. Sefardska je imala 103 sobe.

Onaj pravi prošireni jevrejski Dorćol bio je miran i ravan kraj, lepo ušoren, sa parternim kućama i prostirao se oko Dušanove ulice, Malog Kalemegdana, sve do Vidinske i Dunavske ulice. Nastao je nešto kasnije, izdvajajući se iz tipično orijentalne mahale i podsećao na kakvu ušorenu prečamsku varoš. Jevreji se sele u Dunavsku mahalul uglavnom u XVI veku, nakon osnivanja turske čaršije, ispod Malog Kalemegdana jer im je tu ambijent više odgovarao nego u rajetinskom (arap. raja, obespravljen podanik) i đaurskom (pers. nevernik, nemusliman) delu stare varoši na Savamali, koja je inače bila opljačkana, popaljena i ostala nenaseljena pošto je celokupno stanovništvo odvedeno u roblje.

Davno sam želeo da se odužim tom pitoresknom kraju koji je dugo zadržao orijentalni duh koji postepeno iščezava posle prvog svetskog rata. Njegovo jevrejsko stanovništvo preseljava se u gornje delove grada, na padinu ispod Kapetan-Mišinog zdanja i oko Batal-džamije i Zereka. Zato hoću da opišem taj kraj dok još nije sasvim kasno, tu mrtvu Mahalu, izumrlu onako kao što su pre i posle nje imale istu sudbinu sve ulice mrtvih Jevreja, sve jevrejske mrtve ulice, bezbroj puta uništavane kroz istoriju, od vavilonskog ropstva pod Nabukodonosorom, posle razaranja Solomonovog hrama, do rimskog razaranja Jerusalima, sve do Varšavskog geta. Ispričaću ponešto o toj Mahali sa ćepencima, ćamamima, kapidžicima, avlijama i baštama.

U Mahali su živeli beogradski Sefardi (od hebrejske reči Sfarad — Španija), zvani još i »turski Jevreji«, inače poreklom iz Španije. Oni su doneli svoje stare običaje prožete mavarskom i španskom kulturom i običajima, nadasve čuvajući svoje jevrejske rituale i veru. Oni su se u Mahali osećali kao kod kuće u Mavarskoj Španiji odakle su proterani u arapske kalifate i po Turskom Carstvu. Dok su Turci držali Beograd, okolo je bilo mnogo džamija (više od 50), musala, turbeta, tekija, bezistana, karavan-saraja, moristana (bolnica), imareta (javnih menzi), šedrvana, ćesmi i sebija (vodopoja za konje), medresa i mehtebe, bezbroj hanova koje su držali i Jevreji (Davićov han, Jenihan) i Turci. Bilo je dosta amama i još više magaza za es-pap i daira — združenih magaza — bezbroj dućana.

Posle više od 40 godina, prilikom mojih ćestih putovanja po starim španskim gradovima Kordobi, Valensiji, Toledu, Granadi i Sevilji, šetajući kroz stare ćetvrti

imao sam nostalgično osećanje koje je izviralo iz dubine zapretane mladosti i podsećalo me na nešto blisko. To sam osetio koračajući između ovih španskih baštica sa hladnim kamenim bunarima, punim cvetnih žbunova, cveća i ćilima, dok se okolo širio miris jasmína, šeboja, turskog top-karanfila, rezede, geranije, ljiljana, jorgovana. . . Šan-dud je skrivao male service i razne bube. Po zidovima su se pentrale loze čardaklije (osmanluk), ruže puzavice i mahovina. Šetajući pored ovih *patio* kroz stare vrtove Kordobe, sa čijih je zidova i prozora visito bezbroj saksija punih cveća, na trenutak sam se preselio u dorčolsku Mahalu kraj Dunava, dok je Gvadalkivir, protičući kroz Sevilju i Kordobu, to još više dočaravao. Naravno, sve je u Mahali bilo siromašnije nego u ovim mavarskim ili jevrejskim *patio*, sa mnogo oskudnijom vegetacijom od one koja je gajena po ruinama napuštene Medine Azahara, nedaleko od Kordobe, ili u njenoj ulici Cardenal Herrero. Taj osećaj me je svuda pratio i u Sevilji dok sam prolazio ulicom Juderia (Huderia — Jevrejska ulica), u kvartu Santa Cruz, koja se takođe zvala Jevrejska mahala (Barrio de Santa Cruz), sa divnim vrtom Murillo. I u toj ulici osećao se onaj poznat težak miris jasmína kao u našoj Mahali. Da je Mahala bila kutak Španije vidi se iz priča Halma Daviča »Jedne večeri na Jaliji«, po kojoj su stari Jevreji leti šetali i meditirali pokraj hladnog Dunava. On u priči govori o susretu sa pesnikom Vojislavom Iličem: obuzet stvaralaštvom, pesnik dolazi da vidi »svoju Španiju«, tj. Mahalu, da bi doživeo portugalsko-špansku atmosferu. Posle nekoliko dana, Vojislav šalje Haimu prepis svog speva »Kamoens« koji je nastao posle njegove posete »Španiji«.

U Beogradu je pored Sefardske opštine postojala mnogo manja Aškenaska opština, opština »nemačkih Jevreja«. Oni se međusobno nisu uvek slagali pošto su stigli iz potpuno različitih kulturno-istorijskih sredina: orijentalne i severnoevropske (Nemačke). Čak su imali i zasebna groblja. U početku se nisu međusobno ženili, ali je ta podvojenost nestala posle prvog svetskog rata. Kod Sefarada se naročito odražavala klasna podela koju su iskazivali svojim ladno-jezikom. Tako su u Mahali stanovali uglavnom siromašniji Jevreji, a to je bilo »doše«, *los de abajo*, dok su bogatiji stanovali »gore«, *los de arriba*, tj. iza Mahale, iznad Dušanove ulice, nekada glavne Vidinske ulice. Najsiromašniji su bili stisnuti na Jaliji pored Dunava.

U Mahali su živeli *telali*, *samsari* (kožari), *ajori* (preprodavci), *đumrukčije* (carinski posrednici), *burekdžije* koje su prodavale sefardske specijalitete: *burikitas* (vrsta penjerlija), *bojus burmuelos* (kolači od macota), *frižaldas* (vrsta mekika), *kizadas i pane d' españa* (patispanj), tu su starinari uzvikivali koju robu kupuju, a koju prodaju, »švrljali« razni *rinčiperosi* (badavadžije), vrzmajući se zajedno sa amalima i decom, nudeći razne usluge na orijentalan način. Kasnije se sva ta gužva preselila na drvare, u alaske čamce i kod »Jevrejske kasine« koja je radila još i 1930. godine i u kojoj smo mi daci igrali bilijar. Mahalu su često plavile prolećne vode, a mi smo se na Jaliji kupali po rupčagama od granata, naročito u maju kad otopli, uz beskrajno kreketaње žaba.

Okolo stare Vidinske ulice koja se prostirala od Vidin-kapije do Kalemegdana odvajale su se levo i desno ulice nazvane po svojim žiteljima: Grčka, Arnautska, Jev-

rejska, Dubrovačka, Kotorska, Apotekarska (nastanjena Cincarima), Kafa-ulica, što sve govori o šarenilu naroda koji se tu sakupio sa celog Balkana.

Leto smo provodili kraj Jalije, prelazeći preko Dunava, a zimi sam odlazio kod mojih drugova Jevreja. Ići zimi kroz Mahalu bilo je katkad mučno i neprijatno. Bila je neosvetljena, gde-gde je tinjao tek poneki fenjer i muvali se psi lutilice. Ulice krivudave, tesne, sa turskom kaldrmom i jendecima. Naherene bondručare sa niskim krovovima od keramike, ili kuće talpare oplepljene blatom. Po krovovima uvele čuvarkuće, bez puzavica i ladoleža, koje su pokrivale sirotinju i golotinju kuća. Bašte napuštene, svuda blato, nema one letnje tišine uz zujanje insekata, bumbara i pčela, kad komarci zuzuckaju stvarajući nezaboravnu simfoniju večeri. Ne guši nas miris peonije, solunskog božura, i drugog cveća koje zamamno miriše posle letnje kiše i meša se sa mirisom pržene kafe, pecivom i leblebijama. Svuda se širi samo vonj mokrih jagnječih i jarećih koža iz kuća u kojima žive samsari. Jedino košava cvili i fijuče. Iz poneke kuće jedva čujno dopire elegična, nazalno otegnuta romansa iz daleke Španije.

Izgradnjom Električne centrale pred prvi svetski rat, i Mahala je bila nešto bolje osvetljena, a turska kaldrma popravljena. Međutim, sve okolne ulice su promenile imena i jedino su Dunavska i Jevrejska ulica do danas zadržale nazive iz 1789, dok je Vidinska prepolovljena i njen deo do Kalemegdana dobio je ime Ulica cara Dušana.

U dunavskoj Mahali osećala se Španija ne samo zbog bašti, pesama i dnevnog života nego i po izvesnim običajima koje naši Sefardi nisu nikad zaboravili. To se najbolje videlo kad su priređivana čuvena posela, *tajfe*, za vreme svadbi ili praznika (Purim, Bar Micva). Tu se veselilo i igralo, i do kasno u noć su odjekivale španske romanse pevane uz talambase i daire, zvane *pandero*. Ritualno kupanje mlade pre svadbe obavljano je u amamu, takođe uz pesmu i pandero. Proiećni praznik *Pesah* (Pasha) osećao se svuda po užurbanosti domaćica, dok su ritualno čistile kuću i išle po pekarama, koje su obično držali Makedonci, a bozu su prodavali pravoslavni Arnauti Goge u kitnjastim dugumima (dudum) od mesinga. Okolo je sve mirisalo na pashalni hleb *bojus* i *macot* (kao sećanje na egzodus iz Egipta).

Zimi je bio najveseliji praznik *Purim*. Bilo je toliko bučno od talambasa i graje da se sve orilo, kao da su hteli da prenesu duh španske *fieste*, sa maskama, igrama i romansama. Na Purim su dolazili mnogi Srbi, spuštajući se u Mahalu na prvi pucaj prangije, osobito deca koja bi se zabavljala gledajući razne scene maskiranih igrača iz jevrejske ili srpske istorije (boj Kraljevića Marka sa Musom Kesedžijom). Omiljena je bila vrsta pantomime o Esteri, Mordehaju i persijskom caru Ahašverosu (*Kserksu*) koji se zaljubio u robinju Esteru iz Jerusalima i učinio je persijskom caricom koja je spasla svoj narod.

U avgustu 1914, na Beograd je palo 3.000 austrijskih granata. Za vreme herojske odbrane majora Gavrilovića, uz smenjivanje bombaških napada i kontranapada, koji su bili najžešći upravo na Jaliji i oko kule Nebojše, Mahala je gotovo potpuno razoro-

rena. Ono što je ostalo, to je izgorelo u požaru. Posle rata bilo je nešto sirotinje zaostale u obnovljenim potleušicama. Ostali su se iselili iznad Dušanove ulice, u centar, a sitni trgovci i telali oko Batal-džamije (kod Narodne skupštine) i dalje, duž bivše Ulice kralja Aleksandra (sada Bulevar revolucije).

Nema više praznika Purim, maskiranih igrača, ne čuju se prangije i španske romanse kao nekad. Retko odjekne poneka pesma uz pandero. Ne čuje se više tužno čitanje *Eha*, »plača Jeremijinog«, na dan žalosti koji se održava više od dve hiljade godina kao sećanje na razorenje Solomonovog hrama u Jerusalima, slično Vidovdanu kod Srba. Razorenje Jerusalima imalo je za posledicu drugu veliku dijasporu posle Nabukodonosorovog zauzeća Jerusalima. Ovo je nadahnulo proroka Jeremiju. Praznovano je početkom jula kao praznik Tišabeav.

Tradicionalna zatvorenost Jevreja, čiji uzrok treba tražiti i u njihovom životu po getima, često je smetala široj komunikaciji sa ostalim žiteljima, tako da je njihov kulturni uticaj bio mali. Ipak su se javljale pojave mešanja jezika kod bilingvalnih osoba — Jevreja. Tako se moglo čuti kod mladih generacija Sefarada koji su često mešali judeo-španski i srpski jezik. Stankijević navodi za to lep primer. Na pitanje »Znaš li španski?« odgovara: »Kako da ne. Evo: *čitandu las novinas si bistrea l'um*«. S druge strane, mi Dorčolci i Palilulci smo u svoj argo unosili neke jevrejske reči. Tako od reči »nekev« koja označava ženu nastala je reč »keva« koja kod nas označava majku, ali i ženu ili devojkicu. Od Sefarada smo primili i reč »patišpanj« koji su doneli iz Španije kao »pane d'España« (španski kolač).

Već posle prvog svetskog rata iščezao je sefardski govor *ladino* i njim su govorile samo neke jevrejske porodice u kući, ali su sačuvane poslovice i naročito špansko-jevrejske pesme *romances* koje su se često čule iza zaklonjenih zidova na Dorčolu, osobito po Mahali.

Za vreme dugih zimskih večeri, dok je napolju duvala košava, mladići i devojke su najviše voleli da pevaju romanse pune nostalgije za Palestinom i Španijom, pesme kojima je iskazivana vekovna tuga, a često su bile inspirisane i Biblijom. One su prenošene sa kolena na koleno. Uz gitaru su pevane i ljubavne romanse, ispevane u duhu španske tradicije, zatim pesme sa sadržinom iz jevrejskog života. U zatvorenom porodičnom krugu pevane su i romanse o borbi između Arapa i Španaca, a bile su poreklom iz XV i XVI veka, tzv. *romances moriscos*, tačnije *judeo-español* romanse.

Mananita era manana,
al tiempo que albordeaba,
gran fiesta hacer los moros
en la bella Granada.

(Ujutru bila je zora,
u vreme kada su priredili,
veliku svetkovinu Mavri
u lepoj Granadi.)

Tridesetih godina je moj stari drug Radivoje Nikolić Španac, koji je stanovao kod Gizele Hazan u Dubrovačkoj ulici na Dorčolu, slušao od tije Gizele kako peva starinske romanse naučene od svoje bake i jednog starog »kansoniera« donetog još iz Španije i Soluna. Dogodilo se tako da su u Španiji bile zaboravljene stare romanse dok su i dalje živele među Sefardima na Orijentu, Balkanu i u beogradskoj Mahali!

Za vreme praznika Pesah, ja sam kod očevih kumova jeo »mace«, iako su mi neki »građani« savetovali da ih kao hrišćanin ne jedem jer je Jevrejin Juda izdao Hrista. U Palluli i na Dorčolu je oduvek postojalo međusobno poštovanje između Srba i pripadnika ostalih nacija. Kada je 1925. umro venčani kum moga oca Julius Rahmilović Rahmiel ispratio ga je ceo kraj, sve do Jevrejskog groblja u Dalmatinskoj ulici. U pogrebnoj povorci bio je čak i jedan pravoslavni pop. Tom prilikom sam video nešto nesvakidanje: ldući za kovčegom, pokojnikova žena Rahela je zapevala neku pesmu čije sam reči upamtio: »Je l'ti žao što se rastajemo, Rahmiele!« Majka mi je objasnila da je jevrejskim ženama zabranjeno da plaču i nariču nad pokojnikom jer je smrt prolazna. Kad sam neke hebrejste upitao za objašnjenje izjavili su da takav ritual kod Jevreja ne postoji!

Arapske kalife i turski sultani bili su blagonakloni prema Jevrejima pošto se bez njih nije mogla zamisliti trgovačka, novčana i robna transakcija. Oni su imali svoje trgovačke punktove, razvijenu mrežu i svoje karavane od Orijenta do Zapada i na Balkanu. Njihov interes je bio vezan najpre za Mavare (Berbero-Arape), zatim za Turke, a u gradovima su bili izjednačeni sa Turcima erlijama. Otuda njihova privrženost Turcima za vreme prvog srpskog ustanka. Turci su im obezbeđivali nesmetanu trgovinu, što je bilo u obostranom interesu, dok su Srbe smatrali hajducima. Stoga je srpski Praviteljstvujušći sovjet pisao: »... kako su Jevreji u svemu Turke pomagali«. Zauzećem Beograda, Jevreji su napustili grad zajedno sa Turcima, ali su se dolaskom aškenaških Jevreja iz Zemuna vraćali postepeno i odbegli Sefardi, te zajedno snabdevali srpsku ustaničku vojsku.

Nasuprot tome, u katoličkim zemljama, osobito u Španiji i Italiji, nisu bili blagonakloni prema Jevrejima. U Rimu su bili obavezni da žive u getu, da nose obojeno parče čohe i da se uveče ne pojavljuju izvan svog geta. To nam u svojim vestima o raznim događajima u Evropi saopštava Stefan Novaković 1793. U Rimu je papa izdao okružno pismo-naredbu 16. januara 1793. godine: »Radi Židova takva je naredba izašla, da se oni nigde ne pokažu bez parčeta farbovate čohe, koja je im nositi propisana, samo u čifutskoj varoši da žive i u večeer nikuda da ne hode« (Stefan Novaković. »Slovenoserbskija vedmosti«, u Vieni 1793, str. 40).

Sam knez Miloš bio je prema Jevrejima tolerantan i nazivao ih »starovercima«. Kao dobar trgovac okružio se Jevrejima: bio je u prisnom prijateljstvu sa Haimom ben Davidom, koga je nazivao »Davičom«, svojim savetnikom u poslovima, koji je nabavljao i oružje za srpsku vojsku. Priča se kako je David jednom prilikom spasio Milošu život. Miloš je imao i svog dvorskog sarafa Merkada Pintu. Privilegije koje su uživali za vreme Miloša, kasnije su im oduzete, ali je Berlinskim kongresom (1878) priznata ravnopravnost svim balkanskim Jevrejima. Tek Ustavom

iz 1858. godine stiču u Srbiji sva građanska prava, a jevrejska verska zajednica postaje autonomna i ravnopravna sa ostalim veroispovestima. Od tog vremena, Jevreji učestvuju u političkom i kulturnom životu zemlje. Za vreme ratova za oslobođenje i ujedinjenje, mnogi Jevreji se bore rame uz rame sa srpskim ratnicima. Neki odlaze u diplomatsku službu, u kojoj čine usluge srpskoj naciji. Tako je dr David Albala, učesnik balkanskih ratova i prvog svetskog rata, kao kapetan prešao Albaniju, a kao delegat srpske vlade u SAD bavio se diplomatskom aktivnošću. Na njegovu inicijativu je srpska vlada odmah iza engleske priznala pravo jevrejskom narodu na svoju domovinu.

U teškim vremenima po Srbiju, Jevreji su delili njenu sudbinu, pošteno vraćajući svoj patriotski dug Srbiji zbog njene tolerantnosti koju su uživali. Među Jevrejima je bilo oficira, narodnih poslanika, privrednika i visokih službenika. Ovu tolerantnost Srba istakla je pre nekoliko godina Paulina Albala, govoreći o svom mužu dru Davidu Albali: »Naša beogradska sredina, svojom divnom toplinom i tolerancijom nije pravila razlike između pripadnika raznih vera... Svakako bi uspavala osećanje uvređenog i poniženog nacionalnog ponosa i osvetničkog revolta, koje je buktalo kod Jevreja nastanjenih u drugim manje tolerantnim sredinama«.

Usled adaptacije na sredinu i simpatije prema Srbima, nikako zbog pritiska, bilo je dosta »posrbljenih« Jevreja i oni su rado u službenim dokumentima navodili da su »Srbi Mojsijeve vere«, kao Neti Leonović, Bukić Pijade, Avram Lević, Marko Demajorović, Solomon Mošić, Isak Josipović, i drugi. Međutim, ovi Jevreji osobito Sefardi, nisu se posrbili jer u njihovoj opštini nije bilo asimilatora. Asimilacija je uzela maha za vreme Austro-Ugarske Monarhije na teritoriji Hrvatske i Vojvodine.

Moj otac se družio sa Uzijelom, bratom Moše Pijade, i oni su svi govorili kako su Srbi Mojsijeve vere, a isto tako i otac Oskara Daviča.

U XIX veku se kao narodni poslanici ističu Edia Buli, a osobito ugledni privrednik i narodni poslanik Avram Ozerović, kao i David Buli. U Beogradu je 1903. Izabran Bencion Buli za narodnog poslanika, što je bio prvi slučaj u parlamentarnoj istoriji Srbije. Od Jevreja patriota ističe se i Haim S. Davičo, unuk Ben Daviča, poznati pisac sa Jajlje koji je kao srpski konzul u Minhenu (1902—1913) materijalno pomagao naše studente, osobito one sa Umetničke škole. Slede narodni poslanik Šemaja de Majo, dr Fridrih Pops, zamenik predsednika Beogradske opštine, profesor hirurgije dr Leon Koen, učesnik u ratovima Srbije i pisac *Istorije srpskog vojnog saniteta*, kao i dr Bukić Pijade (umro u logoru na Banjici) i drugi. Iz »Spomenice poginulih i umrlih srpskih Jevreja u balkanskom i svetskom ratu 1912 do 1918« vidi se koliki je broj Jevreja ostavio kosti u Makedoniji, pod Jedrenom i po ostalim bojištima. Kao oficiri pod Jedrenom borili su se David i Moše Amar, dok je žena-borac Natalija Munk bila odlikovana. Dorčolac iz Mahale, timarski radnik Moša Kalderon, inače vešt u penjanju po krovovima, prvi je u jurišu izneo srpsku zastavu uspuzavši se na bedem grada Jedrena i pao pokošen turskim plutunom. Takvih primera bilo je mnogo. Obavešten o duhu tolerancije u Srbiji, iz

Peći je usled »arnautskog pritiska« pobjegao Moše Judić, trgovac i učesnik balkanskih ratova za oslobođenje od turskog jarma. Treba istaći da austrougarski okupator za vreme prvog svetskog rata nije u okupiranoj Beogradu mogao naći saradnike ni među glavnim Jevrejima.

Mnogovekovna gorka iskustva Jevreja — dijaspora, inkvizicija, antisemitizam uopšte — ostavili su tragove u njihovom ponašanju. Kao da su stalno živeli u neakvom strahu, što me je često vredalo, pa smo trpeli od osećanja krivice: ako se moj bližnji ne oseća slobodan, ni ja se ne osećam slobodnim. Otuda je porodični život Jevreja, osobito Sefarada u Mahali, do prvog svetskog rata bio često zatvoren, gotovo skriven, delimično i zbog arapsko-španskog načina života, sefardske tradicije: devojkama i ženama nije bilo dozvoljeno kretanje van porodičnog kruga, pa su izlazile samo uz pratnju. Jevreji su u ponašanju bili uzdržljivi i skromni. Mada iz bogate kuće, mnogi su se i pored toga isticali skromnošću. U našoj Prvoj gimnaziji, zvanj »Dorčolska«, pored đaka različitih nacija isticali su se skromnošću i vrednošću Mirko Davičo, Joža Baruh, Žarko Kapon, Vajs, braća Levi, braća Amar, Melamed, pored Grka Pandelaskisa i braće Leona i Đorđa Sakelaridesa, Jermenina Djordjorijana i drugih. Ne mogu a da opet ne spomenem skromnog, uzdržanog i gospodstvenog Didu de Maja koji je u sebi nosio snage otpora i hrabru postojanost revolucionara.

Pored čaršijskih priča kako su svi Jevreji bogati poznavao sam dosta siromašnih Jevreja, one telale sa Jovanove pijace koji su često budzašto prodavali espap ponedeljkom da ih preko cele nedelje ne bi terao »baksuz«, ili one na Fišekliji koji svakog dana jednu prazan pilav, dežurajući ispred čepenka. Od tih sitnih sirotinjskih prodavaca poznat je bio Moša Cević, zvanj Moša »Kikiriki«, noćni prodavac badema ili kikirikija po kafanama. Uvek veseo, optimist u svojoj sirotinji, a hrabar kao i svi ljudi koji na kaldrmji zarađuju svoj hleb nasušni. Snalažljiv. Jedina konkurencija bio mu je Mika Koen, zvanj Moša »Bademdžija«.

Jednog letnjeg dana 1941. stajao sam kod »Londona« dok se prema nama pod nemačkom stražom kretala radna kolona Jevreja sastavljena od staraca i omladine, svi sa velikom žutom Davidovom zvezdom oko ruke. Građani čutke i sumorno gledaju, poneko gunda. Pogledam, a blizu mene stoji Mika Koen. Kolona prođe i ja mu kažem: »Mošo, ti si lud, zar ne vidiš po zidovima nemačka saopštenja »Be-kantmachung« na kojima jasno piše da ko se uhvati neprijavljen i bez žute zvezde — biće streljan na licu mesta!« Moša me gleda i kaže mirno: »Ko im mater!« Savetujem mu da beži što pre u šumu. Godine 1945. sreo sam ga u Knez-Mihailovoj ulici, vratio se iz Italije. Posle kratkog vremena vraća se opet u Italiju.

Nisu svi bili kao Moša »Kikiriki«, »individualista« kako smo ga zvali, jer nije hteo stupiti ni u kakvu organizaciju, pa ni u SKOJ. U SKOJ-u su bili mnogi Jevreji sa Dorčola, a Partija je regrutovala skojevce iz porodica siromašnih Jevreja i onih čiji su očevi učestvovali u ratovima Srbije za oslobođenje od turske i austrougarske okupacije. Većina omladinaca je prošla kroz školu levičarskog pokreta cionističke omladine Hašomer-hacair (Mladi čuvar) u kojoj su delovali komunisti i upoznivali omladinca sa klasičima marksizma.

Mi Dorćolci smo posle 1929. godine počeli da se okupljamo u Jevrejskom domu u Ulici kralja Petra I (danas Sedmi jul), jer je Dom bio tek otvoren. Pre toga su priredbe održavane u prostorijama »Oneg šabata« u Jevrejskoj ulici broj 16, ali tada naša generacija nije još bila stasala. U Dom smo dolazili na igranke i da bismo se našli sa drugovima. Dolazili smo i na predavanja koja su bila na visokom nivou, jer su ih držali naučnici svetskog glasa kao što su dr Mihailo Petrović Alas, dr Milutin Milanković, dr Brana Petronijević, dr Nikola Vulić, dr Ivan Đaja, dr Vladimir Petković, dr Jovan Đorđević, dr Vladimir Čorović, dr Hugo Klajn, dr Velimir Bajkić, dr Ksenija Atanasijević, dr Paulina Albala — da spomenem samo najpoznatije. Ja sam dolazio sa Đorđem Jovanovićem »Jarcem« i Jožom Baruhom, a tu su uvek bile i Beška i Pirika Bembara, Dida de Majo, Oskar Davičo i ostali.

Uoči samog rata, za vreme vlade Cvetković-Maček, počeli su pritisci i smetnje oko izdavanja dozvola za predavanja. Za vreme okupacije 1941. godine, u *Opštinskim novinama* su oštro napadnuti i predavači i Srbi slušaoci.

U vreme kad je nacistička opasnost zapretila ne samo Evropi nego i celom svetu, beogradski Jevreji, fizički ugroženi a politički svesni, bili su veoma aktivni pod parolom »Branimo zemlju!« Spomenuću uglavnom svoje drugove koji su učestvovali u svim akcijama i otporima. Nekih se ne mogu setiti, iako je poznato da se veliki broj Jevreja nalazio u NOB-u, a da je samo u građanskom ratu u Španiji učestvovalo oko 70 Jevreja.

Spomenuću, dakle, pre svih porodicu Buline i Elijasa (Ilije) Baruha. Sve do 1941. godine, neko od sestara i braće Baruh je bio ili u zatvoru, ili na robiji, ili u logorima (Višegrad, Bičea). Isa je prvi poginuo 1941, a zatim su u Jajincima streljani Rašela i njen muž Laza Simić. Braću Simić, Iliju (poginuo kao kapetan republikanske vojske u Španiji), Lazu i Acu (poginuo kao borac Ozrenskog partizanskog odreda 1943) upoznao sam kao beskompromisne borce i izvrsne poznavaoce klasika marksizma, ali česta hapšenja i robovanja nisu im dala mogućnosti da to i pokažu. Laza, drug Pavla Pava, primio me je kao gimnazijalca u grupu statista Narodnog pozorišta u Beogradu, gde smo mi đaci i studenti dolazili do honorara za letovanje. Imao je običaj da nas vodi na Mali Kalemegdan i satima priča o *Anti-Dringu i Državi i revoluciji*. Laza i Aca su bili odomaćeni u Narodnom pozorištu u kome je njihova majka bila garderoberka.

Posle ovog strašnog rata, mi stalno pričamo o smrti, ruševinama, logorima i raznim nevoljama, ali treba pomenuti predivne dorćolske letnje večeri i šetnje Dunavom, kada se dugo u noći sedelo ispred cvetnih kafanica, gde se uz gitaru pevalo i šalilo, a na dunavskom pesku se dugo sa devojkama gledalo u vrbake posute mesečinom. Posle ponoći krstarili smo Mahalom i Dorćolom pevajući sere-nade poznatim i nepoznatim devojkama. Međutim, naišli su tmurni dani posle Hitlerovog dolaska na vlast, a naročito posle »anšlusa«. Leti smo se i dalje kupali na kupatilu »Dijana« ispod »Mon plezira« na samoj Jaliji, gde su se obično kupali Jevreji sa Dorćola. Naša grupa, koju su sačinjavali Đorđe Jovanović Jarac, Dida de Majo, Bora i Joži Baruh, Jovan Popović i ja, imala je svoje čamce kojima smo se

obično prevozili preko. Tamo smo brali kupine, sunčali se na pustom pesku, te vodili filozofske i političke razgovore jer nas tu nije niko ometao. To je počelo pre Đorđevog odlaska na trogodišnju robiju, da bismo ove naše pohode sa »dunavskom flotilom« nastavili 1936. godine, kad se Đorđe vratio sa izdržavanja kazne iz Mitrovice, ali sa većom oprežnošću. Nastojali smo da se što pre prebacimo na »Kefaloniju«, gde smo dugo vodili političke razgovore o nastaloj situaciji, jer je policija sve žešće nastupala. Jovan Popović je govorio o literaturi i o »Noli-tovoje« angažovanoj izdavačkoj delatnosti, dok su Đorđe i Joži razmatrali idejna i teorijska pitanja budući da su obojica studirala tzv. »čistu filozofiju«. Jožu i mene je Đorđe već 1931. stalno vodio na Filozofski fakultet da slušamo predavanja, pa je i Jožija nagovorio da se upiše na istu grupu. Od tada smo Jožija prozvali Baruh de Spinoza i pricali mu ekskomunikaciju iz sinagoge zbog komunizma i ateizma, kao što se već desilo filozofu Spinozi. Ovu našu grupu sa čamcima nazivali smo i »crvena dunavska flotila«, a njenu posadu »natur-filozofii«, rugajući se natur-filozofima i našoj družini jer smo stalno raspravljali o Hegelu, Marksu, Prudonu. Klatovom agnosticizmu, antagonističkim klasama i još koječemu, i to onako golišavi na pesku, berući kisele kupine poput divljaka.

I Oskar Davičo se često »muvao« po Mahali i Jaliji, tamo gde je stari Haim Davičo stanovao i šetao se obalom (kaže da mu je Haim bio stric). Ali dok je stari Haim otišao u srpsku diplomatsku službu (konzul u Minhenu), dotle je Oskar izazvao veliki gnev svojih profesora sa »romanske grupe svojim »kočijaškim stilom«. Svi smo se mi kao daci vrzimali po Jaliji, gde su bili stacionirani kočijaši koji su čekali muštenije kraj šlepova na Dunavu. U blizini se nalazila kafana »Kod zlatnog šarana«, sva čadava i puna dima, u koju su često navraćali alasi, obalski radnici šale. Tu je Oskar obogatio svoj jezik sočnim izrazima, kalamburima i argo-terminima, sto dolazilo do tuđe, ali svi su se klonili čuvenih »kandžijaša« sa kojima nije bilo i kočijaši, nazivani »kandžijaši« zato što su stalno nosili velike kandžije. Tu je često mu je sve koristilo u nadrealističkoj poeziji i književnosti uopšte. Oskar kao revolucionar, večiti pobunjenik i pesnik, rado je lansirao jezik ovih ljudi sa naše Jalije, pa otuda ogorčenje poznatog prof. Miodraga Ibrovca i prezir prema Oskarovoj prozi i poeziji.

Joži, naš drug iz Prve muške, filozof, bio je komesar Račanskog partizanskog odreda. Ranjen, umro je u oktobru 1941. i sahranjen pored brata Ise, komesara Crnogorske čete Užičkog partizanskog odreda, koji je takođe poginuo 1941. Bora je bio komesar Kosmajskog, pa Valjevskog partizanskog odreda 1941, zatim u Agitpropu Vrhovnog štaba u Užicu. Zarobljen je 1942. na Suvoboru i streljan u Jajincima u avgustu 1942. Šela Baruh i sestra Bela streljane su na Banjici 1941—1943. Beli je bilo 18 godina. Ostala je samo Sonja i živela u ilegalnosti do 1944, kad se uključila u NOV. Borinu suprugu Elviru Žilija sreo sam 1945. u Radio-stanici Beograd, gde mi je pokazala njihovog sina koji mi se predstavio na francuskom: »Je suis Jean-Clod Baruh.« Imao je devet godina. Mislim da se Princ Eugen Savojski neće ljutiti što smo njegovu ulicu »prekrstili« u Ulicu braće Baruh ako znamo da su i Turci porušili njegov dvorac i »prekrstili« ga u »Pirinčanu«.

Ovde ne mogu zaobići Solomona-Monija de Bulija, sina beogradskog bankara, nekada avangardnog pobunjenika u literaturi, pionira moderne poezije u nas. Pripa-

dao je grupi zenitista, boemskom kružoku u »Moskvi«, zatim nadrealističkoj grupi u kafetu »Cyrano« na pariškom Monmartru, koju je predvodio Breton. Klod Serne (Claude Sernet) i Moni de Buli su raskinuli sa Bretonom i osnovali novu grupu »Diskontinuité«. Moni je nesebično pomagao pesnicima i književnicima da štampaju svoja dela. U Parizu je bio kralj buvlje pijace, a u Beogradu omiljena ličnost boemije iz onih, kako kaže, ludo-mudrih vremena. Nonkonformist, odrekao se privilegija, bogatstva i slave.

Od žena Jevrejki, pored Šele Baruh, sekretara partijske organizacije na Senjaku (u kojoj su bile Gina Radivojević, Jelena Popović i Aša Bijelić, ćerka slikara Jovana Bijelića), pomenuću i Bešku (osuđenu na dve godine zatvora) i njenu sestru Piriku Bambasa, Magdu Bošković, Miru Mandil, Ružu Poljokan, koje su sve osim Pirike pale 1941. u ruke Gestapoa. Estreja Ovadija, izvesno vreme radnica na Dorćolu, inače iz Makedonije, poginula je 1944. kao komesar bataljona Sedme makedonske brigade, proglašena za Narodnog heroja.

Osvrnemo li se na prošlost beogradskih Jevreja možemo videti kako se već posle prvog svetskog rata postepeno gube ne samo verski običaji nego i folklorni život, osobito Sefarada iz Mahale i šire, sa celog Dorćola. Na kraju je između rata iščezla i sama Mahala, dok je stari Dorćol gotovo sav porušen, a njegovi žitelji bezmalo svi stradali kao žrtve nacističkog genocida. Danas prisustvuemo pretvaranju čitavog kraja u novo naselje, sa očevitim paradoksom. Nekad najsiromašnije naselje kraj Dunava postaje najlepši i najmoderniji deo Dorćola, sa restoranima i sportskim centrom, što nikako ne umanjuje našu nostalgiju. Naprotiv! Ali danas se još i dalje drži dunavska Jalija. Iza Dunavske ulice, tik uz Dunav, nadomak modernih i lepih građevina proteže se preko i duž Jalije čudno naselje u kome su se sabile mnoge udžerice, šupe i nekakve bezoblične prostorije, sve sklepane bez ikakvog reda, kao nekakav mišji lavirint, naselje jedno i ružno da sirotinjskije ne može biti. Nestaju mahale i gradovi, ali jalije večno ostaju! Nema više mirisnih bašta, ni čuvenih piljara sa leblebijama, bademima, kikirikijem, nema kuvanih šljiva-hošav, od kojih su ulice mirisale zimi, ni pastela, ukusnih pita od jagnječeg mesa, ni pilava od ribe, ni pogačica sa sirom, ni ovčjeg kajmaka, ni burekitas u žutim bakarnim tepsijama, koji samo što ne iskoče vrući! Ni taze kečige na žaru »Kod zlatnog šarana«. Nema! Ali najteže je bilo gledati ruševine sa mahovinom i prazne bašte pune cigle i maltera.

Dorćolac Bata Gedalja, nekadašnji sekretar Saveza jevrejskih opština, sa setom i nostalgijom se iz dalekog Jerusalima seća svog Beograda i Dorćola: »Nestalo je jevrejske Jalije i jevrejskog Dorćola, nestalo je jevrejskog života u staroj Sinagogi, nekadašnjoj osnovnoj školi »El Matador«, u Ženskoj zanatskoj školi, u Jevrejskoj ulici, u »Oneg Šabatu«, u Domu jevrejskog ženskog društva. Nema više ni velikih dvorišta, ni maski na Purim, ni vašara. Nema ni gospode Estire i Šaloma Ruso, nema više ni Haku el buregdži, ni čika Haima Koena, ni Tuću. Sve je nestalo, a sa njima i obeležje Dorćola, Jalije i svog onog sveta koji je bio karakterističan za jevrejsku sredinu do drugog svetskog rata... Tragična je pomisao da je ceo taj jevrejski život, kao preko noći nestao, usahnuo kao kap vode u pustinji.«

LITERATURA

1. Aron Alkalaj, *Mojsije*, Beograd 1938; »Život i običaji u Mahali«, *Jevrejski almanah* 1961—1962, Beograd; »Dvanaest godina jevrejske čitaonice u Beogradu 1929—1941«, *Jevrejski almanah* 1955—1956, Beograd.
2. Paulina Albala, »Dr David Albala kao jevrejski nacionalni radnik«, *Jevrejski almanah* 1957—1958, Beograd.
3. M. Bronstejn, *Jidich ou Ivrit*, Paris 1938.
4. Haim Davičo, »Na Jaliji«, *Vojislavljeva spomenica*, Beograd 1895.
5. Divna Đurić-Zamolo, »Stara jevrejska četvrt i Jevrejska ulica u Beogradu«, *Jevrejski almanah* 1965—1967, Beograd.
6. *Jüdischer Lexicon*, I—IV, Berlin 1930.
7. Zdenko Levental, »Dida de Majo«, *Jevrejski almanah* 1963—1964, Beograd.
8. Emil Lucka, *Torquemada — inkvizicija u Španiji*, Beograd 1933.
9. Oleg Mandić, *Leksikon judaizma i kršćanstva*, Zagreb 1969.
10. Paul Johnson, *Civilisations of the Holy Land*, London 1979.
11. Stanislav Vinaver, *Godine poniženja i borbe*, Beograd 1945; *Beogradsko ogledalo*, Beograd 1977.
12. Edvard Stankijević, »Balkan i slovenski elementi u judeo-španskom jeziku Jugoslavije«, *Jevrejski almanah* 1965—1967, Beograd.

Aleksandar DEMAJO

SUDBINA JEDNE BEOGRADSKJE PORODICE (I) — Avram S. Amar (1842—1918) i njegovo potomstvo —

AVRAM S. Amar, poznat svojevremeno kao »El sordo« (gluvać, bio je nagluv), bio je krajem XIX veka imućan beogradski trgovac iz jevrejske sefardske sredine. Imao je ovelu kuću visokog prizemlja koja i danas postoji u Jevremovoj ulici br. 12, tačno preko puta Bajrakli-džamije. Već tada je postojala i dvorišna zgrada koja je i danas tamo.

Kao sefardska jevrejska porodica, porodica Amar se pominje u analizama Beograda već početkom XIX veka, ali nije istraženo koliko se ranije već nalazila u Beogradu i odakle se neposrednije ovamo doselila.

Poznato je da je Avram S. Amar imao bar dva brata, I. i R. (puna imena nisu identifikovana), čiji su sinovi poginuli u ratovima 1912—1928, kao i njegov sin Moša A. Amar, a po kojima današnja beogradska Ulica braće Amar kod »Cvetka« nosi to ime.

Ovi stričevići Moše Amara (1887—1912) bili su Isak R. Amar (1880—1912), Josif I. (1878—1915), Solomon I. (1881—1916) i David I. Amar (1883—1916). Ovaj poslednji je poginuo kao poručnik u borbi s Bugarima 1916. na Ovčijoj glavi, na Ostrvskom jezeru, upravo na dan kad je bio odlikovan Karađorđevom zvezdom sa mačevima za ranije iskazanu hrabrost.

Zna se takođe da je široj porodici Avrama S. Amara pripadao i dečji lekar u Beogradu između dva rata, Avram »Avramče« Amar, dobroćudan čovek omanjeg rasta, koji je 1941. imao ordinaciju u Cincar-Jankovoj ulici, ili onom delu Zmaja od Noćaja između današnje Ulice 7. jula i Tadeuša Koščušskog. Takvim ograncima porodice Amar pripadao je i Isak-Bata Amar, poznati beogradski kulturni radnik posle drugog svetskog rata (rođen u Kragujevcu 1914, umro 1985; njegov otac Moša je do 1914. imao trgovinu u Uskočkoj ulici, pored »Mitića«).

Prema raspoloživim podacima, do 1941. živela je i u Požarevcu jedna porodica Amar; rodbinske veze sa njom nisu istražene. Takođe je registrovano postojanje porodice Amar do 1941. i u Užicu.

Avram S. Amar je bio oženjen Mazalom Mevorah (1862—1936), takođe iz poznate stare jevrejske sefardske porodice u Beogradu. Njen otac je bio Moše Mevorah

462 A. Demajo

(1824—1901), »dvorski menjač« sa »Bankarskom radnjom Moše Mevoraha« koja je u ono vreme bila nešto kao filijala »Erste ungarische Kommerzialbank« iz Budimpešte. Bio je bankar kralja Milana kome je išao i u posetu u Pariz, gde je kralj živeo u emigraciji. Ostao je poznat kao »ćir Moša koji za prošlost ništa ne daje« (zabeleženo i na njegovom nadgrobnom spomeniku na Jevrejskom groblju u Beogradu, ali i u pozorišnom komadu čiča-Ilje Stanojevića *Darčolska posla*), rodonačelnik veoma razgranate porodice: otac tri sina i pet kćeri. Jedan od Mazaline braće bio je i Avram M. Mevorah (1861—1942), osnivač Klase lutrije u Beogradu.

Iz braka Avrama S. Amara i njegove supruge Mazal izrodilo se 14 dece, od kojih je dvoje umrlo pri porođaju, odnosno ubrzo zatim, pa su tako ostala bez imena. U život je ušlo dvanaestoro dece, od kojih je samo jedno umrlo kao dete od nekoliko godina. Potomstvo iz ovog braka bilo je sledeće:

1. *Samuil*, najstariji sin Avrama i Mazal (ime dato po dedi kao što je bilo uobičajeno i striktno sprovedeno; kao najstarije dete nosio je u porodici i ime »Buki«, tj. prvenac, jer je bio običaj da najstarije dete ako je sin nosi u porodici to ime, a ako je ćerka onda »Bukica«). Po očevoj smrti 1918. nasledio je vođenje trgovine, ali je trgovina ubrzo propala. On se inače teško probijao kroz život sve do svoje smrti.

Bio je oženjen Reginom Hohner, aškenaskom Jevrejkom, što mu je u to vreme veoma zamerao tradicionalistički deo porodice. Njena sestra bila je udata za dra Briča, koji je prerano umro. Regina je radila kao kasirka u bioskopu »Uranija« (današnji »Jadran«).

Imali su sina Avrama koji je od rane mladosti pripadao komunističkom pokretu. Bio je isteran iz beogradskih gimnazija, pa je oko 1937. prešao u gimnaziju u Smederevu. Često hapšen, kasnije je kao komunist bio i interniran u Bileći (o tome piše Todor Vujašinić u svojim sećanjima). Posebno je bio zadužen za rad u beogradskoj skautskoj organizaciji. Prema svedočenju književnika Tase Mladenovića bio je sa prof. Milošem Savkovićem i sa njim jedan od članova redakcije lista *Reč mladih*: list je pokrenula skojevska organizacija i ubrzo je bio zabranjen.

Cela porodica, otac, majka i sin, poginula je u svom stanu, u maloj kući u blizini Zelenog venca, na početku Brankove ulice, ujutro 6. aprila 1941. godine.

2. Ćerka *Buena-Berta* (1883—1959), udala se u Budimpešti pre prvog svetskog rata, a njen muž Žak Ozer (1871—1939) bio je između dva svetska rata industrijalac preparirane hartije u Budimpešti. Rođen je u Turnu Severinu u sefardskoj porodici Ozer koja je imala svoje ogranke i među starim jevrejskim stanovnicima Beograda (od ovih ogranaka potiče i Avram Ozerović, naprednjački narodni poslanik u Narodnoj skupštini Srbije krajem sedamdesetih godina XIX veka).

Imali su sina Nandora (1901—1944), oženjenog Magdom Duci Benkö, koji je stradao na prinudnom radu u Nemačkoj kraj Hamburga, gde je i sahranjen. Njihov sin

Robert (rođen 1935) preživeo je rat i 1946. otišao u Australiju kao usvojenik očevog prijatelja. Živi u Sidneju. Drugi sin Josif-Jozl (1907—1910) umro je kao dete od poliomielitisa i sahranjen je u Budimpešti, gde i otac. Čerka Regina-Reli (rođena 1914) udala se u Budimpešti posle drugog svetskog rata za Karla Tenenberga, koji je tada preuzeo i njeno prezime Ozer da bi se odvojio od prezimena koje je zvučalo nemački.

Rat su preživele majka Berta, čerka Reli i njen muž Karl, te su se 1949. sa tek rođenim sinom Mihaelom iselili preko Beča u Australiju po osnovu spajanja sa porodicom pošto je tamo već boravio Bertin unuk Robert. Berta je umrla 1959. u Sidneju. Čerka Reli živi u Sidneju, gde joj je u međuvremenu umro muž. Tamo živi i njen sin Mhael koji je po završetku studija radio izvesno vreme u Izraelu kao inženjer. Odatle je bio na nekim radovima u Iranu, gde se 1975. oženio iranskom Jevrejkom Monir. Imaju petoro dece i svi su u Sidneju. Reličina čerka Barbara udala se u Sidneju za australskog novinara (nije Jevrej) Lahlana Šoa i ima tri sina. Sada živi u Jerusalimu.

3. Čerka *Lenka*, udata Levi. Sa mužem Nahmanom je do 1941. živela u svojoj jednospratnoj kući na uglu ulica Jovanove i Cara Uroša (Jovanova 19) koja je porušena za vreme poslednjeg rata. Nahman je sa ortakom Srbinom bio suvlasnik i direktor male banke »Metropol« koja se nalazila u današnjoj Ulici 7. jula, između Uzun-Mirkove i Knez-Mihailove, na levoj strani idući prema Sabornoj crkvi, u jednoj manjoj zgradi vrlo uzanog uličnog fronta. Neko vreme je materijalno bolje stajao, imao je i automobil (»reno« bež boje) kad je to još bila retkost u Beogradu, ali mu je posao docnije krenuo loše.

Sa njima u kući je živela Lenkina majka Mazal do svoje smrti 1936. godine.

Imali su jednog sina, Leona »Leonče« (rođen 1909). Kao najstarijem unuku u porodici (ne računajući ogranak van zemlje, u Budimpešti) bilo mu je namenjeno da čuva sablju svog ujaka Moše A. Amara, koja je u porodici tretirana kao posebna relikvija. Leon je za vreme II svetskog rata bio u zarobljeništvu u Nemačkoj. Po oslobođenju se zaposlio u Narodnoj banci na pomoćnim administrativnim poslovima. Oženio se Vezom (rođena 1910), ali je u toku njene teške bolesti izvršio samoubistvo 1960. Ubrzo mu je umrla i žena. Sahranjeni su na Jevrejskom groblju u Beogradu.

Lenka i njen muž Nahman stradali su u holokaustu u Beogradu.

Sablja Moše Amara, nežno čuvana porodična relikvija, takođe je nestala u ratnom vihoru.

4. Sin *Moša* (1887—1912) je bio onaj koga je otac posebno pripremao da jednog dana preuzme vođenje trgovačkih poslova. Po prirodi je bio živahan i odlučan. Otac ga je slao poslovno u Beč, čime je od rane mladosti sticao poslovna iskustva. Nije bio oženjen.

Godina 1912. zatekla ga je u činu rezervnog konjičkog potporučnika. U tom svojstvu je kao oslobodilac ušao 12. oktobra 1912. na čelu svog eskadrona u Uroševac i tu je sa celim eskadronom izginuo u herojskoj borbi, u svojoj 25. godini. Sahranjen je u Beogradu sa svim državnim počastima, uz prisustvo kraljevog adutanta i predstavnika vlade, Ministarstva vojske i drugih. Komanda III armije je tada službeno nazvala breg u blizini Uroševca »Amarov breg« u njegovu čast. Pominje ga i o njegovoj pogibiji dokumentovano piše Vuk Drašković u svom romanu *Ruski konzul*. Sahranjen je u velikoj ratničkoj grobnici palih u ratovima 1912—1918. na Jevrejskom groblju u Beogradu.

5. Čerka *Žana*, udata Ruso. Muž joj je bio dr Haim Ruso, takođe iz jedne od starih beogradskih porodica (zabeleženo je da je jedan beogradski Jevrejin Ruso bio u delegaciji koja je po odluci Svetoandrejske skupštine išla 1859. u Vlašku da pozove kneza Miloša da se vrati u Srbiju). Dr Haim Ruso je bio učesnik u ratovima 1912—1918, solunac. Odmah po završetku prvog svetskog rata otišao je kao lekar u Mačvu i sve do drugog svetskog rata bio omiljen sreski lekar, najpre u Vladimircima, a zatim u Šapcu. U Šapcu su stanovali u Masarikovoj br. 30, u kući odmah pored čitaonice koju je vodio Žika Popović.

Imali su dva sina: Davida (rođen oko 1919, pred rat studirao pravne nauke u Beogradu) i Avrama (rođen oko 1925, rat ga je zatekao kao gimnazijalca). Porodica je kroz ceo svoj život bila čvrsto vezana za Mačvu i Šabac. Dr Haim je odbijao sve ponude da kao stari Beograđanin pređe u Beograd, u čemu mu je nudio svoju pomoć i njegov školski (ili ratni?) drug prof. univerziteta Ninko Perić, kod kojeg je redovno odsedao kad je dolazio u Beograd. Bio je i ostao u duši seoski lekar; zato je pored ratnih odlikovanja imao i nekoliko posleratnih civilnih. Njihova kuća u Šapcu je često bila mesto okupljanja delova njihove beogradske porodice, pa čak i porodičnog ogranka iz Budimpešte. Godine 1941. bio je predsednik Jevrejske opštine u Šapcu.

Pred početak rata 1941, dr Haim je bio pozvan na vojnu vežbu i rat ga je zatekao kao upravnika Vojne bolnice u Mostaru, u činu potpukovnika. Izbegao je zarobljeništvo i vratio se porodici u Šabac, ali je tamo već 1941. bio ubijen. O tome kako je mučki ubijen u koloni šabačkih Jevreja koji su bili vođeni na streljanje u Jarak postoje i pisana svedočanstva objavljena u Sremskoj Mitrovici, odnosno Šapcu.¹

Njegova supruga Žana je zajedno sa mlađim sinom Avramom-Acom odvedena u logor na Sajmištu u Beogradu i tu je ubijena. Stariji sin David je verovatnije bio odveden sa ocem u Jarak. Tako je cela četvoročlana porodica nestala u holokaustu.

6. Sin *Leon* (rođen oko 1890) bio je prvi fakultetski obrazovan u porodici. Završio je pravne nauke, ali je dugo studirao jer je bio plućni bolesnik. Otac ga je slao

¹ Dušan Vuletić, *Logor u Jarku*, Izd. »Sremskih novina«, Srem, Mitrovica 1985; Milovan Đorđević, *Zapis o Jarku*, »Glas Podrinja«, Šabac 1987.

na oporavak na Tatre, ali i u Francusku ili Švajcarsku. Tamo je dobro savladao francuski jezik i upoznao se sa svojom budućom suprugom. Imao je široko obrazovanje i bio dobar pijanist. Posedovao je i veoma istančano osećanje za naš jezik: kad bi pozajmio knjigu nije mogao čitati ni beletristiku a da ne ispravlja jezičke greške i štamparske propuste. Povremeno se javljao sa priložima u časopisu Naš jezik, a kao pravnik je saradivao u pravnom časopisu *Arhiv*. Bio je duže vreme zaposlen najpre van svoje struke; radio je kao lektor u izdavačkoj kući »Narodno delo«, a zatim kao prevodilac sa francuskog pri novinskoj agenciji »Avala«. Tek kasnije se zaposlio kao pravnik, u početku kao pripravnik u Apelacionom sudu u Beogradu, zatim kao sudija u Lazarevcu i Paraćinu.

Bio je oženjen zubnom lekarkom Milenom Jeftić, sestrom od strica Boška Jeftića, budućeg predsednika vlade. Imala je ordinaciju u zgradi prodavnice »Bata« (danas »Borovo«) kod Londona, gde su i stanovali. Kako je ovo bio mešoviti pravoslavno-mojzijevski brak, važeći uslovi su zahtevali da supruga pređe iz pravoslavja u protestansku veru — ne napuštajući time hrišćanstvo — kako bi se mogli venčati u protestantskoj crkvi. Sin iz ovog braka Aleksandar bio je u tim okolnostima kršten u protestantskoj crkvi (nemačka luteranska u Jakšičevoj ulici), te je porodica redovno slavila trostruke verske praznike (mojsijevske, protestantske i pravoslavne). Za najveći deo porodice Amar izuzev brata Samuela i sestre Ails, ovaj brak je dokraja ostao neprihvatljiv.

Rat je zatekao Leona na dužnosti u Paraćinu i kao Jevrejtin je odmah dobio otkaz na službu. Otišao je u Svilajnac i odatle bio odveden na Sajmište u Beograd.

S obzirom na tok brakorazvodne parnice koja je duže vođena pred rat, sina Aleksandra je ratno vreme zateklo kod majke Milene sa njenim srpskim prezimenom Jeftić. Za vreme okupacije prešli su oboje iz protestantske vere ponovo u pravoslavnu da bi sin bio sigurnije obezbeđen. Zanimljivo je da je otac Leon, dok je u jesen 1941. još bio u Svilajncu, poslao overenu izjavu da Aleksandar Jeftić nije u stvari njegov sin jer je kao pravnik smatrao da bi takva izjava mogla dopunski obezbediti život njegovom sinu. S obzirom na činjenicu da je bio sa majkom, Aleksandar je preživeo rat, osnovao svoju porodicu i danas živi sa sinom u Beogradu.

7. Čerka *Serafina* (1892—1918), pijanistkinja; još kao vrlo mlada devojka davala je privatne časove klavira. Bila je verena za nekog lekara, ali je krajem prvog svetskog rata 1918. umrla od španske groznice i sahranjena u porodičnoj grobnici na Jevrejskom groblju u Beogradu.

8. Čerka *Rea*, udata Pijade; njen muž Živko bio je pred drugi svetski rat činovnik u Francusko-srpskoj banci. Imali su sina Čedomira, rođenog oko 1925. Stanovali su na Dorćolu, u Ulici Visokog Stevana.

Cela porodica je stradala u holokaustu u Beogradu.

9. Čerka *Elza* je umrla kao dete i sahranjena na tadašnjem dečjem delu Jevrejskog groblja u Beogradu (roditelji su bili živi, a porodičnu grobnicu nisu imali).

10. Čerka *Alis* (1894—1939), udata za Majo bila je prvo žensko dete iz ove porodice koje je dobilo temeljitije obrazovanje. Posle završene Devojačke škole u Beogradu (nešto kao srednja škola za devojčice iz boljih kuća) bila je pre balkanskih ratova poslana na godinu dana u internat u Lozanu, Švajcarska, zajedno sa mladom sestrom Rozom. Tamo je dobro naučila francuski, nemački i klavir. Umrla je od srca u Beogradu i sahranjena u porodičnoj grobnici na Jevrejskom groblju u Beogradu.

Posle prvog svetskog rata udala se za Morica de Maja, iz siromašne jevrejske sefardske porodice sa Jallje, takođe stare beogradske porodice. Kao dete je rano ostao bez oca. Školovao se vlastitim izdržavanjem; kao dobar đak davao je privatne časove drugima, pa je tako završio i studije prava. Vaspitavan je kroz literarnu družinu »Nada« u muškoj gimnaziji i gimnastičko društvo »Dušan Silni«, a kao student je pripadao »Slovenskom jugu«. U gimnaziji je iz radoznalosti dobrovoljno prisustvovao časovima pravoslavne veroukuke i za ceo život se prijeljio sa nastavnikom teologom drom Vladom Radovanovićem. Svirao je flautu i violinu, ali doonije u životu nije više imao vremena da se bavi time. Zainteresovan za knjigu, kasnije je otkupio celokupan beletristički deo francuske biblioteke koju je prodavala udovica srpskog ministra finansija dra Laze Pačua.

U Minhen je otišao 1912. sa namerom da tamo doktorira, ali se po izbijanju prvog balkanskog rata vratio u Beograd i 1912—1914. kao pravnik s poznavanjem stranih jezika bio dodeljen pograničnom policijskom komesarijatu na železničkoj stanici u Beogradu.²

U prvom svetskom ratu bio je jedan od 1.300 kaplara, da bi se kasnije kao đak-narednik našao u zarobljeništvu u Mađarskoj (Nadjmedjer) i Austriji (Braunau). Posle prvog svetskog rata zadržan je izvesno vreme u policijskoj službi kao pisar u kvartu na Dorćolu, ali je ubrzo prešao u advokaturu. Kao advokatski pripravnik radio je kod Šemaje de Maja, radikalskog narodnog poslanika (nisu bili u srodstvu), a i sam je bio radikal od studentskih dana. Advokatsku kancelariju je imao najpre u današnjoj Ulici 7. jula, između Zmaja od Noćaja i Uzun-Mirkove, a zatim sve do 1941. u Zmaja od Noćaja br. 12, na uglu Ulice 7. jula, u zgradi koja i danas postoji. Samo kratko vreme je u međuvremenu bio u zgradi u Čika-Ljubinoj br. 10a, na uglu današnje Zmaj-Jovine. Kao advokat zastupao je i italijanske firme, na primer »Fiat« i »Pirelli«.

Više godina je bio potpredsednik Jevrejske sefardske opštine u Beogradu i angažovan u drugim aktivnostima u jevrejskoj sredini. Istovremeno je duže vreme sve do rata bio većnik grada Beograda.

² Jedna epizoda iz rada Morica de Maja u službi pri pograničnom policijskom komesarijatu na železničkoj stanici u Beogradu objavljena je u knjizi V. Dedijera *Sarejevo 1914*, II tom, izd. »Prosveta«, Beograd 1978, 346.

Učestvovao je u 13-julskom ustanku u Crnoj Gori, a u avgustu 1941. streljali su ga Italijani na Cetinju. Sahranjen je posle rata na lokalnom groblju u Petrovcu na moru zajedno sa Petrovčanima Savom Vukovićem i Ivom Sudićem, s kojima je zajedno bio streljan i sjedinjen u smrti.

Moricov sin Aleksandar učestvovao je u NOB-u, a po oslobođenju bio u diplomatskoj službi. Njegov sin Miroslav živi sa porodicom u Beogradu.

U slučaju Morica de Maja je zanimljivo to da je on svoje školovanje započeo s prezimenom u obliku *Demajo*, ali mu je profesor u gimnaziji promenio u *de Majo* kao pravilnije. Sa tim oblikom prezimena živio je do kraja života, do 1941. Međutim njegov sin Aleksandar započeo je školovanje kao *de Majo*, po ocu, da bi mu u drugom razredu gimnazije promenili prezime u *Demajo* kao pravilnije!

11. Sin *Isak* (rođen oko 1897) bio je jedan od naših »francuskih đaka«. U Francuskoj je završio gimnaziju, studije prava i doktorirao. Do drugog svetskog rata imao je advokatsku kancelariju u Knez-Mihailovoj ulici, u jednoj od onih zgrada koje imaju pasaż prema Čika-Ljubinoj. Kancelarija se nalazila na spratu i imala balkon sa kojeg je šira porodica obično posmatrala zvanične parade. Bio je aktivan kao jevrejski radnik, cionist, član jugoslovenskog cionističkog foruma.

Stanovao je u današnjoj ulici Tadeuša Koščušskog. Njegova supruga Irena-Erna, rođ. Davičo, bila je iz siromašne, ali poznate beogradske jevrejske porodice. Imali su ćerku Mazal. Cela porodica je stradala u holokaustu.

12. Ćerka *Roza* je bila najmlađe dete u porodici i najobrazovanija od svih sestara. Njen prvi muž je bio aškenaski Jevrejin Lazar Trajer koji je imao staklarsku radnju u današnjoj Ulici maršala Tita, u delu od Cvetnog trga prema Slaviji, s leve strane. Imali su sina Fiću, čija je sudbina nepoznata.

Drugi muž je bio Mavro Bararon, trgovački putnik iz Sarajeva; živeli su u Sarajevu do rata i imali ćerku Mazal. U Sarajevu je cela porodica stradala u holokaustu.

*
* * *

Ovaj pregled sudbine porodice i potomstva Avrama S. Amara doprinosi da se stekne uvid u neke karakteristike šireg istorijata jevrejske zajednice u Beogradu krajem XIX i tokom XX veka. Tome doprinose i porodična ukrštanja sa nekim drugim starijim beogradskim jevrejskim porodicama.

Može se zapaziti kretanje jevrejskog življa od Dorćola prema centru grada, uporedo sa procesom njegove emancipacije i postupne integracije u širu beogradsku sredinu. Ovaj proces je prožet sve potpunijim obrazovanjem generacija poteklih sa Jalije, a poseban zamah dobija ravnopravnim učešćem u oslobodilačkim ratovima srpskog naroda 1912—1918. godine.

Razvoj jevrejske sefardske sredine vodi i ka probijanju barijera u odnosu na bračne veze sa aškenaskim Jevrejima, a takođe i u pogledu mešovitih jevrejsko-srpskih brakova.

Taj proces je zanimljiv i sa gledišta izbora imena za decu. Uz tradicionalna jevrejska imena javljaju se i ona koja su već pod uticajem veće otvorenosti prema svetu, i to kako pod uticajem još uvek prisutne španske kulture i neposredne srpske sredine tako i šire. U sledećoj generaciji, kod unuka rođenih posle prvog svetskog rata, na primer umesto imena Avram po dedi, često se daje ime Aleksandar koje sa tradicijom ima zajedničko samo prvo slovo.

Veća društvena emancipacija dovodi i do uključivanja u političke tokove šire sredine, kako u građanske partije i nacionalne srpske organizacije kao i u Komunističku partiju, dobrim delom pod uticajem društvenog položaja pojedinca. Postaje prisutna i cionistička orijentacija, pre svega u redovima intelektualaca koji su neposrednije pratili zbivanja u svetu.

Oni malobrojni potomci ove velike porodice koji su preživeli holokaust drugog svetskog rata, sudbinu koju im je namenilo nacizam izbegli su sledećim putevima: ratno zarobljeništvo u Nemačkoj kao lica u uniformi Jrgoslovenske vojske, italijanske zone okupirane Jugoslavije, NOB, jevrejsko-srpski mešoviti brakovi, život u Mađarskoj. Sve se to ogledalo na primeru ove porodice, a osnovna je karakteristika glavnih puteva spasavanja beogradskih Jevreja u drugom svetskom ratu uopšte (neki pojedinci su se spasili na beogradskim tavanima i u srpskim selima).

Od velike porodice ostalo je malo tragova na spomen-obeležjima, a samo tri ogranka sa daljim potomcima: dva u Beogradu i jedan u Australiji, odnosno Izraelu, ali nijedan koji po muškoj liniji obezbeđuje dalji kontinuitet prezimena Amar. Ovo prezime ima danas svoj kontinuitet samo kroz potomstvo Isaka-Bate Amara (sin Zoran živi u Beogradu) iz srodnog ogranka porodice Avrama S. Amara.

Decembar 1990.

